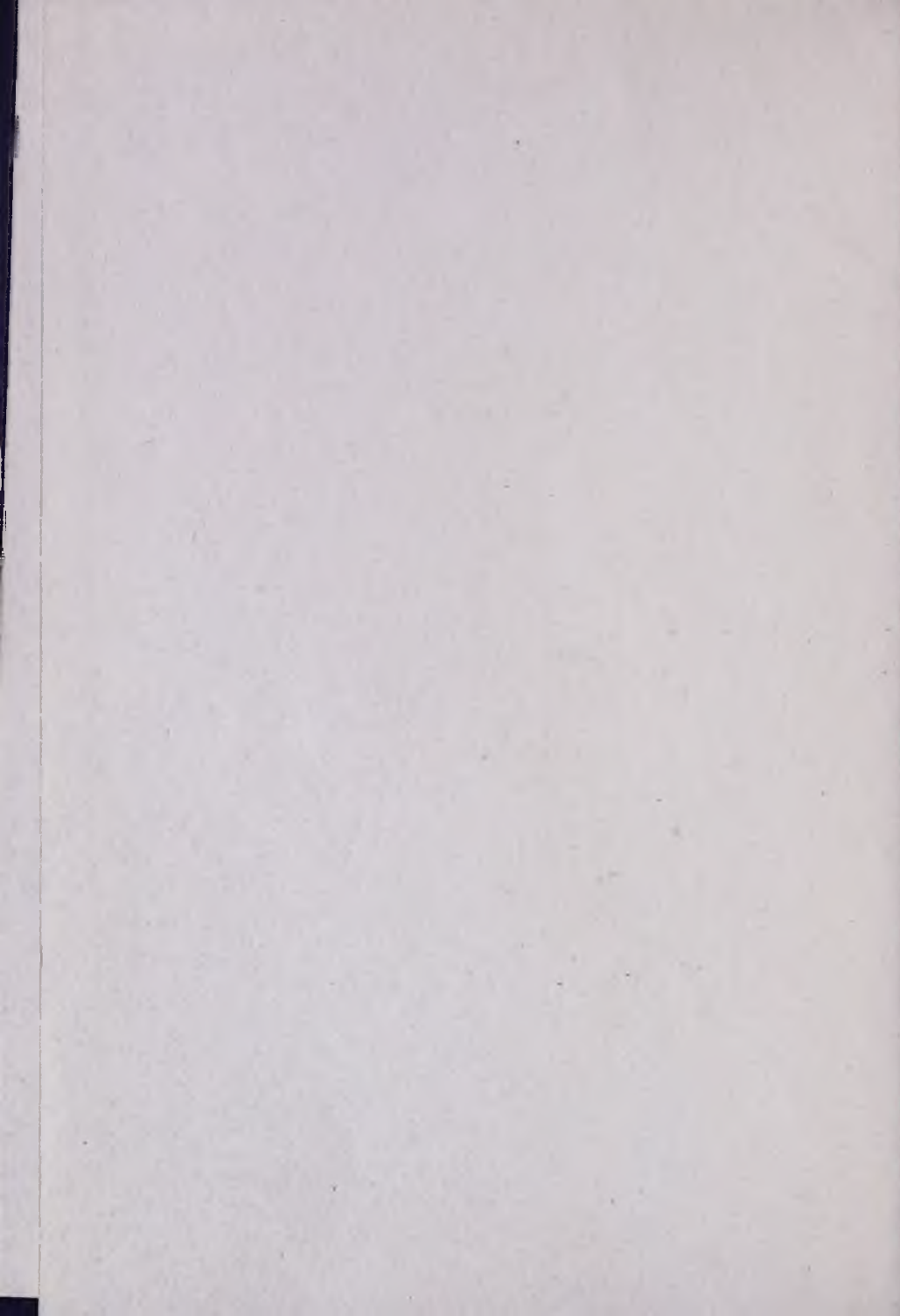

ՀԱՅՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЯКОВ
МАНАНДЯН

ТРУДЫ
II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1978

3(47.925)

ՀԱԿՈՒ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ
Բ

A^{II}
60849

~~5585~~

Խմբագրական հանձնաժողով

ԲԱՐԱՅԱՆ Լ. Հ., ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Տ.,
ՀԱԿՈԲՅԱՆ Վ. Ա., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Կ. Խ.

Հառաըր հրատարակւոյաճ պատրաստեց

Լ. Հ. ԲԱՐԱՅԱՆԸ

Մ $\frac{10601}{28-75}$ 703(02) — 75

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1978.

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի երկերի ժողովածուի երկրորդ հատորում տեղադրված են «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» Բ հատորի Ա մասը, «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինֆեռույնության համար», «Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը», «Արաբական արշավանքները Հայաստանում» և «Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ» աշխատությունները:

«Քննական տեսություն...» Բ հատորն ընդգրկում է Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանի պատմությունը սկզբից (66 թ.) մինչև նրա անկումը (428 թ.) և մարզպանության հաստատումը Հայաստանում:

«Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինֆեռույնության համար» աշխատությունը առաջին անգամ հրատարակվել է ռուսերեն՝ Երևանում, 1941 թ., նրա հայերեն ամբողջական թարգմանությունը տպված է Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված հոդվածների ժողովածուում (Երևան, 1962 թ.),

Այս աշխատությունը որոշ մշակմամբ և կրճատումներով մտավ «Քննական տեսություն...» Բ հատորի Ա մասի մեջ և կազմեց աշխատության 13-րդ գլուխը:

«Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը» հոդվածը Հ. Մանանդյանը գրել է 1951 թ., սակայն նրա մանվան պատճառով այն թերի է մնացել և այդ վիճակում էլ հեղինակի մահից հետո տպագրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.) 1952 թ., № 7-ում:

«Արաբական արշավանքները Հայաստանում» աշխատությունը առաջին անգամ հրատարակվել է հեղինակի «Մանր հետազոտություններ»-ում, «Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ» առաջին անգամ հրատարակվել է 1939 թ. «Սասունցի Դավիթ» էպոսի հազարամյակի առթիվ:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Բ ՀԱՏՈՐ Ա. ՄԱՍ

STATIONER, 312 - 4066 - 4066, 4066, 4066

STATIONER

STATIONER

ՏՐԴԱՏ Ա-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

1. Արշակունյաց թագավորության սխալ բնութագրումը:— 2. Արշակունիների քաղաքական տեսությունը Հայաստանում:— 3. Տրդատ Ա.— Հռոմի պաշտպանողական միջոցառումներն իր արևելյան սահմաններում:— Հռոմում նախապատերաստվող Կովկասյան արշավանքը:— Հիսնամյա խաղաղությունը Արևելքում:— 5. Վեսպասիանոսի ձեռք առած նախագգուշական միջոցները:— 6. Ալանների 72 թվի արշավանքը:— Հովսեփոս Փլավիոսի վկայության սխալ մեկնությունը:— 7. Ալանների 75 թվի նոր արշավանքը և պատերազմի վտանգը Հռոմի հետ:— 8. Խորենացու վկայություններն ալանների հարձակման մասին Հայաստանի վրա:— 9. Ենթադրություններ Տրդատ Ա-ի պետական վերանորոգչական գործունեության մասին:— 10. Սանատրուկ.— Մծուրք քաղաքի հիմնումը.— սրա կարևոր ստրատեգիական դիրքը.— Սանատրուկի ամրապինդ շիրիմ-նաշարձանը.— Խորենացու վկայությունը Օսրոյեն-Նդեխիայի նվաճման մասին:— 11. Աշխադար:— 12. Տրդատ Ա-ի քաղաքական ժողովրդական լինելու խնդիրը:— 13. Աշխադար.— հայկական հին ավանդությունը Շիղար քաղաքի մասին:

Արշակունիների թագավորությունը Հայաստանում հայ պատմադրության մեջ սովորաբար համարվում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ամենափառահեղ շրջանը: Սակայն այս կարծիքը, որ հիմնված է Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության ավանդական տեսակետի վրա, ինչպես ցույց են տալիս նորագույն ուսումնասիրությունները, պարզապես սխալ է:

Սույն «Քննական տեսություն» առաջին հատորում մենք արդեն տեսանք, որ Հայաստանն աշխարհակալ մեծ պետություն էր դառել և քաղաքական իր հզորության ու փառքի գագաթնակետին էր հասել Արտաշեսյանների և, հատկապես, Տիգրան Մեծի ժամանակ: Հայաստանի կուլտուրական զարգացումը ևս, ինչպես հայտնի է, առավել բարձր աստիճանի վրա էր գտնվում ո՛չ թե Արշակունի հայ թագավորների իշխանության ժամանակ, այլ գրեթե գլուխից հետո՝ մարզպանական և հետագա շրջաններում: Պարզ է, ուրեմն, որ ավանդական վերոհիշյալ կարծիքը միանգամայն անհիմն է:

Արշակունիների թագավորութունը Հայաստանում իբրև ինքնուրույն պետութուն գոյութուն ունեցավ ավելի քան երեք դար՝ մինչև Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև (66 թվից մինչև 384—387 թթ.): Նա ավելի երկար ապրեց քան Պարթևական Արշակունիների թագավորութունը, որի բարձումը տեղի ունեցավ 227 թվին: Հայաստանի բաժանումից հետո ևս Արշակունիները շարունակեցին թագավորել Հայաստանի պարսկական մասում մոտ կես դար՝ 387 թվից մինչև 428 թիվը: Այսպիսով՝ ընդհանուր տևողութունն այդ թագավորության հաշվում են 362 տարի (66 թվից մինչև 428 թ.):

Տրդատ Ա-ի մասին, որը հիմնադիրն եղավ Հայաստանի Արշակունիների դինաստիայի՝ մեր ունեցած տեղեկությունները խիստ աղքատիկ են: Ուշագրավ է նախ և առաջ, որ Տրդատ Ա-ի թագավորության հենց առաջին տարիներում Ներոնը և նրա հաջորդը, Վեսպասիանոսը, միջոցներ էին ձեռք առել ամրացնելու կայսրության արևելյան սահմանները: Եվ այդ շատ լավ հասկանալի է: Արշակունիների թագավորության հիմնումը Հայաստանում մի զիջում էր Հռոմի կողմից, որ հետևանք էր, ինչպես տեսանք, նրա ռազմական թուլության և պարտության:

Հռոմեա-պարթևական 54—63 թվերի պատերազմից հետո՝ պարթևները, հասնելով իրենց ցանկացած նպատակին՝ Հայաստանը դարձրել էին Պարթև Արշակունիների երկրորդ թագավորություն: Հռոմեական քաղաքագետները գիտակցում էին, իհարկե, որ խնդրի այս լուծումը ժամանակավոր է և անբավարար: Հռոմեական աղքյուրների վկայություններից երևում է, որ դեռևս 64 թվին, երբ Հռոմը խաղաղության բանակցություններ էր վարում պարթևների հետ՝ Ներոնի կառավարությունը ամեն կերպ աշխատել էր ուժեղացնել իր ազդեցությունը և իշխանությունը Հայաստանի սահմանամերձ երկրներում:

Հենց նույն 64 թվին Պուլբմոն Բ-ի Պոնտական թագավորությունը, որի մեջ էր գտնվում նաև ամբողջ Կողքիսը՝ միացվել էր կայսրությանը իբրև հռոմեական նահանգ: Այս միացումը Հռոմի համար խիստ կարևոր էր, որովհետև Պոնտոսի սևծովյան ծովազոր ուներ ստրատեգիական մեծ նշանակություն՝ իբրև պարեն հայթայթող թիկունք և անհրաժեշտ բազա պատերազմի դեպքում: Միացված նոր նահանգում ուժեղացնում էին հռոմեական կայազորները և անց էին կացնում ռազմական ճանապարհներ:

Ուշագրավ է, որ մոտավորապես նույն այս ժամանակ, 66 թվին, Ներոնը պատերազմական պատրաստություններ էր տեսնում

և ուզում էր ինքը անձամբ ռազմերթի ելնել ալանների դեմ Կովկասում: Այս արշավանքը տեղի չունեցավ, որովհետև 68 թվին, պրետորյանների ապստամբության պատճառով, Ներոնը ստիպված եղավ փախչել Հռոմից և ճանապարհին ինքնասպանություն գործեց:

Նախապատրաստվող արշավանքի նպատակի մասին պատմագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնված: Գերմանական պատմաբան Վ. Շուրը կարծում է, որ Ներոնը նախապատրաստում էր պատժական արշավանք ապստամբած աղվանների դեմ: Բացի այդ, նա նպատակ էր դրել՝ ա) շրջափակել հյուսիսից Արշակունյաց Հայաստանը, ուր զորեղացի էր պարթևական ազդեցությունը, բ) հաստատել մոտիկ հարևանություն դաշնակից Հյուրկանիայի հետ և գ) զարգացնել առևտրական հարաբերությունները Բակտրիայի հետ Կասպից ծովի վրայով: Ընդհակառակը, Մոմզենը, որի կարծիքն այժմ տիրող է հանդիսանում, ենթադրում է, որ Ներոնի ծրագրած արշավանքը ձեռնարկված էր ո՛չ թե աղվանների դեմ դեպի Դերբենտի կիրճը, այլ ալանների դեմ Դարյալի կիրճի ուղղությամբ: Ներոնի նպատակն էր, Մոմզենի կարծիքով, ջախջախել սարմատական ալաններին, որոնք ասսլատակում էին Հռոմեական կայսրության արևելյան սահմանները և ավերիչ արշավանքներ էին սփռում նաև Հայաստանում և Մեդիայում¹:

Վերոհիշյալ երկու կարծիքն էլ մանրամասն քննության են ենթարկված վերջերս լույս տեսած ռուսերեն իմ հոդվածում²: Այս ուսումնասիրության մեջ ես հանգել էի այն եզրակացության, որ Ներոնի ծրագրած կովկասյան արշավանքը սերտ կապ ունենալու էր Հռոմի սեփական քաղաքականության հետ: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Կասպիական լեռնային նեղուցները կամ կապանը (*claustra Caspiarum* կամ *Caspiae portae*), որ նկատի էին առնված իբրև հավաքատեղի հռոմեական զորքերի համար՝ Պևտինգերյան քարտեզում հիշատակված *Caspiae* կայարանի մոտ եղած լեռնային նեղուցներն են, որոնք գտնվում էին այժմյան իսսպիայի և Ախալքալաքի մոտերքում: Այստեղից Ներոնը պետք է առաջնորդեր հռոմեական զորքերը այժմյան Ախալցխայի և Աբասթումանի վրայով և Մեոտիս-Կողքիսյան ճանապարհով (*Caspia via*) դեպի Հյուսիսային Կովկաս, ուր Հռոմի դաշնակից հենիոքների կողքին ապ-

¹ Տե՛ս Ի. Վերնե Ծուր, Ներոն կայսեր արևելեան քաղաքականութիւնը, Բարգմանեց Մեսրոպ Հապոդյան, Վիեննա, 1930, էջ 96—112:

² Mommsen Th., Römische Geschichte, Bd. V, Berlin, 1886, էջ 303—304.

³ Տե՛ս Мамандян Я. А., Цель и направление потгтовлявшегося Нероном кавказского похода. „Вопросы истории“, 1946, № 7, էջ 66—74.

րում էին ալանները: Հստ իմ առաջարկած լուսաբանության՝ ներոնի վերոհիշյալ արշավանքը սերտ կերպով կապակցված էր հռոմեական իշխանության սեծովյան քաղաքականության հետ և նպատակ ունեյալանների ասպատակություններից ապահովելու Մեոտիս-Կոդքիսյան հին ճանապարհը, որն ուներ առևտրական միջազգային նշանակություն:

Ներոնի մահից հետո՝ Փլավիանների դինաստիայի կայսրերի ժամանակ (69—96) ու նաև մինչև 114 թիվը՝ խաղաղությունն Արևելքում մնաց անխախտ: Ներոնի խաղաղասեր արևելյան քաղաքականությունը հիմք էր դառել Արշակունիների բարեկամական հարաբերությունների կայսրության հետ և Վաղարշ Ա-ը պաշտոնապես դիմել էր Հռոմի ժերակույտին ու խնդրել, որ Ներոնի հիշատակը հարգվի: Հարաբերությունները լավ էին Հռոմի հետ նաև Վեսպասիանոսի ժամանակ, և երբ վերջինս 69 թվին ընտրվել էր կայսր՝ Տրդատ Ա-ը, ինչպես կարելի է կոհհի Տակիտոսի վկայություններից, տվել էր նրան հպատակության երդում¹:

Չնայած, սակայն, հռոմեա-պարթևական հարաբերությունների խաղաղ կարգավորման՝ Վեսպասիանոս կայսրը (69—79), իր իշխանության առաջին հինգ տարում, անհրաժեշտ համարեց Հռոմի արևելյան սահմաններում ուժեղացնել մնայուն զորքի քանակը: Լեգեոնների թիվը, որ այստեղ ընդամենը չորս էր՝ նա ավելացրեց և դարձրեց յոթ: Այդ լեգեոններից երկուսին, որ գտնվում էին Մեքիտենեում և Սատաղում, հանձնարարված էր Հայաստանի սահմանների վերահսկողությունը:

Հետաքրքիր է նաև, որ դարձյալ Վեսպասիանոսի կարգադրությամբ Կոմագենի թագավորությունը 72 թվին միացվեց կայսրության իբրև հռոմեական նահանգ: Նույն այս թվին տեղի ունեցավ և Փոքր Հայքի կցումը Հռոմին:

Ինչպես տեսնում ենք, Վեսպասիանոսն առանձին վստահություն չէ ունեցել դեպի դաշնադիր արևելյան պետությունները և նրա վերոհիշյալ կարգադրությունները պարզապես նկատի են ունեցել կայսրության պահպանությունը այդ հարևաններից:

Վաղարշ Ա-ը ո՛չ միայն հանդուրժեց հռոմեական զորքերի ավելացումը Կոմագենում, Կապադովկիայում և Փոքր Հայքում, այլև աշխատեց ամրացնել բարեկամական կապերը կայսրության հետ և իր շնորհավորանքը հայտնեց Հռոմին հրեական ապստամբության ճնշման առթիվ:

¹ Tacitus, Hist., II, 81—82.

Տրդատ Ա-ի թագավորության առաջին իսկ տարիներում, մեր թվականության 72 թվին, Հայաստանի խաղաղությունը վրդովվեց, և ականները, որոնք այժմյան օսերի նախնիներն էին, ասպատակեցին և ավերեցին Ատրպատականն ու Հայաստանը: Ալանները, ինչպես մատնանշում է Մ. Ռոստոմցևը, մեր թվականության առաջին դարում հիմնել էին Հյուսիսային Կովկասում մեծ և հզոր մի թագավորություն¹:

Ալանների այս 72 թվի արշավանքը, որ մանրամասն նկարագրված է ներքև մեջ բերված Հովսեպոս Փլավիոսի կարևոր մի վկայության մեջ, ինչպես ցույց եմ տվել իմ հոդվածներից մեկում², կարոտ է առանձին քննության և լուսաբանության, որովհետև սխալ ու խառնաշփոթ է մեկնված պատմագիտական նախորդ երկերով:

Բայց որ ական ժողովուրդը,—պատմում է Հովսեպոս Փլավիոսը,—որը բնակում է Տանաիսի և Մեոտիդյան ծովի շուրջը, սկյութներ են՝ այդ մենք հայտնել ենք հենց առաջ: Սակայն նրանք, մտադիր լինելով այդ ժամանակ ներխուժել ավարառության նպատակով Մեդիա և ավելի հեռավոր տեղեր՝ խոսքը մեկ արին հյուրկանների թագավորի հետ: Սա էր տեղը անցքի, որը Ադեքսանդր թագավորը փակել էր երկաթե դռներով: Արդ՝ երբ վերջինս նրանց տրամադրության տակ զրեց անցքը՝ նրանք հանկարծ միահամուռ հարձակվեցին մեդացիների վրա, ավարի առան բազմամարդ երկիրը, որ լի էր ամեն տեսակ անասուններով. և ոչ ոք չհամարձակվեց նրանց դիմադրել, որովհետև այս երկրի Բակուր թագավորը սարսափած փախել էր դժվարամատույց տեղեր, թողնելով բոլոր մյուսներին բախտի քմահաճույքին: Հազիվհազ նա կարողացավ ազատել նրանց ձեռից կնոջը և հարճերին, որ գերի էին բռնված, վճարելով հարյուր տաղանդ:

Ալանները մեծ հեշտությամբ ու առանց կովի կողպուտի մատնեցին երկիրը մինչև Հայաստան և հեռացան, վերցնելով իրենց հետ ամբողջ ավարը: Հայաստանում թագավորում էր Տրդատը, որը, ռազմերթի ելնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց և քիչ էր մնում, որ կովի ընթացքում նրանց ձեռքը գերի ընկներ կենդանի: Ալաններից մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա

¹ Ցիս The Cambridge Ancient History, vol. XI, chap. III, էջ 111 (Cambridge, 1936):

² Ցիս Манаңдян Я. А., О местонахождении Caspia via и Caspiae portae, „Исторические записки“, вып. 25, էջ 69—70.

վրա և նրան արդեն բռնելու էր, սակայն Տրդատն իսկույն իր սրովը պարանը կտրեց և շտապ փախավ¹։

Գերմանական գիտնական Գուտշմիդը ու նաև խալաթյանցը, որն օգտվել է նրա աշխատությունից, կարծում են, որ ալանները Հյուրկանիայի թագավորի աջակցությամբ ներխուժել էին Մեդիա Դերբենտի կիրճով²։ Սակայն նրանց այս կարծիքը չէ կարող, իհարկե, ճիշտ լինել, որովհետև Հյուրկանիան գտնվում էր Կասպից ծովի հարավ-արևելյան ափերի մոտ, իսկ Դերբենտը՝ նույն ծովի արևմուտակողմում։

Մեջ բերված վկայության խառնաշփոթ և հակասական լինելը նկատել էր Մոմզենը։ Նա կարծում է, որ այդ վկայության մեջ նկատի է առնված ո՛չ թե Դերբենտի, այլ հին Ռագայի (այժմյան Ռեյի) մոտ գտնվող լեռնանցքը, որն անվանվել է, ինչպես և Դերբենտի անցքը, Կասպից դուռ³։

Շատ պարզ է, որ նաև Մոմզենի այս բացատրությունը դժվար է բավարար համարել, որովհետև ալանները, որոնք ապրում էին Կովկասյան լեռների հյուսիս-արևմտյան ստորոտներում, չէին կարող Մեդիա եկած լինել Ռեյի մոտ գտնվող լեռնանցքով։

Ըստ իս Հովսեփոս Փլավիոսի անհասկանալի վկայությունը կարելի է մեկնել այլ կերպ։

Հայտնի է, որ հունա-հռոմեական աղբյուրներում Hyrcanē կամ Hyrcania (=հայ. Վիրք) անվանվել է երբեմն Իրերիա—Վրաստանը⁴։ Միանգամայն պարզ է, ուրեմն, որ Հովսեփոս Փլավիոսի օգտագործած սկզբնաղբյուրը, հաղորդելով ալանների համաձայնության մասին հյուրկանների թագավորի հետ՝ նկատի է ունեցել ո՛չ թե Հյուրկանիայի կամ Վրկանի, այլ Իրերիայի կամ Վիրքի թագավորին։ Կարելի է ըստ այսմ նաև ենթադրել, որ ալանները 72 թվին ներխուժել էին Անդրկովկաս և Մեդիա ո՛չ թե Դերբենտի կամ Ռեյի մոտ եղած Կասպյան դռներով, այլ Caspiae-ի մոտ գտնվող լեռնանցքով և Caspia via ճանապարհով, որ վերև մատնացույց էին արված⁵։

¹ Jos. Flav., Bel. Jud., VII, 7, 4 (244—246).

² Stk' *Gutschmid*, Geschichte Irans, Tübingen, 1888, էջ 133. Халатъяну, Армянский Эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, 1896, էջ 243—244. Եռւյնի, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 295.

³ Stk' *Mommsen*, Römische Geschichte, V Band, Berlin, 1886, էջ 394, ծան. 1.

⁴ Stk' *Markwart*, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, XLIX, 1895, էջ 633 և նույնի, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 101.

⁵ Համեմատե՛ նաև Մանեկյան Լ., Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 315.

Ալանների արշավանքը կրկնվեց, ինչպես վկայում են Սվետո-նիուսը և Կասսիուս Դիոնը, նաև 75 թվին¹։ Այս անգամ Պարթևաց թագավոր Վաղարշ Ա-ը և նրա Բակուր ու Տյուգատ Ա եղբայրները դիմեցին Վեսպասիանոսին և խնդրեցին օգնություն ուղարկել կայսերական արքայազններից որևէ մեկի առաջնորդությամբ։ Սակայն Վեսպասիանոսը մերժեց միջամտել, ուստի և այնուհետև հարաբերություններն այս երկու պետությունների միջև խիստ սրվեցին։

«Այնուամենայնիվ,—պատմում է Սվետոնիուսը,—երբ Պարթևաց Վաղարշ թագավորը աղերսալից խնդրեց ալանների դեմ օգնություն ու նաև մի հրամանատար ևս Վեսպասիանոսի որդիներից՝ նա [Դոմետիանոսը] ամեն կերպ աշխատեց, որ ինքն ուղարկվի, և որովհետև այդ բանը գլուխ չեկավ՝ նա նվերներով ու խոստովանքով փորձեց դրդել Արևելքի նաև մյուս թագավորներին, որ նրանք ևս նույնը պահանջեն»²։

Ուշագրավ է, որ հենց 75 թվի երկրորդ կեսում, ինչպես վկայում է Մցխեթի մոտ գտնված հունարեն արձանագրությունը, Վեսպասիանոս կայսրը և նրա կառավարչակիցները, Տիտոսը և Դոմետիանոսը, «կայսեր և հռոմայեցիների բարեկամ» Իբերիայի Միհրդատ թագավորի և նրա եղբայր Համազասպի համար կառուցել էին ամրություններ Մցխեթ-Հարմոզիկայում։ Իբերիայի մայրաքաղաքի ամրացումը, ինչպես կարծում է Գուտշմիդը, կարևոր էր համարվել բարբարոս ալանների ավերիչ արշավանքների վտանգի պատճառով³։ Այս ենթադրությունը, որ ընդունելի է համարվում, ինձ թվում է, որ այնքան էլ հաստատուն չէ։

Մենք արդեն մատնանշեցինք, որ ալանների 72 թվի ներխուժումն Անդրկովկաս և Մեդիա տեղի էր ունեցել, ինչպես և 35 թվին⁴,

¹ Գարազաշյանը, Աստուրյանը և Սանտալճյանը կարծում են, որ Սվետոնիուսի և Դիոնի վկայությունները վերաբերում են նույն արշավանքին, որը մանրամասն նկարագրված է Հովսեփոս Փլավիոսի մոտ։ Աստուրյանն այդ արշավանքը ենթադրում է 75 թվին, իսկ Սանտալճյանը՝ 73—74 թվերին. տե՛ս Գարազաշյան, Քննական պատմություն, մասն Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 241. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռոմայ, Վենետիկ, 1912, էջ 190—191. Sandaigian, Histoire documentaire de l'Arménie, Rome, 1917, էջ 537։

² Տե՛ս Suetonius, Domitianus, 2. Համեմատե՛ նաև Cass. Dio. LXVI, 18, 3 (75 թ.)։

³ Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 133, Համեմատե՛ նաև Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 306. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 191 և ուրիշ.։

⁴ Տե՛ս Մանանդյան Լ., Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 313—315։

Հռոմի դաշնակից իբերների թագավորի հավանությամբ և աշակցությամբ: Ուստի անհավանական չի լինի ենթադրել, որ վերոհիշյալ ամրությունների կառուցողները կարող էին նկատի ունեցած լինել Հռոմի դաշնակից իբերիայի պաշտպանությունը, որը դառել էր հյուսիսում հռոմեական ամրացրած շրջան, ո՛չ թե ալանների, այլ Հայաստանի և Պարթևստանի հարձակումներից¹: Եվ, իրավի, հենց 75 թվից անմիջապես հետո պարթևներն անշափ գրգռվել էին Հռոմի դեմ, և Արևելքում ստեղծվել էր պատերազմի մոտալուտ վտանգ, որը, սակայն, հնարավոր եղավ հանգցնել:

Հավանորեն, ալանների վերոհիշյալ արշավանքներին և Տրդատ Ա-ին են վերաբերում, ինչպես մատնացույց է արել Գարագաշյանը², խորենացու հաղորդած տեղեկությունները ալանների Հայաստանի վրա հարձակման մասին ու նաև նրանց խնամիության մասին Արտաշես թագավորի հետ, որ հայտնի են եղել իտրենացուն, ինչպես ինքն է հայտնում, վիպասանություններից, որ պատմվում էին Գողթանում:

«Այս ժամանակները,—պատմում է խորենացին,—ալանները, բոլոր լեռնականների հետ միաբանելով և Վրաց աշխարհի կեսն իրենց կողմը ձգելով՝ մեծ բազմությամբ գալիս սփռվում են մեր աշխարհում: Արտաշեսն էլ ժողովում է իր զորքերի բազմությունը, և տեղի է ունենում պատերազմ երկու քաջ և աղեղնավոր ժողովուրդների միջև: Ալանների ցեղը փոքր-ինչ ետ է նահանջում և, մեծ կուր գետն անցնելով՝ բանակ է դնում գետի ափին հյուսիսային կողմում: Արտաշեսն էլ գալիս բանակում է գետի հարավային կողմում. գետը բաժանում է երկուսին:

Բայց որովհետև հայոց զորքերն ալանների թագավորի որդուն բռնում և Արտաշեսի մոտ են բերում՝ ալանների թագավորը հաշտություն է խնդրում, խոստանում է տալ Արտաշեսին՝ ինչ որ նա ուզե, և առաջարկում է երդումով մշտական դաշինք կնքել, որպեսզի ալանների երիտասարդներն այնուհետև չապատակեն Հայոց աշխարհը: Երբ Արտաշեսը չի համաձայնում պատանուն ետ տալ՝ պատանու քույրը գալիս է գետի ափը մի մեծ բարձրավանդակ տեղ և թարգմանների միջոցով ձայն է տալիս Արտաշեսի բանակը:

¹ Ցե'н Амирахановили А., Иберия и римская экспансия в Азии, «Вестник древней истории», 1938, № 4(5), էջ 171—172.

² Ցե'н «Բնական պատմութիւն Հայոց», Բ, էջ 242—244.

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր ավանների քաջ ցեղին,
Ե՛կ լսի՛ր ավանների գեղաշյա դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին»:

Որովհետև օրենք չէ, որ քենի համար դուրսագնաները
Ուրիշ դուրսագն դարմերի կենդանությունը ջնջեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ ժողովուրդների մեջ
Մշտնջենավոր թշնամություն հաստատեն»:

Արտաշեսն այս իմաստուն խոսքերը լսելով՝ գնաց գետի ափը
և, տեսնելով գեղեցիկ կուլսին ու լսելով նրանից իմաստուն
խոսքեր՝ նրան ցանկացավ: Նա կանչում է իր դայակ Սմբատին
և բաց է անում, որ իր սրտի փափագն է՝ կին առնել ավաննե-
րի արքայազն օրիորդին, դաշինք և ուխտ դնել քաջերի աղգի
հետ և պատանուն խաղաղությամբ արձակել: Սմբատը հավա-
նություն է տալիս և մարդ է ուղարկում ավանների թագավորի
մոտ, որ ավանների արքայազն օրիորդ Սաթենիկին կնություն
տա Արտաշեսին: Ալանների թագավորն ասում է.

«Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա
տա Արտաշեսին»:

«Եվ ո՞րտեղից քաջ այս կուլսի՝
Ալանների արքայազն օրիորդի համար»:

Վիպասաններն երգելիս այս տեղն առասպելաբանում են ասե-
լով.

«Հեծավ արի Արտաշես արքան գեղեցիկ սև ձին,

Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափուկ պարանը,

Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ,

Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափուկ պարանը,

Ձգեց մեջքը ավանաց օրիորդի,

Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,

Արագբար իր բանակը հասցնելով»¹:

Մեջ բերված այս վիպական բնույթ ունեցող քաղվածքում կա-
րող է պատմական հիշողություն լինել ո՛չ միայն Տրդատ Ա-ի և
ավանների պատերազմը Կուր գետի ափին, այլև վիպասանքից
առնված տեղեկությունն այն մասին, որ ավաններն արշավել էին
Հայաստան՝ լեռնականների և Վրաստանի կես մասի հետ միաբա-

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1940, էջ 118—119 (Բ, 50):

նած: Այս փաստական տեղեկությունը կարևոր է ու հետաքրքիր, որովհետև, հիմնվելով Հովսեփոս Փլավիոսի վերոհիշյալ վկայության վրա, մենք վերև հավանական էինք համարել, որ ալանների ներխուժումը Հայաստան և Մեդիա տեղի էր ունեցել իբրև ներթափանցիկ (հավանորեն, Փարսիան Ա-ի որդի Միհրդատի) գործակցությամբ:

Հայ պատմագրական մի քանի երկերում ենթադրում են, որ Տրդատ Ա-ի ժամանակ որոշ պետական բարենորոգումներ էին կատարվել և հիմնադրվել կամ կարգավորվել էին հայ նախարարությունները¹: Այս ենթադրության միակ հիմքը խորհնացու վկայություններն են՝ Վաղարշակ թագավորի պետական վերանորոգչական գործունեության մասին, որ մանրամասն մեջ են բերված նրա Պատմության երկրորդ գրքի 2 և է գլուխներում: Վաղարշակի այդ գործունեությունը վերագրվել է Տրդատ Ա-ին, որովհետև ենթադրվել է, որ խորհնացու Վաղարշակը, որ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիրն էր, իրականում Տրդատ Ա-ն է²:

Իհարկե, հնարավոր և հավանական է, որ Տրդատ Ա-ը կարող էր բարեփոխած լինել իր թագավորության ներքին կարգերը, սակայն այդ մասին մենք ստույգ և արժանահավատ տեղեկություններ չունենք:

Որքան ժամանակ է թագավորել Տրդատ Ա-ը ալանների 72—75 թվերի արշավանքներից հետո՝ այդ ևս մեզ հայտնի չէ: Միանշանայն հավանական կարելի է համարել, որ նրան հաջորդած պիտի լիներ (75-ի և 110 թթ. միջև) Սանատրուկ թագավորը, որի թագավորության ժամանակաշրջանը պատմագետների մեծագույն մասը յուրիմացաբար տարել է երկրորդ դարի վերջերը:

Որ Սանատրուկը, իրապես, Հայաստանի թագավոր է եղել վերոհիշյալ ժամանակամիջոցում՝ այդ մատնացույց էր արել իր ուշագրավ հոդվածում³ ու նաև իր Դիոնի հրատարակության մեջ

¹ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 470—471. Խ. Սամվելյան և այլք, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1943, էջ 74 և ուրիշ:

² Տե՛ս Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատոր Ա, Երևան, 1939, էջ 181, 264, 328. Կ. Բաումալյան, Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, 1914, էջ 100 և ուրիշ:

³ Տե՛ս U. Boissesevain, Ein verschobenes Fragment des Cassius Dio, Hermes, Bd. 25, 1890, էջ 329—330. Նույն այս խնդիրը մանրամասն լուսարանված է Մաբկվարտի ուսումնասիրության մեջ՝ Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, Leipzig, 1905 (տե՛ս նաև Philologus, Supplementband X, Heft 1): Համեմատե՛ք Հանգէս Ամսթերհայ, 1908, փետրվար—էջ մը հայ Արշակունեաց հնազոյն պատմութենէն, էջ 33—34:

(Հատ. Գ, էջ 218/19 ծան.) Boissevain-ը, որն ապացուցել էր, որ Կասսիուս Դիոնի հատակոտորը, որի մեջ հիշատակված են Սանատրուկը և նրա որդին, Վաղարշը, ո՛չ թե Սեպտիմոս Սեվերոս կայսեր (193—211) ժամանակին է վերաբերում, ինչպես պատմագիտության մեջ ենթադրվում էր, այլ Տրայանոս կայսեր (98—117) վերջին տարիներին և, հավանորեն, 116 թվականին:

Սանատրուկ թագավորի մասին մի քանի հետաքրքիր ու կարեւոր տեղեկություններ հաղորդում են հունա-հռոմեական և հին հայկական աղբյուրները:

Ուշագրավ է, նախ և առաջ, Սանատրուկի հիշատակությունը Սուրիդասի Բառգրքում, որ քաղված է ակներևաբար Արրիանի Պարթևականք գրքից:

«Հայոց թագավոր Սանատրուկը,—վկայում է Արրիանը,— ուներ միջակ հասակ, բայց հակում ուներ դեպի ամեն մի մեծ բան և, մանավանդ, դեպի պատերազմական գործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արգարադատության և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև շափավոր ու ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները հույների և հռոմայեցիների մեջ»:

Նույն այս Սանատրուկին է վերաբերում Կասսիուս Դիոնի վերոհիշյալ հատվածը, որի ժամանակը, ինչպես վերև ասացինք, լուսաբանել ու որոշել է Boissevain-ը:

«Երբ Վաղարշը, Սանատրուկի որդին,—պատմում է Դիոնը,—պատրաստվել էր ճակատամարտ տալու Սեվերոսին և կռիվն սկսելուց առաջ խնդրել էր և կնքել էր հաշտություն՝ [Տրայանոսը] ուղարկեց նրա մոտ պատգամավորներ և խաղաղության հաստատման համար շնորհեց նրան Հայաստանի մի մասը»:

Այս վկայությունից, որ քննելու ենք ներքև Վաղարշի մասին խոսելիս, մենք իմանում ենք, որ Հայաստանում երկրորդ դարի առաջին կեսում թագավորել էր Սանատրուկի որդին՝ Վաղարշը:

Դիոնի վկայության վերոհիշյալ նոր լուսաբանության շնորհիվ ճշտվում են ժամանակագրական տեսակետից և իմաստ են ստանում Սանատրուկի մասին այն աղոտ հիշողությունները, որ պահպանված են հայ մատենագրական երկերում:

Բացառիկ կարևորություն ունի Սանատրուկ թագավորի մասին Փավստոսի վկայությունը, որը նրան վերագրում է Մծուրն քաղաքի

¹ S. u. Suidas, ed. Bernhardt, II, col. 668.

² Cass. Dio, LXXV, 9, 6.

շինութիւնը: Փափստոսը պատմում է, որ Հայր մարդպետը, սուրբ տեղերը, Աշտիշատում, այցելելուց հետո, գնում է այնտեղից Եփրատ-Արածանի գետի մոտերքը, ուր միախառնվում էր սրա հետ մի այլ գետ և այնտեղ սպանվում է մի ավերված քաղաքավայրի մոտ, որն անվանվում էր Մծուրք:

«Այնուհետև Հայր մարդպետը,—վկայում է Փափստոսը,— գնաց սուրբ տեղերից և իջավ Եփրատ գետի հոսանաց ափը, խիտ անտառի հովիտները երկու գետերի միախառնման տեղում՝ հղեգնուտ տեղերի և վայրի ծառերի խիտ մասում, ուր հին ժամանակներում կառուցված էր մի ինչ-որ քաղաք, որը շինել էր Սանատրուկ թագավորը. և այդ տեղի անունն էր Մծուրք»:

[«Ապա գնայր մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն, և էջ յափն գետոյն հոսանացն Եփրատու, հովիտսն թանձրախուռն անտառին, ի գետախառնունսն երկուց գետոցն, ի թաւութ խարձիցն մամխեացն, որ ի տեղւոջն ի հնոցն իմն շինած քաղաք՝ զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որոս անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի»]:

Սանատրուկի հիմնած այս Մծուրք քաղաքը, ինչպես երևում է Փափստոսի վկայութիւնից, հիմնահատակ ավերված է եղել դեռևս հինգերորդ դարից առաջ: Ուշագրավ է, որ Մովսես խորենացին, որին հայտնի չէ եղել Մծուրք քաղաքի գոյութիւնը Հայաստանում, Սանատրուկ թագավորին վերագրել է ո՛չ թե այդ քաղաքի, այլ Մծբին քաղաքի շինութիւնը¹: խորենացու այս սխալը հեշտությամբ բացատրելի է: Նրա օգտագործած աղբյուրի մեջ, հավանորեն, տեղեկութիւն է հաղորդված եղել Սանատրուկի հիմնած Մծուրք կամ Մծուրն քաղաքի մասին, իսկ խորենացին, շփոթելով իրեն անհայտ Մծուրնը Հյուսիսային Միջագետքի Մծուին կամ Մծբին քաղաքի հետ՝ թյուրիմացաբար համարել է Սանատրուկին շինող ո՛չ թե Մծուրնի, այլ Մծբինի:

Սանատրուկի հիմնած Մծուրք քաղաքի մասին կա կարևոր մի վկայութիւն նաև «Մարաբայ փիլիսոփայ Մծուրնացու» գրքից քաղված Սեբեոսի Պատմութիւն առաջին գլխում: Այդ վկայութիւնից մեզ հայտնի է, որ Մծուրն քաղաքում (Սեբեոսի տպագիր բնագիրն ունի «ի Մծբին քաղաքի», որ պետք է ուղղել և կարդալ «ի

¹ Տե՛ս «Փառառոթի Բիւզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832, էջ 118 (IV, 14):

² Տե՛ս «Մովսէսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Տիֆլիս, 1913, II, 36, էջ 160:

Մծուրն քաղաքի»), Սանատրուկ թագավորի ապարանքի ավերակների մեջ, արքայական պալատի դռան դիմաց, գտել էին քարի վրա դրոշմված հունարեն մի արձանագրություն, որ պարունակում էր ժամանակագրական տեղեկություններ Արշակունի, հայ և պարթև, առաջին հինգ թագավորների մասին¹։ Սեբեոսի Պատմության այս վկայությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Մծուրքը եղել է Սանատրուկ թագավորի աթոռանիստ քաղաքը։

Մծուրք քաղաքի տեղը, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը, պետք է ենթադրել Արածանի և Մեղ (այժմ Կարասու) գետերի միախառնման մոտ, Մշո դաշտի արևմտակողմում²։ Այս նոր քաղաքը, ասում է Մարկվարտը, շատ կարևոր դիրք ուներ ռազմագիտական տեսակետից։ Նա իշխում էր հազորդակցության ճանապարհների վրա և կապված էր Բալուի ու հարբերդի վրայով Մելիտենեի հետ, հնուաի վրայով՝ Հասանդալայի և էրզրումի հետ, Տավրոսյան լեռների ու Բատմանսուի հովիտների վրայով՝ Տիգրանակերտի հետ և Մանազկերտի ու Բագավանի վրայով՝ Արտաշատի հետ³։ Մծուրք քաղաքի մոտով էր անցնում, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ⁴, Արտաշատից Տիգրանակերտ տանող առևտրական և ռազմական մեծ ճանապարհը։

Փավստոսը իր Պատմության մեջ տալիս է տեղեկություն Սանատրուկ թագավորի գերեզմանի մասին, որը գտնվում էր Դարանաղի գավառի Անի բերդում։ Երբ 359 թվին Պարսից թագավոր Շապուհի զորքերը առել էին Անի բերդը՝ նրանք կողոպտել էին այստեղ թագավորական գանձերը և մինչև իսկ գերեզմաններից հանել էին Արշակունի հայ թագավորների ոսկորները, որ դերի տանեն Պարսկաստան։ Բայց նրանք, ինչպես վկայում է Փավստոսը, չէին կարողացել քանդել Սանատրուկ թագավորի շիրիմը, որը հսկայաշեն էր, ամրապինդ և գեղեցիկ շինված։

«Շատ բերդեր,—պատմում է Փավստոսը,—նրանք թողնում ու անցնում էին, որովհետև այդ ամրությունների դեմ չէին կարող մարտնչել։ Բայց նրանց ձեռքն ընկավ միայն Անի Դարանաղի գավառում, որովհետև չարագործ Մերուժանը հնարամը-

¹ Տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939, էջ 1—2 (գլ. Ա)։

² Տե՛ս «Էջ մը հայ Արշակունեաց հնագոյն պատմութենն», «Հանդ. Ամս.», 1906, փետր., էջ 43։

³ Նույնը, էջ 43։

⁴ Երևան, 1936, էջ 17—114։

տությամբ դարանի մեջ էր ձգել ամուր այդ բերդը: Ապա նրանք վեր ելան, քանդեցին նրա պարիսպը և բերդից իջուցին անթիվ գանձեր: Եվ նրանք բաց արին հայ առաջին թագավորների, քաջ Արշակունիների, գերեզմանները և թագավորների ոսկորները տարան գերի: Բայց միայն Սանատրուկ արքայի շիրմի գերեզմանը նրանք չէին կարողացել բանալ, որովհետև խիստ հըսկայաշեն, հաստապինդ ու ճարտարագործ կառուցվածք էր»:

[Ընկ զբազում բերդօք զանց առնէին, զի ոչ կարէին մարտընչել ընդ ամուրսն, բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուր բերդն Անի ի Դարանաղեաց գաւառին անդ, զի չարագործն Մերուժանն հնարաւորութեամբ մեքենայէր ամուր բերդին այնմիկ: Ելանէին ի վեր, և կործանէին զպարիսպ նորա և իջուցանէին անթիւ գանձս ի բերդէն: Եւ բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց զԱրշակունոյ, և խաղացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացըն: Բայց միայն զգերեզման շիրմին Սանատրուկոյ արքային ոչ կարացին բանալ վասն անհեղեղ սկայագործ հաստաշինած ճարտարագործ արարածոցն»]¹:

Բացի Սանատրուկի մասին վերև բերված տեղեկություններից, որ պատմական են ու արժանահավատ, նրա մասին հայկական աղբյուրները տալիս են մի քանի նաև այլ վկայություններ, որ համարվում են վիճելի ու անվստահելի:

Օրինակ, «Վկայաբանութիւն սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն և Սանդխտոյ կուսին» անվավեր, բայց բավական հին, գրվածքի մեջ հիշատակված է նույն այս Սանատրուկ թագավորը, իբրև սպանող իր դուստր Սանդուխտի և Թադեոս առաքյալի²: Առասպելային այս հին ավանդությունը հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ այստեղ ևս, ինչպես և հունա-հռոմեական աղբյուրներում, Սանատրուկ թագավորի ժամանակը դրվում է մեր թվականության առաջին դարի երկրորդ կեսում:

Խիստ հետաքրքրական է, որ Մովսես Խորենացին և նրան հետևող հայ պատմագետները մատնացույց են անում, որ Սանատրուկ թագավորը նվաճել և միացրել էր Հայաստանին Օսրոյեն-Նդեսիայի թագավորությունը³: Գուտշմիդը իր «Ուսոսմասիրութիւնք Օսրոյենաց թագաւորութեան պատմութեան» աշխատության մեջ, հենվելով Խորենացու վկայության վրա և նկատի առնելով, որ Նդեսիայի թա-

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, 24, էջ 146 (1889):

² Տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», Ը, Վենետիկ, 1853:

³ Խորենացի, II, 35:

գավորենքի շարքի մեջ 18 տարվա ընդհատություն կա, այն է՝ 91 թվից մինչև 109 թիվը՝ ենթադրում է, որ հենց այս թվերին (91—109) կարող էր եղած լինել Եդեսիայի թագավոր Խորենացու հիշատակած Սանատրուկը, որին նա, անժանոթ լինելով Boissevain-ի և Մարկվարտի ժամանակագրական դիտողություններին, թյուրիմացաբար թագավոր է կարծում ոչ թե Հայաստանի, այլ Ադիաբենի՝

Այս խնդիրը դեռ պարզ չէ և կարոտ է հատուկ քննության: Սակայն, եթե Խորենացու վերոհիշյալ վկայությունը հնարավոր լինի հաստատել փաստական նոր տվյալների օգնությամբ, այդ դեպքում հասկանալի կլինի, թե ինչո՞ւ Արրիանը Սանատրուկին մեծ է համարում պատերազմական գործերի մեջ:

Որքան ժամանակ էր թագավորել Սանատրուկը և ե՞րբ էր նա վախճանվել՝ այդ հաստատապես մեզ հայտնի չէ: Աստուրյանը, որը համաձայն Գուտշմիդի ընդունում է Սանատրուկի Եդեսիայի թագավոր լինելը մինչև 109 թիվը, կարծում է, որ նա կարող էր վախճանված լինել հենց այդ թվականին, և նրա անմիջական հաջորդն է համարում Աշխադարին, որի թագավորության սկիզբը ենթադրում է 110 թվին¹:

Հ. Գաթրճյանն իր «Տիեզերական պատմության» մեջ կարծում է, որ այս Աշխադարը Տրդատ Ա-ի որդին էր, իսկ Գարազաշյանը, հիմնելով Խորենացու վկայությունների վրա (II, 61), Աշխադարին համարում է Տրդատ Ա-ի (Արտաշես Բ-ի) թոռը և ենթադրում է, որ նա թագավորում էր Հայաստանում իր հոր՝ Արտավազդից հետո²:

Այս կռահումները, որ հարկավ սխալ են, բացատրվում են նրանով, որ Գաթրճյանն ու Գարազաշյանը կարծել են, որ Տրդատ Ա-ի մահից հետո հայկական թագավորությունը ժառանգաբար անցել էր նրա որդիներին: Սակայն, իրապես, ամեն անգամ, երբ թագավորական գահը թափուր էր լինում, Պարթև Արշակունիների թագավորական տոհմից ներկայացվելու էր Հռոմեական կայսրության ի հաստատություն հարմար ու ընդունելի թեկնածու:

Ինձ թվում է, այդ է հենց պատճառը, որ Տրդատ Ա-ից հետո մինչև գրեթե երրորդ դարը Հայաստանում թագավորող Արշակունիները, լինելով խորթ ու օտար հայ ժողովրդին՝ չեն վայելել ժողո-

¹ Տե՛ս Gutschmid A., Untersuchungen über die Geschichte des Königreiches Osroëne, St.-Petersbourg, 1887, էջ 27—28 և 49.

² Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 198—200.

³ Տե՛ս Հ. Գաթրճյան, Տիեզերական պատմություն, հատ. Բ, Վիեննա, 1852, էջ 152. Ա. Մ. Գարազաշյան, Քննական պատմություն, Թիֆլիս, 1895, էջ 253:

վրդականութիւն և նյութ չեն ծառայել վիպասանքի և վիպական երգ ու զրույցի:

Աշխազարը (110—113), ինչպես հայտնի է մեզ այժմ հունահռոմեական աղբյուրներից, որդին էր ո՛չ թե Տրդատ Ա-ի կամ Արտավազդի, այլ պարթևական Բակուր Բ թագավորի (77—110), նա ստացել էր Հայաստանի գահը Հռոմի համաձայնությամբ, սակայն նրա թագավորութիւնը երկար չտևեց:

Բակուր Բ-ի հաջորդը, խոսրովը (110—130?), գտնելով Աշխազարին անհամապատասխան նրա ստանձնած բարձր պաշտոնին՝ ինքնագլուխ, առանց Տրայանոս կայսեր համաձայնության, նրան գահընկեց արեց և Հայաստանի թագավոր կարգեց Բակուր Բ-ի մյուս որդուն, Պարթամասիրին (113 թ.): Այս անցքերի մասին հունահռոմեական աղբյուրներում պահպանվել են միայն մի քանի պատահական և կցկտուր տեղեկութիւններ¹:

Խոսրով թագավորի վերոհիշյալ որոշման բուն դրդապատճառները հայտնի չեն: Տրայանոսի հետ ունեցած բանակցութիւնների ժամանակ նա հայտնել էր նրան, որ Աշխազարից գոհ չէին կարող լինել ո՛չ միայն պարթևները, այլև հռոմայեցիները: Ըստ երևույթին, Աշխազարը անընդունակ է եղել կառավարելու իր թագավորութիւնը, ինչպես այդ մասին ուշադրավ մի հիշողութիւն պահպանվել է հայ մատենագրության մեջ: Ն. Անդրիկյանը մատնանշել է², որ, հավանորեն, հենց այս Աշխազար թագավորին է վերաբերում հայկական հին ավանդութիւնը Արտավազդի որդու՝ Շիդար թագավորի մասին, որին հայրը չէր տվել Հայոց թագավորութիւնը, որովհետև նա խելագար էր³:

¹ St'us Cass. Dio, Fragm. LXVIII, 16 և 17, նաև Արրիանի Պարթևական քրքից քաղվածքներ Սուէդասի Բառգրքում (Συμψλογῆς, և γυνῆς բառերի տակ. տե՛ս նույնը C. Müller, Fragm. hist. graec., III, 589, 16):

² «Բազմավէպ», 1906, էջ 56—59:

³ Այս ավանդութիւնը մանրամասն մեջ է բերված Հայամավուրդում, հիշատակված է նաև Ոսկեփորիկում և Գրիգոր Դարանաղցու ժամանակագրության մեջ (Երուսաղեմ, 1915, էջ 208):

Աշխատողի գահընկեցությունը և Պարթամասիրի նշանակումը Հայաստանի թագավոր, որ խախտումն էր 64—66 թթ. հռոմեացարթեական համաձայնության, անշուշտ, գրգռիչ մի ոտնձգություն էր և ոտնահարում Հռոմեական կայսրության իրավունքների, որ չէր կարող անպատասխան մնալ:

Պետք է ասել, որ Արշակունիների և Հռոմի քաղաքական հա-
րաբերությունները սկսել էին սրվել դեռևս Բակուր Բ-ի ժամանակ:
Պարթևների դեմ՝ Տրայանոսը խիստ զրգոված էր, որովհետև Բա-
կուր Բ-ը հաստատել էր բարեկամական կապեր Հռոմի թշնամի դա-
կերի Դեկեբալ թագավորի հետ¹: Իսկ այժմ, խոսքովի ինքնագույն
միջամտությունը Հայաստանի գործերին, որ արդեն գանալի ոսկրին

25

էր հասցնում, առիթ տվեց Տրայանոսին տակնուվրա անելու ամբողջ Արևելքը:

Ներոնի արևելյան քաղաքականությունը և Հայաստանում քաղաքական դրուժյան կարգավորումն ի նպաստ Պարթև Արշակունիների, անշուշտ, ժամանակավոր միայն լուծումն էր հայկական խնդրի, որ Հռոմը չէր կարող հարկավ բավարար համարել:

Տրայանոս կայսրը, որի ժամանակ Հռոմեական կայսրությունը խիստ ուժեղացել էր, հրաժարվեց իր նախորդների քաղաքականությունից և ուզեց, Կրասսոսի և Անտոնինոսի նման, նվաճել ու միացնել Հռոմին թե Հայաստանը և թե Պարթևստանը: Հռոմի ագրեսիվ քաղաքականությունը, ինչպես հայտնի է, արդեն որոշ հաջողություններ էր ունեցել Արևմուտքում և 107 թվին, երկու արյունահեղ և հաղթական կռիվներից հետո, միացվել էր կայսրությանը Դանուբի հյուսիսակողմում գտնվող դակերի երկիրը:

Հոկտեմբերի 27-ին, 113 թվին¹, Տրայանոս կայսրը մեկնեց Հռոմից և ուղղվեց դեպի արևելք, մտադիր լինելով նվաճել ամբողջ Առաջավոր Ասիան:

Երբ Տրայանոսն Աթենք էր հասել՝ նրան ներկայացան խոսրովի դեսպանները, խնդրեցին հաշտություն և, հայտնելով որ Աշխաղարը չէր կարող հարմար լինել ո՛չ պարթևների և ո՛չ էլ հռոմայեցիների համար՝ առաջարկեցին, որ հայկական գահը տրվի նրա եղբորը՝ Պարթամասիրին: Կայսրը մերժեց նրանց առաջարկը և չընդունեց նաև խոսրովի ուղարկած նվերները: Աթենքից Տրայանոսը Փոքր Ասիայի և Կիլիկիայի վրայով եկավ Ասորիք և ձմեռն անցկացրեց Անտիոք քաղաքում:

Այս բոլոր անցքերը և Տրայանոսի գալը Ասորիք մանրամասն նկարագրված են Կասսիուս Դիոնի հետևյալ վկայության մեջ.

«Այնուհետև,—պատմում է Դիոնը,—նա [Տրայանոսը] ռազմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Հայոց թագավորն իր թագը իրենից չէր ստացել, այլ Պարթևաց թագավորից. բայց, իրապես, նա տոգորված էր խիստ փառամոլությամբ: Իր արշավանքի ժամանակ պարթևների դեմ՝ երբ հասել էր Տրայանոսը Աթենք՝ եկան այնտեղ նրա մոտ խոսրովի ուղարկած դեսպանները, որոնք եկել էին խաղաղություն

¹ Տրայանոսի պարթևական պատերազմի ժամանակագրությունը դեռ մինչև այժմ համարվում է վիճելի: Ըստ իս հավանական են ժամանակագրական տվյալները և դիտողությունները ո՛չ թե Մոմզենի, այլ Գուտշիդի և Լոնգբենի. տե՛ս այդ մասին Լոնգբենի նկատողությունները Cambridge Ancient History աշխատության XI հատորի վերջում, էջ 858—859:

խնդրելու և բերել էին նվերներու Արդ՝ որովհետև Խոսրովին հայտնի էր, որ նա հարձակվելու է և պատրաստ է սպառնալիքներն իրագործել՝ խիստ վախեցել էր, և, իր հպարտութունը, չափավորելով՝ ուղարկել էր, որսպեսդի աղաչեն նրան, որ պատերազմ չսկսե. նաև խնդրում էր նրան, որ Հայաստանը տրվի Բակուրի Պարթամասիր որդուն, ու թախանձագին խնդրում էր նույնպես, որ սրան ուղարկվի թագը՝ նա ասում էր, որ Աշխաղարին, որը հարմար չէր ո՛չ հռոմայեցիներին և ո՛չ էլ պարթևների համար՝ ինքը գահընկեց էր արել:

Իսկ սա [Տրայանոսը] նրա նվերները չընդունեց և նրան ոչ որևէ բանավոր պատասխան տվեց, ոչ էլ նամակ ուղարկեց, այլ հայտնեց միայն, որ բարեկամութունը հայտնի է լինում գործերից և ոչ խոսքերից, ուստի և, երբ ինքը կգա Ասորիք՝ կանե այն ամենը, ինչ որ պատշաճ է: Եվ այսպիսի խոհեր ունենալով՝ նա գնաց Ասիայի, Լյուկիայի և սահմանակից երկրներին վրայով Սելեվկիա»¹:

Երբ Տրայանոսը գտնվում էր արդեն Ասորիքում՝ Պարթամասիրը ևս՝ իբրև Հայաստանի թագավոր՝ ուղարկել էր նրան նամակ: Սակայն կայսրն այդ նամակին պատասխան չէր ուղարկել: Այնուհետև Պարթամասիրը երկրորդ անգամ գրել էր նամակ, որի մեջ իրեն չէր անվանել Հայաստանի թագավոր²: Ի պատասխան այս երկրորդ նամակի Պարթամասիրին առաջարկ էր արվել, որ նա ներկայանա Տրայանոսին անձամբ:

114 թվի գարնանը Տրայանոսը Ասորիքից շարժվեց դեպի Հայաստան, նպատակ ունենալով իրականացնելու իր աշխարհակալական ծրագիրները: Անտիոքից նա եկավ նախ Մելիտենե քաղաքը (այժմյան Մալաթիա):

Ինչպես հայտնի է, այստեղից դեպի Հայաստան գոյություն ունեին երկու հին ճանապարհներ, մեկը՝ Սասաղի վրայով դեպի Բարձր Հայք, իսկ մյուսը՝ այժմյան Խարբերդի դաշտի միջով դեպի Տիգրանակերտ ու Հարավային Հայաստան: Տրայանոսը, որը որոշել էր մտնել Հայաստանի հյուսիսային ճանապարհով ու Սասաղի վրայով՝ աշխատեց ապահովել իր թիկունքը հարավակողմից և ուղարկեց Մելիտենեից մի զորաբանակ Խարբերդի կողմերը: Այս զորամասը գրավեց այնտեղ առանց ճակատամարտի Բալուից հարավ-

¹ *St' u Cass. Dio*, LXVIII, 17, 1—3, *Համեմատե՛լ* Fronto, *Ad Verum Imper.*, ed. A. Mai, էջ 321:

² *Նույնը*, LXVIII, 19, 1.

արևմուտք գտնվող Արշամաշատ քաղաքը՝ Վերջինս ստրատեգիական և պաշտպանողական խիստ կարևոր դիրք էր Մելիտենեի թիկունքում և իշխում էր ռազմական մեծ ճանապարհի վրա, որը գալիս էր Տիգրանակերտից և Ամիդ-Դիարբեքիից ու Տավրոսյան լեռների վրայով իջնում էր Խարբերդի դաշտը և ապա Մելիտենե:

Մելիտենեից Տրայանոսն առաջ շարժվեց դեպի Սատաղ, ըստ երևույթին, Melitena—Zimara—Satala հին ճանապարհով: Սատաղում նրան ներկայացան կովկասյան երկրների թագավորները և իշխանները: Տրայանոսը առատապես պարգևատրեց հենիոքենի Անքիալոս թագավորին, հավանորեն, նրա մատուցած ծառայությունների համար հարևան լազերի դեմ տեղի ունեցած կռիվներում:

Հնդառաջ եկած մյուս թագավորները հավատարմության խոստում տվին կայսրին և հաստատվեցին իրենց թագավորություններում: Ոմանք նրանցից, հատկապես, Իբերիայի, Կողքիսի, Բոսփորականների և Սավրոմատների պետերը, ստացան Տրայանոսից առանձին հրահանգներ¹:

Այնուհետև Տրայանոսը և նրա զորաբանակը ճանապարհ ընկան և Պատինգերյան քարտեզի Satala—Artaxata ճանապարհով մտան Հայաստան: Այստեղ էլեգեյայում (էրզրումի մոտ գտնվող այժմյան Իլիշայում) Տրայանոսին ներկայացավ Հայաստանի Պարթամասիր թագավորը: Կայսրը հանդիսավոր կերպով ընդունեց նրան իր զորքի ներկայությամբ: Պարթամասիրը, Տրդատ Ա-ի օրինակին հետևելով, արքայական թագը հանեց գլխից և դրեց Տրայանոսի ոտքերի մոտ, հուսալով, որ իր թագը ետ կստանա և կճանաչվի Հայաստանի թագավոր: Սակայն Տրայանոսը մերժեց նրան տալ Հայաստանի գահը և հայտնեց, որ ինքն արդեն վճռել է Հայաստանը դարձնել հռոմեական նահանգ:

Պարթամասիրի ընդունելությունն էլեգեյայում, որ մանրամասն

¹ S^h Cass. Dio, LXVIII, 19, 2: Դիոնն ունի Շամշատ, որ պետք է ուղղել, ինչպես մատնացույց է արել Գուտշմիդը (Geschichte Irans, էջ 141), Արշամաշատ: Մոմզենը (Römische Geschichte, V, էջ 399, ծան. 1), Աստուրյանը («Քաղաքական Վերաբերություններ», էջ 202) և ուրիշները կարծում են, որ հռոմեական զորքերը գրավել էին Կոմագենում Շամշատը: Այդ ենթադրությունը միանգամայն անհավանական է, որովհետև Շամշատ քաղաքը գտնվում էր այդ ժամանակ ո՛չ թե պարթևների, այլ հռոմայեցիների ձեռին:

² S^h R. P. Longden, The wars of Trajan, Cambridge Ancient History, XI, chapter VI, էջ 242—243, Համեմատել նաև R. P. Longden, Notes of the Parthian campaigns of Trajan, Journal of Roman Studies, XXI, 1931.

նկարագրված է Կասսիուս Դիոնի մոտ, ավելորդ չեմ համարում
թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

«Հայաստանի մեջ էլեգեյայում,—պատմում է Դիոնը,—
Տրայանոսն ընդունեց Պարթաւասիրին: Կայսրը նստած էր
բարձր տեղում պատնեշի ծայրին: Պարթաւասիրը, ողջունելով
նրան, թագը գլխից հանեց, դրեց նրա ոտքերի մոտ և լուռ
կանգնեց, սպասելով որ նա թագը կվերցնէ:

Արդ՝ երբ զինվորները մեծ աղաղակ բարձրացրին և Տրա-
յանոսին, իբր ինչ որ հաղթութուն տանելու համար որ անա-
րյուն էր՝ կոչեցին իմպերատոր—որովհետև նրանք տեսան, որ
Արշակունի թագավորը՝ Բակուրի որդին, խոսքովի եղբորորդին՝
կայսեր առջև կանգնած է առանց թագի՝ որպես գերի—Պարթա-
ւասիրը սարսափեց և կարծեց, որ ինքը ծաղրուծանակի է են-
թարկվում ու մատնվելու է կորստի: Նա շուտ եկավ և ուզեց
փախչել, բայց, տեսնելով, որ ինքը շրջապատված է՝ խնդրեց
շնորհ անել, որ ամբոխի մեջ չխոսի: Եվ այնուհետև, երբ նա
ներս տարվեց վրանը՝ դարձյալ չհաջողվեց անել այն, ինչ որ
ցանկանում էր: Երբ նա բարկացած դուրս եկավ՝ Տրայանոսը
նրան կանչեց դարձյալ նույն տեղը, բանակը, և, բարձրանա-
լով նորից բեմ՝ հրամայեց, որ նա ասե բոլորի ներկայությամբ
այն, ինչ որ կամենում է, որպեսզի մարդիկ, անգետ լինելով
իրենց երկուսի մեծ-մեծակ խոսակցությանը՝ այդ մասին չտան
զանազան հնարովի տեղեկություններ:

Երբ Պարթաւասիրն այս լսեց՝ այլևս չլռեց, այլ խոսեց մեծ
համարձակությամբ և ասաց, ի միջի այլոց, որ նա ո՛չ պատե-
րազմի մեջ է հաղթվել, ո՛չ էլ գերի է վերցվել, այլ եկել է կա-
մավոր կերպով, հավատացած լինելով, թե իրեն որևէ վիրավո-
րանք չեն հասցնի և թե ինքը կստանա իր թագավորությունը,
ինչպես որ Տրդատը ստացել էր ներոնից:

Տրայանոսը նրա բոլոր ասածներին պատշաճ կերպով պա-
տասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը նա ոչ ոքին չէ տալու
և որ այդ երկիրը պատկանում է հռոմայեցիներին ու ունենալու
է հռոմեական կուսակալ: Իսկ իրեն նա թույլ կտա, որ գնա՝
ուր որ կամենում է:

Տրայանոսը Պարթաւասիրին և նրա հետ եկած պարթևնե-
րին բաց թողեց, տալով նրանց ձիավոր ուղեկիցներ, որպեսզի
ոչ ոքի հետ չբանակցեն և որևէ թշնամություն չանեն: Իսկ բո-
լոր հայերին, որ եկել էին Պարթաւասիրի հետ՝ հրամայեց

մնալ իրենց երկրոստ, որովհետև նրանք այժմ իր հպատակներն էին»¹:

Հայաստանից հեռանալիս, ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, Պարթամասիրն ուղեցել էր փախչել և ազատվել: Բայց ընդհարման ժամանակ հռոմեական հեծելազորքի հետ բռնվել էր և Տրայանոսի հրամանով գլխատվել էր: Ըստ այլ տեղեկությունների՝ նա սպանվել էր կռվում, որ տեղի էր ունեցել իրեն ուղեկցող հռոմեական և պարթևական զորագնդերի միջև²:

Անգլիական պատմագետ Ռոուլինսոնը, որը մանրամասն կերպով քննության է առել Պարթամասիրի սպանության մասին բոլոր վկայությունները՝ կարծում է, որ Տրայանոսը, Պարթամասիրին համարելով վտանգավոր հակառակորդ՝ նրան առաջուց որոշած է եղել սպանել³:

Այսպիսով Հայաստանը դառավ 114 թվին հռոմեական նահանգ⁴, և նրա մեջ հարմար վայրերում, ինչպես վկայում է Դիոնը⁵, Տրայանոսը տեղավորեց պահապան զորքեր: Հայաստանի միացումը կայսրության պատճառ դառավ, որ Կապադովկիան և Փոքր Հայքը անջատվեցին Գալատիայից և Մեծ Հայաստանի հետ միասին կաղմեցին մեկ նահանգ: Լոնգոնը մատնացույց է անում, որ միացվալ այս նահանգի կառավարումը հանձնվել էր Լ. Կատիլիոս Սեվիրոսին, որը կոնսուլ էր դեռևս 110 թվին⁶:

Տրայանոսի հաջողությունը Հայաստանում, որ ձեռք էր բերվել առանց կռվի, մեծ տպավորություն էր թողել Հռոմում: 114 թվի նրա

¹ Տե՛ս Cass. Dio, LXVIII, 19, 3—5. 20, 1—4.

² Տե՛ս Fronto, Principia historiae, ed Naber, էջ 209. Suidas, γυναικ. և παραβαλόν. Eutroplus, VIII, 3, 1.

³ G. Rawlinson, The sixth great oriental monarchy, London, 1873, էջ 304—305. տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 204, ծան. 1:

⁴ Պատմական մի քանի երկերում (Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 204, Լեռ, Հայոց պատմութիւն, Ա, 473 և ուրիշ.) մատնացույց է արվում, որ Տրայանոսը նվաճել էր Հայաստանի միայն մի մասը, իսկ հյուսիսային մասն ազատ էր մնացել: Այս խնդիրը հարկավ դեռ կարոտ է հատուկ քննության:

⁵ Cass. Dio, LXVIII, 21, 1.

⁶ Տե՛ս Cambridge Ancient History, XI, chap. V և VI, էջ 220 և 243. Նաև H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae, 1041 և 1338: Աստուրյանը (Շրջադարձական վերաբերութիւններ, էջ 205), հիմնվելով այլ աղբյուրների (Corpus inscriptionum latinarum, Berlin, 1863, X, 8291) և գիտական հնագույն ուսումնասիրութիւնների վրա՝ ելնադրում է, որ Արմենիա նահանգի կռուսակալ էր նշանակվել Գ. Ատիլիոս Յուլիանոս Կլավդիոս Ռոփինոսը:

այս հաղթանակի առթիվ հռոմեական ժերակուլտի կարգադրությամբ կտրված են և պահպանվել են մինչև այժմ դրամներ, որոնց վրա մի կողմում գրոշմված է Տրայանոսի պատկերը, իսկ մյուս կողմում քանդակված են զանազան խորհրդանշներ. օրինակ՝ ինքը՝ Տրայանոսը կանգնած նիզակը ձեռին Տիգրիս և Եփրատ գետերի մեջտեղում, իսկ նրա ոտքի տակ՝ կապված ու վայր ընկած մի կին, որ ներկայացնում է Հայաստանը: Բացի այդ, հավերժացնելու համար Տրայանոսի հաղթանակը՝ Հռոմում կառուցել էին հատուկ մի կոթող, որի վրա քանդակված էին հռոմեական զորքը, ինքը՝ Տրայանոսը և նաև Պարթևախորը մորուքով, որը կանգնած է Տրայանոսի առջև և զորքի դիմաց¹: Այս կոթողը, որ այժմ Կոստանդինոս Մեծի հաղթական կամարի մի մասն է կազմում, կարելի է հիմա էլ տեսնել Հռոմում:

Հայաստանի նվաճումից հետո՝ Տրայանոսն արշավանքի ելավ պարթևների դեմ և Բարձր Հայքից իջավ Միջագետք: Հռոմեական զորքի այս ճանապարհը, որ դեռևս լուսաբանված չէ, հավանական է ենթադրել էլեգեյայից Խնուսի և Մանազկերտի վրայով դեպի Մշո դաշտը և այնտեղից Տիգրանակերտի վրայով դեպի Մծբին:

Հայաստանի հարավում, Կորդուքի Մանիսար իշխանը, որը Պարթևմասիքի ողբերգական մահից ու Հայկական թագավորության վերացումից հետո տիրապետել էր Հայաստանի և Միջագետքի որոշ մասերին՝ անկարող էր, իհարկե, դիմադրություն ցույց տալ հռոմեական զորքերին, ուստի և Տրայանոսն անարգել կերպով գրավեց նրա ամբողջ երկիրը:

Տրայանոսի մեծ զորավարներից մեկը, Լուսիոս Կուրետոսը, ներխուժեց այստեղից Վանա լճի արևելյան կողմերը և նվաճեց այնտեղ Մարաստանի սահմանում ապրող մեդական մարգերի քրդական ցեղը, որը հռոմեական աղբյուրներում սխալմամբ անվանված է Marcomedi (=Mardomedi)²:

Իր 114 թվի արշավանքի ընթացքում Տրայանոսը, առանց մեծ ընդդիմության հանդիպելու, հաղթական կերպով առաջ էր շարժվում, որովհետև Պարթևական թագավորության մեջ հենց այս ժամանակ խիստ սաստկացել էին ներքին երկպառակությունները: Հռոմեական

¹ Տե՛ս Գաբրելյան Լ., Տիգրեական պատմութիւն, հատ. Բ, էջ 174:

² Տե՛ս Eutropius, VIII, 3, 1. Rufus Festus, 20, 2. Նաև Markwart J., Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam, 1919, էջ 24 և 2. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 35—36. Համեմատե՛լ նաև Themistius, Orat., ed. Dindorf, XVI, էջ 280 և Մուկեասի Բառաբանում ἀρμενολογία:

գորքերը Տրայանոսի առաջնորդությամբ Կորդուբից իջան Միջագետք, որի մեծագույն մասը Պարթև Արշակունիների վասալ Ադիաբենի Մեբարսապես թագավորի երկիրն էր։ Այստեղ նրանք գրավեցին առանց կռիվի Մծբին և Սինգարա քաղաքները և շարժվեցին դեպի Եդեսիա, որի Աբգար թագավորը նրանց ընդառաջ եկավ և, հպատակվելով Տրայանոսին՝ ճանաչվեց իբրև Օսրոյենի թագավոր։

Հռոմեական կայսրությանը միացվեցին 114 թվին Տիգրիս և Եփրատ գետերի միջև գտնվող նվաճված շրջանները, որոնք վերածվեցին, ինչպես և Հայաստանը, հռոմեական նահանգի Մեսոպոտամիա կամ Միջագետք անունով։

Այս մեծ հաջողություններից հետո, 114 թվի վերջերը, Տրայանոսը վերադարձավ Անտիոք և ձմեռեց Ասորիքի այս կենտրոնական լայրում։

115 թվի գարնան սկզբներին Տրայանոսը նորից եկավ Մծբին և ռազմական գործողությունները պարթևների դեմ վերսկսեց ավելի մեծ թափով։ Հռոմեական զորքերն անցան Կորդուբաց լեռների հարավակողմում Տիգրիս գետը և գրավեցին ամբողջ Ադիաբենը, որը նույնպես հայտարարվեց հռոմեական նահանգ Ասսիրիա անունով։

Այնուհետև Տրայանոսն իր զորքերն առաջնորդեց Տիգրիսի հովտով դեպի հարավ և, մտնելով Բաբելոնիա, գրավեց պարթևների մայրաքաղաքը, Տիգրաբլը։ Այստեղ հռոմեացիների ձեռքն ընկան խոսրովի դուստրը և նրա ոսկի գահը, իսկ ինքը՝ խոսրովը փախել էր հյուսիսարևելյան Հայաստան, որը դեռևս հաստատուն կերպով չէր միացված կայսրության։

Այնուհետև, 116 թվին, Տրայանոսը շարունակեց իր արշավանքը դեպի հարավ և նվաճեց ամբողջ Մեսենեն, հասնելով մինչև Խարաքս Սպասինու առևտրական մեծ քաղաքը, որը գտնվում էր Տիգրիսի գետաբերանում ու Պարսից ծոցի ափում։

Հռոմեական կայսրության ձեռքումն էր գտնվում այժմ միջագագային առևտրի ամբողջ հարավային գիծը, որով փոխադրվում էին Արևմուտք Հնդկաստանի թանկարժեք ապրանքները։ Տրայանոսը, անշուշտ, օրորվում էր արդեն երազներով, որ իրեն էր վիճակվել իրագործելու Հռոմի վաղեմի հույսերը և վերականգնելու Ադեքսանդր Մակեդոնացու մեծ աշխարհակալությունը։ Սակայն նրա ուրախությունը երկար չտևեց։

Իր առաջխաղացման ժամանակ լուրջ բախում թշնամու հետ Տրայանոսը գրեթե չէր ունեցել։ Գահակալության առթիվ խռովությունների պատճառով պարթևների դիմադրական կարողությունը անչափ ջլատված էր։ Սակայն այժմ, որովհետև արտաքին վտանգը

մահ էր սպառնում Պարթևական թագավորությանը՝ իրար դեմ կռուվող Արշակունիները ներքին պառակտումները դադարեցրին և իրենց ղենքը դարձրին հռոմայեցիների դեմ:

Շուտով Տրայանոսի թիկունքում սկսվեցին ուժեղ ապստամբություններ և՛ Ադիաբենում, և՛ Միջագետքում, և՛ Հայաստանում: Հռոմեական պահապան զորքերը շատ տեղերում կամ ջարդվեցին և կամ վտարվեցին: Ապստամբության զուլիս էր կանգնել պարթևական թագի թեկնածուներից մեկը, Միհրդատ Զ-ը, որը հոսսով թագավորի եղբայրն էր: Սա վերագրավեց ամբողջ Միջագետքը և արշավեց մինչև Կոնստան, սակայն այս արշավանքի ժամանակ ձիուց վայր ընկավ և մեռավ (116 թվին):

Միհրդատ Զ-ին հաջորգեց իր որդին Սանատրուկը, որին օգնություն հասավ Հայաստանից ուղարկված զորքը հոսսովի որդու, Պարթևամասպատի, առաջնորդությամբ¹: Այս նրկու Արշակունիները կռուվում էին հռոմայեցիների դեմ մեծ հաջողությամբ: Տրայանոսը Բաբելոնիայից ուղարկեց սրանց դեմ Ապպիոս Մաքսիմոս և Լուսիոս Կոնստոս զորավարներին: Սրանցից առաջինը չարաչար կերպով պարտվեց և ճակատամարտում սպանվեց: Բայց Լուսիոսը, խռատանալով Պարթևամասպատին պարթևական գահը, կարողացավ նրան իր կողմը գրավել, ուստի և Սանատրուկը, մենակ մնալով, հաղթվեց և փախչելիս սպանվեց:

Ապստամբություն այնուհետև ճնշվեց դաժան կերպով, և հռոմայեցիները պաշարեցին և վերցրին Մծբինը, Եդեսիան և Տիգրիս գետի ափին գտնվող Սելևկիան, որոնք ապստամբության զխավոր բներն էին: Վերջին երկու քաղաքներն ավերվեցին ու այրվեցին:

Տրայանոսը համոզվեց սակայն, որ Պարթևական թագավորությունն անհնարին է վերացնել, և որոշեց հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանը պահել իբրև կայսրության կցված նոր նահանգներ, իսկ պարթևական մյուս երկրները դարձնել Հռոմի ենթակա վասալական թագավորություն:

Միջագետքի միացումը կայսրության ունեի տնտեսական մեծ

¹ Անգլիական պատմաբան Լոնգգենը (տե՛ս Cambridge Ancient History, XI, էջ 248), հիմնվելով Մաղադասի ժամանակագրության խառնաշփոթ վկայությունների վրա (Malalas, XI, էջ 270—274, հրատ. Դինգորֆի), ենթադրում է, որ Պարթևամասպատը որդին էր ո՛չ թե հոսսովի, այլ Սանատրուկի, որը, նրա կարծիքով, հավանորեն, Հայոց թագավոր Պարթևասիի եղբայրն էր Իսկ Գաթրճյանը (Տիեղ. պատմ., Բ, էջ 174) և Գարագաշյանը (Փննակ. պատմ., Բ, էջ 258) կարծում են, որ Պարթևամասպատը եղբայրն էր Հայոց Աշխազար թագավորի: Մեղքերված այս կոահումները համարվում են անհավանական:

կարևորություն: Հռոմեական մաքսային սահմաններն Ասորիքում, որ արաբական անապատների մոտ էին՝ վերահսկողության տեսակետից շատ անհարմար էին, ուստի և սահմանների փոխադրումը Եփրատ ու Տիգրիս գետերի կողմերը Հռոմի համար խիստ շահավետ էր, որովհետև Ասորիքի առևտրական մեծ կենտրոնների միջազգային հաղորդակցություններն ամբողջովին կլինեին նրա հսկողության տակ: Ուշագրավ է այդ տեսակետից, որ Տրայանոսն առանձին կարևորություն էր տվել այս հարցին և կարգադրել էր ապրանքների փոխադրության մաքսերի գանձումը կադմակերպել Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ¹:

116 թվի վերջերին կամ 117 թվի սկզբներին Տիգրոնի մեջ, հռոմեական և պարթևական զորքերի ներկայությամբ, Տրայանոսը Պարթևաց թագավոր պսակեց խոսրովի Պարթամասպատ որդուն: Այնուհետև նա վերադարձավ Միջագետք և պաշարեց ապստամբած Հատրա քաղաքը, բայց չկարողացավ առնել և գնաց Ասորիք: Նա մտադիր էր հետևյալ տարին վերսկսել կռիվը, սակայն ծանր հիվանդացավ և, Հռոմ վերադառնալիս՝ վախճանվեց Կիլիկիայի Սեփնում քաղաքում² 117 թվի օգոստոսի 7-ին կամ 8-ին:

Տրայանոսի մահից հետո դրությունն Արևելքում սկսեց փոխվել: Հռոմայեցիների հեռանալուց հետո հարավային Միջագետքից՝ Պարթամասպատը, Հռոմի դրածոն, չկարողացավ իր հորը դիմադրել, և խոսրովը հեշտությամբ տեր դառավ իր գահին և վերականգնեց իր թագավորության նախկին անկախությունը:

Պատմագետներից շատերը ենթադրում են, որ Պարթամասպատն իր հորից, խոսրովից, 116 թվին ստացել էր Հայաստանի գահը³: Սակայն այդ կոահումը, ինչպես այժմ պարզված է, ավելի քան անհավանական է⁴:

Կասսիուս Դիոնի վերոհիշյալ հատվածից, որը, ինչպես տեսանք, միանգամայն ճիշտ մեկնել է Boissvain-ը, պարզ երևում է, որ 116 թվին՝ Միջագետքում, Ասորեստանում ու Հայաստանում ծագած ապստամբությունների ժամանակ՝ Հայաստանը վերագրաված է եղել Սանատրուկի որդին՝ Վաղարշը:

¹ Fronto, Princ. hist., էջ 209 (հրատ. Naber-ի), աե'ս նաև Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 402,

² Cass. Dio, LXVIII, 33, 3.

³ Տե'ս Халатъянц, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 304, Բաւմաջյան Կ. Յ., Իսկական պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 192 և ուրիշ:

⁴ Տե'ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 209, ծան. 1.

«Որովհետև Վաղարշը, Սանատրուկի որդին,—վկայում է Դիոնը,—Սեվերոսի բանակի դեմ մարտի պատրաստվելիս՝ ընդհարումից առաջ զինադադար էր խնդրել և կնքել՝ (Տրայանոս կայսրը) նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկեց և Հայաստանի մեկ մասը շնորհեց նրան հաշտության պատճառով»¹:

Այս վկայության մեջ մատնանշված Սեվերոսը, ինչպես դժվար չէ որոշել, վերոհիշյալ Լ. Կատիլիուս Սեվիրոսն է, որը 114 թվին կառավարիչ էր նշանակված Կապադովկիայի, Փոքր Հայքի և Մեծ Հայաստանի։ Բնական է, իհարկե, որ Հայաստանում բռնկված ապստամբությունը նա պետք է ճնշեր։

Դիոնի՝ վերև բերված հատվածի ուղիղ մեկնությունը տվել են Մարկվարտը և Աստուրյանը։ Սակայն, թվում է ինձ, որ նրանց բացատրությունների մեջ մի քանի կետեր վիճելի և կասկածելի են։ Մենք տեսանք վերև, որ Տրայանոսի ժամանակ, 116 թվի ապստամբությունների ճնշումից հետո, հյուսիսային Միջագետքը և Հայաստանը մնացել էին իբրև հռոմեական նահանգների։ Ըստ այսմ հասկանալի է դառնում, թե ինչու Վաղարշին տրվեց միայն Հայաստանի մի մասը։

Այդ մի մասը, հավանորեն, ո՛չ թե «Ծոփաց և Կորդվաց նախկին թագավորություններն» էին, ինչպես կարծում է Մարկվարտը², այլ, ինչպես հավանական է ենթադրել, հյուսիս-արևելյան Հայաստանն էր, որին հռոմայեցիները չէին կարողացել հաստատուն կերպով տիրապետել։ Դժվար կլինի, անշուշտ, կարծել, որ Տրայանոսը կարող էր զիջել Վաղարշին «Արմենիա» և «Մեսոպոտամիա» նահանգների միջև գտնվող և ստրատեգիական կարևորություն ունեցող Կորդուքն ու Ծոփքը։

Անհավանական է նաև Աստուրյանի կարծիքը³, որը ենթադրում է, որ Վաղարշի մոտ պատգամավորներ էր ուղարկել ու նրան շնորհել էր Հայաստանի մի մասը Տրայանոսի հաջորդող Հադրիանոս կայսրը։ Այդ ճիշտ լինել չէ կարող, որովհետև, ինչպես ներքև կտեսնենք, Հադրիանոսը հրաժարվել էր Տրայանոսի գրաված երկրներից և հայերին վերադարձրել էլ։ ո՛չ թե Հայաստանի միայն մի մասը, այլ ամբողջ Հայաստանը։

¹ Cass. Dio, LXXV, 9, 6.

² Տե՛ս ա՛յլ մը Արշակունեաց հնագոյն պատմութենէն», «Հանդէս Ամսերեայ», 1906, № 2, էջ 33:

³ «Քաղաքական վերաբերութիւններ», էջ 211—212:

Տրայանոսի աշխարհակալական նոր քաղաքականությունը, որ կրկնողություն էր Կրասսոսի և Անտոնինոսի ազրեսիվ ու նվաճողական արևելյան քաղաքականության, չտվեց դրական հետևանքներ։ Հռոմեական 114—117 թվերի հաղթական արշավանքները, փաստորեն, ուժերի ու նյութական միջոցների զուր ու անօգուտ վատնումն էին։ Հադրիանոսի ժամանակ, ինչպես կտեսնենք, Հռոմեական կայսրության սահմանն արևելքում նորից դառավ, ինչպես և առաջ, նվիրատ գետը։

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՎԱՂԱՐՇ Ա, ՍՈՀԵՄՈՅ, ԲԱԿՈՒՐ ԵՎ ՀՈՈՄԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՄԱՐԿՈՍ ԱՎՐԵԼԻՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Քաղաքական ընդհանուր դրությունը Հաղորհանոսի ժամանակ:— 2. Պատմագետների սխալ կարծիքը Պարթևասպատի Հայոց թագավոր կարգվելու մասին:— 3. Հայաստանը նորից Հռոմի ենթակա վասալական թագավորություն:— 4. Իրկարատև խաղաղությունն Արևելքում:— 5. Վաղարշ Ա.— Վաղարշասպատ քաղաքի հիմնումը.— ալանների արշավանքը:— 6. Դրամենը Հայաստանում նոր թագավորի ընտանական մասին.— Սահեմոս:— 7. Մարկվարտի կարծիքը Մոսիսի և Կոռդուսի անշատման մասին Հայաստանից:— 8. Պարթևների դժգոհությունը.— Նրանց արշավանքը Հայաստան և Բակուրի կարճատև թագավորությունը Հայաստանում:— 9. Հայկական պատերազմը և Արտաշատի առումը:— 10. Պարթևական պատերազմը և Սելևկիայի ու Տիգրանի կործանումը:— 11. Սահեմոսի վերստին թագավորությունը Հայաստանում.— ապստամբության ճակատ:— 12. Հաղթությունների առթիվ Ավրելիոսի կոթողը և հռոմեական դրամները:— 13. Բակուրի արձանագրությունը:— 14. Հիշողություններ Սահեմոսի մասին հռոմեացու Պատմության մեջ:— 15. 175 և 185 թվերի լատիներեն արձանագրությունները:

Հռոմեական պատմիչները, Եվտրոպիոսը և Ֆեստուսը Ռուփուսը, մատնանշում են, որ Հաղորհանոսը, նախանձելով Տրայանոսի փառքին՝ հրամայեց, որ հռոմեական զորքերը ետ նահանջեն, և դատարկելով Հայաստանը, Միջագետքը և Ասորեստանը՝ հռոմայեցիների ու պարթևների սահմանը նորից դարձրեց Եփրատ գետը: Իրապես, Հաղորհանոսի քաղաքական գործունեության անաչառ ջննդությունը ցույց է տալիս, որ նա իր նախորդի գրաված երկրներից հրաժարվել էր ոչ թե նախանձից դրդված, այլ, որովհետև գիտակցում էր, որ այդ երկրները, որ թշնամաբար էին տրամադրված դեպի հռոմայեցիները, միացնելը կայսրության նպատակահարմար չէր:—

¹ Տե՛ս Eutropius, Breviarium, VIII, 6, Festus Rufus, Breviarium XX.

անհրաժեշտ էր այնտեղ պահապան ուժեղ զորամասեր պահել ու մեծ ծախսեր անել, որ ձեռնտու չէին:

Տրայանոսի հաղթությունները ցույց տվին Պարթևական թագավորության թուլությունը և Հռոմի համար ունեցած այն դրական հետևանքը, որ բարձրացրին նրա վարկը կայսրությանը սահմանակից արևելյան ժողովուրդների ու վասալ տերությունների աչքում: Վերջիններիս կախումը Հռոմից այնուհետև ավելի մեծ եղավ ու իրական, քան առաջ:

Արդեն իր իշխանության առաջին տարիներում Հադրիանոսը (117—138) տվեց Պարթևասպատին, որը պահպնեմ էր արվել, Օսորյեն-Նդեսիայի թագավորությունը, Գուտշիդի կարծիքով, այս Պարթևասպատին է վերաբերում Սպարտիանոսի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը.

«Պարթևասպատին [բնագրում սխալմամբ՝ Part<h> amasirin],—վկայում է Սպարտիանոսը¹,—որին Տրայանոսը պարթևների թագավոր էր արել, որովհետև նա, ինչպես պարզվել էր, պարթևների մոտ մեծ համարում չունեի՝ [Հադրիանոսը] տվել էր իբրև թագավոր մոտակա ժողովուրդներին»:

Պետք է ասել, որ պատմագետներից շատերը, հիմնվելով Սպարտիանոսի այս վկայության վրա՝ թյուրիմացաբար ենթադրել են, որ Պարթևասպատը նշանակված է եղել Հայաստանի թագավոր և Հայաստանում թագավորել է 117 թվից մինչև 135 կամ 140 թիվը²: Իսկ, իրապես, կարելի է միանգամայն հավանական համարել, որ Հադրիանոսը համայն Հայաստանի թագավոր էր ճանաչել վաղարշին (117—140/3), որը, ինչպես տեսանք, դեռևս 116 թվին ստացել էր Տրայանոսից Հայաստանի մի մասը:

Որ Հադրիանոսի ժամանակ Հայաստանն առաջվա նման դառել էր Հռոմի հպատակ վասալական թագավորություն՝ այդ երևում է Սպարտիանոսի հետևյալ վկայությունից.

«[Հադրիանոսը] թույլ տվեց, որ հայերն ունենան թագավոր, մինչդեռ Տրայանոսի ժամանակ նրանք ունեցել էին տեղակալ (լեգատ, legatus)»³:

¹ *Scriptores historiae Augustae*, ed. E. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 7 (Hadr. V, 4).

² Տե՛ս Գաբրելյան, Տիեզ. պատմ., Բ, էջ 174. Գաբրելյան, Քննակ. պատմ. Հայոց, Բ, էջ 259. Դոլբեն-Խաչ, Պատմ. հին հայերի, Թարգմ. Քաղբերունու, Գ, էջ 181. *Kévork Aslan*, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 128. *Sandalgian*, Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 549—551 և ուրիշ..

³ *Scriptores historiae Augustae*, vol. I, էջ 23 (Hadr. XXI, 11):

Նույն այս ժամանակ, ինչպես հաղորդում են հունա-հռոմեական աղբյուրները, վասալական կախում ունեին Հռոմից նաև Ալբանիայի ու Իբերիայի թագավորները և բազմաթիվ ցեղերի իշխանավորները Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերի կողմերում¹։

Որքան մեծ է եղել Հայաստանի կախումը Հռոմից՝ այդ երևում է Փլավիոս Արրիանոսի ուշագրավ մի հաղորդումից, որը վկայում է, որ Կապադովկիայի կուսակալի զորքի մեջ եղել է Հաղրիանոսի ժամանակ հատուկ հայ զորամաս²։

Հաղրիանոսի կայսրության սկզբնական շրջանում պարթևների հետ հարաբերությունները սկսել էին սրվել, որովհետև Պարթամասպատը, որպես Օսրոյեն-Յդեսիայի թագավոր, պարթևական դահի համար վտանգավոր թեկնածու էր և ախոյան։ Սակայն 123 թվին կայսեր հետ բանակցությամբ խաղաղությունն ապահովվեց։ Պարթամասպատը հեռացվեց իր նոր թագավորությունից ևս և Օսրոյեն-Յդեսիայի գահը տրվեց նախկին դինաստիային։

130 թվին Հաղրիանոսը ետ դարձրեց Խոսրովին նրա դերի ընկած աղջկանը, և այսպիսով խաղաղությունը պահպանվեց Արևելքում ինչպես Հաղրիանոսի (117—138), նույնպես և Անտոնինոս Պիոսի (138—161) ժամանակ։ Երկարատև խաղաղությունը, որ հաստատվել էր Արևելքում թե ներքին ու նրա հաջորդների և թե երկու այս կայսրերի ժամանակ, ինքնապես նպաստավոր եղավ Մերձավոր Արևելքի տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման և, մանավանդ, միջաղգային առևտրի բարգավաճման համար։

Սանատրուկի որդին, Վաղարշ Ա-ը, թագավորեց Հայաստանում մոտ քսանհինգ տարի (117—140/3)։ Նրա թագավորության ընթացքում տեղի ունեցած մի քանի կարևոր անցքեր հիշատակված են հունա-հռոմեական աղբյուրներում և Մովսես Խորենացու պատմական երկում։

Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ուսեերեն իմ աշխատության մեջ մանրամասն բացատրված է³, որ հենց այս Վաղարշ Ա թագավորն է հիմնադիրը Վաղարշապատ քաղաքի⁴, որը հին աղբյուրների մեջ անվանված է նաև Շնոր քաղաք (Καὶνὴ πόλις)։

¹ Տե՛ս Cass. Dio, LXVIII, 18, 3. Arriani, Perip. Pont., 15 ևն.։

² Տե՛ս Arriani, Alan., 29.

³ Տե՛ս Я. А. Манянян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1930, էջ 91—92։

⁴ Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, Supplementband, X, erstes Heft, էջ 227. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 214։

Ուշագրավ տեղեկութիւն տալիս է մեզ այդ մասին հորենացին իր հետեւյալ վկայութեան մեջ.

«Սա [Վաղարշը],—պատմում է հորենացին,—պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որի մասին առասպելներն ասում են.

«Գաղթական գնաց Վարդգես մանուկը
Տուհաց գավառից, Քասաղ գետի մոտ,
Եկավ ու նստավ Շրեշ բլրի մոտ,
Արտիմեգ քաղքի, Քասաղ գետի մոտ,
Երվանդ արքայի դուռը թակելու»:

Այս Երվանդը առաջինն է, Սակավկյացը, Հայկաղուններից, որի քրոջը Վարդգեսը կին առնելով՝ այս ավանը շինեց, որտեղ և Արշակունի Տիգրան Միջինը նստեցրեց հրեա գերիների կեսը, որ և վաճառաշատ քաղաքացւոյդ դարձավ: Այժմ Վաղարշը պատեց նրան պարսպով և ամուր պատվարով և կոչեց Վաղարշապատ, որ (կոչվում է նաև) Նոր քաղաք»¹:

[«Սա պատեաց պարսպաւ և հզօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ. զորմէ յառասպելսն ասեն. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն, ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով, եկեալ նստաւ ՇՐԵՇ Բլրով, զԱրտիմէգ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կռել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի»:

Այս Երուանդ՝ առաջինն է, Սակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց զաւանս զայս. յորում և Տիգրան Միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն հրէից, որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք»]²:

Պատմական Վաղարշապատի հիմնման ժամանակի մասին բուրոյժին այլ կարծիք է հայտնել Մուզեներ, Հիմնվելով Կասսիուս Դիոնի մի հատվածի վրա, որը պահպանվել է Սուրիդասի Բառգրքում (Μαργαριτης բառի տակ)՝ Կայնեպոլիս—Նոր քաղաքի հիմնումը նա վերագրել է հռոմեական զորավար Ստատիոս Պրիսկոսին, որը 163 թվին, պատերազմի ժամանակ պարթևների ու հայերի դեմ, գրավել էր և կործանել Արտաշատ քաղաքը³: Մուզենի այս կարծի-

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1940, էջ 134 (II, ԿԵ):

² Մովսես Խորենացի, Տիգրիս, 1913. էջ 199—200 (II, ԿԵ):

³ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 407, ժառ. 1:

քը, որ ընդունելի է համարվել, մեջ է բերվում նաև բազմաթիվ հայագիտական երկերում¹:

Ընդհանուր ընդունված այդ կարծիքը, ինչպես այժմ պարզված է, ճիշտ չէ: Աստուրյանը շատ ուղիղ մատնանշել է, որ Կասսիուս Դիոնի հատվածում, որի վրա հիմնվել է Մրմզեհնը, ոչինչ չի ասված Ստատիոս Պրիսկուսի մասնակցության մասին Կայնեպոլիսի հիմնարկմանը²: Այդ հատվածում, ինչպես դժվար չէ համոզվել, հիշված է միայն, որ Մարտիրոս Վերոսը, հայերի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, Կայնեպոլիսը հայտարարել էր իբրև Հայաստանի մայրաքաղաք:

Վաղարշ Ա-ի թագավորության ժամանակ, 134 թվին, ինչպես հաղորդում են Կասսիուս Դիոնը և Փլավիոս Արրիանոսը³, որն այդ ժամանակ Կապադովկիայի կուսակալ էր, ավանները նորից ներխուժեցին հարավային երկրները Իբերիայի Փարասման Բ թագավորի աջակցությամբ: Նրանք ավերեցին Հայաստանը, Աղվանքը և Ատրպատականը ու Հայաստանի վրայով անցան նաև Կապադովկիայի կողմերը: Բայց, ընծաներ ստանալով Վաղարշ Ա-ից⁴ և տեղեկություն ստանալով, որ Կապադովկիայի կուսակալ Փլավիոս Արրիանոսը իրենց դեմ զորական մեծ ուժեր է ուղարկել, ետ քաշվեցին Հյուսիսային Կովկաս:

Վաղարշ Ա-ը դեսպաններ ուղարկեց Հռոմ և զանգատվեց Փարասման Բ-ի դեմ, որն անձամբ Հռոմ եկավ և ո՛չ միայն կարողացավ կայսեր բարկությունը մեղմացնել, այլև մեծարվեց և ստացավ մեծ նվերներ ու նույնիսկ նոր երկրամասեր⁵:

Վաղարշ Ա-ը թագավորել է Հայաստանում մինչև 140—143 թթ.: Թեև այդ մասին հունա-հռոմեական աղբյուրները տեղեկություններ չունեն, սակայն այդ պարզորոշ հայտնի է, որովհետև Հայաստանում 140—143 թվերին նոր թագավոր նշանակվելու մասին պահ-

¹ Տե՛ս *Халатбьян*, Очерк истории Армении, էջ 311. *Sandulgian*, Histoire documentaire de l'Arménie, II, էջ 588. *Tournebise*, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 411. *Hübbschmann*, Die altarmenischen Ortsnamen և ուրիշ:

² Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 214, ծան. 1:

³ Տե՛ս *Cass. Dio*, LXIX, 15, 1—2. *Arrianus*, Alan. (*Scripta minora*):

⁴ Պատմագետներից շատերը ենթադրում են, որ Դիոնի հիշատակած Վաղարշը պարթևների թագավոր Վաղարշ Բ-ն է (130—148), սակայն Գուտշմիդը մատնանշում է, որ այդ Վաղարշը Հայաստանի Վաղարշ թագավորն էր. տե՛ս *Gutschmid*, Geschichte Irans, էջ 147:

⁵ Տե՛ս *Cass. Dio*, LXIX, 15, 3. *Scriptores historiae Augustae*, Vita Hadriani, XIII, 9. XVII, 11—12. *Anton. Plus*, IX. 6.

պանվել են այդ թվականների միջոցում կտրված դրամներ, որոնց մի կողմում դրոշմված է Անտոնինոս Պիոսի գլուխը, որի շուրջը գրված է «Անտոնինոս կոնսուլ երրորդ անգամ Օգոստոս» (Antonius Cos. III. Augustus), իսկ մյուս կողմում՝ կայսերական վերաբերմունքով հռոմեացի Պիոս կայսրը պատկերված է դնում Հայոց թագավորի գլխին, որը կրում է հռոմեական տարազ, իսկ շուրջը գրված է՝ «տրվեց թագավոր հայերին հրամանով Մերակուլտին» (Rex Armeniis datus S. C.)¹:

Պատմագետներից ոմանք կարծում են, որ Անտոնինոս Պիոսը (138—161) նոր թագավոր էր տվել Հայաստանին նախորդ թագավորի մահվան պատճառով: Սակայն այլ կարծիք է հայտնել այս խնդրի մասին Աստուրյանը: Համաձայն նրա ենթադրության՝ դեպի Հայաստանի թագավոր Վաղարշ Ա-ը Հագրիանոսի հաջորդ Անտոնինոս Պիոսի վերաբերմունքը եղել է թշնամական: Աստուրյանը կարծում է, որ Վաղարշ Ա-ի դեմ Պիոսին կարող էր գրգռած լինել Հռոմի մոտ բարեկամ իրերիայի թագավոր Փարասման Բ-ը: Նրա կարծիքով, 140—143 թվերին Վաղարշ Ա-ը դեռևս վախճանված չէր, այլ նրան մեզ անհայտ պատճառով գահընկեց էր արել Անտոնինոս Պիոսը²:

Ըստ իս՝ թեև Աստուրյանի այս կռահումները հնարավոր են, բայց չեն կարող հաստատուն համարվել, մինչև որ չապացուցվեն նոր ու համոզիչ փաստերով:

Վաղարշ Ա-ին, հավանորեն, հաջորդել էր Սոհեմոսը (140/2—161), որ Նմեսայի (այժմ Հոմս) իշխանական տոհմից էր և, ըստ երևույթին, իր երակների մեջ ուներ Արշակունյան արյուն և ազդական էր նաև Կոմագենեի թագավորների, որոնք իրենց վերապրում էին Աքեմենյան ժազում: Բայց նա միևնույն ժամանակ հռոմեական հպատակ էր և հռոմեական ծերակույտի անդամ:

Սոհեմոսի մասին խիստ կարևոր մի վկայություն պահպանված է Փոտիոսի Bibliotheca աշխատության մեջ, ուր նա, խոսելով Յամբղիկոսի Բաբելոնականք վկայի մասին, նրան հիշատակում է հետևյալ հատվածով.

«Իր մասին մատենագիրը ասում է, որ բաբելոնացի էր... և ծաղկում էր Աքեմենյան Արշակունյան Սոհեմոսի ժամանակ,

¹ Տե՛ս Գաբրիլյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 174, ծան. 6. Գաբրիլյան, Քննական պատմություն Հայոց, Բ, էջ 259—260 և ուրիշները:

² Տե՛ս Sandalagian, Histoire documentaire, էջ 551. Լ. Տալյան, Արշակունի դրամներ, Վիեննա, 1919, էջ 126 և ուրիշները:

³ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 214.

որը թագավոր էր և հաջորդել էր իր նախնիքներին, որոնք նույնպես եղել էին թագավորներ: Բայց նա նաև Հռոմի ժերակուլտի անդամ եղավ ու նաև հյուպատոս և հետո կրկին անգամ դառավ թագավոր Մեծ Հայաստանի Արդ՝ ինքը [Յամբղիկոսը] ծաղկում էր, ինչպես ասում է նա, հենց սրա օրով՝ իսկ Հռոմայեցոց թագավորությունը ժառանգեց Անտոնինոսը»:

Պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում, օրինակ՝ հալաթյանցի, Մարկվարտի և Աստուրյանի երկերում՝ Յամբղիկոսի այս վկայությունը մեկնվում է այն իմաստով, որ Սոհեմոսը թագավոր էր դրվել Հայաստանում երկու անգամ. առաջին անգամ՝ Անտոնինոս Պիոսի ձեռքով 140—143 թվականների ժամանակամիջոցում, իսկ երկրորդ անգամ՝ Մարկոս Ավրելիոս Անտոնինոսի կարգադրությամբ 164 թվին¹:

Մարկվարտը կարծում է, որ Տրայանոսից հետո, երբ Մեծ Հայաստանի գահը տրվել էր Վաղարշ Ա-ին՝ Հադրիանոսը քաղաքականապես անջատել էր Մեծ Հայաստանից Մոփքն ու Կորդոֆը և նրանց իշխանությունը հանձնել էր վերոհիշյալ Սոհեմոսին (117 թվին): Բայց հետո, երբ այս Սոհեմոսը կարգվել էր Մեծ Հայաստանի թագավոր (140/3 թ.)՝ այդ երկրները հռոմեական վարչության տակ էին առնվել և միացվել էին Կապադոկիային²:

Իմ կարծիքով, Մարկվարտի այս ենթադրությունները չհիմնավորված կռահումներ են, որ չեն հաստատվում փաստական վկայություններով:

¹ Մոմզենը (Römische Geschichte, V, էջ 407, ծան. 2) և Մարկվարտը (սեջ մը հայ Արշակունեաց հնագույն պատմութենէն», ՀԱ., 1906, № 2, էջ 37): Յամբղիկոսի այս խոսքերից եզրակացնում են, որ նա իր վեպը գրել էր Սոհեմոսի թագավորության ժամանակ Արտաշատում կամ Վաղարշապատում:

² Տե՛ս Sandaljian, Histoire documentaire, էջ 552 և Մարկվարտ, ՀԱ., № 2, էջ 37: Համեմատե՛ք Pholli Bibliotheca, 94.

³ Տե՛ս Халатбянц, Очерк истории Армении, էջ 309 և 311. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, Leipzig, 1905, էջ 222. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 210 և 215 և ուրիշները: Գաբրելյանը (Տիեղ, պատմ., Բ, էջ 175), Գարագաշյանը (Քննակ. պատմ., Բ, էջ 159), Սանտալձյանը (Histoire documentaire, էջ 552) և ուրիշները, Յամբղիկոսի վկայության սխալ թարգմանության պատճառով (փխ. «Արեմենյան Արշակունյան Սոհեմոսի ժամանակ»՝ «Արշակունի Արեմենիդեսի որդու՝ Սոհեմոսի ժամանակ»), Վաղարշ Ա-ի հաջորդ թուրքմաշարար համարում են Արեմենիդեսին, ենթադրելով, որ նա Սոհեմոսի հայրն էր և թագավորել էր Հայաստանում 140 թվից մինչև 159-ը կամ 162 թվը:

⁴ Տե՛ս «Տեջ մը հայ Արշակունեաց հնագույն պատմութենէն», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, Բ. 2, էջ 35—36:

Հայաստանի թագավորության հանձնումը Սոհեմոսին, որը Պարթև Արշակունիների տոհմից չէր և որը թագավոր էր կարգվել առանց արքայից արքա Վաղարշ Բ-ի հավանության, չէր կարող, իհարկե, հանդուրժելի լինել պարթևներին։ Նրանք պատրաստվում էին պատերազմ սկսելու և գրավելու Հայաստանը, սակայն Անտոնինոս Պիոսը, ինչպես հաղորդում է Յուլիոս Կապիտոլինուսը, կարողացավ սոսկ նամակներով ետ կանգնեցնել նրանց այդ մտադրությունից¹։

Դրուժյունը նորից սրվեց Վաղարշ Բ-ի հաջորդ Վաղարշ Գ-ի (148—191) ժամանակ։ Սրա ավելի քան քառասուն տարվա իշխանության ընթացքում ներքին խռովությունները Պարթևների երկրում բոլորովին դադարել էին և Պարթևական թագավորությունը կարող էր նրա ժամանակ իր ոտնահարված իրավունքները պաշտպանել ավելի վճռականորեն, քան առաջ։

Վաղարշ Գ-ը արդեն 154/5 թվին ուզում էր արշավել Հայաստան, բայց այս անգամ ևս, պատերազմը դեռ չսկսված, խաղաղությունը պահպանվեց շնորհիվ Անտոնինոս Պիոսի ջանքերին, որը Եփրատ գետի մոտ անձամբ տեսակցություն ունեցավ Պարթևալ թագավորի հետ²։

Շուտով սակայն, Անտոնինոս Պիոսի մահից (+161) անմիջապես հետո, պարթևական զորքերը Վաղարշ Գ-ի հրամանով և խոսքով զորավարի առաջնորդությամբ մտան Հայաստան և Սոհեմոսի փոխարեն, որը փախավ Հռոմ, թագավոր դրին Արշակունի Բակուրին (161—163)։

Կապադովկիայի կուսակալ էլիոս Սեվերիանոսը, որն օգնության էր եկել, հասավ էլեգյա (այժմյան Իլիջա, էրզրումի մոտ) և այստեղ, Եփրատ գետի ակունքների մոտ, ժանր պարտություն կրեց Վաղարշ Գ-ի խոսքով զորավարից։ Հռոմեական զորքն իսպառ ջրնչվեց և ինքը Սեվերիանոսը անձնասպան եղավ, ընկնելով իր սրի վրա³ (161 թ.)։

Այնուհետև պարթևներն անցան Եփրատ գետը և նեղուժեցին Կապադովկիա և Ասորիք, որի Ատտիդիոս Կոռնելիանոս զորավարը նույնպես չարաչար պարտվեց և ստիպված եղավ փախչել։

Սակայն կարճ ժամանակից հետո կռվի բախտը փոխվեց։ Պարթևների հաջողությունների առաջն առնելու համար Մարկոս

¹ Տե՛ս Scriptores historiae Augustae, vita Antonini Pii, IX, 6.

² Տե՛ս Aristides, Orat. sacra 1, էջ 453—454 (հրատ. Dindorf-ի).

³ Տե՛ս Lucianus, De historia recte scribenda, 18, 19, 21, 25, 26. Նաև Cass. Dio, LXXI, 2, 1.

Ավրելիոսը (161—180) ուղարկեց Արևելք իր հոգեզավակ գահակից եղբորը, Լուկիոս Վերոս կայսրին (161—169), որը ժամանեց Անտիոք 163 թվի գարնանը: Նա իր հետ բերել էր նոր ռազմական ուժեր, որոնց հրամանատարությունը հանձնված էր ընդունակ զորավարների՝ Ավիդիոս Կասսիոսին, Ստատիոս Պրիսկոսին և Մարտիոս Վերոսին:

163 թվի ամառը հռոմեական զորքերը իրենք անցան հարձակողական գործողությունների թե Հայաստանում և թե Ասորիքում ու Միջագետքում: Այս պատերազմը, որ պաշտոնապես կոչվում էր «հայկական և պարթևական», մղվում էր երկու ուղղությամբ՝ Արտաշատի և Տիգրոսի:

Հայաստան ուղարկվեց Կապադովկիայի վրայով հատուկ մի զորաբանակ Ստատիոս Պրիսկոսի առաջնորդությամբ, որը Կապադովկիայի կուսակալն էր: Սա կարողացավ նվաճել Հայաստանը միայն համառ կռիվներից հետո: 163 թվի վերջերին հռոմեական զորքերը պաշարումով ու գրոհով վերցրին Արտաշատ մայրաքաղաքը, որը ենթարկվեց կողոպուտի ու ավերմունքի:

Նույն այս ժամանակ հռոմեական մի ուրիշ զորաբանակ, որը Ավիդիոս Կասսիոսի առաջնորդությամբ գործում էր Ասորիքում և Միջագետքում, հաղթեց Վաղարշ Գ-ին Եվրոպոս քաղաքի մոտ Զեվգմայի հարավակողմում: Այնուհետև Կասսիոսը մտավ հյուսիսային Միջագետք, ուր մեծ կռիվներից հետո առավ Եդեսիան և Մծբինը:

Վաղարշ Գ-ը ստիպված եղավ թողնել Միջագետքը և անցնել Տիգրիսի մյուս կողմը: Կասսիոսը, հալածելով նրան՝ հասավ Բաբելոնի: Սելևկիա վիթխարի քաղաքը, հելլենական քաղաքակրթության արևելյան պատվարը, որը հոժարակամ անձնատուր էր եղել, հռոմեական զինվորները անխնա կերպով ավարի ու հրդեհի մատնեցին: Ավերածության ենթարկվեց նաև Տիգրոս մայրաքաղաքը, ուր արքունի դղյակը հողին հավասարեցվեց (164 թվին):

Վաղարշ Գ-ը հարկադրված եղավ փախչել իր երկրի խորքերը: Իսկ Կասսիոսը վերադարձավ Ասորիք (165 թվին), որովհետև Սելևկիայի կործանումից հետո Պարթևստանում բռնկվել էր ժանտախտի համաճարակ, որից մահանում էին հռոմեական զինվորները:

Հայկական և պարթևական վերահիշյալ պատերազմները, որ հիշատակված են հունա-հռոմեական բազմաթիվ աղբյուրներում, բավական ընդարձակ նկարագրված են Յուլիոս Կապիտոլինոսի և Կասսիոս Դիոնի վկայություններում, որ ավելորդ չեն համարում մեջ բերել բառացի թարգմանությամբ լատիներենից և հունարենից:

1. Յուլ. Կապիտ., Կենսագրութ. Մարկոս Ավրելիոսի, գլ. Ը և Թ՝

«Այդ ժամանակ տեղի ունեցավ նաև պարթևական պատերազմը, որը Վաղարշը նախապատրաստել էր դեռևս Պիոսի ժամանակ, բայց հայտարարել էր Մարկոս Ավրելիոսի և Վերոսի ժամանակ՝ Ատտիդիոս Կոռնելիանոսին փախցնելուց հետո, որն այդ ժամանակ Ասորիքի կառավարիչն էր։ ...Արդ՝ պարթևական պատերազմն առաջնորդելու համար ծերակույտի հավանությամբ ուղարկվեց Վերոս եղբայրը, իսկ ինքը [Մարկոս Ավրելիոսը] մնաց Հռոմում, որովհետև քաղաքական գործերը պահանջում էին, որ կայսրը ներկա լիներ։ ...Եվ արդ՝ Վերոսը, իր հասավ Ասորիք, ուրախ կյանք վարեց Անտիոքի և Դափնեի մոտ և զբաղված էր զինավարժությամբ և զլադիատորական ու գազանամարտ խաղերով։ Թեև պարթևական պատերազմը նա վարում էր զորավարների միջոցով՝ ստացավ ինքը իմպերատոր անունը։ ...Հայաստանում պատերազմական գործողությունները հաջող կերպով վարում էր Ստատիոս Պրիսկոսը, որը վերցրեց Արտաշատը, ուստի երկու կայսրերը ընդունեցին «Հայկական» անունը։ ...Իսկ երբ պարթևական պատերազմը ևս հաջողությամբ գլուխ բերվեց՝ երկուսն էլ ստացան նաև «Պարթևական» անունը»։

2. Կասսիուս Դիոն, Հռոմեական պատմություն, LXXI, 1, 3 և 2, 1—4՝

«Լուկիոսը [Վերոսը] ուժեղ ու ավելի երիտասարդ էր և պատերազմական գործերին ավելի համամետ էր։ Եվ այդ պատճառով Մարկոս Ավրելիոսը նրան ամուսնացրեց իր դստեր՝ Լուկիլլայի հետ և ուղարկեց պատերազմի պարթևների դեմ։ Վաղարշն արդեն պատերազմը սկսել էր և նա, շրջապատելով չորս կողմից մի ամբողջ Հռոմեական զորաբանակ զորավարների հետ միասին, որ գտնվում էր էլեգեյայում, մի ինչ-որ Հայաստանի վայրում, Սեվերիանոսի հրամանատարություն տակ՝ նետահար էր արել նրանց և ոչնչացրել։ Նաև Ասորիքի քաղաքների վրա նա շատ անգամ հարձակվել էր ու ահաբեկել։ Արդ՝ Լուկիոսը, գալով Անտիոք, հավաքեց մեծ զորք և ուներ իր իշխանության տակ լավագույն զորավարներ. և ինքը հաստատվեց քաղաքում, կարգավորեց ամեն ինչ, հոգալով պատերազմի կարիքները, և

¹ Scriptores historiae Augustae, ed. E. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, 54—55.

զորքը հանձնեց Կասսիոսին, Սա քաջությամբ դիմադրեց Վաղարշին, որ ներս էր խուժել, և վերջ ի վերջո, որովհետև դաշնակիցները նրան լքել էին՝ նահանջման ժամանակ հալածեց և հտվանեց մինչև Սելևկիա ու Տիգրոն։ Սելևկիան նա հրդեհեց և ոչնչացրեց ու հիմնահատակ արեց Վաղարշի ապարանքը Տիգրոնում։ Իսկ վերադարձի ժամանակ նա կորցրեց իր զինվորներին մեծագույն մասը սովի ու հիվանդության պատճառով, բայց ետ եկավ Ասորիք իր զորաբանակի մնացորդների հետ¹։ Հայաստանի նվաճումից և Արտաշատի առումից հետո հռոմեական Մարտիոս Վերոս զորավարը, որ հաջորդել էր Ստատիոս Պրիսկոսին, գահընկեց արված Բակուրի փոխարեն նորից թագավոր դրեց Սոհեմոսին, որին Մարտիոսի հանձնարարությամբ Հայաստան առաջնորդեց Թուկիդիդեսը (164 թվին)։

Փրոնտոյի ուշագրավ մի վկայությունից երևում է, որ հայկական գահի համար այդ ժամանակ կային երեք թեկնածուներ՝ Սոհեմոսին հաջորդած Բակուրը, նախկին թագավոր Սոհեմոսը և Վաղարշը, որը, Մարկվարտի կարծիքով², կարող էր թերևս լինել Պարթևաց Վաղարշ Գ-ի համանուն որդին և հետագա հաջորդը։

Փրոնտոյի ասելով՝ Սոհեմոսի հայկական գահի վրա հաստատումը ոմանց կողմից Հռոմում քննադատության էր ենթարկվել՝ «Թե ինչու գերադասելի է համարվել Հայոց թագավորությունը տալ Սոհեմոսին և ո՛չ Վաղարշին, կամ թե ինչ պատճառով գահից զրկվել է Բակուրը³։

Սոհեմոսը, որը հռոմեական ժերակույտի անդամ էր՝ ավելի շուտ հռոմեական պաշտոնյա էր, քան ինքնուրույն թագավոր։ Նա չէր կարող հարկավ հաճելի լինել հայ մեծամեծներին։ Կասսիոս Դիոնին վերագրված մի հատվածից, որը մեջ է բերված Սուիդասի Բառգրքում (*Μερόιος* բառի տակ)՝ երևում է, որ Հայաստանում բռնկվել էր մեծ ապստամբություն, որն իր մեղմ վարմունքով կարողացել էր հանդարտեցնել Մարտիոս Վերոսը, իր վկայության

¹ Համեմատե՛ նաև Eutropii, Breviarium, VIII, 10, 2, Juli Capitolini, Verus, VII—VIII (Scriptores historiae Augustae, Lipsiae, 1927, vol. I, էջ 70—81). Vulcattii Gallitani, Avidius Cassius, VI (Scrip. hist. Aug., 1927, vol. I, էջ 90). Fronto, Princ. hist. (հրատ. Mal-ի), էջ 318. Նույնի, Ad Verum, էջ 167. Lucianus, De historia recte scribenda, 20, 24, 28, 30.

² Տե՛ս «էջ մը հայ Արշակունեաց հնադոյն պատմութենէն», ՀԱ, 1906, թ. 2, էջ 38, ծան. 3։

³ Fronto, Ad Verum (հրատ. Naber-ի), էջ 127. Համեմատե՛ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 407, ծան. 2։

մեջ, որ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ, Կասսիուս Դիոնը հաղորդում է՝

«որ Մարտիրոս Վերոսն ուղարկել էր Թուլիդիդեսին, որպեսզի նա Սոհեմոսին վերստին բերե Հայաստան: Սա զենքի ահի ազդեցությամբ ու նաև բոլոր իրեն հանդիպողների վերաբերմամբ ցուցաբերած բարեմտության շնորհիվ հաստատուն կերպով առաջանում էր: Իսկ Մարտիրոսն ընդունակ անձնավորություն էր և ո՛չ միայն զենքերով էր զսպում ընդդիմադրողներին կամ կանխում էր վտանգը արագ գործողությամբ և կամ խաբում էր խորամանկությամբ, որ հատուկ պաշտպանության միջոց էր զորավարների՝ այլև հավանեցնում էր համոզել խոսքերով և բարեկամություն էր շահում վեհապանծ պարզեցներով կամ հրապուրում էր բարի հուսադրմամբ: ...Արդ՝ գալով Նոր քաղաքը, որը Պրիսկոսի դրած հռոմեական կայսրն էր իր ձեռքում պահում, և ապստամբության փորձ անողներին խոսքով ու գործով հնազանդեցնելուց հետո՝ նա հայտարարեց, որ Նոր քաղաքը կլինի Հայաստանի գլխավոր քաղաքը»¹:

Ուշագրավ է նաև Կասսիուս Դիոնի մի այլ հատվածը, որի մեջ նա վկայում է, որ Հայաստանում գլխավոր ապստամբներից մեկն էր Տրդատ անունով մի նախարար, որին Մարկոս Ավրելիոսը աքսոր էր ուղարկել Բրիտանիա:

«Եվ Տրդատ սատրապին,—ասում է Դիոնը,—որը Հայաստանում խռովություններ էր առաջ բերել և սպանել էր հենիոքների թագավորին ու նաև սուրը հանել էր, սպառնալով Վերոսին, որն այդ բաների համար նրան հանդիմանել էր՝—Մարկոս Ավրելիոսը փոխանակ սպանել տալու աքսորեց Բրիտանիա»²:

Հայկական պատերազմը վերջանալուց հետո հռոմեական զորքերը, ըստ երևույթին, Մարտիրոս Վերոսի առաջնորդությամբ մտան Մեդիա-Ատրպատական ու այստեղ ևս հաջողություն ունեցան (165 թվին). ուստի և երկու կայսրերն ընդունեցին նաև «Մեդական» տիտղոսը³: Գուտշմիդն այս առթիվ իրավացի կերպով

¹ S^{én} Cass, Dio, LXXI, 2, 3 (հրատ. Դինգորֆի, հատ. IV, 1864, էջ 171),

² Cass. Dio, LXXI, 14, 2.

³ Հոմոն կարծում է, որ Ատրպատական ներխուժել էր 166 թվին Ավրիոս Կասսիոսը և ոչ Մարտիրոս Վերոսը. տե՛ս Histoire générale Գլոցի, հատ. III, Le Haut-Empire, Paris, 1933, էջ 662: Համեմատե՛ նաև Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 468.

մատնանշում է, որ Ատրպատականն այդ ժամանակ, հավանորեն, ինքնուրույն պետություն էր¹:

Վերջապես, ավելի քան շորս տարվա պատերազմից հետո, 165 թվի վերջերին, պարթևների հետ կնքվեց խաղաղության դաշինք: Պարթևները հարկադրված եղան զիջել հռոմայեցիներին Միջագետքի արևմտյան մասը մինչև խաբուր գետը, և Օսրոյեն-Նզեսիայի թագավորությունը դառավ Հռոմեական կայսրության վասալ, իսկ խառան քաղաքը, որը հելլենիստական բնակչություն ուներ՝ հայտարարվեց աղատ քաղաք հռոմեական հովանավորության տակ:

166 թվին Լուկիոս Վերոսը վերադարձավ Հռոմ, և երկու կայսրերը իրենց հաղթությունները տոնեցին փառահեղ կերպով, և Հռոմում կատարվեց մեծ հաղթահանդես (166 թվի օգոստոսի 23-ին): Ի հիշատակ հայկական, պարթևական և գերմանական պատերազմների Հռոմում կառուցվեց Մարկոս Ավրելիոսի հրամանով հույակապ մի կոթող, որի վրա քանդակված էին վերոհիշյալ անցքերը²: Այդ կոթողը, որ գտնվում է այժմ Հռոմում, ունի հետևյալ արձանագրությունը.

«Ավրելիոս կայսրը՝ հայերին, պարթևներին և գերմանացիներին մեծ պատերազմում հաղթելուց հետո՝ հաղթանակի այս կոթողը, իբրև կատարված գործերի հիշատակ, նվիրել է իր հորը՝ Անտոնինոս Պիոս կայսրին»:

Այս ժամանակաշրջանի պատմությանն է վերաբերում նաև մի ուրիշ կարևոր հուշարձան, որ գտնվում է նույնպես Հռոմում: Հայաստանի Բակուր թագավորը (161—163), որը գահընկեց էր արվել և տարվել Հռոմ ու այնտեղ ընդունվել կայսերական Ավրելյան ազգականության (gens) մեջ, իր եղբոր՝ Միհրդատի համար կառուցել էր Հռոմում դամբարան, որի արձանագրությունը պահպանվել է մինչև մեր օրերը և ունի հետևյալ բովանդակությունը.

«Անդրերկրյա աստվածներին՝ Ավրելիոս Բակուր, թագավոր Մեծ Հայաստանի, գնեցի դամբանը իմ ամենաքաղցր եղբոր՝ Ավրելիոս Միհրդատի համար, որն ինձ հետ ապրեց հիսունևվեց տարի և երկու ամիս»³:

163—165 թվերի վերոհիշյալ հաղթանակների առթիվ Հռոմում կտրված են եղել մեծ քանակությամբ ոսկե, արծաթե և պղնձե դրամներ, որոնք պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Այդ դրամների

¹ Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 149.

² Sb'« Sandalgian, Histoire documentaire, էջ 554.

³ Sb'« M. Postomaces, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СР6., 1911, էջ 16: Համեմատե՝ Corpus Inscript. graec. 6559.

վրա դրողմված են մի կողմում Մարկոս Ավրելիոսի և Լուկիոս Վերոսի գլուխները, իսկ մյուս կողմում քանդակված են այլևայլ պատկերներ, որոնք Հայաստանի խորհրդանշներն են. օրինակ՝ հռոմեական դրոշի առջև տխուր ու տրտուս նստած է մի կին, որի ներքև կա գրություն Armenia. երբեմն Հայաստանը ներկայացված է իբրև հայ մարդ, որին սպառնում է կայսրը նիզակը ձեռին։ Ուշագրավ են Լուկիոս Վերոսի 164 և 165 թվերի ոսկի ու արծաթ դրամները. սրանց վրա Լուկիոս Վերոս կայսրը նստած է գահի վրա, հռոմեական զինվորներով շրջապատված, և պսակ է դնում Հայոց թագավորի գլխին. պատկերի շուրջը գրված է՝ «տրվեց հայերին թագավոր» (rex Armeniis datus)¹։

Խիստ հետաքրքրական է, որ Վազարշ Գ-ի և Մարկոս Ավրելիոսի ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ անցքերի մասին որոշ հիշողություններ պահպանվել են Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ։ Մ. Չամչյանը և Կ. Կոստանյանցը շատ ճիշտ նկատել են, որ Խորենացու մոտ Սոհեմոս թագավորին համապատասխանում է Տիգրան Վերջինը², Կարելի է ենթադրել, որ Սոհեմոս թագավորի օտարոտի անունը Հայաստանում փոխված է եղել, և նա հայ անունով կոչվել է Տիգրան։

Խորենացու համապատասխան վկայությունները Սոհեմոս-Տիգրանի մասին կարևոր եմ համարում մեջ բերել գրեթե առանց կրճատումների։

«Տիրանին հաջորդեց,—պատմում է Խորենացին,—նրա Եղբայրը, Տիգրան Վերջինը, որը Հայոց վրա թագավորեց Պարսից Պերոզ թագավորի [քսանև] չորրորդ տարում։ Սա մեծավ ճառասուն և երկու տարի թագավորելուց հետո. հիշատակի արժանի ոչ մի արության գործ ցույց չտվեց, բայց միայն թե մի հույն աղջկանից բանտարկվեց ճիշտ այն ժամանակ, երբ վախճանվել էր հռոմայեցիների Տիտոս Երկրորդ թագավորը, որն անվանվեց Անտոնինոս Օգոստոս, նաև երբ Պարսից Պերոզ թագավորը հռոմայեցիների տերության վրա արշավեց և այդ պատճառով Պերոզ կոչվեց, որ նշանակում է հաղթող. որովհետև նա առաջ հունարեն կոչվում էր Վաղեգեսոս, բայց թե պարսկերեն նրան ինչ անուն էին տալիս՝ չգիտեմ։

¹ Տե՛ս Գաբրելյան, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 176։

² Տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 355—357. К. Костанянц, История Армении (краткий очерк), М., 1911, էջ 42։

Արդ՝ երբ Պերոզն Ասորիքի վրայով պաղեստինացիներին կողմերն արշավեց՝ Տիգրանը ևս, նրա հրամանով ու նրան օգնելու համար, ասպատակեց Միջերկրայքը, ուր և գերի բռնվեց մի աղջկանից, որն իշխում էր այդ կողմերում, մինչ Լուկիանոս կեսարը Աթենքում շինում էր մեհյանը։ Սա Պերոզի մեռնելուց հետո մեծ զորքով Միջերկրայք գալով՝ նվաճեց Հայաստանը և աղատեց Տիգրանին։ Կեսարը կին տվեց նրան իր ազգական Ռոփի օրիորդին, որին Տիգրանը Հայաստան վերադառնալուց հետո բաց թողեց և նրանից ծնված չորս պատանիներին առանձին տոհմ դարձրեց ու իրենց Ռոփի մոր անունով Ռոփսյան կոչեց։ Իսկ նրանցից առաջինին նշանակեց դլուխ և նահապետ և դասեց մյուս նախարարների շարքում, որպեսզի Արշակունի շանվանվեն։

Իսկ կրտսեր նախարարական տոհմերը՝ թե այստեղ և թե Կորճայքի կողմերում՝ հաստատել է այս Տիգրանը. սրանք միանգամայն ցած ազգ մարդիկ էին և հեծելազորով աննշան, բայց անձամբ երեւելի էին և Տիգրանին փրկելու համար պատերազմել էին հույների հետ»¹։

【Փոխանորդ է Տիրան եղբայր իւր Տիգրան Վերջին, թագաւորեալ Հայոց ի քսաներորդի և ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. և երկայնակեաց եղեալ ամս քառասուն և երկու՝ մեռանի, ոչ ինչ գործ արութեան արժանի յիշատակի ցուցեալ, այլ ի յաղջկանէ միողէ յունէ ի կալանս ըմբռնեալ, ի ժամանակին յորում վախճանեցան Տիտոս երկրորդ թագաւոր Հռոմայեցւոց, որ անուանեցան Անտոնինոս Աւգոստոս։ Եւ Պերոզ արքայ Պարսից ի Հռոմայեցւոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանէր Վաղեգեստս ի յունաց լեզուն. բայց թէ Պարսք զի՛նչ կոչեն զնա՝ ոչ գիտեմ։

Արդ՝ յասպատակեն Պերոզի ընդ Ասորիս ի կողմանս Պաղեստինացւոց, վասն նորա և հրամանաւ նորին՝ և մերն Տիգրան ի Միջերկրեայս ասպատակեալ և ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միողէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ, մինչ դեռ Ղուկիանոս կեսար յԱթէնս զմեհեանն շինէր, որոյ և անցեալ զօրօք բազմօք ի Միջերկրեայսն յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս, և արձակեաց զՏիգրան։ Ետ զՌոփի զկոյս, զմերձաւոր իւր, նմա կնութեան. զոր եկեալ ի Հայս ի բաց

¹ Տե՛ս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, 1940, II գլ., էջ 132—133։

թողու, և զլեալ ի նմանէ պատանիս շորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոփեայ՝ Ռոփսեան. և զառաջին մանկանցն՝ զլուիս նահապետ կացուցանէ, և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի՝ անուանեացին Արշակունիք:

Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգք, եթէ աստ և եթէ զկողմամբք Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անազգիք էին ի վաշտս և անձամբ երեւելիք, և վասն նորա փրկութեան պատերազմեալ ընդ Յոյնսս¹:

Տիգրան Վերջինի այս պատմութեան համար, ինչպես մատնանշում է ինքը՝ հորենացին, իրեն աղբյուր է ծառայել, զխաւորապես, Եղիսացի Բարդաժանի² (154—222) պատմական երկը: Այս տեղեկութիւնը բացառիկ կերպով կարևոր է ու հետաքրքիր: Խալաթյանը, որն այս ցուցումը համարում է կեղծիք, ուշագրութեան չէ առել, որ վերև բերված տեքստի մեջ, բացի Եվսեբիոսի ժամանակագրութիւնից քաղված վկայութիւններից, կան նաև այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք հորենացին կարող էր քաղած լինել միմիայն հին աղբյուրից, ինչպիսին էր Բարդաժանի երկը³:

Հորենացու վկայութիւնների մեջ ճիշտ չեն, անշուշտ, նրա հաղորդագրութիւնները, որ Տիգրան Վերջինը Պերոզի հրամանով ասպատակել էր Միջերկրայքը ու այնտեղ գերի էր բռնվել, և որ Լուկիոս կայսրը մեհյան էր շինել Աթենքում: Սակայն հորենացին միայն հին արժանահամար աղբյուրից կարող էր իմանալ, որ Պերոզ-Վաղարշ Գ-ը (148—191), որին նա թյուրիմացաբար նույնացրել է Վաղարշ Բ-ի հետ (130—148)՝ արշավել էր հռոմեական երկիրը ճիշտ այն թվին, երբ վախճանվել էր Անտոնինոս Պիոսը, այսինքն՝ 161 թվին:

Ըստ երևութին, նույն կարևոր աղբյուրից նրան հայտնի է եղել և այն, որ Տիգրան Վերջինը վերադարձել ու վերստին թագավորել էր Հայաստանում Լուկիոս Վերոս կայսեր ժամանակ և վերջինիս օժանդակութամբ:

Մինչև երբ է թագավորել Սոհեմոս-Տիգրանը Հայաստանում՝ այդ մասին մենք ոչ մի տեղեկութիւն չունենք: Պատմագիտական երկերում, առանց որևէ լուրջ հիմքի, Սոհեմոսի թագավորութեան վերջին տարին ենթադրում են 169 կամ 178 և կամ 185 թվին:

¹ Տե՛ս Խորենացի, II, գլ. 47:

² Տե՛ս A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922, էջ 12—14,

³ Տե՛ս Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды в „Истории Армении“ Монсея Хоренского, М., 1903, էջ 108—111:

Ուշագործության արժանի է, որ ըստ հորենացու վկայության, Տիգրան Վերջինը թագավորել էր Հայաստանում քառասուներկու տարի և մեռել էր իր բնական մահով: Ըստ այս վկայության, Սոհեմոս-Տիգրանը թագավորած պիտի լիներ Հայաստանում մոտավորապես մինչև 185 թիվը (140/3—161 և 164—185?):

166 թվից հետո մինչև Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը (193—211) Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական անցքերի մասին մենք գրեթե տեղեկություն չունենք:

Այս անհայտ ժամանակաշրջանին են վերաբերում Վաղարշապատում գտնված 175 և 185 թվերի լատիներեն արձանագրությունները, որոնցից հայտնի է մեզ, որ Հայաստանի այդ մայրաքաղաքի մոտ, կամ թերևս հենց իր մեջ, գտնվել է այդ ժամանակ 15-րդ Ապոլլոնյան լեգեոնի մի զորամասը (vexillatio), որը եղել է դիվորական տրիբունի հրամանատարության տակ¹: Այդ երկու արձանագրությունները մանրամասն լուսաբանել է Մ. Ռոստովցևը²:

¹ Տե՛ս Dessau. Inscriptiones latinae selectae 9117 և Corpus Inscriptionum latinarum, III, 6052.

² Տե՛ս Մ. И. Ростовцев, Изв. Арх. Комм., вып. 33, 1909, էջ 1 և ն.:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵՊՏԵՄԻՈՍ ՍԵՎԵՐՈՍԻ ԵՎ ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ԿԱՐԱԿԱԼԼԱՅԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Հայաստանի մոտ հարյուր տարվա պատմության խստեղագիտական լուսաբանումները:— 2. Վաղարշ Բ.— զանազան կողմերից հետևում և Հայաստանի շեղումները:— հայերի հաշտությունը Սեվերոսի հետ:— 3. Սեվերոսի արշավանքները Արևելքում:— 4. Միջագետքի և Հայաստանի ժողովրդական դժգոհության կարգավորումը:— 5. Խոսքերից կարևոր տեղեկությունները Վաղարշ Բ-ի և Խոսրով Ա-ի մասին:— այդ տեղեկությունները էության պատմական են:— 6. Վաղարշ Բ-ը հիմնադիր Արշակունիների դինաստիայի Հայաստանում:— 7. Խոսրով Ա:— 8. Կարակալայի արշավանքը:— Խոսրով Ա-ի բանտարկումը:— 9. Թեոփիլոս զորավարի պարտությունը Հայաստանում:— 10. Կարակալայի պարսկական արշավանքը:— 11. Պարսկների հաշտությունը Մակրինոսի հետ և Տրդատ Բ-ի զանազանություններ:

Հայաստանի մոտ հարյուր տարվա պատմությունը, սկսած երկրորդ դարի վերջերից մինչև երրորդ դարի վերջերը՝ համարվում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ամենամոթ շրջանը: Մ. Աբեղյանը, քննության առնելով հալաթյանցի, Սանտալճյանի, Աստուրյանի, Տաշյանի, Գևորգ Ասլանի, Մորդանի և Գարագաշյանի այս ժամանակաշրջանի վերաբերյալ գրածները՝ մատնանշում է, որ այս յոթ հեղինակները յոթ տեսակ պատմություն են գրել, որ չհիմնավորված ենթադրություններ են¹:

Այս դատավճիռն այնքան էլ ճիշտ չէ: Աբեղյանի մատնանշած խառնաշփոթումները, որ հիմնված են, մեծ մասամբ, Կասսիուս Դիոնի վերոհիշյալ սխալ հասկացված վերաբերյալ Վանատուրուկի որդի Վաղարշի մասին, միանգամայն հասկանալի են և ներկի: Պետք է ասել, որ ինքը՝ Աբեղյանը ևս, աշխատելով ուղղել նրանց

¹ Տճ՝ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, Երևան, 1944, էջ 391—603:

սխալները, արել է մի նոր՝ նույնպես անհաջող ենթադրություն: Նա
թյուրիմացաբար եզրակացրել է, որ Մեծն հոսրով անունով հայ
թագավոր երրորդ դարում գոյություն չէ ունեցել և որ հայկական
աղբյուրներում հիշատակված հոսրով Մեծը վիպական անձ է:

Ճիշտ է, իհարկե, որ հունա-հռոմեական հեղինակները, որ հա-
յոց հին պատմության հիմնական աղբյուրներն են, պատմական
այս շրջանի մասին տալիս են սակավաթիվ ու կցկտուր տեղեկու-
թյուններ: Սակայն, ինչպես կտեսնենք, զուգակցելով և բաղդա-
տելով այդ տեղեկությունները հայկական աղբյուրների պատմա-
կան-վիպական վկայությունների հետ՝ հնարավոր է տալ այս
ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմությունը և լուսաբանել
Հայոց թագավորների հաջորդական կարգը ավելի ճշգրիտ և ավելի
հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է պատմագիտական նախկին
աշխատություններում:

Սոհեմոս-Տիգրանից հետո Հայաստանում թագավորել են ո՞չ
թե Սանատրուկը և ապա նրա որդին՝ Վաղարշը, ինչպես թյուրիմա-
ցաբար մատնանշվում է Գաթրճյանի, Գարազաշյանի, Գևորգ Ասլա-
նի, Խալաթյանցի, Լեոյի, Սանտալճյանի և ուրիշների պատմական
երկերում¹, այլ, ինչպես շատ ճիշտ վկայում է Մովսես Խորենացին,
հիմնվելով Բարդաժանի և Փիրմիլիանոսի վկայությունների վրա՝
նախ Վաղարշը, որ Վաղարշ Բ-ն է (գահակալել է երկրորդ դարի
80-ական թվականներին, կամ 90-ական թվականների սկզբներին)
և ապա՝ նրա որդին, հոսրովը, որ հոսրով Ա-ն է (+216 թ.):

Վաղարշ Բ-ը, որը, Գ. Ասլանի կարծիքով², կարող էր լինել
պարթևական Վաղարշ Դ թագավորի (191—208) եղբայրը կամ
եղբորորդին, ըստ երևույթին, կարողացել էր Հայաստանի գահ
գրավել Կոմմոդոս կայսեր (180—192) իշխանության խառնակ
շրջանում և կամ գահակալական կոիվների ժամանակ, որ ծագել
էին Հռոմեական կայսրության մեջ Կոմմոդոսի սպանությունից
հետո, 193—194 թվերին:

Ինչպես հայտնի է, երբ Կոմմոդոսի սպանությունից հետո պրի-
տորիանները սպանեցին նաև Պերտինաքս և Դիդիոս Յուլիանոս
կայսրերին (193 թվին)՝ Հռոմեական կայսրության զանազան կոդ-

¹ Տե՛ս Գաթրճյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 176—177. Գարա-
զաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Բ, էջ 262—264. Aslan K., Études his-
toriques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 131—134. Χαλατσηνι,
Очерк истории Армении, էջ 314—318. Լեո, Հայոց պատմություն, Ա, էջ
476—477. Sandaljian, Histoire documentaire, էջ 556—559 և ուրիշները:

² Aslan K., Études historiques, էջ 133.

մերում հայտնվեցին կայսերական գահի երեք նոր թեկնածուներ՝ Նիգերը Ասորիքում, Սեպտիմիոս Սեվերոսը Իլլիրիայում և Ալբինոսը Բրիտանիայում:

Գահակալական կռիվների ժամանակ Պեակեննիոս Նիգերը, որին ճանաչել էին իբրև հռոմեական կայսր Պարթևաց թագավոր Վաղարշ Դ-ը և արևելյան վասալ հռոմեական պետությունները՝ խնդրեց սրանցից ռազմական օգնություն: Այդ օգնությունը նրան ուղարկեցին Օսրոյեն-Նգեսիայի թագավոր Աբդար Բ-ը և Հագրայի իշխան Բարսեմիոսը: Սակայն Հայաստանի Վաղարշ Բ թագավորը մնաց չեզոք և հրաժարվեց օգնել Նիգերին:

Հայաստանի չեզոքության մասին մանրամասն տեղեկություն է տալիս երրորդ դարի առաջին կեսի պատմիչ Հերոդիանոսը:

«Նիգերը,—վկայում է այս հեղինակը,—մարդ ուղարկեց Պարթևաց, Հայոց և Հադրացոց թագավորների մոտ խնդրելու նրանցից օգնություն: Արդ՝ Հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքին չէ օգնելու, սակայն եթե Սեվերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել: Իսկ Պարթևաց թագավորն ասաց, որ կկարգադրե իր կուսակալներին զորք գումարել. այսպես էին նրանք սովորաբար անում, երբ հարկավոր էր զորք հավաքել, որովհետև չունեին վարձկան զորք և մնայուն զինապարտներ: Հադրացոց թագավորն ուղարկեց օգնության Նիգերին ազեղնավորների մի գունդ»¹:

194 թվի աշնան սկզբներին Նիգերը վերջնականապես պարտվեց Կիլիկիայում Իսսոսի մոտ և փախուստի ժամանակ սպանվեց: Այնուհետև Սեպտիմիոս Սեվերոսը եկավ Միշագետք, որպեսզի հաշիվ տեսնե Նիգերի դաշնակիցների հետ: Հայոց թագավոր Վաղարշ Բ-ը, որ չեզոքություն էր պահպանել՝ կարողացավ հաշտություն կնքել նրա հետ, ուղարկելով նրան հարուստ նվերներ և պատանդներ:

«Արդ՝ պատրվակ բռնելով,—վկայում է դարձյալ Հերոդիանոսը,—որ Հադրացոց Բարսեմիոս թագավորը դաշնակից է եղել Նիգերի՝ նա [Սեվերոսը] արշավեց Արևելք: Գալով այստեղ՝ նա ուզեց ներխուժել Հայաստան: Բայց Հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ և ուղարկեց նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան զինակ-

¹ Տե՛ս Herodianus, Ab excessu D. Marci libri VII, ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922, III, 1, 2.

ցություն ու բարեկամութիւն: Եւ Սեւերոսը, երբ հայկական գործերը հաշողվեցին ըստ իր ցանկութեան՝ առաջ շարժվեց Հաղրացոց դեմ¹:

Հռոմեական ներքին խռովութիւններին ժամանակ խորապէս խառնակվել էր նաև Մերձավոր Արևելքը: Նիզբրի նախկին գաշնակիցները՝ ադիաբենցիներն ու հաղրացիները, որոնք բռնի կերպով գրավել էին Միջագետքի հռոմեական ամրութիւնները՝ պահանջում էին, որ հռոմեական զորքերը ետ քաշվին և այդ երկրամասերը վերադարձվին իրենց: 195 թվին Սեպտիմիոս Սեւերոսը մտաւ Միջագետք և ո՛չ միայն ապստամբներին դուրս վտարեց այստեղից, այլև նվաճեց նոր երկրամասեր: Շուտով սակայն, երբ Սեւերոսի և Ալեքինոսի միջև գահակալութեան նոր պատերազմ ծագեց, պարթևները վերագրավեցին Միջագետքը և պաշարեցին Մծբին քաղաքը (196 թվին):

Սեւերոսը Ալեքինոսին հաղթելուց հետո եկավ 197 թվին Ասորիք և նորից արշավեց Միջագետք: Նրան ընդառաջ եկավ ապստամբութեան մասնակից Օսրոյեն-Եգեսիայի թագավոր Աբգար Թ-ը, որը նրան վերստին հպատակութիւն հայտնեց և ճանաչվեց նորից իբրև վասալ թագավոր: Պարթևների թագավոր Վաղարշ Դ-ը Մծբինի պաշարումը վերացրեց և ետ քաշվեց:

198 թվին հռոմեական զորքերը Սեւերոսի առաջնորդութեամբ իջան Եփրատ գետի երկարութեամբ Բաբելոնիա և, նավարկելի դարձնելով Եփրատը Տիգրիսի հետ միացնող հին ջրանցքը՝ ուղղվեցին դեպի Տիգրիս գետը, ուր հանկարծակի բերին պարթևական զորքը և մատնեցին ծանր պարտութեան: Նրանք վերցրին այստեղ Բաբելոն և Սելևկիա քաղաքները, որոնք պարթևների կարգադրութեամբ արդեն ավերված ու դատարկված էին: Տիգրոն քաղաքը, որ անձնատուր էր եղել, մատնվեց կողոպուտի ու կոտորածի:

Պարթևական այս արշավանքը մանրամասն հիշատակված է Կասսիուս Դիոնի հետևյալ հատվածում.

«Այնուհետև,—պատմում է Դիոնը,—Սեւերոսը ռազմի ելավ պարթևների դեմ, որովհետև՝ երբ նա քաղաքացիական կռիւով էր զբաղված՝ նրանք, վախ չունենալով, տիրել էին Միջագետքին և արշավել էին այնտեղ մեծ բազմութեամբ: Նրանք քիչ էր մնացել, որ վերցնեին նաև Մծբինը, բայց Լետոսը փրկեց քաղաքը, որի մեջ ինքը պաշարված էր: Եւ այս քաղաքի

¹ *St'us Herodianus, Ab excessu D. Marci libri VII, ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922, III, 9, 2.*

պատճառով սա, ինտոսը, ավելի ևս հռչակվեց, թեև նա գերազանց էր և այլ գործերում՝ թե մասնավոր և թե հասարակային, ինչպես պատերազմների ընթացքում, նույնպես և խաղաղ ժամանակ։ ...Իսկ պարթևները չմնացին մինչև Սեվերոսի գալը. այլ ետ քաշվեցին իրենց երկիրը։ Նրանց առաջնորդն էր Վալարը, որի եղբայրը [Տրդատը] ուղեկցում էր Սեվերոսին։

Արդ՝ Սեվերոսը, պատրաստելով նավեր Եփրատ գետի վրա և նավելով ու հետիոտն չվելով նրա երկարությամբ ...արագ կերպով առավ Սելևկիան ու Բաբելոնը, որոնք դատարկված էին։ Այնուհետև, վերցնելով նաև Տիգրոնը՝ թույլ տվեց, որ ամբողջ այդ քաղաքը կողոպտեն ղինվորները. և մարդկանց մեծ կոտորած նա գործեց, իսկ կենդանի մնացածներին՝ մոտ 100.000 մարդ գերեց։ Սակայն Վաղարշին նա չհալածեց և Տիգրոնում չմնաց, այլ՝ իբր այդ արշավանքը միայն այն նպատակով էր, որպեսզի կողոպտե քաղաքը՝ ետ եկավ, որովհետև ծանոթ էլէր տեղերին ու նաև պարենի պակասության պատճառով¹։

Սեպտիմիոս Սեվերոսի հաղթական այս արշավանքի հետևյալնքն այն եղավ, որ Հռոմեական կայսրության արևելյան սահմանն առաջ տարվեց մինչև Տիգրիս գետը։ Կայսրությանը միացված հյուսիս-արևմտյան Միջագետքի ռազմական կենտրոնը դառավ Մծբինը, մինչդեռ Օսրոյեն-Նդհսիան, ինչպես վերև տեսանք, մնաց իբրև Հռոմին ենթակա վասալ թագավորություն։

Ուշագրավ է խիստ, որ Հայաստանը, որի կախումը Հռոմից Սոհեմոս-Տիգրանի ժամանակ շատ մեծ եղած պիտի լիներ՝ Սեպտիմիոս Սեվերոսի ժամանակ ձեռք բերեց կարևոր արտոնություններ։ Հռոմեական կայսրորդը, որ գտնվում էր Վաղարշապատում, դուրս տարվեց Հայաստանից և Հայոց թագավորին թույլ տրվեց ուժեղացնել հայկական զորքերը, որի պահպանության համար կայսրությունը համաձայնել էր վճարել յուրաքանչյուր տարի որոշ դրամական նպաստ²։

Մարկվարտի կարծիքով, այդ նպաստը տրվում էր հայ թագավորներին Կովկասյան անցքերին վերահսկելու համար, որպեսզի

¹ *St. u. Cass. Dio*, LXXV, 9, 1—4. Համեմատե՛ նաև Aell Spartiani, *Severus*, XV—XVI (*Scriptores historiae Aug.*, ed. Hohl, vol. I, Lipsiae. 1927, էջ 147—148). *Amm. Marc.* XXIV, 6, 1.

² *St. u. Mommsen*, *Römische Geschichte*, V, էջ 411. *Халатьянц*, *Очерк истории Армении*, էջ 319. *Tournebiez*, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, էջ 798 և «երիշները»։

Հյուսիսային բարբարոս ցեղերը չասպատակեն Հայաստանը և հռոմեական երկրները¹։

Վաղարշ Բ-ի և նրա որդի խոսրով Ա-ի մասին կարևոր են ու հետաքրքիր նաև այն տեղեկությունները, որոնք մեջ են բերված խորենացու Պատմության երկրորդ գրքի ԿԵ և ԼԵ գլուխներում։ Թեև այդ գլուխներում մանրամասնություններն իր՝ խորենացու կռահումներն ու հավելվածներն են, սակայն նրա հաղորդած տեղեկությունների իրական հենքը, որին աղբյուր են ծառայել Բարդաժանի և Փիրմիլիանոսի վկայությունները, ըստ էության պատմական է։

Խորենացու Պատմության այդ տեղեկությունները մեջ եմ բերում մանրամասն կերպով։

1. Խորենացի, գիրք Բ, գլուխ ԿԵ՝

«Տիգրանի մահից հետո թագավորում է նրա որդին, Վաղարշը, իր հոմանուն Վաղարշի, Պարսից թագավորի, Լեոսունեռկունորդ տարում։ Սա մի մեծ ավան է շինում իր ծնման տեղում, ուր նրա մայրը, Այրարատ ձմեռանոցը գնալու ժամանակ, հանկարծ երկունքից բռնվելով, նրան ծնեց ճանապարհի վրա՝ Բասեն գավառի այն տեղում, որտեղ իրար են խառնվում Մուրց և Երասխ գետերը։ Վաղարշն այստեղ ավան շինեց և իր անունով կոչեց Վաղարշավան։ Սա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հղոր ավանը, որը գտնվում է Քասաղ գետի վրա։ ...Սա, քսան տարի թագավորելով՝ մեռավ։ Թեև ուրիշները ևս սոսկ ապրել են, բայց սրա մասին կասեմ, որ սա մահից հետո ևս շարունակում է ապրել իր բարի անվան պատճառով՝ ավելի քան թուլագույնները թագավորներին։ Որովհետև սրա օրով Հյուսիսականների, այսինքն՝ խաղիւրների և քասիւնների, միաբանած բաղմունքով ճորա դռնից դուրս եկավ, իրեն առաջնորդ և թագավոր ունենալով Վնասեպ ոմն Սուրհապին, և, անցնելով Կուր գետը՝ խուժեց այս կողմը։ Նրանց դեմ դուրս եկավ մեծ բաղմունքով և կռիվող մարդկանցով Վաղարշը, որը ցրեց, դաշտի երեսը փռեց բաղմունքով և, երկար տեղ նրանց հետապնդելով՝ անցավ ճորա կապանով։ Այստեղ թշնամիները նորից միացան և ճակատամարտ տվին, իսկ Հայոց քաջերը թեև նրանց հաղթեցին և ի փախուստ դարձրին, սակայն Վաղարշը մեռավ կորովի աղեղնավորների ձեռքից։

Եվ թագավորություն առավ նրա խոսրով որդին Պարսից Արտավան թագավորի երրորդ տարում։ Նա իսկույն Հայոց դոր-

¹ Markwart, Eranschahr, էջ 102, Համեմատե՝ Cass. Dio, LXXVIII, 27, 4.

քերը հավաքեց և անցավ մեծ լեռը, որպեսզի իր հոր մահվան վրեժն առնե. նա սրով և տեգով դուրս վանեց այդ հզոր ազգերին, յուրաքանչյուր հարյուր պիտանի մարդկանցից մեկը պատանդ առավ և իբրև իր իշխանության նշան մի արձան կանգնեցրեց հունարեն գրով, որպեսզի հայտնի լինի, որ ինքը հպատակվել է հռոմայեցիներին»:

[«Յետ մահուան Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսներորդի և երկրորդի ամի հումանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի: Սա շինէ աւան մեծ գտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին. ուր ի գնալ մօր իւրոյ ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատահեալ երկանց ի գնացան՝ ծնաւ ի վերայ ճանապարհին, ի գաւառին Բասենոյ, ի տեղւոջն, ուր խառնին Մուրց ու Երասխ. զոր շինեաց լիւր անուն և կոչեաց Վաղարշաւան: Սա պատեաց պարսպաւ և զհզօր աւանն Վարդգէսի...: Սա, թագաւորեալ ամս քսան՝ մեռաւ թէ լոկ և ալլքն կեցին, բայց ասեմ զսա և յետ մահուանն կեալ, յաղագ բարի անուանն քան զթուլագոյնս ի թագաւորացն: Վասն զի ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն հիւսիսականաց, զնաղրաց ասեմ և զԲասլաց, արտաքս քան զդուռն Ճորայ ելանեն, առաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Սուրհայ. որք անցեալ վտարին այսր զԿուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխի մեծաւ և արամբք մարտկօք՝ ցիր դիաթաւայ կացուցանէ զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձիգ զհետ իղեալ՝ անցանէ ընդ կապական Ճորայ: Ուր միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն՝ յօրինեցին ճակատ. զորս թէպէտ և վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց:

Եւ առնու զթագաւորութիւնն խոսրով որդի նորին յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի: Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զզօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեռնն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն. և վանեալ սրով և գեղարդեաւոր զհզօր ազգսն զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս. և զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել Հռոմայեցւոց»]:

2. Խորենացի, գիրք Բ, գլուխ ԶԾ՝

«Նա [Փիրմիլիանոսը] գրում է, որ շատերը նահատակվեցին խոսրովից նաև մեր աշխարհոսմ և ապա նրանից հետո ուրիշները ուրիշներից: Բայց որովհետև հավաստի և կարգին չէ

պատմում և չէ նշանակում անունները կամ նահատակության տեղերը՝ ուստի և մենք հարկավոր չհամարեցինք կրկնել, նմանապես և Սեվերոսի որդու Անտոնինոսի մասին ասում է, որ նա պատերազմել է Պարսից Վաղարշ թագավորի դեմ Միջագետքում և մեռել է Եդեսիայի և հառանի միջև, իսկ մեր հոսսովը ոչ մեկի կողմը չէ անցել»:

[Գրէ գրագումս վկայեալս ի հոսսովայ, ի մերում աշխարհիս, համայն և յետ նորա օտարք յօտարաց: Բայց զի ոչ ճշմարտութեամբ և ճշով պատմէ, և ոչ զանուանսն նշանակէ կամ զտեղիս կատարմանցն՝ ոչինչ կարևորագոյն համարեցաք երկրորդել: Նոյնպէս և զԱնտոնինէ որդու Սեբերայ ասէ՝ պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի ի Միջագետս, և մեռանել ի մէջ Եդեսիայ և հառանու, և մերոյն հոսսովու ոչ յոք հակամիտեալ»]:

Խորենացու այս վկայությունների մեջ անհավաստի է, հարկավ, նրա հաղորդագրությունը, որ իբր թե հոսսովի հայր Վաղարշն էր «պատել պարսպով և հզոր պատվարով» Արտիոնդ քաղաքը, որն իր անունով անվանել էր Վաղարշապատ: Իսկ, իրապես, ինչպես մենք վերև տեսանք, այդ արել էր ո՛չ թե այս Վաղարշը, այլ Սանատրուկի որդի Վաղարշ Ա-ը: Ավելի քան հավանական է, որ Վաղարշապատը, որը 164 թվին հայտարարվել էր Հայաստանի գլխավոր քաղաք, ունեցած պիտի լիներ և՛ պարիսպ, և՛ պատվար Վաղարշ Բ-ից առաջ: Խորենացու սխալ ենթադրությունը ծագել է նրանից, որ նրան հայտնի է եղել միմիայն մեկ Վաղարշ, որը հոսսով Ա-ի հայրն էր:

Տարակուսելի է, իհարկե, Խորենացու հեքիաթային պատմությունը նաև Վաղարշավանի մասին: Սակայն մեջ բերված վկայությունների մյուս մասերում իրենց հիմքում հավաստի են ու պատմական հյուսիսականների արշավանքը Հայաստան, Վաղարշի ըսպանությունը, հոսսովի վրեժխնդրությունը և հունարեն գրով արձանի մասին տեղեկությունը:

Հասկանալի է ըստ ինքյան, որ Խորենացին, օգտվելով իր Պատմության այս մասում Բարդաժանի աշխատությունից, սրա վկայությունները, ըստ իր սովորության, մշակել և ընդարձակել էր և շատ բան իրենից էր ավելացրել: Նրա սեփական ենթադրությունն է, ըստ երևույթին, այն, որ արշավող հյուսիսականները խազիրներն էին ու բասիլները, որոնք ներխուժել էին Հայաստան Ճորա պահակի, այսինքն՝ Դերբենտի կողմով:

Հյուսիսականների արշավանքը, որի ընթացքում սպանվել էր Վաղարշ Բ-ը, Մարկվարտը ենթադրում է 198 թվին, իսկ հալաթ-

յանցը, որն արշավողներին համարում է ալաններ, 196 թվին¹։ Նը-
րանց այս ենթադրությունները, որ սոսկ կռահումներ են, չեն կա-
րող ընդունելի համարվել։ Հավանական է, սակայն, որ աշխար-
հավեր այս արշավանքի պատճառով էր, որ Հռոմեական կայսը-
րությունը Սեպտիմիոս Սեվերոսի ժամանակ որոշել էր դրամական
նպաստ տալ Հայոց թագավորներին Կասպյան անցքի պաշտպա-
նությունը հոգալու համար։

Վերոհիշյալ մեր դիտողությունները Վաղարշ Բ-ի և Խոսրով Ա-ի
մասին, եթե նրանք ընդունելի համարվեն, կունենան մեծ կարևո-
րություն։ Ինչպես հայտնի է, Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների ժա-
մանակ Հայոց թագավորությունը չդառավ ժառանգական նրանց շա-
ռավիղների գծով։ Արշակունյաց հարստության հաստատումը Հա-
յաստանում, այսինքն՝ նրանց թագավորումը որդեցորդի, ինչպես
այդ մատնանշել է Գեորգ Ասլանը², սկսվել էր միմիայն երկրորդ
դարի վերջերում, և Հայ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիրն է
Վաղարշ Բ-ը։ Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Խորենացու Պատ-
մության Վաղարշակը, որը Հայ Արշակունիների նախահայրն էր,
հիշողություն է ո՛չ թե Տրդատ Ա-ի կամ պարթևական թագավոր,
Վաղարշ Ա-ի, ինչպես այդ ընդունում են հայագետներից ոմանք³,
այլ Խոսրով Ա-ի հայր Վաղարշ Բ-ի։

Վաղարշ Բ-ին հաջորդել էր նրա որդին՝ Խոսրով Ա-ը։ Ենթա-
դրում են, որ Եգիպտոսում Թեբե քաղաքում գտնված հունարեն ար-
ձանագրությունը՝ «Խոսրով հայ տեսեալ զարմացայ»՝ վերաբերում
է այս Խոսրով Ա թագավորին⁴։ Այս ենթադրությունը կարող է,
իհարկե, վիճելի համարվել։ Սակայն, անկախ այս արձանագրու-
թյունից, Խոսրով Ա թագավորի գոյությունը Սեպտիմիոս Սեվերոսի
(193—211) և Անտոնինոս Կարակալլայի (211—217) ժամանակ
միանգամայն անտարակուսելի է, որովհետև նա հիշատակված է

¹ Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 102, ծան. 4. Халатъян, Очерк истории Армении, էջ 318.

² Տե՛ս K. Aslan, Etudes historiques sur le peuple arménien, էջ 133.

³ Տե՛ս «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Յէթթէրի», Թարգմ. Տաշլանի, Վիեննա, 1895, էջ 124. Արեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպել-
ները, Վաղարշապատ, 1901, էջ 489, ծան. 1. Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 432. Թամաշյան Կ., Իսկական պատմութիւն Հայոց,
Կ. Պոլիս, 1914, էջ 101 և ուրիշները։

⁴ Տե՛ս Corpus inscr. graec. 4821. Տե՛ս Gutschmid, Agathangelos, Zeit der Deut. Morg. Gesell., XXXI (1877), էջ 49. Տաշլան. Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց, Վիեննա, 1891, էջ 108 և ուրիշները։

հորենացու վերև բերված վկայություններում, որոնց աղբյուր են ծառայել երրորդ դարի առաջին կեսի հեղինակների, Բարդաժանի և Փիրմիլիանոսի գրվածքները:

Խոսքով Ա-ը, ինչպես վերահիշյալ իր առաջին վկայության մեջ հաղորդում է հորենացին, կովել էր հյուսիսային ազգերի դեմ իր հոր, Վաղարշի, վրեժն առնելու համար: Նա զլխովին ջարդել էր նրանց, հարյուրից մեկին պատանդ էր արել և ի հիշատակ իր հաջողության, իբրև Հռոմեական կայսրության հպատակ ու վասալ, կանգնեցրել էր արծան հունարեն գրով: Վերև մենք արդեն տեսանք, որ հենց երկրորդ դարի վերջերսում և, հավանորեն, առաջին անգամ Վաղարշ Բ-ի կամ Խոսրով Ա-ի թագավորության ժամանակ, Հայաստանը դրամական նպաստ էր ստացել հռոմայեցիներից հյուսիսական բարբարոսներին դիմակայելու համար:

208 թվին վախճանվեց Վաղարշ Դ-ը, և պարթևական դահը ժառանգեց նրա որդին, Վաղարշ Ե-ը, իսկ 211 թվին Սեպտիմիոս Սեվերոսին հաջորդեց Անտոնինոս Կարակալլան (211—217): Այս վերջինը, իր հոր, Սեպտիմիոս Սեվերոսի, հաջողություններից քաջալերված, երազում էր Ադիքսանդր Մակեդոնացու նման, որն իր ամենասիրելի հերոսն էր, նվաճել ամբողջությամբ Առաջավոր Ասիան:

215 թվին Կարակալլան մեծ զորքով եկավ Անտիոք և ուզեց պատերազմի պատրվակ դարձնել այն, որ կլիկիեցի Անտիոքոս փլիսոփան և Տրդատ Արշակունին¹, որը, հավանորեն, Վաղարշ Ե-ի հորեղբայրն էր, դավաճանելով իրեն, փախել էին պարթևական թագավորի մոտ: Սակայն Վաղարշ Ե-ը, որովհետև զահակալական ներքին կռիվներ էին սկսվել իր և եղբոր, Արտավան Ե-ի միջև, հպատակվեց Կարակալլայի պահանջին և փախստականներին հանձնեց հռոմայեցիներին:

Այսպիսով, 215 թվին պատերազմի վտանգը կանխվեց: 216 թվի սկզբներին, երբ Կարակալլան Անտիոքում էր գտնվում՝ նա, խարդախ միջոցների դիմելով, ուզեց Հռոմեական կայսրությանը միացնել Օսրոյեն-Նոբսիան ու Հայաստանը և այս երկու վասալ թագավորությունները դարձնել հռոմեական նահանգներ: Անտիոք հրա-

¹ Այս Տրդատ Արշակունուն Մոմզենը ու նաև հայ պատմագետներից շատերը՝ Խալաթյանը, Լեոն, Սանտալճյանը և ուրիշները, նույնացրել են Խոսրով Ա-ի որդու՝ Տրդատ Բ-ի հետ, որ անապացույց և անհավանական մի ենթադրություն է. տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 418. Халатъянц, Очерк истории Армении, էջ 323—324. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա., էջ 479. Sandaljian, Histoire documentaire, էջ 580.

վիրվեց Օսրոյեն-Նդեսիայի Աբգար Ժ թագավորը, որն իսկույն կալանավորվեց և ուղարկվեց Հռոմ։ Այնուհետև Կարակալլայից սիրալիր նամակներ ստացավ նաև Հայաստանի հոսորով Ա թագավորը։ Կայսրը նրան ևս հրավիրեց իր մոտ, հայտնելով, որ ցանկանում է նրան հաշտեցնել որդիների հետ, որոնց հետ նա վեճի մեջ էր։ Կարակալլայի մոտ միաժամաբար գնաց նաև հոսորով Ա-ը և իսկույն բանտարկվեց։

Հայերը, վրդովված Կարակալլայի ստոր վարմունքից, զենքի դիմեցին, և Թեոկրիտոս զորավարը, որն ուղարկվեց ապստամբությունը ճնշելու, շարաշար հաղթվեց և դուրս շարտվեց հայկական սահմաններից (216 թվին)։

216 թվի այս անցքերի մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում է Կասսիուս Դիոնը, որ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել առանց կրճատումների։

1. Կասսիուս Դիոն, LXXVII, 1—3՝

«Արդ՝ խաբելով Օսրոյենի Աբգար թագավորին, որ իր մոտ գա իբրև բարեկամ՝ նրան բռնեց և կալանավորեց, և այսպիսով տիրեց Օսրոյենին, որն անտերունջ էր մնացել։ Իսկ Հայոց թագավորին, որը վեճի մեջ էր իր որդիների հետ՝ բարեկամական նամակներով նույնպես կանչեց, իբրև թե համոզելու որ նրանք խաղաղությամբ ապրեն. և սրանց հետ ևս վարվեց այնպես, ինչպես Աբգարի հետ։ Սակայն հայերը չհպատակվեցին նրան և դիմեցին զենքի. և նրանցից այլևս ոչ ոք և բնավ ոչ մի բանում նրան չէր հավատում, այնպես որ նա փորձով սովորեց, թե որքան վնասակար է ինքնակալ մարդուն խարդախորեն վարվել բարեկամների հետ»։

2. Նույնը, LXXVII, 21, 1՝

«Արդ՝ Թեոկրիտոսը, որին զորքով ուղարկել էր հայերի դեմ՝ մեծ դժբախտության մեջ էր ընկել և նրանց կողմից ծանր պարտության էր մատնվել»։

Հենց նույն այս ժամանակ խիստ ուժեղացել էր հակարթա Արտավան Ե-ը, որը գրավել էր պետության մայրաքաղաք Տիգրանը։ Անտոնինոս Կարակալլան, որ առիթ էր որոնում Պարթևական թագավորությունը նվաճելու՝ խնդրեց Արտավանից տալ աղջկանը իրեն կին։ Ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, կայսեր դիտավորությունն էր դառնալ պարթևական գահի ժառանգ և տիրել այնուհետև Պարթևական թագավորության։

¹ Cass. Dio, LXXVIII, i, 1.

Մերժում ստանալով Արտավանից՝ Կարակալլան նրան պատերազմ հայտարարեց և արշավեց Պարթևաց երկիրը։ Անցնելով Տիգրիս գետը՝ նա ավերեց ամբողջ երկիրը, որ գտնվում էր Մեդիայի շուրջը, առավ Ադիաբենի Արբելա քաղաքը և այնտեղ բանդել տվեց թագավորների գերեզմանները և նրանց աճյունը կարգադրեց ցրել տալ։ Պարթևները նրան դիմադրություն ցույց չտվին և ետ քաշվեցին ու աշխատեցին պատրաստել մի ուժեղ զորաբանակ։

216 թվի վերջերին Կարակալլան վերադարձավ Եգեսիա և ձմեռըն անցկացրեց այնտեղ։ 217 թվի գարնանը նա Նորից արշավանքի ելավ պարթևների դեմ, բայց ապրիլի 8-ին սպանվեց իր զինվորականներից մեկի ձեռքով Եգեսիայի ու Խառանի միջև¹։

Կարակալլայի հաջորդ Մակրինոսը (217 թ.), երկու անգամ պարտություն կրելով պարթևներից Մծբինի մոտ՝ ստիպված եղավ նահանջել Ասորիք և Արտավան Ե-ի հետ կնքեց խաղաղություն հետևելու պայմաններով՝ Միջագետքը տրվեց Հռոմին, և Օսրոյեն-Եգեսիան ճանաչվեց իբրև կայսրությանը ենթակա վասալ թագավորություն, սակայն Մակրինոսը պարտավորվեց վճարել պարթևներին, ի հատուցումն նրանց վնասների, 50 միլիոն դենար² (մոտավորապես 50 միլիոն ոսկի ֆրանկ)։

Հենց այդ ժամանակ բանտում մեռել էր Հայաստանի թագավոր Խոսրով Ա-ը, ուստի և Մակրինոսը ոսկե թագ ուղարկեց նրա որդուն, Տրդատ Բ-ին, որն արդեն թագավորում էր Հայաստանում։ Մակրինոսն աղատեց և ետ դարձրեց Հայաստան Տրդատ Բ-ի մորը, որը 11 ամիս բանտում էր եղել, վերադարձրեց նաև հայերից առնված ավարը և ետ տվեց Տրդատ Բ-ին հայրենի կալվածքները Կապադովկիայում։ Հայոց թագավորը հույս ուներ նույնպես, որ հռոմայեցիներից կստանա տարեկան այն նպաստը, որ տրվում էր իր հորը։

217 թվի այս անցքերը ևս մանրամասն հիշատակված են Կասսիուս Դիոնիի մոտ։

1. Կասսիուս Դիոն, LXXVIII, 26, 1—3՝

«Մակրինոսը, տեսնելով որ Արտավանը կրած այս շարիքների պատճառով խիստ զայրացած է և մեծ զորքով ներխուժել է Միջագետք՝ նախ նրան կամովին ուղարկեց գերիններին բարեկամական առաջարկներով հանդերձ և խաղաղության կոչ արեց, վերադրելով պատահած անցքերի պատճառը Կարակալ-

¹ Տե՛ս *Aeli Spart.*, Antoninus Caracallus, 6, 6 (*Scriptores historiae Augustae*, հրատ. Hohl-ի, 1927, էջ 188)։

² Տե՛ս *Zonaras*, 12, 13.

լային: Իսկ նա, շրնդունելով այդ՝ հրամայեց որ, բացի այդ, Մարկրինոսը վերակառուցե քանդված ամրոցներն ու քաղաքները. հրաժարվի բոլորովին Միջագետքից և տա հատուցումն ինչպես մյուս բոլոր վնասների, նույնպես և թագավորական գերեզմանների պղծման համար»:

2. Նույնը, LXXVIII, 27, 4՝

«Եվ, հարկավ, նա [Մարկրինոսը], ինչպես ասացի, դադարեցրեց թշնամությունը Հայաստանի նկատմամբ, և Տրդատն ընդունեց թագը, որը նրան ուղարկված էր Մարկրինոսի կողմից, նաև իր մորը, որին Կարակալլան տասնևմեկ ամիս բանտումն էր պահել, ստացավ նաև ավարը, որ տարված էր Հայաստանից, և կալվածքները, որ նրա հայրն ուներ Կապադովկիայում. իսկ փողը, որը ստացվում էր հռոմայեցիներից յուրաքանչյուր տարի՝ նա հույս ուներ, որ կստանա»:

217 թվի Արտավան Ե-ի հաղթությունները Պարթևական թագավորության վերջին հաջողություններն էին: Շուտով Արևելքում տեղի ունեցան քաղաքական մեծ փոփոխություններ: Պարթև Արշակունիները, որոնք ներքին անվերջ կռիվների պատճառով խիստ թուլացել էին, չկարողացան թագավորական իշխանությունը պահել իրենց ձեռքում, և նրանց փոխարեն պետության գլուխն անցան Սասանյան տոհմի թագավորները:

ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ՆՈՐ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Սխալ կարծիքներ Պարս Արշակունիների անկման պատճառների մասին.— Պարս Արշակունիները նույնքան ճշմարտարիմ էին Իրանի ավանդներին ու կրոնին, ինչպես և Սասանյանները:— 2. Պարս Արշակունիների պետության բուսման ու ապակենտրոնացած ներքին կազմակերպությունը:— 3. Ժողովրդի զբաղված տրամադրությունը:— 4. Սասանյանների դինաստիան.— Պապաֆի ճրդու, Արտաշիսի, Նվառմանները.— Արտաշիս Ա-ը Սասանյան ճոր գինաստիայի նիմնադիր Իրանում:— 5. Սասանյանների ագրեսիվ արտաքին քաղաքականությունը:— 6. Պետության կենտրոնացումը.— զրադաշտական եկեղեցու մեծ դերը:— 7. Սասանյան ժամանակաշրջանի դրամներ և ճոր լեզուն:— 8. Հայ Արշակունիների մեծացումը Հռոմին.— Բրյուստովի դիտողությունը հայերի կողմնորոշման մասին պարսկական և սասանյան ժամանակաշրջաններում.— Բրյուստովի դիտողության անհավանականությունը:

Պատմագիտական երկերում սովորաբար ենթադրում են, որ դինաստիական փոփոխությունը, որը տեղի ունեցավ Պարթևական թագավորության մեջ Արտավան Ե-ի իշխանության ժամանակ, մի խոր հեղաշրջում էր՝ ժողովրդական բուռն մի հակաշարժում, որի նշանաբանն էր վերականգնումը իրանական տրադիցիաների և զրադաշտական կրոնի Մոմզենը, օրինակ, իր «Հռոմեական պատմության» մեջ քաղաքական այդ փոփոխությունը բնորոշել է իբրև «ազգային ու կրոնական» վերանորոգում:

«Սեվերոսի մահից (+211) քիչ տարիներ հետո,—ասում է Մոմզենը,—Իրանում տեղի ունեցավ մի հեղաշրջում, որը ո՛չ միայն նախկին շատ ճգնաժամների նման վեհապետին տապալեց ու նաև խորտակվող Արշակունիների տեղ իշխանության գլուխ դրեց նոր դինաստիա, այլև, հրահրելով ազգային և կրոնական տարրերը հզոր հեղաշարժման՝ հաստատեց Պարթևական պետության հեղինականությամբ հագեցված խառնածին

քաղաքակրթության (Bastardcivilisation) փոխարեն պետական կարգ, հավատք, բարոյական վարք և այն երկրամասի իշխանավորներին, որը ստեղծել էր հին պարսիկների տերութունը¹։ Նման կարծիքներ են հայտնել նաև Մորգանը, հալաթյանցը և ուրիշները²։ Իմ կարծիքով, ընդհանրացած այս ենթադրությունները ո՛չ միայն վիճելի են, այլև պարզապես անհավանական։

«Քննական տեսություն» առաջին հատորում (էջ 305) ես արդեն մատնանշել էի, որ առաջին դարի սկզբներում պարթևական գահը ստացել էր Արտավան Գ-ը (11—40 մեր թվ. հ.), որը, հիմնադիր դառնալով պարթևական թագավորական դինաստիայի նոր գծի՝ մեծ թափով զարգացնում էր և՛ իրանական կուլտուրան, և՛ զրադաշտական կրոնը։ Պետության իրանացումը և հելլենիզմի տեղատվությունը ու թուլացումը անընդհատ շարունակվել էին նաև Արտավան Գ-ի հաջորդների ժամանակ։ Ուստի բոլորովին զուրկ է հիմքից Մոմզենի և նրա հետևորդների պնդումը, որ իբր թե Պարթև Արշակունիների անկման պատճառն այն է եղել, որ նրանք հավատարիմ չէին մնացել իրանական ավանդներին և կրոնին։ Հայտնի է նաև, որ հենց այս հետին շրջանի բարեպաշտ պարթևական թագավորների ժամանակ, հավանորեն, Վաղարշ Ա-ի (51—75/81) կամ Վաղարշ Գ-ի (148—191) հրամանով, սկսել էին հավաքել և խմբագրել Ավեստայի սրբազան տեքստերը։

Հավանական է, ինչպես դժվար չէ համոզվել, ո՛չ թե Մոմզենի վերոհիշյալ կարծիքը, այլ Յուստիի ենթադրությունը, որը Պարթևական թագավորության անկման պատճառ համարում է Արշակունյաց պետության թուլահող ու ապակենտրոնացած ներքին կազմակերպությունը³։ Նրանց թագավորական իշխանության այս տկարությանը ու նաև անվերջ կրկնվող ներքին երկպառակություններին պետք է վերագրել, որ երբ Պարսքում սկսվեց Արշակունյաց դինաստիայի դեմ շարժում՝ սրանք չկարողացան իրենց հակառակորդին ցույց տալ պատշաճ դիմադրություն։

Եվ, իրավի, ինչպես հայտնի է, Պարթև Արշակունիներին չէր հաջողվել ստեղծել կենտրոնաձիգ ու սերտ համախմբված միացյալ պետություն։ Պարթևական բուն պետությունը, ինչպես հաղորդում է Պլինիոսը, ուներ իր կազմի մեջ 18 առանձին թագավորություն-

¹ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 411։

² Տե՛ս Morgan, Histolre du peuple arménien, էջ 97. Халатьянц, Очерк истории Арменин, էջ 332 և ուրիշները։

³ Տե՛ս Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II Band, 5 Lieferung, Strassburg, 1903, էջ 511։

ներ¹։ 18 այս երկրների իշխանները, թեև վասալներն էին Պարթև-վաց թագավորի, սակայն գրեթե անկախ էին և կրում էին «թագավոր» կամ «շահ» տիտղոսը, մինչդեռ իրենց սյուզերենի պաշտոնական տիտղոսն էր «թագավոր թագավորաց», այսինքն՝ «շահանշահ»։

Ենթադրում են, որ այդ 18 թագավորությունները Իսիդորոս հարաքսեցու մոտ հիշատակված այն երկրներն են, որոնք ձգված էին առևտրական ու ռազմական մեծ ճանապարհի երկարությամբ՝ սկսած Եփրատ գետից մինչև Սելևկիա, այնտեղից մինչև էկբատանա-Համադան ու ապա բուն Պարթևստանի և Հերատի վրայով մինչև Արախոսիա։

Ադոնցի կարծիքով, հուզումների ժամանակ Սելևկյանների դեմ հիշյալ երկրներն անջատվել էին և դառել անկախ թագավորություններ՝ ունենալ պարթևների հետ միաժամանակ և ունենալ նույնիսկ ավելի առաջ։ Իբրև արդեն կաղմակերպված ինքնակա թագավորություններ՝ նրանք հետագայում մտել էին Պարթևական պետության կազմի մեջ։ Այս վերջինը, ուրեմն, մի սերտ միասնականություն չէր, այլ մի բազմություն էր մանր երկրների, որոնցից յուրաքանչյուրն օժտված էր պետական կարգի իրավունքներով։ Սրանց կապը և կախումը Պարթևական թագավորությունից կայանում էին, Ադոնցի ասելով, նրանում, որ նրանք պարտավոր էին Արշակունիներին վճարել որոշ տուրք և տրամադրելու էին նրանց զինվորական ուժեր²։

Պարթևական թագավորության անկման պատճառները լուսաբանելիս՝ պետք է, բացի այդ, հատկապես նկատի ունենալ ժողովրդի գրգռված տրամադրությունը Արշակունիների դինաստիայի հանդեպ։ Ինչպես վերև տեսանք, երկրորդ դարի ընթացքում, Պարթևական թագավորության անկումից մի փոքր առաջ, հռոմեական զորքերը Տրալանոսի, Ավիդիոս Կասսիոսի և Սեպտիմիոս Սեվերոսի առաջնորդությամբ երեք անգամ (115, 164 և 198 թվերին) ներխուժել էին Պարթևական պետության արևմտյան ու կենտրոնական երկրները և անպատիժ կերպով ավերել էին Միջագետքը, Ադիաբենը և Բաբելոնիան՝ Արշակունյաց թագավորների ապիկարության և նրանց միջև պարբերաբար կրկնվող խռովահույզ պառակտումների պատճառով։ Բնական է, իհարկե, որ վերոհիշյալ երկրների սրի ու կոդպուտի մատնված բնակչությունը պետք է ծայր աստիճան թշնամական վերաբերմունք ունենար դեպի իշխող դինաստիան։

¹ Տե՛ս Plinius, Nat. Hist., VI, 26.

² Տե՛ս Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 387.

Ինչպես հայտնի է, 224 թվին Պարթև Արշակունիներին փոխարինեց Սասանյանների նոր դինաստիան, որի հիմնադիրը եղավ Արտաշիրը (224—241), որ Պարսքի Ստահր քաղաքի Անահիտի ատրուշանի վերակացու Սասանի թոռն էր:

Պարսքը, որը Աքեմենյան դինաստիայի թագավորների հայրենիքն էր, թեև Արշակունյաց թագավորների գերիշխանության տակն էր գտնվում, սակայն երրորդ դարի սկզբներում գրեթե անկախ էր: Նա բաժանված էր այդ ժամանակ մի շարք տեղական մանր իշխանությունների, և ամեն մի փոքր իշխան նշանավոր քաղաք ուներ իր սեփական արքան: Տեղական այդ իշխաններից ամենից հայտնիներն էին արքայիկները Ստահր քաղաքի, որը Պարսքի հին թագավորների մայրաքաղաքն էր և գտնվում էր Պերսեպոլիսի ավա-րանքների ավերակների մոտ:

Արտաշիրի պապը, Սասանը, ամուսնացել էր Ստահրի արքունի տոհմից մի աղջկա հետ, և այդ ամուսնությունից ծնվել էր Պապակը, որը հաջորդեց Սասանին: Օգտագործելով իր ազգակցական կապերը՝ Պապակը հաջողեցրեց, որ իր կրտսեր որդիներից մեկը, Արտաշիրը, ստանա Դարաբկերտ քաղաքում արգապետության բարձր դիմվորական պաշտոնը: Շուտով Արտաշիրը տիրեց այդտեղ բալուսթիլ քաղաքների, իսկ Պապակը ևս ապստամբեց Ստահրի արքայիկի դեմ, նրան սպանեց և նրա տեղ ինքը դառավ այդ քաղաքի իշխան:

Պապակի մահից հետո Ստահրում թագավորեց նրա մեծ որդի Շապուհը: Սակայն Արտաշիրը, որն ինքն էր ուղում դառնալ Պարսքի թագավոր՝ ապստամբեց իր եղբոր դեմ: Շուտով Շապուհը մահացավ կասկածելի պատահական մահով, և Արտաշիրը միահեծան տերը դառավ Ստահրի (208 թվին)¹ և ապա նաև ամբողջ Պարսքի:

Այնուհետև նա տիրեց Պարսքի արևելակողմում գտնվող Կրմանին և ենթարկեց իր իշխանությանը նաև Պարսքի հյուսիս-արևմտակողմում գտնվող Շոշաստանը (Սուզիանեն), Իսպահանը և Մենենեն:

Հաղթական Արտաշիրի դեմ ուղմի ելավ այնուհետև ինքը՝ Արտավան Ե-ը: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 224 թվի ապրիլի 28-ին Հորմիզդան դաշտում, որի տեղը դեռևս որոշված չէ: Նյուլդեկեի կարծիքով, այդ դաշտը, հավանորեն, գտնվել է Շոշաստանում կամ Բաբելոնիայում²: Արտավան Կ-ը այս ճակատամար-

¹ Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, էջ 87.

² Տե՛ս Th. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 89.

տում հաղթվեց և սպանվեց։ Այնուհետև Արտաշէրը մտավ Տիգրան, և ապա 226 թվին կատարվեց նրա թագադրության հանդեսը, և նա հայտարարվեց ռարթայից արքա (շահանշահ) Իրանի»։

Թագադրությունից հետո սասանյան Արտաշէր Ա թագավորը (224—241) հարձակվեց Միջագետքում Հատրա քաղաքի վրա, բայց չկարողացավ առնել։ Նա նվաճեց Մեդիան ու Համադան քաղաքը և ապա ուզեց գրավել նաև Ատրպատականն ու Հայաստանը, սակայն այստեղ նա հաջողություն չունեցավ։

Այն անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Արևմուտքում, հիշատակված են Կասսիուս Դիոնի (+ մոտավ. 235 թ.) և Հերոդիանոսի (+ մոտավ. 240 թ.) մոտ։ Սրանց վկայությունները խիստ կարևոր են, որովհետև այս երկու հեղինակն էլ ժամանակակից էին վերոհիշյալ անցքերին։

«Ռազմաթիվ ապստամբություններ ծագեցին [Աղեքսանդր Սելևրոսի ժամանակ],—պատմում է Կասսիուս Դիոնը,—զանազան կողմերում. և մի քանիսը թեև խիստ ահեղ էին, սակայն ճնշվեցին։ Այլ այն անցքերը, որոնք տեղի ունեցան Միջագետքում, ավելի ահավոր էին, և իսկապես որ սարսափ էին գցել բոլորի վրա՝ ո՛չ միայն Հռոմի բնակիչների, այլև մյուս տեղերի։ Եվ իրոք՝ մի ում պարսիկ Արտաշես, պարթևներին երեք ճակատամարտում հաղթելուց և նրանց Արտավան թագավորին սպանելուց հետո՝ ռազմի ելավ Հատրայի դեմ, որսիսըզի այդ քաղաքն իրենց համար հենարան դարձնելն ուզեցին։ Հռոմեացիների նա կործանեց պարսպը, բայց, կորցնելով իր զինվորներից շատերին, որոնք դարանի մեջ էին ընկել՝ ետ քաշվեց Մեդիա և, գրավելով այս երկրում, ինչպես և Պարթևստանում, մասամբ բռնությամբ, մասամբ էլ ահաբեկմամբ, մի շարք շրջաններ՝ դիմեց դեպի Հայաստան։ Բայց այստեղ նրան դուրս վանեցին երկրի բնակիչները և մեզացիներից ոմանը ու նաև Արտավանի որդիները, և նա, որպես ոմանք ասում են, փախավ։ Իսկ ուրիշներն էլ ասում են, որ ետ քաշվեց, որպեսզի պատրաստե ավելի մեծ ռորք։ Արդ՝ նա մեղ համար խիստ ահավոր եղավ, որովհետև դարանակալ էր եղել, սպառնալով ո՛չ միայն Միջագետքին, այլև Ասորիքին։ Եվ նա սպառնում էր, որ վերստին ձեռք է բերելու ամեն ինչ, որպես նախնիքներից իրեն հասանելիք ժառանգություն, այն բոլորը, ինչ որ մի ժամանակ ունեին հին պարսիկները մինչև Հելլենական ծովը»¹։

¹ Տե՛ս Cass. Dio, LXXX, 3, 1—3 և 4, 1. Համեմատե՛ նաև Herodianus, VI, 2, 1—7 և Zonaras, XII, 15.

Դիոնի այս վկայությունը հետաքրքիր է հատկապես այն տեսակետից, որ նրա մեջ մատնանշված է Սասանյանների արտաքին քաղաքականության նոր ուղղությունը: Սասանյանները, ինչպես երևում է այս վկայությունից, իրենց հաջորդներ էին համարում Աքեմենյանների և իրենց նպատակ էին դրել վերականգնել հին պարսկական մեծ աշխարհակալությունը, որ գոյություն ուներ Ադեքսանդր Մակեդոնացուց առաջ:

Մինչդեռ Արշակունիների քաղաքականությունը Հռոմի հանդեպ ուներ ընդհանուր առմամբ պաշտպանողական բնույթ, Սասանյանները, ընդհակառակը, ինչպես վկայում է Դիոնը, ձգտում էին վերականգնել Կյուրոս Մեծի և Դարեհ Ա-ի ընդարձակ պետությունը և դառնում էին, հետևաբար, Հռոմեական կայսրության վտանգավոր ախոյանները:

Պետք է ասել նաև, որ սասանյան մշակույթը, լինելով շարունակությունը Արշակունյաց շրջանի կուլտուրայի, ուներ մի քանի բնորոշ ու ուշագրավ առանձնահատկություններ:

Ամենահիմնական փոփոխությունն այն էր, որ Սասանյանների ժամանակ Իրանական պետությունը հետզհետե դառնում էր կինտրոնացած ու միացած թագավորություն: Իրանի երկրամասերի պետերը, որոնք Արշակունիների ժամանակ գրեթե անկախ արքաներ էին, թեև պահպանեցին իրենց բարձր տիտղոսները, սակայն, իրականորեն, Սասանյան Պարսկաստանի բարձր պաշտոնյաներ էին և համարվում էին «արքայից արքաների» «գործակալներ»:

Արշակունյաց շրջանի նախարարական կադմակերպությունը մնաց անխախտ նաև Արտաշիր Ա-ի և նրա հաջորդների ժամանակ: Բայց Սասանյանները, հետևելով, ըստ երևույթին, Աքեմենյանների հին տրադիցիաներին, ստեղծեցին ֆեոդալական ղորեղ մի միապետություն:

Սասանյան պետության երկրորդ բնորոշ առանձնահատկությունն էր բացառիկ մեծ դերը մազդայական ղրադաշտական կրոնի և ազդեցիկ ու մոլեռանդ հոգևորականության: Լինելով սերունդ մազդայական բարձր հոգևորականության՝ Սասանյանները, բնականաբար, ամեն կերպ հովանավորեցին իրենց նախնիքների կրոնը ու պաշտամունքը:

Մազդայական կրոնը, որը ժողովրդական կրոնն էր Իրանում ու նաև Պարսքում, դավանում էին, հարկավ, և Արշակունիները: Սակայն Արտաշիր Ա-ի թագավորության ընթացքում մի նոր դարաշրջան սկսվեց ղրադաշտական վարդապետության և եկեղեցու աննախընթաց զարգացման համար:

Ուշագրավ մի վկայություն ունի այդ մասին բյուզանդական հեղինակ Ագաթիասը:

«Արտավանը ինքը,—ասում է Ագաթիասը,—հաղորդակից էր մոգերի սրբազան ուսման և նա ինքը ևս կատարում էր նրանց խորհրդածեսները: Սրա ժամանակից սկսած մոգական կղերականները դառել էին հզոր և բարձրամիտ, ինչպես որ նրանք էին և առաջ. և իրենց անունը ևս պահպանել էին հնուց, բայց նրանք առաջ այդքան չէին բարձրացել պաշտոնների ու արտոնությունների մեջ: Իսկ այժմ բոլորը նրանց պատվում են ու անչափ մեծարում են և պետությունը կառավարվում է նրանց խորհրդով ու նրանց հրամաններով: Նույնպես նաև մասնավոր կյանքում, երբ խնդիրը իրավունքի հարցերի մասին է, խոսքը նրանց է պատկանում և նրանք են որոշում, թե ինչ պետք է անել, և վճիռ են կայացնում: Եվ ընդհանրապես՝ պարսիկների մոտ ոչ մի բան չի համարվում օրինավոր և իրավացի, եթե մոգերի կողմից չէ գտել հավանություն»¹:

Հետաքրքիր է խիստ և Արտաշիր Ա-ի տված հետևյալ խորհուրդը՝ իր որդի Շապուհին, որը մեջ է բերված արաբական պատմագիր և աշխարհագիր Մասուդիի մոտ.

«Իմացի՛ր, իմ որդի, որ կրոնը և թագավորությունը երկու բույրեր են, որոնցից և ոչ մեկը չէ կարող գոյություն ունենալ առանց մյուսի. որովհետև կրոնը թագավորության հիմքն է, իսկ թագավորությունը կրոնի պաշտպանն է»²:

Համաձայն զրադաշտական տրագիցիայի, Արտաշիր Ա-ի հանձնարարությամբ կազմվել էր Ավեստայի ցիրուցան եղած տեքստերի կանոնական պաշտոնական ժողովածուն:

Արտաշիր Ա-ի կրոնական ջերմեհանգությունն մի ցուցանիշը նաև այն է, որ նրա կտրած դրամների վրա մի կողմում դրոշմված է թագավորի պատկերը, իսկ հակառակ կողմում՝ զոհասեղանը, որը զրադաշտական կրակապաշտության խորհրդանիշն է:

Հատկանշական է նույնպես, որ Արտաշիր Ա-ը, հետևելով Աքեմենյանների օրինակին, սկսել էր կտրել ոսկի դրամներ, մինչդեռ Պարթև Արշակունիների ժամանակ գոյություն ունեին միմիայն արծաթի և պղնձի դրամներ: Մոմզենի կարծիքով, այս ակներև մի

¹ St^h H. Gelzer, Eznik und die Entwicklung des persischen Religions-system, Zeitschrift für armenische Philologie, I, Marburg. 1903, էջ 156. Համեմատե՛ր Agathias, II, 26 (հրատ. Niebuhr-ի, էջ 122).

² St^h Masoudi, Les prairies d'or, Paris, 1861--1877, II, XXIV, էջ 162.

նշան էր, որ Սասանյաններն իրենց հավասարազոր էին կարծում հռոմայեցիներին և իրենց գերիշխանությունը համարում էին բացարձակ ու անսահման¹։

Պետք է նաև մատնանշել, որ Սասանյանների ժամանակ փոփոխության ենթարկվեց պետական լեզուն։ Պարթև Արշակունիների պաշտոնական լեզուն Արշակունյան կամ հին սլաթեական պահլավերենն էր, մինչդեռ Սասանյանների ժամանակ հետդհատ ուժեղացավ և առաջացավ նոր կամ Սասանյան պահլավերենը, որը, ինչպես մատնանշում է հրիստոնյաները, շատ բառեր փոխ էր առել Արշակունյան պահլավերենից²։

Սասանյանների իշխանության հաստատումը իրանում քաղաքական տեսակետից մի խոշոր անցք էր, որ մեծ նշանակություն ունեցավ և Հայաստանի համար։

Արտաշիր Ա-ի վերաբերմունքը դեպի Հայաստանը չէր կարող, իհարկե, թշնամական չլինել, որովհետև Հայաստանն Արշակունիների երկրորդ թագավորությունն էր (Secundogenitur) և այստեղ էին ապավինել Արտավան Ծ-ի որդիները և Սասանյան դինաստիայի հակառակորդները։

Հայ Արշակունիները, որոնք սերտ կապված էին պարթևական իրանի հետ, որովհետև իրենց վտանգ էր սպառնում Սասանյանների կողմից, աշխատեցին այնուհետև մերձենալ ու բարեկամանալ Հռոմեական կայսրության հետ։ Նրանց արևմտյան այս կողմնորոշումը, ինչպես կտեսնենք, Հայաստանի համար ունեցավ ո՛չ միայն քաղաքական, այլև կուլտուրական մեծ հետևանքներ։

Այդ մասին Վ. Բրյուսովը իր «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրության» մեջ արել է մի քանի հետաքրքիր դիտողություններ, որ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով։

«Հռոմայեցիները,—ասում է Բրյուսովը,—[Հայաստանում] հաջողություն էին ձեռք բերում կամ ղինվորական ուժով և կամ նենգությունից, իսկ պարթևները՝ ավելի խոր ազդեցությանից, որը հիմնված էր երկու ժողովուրդների մշակույթների և սովորույթների մերձակցության վրա։ Հայերի համար հռոմայեցիները երկար ժամանակ խորթ ժողովուրդ էին և արտաքին ուժ էին, որին հարկադրված էին հպատակվել։ Իսկ պարթևները հարե-

¹ *Shu Th. Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 417.*

² *Christensen Ar., L'Iran sous les Sassanides. Copenhagen. 1944, էջ 46 և 94.*

վաններ էին և բարեկամներ, ուստի և պարթևական կուսակցությունը համարվում էր Հայաստանում ազգային։ Բայց, որովհետև հայերը ըստ իրենց քաղաքականության ընդհանուր ուղղության Հռոմի թշնամի էին մեծ մասամբ այն դարերում, երբ Հռոմեական կայսրությունն ամենահզոր պետությունն էր աշխարհում՝ նրանք դրանով հենց իրենց ուժերը սպառեցին ասպարդյուն կռվում։ Երրորդ դարի կեսերում Հայաստանը դառել էր երկրորդական արևելյան պետություն և կորցրել էր այն բոլորը, ինչ որ ձեռք էր բերել ավելի բախտավոր ժամանակներում։ Սակայն երբ երրորդ դարի կեսում հայերը փոխեցին իրենց քաղաքականությունը և սերտ բարեկամություն հաստատեցին Հռոմի հետ՝ հանգամանքներն արդեն փոխված էին. այդ արդեն մի շրջան էր, երբ կայսրության ուժը սկսել էր նվազել և, ընդհակառակը, Առաջավոր Ասիայում զերակշռող նշանակություն էր ստացել արևելյան պետությունը նոր պարսիկների, որոնց հետ հայերի հարաբերությունները դառել էին նույնպես թշնամական։ Այս ճակատագրական կապը՝ նախ կործանման դատապարտված Պարթևստանի հետ ընդդեմ ուժեղացող Հռոմի և ապա տկարացող կայսրության հետ ընդդեմ ղորնղացող Պարսկաստանի—գլխավոր սլատճառներից մեկն էր Հայաստանի զրկման իր անկախությունից»¹։

Բրյուսովի այս ընդհանրացումը, որ հավանական է համարվում, իմ կարծիքով համոզիչ չէ։

«Քննական տեսություն» առաջին հատորում ես մատնանշել էի, որ հայերի պարթևական կողմնորոշումը համապատասխանում էր երկրի շահերին, որովհետև պարթևները վտանգավոր չէին Հայաստանի անկախության համար, մինչդեռ հռոմեական «բարեկամությունը» կորուստ էր սպառնում Հայաստանի ո՛չ միայն քաղաքական, այլ նաև կուլտուրական ինքնուրույնությունը²։ Վիճելի է, բացի այդ, Բրյուսովի պնդումը, որ իբր թե Հայ Արշակունիները իրենց սխալ կողմնորոշման պատճառով պարթևական ժամանակաշրջանում (66—226) Հայաստանի ուժերը սպառել էին ապարդյուն կռիվների մեջ։ Իրապես, ինչպես վերև տեսանք, Հայ Արշակունիները, մեծ մասամբ, աշխատել էին այդ ժամանակ չեղարկություն

¹ Տե՛ս Բ. Брюсов, Летопись исторических судьб армянского народа, Ереван, 1940, էջ 42—43։

² Տե՛ս «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի սլատմության», I, էջ 279—280 և 293։

պահպանել. օրինակ՝ 116 թվին Կատիլիոս Սեվերոսի դեմ կռվի ժամանակ ու նաև 194—8 և 216 թվերին Սեպտիմիոս Սեվերոսի և Անտոնինոս Կարակալլայի արշավանքների ընթացքում: Եթե պարթևական ժամանակաշրջանում Հայ Արշակունիները, հակառակ հայ ժողովրդի կենսական շահերին, մասնակից էին դառնում հաճախ հռոմեա-պարթևական պատերազմներին՝ այդ, իհարկե, անխուսափելի էր շնորհիվ Հայաստանի բուժերական կացության և հռոմայեցիների ագրեսիային:

Ժիշտ է՝ 226—387 թվերին Հայ Արշակունիների քաղաքականությունը Սասանյան Պարսկաստանի հանդեպ բավարարչափ ճկուն ու հեռատես չէր, սակայն պետք է նկատի ոնենալ, որ նրանց հակապարսկական կողմնորոշման շնորհիվ էր, որ Հայաստանը կարողացավ պահպանել իր կուլտուրական ինքնուրույնությունը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Դ

ՏՐԴԱՏ Բ-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՄԵԱԿԱՆ-ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԻՆ

1. Պատմագետների սխալ կարծիքը Տրդատ Բ-ի հաջորդ՝ Արտավան Ե-ի եղբայր Խոսրովի մասին:—
2. Ազարանգեղոսի, Ջենոբի և Պռոկոպիոսի համապատասխան վկայությունները և նրանց սխալ բացատրությունները:—
3. Տրդատ Բ-ի երկարատև թագավորությունը:—
4. Արտաշիռ Ա-ի ներխուժումը Միջագետք և Ադիսանդր Սևիերոսի արշավանքը:—
5. հակասական կարծիքներ այս արշավանքի հաջողության մասին:—
6. Հայ աղեղնածիգ գեղեր Մաֆսիմիևոս Թրակացու՝ գերմանացիների դեմ կովտղ բանակում:—
7. Արտաշիռ Ա-ի և Շապուհ Ա-ի հոր արշավանքները արևմտում:—
8. Հայաստանն այդ արշավանքների ժամանակ նվաճված չէր:—
9. Գորդիանոս Գ-ի հաղթական արշավանքը և Միջագետքի վերագրավումը:—
10. Փրիլպպոս Արարացու դաշնագրությունը Շապուհ Ա-ի հետ:—
11. տարբեր կարծիքներ այդ դաշնագրի մասին:—
12. Հայաստանի հպատակումը Սասանյան Պարսկաստանին և Տրդատ Բ-ի փախուստը:—
13. Հայկական ավանդությունը Տրդատ Բ-ի հաղթական պատերազմների մասին:—
14. այդ ավանդության պատմականությունը:—
15. Մամիկոնյանների և Կամսարականների գաղթը Հայաստան:

Ինչպես հայտնի է, երրորդ դարի առաջին կեսի պատմական անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Հայաստանում, բանասիրական և պատմագիտական գրեթե բոլոր նոր երկերում խճճված են և սխալ են լուսաբանված: Նրանց մեջ Ադաթանգեղոսի Պատմության՝ Խոսրով Մեծի մասին վիպական-բանաստեղծական պատմությունները համարվել են ստույգ և արժանահավատ, ուստի և բոլոր այդ երկերի հեղինակները ենթադրել են, որ Տրդատ Բ-ը, որը 217 թվին ստացել էր թագ Մակրինոս կայսրից (217—218), թագավորել է Հայաստանում միայն մինչև 221 կամ 222 թիվը: Իսկ սրան հաջորդել է Խոսրով Մեծը, որ Պարթևաց թագավոր Արտավան Ե-ի եղբայրն էր¹:

¹ Բացի Տաշյանից, Խալիբյանից, Լեոյից, Աստուրյանից, Սանտալճյանից և ուրիշ հայ բանասերներից, այս ենթադրությունը հավանական են համարել նաև եվրոպական գիտնականներից շատերը. օրինակ՝ Գուտշմիդը, Յուստին,

Արտավանի մահից հետո, ինչպես վկայում է հայկական վիպական ավանդությունը, Հայոց խոսրով թագավորը, իր եղբոր վրեժն առնելու համար, ավելի քան տասը տարի կռվում է Արտաշիրի դեմ: Սա, չկարողանալով հաղթել հայերին զենքի ուժով՝ խաբեություն մը սպանել է տալիս խոսրովին և, արշավելով Հայաստան, տիրում է նրա երկրին:

Որ խոսրով Մեծը եղբայրն է եղել Արտավան Ե-ի և թագավորել է Հայաստանում Աղեքսանդր Սելևրոսի (222—235) իշխանության առաջին տարում՝ այդ, ինչպես կարծում են, մատնանշված է ո՛չ միայն հայկական աղբյուրներում, այլև վեցերորդ դարի բյուզանդական պատմագիր Պրոկոպիոսի մի վկայության մեջ:

Նկատի ունենալով այս խնդրի առանձին կարևորությունը՝ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բոլոր այդ վկայությունները մանրամասն կերպով:

1. Agathangelus (հունարեն թարգմանությունը), հրտր. de Lagarde, Göttingen, 1887, էջ 8՝

«Արդ՝ երբ Արտավանի մահից հետո, որին սպանել էր Սասանի Արտաշիր որդին՝ այդ գույժը հասավ Հայաստանի թագավոր խոսրովին, Արտավանի եղբորը, որը երկրորդն էր Պարթևական պետության,—որովհետև նա որ Հայոց թագավորն էր՝ Պարթևաց պետության երկրորդն էր,—և թեպետ վաղուց արդեն լսել էր այդ տխուր լուրը, սակայն չկարողացավ նախօրոք բանակ կազմել և ճիշտ ժամանակին դուրս տալ ճակատամարտի համար»:

2. Զենոբ Գլակ, տե՛ս «Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ», հրտր. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 66—67՝

«Վաղարշի որդին, խոսրովը, վրեժխնդիր եղավ իր թագավորության ժամանակ իր եղբոր Արտևանի համար, և երբ երկու թագավորները, Հայոց և Պարսից արքաները, իրար դեմ կռվի էին ելել՝ պատերազմը պարսիկների դեմ սաստկացավ և Հայոց թագավորը զորացավ ու սկսեց ավերել Պարսից երկիրը տասը տարի շարունակ և աշխատեց հիմնահատակ անել սպանմամբ և գերություններ»:

Մեղեդարե և Խրիստենսենը. տե՛ս Gutschmid A., Agathangelos, ZDMG, XXXI 1877. Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II, 5, Strassburg, 1903. Markwart, Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, XLIX, 1895. Christensen, Sassanid Persia, Cambridge Ancient History, vol. XII, cap. IV (1939).

3. Procopū Caesarensis, De aedificiis գիրք III, գլ. I, 4—7¹

«Մի ժամանակ Հայոց թագավորը նույն իրենց ցեղիցն էր, ինչպես այդ պատումն են նրանք, որ գրել են նրանց հնագույն պատմությունը: Բայց երբ Աղեքսանդր Մակեդոնացին իշխանությունից զրկեց Պարսից թագավորին՝ պարսիկները հնազանդվեցին նրան և մնացին հանգիստ: Իսկ պարսիկները ապստամբեցին մակեդոնացիների դեմ, հաղթեցին պատերազմում, նորանց այնտեղից դուրս վտարեցին և երկիրը գրավեցին մինչև Տիգրիս գետը: Այնուհետև Պարսից պետությունը մոտ 500 տարի մնաց նրանց իշխանության տակ՝ մինչև այն ժամանակը, երբ Մամեայի որդի Ագեքսանդրը [= Աղեքսանդր Սելևրոս, 222—235] թագավոր դառավ հռոմայեցիների: Եվ այն ժամանակ Պարթևաց թագավորներից մեկն իր եղբորը, որի անունն էր Արշակ, կարգեց թագավոր Հայոց, ինչպես այդ ասում է Հայոց պատմությունը: Թող չկարծե մեկը, որ Արշակունիները ծագումով հայ են: Ազգականության պատճառով նրանք հինգ հարյուր տարի պահպանել էին իրար հետ խաղաղությունը: Մեջ բերված այս վկայությունները, ինչպես այժմ պարզված է, բնավ չէին կարող կռվան ծառայել պատմագետների վերահիշյալ եզրակացություններին: Ազաթանգեղոսի և Զենոբ Գլակի վերև բերված վկայությունների մեջ «նղբայր» բառը գործածված է, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Աբեղյանը, ոչ իր իսկական իմաստով, այլ «ազգական, ազգակից» նշանակությամբ²: Մենք վերև տեսանք, որ Հայոց խոսքով Ա թագավորը, իսկապես, մոտ ազգական էր Պարթևաց Վաղարշ Դ թագավորի (191—208), ուրեմն՝ և Արտավան Ե-ի, որը Վաղարշ Դ-ի եղբայրն էր:

Պրոկոպիոսի վկայությունը ևս բոլորովին պարզ է³: Արշակ թագավորի իշխանությունը Հայաստանում նա դնում է պարզապես Պարթևական թագավորության սկզբներում, ուստի և իր վկայության վերջում ասում է, որ իրենց ազգականության պատճառով Պարթև և Հայ Արշակունիները հինգ հարյուր տարի պահպանել էին

¹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, էջ 597: Համեմատե՛ք Փավստոս, I, գլ. է՝ «Եւ խոյս ետ թագաւորն Հայոց խոսրով յիւրմէ եղբարցն, նոյն ի Սանէսանայ յարքայէն Մաքքթաց»...: «Երբև ետես [խոսրով] ալ սկսավ, ասէ՛՝ եղբայր իմ էր, ազգաւ Արշակունի»:

² Պրոկոպիոսի վկայության ուղիղ մեկնությունը տվել են Տաշյանը և Աղոնցը. տե՛ս Ն. Տաշյան, Ազաթանգեղոս, Վիեննա, 1891, էջ 103—104. Адонц, Начальная история Армении у Себеоса, «Византийский Временник», том VIII, № 1—2, 1901, էջ 292—294.

իրար հետ խաղաղություն: Պրոկոպիոսի վկայությունից, ինչպես-տեսնում ենք, բնավ չէ հետևում, որ իբր թե պարթևների թագա-վորն իր եղբայր Արշակին կարգել էր Հայոց թագավոր Ադիքսանդր Սեվերոսի ժամանակ:

Ներքև մենք կտեսնենք, որ Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ, որին աղբյուր է ծառայել հայ ժողովրդական վեպը, կարևոր հիշո-ղություններ են պահպանվել երրորդ դարի պատմական անցքերի մասին: Սակայն միանգամայն ակներև է, որ նրա մեջ, ինչպես ցույց է տվել Աբեղյանը¹, մեծ տեղ է բռնում վիպական տարրը և տեղ-տեղ պատահում են նաև անունների ու դեպքերի շփոթումներ:

Իմ նախորդ աշխատություններից մեկում ես առանձնապես մատնանշել էի, որ Ագաթանգեղոսը, Սեբեոսը և Խորենացին եր-րորդ դարում հիշատակում են միայն երկու հայ թագավոր՝ Խոսրով Մեծ և Տրդատ Մեծ, մինչդեռ այդ դարում Հայաստանում իշխել են, իրապես, հինգ թագավոր հետևյալ հաջորդականությամբ՝ Խոս-րով Ա, Տրդատ Բ, Արտավազդ, Խոսրով Բ և Տրդատ Գ: Միանգա-մայն բնական է, ուրեմն, որ հիշյալ պատմագիրների մոտ սովո-րական են և՛ ժամանակագրական, և՛ այլ շփոթումներ: Հատկապես Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ, ինչպես այժմ հունա-հռոմեա-կան աղբյուրների օգնությամբ պարզված է², Տրդատ Գ-ի հոր, Խոսրովին են վերագրված այն բոլոր դեպքերը, որ, իրապես, տեղի էին ունեցել Տրդատ Բ-ի ժամանակ, որը Հայաստանում թա-գավորել էր 216-ից մինչև 252 թիվը:

Երրորդ դարի պատմական անցքերը ներքև մենք տալու ենք համաձայն հունա-հռոմեական աղբյուրների, որոնց օգնությամբ, ինչպես կտեսնենք, նաև որոշվում են Ագաթանգեղոսի վիպական ավանդության մեջ եղած իրական պատմական հիշողությունները:

228 թվին, ինչպես վերև սուսցիինք, Սասանյան Արտաշիր Ա-ը, իր իշխանությունը Մեդիայի ու Ադիաբենի որոշ շրջանների վրա տարածելուց հետո, հարձակվել էր նաև Հայաստանի վրա: Սակայն այստեղ նրան հաղթական դիմադրություն էր ցույց տվել ո՛չ թե

¹ Տե՛ս «Հայոց հին գրականության պատմություն», I, էջ 165—166 և 591—605:

² Տե՛ս Ն. Մեհաբդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 12—13:

³ Տե՛ս Գաբրիելյան, Քննական պատմութիւն, Բ, էջ 268 և Գ, էջ 302, 306. K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, էջ 141—143. А. Анникский, Армянские историки как исторические источники, Одесса, 1899, էջ 43 և ուրիշները:

խոսորովը, ինչպես սովորաբար ենթագրվում է, այլ խոսորով Ա-ի որդի Տրդատ Բ-ը:

Այս անհաջողությունից մեկ տարի հետո, 230 թվին, Արտաշիւ Ա-ը սկսեց մի նոր մեծ արշավանք՝ այս անգամ հռոմեական Միջագետքի ուղղությամբ: Նա պահանջեց հռոմայեցիներից, որ վերադարձնեն իրեն բոլոր այն երկրները, որոնք հին ժամանակներում պատկանել են Աքեմենյան Պարսկաստանին, այն է՝ ամբողջ Առաջավոր Ասիան:

230 թվին պարսկական զորքերն անցան Եփրատ գետը, գրավեցին Միջագետքը և պաշարեցին Մծբինը. պարսկական հեծելազորքի ասպատակություններին ենթարկվեցին նաև Միջագետքի հարևան երկրները՝ Ասորիքը և Կապադովկիան:

Հռոմի կողմից խաղաղության պահանջն անհաջող լինելուց հետո, Աղեքսանդր Սեվերոս կայսրը մի մեծ բանակով եկավ Արևելք՝ Անտիոք քաղաքը: Պատերազմական գործողությունները Սասանյան Պարսկաստանի դեմ սկսվեցին 232 թվին:

Հռոմեական բանակը, բաժանված երեք մասի, թշնամու վրա հարձակվելու էր երեք ուղղությամբ: Առաջին զորամասը, հյուսիսայինը, միանալով դաշնակից հայերի հետ, արշավելու էր Հայաստանի վրայով Մեդիա, ըստ երևույթին, Յունիուս Պալմատուսի առաջնորդությամբ¹: Երկրորդ զորամասը պետք է գնար գեպի Տիգրոն հարավային ուղղությամբ և Եփրատ գետի երկարությամբ: Իսկ երրորդ զորամասը, կենտրոնականը, պետք է առաջ շարժվեր Աղեքսանդր Սեվերոսի առաջնորդությամբ հյուսիսային Միջագետքի կողմով:

Այս երեք զորամասերից հաջողությամբ կատարեց իրեն տրված առաջադրանքը միմիայն առաջինը, որը ներխուժեց Մեդիա և այնտեղ ավերածության մատնեց քաղաքներն ու գյուղերը: Կենտրոնական գլխավոր զորամասը Աղեքսանդր Սեվերոսի անվճռականության պատճառով շատ քիչ առաջ շարժվեց: Իսկ հարավայինը, որի վրա հարձակվել էր ինքը՝ Արտաշիրը, ծանր պարտություն կրեց:

Այնուհետև Աղեքսանդր Սեվերոս կայսրը, որի եվրոպական զինվորները չէին դիմանում Միջագետքի կլիմային, կարգադրեց զորամասերին նահանջել Անտիոք, և հռոմեական հյուսիսային զորամասը իր վերադարձի ժամանակ բավական կորուստներ ունեցավ Հայաստանում այնտեղի ձմեռվա ցրտերի պատճառով (233 թ.):

¹ *Sh'w Aeli Lampridii, Alexander Severus, 58, 1 (Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 297)*.

Այս պատերազմի ընթացքում, ըստ երևույթին, մեծ կորուստներ էր ունեցել և ետ էր նահանջել նաև Արտաշիր Ա-ը։ Դրանով հենց, հավանորեն, պետք է բացատրել, որ պատերազմն անորոշ ելք ունեցավ, և Միջագետքը մնաց հռոմայեցիների ձեռքին։

Պետք է ասել, որ Աղեքսանդր Սելևրոսի այս արշավանքի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրները հայտնում են հակասական կարծիքներ։ Բուն հռոմեական հեղինակները, օրինակ՝ Լամպրիդիոսը, Սելևրոսի արշավանքը համարում են հաղթական և փայլուն, սակայն հունական պատմիչները, օրինակ՝ Հերոդիանոսը և Զոնարասը, հռոմայեցիներին համարում են պարտված։

1. Aeli Lampridii, Alexander Severus, 55, 1—3 և 56, 1

«Արդ՝ այնուհետև նա [Աղեքսանդր Սելևրոսը] մեծ պատրաստությամբ արշավեց պարսիկների դեմ և հաղթեց նրանց հզոր թագավոր Արտաշիրին։ Նա հենց ինքը շրջանցում էր իր զորքի թևը, քաջալերում զինվորներին և ման էր գալիս, թեև դեռևս խնամակալության տակ էր։ Նա հանդես էր բերում մեծ ուժ և առանձին զինվորներին հորդորում էր խոսքով՝ սխրագործություններ անել։ Հաղթելուց և փախցնելուց հետո ահեղ թագավորին, որ ռազմի էր ելել, բերելով իր հետ յոթ հարյուր փիղ, հազար և ութ հարյուր գերանդազեն կառք և բազում հազար հեծելազոր՝ Աղեքսանդրը իսկույն վերադարձավ Անտիոք և իր զորքը հարստացրեց ավարի շնորհիվ, որ առել էր պարսիկներից. նա հրամայեց, որ զորավարները, զլխավորները ու նաև իրենք զինվորները վերցնեն իրենց, ինչ որ հափշտակել են գյուղերում։ ...Այնուհետև նա եկավ Հռոմ, ուր մեծ շուքով կատարեց հաղթահանդես»¹։

2. Herodianus, Ab excessu divi Marci libri octo, VI, 5—6՝

«Երբ այդ գործերը կարգավորվեցին՝ նա [Աղեքսանդր Սելևրոսը] բազմաթիվ զորք հավաքեց և, հենց որ համոզվեց, որ իր զորքերն ուժեղ են և համապատասխանում են բարբարոսների մեծ թվին՝ խորհրդակցեց իր բարեկամների հետ և բաժանեց զորքը երեք մասի։ Նա հրամայեց, որ մի մասը գնա հյուսիսային կողմերը և, անցնելով Հայաստանի վրայով, որը համարվում էր հռոմայեցիների բարեկամ, արշավե մեդացիների երկիրը։ Մյուս մասը զորքի նա ուղարկեց, որպեսզի սա շրջադիտե բարբարոսների արևելյան կողմերը, ուր, ինչպես ասում են,

¹ 84-« Scriptores historiae Augustae, ed. E. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, էջ 295.

խառնվելով իրար հետ Տիգրիսը և Ծփրատը՝ կազմում են ընդարձակ ճահճային ծովելերք և դրա համար էլ այդ առանձին դետերի բերաններն անհետ կորչում են։ Երրորդ մասը Վորքի, ամենաընտիրը, որն ինքն էր առաջնորդում՝ նա հույս ուներ, որ կտանե բարբարոսների դեմ միջին ճանապարհով։ ...Արդ՝ թիւ Աղեքսանդրը կարծում էր, որ ամենալավ որոշումն է կայացրել, բայց նրա ծրագիրը բախտը անհաջողութեան մատնեց. Հայաստանի միջով ուղարկված զորամասը (թեպետև ամառ էր, և ճանապարհը տանելի էր), հազիվ-հազ և դժվարությամբ անցնելով երկրի ամենա-անհարթ ու զառիթափ լեռների վրայով՝ ներխուժել էր մեղացիների աշխարհը, ավերել էր երկիրը, այրել էր շատ գյուղեր և ավարը վերցրել տարել էր...

Այա Պարսից թագավորի մոտ եկան ուիքանի սուրհանդակներ և հայտնեցին, որ արդեն երևացել է հռոմայեցիների մյուս զորքը Պարթևտանի արևելյան կողմերում և ավերում է դաշտային շրջանները։ Ուստի և թագավորը, վախենալով, որ ներանք պարթևական երկիրն ավերելուց հետո, հեշտությամբ կներխուժեն Պարսք՝ թողեց որոշ ուժեր, որոնք, նրա կարծիքով, բավական էին Մեդիան փրկելու համար՝ և ինքն իր ամբողջ զորքով գնաց արևելյան կողմերը։ ...Եվ պարսից թագավորը հռոմեական զորքի համար անսպասելի կերպով եկավ իր բոլոր ուժերով և, շրջանցելով ու շատերին շրջապատելով և չորս կողմից նետահար անելով՝ հռոմեացիների զորքը կոտորեց...։ Եվ նա [Աղեքսանդր Սելևրոսը] մարդ ուղարկեց ու հրամայեց, որ Մեդիայում եղած զորքը հտ դառնա։ Եվ այդ զորքի մեծագույն մասը վերադարձի ժամանակ փչացավ լեռներում, իսկ բավական մասը ոչնչացավ այդ երկրի ծանր ձմեռվա պատճառով, այնպես որ վերադարձավ բոլոր զորքից միայն ամենափոքր մասը¹։

3. Zonaras, Epitome historiarum, XII, cap. XV՝

«Իսկ ինքը [Աղեքսանդր Սելևրոսը], սեփական զորքերը երեք մասի բաժանելով՝ հարձակվեց պարսիկների վրա։ Եվ մեծ կորուստ ունեցան պարսիկները, բայց ոչնչացան շատ շատերը նաև հռոմայեցիներից՝ ոչ այնքան թշնամիներից, որքան Հայաստանի լեռների միջով անցնելու ժամանակ։ Որովհետև այդ լեռներում խիստ ծանր ձմեռ էր՝ փչացան ցրտից, սևացան ու

¹ Ցե'ս հրատարակություն K.Stavenhagen-ի, Lipsiae, 1922, էջ 165 ևն.։

ընդարմացան արշավողների ոտքերը, ոմանց էլ նաև ձեռքերու՝
Ուտի և այդ բանում մեղավոր ճանաչվեց Աղեքսանդրը»¹:

233 թվի ամառը Աղեքսանդր Սելևրոսը վերադարձավ Հռոմ և
234 թվին նոր արշավանք սկսեց գերմանացիների դեմ: 235 թվի
մարտ ամսին նա սպանվեց Մալնցի մոտ և նրան հաջորդեց Մաք-
սիմինոս Թրակացին:

Որ հայերը դաշնակից էին հռոմայեցիներին ո՛չ միայն 232—
233 թվերի պատերազմի ժամանակ, այլև դրանից հետո՝ այդ պարզ
կերպով վկայում են դարձյալ Լամպրիդիոսը և Հերոդիանոսը, որոնք
մատնանշում են, որ Մաքսիմինոս Թրակացու զորաբանակի մեջ,
որը հաղթական կերպով պատերազմել էր գերմանացիների դեմ՝
կային դաշնակից հայերի աղեղնածիգ զնդեր:

1. Aeli Lampridii, Alexander Severus, 61, 8՝

«Իսկ բոլոր բանակը, որը հետագայում Մաքսիմինոսը տա-
րավ Գերմանիա՝ Աղեքսանդրինն էր և ամենազորեղն էր իրոք,
որովհետև նրա մեջ կային հայեր, ժսրոյենցիներ ու պարթև-
ներ և ամեն ցեղի մարդիկ»²:

2. Herodianus, Ab excessu divi Marci libri octo, VII, 2՝

«Արդ՝ կարգավորելով վերահիշյալը՝ նա [Մաքսիմինոսը]
վերցրեց ամբողջ զորքը և, անվահեր կերպով անցնելով կամուր-
ջը, գնաց պատերազմի գերմանացիների դեմ: Զորքի բազմու-
թյունը մեծ էր՝ նա տարել էր այնտեղ գրեթե ամբողջ հռոմեական
զորքը, մավրուսացոց նետածիգներ ամենամեծ թվով ու նաև
աղեղնածիգներ օսրոյենցի և հայ, որոնցից մի մասը հպատակ-
ներ էին, մի մասն էլ բարեկամներ էին ու դաշնակիցներ, իսկ
ոմանք էլ պարթևներ էին, որոնք կամ փողով վարձվածներ էին
և փախստականներ և կամ բռնված գերիներ էին, որ ծառայում
էին հռոմայեցիների մոտ: Զորքի այդ մեծ բազմութունը հա-
վաքել էր դեռ առաջ Աղեքսանդրը, իսկ ավելի ուժեղացրել էր
և միացրել ու վարժեցրել էր կովի համար Մաքսիմինոսը»³:

Գերմանիա տարված հայ աղեղնածիգներին մասին առանձնա-
պես ուշագրավ է նաև հռոմեական հեղինակ Տրեբելլիոս Պոլլիոնի
վկայությունը, որը հաղորդում է, որ ներքին մեծ խառնակութուն-
ների ժամանակ Հռոմում հայ աղեղնածիգները կայսր էին հայտա-
րարել Տիտոսին:

¹ Տե՛ս հրատարակութուն L. Dindorf-ի, vol. III, Lipsiae, 1870, էջ 132.

² Տե՛ս Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. I, Lipsiae, 1927, 19 300.

³ Տե՛ս հրատարակութուն Stavenhagen-ի, Lipsiae, 1922, էջ 190.

«Ոմանք ասում են,—վկայում է նա,—որ նրան [Տիտոսին] կայսր էին ընտրել հայ աղեղնաձիգները, որոնց Մաքսիմինոսն ասում էր և նեղում իբրև Աղեքսանդրի կողմնակիցների»¹։

Պարսկական-հռոմեական պատերազմի դադարումը 233 թվին և հաջորդ տարիներին իրիստենսենը բացատրում է նրանով, որ այդ տարիների ընթացքում Արտաշիր Ա-ը նվաճումներ էր անում արևելյան շրջաններում²։ Սակայն շորս տարուց հետո, 237—238 թվերին, Արտաշիր Ա-ը նորից եկավ արևմուտք. ներս մտավ Միջագետք և վերագրավեց Մծբինն ու խառանը³։

Մաքսիմինոս Թրակացուն և երկու Գորդիանոսներին (237) հաջորդեց 238 թվին Գորդիանոս Գ-ը (238—244), իսկ Արտաշիր Ա-ին հաջորդեց 241 թվին նրա որդին, Շապուհ Ա-ը (241—272)։ Օգտվելով Հռոմեական կայսրության մեջ շարունակվող ներքին խառնակություններից՝ Շապուհ Ա-ը, հետևելով հռոմայեցիների հանդեպ իր հոր թշնամական քաղաքականությանը՝ 242 թվին առաջ շարժվեց մինչև Անտիոք քաղաքը, իսկ պարսկական հեծելազորն սկսեց նորից ասպատակել Կապադովկիան և Կիլիկիան։ Ըստ երևույթին, հենց այս արշավանքների ժամանակ նվաճված է եղել նաև Օսրոյեն-Նդեսիայի թագավորությունը։

Գարազաշյանը կարծում է⁴, որ նույն այս ժամանակ պարսկական զորքերը գրավել էին նաև Հայաստանը և նրանց ձեռքն էր ընկել նույնիսկ Արտաշատ քաղաքը։ Սակայն, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Սանտալյանը⁵, Գարազաշյանի այդ կարծիքը, որ հիմնված է Յուլիոս Կապիտոլինոսի սխալ կարդացված մի վկայության վրա՝ արդյունք է ակներև թյուրիմացության։

«Այնտեղ,—պատմում է Յուլիոս Կապիտոլինոսը,—նա [Գորդիանոս Գ-ը] հաճախակի պատերազմ մղեց և հաղթեց ու մինչև իսկ, դուրս վտարելով Պարսից թագավոր Շապուհին, որը թագավորում էր Արտաշիրից հետո, վերագրավեց Ան-

¹ Տե՛ս „Trebelli Pollionis“, Tyranni triginta, 32, 3 (Scriptores historiae Augustae, ed. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927, էջ 132)։

² Տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. XII, էջ 130։

³ Տե՛ս Zonaras, XII, 18. Georgios Synkellos, Բռննի հրտր., էջ 683. Նաև Jul. Capit., Gord., 26, 5—6։

⁴ Տե՛ս Գարազաշյան, Քննական պատմություն Հայոց, Բ., էջ 272—274։ Համեմատե՛ք նաև Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, I, էջ 593 և ուրիշները։

⁵ Sandalgian, Histoire documentaire, II, էջ 565։

տիոքը, խառանը և Մծբինը, որոնք բոլորն էլ գտնվում էին պարսիկների իշխանության տակ»¹:

Այս վկայության մեջ՝ «որը թագավորում էր Արտաշիրից հետո»² խոսքերի փոխարեն սխալմամբ կարդացել են «Արտաշատից հետո և Անտիոքը... վերագրավեց»³:

242 թվին, երբ ներքին դրությունը Հռոմեական կայսրության բավական խաղաղվել էր, հռոմեական կայսր Գորդիանոս Գ-ը, որը գրեթե դեռ երեխա էր, հանդիսավոր կերպով հայտարարեց Շապուհ Ա-ին պատերազմ և իր աներոջ՝ պրետորյանների պրեֆեկտ Տիմեսիթեսի, ուղեկցությամբ ու մեծ զորքով եկավ Արևելք:

243 թվին հռոմեական զորքերը հաղթական կերպով մտան Միջագետք, վերագրավեցին խառանը, հաղթեցին պարսիկներին Ռեշայնայի մոտ, գրավեցին Մծբինը ու ամբողջ Միջագետքը և վերականգնեցին Օսրոյեն-Նդեսիայում Արգար ԺԱ-ի թագավորական իշխանությունը⁴:

Հռոմայեցիներն արդեն պատրաստվում էին իջնել Եփրատ գետի երկարությամբ Բաբելոնիա և նվաճել Տիղրոն մայրաքաղաքը, բայց հանկարծակի 243 թվի վերջերը հիվանդացավ և վախճանվեց Տիմեսիթեսը, որը հռոմեական զորքի իրական առաջնորդն էր:

Տիմեսիթեսին հաջորդեց պրետորյանների պրեֆեկտի պաշտոնում Փիլիպպոս Արաբացին, որն ինքն էր ուզում դառնալ կայսր: 244 թվի գարնան սկզբներին Գորդիանոս Գ-ը սպանվեց Զաիթայի մոտ՝ Կիրեկսիումի և Դուրա-Նվրոպոսի միջև, և հայտարարվեց կայսր Փիլիպպոս Արաբացին (244—249): Եվ որովհետև հռոմեական զորքի մի մասը չէր ուզում շարունակել կռիվը՝ Փիլիպպոսը կնքեց Շապուհ Ա-ի հետ խաղաղության դաշնագիր և շտապեց վերադառնալ Հռոմ (245 թվին):

Այդ դաշնագրության մասին, որի մեջ հիշատակված է նաև Հայաստանը, տեղեկություն են տալիս բյուզանդական պատմագիրների Զոնարասը, Զոսիմոսը և Եվագրիոսը⁵, որոնց վկայությունները թարգմանաբար մեջ եմ բերում:

¹ *Sk'u Jull Capitolini*, Gordiani tres, 26, 5—6 (*Scriptores historiae Augustae*, ed. Hohl, Lipsiae, 1927, II, էջ 49).

² „qui“ post Artaxerxen „regnabat“.

³ Համեմատե՛ *Gutschmid A.*, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osröene. St.-Petersbourg, 1887, էջ 44, ծան. 1.

⁴ *Sk'u Jull Capitolini*, Gordiani tres, 26—27 (*Scriptores historiae Augustae*, ed. Hohl, II, էջ 49—50). *Zonaras*. I, 18. *Aurelius Victor*, *Caesares* 27, 8. *Eutropius*, IX, 2.

⁵ Այս պատմագիրները, ինչպես ենթադրում են, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով օգտվել են Դերսիպպոսի պատմական երկից:

1. Zonaras, XII, 19՝

«Ապա հաջորդեց Փիլիպպոսը, որը տեղի դառավ Հռոմեական կայսրության: ...Նա հաշտություն կնքելով Պարսից թագավոր Շապուհին հետ՝ դադարեցրեց պատերազմը պարսիկների հետ և զիջեց նրանց Միջագետքը և Հայաստանը: Բայց երբ նա տեսավ, որ հռոմեացիները վշտացած են այդ երկրների կորուստի պատճառով՝ մի փոքր հետո դաշնագիրն անվավեր համարեց և երկրները ետ վերցրեց»¹:

2. Zosimos, III, 32, 4՝

«Շատ ժամանակ անցնելուց հետո՝ Գորգիանոսը պատերազմեց Պարսից թագավորի դեմ և պատերազմի ընթացքում սպանվեց. սակայն նաև այս հաղթությունից հետո պարսիկները ոչ մի բան չգրավեցին հռոմայեցիների հպատակության տակ և զոդներից: Բայց երբ Փիլիպպոսն իշխանության գլուխ անցավ՝ նա պարսիկների հետ կնքեց ամենամառթարեր հաշտությունը»²:

3. Evagrius, Historia ecclesiastica, V, 7՝

«Մեծ Հայաստանն առաջ հռոմայեցիների հպատակն էր. բայց Փիլիպպոսը, հաջորգելով Գորգիանոսին՝ տվեց այն Շապուհին, որով Փոքր Հայքը հռոմայեցիների ձեռքը մնաց, իսկ մյուս բոլոր մնացածը՝ պարսիկների»³:

Այս վկայություններից պատմագիրների մեծագույն մասը՝ Մուս-զենը, Նյուդեկեն, Խալաթյանցը և ուրիշները՝ այն հետևությունն են հանել, որ Միջագետքը ու նաև Մեծ Հայաստանը, որը Հռոմի դաշնակիցն էր և վասալը, թեև դաշնագրությամբ տրվել էին Շապուհ Ա-ին, սակայն դաշնագիրը չէր իրականացվել, և հռոմեական զորքերը շարունակել էին մնալ այդ երկրներում⁴: Մարկվարտը, որ ընդունում է նույնպես, որ խաղաղության պայմանները մնացել էին թղթի վրա, ուշադրության առնելով հատկապես Եվագրիոսի վկայությունը՝ ենթադրում է, որ համաձայն դաշնագրի Մեծ Հայաստանի հարավային երկրները, Մոփքը և Կորդուքը, որոնք Եվագրիոսի մոտ անվանված են «Փոքր Հայք», պետք է մնային հռոմայեցիների ձեռքը, իսկ Մեծ Հայաստանի մնացած մասը արվելու էր պարսիկներին⁵:

¹ Տե՛ս հրատարակություն Dindorf-ի, Lipsiae, 1870, vol. III, էջ 130.

² Տե՛ս հրատարակություն L. Mendelssohn-ի, Lipsiae, 1887, էջ 154:

³ Տե՛ս editio H. Valesii, էջ 426:

⁴ Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 422. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 93. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 338 և ուրիշները:

⁵ Տե՛ս Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, zweites

Այլ լուսարանություն են տալիս հաշտության նույն դաշնագրին Cambridge Ancient History-ի մեջ լույս ընծայած իրենց հոդվածներում էնսլինը և Խրիստենսենը¹։ Առաջինը սրանցից, ժխտելով Զոնարասի վկայության ճշտությունը, կարծում է, որ համաձայն 244 թվի դաշնագրի Միջագետքը և Փոքր Հայքը տրվել էին, իրապես, Հռոմեական կայսրությանը, և այնտեղ կուսակալ էր գրվել Փիլիպպոս Արաբացու եղբայրը՝ Պրիսկուսը։ Իսկ Խրիստենսենը ենթադրում է նույնպես, որ ըստ դաշնագրի՝ Հռոմեական կայսրությունը պահպանել էր իր ձեռքում Միջագետքը և Հայաստանը (այսինքն՝ Փոքր Հայքը), իսկ Հայկական թագավորությունը, որ ինքնուրույն պետություն էր, չէր կարող, հարկավ, զիջված լինել Սասանյան Պարսկաստանին և հիշատակված լինել պայմանագրի որևէ կետում։

Ինչպես տեսնում ենք, այս խնդիրը դեռ վերջնականապես չէ մեկնված և բավական մութն է։ Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է, սակայն, որ Հայաստանը չէր նվաճված Սասանյան Պարսկաստանի կողմից ո՛չ Փիլիպպոս Արաբացու և ո՛չ էլ նրա հաջորդի՝ Դեկոսի, ժամանակ (249—251)։ Նա իր անկախությունը պահպանել էր մինչև Գալլուս կայսեր (251—253) ժամանակը։

Երրորդ դարի կեսերին Հռոմեական կայսրության գրությունը, ինչպես հայտնի է, նորից խիստ կերպով ծանրացել էր թե ներքին խռովությունների և թե գոթերի աշխարհավեր հարձակումների պատճառով։ Հատկապես Գալլուս կայսեր իշխանության ժամանակ նա այլևս չէր կարող ո՛չ միայն օգնել դաշնակից Հայաստանին, այլև պաշտպանել իր արևելյան սահմանները։

Օգտվելով այս բարեհաջող հանգամանքից՝ Շապուհ Ա-ը կարողացավ հաշիվ տեսնել Տրդատ Բ-ի հետ, որը մոտ 25 տարի հաջողությամբ պաշտպանել էր իր երկիրը պարսկական հարձակումներից, և 252/3 թվին գրավեց Հայաստանը։ Տրդատ Բ-ը ստիպված եղավ փախչել և պատսպարվել հռոմայեցիների մոտ, իսկ նրա որդիները մնացին Հայաստանում և հնազանդվեցին Սասանյան Պարսկաստանին։

Հայաստանի հպատակումը Շապուհ Ա-ին և Տրդատ Բ-ի փախուստը պարզ ու որոշ հիշատակված են Զոնարասի հետևյալ վկայության մեջ.

«Նորից սրա [Գալլուսի] ժամանակ սկսվեցին պարսիկների խլրտումները և նրանք նվաճեցին Հայաստանը. այս երկրի

Heft, Leipzig, 1905, էջ 218—220, ԺաՆ. 2 [„Philologus“, Supplementband, X, Heft 1].

¹ Cambridge Ancient History, vol. XII, 1939, էջ 88 և 131.

Տրդատ թագավորը փախավ, իսկ նրա որդիները մեկնեցին պարսից կողմերը»¹։

Ջոնարասի այս վկայության մեջ հիշատակված Տրդատը, ինչպես այժմ պատմագետներն ընդունում են, նույն անձն է, որը 217 թվին թագ էր ստացել Մակրինոս կայսրից։ Ինչպես տեսնում ենք, նա թագավորել էր Հայաստանում 36 կամ 37 տարի (216—252/3)։

Շատ պարզ է ըստ այսմ, որ հայ պատմիչների մոտ վիսյական հոսրովին վերագրված պարսիկների դեմ պատերազմները հիշողություն են, իրապես, այն երկարատև ու համառ կռիվների, որ պատմական այս Տրդատ Բ-ը, իբրև հռոմայեցիների դաշնակից ու վասալ, վարել էր Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ։

Հայկական ավանդությունը վերոհիշյալ պատերազմների մասին, թեև ենթադրվել է վիպական-բանաստեղծական մշակման, սակայն, այնուամենայնիվ, ունի պատմական արժեք։ Այդ ավանդությունը, որ պահպանվել է Ագաթանգեղոսի պատմական երկում, կարևոր եմ համարում մեջ բերել աննշան կրճատումներով։

«Արդ՝ նաև մյուս տարվա վերջում,—պատմում է Ագաթանգեղոսը,—Հայոց հոսրով թագավորը սկսեց գունդ կազմել և զորք ժողովել, նաև հավաքեց Աղվանից ու Վրաց զորքերը և բացեց Ալանաց ու Ճորա պահակի դռները, դուրս բերեց հոների զորքերը, որպեսզի ասպատակեն Պարսից շրջանները և արշավեն Ասորեստանի կողմերը մինչև Տիգրոսի դռները։

Ավարի առնելով ամբողջ երկիրը՝ նա ավերածության մատնեց բաղձալի քաղաքները ու ավանների շեն տեղերը և ամբողջ շեն երկիրը դատարկ ու ավերակ դարձրեց։ Նա աշխատեց այդ երկիրը վերացնել մեջտեղից, բոլորովին կործանել, քանդել ու արմատախիլ անել. և մտածում էր նաև վերացնել Պարսից տերության օրենքները։ Նա հաստատաբար ուխտել էր մեծ ռիսկ վրեժ առնել իրենց տերության անկման համար. և աշխատում էլ լիովին վրեժ առնել, նախանձաբեկ լինելով իր մեծ քենի պատճառով։ Մեծապես խրոխտում էր նա, ապավինելով զորքերի բազմությանը և հույսը դնելով նրանց քաջության վրա։

Նրան շուտով օգնության հասան ժիր ու քաջ մարդկանց ու ձիերի մեծ բազմությամբ աղվանները, լիինները, ճիղպերը, կասպերը և ուրիշները ևս, որ այն կողմերիցն էին, որպեսզի վրեժ առնեն Արտավանի սպանման համար։

Թեպետև նա ինքը մեծ տրտմության մեջ էր աղգականների,

¹ *St' u Zonaras*, XII, 21 (ed. Dindorf, vol. III. Lipsiae, 1870, էջ 137)։

եղբայրների վարքի պատճառով, որովհետև նրանք հնազանդ-վել էին և ծառա էին դառնել Ստաճրացու բարձրացող թագավո-րությանը և նրան համակերպվել էին, ու թեպետև խոսքովը դեսպան էր ուղարկել, որպեսզի տոհմայիններն իրեն օգնու-թյան հասնին, նրանց դիմադրեն իր թագավորության հետ միասին և աշակցեն այնտեղից, Քուշանների կողմերից, օգ-նության հասնեն այն մարդից, իրենց բուն աշխարհից՝ քաջ ժողովուրդների ու մարտիկ ղորքերի երկրից, սակայն պարթև-ների տոհմերը և ցեղապետները, նախարարները և նահա-պետները իրեն չէին լսել: Նրանք համաձայնել էին, հավանել էին և հպատակվել էին առավել Արտաշիրի տերության, քան իրենց ազգատոհմի և եղբայրների իշխանության:

Արդ՝ խոսքովը վերցրեց իր զորքերի բազմությունը ու նաև նրանց, որոնք եկել էին ղանազան կողմերից և օգնության էին հասել, իբրև պատերազմական գործի զինակիցներ: Իսկ Պար-սից թագավորը, հրա տեսավ մեծ բազմությունը զորքի, որը մեծ ուժով առաջացել էր և եկել էր նրա դեմ՝ ինքը ևս ընդառաջ ելավ և պատրաստվեց պատերազմի: Սակայն նա չկարողացավ խոս-լովին դիմադրել և նրանց առջևից փախուստի դիմեց. հետամը-տելով նրանց՝ սրանք Պարսից ամբողջ զորքը կոտորեցին. ցրե-ցին, գետին փռեցին դաշտերում և ճանապարհներում, չարա-չար ոչնչացրին և սաստիկ հարված հասցրին նրանց:

Եվ Հայոց թագավորը վերադարձավ մեծ կոտորածից ունե հաղթությամբ, շատ ավարով ու ցնծալից ուրախությամբ. նա վերադարձավ Հայաստանի կողմերը, Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը. հկավ մեծ ուրախությամբ, բարի անունով և շատ ավարով:

Իսկ երբ վրա հասավ մյուս տարին՝ նա հավաքեց խիստ մեծ զորք, կանչեց առաջվա ղորքը և ավելի ևս շատ ասպատակու-թյուններ ցրեց Ասորեստանի կողմերում, քան առաջ, մանա-վանդ որ նրան օգնության էին եկել նաև տաճիկների զորքերը: Նրանք ավարի առան ամբողջ երկիրը և քաջությամբ վերա-դարձան իրենց տեղերը:

Եվ տասնմեկ տարի շուտ շուտ այսպես ավարի ելնելով՝ նրանք ավերեցին ամբողջ սահմանամերձ երկիրը, որը Պար-սից թագավորության և իշխանության տակ էր:

[«Արդ՝ ի միւս ևս ի գլուխ տարւոյն սկսանէր խոսքով թագա-ւորն Հայոց գունդ կազմել և զօր բովանդակել, գոսմարել զգօրս

Աղուանից և Վրաց, և բանալ զդրունս Ալանաց և զՃորայ պահակին, հանել զդորս Հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տիսպոնի:

Աւար առեալ զերկիրն ամենայն՝ յապականութիւն գարծուցանէր զշինանիստ քաղաքացն և աւանացն ցանկալեաց. զշէն երկիրն ամենայն թափուր և աւերակ թողոյր. ջնջել ի միջոյ իրաց կորուսանել, խլել քակել, հիմն ի վեր ջանայր առնել, համարէր բառնալ զօրէնս տէրութեանն Պարսից: Ուխտ եղեալ միանգամայն՝ վրէժ խնդրել մեծաւ քինութեամբ զանկանելն իւրեանց ի տէրութենէն. սպառ սպուռ ջանայր զվրէժ խնդրել, մեծաւ քինու նախանձաբեկ լինելով. մեծամեծս փքայր՝ ի բազմութիւն զօրացն ապաստան եղեալ, և ի քաջութիւն զօրացն յուսացեալ: Վաղվաղակի ի թիկունս հասանէին մեծաւ բազմութեամբ ժիր և քաջ առն և ձիոյ և բուռն կազմութեամբ աղուանք, լփինք և ճիղպք, կասպք և այլ ևս որ ի սմին կողմանց, զի զվրէժ արեան Արտեանայ խնդրեսցեն:

Զի թէպէտ և էր ինքն ի մեծի տրտմութեան վասն բնութեան եղբայրութեան աղղատոհմին, զի հնազանդեցան և ի ծառայութիւն մօտն համբարձելոյ թագաւորութեան Ստահրացոյն, և ընդ նմին միամտեցան. զի թէպէտ և էր խոսրովու և դիսպան արարեալ, զի իւրեանց տոհմայինքն ի թիկունս եկեսցեն և նոցա ընդդէմ կայցեն ընդ նորա թագաւորութեանն, անտի սմա ձեռն տուեալ ի կողմանց Քուշանաց, և յայնմ մարդէ և յիւրեանց ի բուն աշխարհէն և ի քաջ աղգաց և ի մարտիկ զօրացն զի ի թիկունս հասցեն. սակայն տոհմքն և աղղապետքն և նախարարքն և նահապետքն Պարթեաց ոչ լինէին ունկնդիր. զի միամտեալ և հաւանեալ և նուաճեալ էին ի տէրութիւնն Արտաշրի, քան ընդ տէրութիւն իւրեանց աղղատոհմին և եղբայրութեանն:

Սակայն առեալ խոսրովսւս զբազմութիւն զօրաց իւրոց, և ոռուստեք ուստեք եկեալ հասեալ էին ի թիկունս օգնականութեան նիզակակիցք զործոյն պատերազմի: Իսկ իբրև ետես թաղաւորն Պարսից զայն ամբոխ բազմութեան գնդի, զի մեծաւ ուժով դիմեալ եկեալ հասեալ էին ի վերայ նորա՝ ել և նա ընդ առաջ նոցա ի սլատրաստութիւն պատերազմի: Բայց սակայն ոչ կարաց ունել զդէմ նորա, փախստեալ լինէր առաջի նոցա. զհետ մտեալ կոտորէին զամենայն զօրսն Պարսից, և դաշտացն և ճանապարհացն ցիր դիաթաւալ կացուցանէին և շարախտավատ վատնէին և անհնարին հարուստս ի վերայ հասուցանէին:

Եւ թագաւորն Հայոց դառնայր ի մեծ կոտորածէն մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ և ցնծալից ուրախութեամբ ի կողմանս Հայոց յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, մեծաւ ուրախութեամբ և բարի անուամբ և բազում աւարաւ...

Բ. Իսկ ի գալուստ ամին միւսոյ զօր բազում կուտէր յոյժ, գումարտակ առնէր, զնոյն զօր կոչէր, և ևս բազում քան զնոյն ասպատակ սփռեալ զկողմամբն Ասորեստանի. մանաւանդ զի և զօրք տաճկաց ի թիկունս եկեալ էին. աւար առեալ զերկիրն զամենայն՝ քաջութեամբ դառնային յիրաքանչիւր տեղիս:

Եւ ամս մետասան ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ՝ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն, որ ընդ Պարսից թագաւորութեամբն և ընդ իշխանութեամբն էր»¹:

Պատմագետներից շատերը աշխատել են որոշել, թե երբ էին տեղի ունեցել տասնմեկամյա վերոհիշյալ կռիւները: Գուտշմիդը և ուրիշ շատերը հոսորովի այդ արշավանքների ժամանակը ենթադրում են Արտաշիւր Ա-ի առաջին արշավանքից հետո՝ 228—238 թվերին, Տաշյանը և Աստուրյանը՝ 238—248 թվերին, իսկ Խրիստենսենը և ուրիշները՝ 242—252 թվերին²:

Պատմագետների այս ժամանակագրական ճշտումները, իհարկե, վիճելի կռահումներ են: Իրապես, հայ ժողովրդական էպոսի մեջ նկարագրված կռիւները տեղի էին ունեցել Արտաշիւր Ա-ի ունաև Շապուհ Ա-ի դեմ ո՛չ թե հոսորով թագավորի, այլ Տրդատ Բ-ի թագավորութեան ընթացքում՝ 228 և 252/3 թվականների ժամանակամիջոցում:

Այդ կռիւների տեղը, ինչպես կարելի է եզրակացնել նաև հունա-հռոմեական աղբյուրների վկայութիւններից, եղել է, գլխավորապես, Մեդիան ու նրա հարևան Ադիաբենը, որը հայկական ավանդութեան մեջ անվանված է Ասորեստան:

Տաշյանը շատ ճիշտ մատնանշել է, որ վերև բերված Ագաթանգեղոսի պատմվածքները, թեև «ճիշտ և պատմական են», բայց «մթին և հարևանցի» են և նրա մեջ «շատ դեպքեր ի մի են ձուլ-

¹ Տե՛ս «Ագաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909, էջ 16—19 (Ա—Բ):

² Տե՛ս Gutschmid, Agathangelos, ZDMG, XXXI, 1877, էջ 48. Տաշյան, Ագաթանգեղոս, էջ 100—101. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 242, ծան. 1. Christensen, Cambridge Ancient History, v. XII, էջ 131 և ուրիշները:

զած¹։ Այդ, հարկավ, այլ կերպ և չէր կարող լինել, որովհետև Ագաթանգեղոսի Պատմության սկզբի մասը ծագում է, ինչպես ասացինք, ժողովրդական վեպից, որը, փաստորեն, կիսապատմական բանահյուսական ստեղծագործություն էր։

Դինաստիական մեծ հեղաշրջման ու խլրտումների ժամանակ իրանում, ինչպես երևում է Կասսիոս Դիոնի և Մովսես Խորենացու վկայություններից², Հայաստան էին եկել Տրդատ Բ-ի մոտ իրենց զորքերով ու կուսակիցներով Արտավան Ե-ի որդիները և նոր դինաստիայի հակառակորդ պարթև ազնվականությունը։

Այս գաղթականության կապակցությամբ, ինձ թվում է, կարելի է միանգամայն հավանական համարել Գ. Ասլանի ենթադրությունը, որը Մամիկոնյանների և Կամսարականների գաղթը Հայաստան դնում է Տրդատ Բ-ի (216—252/3) ժամանակ³։ Սակայն այդ գաղթը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Կոդյանը, պետք է ենթադրել ո՛չ թե Պարթև Արշակունիների անկումից առաջ, ինչպես այդ ընդունում է Ասլանը, այլ նրանց անկումից, այսինքն՝ 224 թվից հետո⁴։

Որ նորագույն այս ենթադրությունը, հատկապես Մամիկոնյանների վերաբերմամբ, ավելի քան հավանական է՝ այդ կարելի է հետևեցնել Մար-Աբասյան աղբյուրից քաղված Սեբեոսի Պատմության հայտնի հատվածից, որը պարզ վկայում է, որ Մամիկոնյանների նախնիքը, Մամիկն ու Կոնակը, գաղթել էին Հայաստան Ճենաստանից, այսինքն՝ Անդրկասպյան երկրի արևելյան շրջաններից, չլամա Արտաւանայ արքայի Պարթևաց և Մեծին մատնանշված է եղել նույնպես երրորդ դարի առաջին կեսում, Դավար չէ նաև կոահել, որ Խորենացու օգտագործած աղբյուրի մեջ ևս Մամիկոնյանների նախնու, Մամկոնի, գաղթը Հայաստան մատնանշված է եղել նույնպես երրորդ դարի առաջին կեսում՝ Շապուհ Ա-ի (241—272) և Տրդատ Բ-ի (216—252/3) ժամանակ։ Սակայն Խորենացին⁵ հասկանալի պատճառով այդ Տրդատ Բ-ին

¹ Տե՛ս Տաշյան, Ագաթանգեղոս, էջ 92։

² Cass. Dio, LXXX, 3—4. Խորենացի, II, 73 (ստիբելոք յարեցելոք)։

³ K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 139։

⁴ Մ. Կոդյան, Կամսարականները ատեարք Շիրակայ և Արշարունաց, Վիեննա, 1926, էջ 13—14։

⁵ Տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», հրատ. Ստ. Մախասյանցի, Երևան, 1939, էջ 12 (գլ. 9)։

⁶ Տե՛ս Խորենացի, II, պ. 2Ա։

դարձրել է Տրդատ Մեծ, որովհետև նրա Պատմության մեջ Հայաստանի երեք Տրդատ թագավորները՝ Տրդատ Ա-ը, Տրդատ Բ-ը և Տրդատ Գ-ը՝ վերածվել են մեկ Տրդատի:

Ադոնցի կարծիքը, որ Մամիկոնյանները Տաջի արևմտակողմում ապրող ճաներից են ծագում՝ միանգամայն անընդունելի մի կռահում է, որից նա հրաժարվել է և ինքը իր վերջին աշխատություններից մեկում¹:

Որ Կամսարականները ևս նույն այդ ժամանակ են գաղթել՝ այդ նույնպես երևում է նրանց ծագման մասին խորհնացու մոտ պահպանված ավանդությունից: Կամսարականների նախահայրն էր, ըստ խորհնացու Պատմության, Արշակունյաց Կարենյան ճյուղի շառավիղ Կամսարը, որը, չկառնալով հնազանդվել Պարսից Շապուհ Ա թագավորին (241—272), իր ամբողջ ընտանիքով դադարեց էր և ապաստանել Հայոց Տրդատ թագավորի մոտ²:

Խորհնացու հիշատակած այս Տրդատը, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Կոզյանը³, ո՛չ թե Տրդատ Մեծն էր, այլ Տրդատ Բ-ը (216—252/3): Ուրեմն՝ Կամսարականների գաղթը ևս կարելի է ենթադրել երրորդ դարի առաջին կեսում Պարթև Արշակունիների անկումից հետո:

Տրդատ Բ-ի փախուստից հետո հռոմայեցիների մոտ (252/3)՝ Հայաստանը, ինչպես կտեսնենք, դարձավ Մասանյան Պարսկաստանի հպատակ ու վասալ պետություն:

¹ Յե՛ս Ածոն, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 403—404. Նաև նույնի Histoire d'Arménie. Les origines, du Xe au VIe (av. J. C.), Paris, 1946.

² Խորհնացի, II, գլ. 9է:

³ Ս. Կոզյան, Կամսարականները, էջ 1—14:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՐԴԱՏ Բ-ից ՀԵՏՈ ՄԻՆՁԵՎ ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Քաղաքական ընդհանուր դրությունը Հայաստանի նվաճումից հետո.— Շապուհ Ա-ի հաղթական արշավաճեհերը.— Վալերիանոսի պարտությունը.— Արտավազդ Ե.— Արտավազդ Ե-ի նամակը Շապուհ Ա-ին.— Շապուհ Ա-ի արշավաճեհերը Արևելքում և երա պարտությունը:— 2. Պալմիրայի քաղաքական մեծ դերը Ողե-նատոսի ժամանակ.— Հայաստանի քաղաքական կացությունը.— Ջենոբիա և Վաքալաթ և Պալմիրայի անկումը.— հայերի գործակցությունը Պալմիրայի հետ:— 3. Հայաստանի հռոմեական կազմաօրոշումը 272 թվից հետո.— Խոսրով Բ քա-նազաքական անհաստատ ու հեղհեղուկ դրությունը Արևելքում:— 4. Կարսի հաղթա-կան արշավաճեհը և Հռոմի գերիշխանության վերահաստատումը Հայաստանում.— Խոսրով Բ-ի սպանությունը.— սպանության տարեթիվը ըստ Սեբեոսի.— Տրդատ արքայադուռ փախուստը:— 5. Պարսից Ներսէս քաղաքի հաղթական արշավա-ճեհը:— 6. Վալերիոս Մաքսիմիանոսի մեծ հաղթությունը.— այդ հաղթության մասին Փավստոսի վկայությունը:— 7. 298 թվի խաղաղության դաշնագրությունը.— Հա-յաստանի հարավ-արևելյան սահմանը:— 8. Անդրոպոլիսյան երկրների իրավա-կան դրությունը:— 9. Տրդատ Գ-ի գահակալության մասին հայկական աղբյուր-ների վկայությունները.— Տրդատ Գ-ի գահակալության ստույգ տարեթիվը:

Երրորդ դարի երկրորդ կեսը շատ մուժ շրջան է ո՛չ միայն Հա-յաստանի, այլև Հռոմեական կայսրության քաղաքական պատմու-թյան մեջ: Այս ժամանակաշրջանի գլխավոր հին աղբյուրներն են հռոմեական կայսրերի կենսագրությունները (Scriptores historiae Augustae), որոնց արժանահավատությունը դեռ ո՛րինչև ալժամ վեճի առարկա է և, ընդհանուր առմամբ, համարվում է կասկածելի: Աղ-քատիկ են և կցկտուր նաև այս ժամանակաշրջանին վերաբերող չորրորդ դարի հռոմեական պատմության համառոտագրություն-ների և բյուզանդական ավելի ուշ շրջանի ժամանակագրություն-ների վկայությունները:

¹ Տե՛ս M. Rostovzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kai-serreich, Bd. II, übersetzt von L. Wickert, Leipzig, էջ 143—149.

Երրորդ դարի հիսունական թվականներին, ինչպես երևում է այդ աղբյուրների վկայություններից, քաղաքական գրությունը Փոքր Ասիայում բացառիկ կերպով նպաստավոր էր Շապուհ Ա-ի իշխանության ժամկետի համար Առաջավոր Ասիայի արևմտյան երկրներում: Այդ ժամանակ հռոմեական արևելյան նահանգները ենթարկվել էին հարձակումների միաժամանակ թե գոթերի ու բորանների կողմից, որոնք եկել էին հյուսիսից ծովային ճանապարհով և կողոպտում ու ավերում էին Կողքիսի և Փոքր Ասիայի ծովափնյա քաղաքներն ու շրջանները (253—255/6 թվերին), և թե պարսիկների կողմից, որոնք Հայաստանը նվաճելուց հետո ասպնդովել էին իրենց թիկունքը հյուսիսից և համարձակ կերպով ասպատակում էին և ավարառության մատնում Միջագետքն ու Ասորիքը: Շապուհ Ա-ը կարողացել էր նվաճել այստեղ Մծբինը, խառանը ու Անտիոքը և հարձակումներ էր գործում մինչև իսկ Կիլիկիայի ու Կապադովկիայի վրա:

Պատմագետներից ոմանք կարծում են, որ գոթերի ու պարսիկների այդ արշավանքները կապ ունեին իրար հետ և պարսիկների նպատակն էր միանալ Փոքր Ասիայում գոթերի հետ¹:

Շապուհ Ա-ի հաջողությունները թե այստեղ² արևմուտքում և թե արևելքում այնքան մեծ էին, որ նրան այլևս չէր բավարարում իր հոր «շահանշահ իրանի» բարձր տիտղոսը, և նա իր արձանագրությունների մեջ անվանում էր իրեն «շահանշահ իրանի և Անի-րանի», այսինքն՝ «արքայից արքա արիների և ոչ-արիների»:

Պարսիկների հաղթական արշավանքներն արևմուտքում պարբերաբար կրկնվում էին: Սակայն շուտով, 256 թվին³, արևելք եկավ հռոմեական կայսր Վալերիանոսը (253—260) ուղեկցությամբ պրետորիանների պրեֆեկտ Բալլիստայի ու Մարկիանոսի, և պարսիկները հարկադրված եղան մաքրել Անտիոքը:

Վալերիանոսը, Անտիոք ժամանելուց հետո, իր զորքը նախ առաջնորդեց Կապադովկիա և խանգարեց պարսիկներին միանալ գոթերի հետ: Այնուհետև նա, չնայած որ հռոմեական զորքի մեջ

¹ Sht. M. Rostovzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Bd. II, übersetzt von L. Wickert, Leipzig, էջ 162:

² Բուդապեշտի համալսարանի պրոֆեսոր Ալֆոլդին (Alföldi), հիմնվելով հյուսիսային Ասորիքում վերջերս գտնված դրամների վկայությունների վրա, ենթադրում է, որ Վալերիանոսն Անտիոք էր եկել 253/4 թ. ձմեռը, և որ պարսիկներն Անտիոք քաղաքը զրավել էին երեք անգամ՝ 253, 258/9 և 260 թվերին. տե՛ս Cambridge Ancient History, vol. XII (1939), էջ 136, ծան. 3 և 170 —172:

ավերածութիւններ էր գործում ժանտախտ հիվանդութիւնը, շտապեց գնալ Միջագետք և օգնութեան հասնել Եդեսիային, որը պաշարել էին թշնամու զորքերը։ Սակայն Եդեսիայի մոտ Վալերիանոսը չարաչար պարտվեց և գերի ընկավ Շապուհ Ա-ի ձեռքը (260 թ.)։

Սկզբնաղբյուրների վկայութիւններից երևում է, որ պարսկահռոմեական այս կռիվներին մասնակցել էին և հայերը՝ այժմ իբրև դաշնակիցներ պարսիկների ընդդէմ հռոմայեցիներին։

252/3 թվին Հայաստանը, ինչպես վերև տեսանք, գրավել էին պարսիկները։ Եվ հենց այս թվին, ինչպես հավանական է համարվում, Շապուհ Ա-ը թագավոր էր կարգել այնտեղ մի ոմն Արտավազդի, որի ծագման մասին հայտնված են զանազան հակասական կարծիքներ։ Ալիշանը, օրինակ, սրան նույնացրել է հորենացու մոտ հիշատակված Արտավազդ Մանգակունու հետ, Գ. Ասլանը ենթադրում է սրան Ատրպատականի թագավորների սերունդից, Աստուրյանը նույնացրել է նրան Արտավազդ Մամիկոնյանի հետ, իսկ Աննինսկին համարում է նրան Տրդատ Բ-ի որդի¹։ Այս կռահումներից և ոչ մեկը հիմնավորված ու հաստատուն չէ։ Կարելի է միայն հավանական համարել, որ այս Արտավազդ թագավորը, որը Սասանյան Պարսկաստանի կողմնակից էր և բարեկամ, Հայ Արշակունիների տոհմիցը չէր։

Տրդատ Բ-ի այս հաջորդը հիշատակված է Վալերիանոս կայսեր կենսագիր Տրեբելլիոս Պոլլիոնի մոտ, որը հաղորդում է, որ Արտավազդը նամակ էր գրել Շապուհ Ա-ին Վալերիանոսի գերումից հետո և խորհուրդ էր տվել նրան ազատութիւն շնորհել դժբախտ կայսրին։ Հետաքրքիր այդ վկայութիւնը, որի մեջ Արտավազդն անվանված է Հայոց թագավոր, մեջ եմ բերում ամբողջութեամբ։

«Արտավազդը, Հայոց թագավորը,—ասում է Տրեբելլիոսը,— ուղարկեց Շապուհին հետևյալ նամակը.— «Համակիր եմ քո փառքին, բայց ևրկյուղ եմ կրում, որ դու ոչ այնքան հաղթել ես, որքան հրահրել ես մոլեգին կռիվը։ Վալերիանոսին այժմ պահանջում են ազատ արձակել և՛ նրա որդին, և՛ թոռը, և՛ հռոմեական զորավարները, և՛ ամբողջ Գալլիան, ամբողջ Աֆրիկան, ամբողջ Սպանիան, ամբողջ Իտալիան, ու նաև բոլոր ժողովուրդները, որոնք ապրում են Իլլիրիկումում, նաև արևելքում ու Պոնտոսում, և որոնք կողմնակից են հռոմայեցիներին

¹ Տե՛ս Ալիշան, Այբարատ, 1890, էջ 374. K. Aslan, Etudes historiques, էջ 143. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 245—246. А. Аннинский, Древние армянские историки, էջ 44.

կամ նրանց հսկատակ են: Դու վերցրիր գերի միայն մի ծերունու, իսկ քեզ դեմ խիստ թշնամացրիր երկրագնդի բոլոր ժողովուրդներին. գուցե նաև մեզ դեմ, որ ուղարկել էինք քեզ օգնական զորքեր. մենք որ քո հարեաններն ենք՝ միշտ ծանր դրության մեջ ենք ընկնում, երբ դուք իրար հետ կռվում եք»¹:

Վալերիանոս կայսրին գերելուց հետո Շապուհ Ա-ը վերանվաճեց Անտիոք քաղաքը, և պարսկական զորքերը, առաջ շարժվելով դեպի Փոքր Ասիա՝ գրավեցին Կիլիկիայում Տարսոս քաղաքը ու Կապադովկիայում՝ Կեսարիա-Մաժաքը և վերցրին ամենուրեք հարուստ ավար և անթիվ քանակությամբ գերիներ:

Շուտով սակայն սրանց առաջխաղացումը կանգ առավ: Սուրի-Պոմպեյոպոլիս քաղաքի մոտ՝ Կիլիկիայում, նրանց հուժկու հարված հասցրին և ետ մղեցին հռոմեական զորավարներ Մարկիանոսը և Բալլիստան: Այնուհետև ևս, երբ նրանք ետ էին դառնում իրենց երկիրը և անցնում էին Եփրատ դետը՝ նրանց պարտության մատնեց նաև Պալմիրայի արաբ իշխան Սեպտիմիոս Ողենատոսը, որը նրանց ձեռքից խեց ավարը և գերիներին (261 թ.): Հետզհետե այս իշխանն առաջնակարգ դեր խաղաց ամբողջ Արևմտյան Ասիայում:

Պալմիրան (կամ ասորերեն Քադմորը), ինչպես հայտնի է, առևտրական մեծ քաղաք էր արաբական անապատում՝ Դամասկոսի ու Եփրատ գետի միջև: Նա հարստացել էր և բարգավաճում էր, որովհետև այս քաղաքի մոտով էր անցնում միջազգային մեծ առևտրի հարավային ճանապարհներից մեկը: Պալմիրան մեծ շահով ենթարկվել էր հելլենական և հռոմեական մշակույթների ազդեցության, և նրա մեջ կառուցվել էին գեղեցիկ ու հույակապ շենքեր:

261 թվին Պալմիրայի Ողենատոս իշխանը, որը, պարսկական զորքերը Եփրատի մոտ պարտելուց հետո, իրեն հայտարարել էր Պալմիրայի թագավոր, վերջ դրեց Մարկիանոսի որդու, Կվինտոս կայսրի իշխանությանը Հռոմեական արևելքում և նվաճեց հյուսիսային ամբողջ Ասորիքը: Գալլիենոս կայսրը (260—268) նրան ճանաչեց իբրև կուսակալ Ասորիքի և շնորհեց նրան «դուքս», «խմպերատոր» և «վերականգնող Արևելքի» (corrector Orientis) տիտղոսները:

Հաջորդ տարիների ընթացքում, 262—264 թվերին, Ողենատոսը, իբրև հավատարիմ վասալ Հռոմեական կայսրության, հաջողությամբ վերսկսեց պատերազմը պարսիկների դեմ: Նա ազատեց պաշարված Նոսսիան, նվաճեց Մծբինը և Խառանը, վերագրավեց հո-

¹ S^criptores *Trebellius Pollio*, Valerianus pater et filius, 6 (Scriptores historiae Augustae, edid. Hohl, v. II).

մեական ամբողջ Միջագետքը և, հաղթական կերպով առաջ շարժվելով՝ հասավ մինչև Տիգրոն։ 266 թվին նա ռազմի ելավ գոթերի դեմ, որոնք եկել էին ծովով Հերակլեա, և ստիպեց նրանց ետ դառնալ։ Նրա իշխանության տակ էին գտնվում այդ ժամանակ Ասորիքը և սրա շրջակա երկրները՝ Արաբիան, Պաղեստինը, Կիլիկիան և, հավանորեն, նաև Կապադովկիան։

Ողենատոսի ղորեղացման այս ժամանակաշրջանում, ինչպես ենթադրում են Մոմզենը, Խալաթյանցը, Գ. Ասլանը, Սանտալճյանը և ուրիշ շատ պատմագետներ, Հայաստանը ևս ճանաչել էր վերստին Հռոմի գերիշխանությունը¹։ Սակայն այդ մասին մենք հաստատուն տեղեկություններ չունենք։ Ընդհակառակը, «Կայսրերի կենսագրությունների» (Historiae Augustae) մեջ հայերն այս ժամանակ հիշատակված են այն ժողովուրդների շարքում, որոնք անկախ էին Հռոմից²։ Ուստի և ինձ ավելի հավանական է թվում Գաթրճյանի, Գարագաշյանի և Աննինսկու կարծիքը, որոնք մատնանշում են, որ հայերն այդ ժամանակ շարունակում էին մնալ Պարսից գերիշխանության տակ և Հայաստանում, ինչպես ենթադրում են Ադոնցը և Աննինսկին, դեռ թագավորում էր Արտավազդ Ե-ը (252/3 թվից մինչև, հավանորեն, 272/3 թվի)³։

Ողենատոսին, որը սպանվեց 266/7 թվին, հաջորդեց նրա որդին Վաթալթը (266/7—273), սակայն փաստորեն իշխեց նրա մայրը՝ Զենոբիան, որի գեղեցկությունը և քաջարիությունը գովաբանում են հռոմեական աղբյուրները։

Սրանց իշխանության սկզբում Հռոմի և Պալմիրայի հարաբերությունները բավական վատթարացան, որովհետև Գալլիենոս կայսրը ուզեց վերագրավել Հռոմեական արևելքը և, պարսիկների դեմ պատերազմելու պատրվակով, ուղարկեց Արևելք մի մեծ զորաբանակ։ Սակայն Զենոբիան հռոմեական այդ զորքը ներս չթողեց Ասորիք։ Եվ ուշագրավ է, որ այս դեպքը, կայսրության ծանոթազարկան դրուժյան պատճառով, հետևանք չունեցավ, ու շու-

¹ Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 435. Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 342. К. Aslan, Etudes historiques, էջ 144. Santalagian, Histoire documentaire, էջ 580 և ուրիշները։

² Տե՛ս Trebellius Pollio, Valerianus, 6. Նույնի, Tyranni triginta, 30, 7, 18. Vopiscus, Avrelianus, 11, 27, 28, 41 (Scriptores historiae Augustae, edid. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927)։

³ Տե՛ս Գաթրճյան, Տիեզեր. պատմութ., Բ, էջ 462. Գարագաշյան, Քրեական պատմութիւն, Բ, էջ 274. Аннинский, Древние армянские историки, էջ 44. Адоңц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 428.

տով վերականգնվեցին նախկին հարաբերությունները, և Պալմիրան շարունակեց մնալ իբրև վասալ Հռոմի:

Կայսրության խառնակ վիճակը Գալլիենոսի հաջորդ Կլավդիոս Բ-ի ժամանակ (268—270) հնարավորություն տվեց Զենոբիային ավելի ընդարձակելու իր երկրի սահմանները: Պալմիրայի Զաբդաս զորավարը տիրեց և՛ Եգիպտոսին, և՛ գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիային:

Հռոմի հանդեպ այս, իհարկե, մի նոր ոտնձգություն էր, և Զենոբիան, գիտակցելով այդ՝ իր որդուն, Վաբալլաթին, հայտարարեց «Օգոստոս» (Augustus), այսինքն՝ Պալմիրայի անկախ թագավոր, և բարեկամություն հաստատեց Սասանյան Պարսկաստանի հետ (271 թվին):

Հռոմում այդ ժամանակ Կլավդիոս Բ-ին հաջորդել էր Ավրելիանոսը (270—275), որը, իհարկե, չէր կարող հանդուրժել Հռոմեական արևելքի անջատումը կայսրությունից: 271 թվի ամառը հռոմեական կայսրը մեծ զորքով եկավ Իտալիայից Ասորիք: Երկու մեծ ճակատամարտում Անտիոքի և Եմեսայի (այժմյան Հոմսի) մոտ նա ծանր պարտության մատնեց Պալմիրայի զորքերը, գերի վերցրեց Զենոբիային ու Վաբալլաթին և կարճատև պաշարումից հետո գրավեց Պալմիրան (272 թվին):

Կայսեր հեռանալուց հետո Պալմիրայի բնակչությունը ապստամբեց հռոմայեցիների դեմ, ուստի և Ավրելիանոսը շտապ կերպով վերադարձավ Ասորիք և այդ հարուստ առևտրական քաղաքն անխնա կերպով մատնեց սրի, կողոպուտի և ավերածության (273 թվին):

Հռոմեական աղբյուրների վկայություններից մեզ հայտնի է, որ Զենոբիայի դաշնակիցներն էին հռոմայեցիների դեմ պարսիկները և հայերը: Տրեբելլիոս Պոլլիոնի մոտ բերված է Ավրելիանոսի գրած նամակը հռոմեական ժերակույտին, որի մեջ մատնանշված է, թե որպիսի մեծ երկյուղ էր ներշնչել Զենոբիան արևելցիներին և, մասնավորապես, նաև հայերին:

«Կարող եմ ասել,—գրում է Ավրելիանոսը,—որ սրան [Զենոբիային] պետք է վերագրել, որ Ողենատոսը հաղթեց պարսիկներին և, փախուստի մատնելով Շապուհին՝ հասավ մինչև Տիգրոն: Ես կարող եմ հավաստիացնել, որ այդ կնոջից այնքան էին ակնածում արևելյան և եգիպտական ժողովուրդները, որ ո՛չ արաբները, ո՛չ սարակինոսները, ո՛չ էլ հայերը չէին համարձակվում ժաժ գալ»¹:

¹ St¹ Trebellius Pollio, Triginta tyranni, 30 (Scriptores historiae Augustae, edid. Hohl, vol. II).

Եմեսայի մոտ տեղի ունեցած կռիւից հետո, ինչպես հաղորդում է Փլավիոս Վոպիսկոսը, Ավրելիանոսը նամակ էր գրել Զենոբիային և առաջարկել էր անձնատուր լինել: Ուշագրավ է, որ այդ նամակի պատասխանի մեջ, որ գրել էր Զենոբիան, իբրև Պալմիրայի դաշնակիցներ հիշատակված են նաև հայերը: Զենոբիայի ալդ նամակը ևս կարևոր էմ համարում մեջ բերել ամբողջությամբ:

«Զենոբիա թագուհի Արևելքի Ավրելիանոս Օգոստոսին: Ոչ ոք մինչև այժմ բացի քեզանից չէր խնդրել նամակով այն, ինչ որ դու ես պահանջում: Ելքը պատերազմական գործողությունների լուծվելու է քաջության միջոցով: Խնդրում ես, որ անձնատուր լինեմ, որպես թե չգիտես, որ Կլեոպատրա թագուհին ուզեցել էր ավելի շուտ մեռնել, քան ապրել որևէ կերպ անարժանավորապես: Մեղ չեն պակասում օգնական զորքեր պարսիկների կողմից, որոնց արդեն մենք սպասում ենք: Մեր կողմն են սարակինոսները, մեզ կողմնակից են հայերը: Ասորի ավազակները քո զորքը հարվածել են: Ի՞նչ կլինի, Լթե գա այն օգնությունը, որն ամեն տեղից սպասվում է: Մի կողմ կթողնես, իհարկե, քո բարձրահոնությունը, որի պատճառով այժմ հրամայում ես անձնատուր լինել, կարծելով՝ իբր ամենուրեք հաղթող ես»¹: Փլավիոս Վոպիսկոսը մի փոքր ներքև հաղորդում է նաև, որ Ավրելիանոսը

«բռնել էր այն օգնական ուժերը, որ ուղարկված էին պարսիկների կողմից, իսկ սարակինոսների և հայերի դաշնակից ջոկատները կաշառել էր, նաև իր կողմն էր անցկացրել կամ բռնությամբ, կամ հնարամտությամբ: Վերջապես, նա մեծ զորքով հզորագույն կնոջը հաղթեց: Արդ՝ երբ հաղթված Զենոբիան փախչում էր ուղտերով, որ անվանվում են արվայիկներ [միասապատ ուղտեր], և գնում էր Պարսկաստան՝ բերելից հեծելազորի կողմից և հանձնվեց Ավրելիանոսի ձեռքը:

Այսպիսով Ավրելիանոսը հաղթող եղավ ու նաև ամբողջ Արևելքի տեր, որովհետև նա Զենոբիային կալանավորել էր և պարսիկների, հայերի ու սարակինոսների հետ՝ ավելի բարձ-

¹ S¹ Flavius Vopiscus, Avrelianus, 27 (Scriptores historiae Augustae, edid. Hohl, vol. II).

² Տաշյանի մոտ («Աղաթանգեղոս», էջ 117, ծան. 4) թարգմանված է՝ «Իբրև ի շղթայ էր Զենոբիա և ընդ նմա (էին) պարսիկք, հայք և սարակինոսք», սակայն Աստուրյանը («Քաղաքական վերաբերութիւններ», էջ 248) իրավացի կերպով մատնանշել է, որ Ավրելիանոսը ո՛չ թե գերի էր բռնել հայերին, այլ նրանց հետ համաձայնության էր եկել:

րամտորեն ու ավելի հպարտ կերպով էր հարդարում, ինչ որ պահանջում էր ժամանակի շահը»¹:

Հայերն ու հայ ղորքը հիշատակված են նաև Վոպիսկոսի հետևյալ հատվածներում.

1. Վոպիսկոս, Ավրելիանոս, 11՝

«Քո [Ավրելիանոսի] ձեռքումն է լինելու զորքի առաջնորդի պաշտոնը: Դու ունես նետաձիգներ՝ 300 իլյուրիկեցիներ, 600 հայեր [ըստ երևույթին, Փոքր Հայքի], 150 արաբներ, 200 սարակինոսներ և 400 օգնական զորք Միջագետքի»:

2. Նույնը, 30՝

«Այդ [կարբիական] մականունը [Ավրելիանոսի] համարվեց պակասավոր, որովհետև նա անվանվեց նաև Գոթական, Սարմատական, Հայական, Պարթևական և Ադիաբենական»:

3. Նույնը, 41՝

«Նա [Ավրելիանոսը] պարսիկներին, որոնք մինչև այդ ժամանակ ամբարտապանացել էին Վաղերիանոսի կործանման պատճառով, ցաքուցրիվ արեց, ի փախուստ դարձրեց և պարտության մատնեց: Նրան սարակինոսները... իբերները, աղվանները, հայերը, նաև Հնդկաստանի ժողովուրդները, մեծաբույժ են գրեթե իբրև աստծուն»:

Ուշադիր կերպով քննելով մեջ բերված այս վկայությունները, ինձ թվում է, կարելի է հավանական համարել, որ Հայաստանը ինչպես Ոգենատոսի, նույնպես և Զենոբիայի ժամանակ ենթարկված չէ եղել Պարսիկների իշխանությանը, այլ գտնվել է Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ և վերջինիս հետ միասին դաշնակից է եղել Զենոբիային:

Բացի այդ, ինչպես մատնանշում են Տուրներիզը, Սանտալճյանը և Մորգանը², կարելի է ենթադրել, որ Զենոբիայի պարտությունից հետո Հայաստանը, հակառակ Մոմզենի, Խալաթյանցի, Լեոյի և ուրիշների կարծիքի³, ընկել էր նորից կայսրության ազդեցության շրջանակի մեջ և ճանաչել էր վերստին Հռոմի գերիշխանությունը: Սրա ապացույց կարող է ծառայել ո՛չ միայն Ավրելիանոսի «Հայական» տիտղոսը, այլև այն, որ վերև բերված վկայություններից մե-

¹ Flavius Vopiscus, Avrelianus, 28.

² St'-u Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 432. Sandulglan, Histoire documentaire, էջ 381. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 110.

³ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 442. Халатъянц, Очерк истории Армении, էջ 344. Լեո, «Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 639 և ուրիշները»:

կոսմոսն անվանված է «ամբողջ Արեւելքի տեր»։ Եվ, իրոք, Զոսմոսի մի վկայությունից մեզ հայտնի է, որ 272 թվի իր հաղթություններից հետո Ավրելիանոսը միացրել է Հռոմին Միջագետքը¹։

Ուշագրավ է նաև, որ Ավրելիանոսի հաղթահանողներն մասնակցած ժողովուրդների այն շարքում, որ անկախ էին Հռոմից, չեն հիշատակված հայերը²։ Այդ, ինչպես կարծում են, կարող է դարձյալ մի նշան համարվել, որ Հայաստանն այդ ժամանակ գտնվում էր Հռոմի հովանավորության տակ³։

Կարծում են, որ Հայաստանի աղատագրումը Պարսից գերիշխանությունից քաղաքական բարդություններ առաջ չէր բերել, որովհետև Սասանյան Պարսկաստանն այդ ժամանակ բավական թույլ էր և զբաղված էր իր ներքին գործերով։ 272 թվին մեռել էր Շապուհ Ա-ը, որից հետո թագավորել էին Պարսկաստանում, արագ արագ իրար հաջորդելով, նրա որդիները՝ Հորմիզդ Ա-ը (272—273) և Վահրամ Ա-ը (273—276)։

Փոփոխությունը Հայաստանում, հավանորեն, տեղի էր ունեցել Շապուհ Ա-ի մահից անմիջապես հետո, և կարելի է ենթադրել, որ հեղաշրջման ժամանակ Հայաստանի գահի վրա նորից վերահաստատվել էր Հռոմի բարեկամ Արշակունիների դինաստիան։ Արշակունի հայ թագավորը, որը հաջորդել էր Արտավազդ Ե-ին, ըստ երևույթին, Տրդատ Մեծի հայր խոսրով Բ-ն էր (272/3 մինչև, հավանորեն, 287 թվը)։

Այդ մասին հիշողություններ պահպանված են հայկական աղբյուրներում, գլխավորապես՝ Սեբեոսի և Մովսես Խորենացու մոտ, որոնք պարզ ու որոշ վկայում են, որ Տրդատ Մեծից առաջ, որը Հայաստանի թագավոր էր դրվել Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ (284—305), Հայաստանում իշխել էր նրա հայրը՝ խոսրովը։

Գ. Ասլանը կարծում է, որ այս խոսրովը Տրդատ Բ-ի կրտսեր եղբայրն էր⁴։ Սակայն, եթե նկատի ունենաք, որ հայ Արշակունի թագավորներն իրենց որդիներին անվանում էին պապերի անուններով՝ կարող ենք ավելի քան հավանական համարել, որ այս խոսրով Բ-ը խոսրով Ա-ի թոռն էր և Տրդատ Բ-ի ո՛չ թե եղբայրն էր, այլ որդին։

Ուշադրության արժանի է այս խոսրով Բ-ի մասին Աննինսկու

¹ Zostmos, 60, 1.

² Vopiscus, Avrelianus, 33.

³ Տե՛ս Ասատույան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 249.

⁴ Տե՛ս Կ. Aslan, Études historiques, էջ 144.

հետաքրքիր մի նոր դիտողությունը: Նրա կարծիքով, Տրդատ Մեծի որդի հոսրով Կոտակի գահակալության վերաբերյալ հորենացու ժամանակագրական վկայությունը, իրապես, վերաբերում է Տրդատ Մեծի հոր հոսրով Բ-ին: Ըստ հորենացու վկայության՝ հոսրով Կոտակը գահ էր բարձրացել Պարսից Հորմիզդ թագավորի երկրորդ և Կոստանդինոսի իշխանության (337—361) ութերորդ տարում¹: ժամանակավրիպումը այս վկայության մեջ ակնհերե է, որովհետև Կոստանդինոսին ժամանակակից էր ո՛չ թե Հորմիզդը, այլ Շապուհ Բ-ը (310—379): Որովհետև հորենացին Հորմիզդին համարում է Շապուհ Ա-ի (241—272) հաջորդ, ուստի և նրա վկայության մեջ, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշում է Աննինսկին, վերոհիշյալ Հորմիզդը պարզապես Հորմիզդ Ա-ն է (272—273), որի երկրորդ տարում Հայաստանում գահ էր բարձրացել ո՛չ թե հոսրով Կոտակը, ինչպես թյուրիմացաբար մատնանշում է հորենացին, այլ Տրդատ Մեծի հայր հոսրով Բ-ը (272/3 մինչև, հավանորեն, 287 թ.)²:

Հոսրով Բ-ի թագավորության ժամանակ քաղաքական դրությունն Արևելքում խիստ անկայուն էր և փոփոխական: Սասանյան Պարսկաստանը չէր կարող, իհարկե, հանդուրժելի համարել Հռոմի ազդեցության ու իշխանության վերահաստատումը Հայաստանում և Միջագետքում, ուստի և պարսկա-հռոմեական կոիվները պարբերաբար շարունակվեցին նաև երրորդ դարի վերջին քառորդում:

Պատմական այդ անցքերը, ինչպես և քաղաքական իրադրության տատանումները Հայաստանում, դժբախտաբար, մինչև այժմ դեռ բավարար կերպով պարզված չեն աղբյուրների ու նյութերի աղքատության և անբավարարության պատճառով:

Հավանորեն, դեռևս Ավրելիանոսի մահից անմիջապես առաջ Հռոմեական արևելքում տեղի էին ունեցել ինչ-որ փոփոխություններ: Վոպիսկոսի վկայությունից երևում է, որ Ավրելիանոսը 275 թվին մեծ զորք էր հավաքել և պատերազմի էր պատրաստվել Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, բայց Արևելք զալու ժամանակ ճանապարհին սպանվել էր³: Ուշագրավ է նաև, որ Զոսիմոսը, որի մոտ 272—3 թվերին Միջագետքը հիշատակված է իբրև հռոմեական երկիր, 276 թվի համար տալիս է տարբեր տեղեկություն, վկայելով, որ այդ ժամանակ Պրորոս կայսեր (276—282) իշխանության տակ են եղել Արևելքում՝ Ասորիքը, Փյունիկիան, Պաղես-

¹ հորենացի, III, գլ. Ը:

² Տե՛ս А. Анникский, Древние армянские историки, էջ 54—55.

³ Vopiscus, Avrelianus, 35.

տինը և նգիպտոսը¹։ Նրա վկայության մեջ Միջագետքը և Հայաստանը չեն հիշատակված։

Հունա-հռոմեական աղբյուրները հաղորդում են նաև, որ Պրոբոս կայսրը 279 թվին հաշտություն էր կնքել Պարսից թագավոր Վահրամ Բ-ի (276—293) հետ։

Այս հաղորդումը, ինչպես մատնանշել է Մոմզենը, կասկածելի է և անհավաստի²։ Հավանական է միայն այն, որ Պրոբոսը ևս Ավրելիանոսի նման, երբ ռազմի էր գալիս Սասանյան Պարսկաստանի դեմ՝ ճանապարհին սպանվել էր (282 թ.)։

Հայաստանի քաղաքական կացության մասին այս ժամանակներում մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք։ Աստուրյանը ենթադրում է, որ Հռոմեական կայսրության թուլացման այս շրջանում Հայաստանը բավական անկախ դիրք էր ստացել և այնտեղ, հավանորեն, մեծ չէր ո՛չ միայն հռոմեական, այլև պարսկական ազդեցությունը³։

Հռոմայեցիները, իրենց խախտված իրավունքներն Արևելքում վերականգնելու համար, կարողացան պատերազմ սկսել պարսիկների դեմ միայն Կարոս կայսեր ժամանակ (282—283)։ Սա ուղեց վերագրավել Միջագետքը, նաև Հայաստանում վերահաստատել Հռոմի գերիշխանությունը, և մեծ զորքով եկավ Արևելք (282 թվի վերջերին)։ Նա մտավ նախ Հայաստան, և հոսորով Բ-ը, ըստ երեվոյթին, վերստին ճանաչեց Հռոմի գերիշխանությունը։

Պարսից թագավոր Վահրամ Բ-ը շտապեց դեսպաններ ուղարկել և խնդրեց խաղաղություն կնքել, սակայն Կարոսը ետ ուղարկեց դեսպաններին և իր արշավանքը շարունակեց։ Նա հեշտությամբ վերագրավեց Միջագետքը, հասավ մինչև Տիգրոն և տիրեց Սելևկիային, բայց 283 թվին Տիգրիսի ափերի մոտ հանկարծամահ եղավ⁴։

Կարոսի որդին, Նումերիանոսը, որ կայսր էր հայտարարվել, ետ նահանջեց, բայց վերադարձի ժամանակ սպանվեց Նիկոմեդիայի մոտերքում։ 284 թվին նրան հաջորդեց Դիոկլետիանոս կայսրը (284—305), որը դառավ բացարձակ միապետ Հռոմեական կայսրության։

¹ Zosimos, I, 64.

² Տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 442, ծան. 1. Խառնաշըփոթ տեղեկություններ խաղաղության կնքման մասին տալիս են՝ Vopiscus, Probus, 17 և Synesius, De regno, c. 18.

³ Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 247 և 249.

⁴ Տե՛ս Synesius, De regno. c. 18. Vopiscus, Carus, 8. Zonaras, XII, 30. Eutropius, IX, 18. Aurelius Victor, Caes., XXXVIII. Համեմատե՛ նաև Նորենացի (I), գլ. ՀԹ, որի մոտ դեպքերը խիստ շփոթված են։

Պատմագիտական ուստմանասիրություններում, օրինակ, Մուհեմեդի, Տաշյանի, Խալաթյանցի և ուրիշների երկերում, մատնանշվում է, որ 283—286 տարիներում խաղաղության դաշն էր կնքված Վահրամ Բ-ի հետ և ըստ այդ դաշնագրության Հայաստանը տրվել էր Հռոմեական կայսրության¹։ Սակայն այդ պնդումները, որ հիմնված են Դիոնիսիոսի վերաբերող ներքողական ճառերի կցկտուր ու մուլթ վկայությունների վրա², վիճելի են և դժվար ընդունելի։

Ավելի հավանական կարելի է համարել Աստուրյանի և Աննինսկու կարծիքը, որոնք ենթադրում են, որ վերոհիշյալ թվերին օրինավոր դաշինք կնքված չէ եղել³։ Ըստ երևույթին, մինչև երրորդ դարի վերջերը թե Հայաստանը և թե Միջագետքը տարտամ և անորոշ դրության մեջ են եղել և անցել են ձեռքից ձեռք։ Հայաստանում այս խառնակ ժամանակաշրջանում, ինչպես վերև ասացինք, թագավորում էր Տրդատ Մեծի հայրը, Խոսրով Բ-ը։

Աննինսկին ենթադրում է, որ այս Խոսրով Բ-ն էր մասնակցել Կարոսի վերոհիշյալ արշավանքին և հասել էր մինչև Տիգրոն, ինչպես այդ մատնանշում է Ագաթանգեղոսը⁴։ Հայկական ավանդությունը սրա սպանության մասին Սասանյան Պարսկաստանի թելադրանքով, որ մանրամասն մեջ է բերված Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ, թեպետև ունի իր մեջ վիպական-ստեղծական մանրամասնություններ, սակայն ըստ էության կարող է լինել պատմական հիշողություն։ Միանգամայն բնական է և հնարավոր, որ Խոսրով Բ-ի հակապարսկական վարքագիծը առաջ էր բերելու նրա դեմ կատաղի թշնամություն, ուստի և հավանական է, որ նրանից կարող է վրեժ առած լինել Պարսից թագավորը։

Խոսրով Բ-ի սպանության տարիթվի մասին ուղադրության արժանի է Աննինսկու կարևոր ցուցումը։ Նրա կարծիքով, Սեբեոսի Պատմության մեջ ճիշտ են ցույց տրված թե Խոսրով Բ-ի սպանության և թե Տրդատ Գ-ի ու Կոստանդինոսի զահակալության տարիթվերը։ Եվ, հիրավի, Սեբեոսի եռանուն, աղավաղումներով լի

¹ Mommsen, Römische Geschichte, V, էջ 443. Տաշյան, Ագաթանգեղոս էջ 125. Халатъянц, Очерк истории Армении, էջ 345 և ուրիշները։

² Տե՛ս Panegyrici latini XII° II (289 թ.), III (290 թ.), V (297 թ.) և XII (289 թ.)։ Համեմատե՛ Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 253, ծան. 1։

³ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 253 և АННИНСКИЙ, Древние армянские историки, էջ 45։

⁴ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, գլ. Ա, 19 (Տիգրիս, 1909, էջ 16)։ Համեմատե՛ նաև «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939, էջ 14—15 (գլ. Գ)։

ցանկը, որ պարունակում է բաղմամբիվ ժամանակագրական և սին-խրոնիկական կուպիտ սխալներ, հատկապես այս մասում տալիս է պատմական ճիշտ թվեր, որոնք կատարելապես համապատասխանում են պատմագիտական նոր ուսումնասիրությունների տվյալներին: Ինչպես վկայում է Սեբեոսը՝

«Արտաշիր Պարսից թագավորի քսանմեկերորդ և Դիոկլետիանոս կայսեր շորորդ տարում մեռել էր հոսսով Քաջը վատանուն Անակի ձեռքով: Եվ Հայոց աշխարհի վրա իշխում էր Պարսից Արտաշիր արքան 11 տարի: Դիոկլետիանոս՝ շորորդ [տարին]:

Արտաշիրի երեսներորդ, Դիոկլետիանոսի տասնհինգերորդ տարում Տրդատիոսը կայսերակերպ շքեղությամբ ելնում է իբրև ախոյան գոթերի թագավորի դեմ: Եվ իսկույն, ձերբակալելով ախոյանին, գոթերի վիթխարի թագավորին՝ բերում և ներկայացնում է Դիոկլետիանոս կայսրին: Եվ Դիոկլետիանոսը նույն այս թվին Տրդատին թագավոր է կարգում Հայոց աշխարհի վրա: Նա տալիս է սրա ձեռքը մեծ զորք և ուղարկում սեփական նրա իշխանությունը՝ Հայոց աշխարհը: Սա ամենայն քաջությամբ և բարեպաշտությամբ թագավորում է 70 տարի: Այսպես, ուրեմն, Արտաշիր՝ 32, Դիոկլետիանոս՝ 15, Տրդատես՝ առաջին [տարին]:

Հայոց Տրդատ արքայի իններորդ տարում թագավորում է Հունական աշխարհում Կոստանդիանոս, որը կառուցել է Բյուզանդիան՝ 9 տարի»:

[«Յամի Ի-երորդի առաջներորդի Արտաշրի Պարսից արքային ի շորորդում ամի Դիոկլետիանոսի կայսեր՝ մեռանի Քաջն հոսսով ի վատանուն Անակայ: Եւ տիրէ ի վերայ աշխարհիս Հայոց Արտաշիր արքայ Պարսից ամս ժԱ: Դիոկլետիանոս՝ զշորորդն:

Յամին Լ-երորդի Արտաշրի, հնգետասներորդի Դիոկլետիանոսի, կայսերակերպ շքեղութեամբ Տրդատիոս ելանէ ախոյան ընդդէմ արքայի գդաց: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ զախոյանան անարի զթագաւորն գդաց՝ ածեալ կացուցանէ յանդիման կայսերն Դիոկլետիանոսի. և անդէն ի նմին ամի թագաւորեցուցանէ Դիոկլետիանոս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Գումարէ ի ձեռս սորա զաւրս բազումս և արձակէ յւրական իշխանութիւն յաշխարհին Հայոց: Որ տիրէ ամենայն քաջութեամբ և բարեպաշտութեամբ ամս Հ: Եւ է այսպէս. Արտաշիր՝ ԼԲ, Դիոկլետիանոս՝ ԺԵ, Տրդատէս՝ զառաջինն:

Յամին Թ-երորդի Տրդատայ արքային Հայոց թագաւորէ ի վերայ Յունաց աշխարհին Կոստանդիանոս, որ շինեաց զԲիւզանդիա՝ ամս ԹյՂ¹:

Աբեռոսի եռանուն ցանկի մեջ, ինչպես դժվար չէ համոզվել, միանգամայն սխալ է այն, որ իբր թե երրորդ դարում Հայաստանում թագավորել են միայն երկու թագավոր՝ Խոսրով Մեծը (51 տարի) և նրա որդի Տրդատ Մեծը (70 տարի), իսկ Պարսկաստանում՝ Սասանի որդի Արտաշիւրը (50 տարի) և Արտաշիւրի որդի Շապուհը (73 տարի):

Այս սխալն առաջացել է, ըստ երևույթին, նրանից, որ եռանուն ցանկի հեղինակը իր սինխրոնիկական հաշիվների համար հիմք է ընդունել Ագաթանգեղոսի մոտ բերված վիպական ավանդութեան անհավաստի ժամանակագրութունը: Իսկ Խոսրով Բ-ի սպանութեան և Տրդատ Գ-ի ու Կոստանդիանոսի գահակալութեան թվականները, հավանորեն, նրան հայտնի են եղել թանկարժեք մի այլ աղբյուրից, որի մեջ Խոսրով Բ-ի մահը մատնանշված է եղիլ Դիոկլետիանոսի շորորող տարում, այսինքն՝ 287 թվին, Տրդատ Գ-ի գահակալութունը՝ Դիոկլետիանոսի տասնհինգերորդ տարում, այսինքն՝ 298 թվին, և Կոստանդիանոսի գահակալութունն Արևմուտքում՝ Տրդատի իններորդ տարում, այսինքն՝ 306 թվին:

Այս երեք տարեթիվն էլ, որ տարբեր են մյուս հայ պատմագիրների ցուցումներից, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Աննինսկին², կարող են լինել պատմական և ճիշտ:

Թե ի՛նչ պարագաներում էր սպանված Խոսրով Բ-ը՝ այդ պարզ չէ, որովհետև այդ մասին մենք ունենք տարբեր ավանդութուններ: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ նրան սպանել էր տվել դավով Արտաշիւրը Անակ Պարթևի ձեռքով, և Խոսրովի որդիներից ազատվել էր միայն մանկիկ Տրդատը, որին դայակները փախցրել էին Հռոմեական երկիրը³: Իսկ Նղիշիի վկայութեամբ՝ Տրդատին տղայութեան հասակում տարել էին Հռոմայեցոց երկիրը, ազատելով նրան թի հայրասպան մարդախողովող Տօրեղբարցն իւրոց⁴: Նղիշիի այս վկայութունը, որ մեջ է բերված հայերի Թեոդոս կայսրին գրած նամակում, հավանորեն, ավելի մոտ է ճշմարտության, քան Ագաթանգեղոսի վիպական պատմվածքը: Ուստի և կարելի է թերևս ենթադրել, որ մանկիկ

¹ «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի Երևան, 1939, էջ 15 (դ. Գ):

² Аннинский, Древние армянские историки, էջ 50—51:

³ Ագաթանգեղոս, գլ. Գ, 36 (Տիգրան, 1909, էջ 24):

⁴ Նղիշե, Գ, Վենետիկ, 1852, էջ 123:

Տրգատի փախուստից հետո քաղաքական իշխանությունը Հայաստանում իրենց ձեռքն էին ձգել հոսսրով Բ-ի եղբայրները:

Ինչպես հայտնի է, պատմական այս անցքերը ժամանակագրական տեսակետից բոլորովին այլ կերպ են լուսաբանված Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ: Խոսրով Մեծի մահը նրա մոտ ցույց է տրված Վալերիանոս կայսեր (253—260) ժամանակներում, իսկ Տրգատ Մեծի գահակալությունը՝ Դիոկլետիանոս կայսեր երրորդ տարում (286 թ.): Պետք է նկատի ունենալ սակայն, որ Խորենացու Պատմության այս մասում նրա արհեստական ժամանակագրական սխեման, որ կազմված է, գլխավորապես, Ագաթանգեղոսի վկայությունների և Սեբեոսի սխալաշատ ժամանակագրական ցանկերի հիման վրա՝ նրա պատմական երկի ամենաթույլ կողմն է: Ուստի և Խորենացու այդ տվյալները մենք կարող ենք անտեսել:

Պարսից Վահրամ Բ-ին 293 թվին հաջորդեց Շապուհ Ա-ի որդի Ներսեսը (293—302), որը, հետևելով իր հոր օրինակին, ուժեղ կերպով վերսկսեց պայքարը կայսրության դեմ: 295 կամ 296 թվին նա պատերազմ հայտարարեց Հռոմին և ուզեց իր իշխանությանը ենթարկել ո՛չ միայն Միջագետքն ու Հայաստանը, այլև ամբողջ Փոքր Ասիան: Ամսիանոսի վկայությամբ, նա վերազրավեց Հայաստանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Հռոմի գերիշխանության տակ: Նրա դեմ ռազմի ելավ Դիոկլետիանոսի զորավար Գալերիոս Մաքսիմիանոսը:

Գլխավոր ու վճռական ընդհարումը պարսիկների հետ տեղի ունեցավ Միջագետքում՝ Խառանի և Կալլինիկումի միջև, մոտավորապես այն տեղերում, ուր հռոմեական զորքի 53 թվի (մեր թվականությունից առաջ) սոսկալի պարտությունից հետո սպանվել էր Կրասսոսը: Այս ճակատամարտում Գալերիոս Մաքսիմիանոսը ծանրը պարտություն կրեց պարսկական հեծելազորից, որն իր թվով ու որակով ավելի ուժեղ էր, քան հռոմեականը (296 թ.): Հաղթված Գալերիոսը վերադարձավ Դիոկլետիանոսի մոտ Անտիոք, որը նրան խիստ կշտամբեց և, ի նշան արհամարհանքի, հրամայեց ամբողջ զորքի ներկայությամբ գնալ հետիոտն նրա առջևից:

Այս կովին, հավանորեն, մասնակցել էր հռոմայեցիների մոտ ապաստանած Խոսրով Բ-ի որդին, Տրգատը, որն այնտեղ ապրել ու մեծացել էր Գալերիոս Մաքսիմիանոսի ընկերոջ՝ Լիկինիոս Լիկինիանոսի մոտ²: Ագաթանգեղոսի պատմելով, նա, ծանր վիրավոր-

¹ Amm. Marc., XXIII, 5, 11.

² Այս Լիկինիոս Լիկինիանոսը, որը 307 թվին Գալերիոսի կողմից նշա-

ված լինելով կռվում, իր զենքերն ու ձիու սարքը մեջքին կապած՝ լողալով անցել էր իր ձիու հետ միասին լայն ու խոր նփրատ գետը և անվնաս հասել էր Լիկինիանոսի մոտ¹:

Պատերազմը պարսիկների հետ շարունակվեց նաև 297 թվին: Այս անգամ ևս հռոմեական զորքի առաջնորդն էր Գալերիոս Մաքսիմիանոսը: Սակայն նա այժմ պատերազմի վայր ընտրեց Հայաստանի լեռնային շրջանները, որոնք նպաստավոր չէին պարսկական հեծելազորի ռազմական գործողությունների համար: Հայաստանը շատ հարմար էր իբրև պատերազմի թատերավայր նաև այն տեսակետից, որ այնտեղ կարող էին իրեն օգնել Տրդատի կողմնակից հայերը:

Գալերիոսի այս հաշիվները շատ ճիշտ էին: Ներսեհի բանակը Հայաստանում գլխովին ջարդվեց (297 թ.): Գալերիոսի ձեռքն ընկան Պարսից թագավորի կանայք, քույրերն ու երեխաները, մեծամեծներից շատերը, նաև հարուստ ռազմական ավար: Սասանյան Պարսկաստանն այս անգամ բոլորովին հուսաբեկ եղավ, և Ներսեհ թագավորը շտապեց խաղաղության դաշն կնքել և հանձն առավ ամենածանր պայմանները:

Կնքված այդ խաղաղությունը տևեց քառասուն տարի, և Հայաստանն այդ ժամանակաշրջանում, գտնվելով Տրդատ Գ-ի և նրա որդի Խոսրով Գ-ի իշխանության տակ, խաղաղ կյանք ունենալով՝ առաջադիմեց կուլտուրապես և տնտեսապես:

Գալերիոս Մաքսիմիանոսի 297 թվի հաղթությունը, որ խիստ մեծ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի համար, նկարագրել են և՛ հունա-հռոմեական, և՛ հայ պատմագիրները: Ավելորդ չեմ համարում այդ վկայություններից ամենակարևորները մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Eutroplus, Breviarium, IX, 24—25՝

«Բայց շուտով նա [Գալերիոսը] Իլլիրիկումի ու Միզիայի օժանդակությամբ զորք հավաքեց և նորից Մեծ Հայքում կռվի բռնվեց Հորմիզդի ու Շապուհի պապ Ներսեհի հետ ամենամեծ հնարամտությամբ և ոչ պակաս խորհրդածությամբ ու նաև քաջությամբ. նա մինչև իսկ կատարեց լրտեսի դեր երկու կամ երեք ձիավորի հետ միասին: Պարտության մատնելով Ներսե-

նակվել էր Իլլիրիայի կուսակալ և անվանվել էր Կեսար, իսկ 313 թվին դառել էր Արևելքի միահեծան տիրակալ, ինչպես հաղորդում է նվտրոպիոսը (X, 4), մասնակցել էր 296 և 297 թվերի պարսկա-հռոմեական կռիվներին:

¹ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, գլ. ԺԹ (Տփղիս, 1909, էջ 108—109): Համեմատե՛ք K. Aslan, Études historiques, էջ 147:

հին՝ նա կողոպտեց նրա բանակատեղը. վերջրեց նրա կանանց, քույրերին, երեխաներին և, բացի այդ, անթիվ քանակությամբ պարսիկ ազնվականներ ու պարսկական հարստագույն գանձեր: Իրեն [Ներսէհին] նա քշեց Պարսից թագավորութեան ամենահեռավոր ամայի տեղերը»:

2. Rufus Festus, Breviarium, գլ. XXV՝

«Ինքը հրամանատարը [Գալերիոսը] երկու ձիավորի հետ լրտեսեց Մեծ Հայքում թշնամուն. և ապա, քսանհինգ հազար զորքով անսպասելիորեն հարձակվելով թշնամական բանակատեղերի վրա՝ նա իսկույն Պարսից անթիվ զորքերի վրա ընկավ և նրանց կատարյալ ջարդ տվեց: Պարսկաստանի թագավոր Ներսէհը փախավ. նրա կինը և աղջիկները գերի ընկան, բայց մեծագույն հսկողությամբ նրանց ողջախոհութիւնը պահպանեցին: Այդ բանի վրա զարմացած պարսիկները խոստովանում էին, որ հռոմայեցիներն իրենց գերազանցում են ո՛չ միայն զենքով, այլև բարքով: Եվ նրանք վերադարձրին Միջագետքը հինգ Անդրտիգրիսյան նահանգների հետ միասին: Խաղաղութիւնը կնքվեց և ի նպաստ կայսրութեան հարատեց մինչև մեր օրերը»:

3. Aurelius Victor, Caesares, XXXIX՝

«Նախ նա [Գալերիոսը] ծանր պարտութիւն կրեց նրանցից, բայց իսկույն կաղմակերպեց զորք վետերաններից ու նորակույրիկներից և դիմեց թշնամիների վրա Հայաստանի վրայով, որն ամուր հենարան է և հաղթության համար ավելի հեշտ ճանապարհ է: Վերջապես, նա այնտեղ իրեն հնազանդեցրեց Ներսէհ թագավորին, նաև միաժամանակ նրա զավակներին, կանանց և թագավորական արքունիքը: Հաղթութիւնն այնքան մեծ էր, որ եթե Վաղերիոսը [այսինքն՝ Դիոկլետիանոսը]¹, որի հրամանով ամեն ինչ կատարվում էր, մի ինչ-որ անհայտ պատճառով չհակառակեր, հռոմեական իշխանութիւնը կհաստատվեր նոր նահանգում»²:

Ներսէհի 297 թվի այս պարտութիւնը մանրամասն նկարագրված է նաև Փավստոսի Պատմութեան մեջ, որի մոտ, ինչպես ցույց է տվել Ադոնցը³, Գալերիոս Մաքսիմիանոսի ժամանակ տեղի ունեցած անցքերը թյուրիմացաբար վերագրված են Հայոց Տիրան

¹ Դիոկլետիանոսի անուն էր՝ Ավրելիոս Վալերիոս Դիոկլետիանոս:

² Համեմատե՛ նաև Orosios, VII, 25, 9 և ն.:

³ Տե՛ս Адонц, Фауст Византийский как историк, Христианский Восток, 1917—1920, т. VI, вып. III, Петроград, 1922, էջ 247.

Թագավորի ժամանակներին: Ինչպես հայտնի է, Փավստոսին աղբյուր է ծառայել այս մասում հայ ժողովրդական վեպը¹: Ուստի և միանգամայն բնական է, որ նրա մոտ պատմական իրադարձությունները այլափոխված են և նրանց ավելացվել են վիպական-ստեղծական ջինժու տարրեր:

Այնուամենայնիվ, Փավստոսի մոտ բերված ավանդությունն այնքան հետաքրքիր է, որ կարևոր եմ համարում մեջ բերել մասնորամասն կերպով:

«Արդ՝ մինչ դեսպանները,—պատմում է Փավստոսը,—որոնք Հայոց երկրից կայսերական պալատն էին գնացել, դեռևս չէին վերադարձել իրենց երկիրը՝ արևելքի կողմից ճանապարհ ընկավ ու եկավ ինքը Պարսից Թագավոր Ներսեհը, որպեսզի գա, առնե, այրե ու ավերե, փչացնե և միանգամայն իրեն վերցնե Հայաստան երկիրն իր սահմաններով: Նա եկավ հասավ Հայաստանի սահմանները իր ամբողջ զորքով, իր բուն աղխով, ամբողջ մեծ կարավանով, փղերի մեծ բազմությամբ, անթիվ ապրանքներով, բուն մաշկապաճյանով [Թագավորի կանանցի վրանով], բոլոր կանանցով հանդերձ տիկնանց տիկնով. եկավ և լցրեց ու բռնեց ամբողջ երկիրը:

Այդ ժամանակ Հայոց նախարարների ազատագործները վերցրին իրենց ընտանիքները, փախան գնացին Հունաց կողմերը և գույժը հայտնեցին կայսեր բազմազոր բանակի նախարարներին: Այնուհետև, երբ Հունաց Թագավորն այս բոլորը լսեց՝ նույն ձևով նաև ինքը իր զորքը հավաքեց և չվեց ու եկավ հասավ Հայոց աշխարհը՝ Պարսից Թագավորի դեմ: Նա իր բանակը թողեց Սատաղ քաղաքի մոտերքը և ընտրեց ինքը Հայաստանի բանակից երկու ականավոր ու իմաստուն մարդ, այն է՝ Արշավիրին և Անդովկին, որոնք մի փոքր առաջ եկել էին նրա մոտ իբրև դեսպաններ: Եվ այսպիսով նրանց հետ միասին նաև ինքը կայսրը շինականի կերպարանքով, իբրև կաղամբ վաճառող, մտավ Պարսից բանակը:

Եվ նա [Պարսից Թագավորը] բանակել էր Բասեն գավառում՝ Ոսխա կոչվող գյուղում: Նրանք եկան, մտան Պարսից Թագավորի բանակը, դիտեցին, քննեցին, իմացան թիվն ու ույժը նրանց զորքերի: Եվ այստեղից նրանք վերադարձան իրենց բա-

¹ Համեմատե՛ Կ. Մշիխ-Օհանջանյան, Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի. «Տեղեկագիր», Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1947, № 6, էջ 59—74 և № 7, 59—77:

նակը, կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին և եկան նորից ու գտան Պարսից թագավորի բանակը, նույն տեղում, ուր բանակել էին անփույթ ու անհոգ, խաղաղ ու առանց կասկածանքի: Ապա երբ լույսը բացվեց, նրանք հարձակվեցին Պարսից թագավորի վրա, սրի անցկացրին ամբողջ բանակը և ոչ մեկին կենդանի չթողին: Եվ նրանք կողոպտեցին ու թալանեցին բանակը, վերցրին թագավորի կանանց ու բամբիշին և նրանց հետ միասին նաև տիկիններին, վերցրին նույնպես նրանց բոլոր գույքը և ունեցվածքը. նրանք գերի տարան թե նրանց կանանց և թե նրանց գանձերը, պաշարեղենը ու կահ-կարասիքը:

Բայց միայն թագավորը հազիվհազ ազատվեց, նաև պզտիկ ձիու վրա նստած մի սուրհանդակ առջևից. նա դուրս պրծավ, փախավ և հազիվ կարողացավ հասնել ու ընկնել իր աշխարհ: Իսկ կայսրը մեծ շքեղութեամբ պերճացած երևելի եղավ բանակի մեջ: Բոլոր չափահասներին նրանք կոտորեցին, իսկ մյուս բոլորին գերի տարան Հունաց աշխարհը:

[«Արդ մինչ դեռ դեսպանքն երթեալք յերկրէն Հայոց ի կայսերական պաղատն չէ էին անդրէն յիւրեանց աշխարհն դարձեալ, ի կողմանց արևելից խաղաց գնաց ինքն Ներսէս արքայն Պարսից, գալ առնուլ այրել և աւերել, կորուսանել և միահաղոյն իսկ յիւր վտարել զսահմանս Հայաստան երկրին: Եւ առեալ զամենայն զօրս իւր ընիւ աղիւիւ և ամենայն մեծաւ կարաւանաւ, փղակոյտն բազմութեամբ հանդերձ, անթիւ վաճառօք և բնիւն մաշկապաճենօքն, և ամենայն կանանքն, և հանդերձ տիկնանց տիկնանն, եկն եհաս ի սահմանս Հայոց. խճողեաց ելից գերկիրն առ հասարակ:

Յայնմ ժամանակի ազատագորքն նախարարացն Հայոց առեալք զիւրաքանչիւր ընդանիս, լինէին փախստականք, ի կողմանս Յունաց անգանէին, գոյժ տային կայսերն բազմագունդ բանակին նախարարացն: Ապա իբրև զայս ամենայն լսէր թագաւորն Յունաց, նույնօրինակ և նա զիւր զօրսն գումարէր. և շու արարեալ գայր հասանէր յերկիրն Հայոց ընդդէմ թագաւորին Պարսից: Եւ եթող զիւր բանակն զՍատաղ քաղաքան. և ինքն ընտրեաց իւր արս երկուս գլխաւորս, արս իմաստունս Հայաստան բանակէն, այս ինքն զԱրշաւիրն և զԱնդովկն. զի այս արք էին, որ չոգան առ նա դեսպանութեամբ յառաջնում նուագին: Եւ այսպէս հանդերձ նոքօք ինքն իսկ կայսրն ի շինականութեան կերպարանս, ի կաղամբավաճառի օրինի, մտանէր ի բանակն Պարսից:

Իբրև էր նա բանակեալ ի զաւառին Բասենոյ, ի գելն՝ որ անուանեալ կոչի՝ Ոսխայ, եկին մտին ի բանակն արքային Պարսից, գիտեցին քննեցին զչափ առին զնոցա զօրութիւն զօրացն։ Եւ անտի դարձան յիւրեանց բանակն, կազմեցան պատրաստեցան. գային, հասանէին, գտանէին զբանակն արքային Պարսից ի նմին տեղոջ բանակեալ ի պղերգութեան յանհոգութեան յանկասկած խաղաղութեան։

Ապա հասեալ ի տուընջէն ժամուն, անկանէին ի վերայ թագաւորին Պարսից, ընդ սուր զամենայն բանակն հանէին, և ոչ զմի ոչ ապրեցուցանէին։ Եւ առին զկապուտ զաւար բանակին, և զկանայս թագաւորին և զբամբիշն, և զբանական ընդ նոսին, և զինչս և զստացուածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վարէին, զկանայս նոցա և զգանձս և զկեանս և զկազմած նոցա։

Բայց միայն թագաւորն պրծեալ մազապուր, պէշասպիկ մի սուրհանդակ առաջի, պրծեալ ելանէր փախստական. հազիւ ուրեմն կարէր անկանել, հասանել յաշխարհ իւր։ Իսկ կայսրն մեծաւ շքեղութեամբ անուանի պրծացեալ ի մէջ բանակին երևեալ. զայր ի շափ հասեալ առ հասարակ կոտորէին, և զալլ ամենայն ի գերութիւն վարէին յերկիրն Յունացա՞յ¹։

Մեջ բերված Փափստոսի այս պատմվածքից երևում է, որ 297 թվին հռոմեական-հայկական զորքերը պարսիկների հետ ընդհարում և կռիվ չէին ունեցել, այլ նրանք վաղ առավոտյան հանկարծակի հարձակվել էին Ներսեհի բանակի վրա, երբ պարսիկները դեռևս անհոգաբար հանգստանում էին իրենց բանակատեղում, և անխնա կոտորել ու գերել էին նրանց ու մեծ ուժգնական ավար էին վերցրել։ Փափստոսի մոտ կարող է պատմական և ստույգ լինել նաև այն, որ այդ կոտորածը տեղի էր ունեցել Հայաստանի Բասեն գավառում։

Այս աղետալի պարտությունից հետո Պարսից Ներսեհ թագավորը դեսպաններ ուղարկեց Դիոկղետիանոս կայսեր մոտ և խնդրեց ազատել գերիներին, հանձն առնելով խաղաղության դաշն կնքել ծանր պայմաններով։ Դիոկղետիանոսը Ներսեհի մոտ ուղարկեց հռոմեական բարձր պաշտոնյա (magister memoriae) Սիկորիոս Պրոբոսին, որը 298 թվին պարսիկների հետ կնքեց հաշտություն։

Հստ այդ դաշնադրության Սասանյան Պարսկաստանը զիջեց Հռոմեական կայսրությանը ո՛չ միայն Միջագետքը, այլև Անդրտիգրիսյան երկրները (Regiones Transtigritanae)՝ Մոփքը, Անգեղ տունը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Մոկքը, Մավդեքը և Ռեիմենան²։

¹ Փավստոս, III, գլ. ԻԱ (Վենետիկ, 1889, էջ 55—56)։

² Տե՛ս Կ. Գյուտեբերգ, Հռոմեական Հայաստան և հռոմեական սատրապու-

Հայաստանը ճանաչվեց իբրև Հռոմի վասալ պետություն, և նրա հարավ-արևելյան սահմանը Ատրպատական-Մարաստանի կողմից որոշվեց Զինթա ամրոցը:

Խաղաղության այս պայմանները հիշատակված են վեյեբորդ դարի բյուզանդական պատմագիր Պետրոս Պատրիկիոսի պատմական երկում, որից պահպանվել են սակավաթիվ հատվածներ:

«Արդ՝ դեմպանություն առաջադրած գլխավոր կետերը,— վկայում է Պետրոս Պատրիկիոսը,— հետևյալներն էին. արևելյան երկրամասում հռոմայեցիներին են պատկանելու Ինգիլենեն Մոփքի, Աղձնիքի, Կորդուքի և Մավգեքի հետ միասին. Արմենիա սահմանը լինելու է Զինթա ամրոցը, որը գտնվում է Մեդիայի սահմանում. Իբերիայի թագավորն իր թագավորական նշանները պետք է ստանա հռոմայեցիներից»¹:

Մեջ բերված այս վկայության մեջ հիշատակված Զինթա ամրոցը, որ Հայաստանի սահմանն էր լինելու հարավ-արևելքում, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ աշխարհագրական աշխատություններից մեկում, թե իր անունով և թե իր տեղագրությամբ կարող է համապատասխան լինել ասորեստանյան արձանագրությունների Իգիրտուին կամ Զիրտային, որը գտնվում էր Ռեվանդուզից Ատուրպատական-Մեդիա դնացող ճանապարհի վրա՝ Զագրոս լեռների կա՛մ Զարասպի արևելակողմում²: Համաձայն իմ այս լուսաբանության՝ 298 թվի դաշնագրությունից հետո Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանը պետք է լիներ Զագրոս լեռների այն մասում, որը գտնվում էր Ուրմիա լճի հարավ-արևմուտքում:

Անդրտիգրիսյան վերոհիշյալ երկրները՝ Մոփքը, Անգեղ տունը, Աղձնիքը, Մոկքը, Կորդուքը, Մավգեքը և Ռեմենան, որ հռոմեական աղբյուրներում անվանվում են նաև սատրապություններ, թեև կախում ունեին Հռոմից, սակայն իրավական իրենց դրությամբ փաստորեն կիսանկախ դաշնակից երկրներ էին, որոնց մեջ շարունակում էին իշխել նախարարական հին տոհմերը: Ուշագրավ

թիւները Դ—Ձ դարերում, թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914, էջ 7—8, Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Բ. Պիլգրիկճյան, Վիեննա, 1907, էջ 30—31, *Адонц, Армения в эпоху Юстиниана*, էջ 43 և ուրիշները:

¹ *86' u Petr. Patric.*, fragm. 14 (Dindorf, *Historici graeci minores*, I, էջ 443): Համեմատե՛ նաև *Amm. Marc.*, XXV, 7, 9. *Aurel. Victor, Caes.*, 39, 35—37 և ուրիշ:

² *Տե՛ս Հ. Մանեղյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 15—18:*

է նաև, որ նույն այս երկրները, ինչպես երևում է հայկական աղբյուրների վկայություններից, լինելով քաղաքականապես գրեթե անկախ իշխանություններ, 298 թվից հետո ևս, իբրև նախարարություններ ու բղեշխություններ, սերտ կապված էին մնում Մեծ Հայաստանի հետ, և, ըստ երևոյթին, որոշ չափով գտնվում էին նաև Հայ Արշակունիների գերիշխանության տակ:

Համաձայն 298 թվի խաղաղության դաշնագրի՝ Հայաստանն ազատագրվեց Պարսից իշխանությունից և դառավ նորից վասալական թագավորություն Հռոմեական կայսրության հովանավորության տակ: Հայաստանի գահը տրվեց խոսրով Բ-ի որդուն՝ Տրդատ Գ-ին, որն անձամբ մասնակցել էր 296—297 թվերի կռիվներին և հռոմեական բանակին մատուցել էր կարևոր ծառայություններ:

Տրդատ Գ-ի գահակալության մասին հայկական աղբյուրները տալիս են մանրամասն տեղեկություններ, որոնք թեև համարվում են խառնակ ու իրար հակասող, սակայն իրապես, ինչպես կտեսնենք, հիմնականում իրար հետ գրեթե համերաշխ են:

1. Ագաթանգեղոս, գլ. Դ, 46—47՝

«Այն ժամանակ [գոթերի թագավորի հետ մենամարտից հետո] թագավորը [Հռոմաց] խիստ մեծարեց Տրդատին և նրան տվեց մեծամեծ պարգևներ: Նրա գլխին թագ կապեց և, ծիրանի զգեստներ հագցնելով, նրան բարձրացրեց և, կայսերական զարդով շքեղացնելով՝ նրան մեծարեց. և հավաքեց ու նրա ձեռքը տվեց մեծ զորք, որպեսզի նրան օգնեն, և արձակեց սեփական աշխարհը՝ Հայաստան:

Ապա՝ հաղթական մարտում կատարած քաջություններից հետո՝ Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատը Հռոմաց կողմերից ետ դարձավ: Նա ճանապարհ ընկավ և գնաց Հայաստանի կողմերը. եկավ ու գտավ այնտեղ պարսկական շատ զորքեր, որոնք երկիրը գրավել էին և իրենց էին ծառայեցնում: Շատերին նա կոտորեց, շատերին ի փախուստ դարձրեց և քշեց Պարսից կողմերը. իրեն նվաճեց հայրենի տերությունը և տիրեց նրա սահմաններին»:

[«Յայնժամ մեծացոյց յոյժ թագաւորն զՏրդատիոս, և մեծամեծ պարգևս ետ նմա. թագ կապեաց ի գլուխ նորա և ծիրանեօք զարդարեալ մեծացոյց զնա, և կայսերակերպն զարդու շքեղացուցեալ մեծալեաց զնա. և գոմարեաց ի ձեռս նորա զօրս բազումս յօգնականութիւն նմա, և արձակեաց յիրական սշխարհն Հայոց»:

Եւ յետ մարտին յաղթութեան քաջութեանցն զոր արար՝ դար-

ձեռք լինէր ի կողմանցն Յունաց Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց: Խաղաց գնաց թագաւորն ի կողմանս Հայոց, և եկն եգիտանդ զօրս բազումս Պարսից, զի զաշխարհն յինքեանս գրաւեալ էին ի ծառայութիւն. զբազումս կոտորէր, և զբազումս փախստական արարեալ ի կողմանս Պարսից արկանէր. և զհայրենեացն տէրութիւն յինքն նուաճեաց, և զօրացաւ ի վերայ սահմանաց նորայ»¹:

2. Մովսէս Խորենացի, II, գլ. 2Բ՝

«Որովհետեւ պատմութիւնն առանց ժամանակագրության ստույգ չէ, ուստի և, մանրամասն քննելով՝ գտանք, որ Տրդատ թագաւորել է Դիոկլետիանոսի երրորդ տարում և եկել է այս կողմերը մեծ զորքով»:

[«Քանզի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ և մանրախուզիւ քննեալ՝ գտաք զթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկլետիանոսի, և գալ այսր հանդերձ մեծաւ զօրով»]:

3. Սեբեոս, գլ. Գ՝

«Արտաշէրի երեսներորդ, Դիոկլետիանոսի տասնհինգերորդ տարում Տրդատիոսը կայսերակերպ շքեղութեամբ ելնում է իբրեւ ախոյան գոթերի թագաւորի դեմ: Եվ իսկույն, ձերբակալելով ախոյանին՝ գոթերի վիթխարի թագաւորին, բերում և ներկայացնում է Դիոկլետիանոս կայսրին: Եվ Դիոկլետիանոսը նույն այս թվին Տրդատին թագաւոր է կարգում Հայոց աշխարհի վրայ»:

[«Յամին Լ-երրորդի Արտաշէրի, հնգետասներորդի Դիոկլետիանոսի, կայսերակերպ շքեղութեամբ Տրդատիոս ելանէ ախոյանն ընդդէմ արքային գդաց: Եւ անդէն ձերբակալ արարեալ զախոյանն անարի զթագաւորն գդաց՝ ածեալ կացուցանէ յանդիման կայսերն Դիոկլետիանոսի և անդէն ի նմին: ամի թագաւորեցուցանէ Դիոկլետիանոս զՏրդատ ի վերայ աշխարհիս Հայոց»]²:

4. Ուխտանես, I, ՀԶ՝

«Մեր պատմության մեջ մենք մի անգամ և կրկին անգամ գրել ենք Տրդատի թագաւոր դառնալու մասին, թե ե՞րբ և ո՞ր ժամանակ այդ տեղի էր ունեցել: Սակայն այդ մասին իրար

¹ Տե՛ս «Ազգաբնգեղեայ. Պատմութիւն Հայոց», խախտ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909, էջ 29:

² Տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939, էջ 15:

հետ համաձայն չէին Զենոբը և Մովսեսը. որովհետև Զենոբն ասում է, որ Տրդատին Պոռոսն էր թագավոր դրել, երբ սա ձերբակալել էր գոթերի թագավորին, և նա երախտահատույց լինելով Տրդատին՝ թագ էր կապել և նրան թագավորեցրել էր ու ուղարկել էր իր զորքով Հայաստան: Իսկ Մովսեսն ասում է, որ նա թագավոր էր կարգվել Դիոկլետիանոսից և նույնը վկայում է նաև Կայսերաց գիրքը»:

[«Գրեցաք ի մերումս Պատմութեան միանգամ և երկիցս յաղագս Տրդատայ թագաւորելոյն, թե ե՞րբ և յորո՞ւմ ժամանակի եղև: Բայց ոչ միաբանէին ընդ միմեանս Զենոբ և Մովսէս վասն նորա. զի Զենոբ ի Պոռոսայ ասէ թագաւորեալ Տրդատայ. և թագաւորեալ յորժամ զգթացն արար ձերբակալ զթագաւորն. և նա երախտահատույց լեալ Տրդատայ՝ թագ եղեալ թագաւորեցուց զնա, և առաքեաց զօրօք իւրովք ի Հայս: Իսկ Մովսէս ի Դիոկղետիանոսէ ասէ թագաւորեալ. վկայէ և այսմ գիրք Կայսերացն»]¹:

Ուխտանեսի այս վերջին կարծիքը Զենոբի ու հորինացու վկայությունների անմիաբանության մասին, ինչպես այժմ պարզված է, արդյունք է ակնհերթ թյուրիմացություն: Աննինսկին միանգամայն ճիշտ մատնանշել է, որ Ուխտանեսի օգտագործած աղբյուրի մեջ հիշատակված Պոռոսը, որ թագավոր էր պսակել Տրդատին և ուղարկել էր նրան զորքով Հայաստան, Պոռոս կայսրը չէ, այլ Սիկորիոս Պոռոսն է, որը Դիոկլետիանոսի կողմից ուղարկված էր Ներսեհի մոտ խաղաղության դաշն կնքելու և որին, ինչպես դժվար չէ կոահել, հանձնարարված է եղել նաև Հայաստանի գահը տալ Տրդատ Գ-ին² (298 թ.):

Տրդատ Գ-ի գահակալության ճիշտ տարեթիվը (298 թ.), որը համապատասխանում է հունա-հռոմեական աղբյուրների ցուցումներին, ինչպես վերև ասացինք, մատնացույց է արված Սեբեոսի վերև բերված վկայության մեջ: Նաև ըստ Ագաթանգեղոսի Պատմության՝ Տրդատը գահ էր բարձրացել Գալսերիոս Մաքսիմիանոսի զորադուլիս լիկինիոս լիկինիանոսի ժամանակ, որը, ինչպես վկայում է Եվտրոպիոսը³, 296—297 թվերի կոիվների ընթացքում մեծ ծառայություններ էր մատուցել և արել էր խիզախ սխրագործու-թյուններ:

¹ Տե՛ս Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 111:

² Տե՛ս А. И. Аннинский, Древние армянские историки, էջ 60:

³ Eutropius, X, 4.

Մովսես Խորենացին ևս, որն օգտվել էր վերոհիշյալ հայ աղ-
քյուրներից, Տրդատ Գ-ի գահակալությունն ընդունում է նույնպես
Դիոկլետիանոսի ժամանակ, սակայն նա, համաձայն իր սխալ ժա-
մանակագրական սխեմայի, ենթադրում է, որ «Տրդատը թագավորել
էր Դիոկլետիանոսի երրորդ տարում», այսինքն՝ 286 թվին։ Ան-
նիսկին կարծում է, որ այս վկայությունը ևս որոշ չափով ճիշտ
է, բայց ոչ այն իմաստով, ինչպես այդ հասկացել է ինքը՝ Խորե-
նացին։ Խոսքով Բ-ի մահից (287 թ.) հետո նրա անմիջական
հաջորդն էր լինելու, իրապես, Տրդատ Գ-ը, որը սակայն գահ էր
բարձրացել ո՛չ թե այդ թվին, այլ ավելի ուշ՝ 298 թվին։

Ինչպես տեսնում ենք, նորագույն պատմագիտական ուսում-
նասիրությունների շնորհիվ Հայ Արշակունիների երրորդ դարի
պատմության խճճված ու մութ խնդիրները ստանում են բոլորովին
նոր ու արժանահավատ լուսաբանություն։

¹ Տե՛ս *Аннинский, Древние армянские историки, էջ 51.*

Գ Լ Ո Ւ Խ Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Դ

ՏՐԴԱՏ Գ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. Տրդատ Գ-ի հաստատումը հայրենի գանձի վրա.— Հայաստանը «դաստակերտ կայսերաց»։— 2. Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի պատմության հիմնական աղբյուրներն են Ագաթանգեղոսը և Մովսես Խորենացին.— Տրդատ Գ-ի անվանը կապակցվել են հիշողություններ, որ վերաբերում են Տրդատ Ա-ին և Տրդատ Բ-ին։— 3. Տրդատ Գ-ի կռիվները Պարսկաստանի կողմնակից հայ իշխանների դեմ։— 4. Նրա վերադարձի ու թագավորման մասին Ֆարկին—Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության վկայությունները.— Լեման—Հաուպաի սխալ ենթադրությունն այդ արձանագրության ժամանակի մասին։— 5. Աբարանի 208 թվի հունարեն արձանագրությունը.— Նախարարական տոհմերի գահերեցության խնդիրը։— 6. Քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում.— Ագաթանգեղոսի վկայությունները.— քրիստոնեության մտաբեր Հայաստան Ասորիքի և Կապադովկիայի ու Փոքր Հայքի կողմերից։— 7. Հայերի քրիստոնեության դարձի թվականի ճշտումը.— Մաքսիմիանոս Դայան պատերազմ էր մղել քրիստոնեության դեմ ո՛չ թե Մեծ Հայաստանի, այլ հռոմեական Հայաստանի.— հայերի դարձի մասին Սոզոմենոսի վկայությունը.— քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվել էր իբրև պետական կրոն, հավանաբար, 314—316 թվերին.— ճախնական քրիստոնեության կերպարանաւորումը 3-րդ և 4-րդ դարերում։— 8. Հայաստանի դաշնակցությունը Հռոմեական կայսրության հետ.— դաշինքի կնքման ժամանակի և տեղի խնդիրը.— «Դաշանց թղթի» անվավերականությունը։— 9. Տրդատ Մեծի մասին առասպելական գրույցները։— 10. Գառնիի հունարեն արձանագրությունը.— Տրդատ Մեծի անունը և տիտղոսն ըստ այդ արձանագրության.— Խորենացու վկայությունն այդ արձանագրության մասին.— Տրդատ Մեծի բույր, Խառնվիդուխտը, պատմական անձ է.— Գառնիի արձանագրության ժամանակի խնդիրը։ 11. Տրդատ Գ-ի սպանության մասին հայ աղբյուրների վկայությունները կասկածելի են։

298 թվի խաղաղության դաշինքից հետո, Հռոմի և Սասանյան Պարսկաստանի երկուստեք համաձայնությամբ՝ Տրդատ Գ-ը հաստատվեց իր հայրենի գահի վրա Հռոմեական կայսրության պաշտպանության և հովանավորության ներքո։ Որ Հայաստանը 298 թվից հետո դառնել էր, իրոք, Հռոմի հպատակված վասալ պետություն՝ այդ երևում է այսպես կոչված Վերոնյան երկրացուցակի վկայու-

120

Թյունից, որի մեջ իբրև Հռոմեական կայսրության Պոնտական շրջանի երկրամաս, բացի Փոքր Հայքից, հիշատակված է նաև Մեծ Հայաստանը՝ «Armenia minor, nunc et maior addita», այսինքն՝ «Փոքր Հայք, այժմ նաև Մեծ Հայաստան ավելացած»¹։

Ուշագրավ է նմանապես, որ Պեղեմիոս Սիլվիոսը ևս իր երկրացանկի (Laterculus-ի) մեջ Հռոմեական կայսրության պոնտական ութ երկրամասերի շարքում Փոքր Հայքից (Armenia minor) հետո մատնացույց է անում դարձյալ նաև Մեծ Հայաստանը (Armenia maior)²։

4. Գյուտեբերգի և Ն. Ադոնցի կարծիքը, որ իբր թե վերոհիշյալ վկայությունների մեջ Փոքր ու Մեծ Հայքի տակ պետք է հասկանալ Հռոմեական կայսրության կազմի մեջ գտնվող Առաջին և Երկրորդ Հայքը³, ինչպես մատնացույց է արված իմ նախորդ աշխատություններից մեկում, բավարարաչափ հիմնավորված չէ և չէ կարող հարկավ համարվել համոզիչ⁴։

Մեծ Հայաստանի անձուկ միացումը և վասալական սերտ կապը Հռոմեական կայսրության հետ առանձնապես շեշտված է նույնպես և Ագաթանգեղոսի պատմական երկում, որի մեջ Մեծ Հայաստանն անվանված է «դաստակերտ կայսերաց»։

«Քաջութիւն հասցէ ձեզ,—ասված է Տրդատ արքայի աղատներին ու ջինականներին ուղղված հրամաններից մեկում,—ի քաջէն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս. իմաստութիւն Յունաց հասցէ դաստակերտիդ կայսերաց, և ի մեր դիւցախառն Պարթևաց հասցէ այցելութիւն, ի փառաց թագաւորաց և ի քաջ նախնեաց»⁵։

Հայաստանի սերտ միացումը և բախտակցությունը կայսրության հետ պետք է առանձնապես նկատի ունենալ, որովհետև, ինչպես ներքև կտեսնենք, քաղաքական այդ մերձեցման հետևանքով էր, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցավ

¹ Տե՛ս Codex Veronensis, II, 8, Seeck-ի մոտ՝ Notitia dignitatum, 1872, էջ 248.

² Տե՛ս Laterculus Polemiti Silvii, IX (Seeck, Notitia dignitatum, էջ 252 և հետ.)։

³ Տե՛ս Կ. Գյուտեբերգ, Հռոմեական Հայաստան և հռոմեական սատրապուքները Դ—Ջ դարերուն, Թարգմ. Լ. Մկրտիչ, Վ. Նորշտանի, Վիեննա, 1914, էջ 36—38 և Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 87։

⁴ Տե՛ս Մ. А. Манандян, Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ереван, 1941, էջ 5։

⁵ «Ագաթանգեղեայ. Պատմութիւն Հայոց», 1909, էջ 73 (գլ. ԺԲ, 127)։

մեծ հեղաշրջում, և քրիստոնեությունն այնտեղ ճանաչվեց իբրև պետական կրոն:

Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի պատմության համար (298—շուրջ 330 թ.) հիմնական աղբյուր է համարվում Ագաթանգեղոսի Հայոց Պատմությունը, որից մեծ չափով օգտվել էր Մովսես Խորենացին: Ագաթանգեղոսի մոտ Տրդատ Գ-ի պատումը ծագում է հին հայ ժողովրդական վեպից և, անշուշտ, վեպի ազդեցությանը պետք է վերագրել, որ հայկական հին պատմագրության մեջ Տրդատ Ա-ը, Տրդատ Բ-ը և Տրդատ Գ-ը միաձուլվել և դառել են մի անձն՝ Տրդատ Մեծ, որի անվանը կապակցվել են պատմական հիշողություններ, որ վերաբերում են Տրդատ Ա-ին և Տրդատ Բ-ին:

Օրինակ, Ագաթանգեղոսի Պատմության 11-րդ գլխում ասված է, որ Տրդատն իր թագավորության ընթացքում անընդհատ պատերազմել էր պարսիկների դեմ և ավերել էր Պարսից երկիրը և Ասորեստան աշխարհը¹: Հայտնի է սակայն, որ 298 թվի դաշնադրից հետո խաղաղությունն Արևելքում մնացել էր անխախտ ու տևել էր մոտ քառասուն տարի (298—337), և Տրդատ Գ-ը խաղաղ թագավորել էր Հայաստանում մինչև իր մահը (շուրջ 330 թ.): Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայությունը, ինչպես մատնանշել է Մ. Արեղյանը², հիշողություն է երկարատև պատերազմների ընդդեմ պարսիկների ո՛չ թե Տրդատ Գ-ի, այլ Տրդատ Բ-ի ժամանակ, որը, ինչպես վերև տեսանք, մոտ 25 տարի, մինչև 252 թվը, հաջողությամբ պաշտպանել էր Հայաստանը պարսկական հարձակումներից:

Մի այլ օրինակ՝ Խորենացու երկրորդ գրքի 85-րդ գլխում նկարագրված է Տրդատ Գ-ի կռիվը հյուսիսականների դեմ Աղվանքում, ուր բասիլների թագավորը ձգում է իր «քեմիտապատ պարանը», որ թագավորին բռնե, բայց Տրդատը կտրում է պարանը, իր սրի հարվածով երկու կտոր է անում նրան և, պարտության մատնելով նրա զորքը, հալածում է մինչև Հոնաց աշխարհը: Գարագաշյանի կարծիքով՝ Տրդատ Գ-ի մասին նաև այս վկայությունը, որ հին վրույցներից է վերցված, հիշողություն է հյուսիսականների դեմ պատերազմի ո՛չ թե Տրդատ Գ-ի, այլ Տրդատ Ա-ի, որը, ինչպես պատմում է Հովսեպոս Փլավիոսը (տե՛ս վերև էջ 9—10), պատերազմել էր ալանների դեմ, և երբ սրանք պարանը ձգել ու բռնել էին նրան՝ կտրել էր պարանը և կարողացել էր փրկվել³:

¹ «Ագաթանգեղեայ Պատմութիւն Հայոց», 1909, գլ. ԺԱ, 123, էջ 71:

² Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա, Երևան 1944, էջ 605:

³ Տե՛ս Գաբազաշյան, Քննական պատմութիւն հայոց, մասն Գ, Թիֆլիս, 122

Ջանց առնելով Տրդատ Մեծի մասին նման անստույգ տեղեկությունները՝ մենք կբերենք ներքև նրա մասին հայկական աղբյուրների միայն այն կարևոր վկայությունները, որոնց հավաստիությունը հաստատվում է հունա-հռոմեական աղբյուրների օգնությամբ:

Տրդատ Գ-ի մասին Ագաթանգեղոսը հաղորդում է, որ նա, օգնական զորք ստանալով հռոմեական կայսրից՝ գալիս է Հայաստան և, որովհետև իր երկիրը Պարսից տիրապետության տակ էր գտնվում, հաղթում է նրանց և հաստատվում հայրենի գահի վրա:

«Այն ժամանակ,—սլատում է Ագաթանգեղոսը,—թագավորը [Հունաց] խիստ բարձրացրեց Տրդատիոսին և տվեց նրան մեծամեծ պարգևներ. նա թագ դրեց նրա գլխին և, ծիրանե զգեստով զարդարելով՝ բարձրացրեց նրան և, կայսերական զարդերով շքեղեցնելով՝ մեծարեց նրան: Հավաքեց ու նրա ձեռքը հանձնեց մեծ զորք, որպեսզի նրան օգնեն, և արձակեց Հայոց աշխարհը սեփական: Եվ հաղթության մարտի քաջություններից հետո, որ արել էր՝ վերադարձավ Մեծ Հայաստանի Տրդատ արքան Հունաց կողմերից. թագավորը ճանապարհ ընկավ, զնաց Հայաստանի կողմերը և եկավ գտավ այնտեղ Պարսից շատ զորքեր, որովհետև սրանք այն աշխարհը գրավել էին ու հպատակեցրել էին իրենց: Նա կոտորեց շատերին, շատերին էլ փախուստի մատնեց և քշեց Պարսից կողմերը. և հայրենի տերությունը նա ինքը նվաճեց ու զորացավ նրա սահմաններին մեջ»:

[«Յայնժամ մեծացոյց յոյժ թագաւորն զՏրդատիոս, և մեծամեծ պարգևս ետ նմա. թագ կապեաց ի գլուխ նորա և ծիրանեօք զարդարեալ մեծացոյց զնա, և կայսերակերպն զարդու շքեղացուցեալ մեծարեաց զնա. և գումարեաց ի ձեռս նորա զօրս լազու մօգնականութիւն նմա, և արձակեաց յիրական աշխարհն Հայոց»:

Եւ յետ մարտին յաղթութեան քաջութեանցն զոր արար՝ դարձեալ լինէր ի կողմանցն Յունաց Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց: Խաղաց զնաց թագաւորն ի կողմանս Հայոց, և եկն եգիտ անդ զօրս բազումս Պարսից, զի զաշխարհն լինքիւսնս զրաւեալ էին ի ծառայութիւն. զբազումս կոտորէր, և զբազումս փախստական արարեալ ի կողմանս Պարսից արկանէր:

և զհայրենեացն տէրութիւն յինքն նուաճեաց, և զօրացաւ ի վերայ սահմանաց նորայ»¹։

Ագաթանգեղոսի այս վկայութիւնը, թեև ծագում է վիպական հայկական ավանդութիւնից, սակայն ըստ էութեան կարող է համարվել պատմական։ Աննիսկին իր «Հին հայկական պատմիչները իբրև պատմական աղբյուր» աշխատութեան մեջ մատնանշում է, որ Տրդատ Գ-ը, իր գահի վրա հաստատվելուց առաջ, կռիվ էր մղել հռոմեական օգնական զորքի աջակցութեամբ հայ ապստամբ նախարարների դեմ²։ Նրա կարծիքով, այդ կռիվների պատճառով էր, որ Գալիքիոսը, որը 297 թվի հաղթութիւններից հետո մնացել էր Արևելքում մինչև 302 թիվը, իր 311 թվի հրովարտակի մեջ անվանում է իրեն վեց անգամ հաղթող հայերի³։

Աննիսկու այս դիտողութիւնները, որ ուշագրութեան արժանի են, ինչպես տեսնում ենք, կարող են նեցուկ ծառայել Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայութեան հավաստիութեան։ Այդ դիտողութիւնները, որ հավանական են, ցույց են տալիս, որ Տրդատ Գ-ը Հայաստանին տիրել էր, կռիվներ մղելով ո՛չ թե Պարսից զորքերի դեմ, ինչպես այդ վկայում է Ագաթանգեղոսը, այլ Պարսկաստանի կողմնակից հայ իշխանների դեմ։ Հայտնի է մեղ, օրինակ, Պետրոս Պատրիկիոսի մի վկայութիւնից, որ Պարսկաստանի չեքմ կողմնակից է եղել այդ ժամանակ Սյունիքի Վարազշապուհ իշխանը, որին Պարսից Ներսէս թագավորը, Գալիքիոսի 297 թվի հաղթութիւնից հետո, ուղարկել էր իբրև պատգամավոր խաղաղութեան դաշնագրի կնքման համար⁴։

Տրդատ Գ-ի վերադարձի ու թագավորման մասին Հայաստանում հայտնի է խիստ կարևոր մի նոր աղբյուր՝ Ֆարկին-Տիգրանակերտ քաղաքի պարսպի վրա գտնված հունարեն արձանագրութիւնը։

Այս արձանագրութիւնը, որ 1899 թվին գտել էր Լեւոն-Հաուպտը, լրիվ չէ և, դժբախտաբար, դժվար է վերծանվում, որովհետև նրա ընդարձակ բնագրից պահպանվել են ընդհատումներով իրաւանհարիր ու հատուկորո հատվածներ միմիայն ութ քարի վրա⁵։ Սակայն բովանդակութիւնը մոտավորապես որոշվում է։

¹ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, գլ. Դ, 46—47, էջ 29 (Տիգրիս, 1909)։

² А. Аннинский, Древние армянские истории, Одесса, 1899, էջ 60—61.

³ Տե՛ս Եվսեբիոս, Պատմ. եկեղ., գիրք VIII, գլուխ 17։

⁴ Տե՛ս Տաշլեմ, Ագաթանգեղոս, Վիեննա, 1891, էջ 128—129։

⁵ Տե՛ս С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910 էջ 411—419։

Տարկինի արձանագրութիւնը կարեւոր մի հրաման է ու հայտարարութիւն՝ ուղղված Տիգրանակերտ քաղաքի բնակչութեան: Արձանագրութեան սկիզբը պակասում է, ուստի և նրա հեղինակը, որ պարզապէս Հայ Արշակունի թագավորներից մեկն է, ճշտիվ որոշ չէ: Հայաստանի այդ թագավորը, ինչպես երևում է արձանագրութեան բովանդակութիւնից, բարեկամաբար էր տրամադրված թե դեպի հռոմայեցիները և թե դեպի Պարսից թագավորը, որին նա անվանում է «աստված թագավոր թագավորաց»: Նա հիշատակում է փաստաթղթեր ու նամակներ, որ ինքը ստացել է հռոմայեցիներից և Պարսից թագավորից:

«Ձեր քաղաքաբնակչութիւնը, — մատնանշված է արձանագրութեան մեջ, — ապստամբել էր և պարսիկների հետ միասին պատերազմ էր մղել մեր հոր դեմ»:

Արձանագրութեան վերջում ասված է՝

«Եւ որպէսզի ամենքը ինձ ավելի լավ ճանաչեն, մենք հրամայեցինք, որ այս գրութիւնը զետեղվի դարբասի մօտ՝ — և ինչպես որ փաստաթղթի մեջ է հայտնված՝ հենց այնպես էլ փորագրված է ու ամրացված: Մենք կարգադրել ենք նույնպես, որ գրութիւնը փորագրվի ու կցվի ամեն մի դարբասի մօտ նաև մյուս քաղաքների, որոնց իշխանութիւնը մենք ստանձնել ենք հաճութեամբ և օգնութեամբ աստվածների»:

Լեման-Նաուպտը, հիմնվելով արձանագրութեան հունարեն տառերի ձևերի և հունարեն լեզվի քերականական առանձնահատկութիւնների վրա՝ նրա ժամանակը ենթադրում է մեր թվականութեան երկրորդ դարից հետո, իսկ նկատի ունենալով նաև նրա վերոհիշյալ բովանդակութիւնը՝ վերագրում է արձանագրութիւնը Հայոց Պապ թագավորին (368—374):

Լեման-Նաուպտի վերջին այս եզրակացութիւնը, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը, միանգամայն անհավանական է ու անհամոզիչ, որովհետև Պապ թագավորը քրիստոնյա էր, իսկ արձանագրութեան մեջ ասված է, որ թագավորն իր իշխանութիւնը ստանձնել էր «աստվածների հաճութեամբ ու օգնութեամբ», նաև Պարսից թագավորն անվանված է «աստված թագավոր թագավորաց»¹:

Ինձ թվում է, որ հիմնավոր է Մարկվարտի կարծիքը, որը արձանագրութիւնը վերագրում է ո՛չ թե չորրորդ, այլ երրորդ դարի Արշակունի հայ թագավորներից մեկին և ենթադրում է, որ արձանագրութեան մեջ ակնարկված հայ թագավորը Տրդատ Գ-ն է, որը

¹ Տե՛ս J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 134—135.

վերահաստատվել էր իր գահի վրա հռոմայեցիների և պալսիկների երկուստեք համաձայնությամբ:

Մարկվարտը ցույց է տվել նաև, որ Տրդատ Գ-ը վերանվաճել էր իր թագավորությունը, ինչպես մատնանշված է արձանագրության մեջ, հռոմեական օժանդակ զորամասի օգնությամբ, որի պահակային կայանը գտնվում էր Նեկրայում՝ այժմյան Մալաթիայի հարավ-արևմուտքում և Ալբիստանի արևելակողմում¹:

Ֆարկին-Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության ժամանակի խնդիրը, համաձայն նոր այս լուսաբանության, որոշվում է առանց դժվարության: Տրդատ Գ-ի այս արձանագրության ժամանակը պետք է ենթադրել երրորդ դարի վերջերում, հավանաբար, 298 թվին:

Տրդատ Մեծի հունարեն մի ուրիշ արձանագրություն, որը գտնված է Ապարանում, կարդացել ու մեկնել է ռուս գիտնական Ռոստովցեկը²: Այս արձանագրության բովանդակությունից մենք գիտենք, որ Տրդատ Գ-ը նվեր էր տվել Գնթունիների տոհմի իշխաններից մեկին կալվածքներ նիգ գավառում, ամենայն հավանականությամբ Սելեվկյան տոմարի 620 թվի փետրվար ամսին (620—312=308), այսինքն՝ 308 թվին (մեր թվ. հ.):

Ռոստովցեկը կարծում է, որ Ապարանի արձանագրության վերագրումը Տրդատ Գ-ին հավանական է և այն պատճառով, որ ըստ հայկական ավանդության այս թագավորն էր վերաբաժանման հնթարակել իշխանական շրջանները նախարարական առանձին տոհմերի միջև, և նրա ժամանակ տեղի էր ունեցել տեղաշարժ նախարարական կալվածատիրության մեջ³:

Անհավանական չէ, բացի այդ, որ դեռևս Տրդատ Գ-ի ժամանակ որոշ փոփոխություն կարող էր կրած լինել նախարարական տոհմերի գահերեցությունը կամ բարձերեցությունը նրանց հզորության կամ կարևորության համեմատ, ինչպես այդ վկայում են Թովմա Արծրունին և Ստեփանոս Օրբելյանը⁴:

Տրդատ Գ-ի թագավորությունը Հայաստանի կուլտուրական կյանքի համար ունեցավ հեղաշրջող նշանակություն: Նրա ժամա-

¹ Տե՛ս J. Markwart, *Südarmenten und die Tigrisquellen*, էջ 124, 158 176 և 184.

² М. Ростовцев, *Апаранская греческая надпись царя Тиридата*, СПб., 1911.

³ Նույնը, էջ 28:

⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, *Պատմութիւն տանն Արծրունեաց*, III, գլ. ԻԴ, էջ 384 (Թիֆլիս, 1917) և Ստեփանոս Օրբելյան, *Պատմութիւն նահանգին Սիսական*, գլ. է, էջ 24 (Թիֆլիս, 1910):

նակ մերժվեց հեթանոսական նախկին կրոնը և իբրև պետական կրոն հաստատվեց քրիստոնեությունը:

Հայոց քրիստոնեության դարձի պատմության համար ամենակարևոր աղբյուրն է Ագաթանգեղոսի Պատմությունը, որը, ինչպես ասացինք, սկսվում է 224 թվից և բովանդակում է իր մեջ, գլխավորապես, Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի անցքերը: Այս երկի մեջ, ինչպես բանասիրական քննությունները ցույց են տվել, չափազանց մեծ տեղ են բռնում վկայաբանական-առասպելական և վիպական-բանաստեղծական տարրերը, իսկ հայերի դարձի իրական պատմության մասին նրա մեջ պահպանվել են պատմական աղոտ հիշողություններ, որոնց հիմք են ծառայել բանավոր հին ավանդությունները:

Ագաթանգեղոսի մոտ հայերի դարձի պատմության համառոտ բովանդակությունը հետևյալն է: Տրդատը, որ Հունաց կողմերում մեծամեծ քաջություններ էր գործել, պսակվում է այնտեղ արքայական թագով և վերադառնում է Հայաստան: Այստեղ Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանում զոհեր են մատուցանում Անահիտ դիցունհուն, և Տրդատը հրամայում է Գրիգոր անունով իր սպասավորին, որը հավատարմությամբ ծառայում էր իրեն, որ նա նվեր տանի Անահիտի արձանին ծաղկե պսակներ և կանաչ ոստեր:

Գրիգորը հրաժարվում է այդ անել և հայտնում է, որ ինքը քրիստոնյա է: Տրդատը ենթարկում է նրան անտանելի տանջանքների, բայց սա տոկունությամբ կրում է այդ շարշարանքները և շարունակում է անարգել կուռքերին: Այդ միջոցին նախարարները հայտնում են Տրդատին, որ Գրիգորը նրա հորը՝ Խոսրով թագավորին սպանող պարթև Անակի որդին է: Տրդատը, այս լսելով, ավելի ևս զայրանում է և հրամայում է, որ Գրիգորին տանեն Արտաշատ և ձգեն մութ ու սողուններով լի բանտը, որ կոչվում էր Խոր-Վիրապ:

Այնուհետև Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ ընդարձակ կերպով պատմվում է Հռիփսիմյան կույսերի Հայաստան գալը և նահատակությունը, Տրդատի մոլեգին խելագարությունը, Գրիգորի Խոր-Վիրապից դուրս գալը տասնհինգ տարվա բանտարկությունից հետո և հայոց դարձն ի քրիստոնեություն:

Քննության առնելով Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի մասին Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ պատմումները՝ բանասերները և պատմագետները հավաստի են համարում, գլխավորապես, այն, որ քրիստոնեությունն ընդունվել ու տարածվել էր Հայաստանում Տրդատ թագավորի ժամանակ (298—շուրջ 330) քարոզությամբ Գրիգոր Լուսավորչի: Իսկ Ագաթանգեղոսի հաղորդած առասպելա-

խառն ու շահագնացված տեղեկությունները Գրիգոր Լուսավորչի շարժարանքների, Հռիփսիմյան կույսերի նահատակության և Տըրդատի հիվանդության մասին նրանք համարում են կասկածելի և պատմական տեսակետից անվստահելի:

Ինչպես հայտնի է, քրիստոնեությունը սկսել էր մուտք գործել Հայաստան դեռ Տրդատ Գ-ից և Գրիգոր Լուսավորչից առաջ Եղե-սիայի և Մծբինի ու նաև Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի կողմե-րից: Նա սկսել էր տարածվել Հարավային Հայաստանում և Տա-րոնում, հավանորեն, երրորդ դարի սկզբներում կամ թերևս ար-դեն երկրորդ դարի վերջերում:

Հենց երրորդ դարի սկզբներում, ինչպես հաղորդում է Մովսես Խորենացին¹, Հայաստան էր եկել քրիստոնեություն տարածելու նպատակով հռչակավոր գնոստիկյան ասորի գիտնական Բարդա-ծանը: Իսկ երրորդ դարի կեսերում, ինչպես վկայում է Եվսեբիոս Կեսարացին², Մեհրութան եպիսկոպոսի հետ, որը, հավանորեն, քարոզիչ էր Մոփքում³, գրագրություն էր ունեցել Աղեքսանդրիայի Դիոնիսիոս եպիսկոպոսը (248—265): Նույն այդ ժամանակներում քրիստոնեությունը լայնորեն տարածվել էր նաև Կապադովկիա-յում և Փոքր Հայքում, ուր քրիստոնեական նշանավոր կենտրոն-ներ էին Կեսարիա և Մելիտենե քաղաքները:

Վերահիշյալ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ քրիստո-նեության տարածման համար որոշ շահով արդեն հող էր պատ-րաստված դեռ երրորդ դարում: Թե ո՞ր թվականին քրիստոնեու-թյունը վերջնականապես հաստատվել էր Հայոց թագավորության մեջ իբրև պաշտոնական կրոն՝ այդ հարցը մինչև այժմ բավարար կերպով դեռ չէ որոշված և վեճի առարկա է:

Դեռևս Չամչյանի ժամանակներից սկսած այդ մասին գերիշ-խող կարծիքն այն է եղել, որ Տրդատ Գ-ի և հայերի քրիստոնեու-թյան դարձը տեղի էր ունեցել 301—304 թվականներին: Բայց կան նաև զանազան այլ ենթադրություններ:

Տուրնբիզը, որը մանրամասն քննել է այս խնդիրը իր «Քա-ղաքական և կրոնական պատմություն Հայաստանի» գրքի հատուկ հավելվածում, բերում է հայերի դարձի մասին ականավոր եվրոպա-ցի և հայ գիտնականների նաև այլ կարծիքներ⁴: Ըստ այդ ենթադ-

¹ Խորենացի, գիրք II, գլ. 42, էջ 201 (Տփղիս, 1913):

² Եվսեբիոս, Պատմ. եկեղ., 2, 46, 2:

³ Տե՛ս Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 347:

⁴ Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Appendice I, „Étude sur la conversion de l'Arménie au christianisme“, էջ 428—444:

րությունների քրիստոնեութունն ընդունվել էր Հայաստանում իբրև պետական կրոն 276—311 թվականների միջև. օրինակ, ըստ Սեն-Մարտենի՝ 276 թվին, ըստ Հարնակի՝ 285—290 թվերին, ըստ Տուր-նեբրիզի՝ 290—295 թվերին, ըստ Գաթրճյանի՝ 305—310 թվերին¹:

Վերջերս լույս տեսավ նույն խնդրի մասին «էշմիածին» ամսագրում Ստ. Մալխասյանի հոդվածը: Վերջինս, հիմք ընդունելով հորենացու Պատմության ժամանակագրական ցուցմունքները, ոչ նա թյուրիմացաբար համարում է հայերի դարձի թվականի ճշտման միակ ապահով աղբյուրը, քրիստոնեության հաստատումը Հայաստանում որոշել է 279 թվին²:

Վերոհիշյալ բոլոր կարծիքները հիմնված են, գլխավորապես, Ագաթանգեղոսի, Խորենացու և պատմական մյուս հայ աղբյուրների ժամանակագրական խառնաշփոթ տեղեկությունների վրա, որ վերաբերում են երրորդ դարի պատմական անցքերին: Բացի այդ, պատմագետների և բանասերների մեծագույն մասը սխալ են հասկացել Եվսեբիոս Կեսարացու հայտնի վկայությունը Մաքսիմիոս Դայալի (305—313) արշավանքի մասին հայերի դեմ:

Եվսեբիոսի կարևոր այս վկայությունը հետևյալն է՝

«Բացի այդ,—ասում է Եվսեբիոսը,—բռնակալի [Մաքսիմիոս Դայալի] ձեռով պատերազմ հարուցվեց արմենների դեմ՝ այն մարդկանց դեմ, որոնք հենց սկզբից բարեկամ էին ու դաշնակից հռոմայեցիների. բայց որովհետև քրիստոնյա էին նաև նրանք և եռանդով ու բարեպաշտությամբ երկրպագում էին աստծուն՝ այս աստվածատյացը փորձեց նրանց ստիպել, որ զոհ բերեն կուռքերին ու դեերին. ուստի և դարձրեց նրանց, որ բարեկամ ու դաշնակից էին՝ թշնամի ու մարտնչող: ...Արդ նա հենց ինքը իր բանակի հետ՝ արմենների դեմ պատերազմելիս ջախջախվեց»³:

Հիմնվելով Եվսեբիոսի այս վկայության վրա՝ պատմագետները կարծում են, որ Մաքսիմիոս Կեսարը 311/312 թվին պատերազմել էր քրիստոնեություն ընդունած Տրդատ Գ-ի դեմ և կամեցել էր վեհահաստատել Մեծ Հայաստանում հեթանոսությունը:

¹ Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. I, էջ 46 (Սեն-Մարտենի հավելածով). A. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums in den drei ersten Jahrhunderten, Leipzig, 1902. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 426. Գաթրճյան Լ., Տիեզերական պատմություն, Թ., էջ 477:

² Եվսեբիոս, Պատմութ. եկեղ., գիրք Թ, գլ. Ը:

³ Տե՛ս Ստ. Մալխասյան, «Ծրբ են հայերն ընդունել քրիստոնեություն», «էշմիածին», 1944, № 1, էջ 22—26:

Սակայն, իրապես, ինչպես իրավացի կերպով ենթադրում են ալժմ¹, նա պատերազմ էր մղել ո՛չ թե քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանի, այլ հռոմեական Հայաստանի, այսինքն՝ Անդրտիգրիսյան երկրներից մեկի դեմ, որ Դիոկլետիանոսի զորավար Գալերիոսի 297 թվի հաղթությունից հետո միացվել էին կայսրության։

Միանգամայն պարզ է, հետևաբար, որ Եվսեբիոսի վերոհիշյալ վկայությունը չէ կարող կովան ծառայել Տրդատ Գ-ի ու նրա երկրի քրիստոնեության դարձի թվականը որոշելու համար։

Ուշագրավ է ու կարևոր քրիստոնեության հաստատման մասին Մեծ Հայաստանում ո՛չ թե Եվսեբիոսի, այլ հինգերորդ դարի եկեղեցական պատմագիր Սողոմոնոսի հետևյալ վկայությունը.

«Ես տեղեկացա, — վկայում է Սողոմոնոսը, — որ հայերն ընդունել են քրիստոնեությունն ավելի առաջ [քան վրացիներն ու ուրիշները]։ Ասում են, որ Տրդատը, որն այս ժողովրդի առաջնորդն էր, մի ինչ-որ աստվածանշան հրաշքի պատճառով, որ նրա տան մեջ պատահել էր, իսկույն դառել էր ինքը քրիստոնյա ու նաև հրամայել էր, որ քարոզության միջոցով այդ կրոնն ընդունեն բոլոր իր հպատակները»²։

Սողոմոնոսի այս կարևոր վկայությունը, որը կարծես թե արձագանք է Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ հաղորդված վերոհիշյալ տեղեկությունների, հետաքրքիր է ան տեսակետից, որ նա հայերի քրիստոնեության դարձը դնում է իբերներից առաջ, որոնք քրիստոնեություն էին ընդունել մոտավորապես 337 թվին³։ Եվ այս կապակցությամբ ուշադրության արժանի է նաև այն, որ Եվսեբիոս կեսարացու մոտ, որի «Եկեղեցական Պատմությունը» պարունակում է քրիստոնեական եկեղեցու պատմությունը սկզբից մինչև լիկինիոսի վերջնական պարտությունը, այսինքն՝ մինչև 324 թվը, չեն հիշատակված ո՛չ Տրդատ Գ-ը և ո՛չ էլ Գրիգոր Լուսավորիչը։

Իմ նախորդ աշխատությունների մեջ⁴ ես մատնանշել էի, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ Մեծ Հայաստանը սերտ կերպով միացված էր

¹ *Stk' u Duchesne L.*, Histoire ancienne de l'Eglise, vol. II, էջ 32, ժան. 2, Համեմատե՛ նաև Tournetize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie. էջ 443.

² Sozom., Hist. Eccles., II, 8.

³ *Stk' u H. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашиа*, История Грузии, часть I, Тбилиси, 1946, էջ 92 և 451.

⁴ *Stk' u Манандян*, Краткий обзор истории древней Армении, М., 1943, էջ 20. նաև 2. Մանեղյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 15.

Հռոմեական կայսրությանը, ուստի շնորհիվ հենց այդ կապի՝ քրիստոնեությունը, որը կայսրության մեջ հայտարարվել էր իբրև թուլալատելի պետական կրոն՝ հաստատվել էր որպես պաշտոնական կրոն նաև Հայաստանում: Ագաթանգեղոսի Պատմության վկայությունների ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ հալածանքները քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանում արձագանք էին հալածանքների, որ տեղի էին ունեցել Հռոմեական կայսրության մեջ Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ (284—305)՝ նրա իշխանության վերջին տարիներում: Վերաբերմունքը դեպի քրիստոնյաները Հայաստանում ևս, հավանաբար, փոխվել էր 313 թվից հետո, երբ համաձայն Միլանի հրովարտակի՝ քրիստոնեությունը ճանաչվել էր Հռոմեական պետության մեջ որպես ազատ և իրավահավասար կրոն:

Պետք է ասել, որ Կոստանդինոսի և Լիկինիոսի հրապարակած այդ հրովարտակից առաջ ևս, արդեն 311 թվին, հրատարակված էր կրոնական համաբերատարության Գալերիոսի հրովարտակը, սակայն նույն այդ ժամանակ, ինչպես մենք վերև տեսանք, Ասիական արևելքում իշխում էր Մաքսիմիանոս Դալան, որը թշնամի էր ու հալածիչ քրիստոնեության:

Որ Տրդատ Գ-ի և հայերի քրիստոնեության դարձը պետք է ենթադրել 313 թվից հետո՝ այդ որոշ չափով հաստատվում է նաև նրանով, որ Գրիգոր Լուսավորչի եպիսկոպոսական ձեռնադրությունը Կեսարիայում և հայերի մկրտությունը Ագաթանգեղոսի մոտ մատնացույց են արված Կեսարիայի մետրոպոլիտ Ղևոնդիոսի ժամանակ, որը հիշատակված է իբրև Կեսարիայի արքեպիսկոպոս 314 և 325 թվերին:

Ըստ այս դիտողությունների կարող է թերևս ճիշտ լինել խորենացու Պատմության մեջ պահպանված ավանդությունը¹, որ Գրիգոր Լուսավորիչը քահանայապետ էր կարգվել և Թադեոս առաքյալի աթոռն էր նստել Տրդատի թագավորության (298—շուրջ 330) տասնևչորսերորդ տարում, այսինքն՝ ճիշտ և ճիշտ Միլանի հրովարտակից անմիջապես հետո [298+17] 314/315 թվին: Նույն այս ավանդությունը պահպանվել է նաև «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի» գրվածքում, որի մեջ Լուսավորչի քահանայապետ կարգվելը ցույց է տրված Տրդատ Գ-ի թագավորության ո՛չ թե տասնևչորսերորդ, այլ տասնևթերորդ տարում, այսինքն՝ [298+18] 315/316 թվին²:

¹ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Գ, 38, էջ 25. ԺԲ, 129, էջ 75. ԺԴ, 154, էջ 87 և ԺԵ, 161, էջ 90 (Տփղիս, 1909):

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք II, գլ. ՂԱ, էջ 242 (Տփղիս, 1913):

³ Տե՛ս «Սոփերք Հայկական», 2, Վենետիկ, 1853, էջ 9:

Պատմագիտական նորագույն աշխատություններում արդեն պարզված է, որ Միլանի 313 թվի հրովարտակից հետո ո՛չ թե առաջնություն էր տրվել քրիստոնեական եկեղեցուն կայսրության մեջ, այլ քրիստոնեությունը ճանաչվել էր այնտեղ իբրև ազատ ու իրավունակ կրոն և իրավունք էր ստացել օրինականապես զարգանալու և բարգավաճելու: Նա գերիշխող ու պետական կրոն էր դառել Հռոմեական կայսրության մեջ միմիայն շորորորդ դարի վերջերում Թեոդոս Մեծի (379—395) ժամանակ:

Ըստ այսմ զուրկ չէ հիմքից Սեն-Մարտենի, Գելցերի և ուրիշների կարծիքը, որ քրիստոնեությունն առաջին անգամ պետական կրոն էր հայտարարվել ո՛չ թե Արևմուտքում, այլ Հայաստանում:

Քրիստոնեությունը, ինչպես հայտնի է, ծագել էր՝ Հրեաստանում առաջին դարում, երբ Հռոմեական կայսրության դաժան կեղեքումների պատճառով հուսահատության էին հասցվել ամենուրեք ժողովրդական շահագործվող մասսայի ստորին խավերը: Ինչպես էնգելսը շատ ճիշտ մատնանշել է, ծագման իր առաջին շրջանում քրիստոնեությունը ճնշված դասակարգերի կրոնն էր՝ ստրուկների, ստրկությունից արձակվածների, աղքատների, իրավազուրկների և կամ նվաճված ու ճնշված ժողովուրդների¹: Սկզբնական այս ժամանակ ժողովրդական այդ լայն խավերը, որոնք ո՛չ մի ելք չէին տեսնում իրենց ծանր դրությանից, սկսել էին հավատալ, որ իրենց կարող է փրկել միայն մեսիան, Հիսուս Քրիստոսը, որը կպատժե հարստահարողներին և կհաստատե աստծու արդար թագավորությունը:

Իր զարգացման ավելի ուշ շրջանում, 3-րդ և 4-րդ դարերում, քրիստոնեությունն արագ կերպով կերպարանափոխվեց: Նա հաշտվեց պետական իշխանության և իշխող դասակարգերի հետ, և քրիստոնեական եկեղեցին, որը եպիսկոպոսական իշխանության տակ կազմակերպվել էր որպես ուժեղ նվիրապետություն՝ կոչ էր անում քրիստոնյաներին հնազանդվել իրենց տերերին:

Հասկանալի է, որ հետագա շրջանի այս քրիստոնեությունը

¹ Տե՛ս A. A. Vassiliev, Histoire de l'empire byzantin, I, Paris, 1932, էջ 52, 62, 63 և 70:

² Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, I, էջ 76—77. Լ. Գելցեր, Համառոտ պատմություն Հայոց, Թարգմ. Գալեմբարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 37 և ուրիշները:

³ Տե՛ս Энгельс, К истории раннего христианства, նաև Бруно Бауэр и раннее христианство, Сочинения Маркса и Энгельса, т. XVI, ч. II, стр. 41 и т. XV, стр. 603—610.

կարող էին ընդունել հեշտութեամբ իբրև թույլատրելի կամ պաշտոնական կրոն թե ճշմարտական կայսրութիւնը և թե Արշակունիների թագավորութիւնը:

Քրիստոնեութեան մուտքը Հայաստան իբրև պետական կրոն, անշուշտ, խիստ մեծ կարևորութիւն ունեցող մի փաստ է: Հայաստանն աշուհեան սերտ հարաբերութեամբ կապվեց ճշմարտական կայսրութեան հետ ո՛չ միայն քաղաքականապես, այլև կուլտուրապես:

Հայաստանի դաշնակցութիւնը ճշմարտական կայսրութեան հետ, ըստ երևույթին, ձևակերպված է եղել հատուկ պայմանագրում, որ կնքված էր, ինչպես հաղորդում են հայ պատմագիրները, Կոստանդիանոս Մեծի և Տրդատ Գ-ի մեջ:

Ննույնպես և Տրդատ արքային,—վկայում է Ագաթանգեղոսը,—իբրև սիրելի եղբոր իր սերը հայտնեց [Կոստանդիանոս Մեծը] մեծ ուրախութեամբ, մանավանդ նրա աստվածածանութեան պատճառով, ավելի ևս, նրա հետ դաշինք կնքեց, միջնորդ դարձնելով իրենց առ տեր Քրիստոս հավատքը, որպէսզի հաստատուն պահեն միշտ հավատարիմ բարեկամութիւնն իրենց թագավորութիւնների միջև:

[«Սույնպէս և արքային Տրդատայ, իբրև եղբոր սիրելւոյ, սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանութեան նորա՝ առաւել դաշինս կոէր ընդ նմա, միջնորդ կալեալ զհաւատսն որ ի տէր Քրիստոսն էր, զի անշուշտ մինչ ի բուն դհաւատարիմ սէրն ի մէջ թագաւորութեանցն պահեսցեն»]¹:

Փափստոսը ևս, մատնանշելով, որ հայ դեսպանութիւնն էր եկել Կոստանդիոս (337—361) կայսեր մոտ և խնդրել էր, որ իրենց օգնե վրեժխնդիր լինելու Պարսից թագավորից, վկայում է, որ՝

«Կայսրը, բոլոր հանգամանքները լսելով՝ մեծ փութով ու պատրաստութեամբ հանձն առավ նրանց խնդիրը կատարել, թիկունք և օգնական եղավ Հայոց աշխարհին, մանավանդ որ հիշում էր այն ուխտի դաշինքը, որ երդումով հաստատապես կնքել էին միջնորդութեամբ Կոստանդիանոս կայսրը Տրդատ թագավորի հետ»:

[«Զոր իբրև լուաւ կայսրն զիրսն դայնոսիկ, մեծաւ փութով և բաղում պատրաստութեամբ ի խնդիր ելանէր իրին հասելոյ.

¹ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, զլ. ՃԻԶ, 877, էջ 462—463 (Տփղիս, 1909):

² Տե՛ս Փափստոս Բուզանդ, Հայոց պատմութիւն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1947, էջ 127:

և օգնական և թիկունք լինէր աշխարհին Հայոց: Մանաւանդ, զի զուխտն յիշեալ զդաշնացն կոելոց զերդմանցն հաստատութեան, միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Կոստանդիանոսի և ի մէջ թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր»¹:

Մեջ բերված այս վկայությունները, ինչպես իրավացի կերպով ընդունում են պատմագետները, կարելի է համարել պատմական և վավերական: Դաշնադրության ժամանակը Գաթրճյանը և Տաշյանը ենթադրում են 312 թվին, Մաքսիմիոս Դայայի հայերի դեմ պատերազմից անմիջապես հետո²: Գելցերը, հիմնվելով Թեոդոսյան օրենսգրքի մեջ պահված Կոստանդիանոսի հրովարտակի վրա, կարծում է, որ դաշնագիրը կապված էր, հավանորեն, 315 թվին Սարգիկիայում³: Իսկ Աստուրյանը հավանական է համարում, որ այդ դաշինքը կարող էր կնքված լինել 324 թվին Արևելքում, երբ Կոստանդիանոս Մեծը լիակատար տեր էր դառել Արևմուտքի և Արևելքի⁴:

Պետք է ասել, որ այս կարծիքներից առաջինը թյուրիմացության արդյունք է, որովհետև, ինչպես վերև տեսանք, Մաքսիմիոս Դայան պատերազմ էր մղել քրիստոնյա հայերի դեմ ո՛չ թե Մեծ Հայաստանի, այլ հռոմեական Հայաստանի: Անընդունելի է նույնպես Գելցերի ենթադրությունը, որովհետև Թեոդոսյան օրենսգրքի վերահիշյալ վկայությունը, ինչպես միանգամայն ուղիղ մատնացույց է արել Գաթրճյանը⁵, վերաբերում է Արշակ Բ-ին և ո՛չ Տրդատ Գ-ին: Դժվար է նույնպես ընդունել և Աստուրյանի կարծիքը, որը սոսկ մի կռահումն է, զուրկ պատմական ու փաստական որևէ հիմքից:

Ինձ թվում է, հավանական է Տաշյանի մի ուրիշ ենթադրությունը: Ընդունելով, որ վերահիշյալ դաշինքը, իրոք, գոյություն է ունեցել՝ Տաշյանը իրավացի կերպով նշում է⁶, որ աղբյուրների վկայություններից չէ երևում, որ Տրդատ Գ-ը անձամբ էր զնացել դաշինք կնքելու, այլ, ինչպես Փավստոսի վերև բերված վկայության մեջ ասված է, դաշնագիրը կնքել էր «միջնորդութեամբ», այսինքն՝ միջնորդների աշակցությամբ:

¹ Տե՛ս Փավստոս, III, գլ. 21, էջ 55, Վենետիկ, 1889; Հաֆեսատե՝ «Նդի-շէի վարդապետի, Վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1864 էջ 124, նաև Խորենացի, III, գլ. Ե, էջ 261 (Տփղիս, 1913):

² Տե՛ս Գալբրեյան, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 479 և Տաշյան, Ագաթանգեղոս, էջ 146:

³ Gelzer H., Die Anfänge der armenischen Kirche, Sitzungsberichte der Kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig, 1895, էջ 168—169:

⁴ Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ:

⁵ Տե՛ս Գաթրճյան, Տիեզ. պատմ., Բ, էջ 490, ժան. 1:

⁶ Տե՛ս Տաշյան, Ագաթանգեղոս, էջ 147:

իմ այս «Քննական տեսության» առաջին հատորում ես ևս մատնացույց էի արել, որ Ազաթանգեղոսի Պատմության 126-րդ գլխում նկարագրված Տրդատ Գ-ի ճանապարհորդությունը Կոստանդինոսի մոտ խառնաշփոթ ու անստույգ մի ավանդություն է և, ըստ երևույթին, արձագանք է ուղևորությանը Հռոմ Տրդատ Ա-ի¹։

Պետք է առանձնապես նշել, որ Ազաթանգեղոսի անունով մեր ձեռքը հասել է «Դաշանց թուղթ» վերնագրով մի գրություն, որը իբր թե այն դաշինքն է, որ կնքված է եղել Տրդատ Գ-ի և Կոստանդինոս Մեծի միջև։ Այդ գրությունը, ինչպես պարզված է, տգեռ գրչի մի կոպիտ կեղծիք է և շարադրված է 12—13-րդ դարում։

Ավելորդ է, իհարկե, կանգ առնել Տրդատ Գ-ի քաջագործությունների մասին Ազաթանգեղոսի և հոռենացու հաղորդագրությունների վրա, որ պարզապես ժողովրդական զրույցներ են։ Ազաթանգեղոսի ասելով՝ Տրդատը բարձր էր ու լայն հասակով, հաղթ էր մարմնով և անսահման քաջ էր, ուժեղ էր ու պատերազմող։

Նրբ Հռիփսիմեի և մյուս կույսերի նահատակման տեղերում վկայարաններ էին շինվում՝ Վաղարշապատում՝ Տրդատը, ինչպես վկայում է Ազաթանգեղոսը, յոթ օրվա ճանապարհ է գնում, բարձրանում է Մասիս սարը և Հռիփսիմեի վկայարանի համար բերում է ութ ահեղի մեծության քարեր։

«Քարեր կարծր՝ պինդ, անտաշ, չկոկած, ահագին, ծանր, երկայն, հաստ և մեծամեծ՝ որոնցից ոչ ոք չէր կարող որևէ մեկը շարժել, նույնիսկ եթե ձեռնամուխ լինեին շատ մարդիկ։ Արդ՝ ուժեղ հսկան վերցրեց հայկաբար ութ մեծ քարերը, դրեց բոլորն իր մեջքի վրա և շալակած բերեց նահատակության տաճարավայրերը»²։

[«Եւ անտի ի գլխոյ լեռնէն առեալ վէմս արաստոյս, ահա տաշս, անկոփս, յաղթս, ծանունս, երկայնս, ստուարս և մեծամեծս, որ զմի մի ոչ ումեք լինէր հնար, թէ և դիպելոյ բաղմութեան ի մարդկանէ՝ զայն շարժել. արդ՝ առեալ սկայազօրն հայկաբար զութ արձանսն՝ ի վերայ իւրոյ թիկանցն զայն դնէր և ըստանձնեալ բերէր ի վկայարանս տաճարացն»]։

Տրդատի մասին թե այս և թե նման առասպելական զրույցները, որ ունեն բանաստեղծական-վիպական բնույթ, հորինված են եղել, անշուշտ, ուշ ժամանակներում։

Տրդատ Գ-ին է վերագրվելու, բացի վերոհիշյալ Ֆարկին-Տիդ-

¹ Տե՛ս Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 354։

² Ազաթանգեղոս, գլ. ԺԶ, 767, էջ 398 (Տիդիս, 1909)։

րանակերտի և Ապարանի հունարեն արձանագրություններից, նաև Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, որն անակնկալ կերպով գտնվեց Գառնիում 1945 թվին:

Այս արձանագրությունը, որ բավական վնասված է և դժվար է կարդացվում, ունի մոտավորապես հետևյալ բովանդակությունը.

«Տիրան-Տրդատ Մեծը, իշխելով Մեծ Հայաստանին որպես գերագույն տեր՝ կառուցեց տաճար-մատուռը, անհաղթելին, իր քրոջ արքայադստեր համար՝ դուրս թաղավորական մեծ ուտանից: Շենքի հովանու ներքո սպասավորողը թող մեծին..... նաև զոհություն ավետարանման համար»¹:

Իմ «Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը» (Երևան, 1946) նախորդ աշխատության մեջ ես ենթադրել էի, որ արձանագրության առաջին տողի մեջ Հելիոս բառը, որ նշանակում է արև, կարող է նաև հասկացվել իբրև Հելիոս (Aelius) անձնական անուն: Ես կարծում էի, որ այդ անունը Տրդատ Գ-ը կարող էր ստացած լինել հռոմայեցիների երկրում, ուր նա սնվել էր ու մեծացել:

Ինձ թվում է այժմ, որ այս խնդրին ավելի հավանական է տալ բոլորովին այլ մեկնություն: Կ. Մելիք-Օհանջանյանը կարևոր իր հոդվածում՝ «Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուղանդի»², մատնանշել է, որ Տիրան թագավորը հայկական սովորության համեմատ իր պապի Տրդատ Գ-ի անունով կոչվել է Տրդատ և անվանվել Տիրան-Տրդատ³: Իմ կարծիքով, կարելի է հավանական համարել, որ Տիրան-Տրդատ կրկնակի անուն կարող էր ունեցած լինել նաև ինքը՝ Տրդատ Գ-ը:

Ըստ այս ենթադրության՝ Գառնիի արձանագրության մեջ Հելիոսը պարզապես Տիրան անվան թարգմանությունն է: Հայտնի է արդեն, որ հայերի Տիր աստվածը համապատասխանում էր Ապոլլոնին և Հելիոսին⁴, ուստի և շատ լավ հասկանալի է, թե

¹ Տե՛ս Я. А. Манандян, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, «Известия» Академии Наук Арм. ССР, 1951, № 4, էջ 18 և 21.

² Տե՛ս «Տեղեկագիր» Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1947, № 6 և № 7:

³ Նույնը, № 7, էջ 60—61: Երվանդ Տեր-Մինասյանը, ինչպես մատնանշում է Մելիք-Օհանջանյանը, հայտնել է իրեն, որ Եղիշեի մի քանի ձեռագրերի մեջ Տիրան թագավորն անվանված է «Տիրան-Տրդատ»:

⁴ Տե՛ս H. Gelzer, Zur armenischen Götterlehre, Sonderabdruck a. d. Berichten der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Sitzung vom

ինչո՞ւ Տիրան-Տրդատ Գ-ը հունարեն արձանագրության մեջ անվանված է Հելիոս-Տիրիդատես։ Նոր այս բացատրությունն ուշադրաւ մի ապացույց է, որ վերոհիշյալ արձանագրությունը չէ կարող վերագրվել Տրդատ Ա-ին, ինչպես այդ թյուրիմացաբար ենթադրում են հայագետներից շատերը։

Երկրորդ կարևոր փոփոխությունը, որ անհրաժեշտ էր մտցնել իմ 1946 թվի նախնական թարգմանության մեջ, վերաբերում է Տրդատ Գ-ի տիտղոսին¹։ Նկատի առնելով տարածությունը մինչև առաջին տողի վերջը՝ ես կարծում եմ այժմ, որ Տրդատ Գ-ն արձանագրության մեջ անվանված է եղել ո՛չ թե «Տրդատ թագավոր», այլ «Տրդատ Մեծ»։

Խալաթյանցը իր «Հայոց պատմության ուրվագծի» մեջ ասում է, որ Տրդատ Գ-ին հին հայ պատմագիրներն անվանել են Մեծ, որովհետեւ նա ջերմ պաշտպան է եղել քրիստոնեության և աջակցել է Գրիգոր Լուսավորչին քրիստոնեությունը տարածելու Հայաստանում²։ Այս կարծիքը ավելի քան վիճելի է։ Տրդատ Գ-ը «Մեծ» է անվանված ո՛չ թե մեր հնագույն պատմագիրների երկերում, այլ առաջին անգամ Սեբեոսի Պատմության երկրորդ գլխում և Մովսես Խորենացու մոտ³։ Խորենացին, ինչպես մատնանշված է վերոհիշյալ իմ աշխատություններում, ինքը տեսել էր Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, ուստի և անհավանական չէ, որ նա Տրդատ Գ-ին Մեծ է անվանում, նկատի ունենալով արձանագրության մեջ Տրդատի «Մեծն» (ὁ Μεγας) տիտղոսը։

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ նորագյուտ արձանագրության մեր լուսաբանությունը ճշտիվ համապատասխանում է Խորենացու ցուցմանը, որ Գառնիի հունարեն արձանագրությունը պատկանում է Տրդատ Մեծին։ Պատմահոր այդ կարևոր վկայությունը, որ կարող է քննության մեջ եմ բերում աշխարհաբար թարգմանությամբ և դրաբար։

«Այս ժամանակ [Արիստակեսի Նիկիայից վերադառնալուց հետո] Տրդատը վերջացնում է Գառնիի ամրոցի շինությունը, որը որձաքար ու տաշած քարերից էր, որոնք իրար էին կրպ-

7 December, 1895, էջ 137, նաև իմ աշխատությունը՝ «Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ», Երևան, 1946, էջ 14—17.

¹ Այդ մասին ինձ մասնավոր նամակով (30 մարտի 1947 թվի) հայտնել էր Ա. Բ. Ռանովիչը։

² Տե՛ս *Халатбашц*, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 349.

³ Խորենացի, գիրք 11, գլ. Ա և գլ. ԽԲ.

ցըված երկաթե գամերով և կապարով։ Նրա մեջ նա շինեց նաև տուն հովանոց, մահարձաններով, սքանչելի դրվագներով ու բարձրաքանդակներով՝ իր խոսքովի դուխտ քրոջ համար, և նրա վրա գրեց իր հիշատակը հունարեն գրերով»։

[«Զայտու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնույ զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթազաւ և կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրոշուածովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ խոսքովի դուխտոյ, և գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով»]¹։

Խորենացու այս վկայությունից, որի մեջ կարևոր ու ձգրիտ տեղեկություններ են հաղորդված Գառնիի ամրոցի և նրա մեջ գրտնըվող շենքի մասին՝ դժվար չէ կռահել, որ պատմահայրն ինքն անձամբ եղել է Գառնիում և տեսել ու կարդացել է հունարեն արձանագրությունը։ Նա միանգամայն ճիշտ է որոշել, որ իր տեսած հունարեն արձանագրությունը, որը պարզապես այժմյան նորագյուտ արձանագրությունն է՝ պատկանում է Տրդատ Մեծի ժամանակին։ Նա նմանապես նաև ուղիղ մատնանշել է, որ Տրդատը Գառնիի ամրոցը կառուցել էր իր քրոջ համար, որին ինքը, հավանական ենթադրություն անելով, նույնացրել է Ագաթանգեղոսի մոտ հիշատակված խոսքովի դուխտի հետ։

Խորենացին Գառնիի տաճարը համարել է «հովանոց», այսինքն՝ ամոռանոց, որ Տրդատ Գ-ը կառուցել էր իր քրոջ՝ խոսքովի դուխտի համար։ Նորագյուտ հունարեն արձանագրության ընթերցումը այժմ մեզ ցույց է տալիս, որ այդ հուշարձանը չէ կարող համարվել խոսքովի դուխտի «հովանոց», ինչպես այդ ենթադրել է Խորենացին։ Ծիշտ պետք է համարել, անշուշտ, այն գիտնականների և ճարտարապետների կարծիքը, որոնք այդ շենքը համարում են հեթանոսական տաճար, մեհյան։

Նորագյուտ արձանագրության մեջ հիշատակված է, համաձայն իմ առաջարկած ընթերցման, Տրդատ Մեծի քույրը։ Դժվար չէ, ուրեմն, որոշել, որ սա Ագաթանգեղոսի մոտ հիշատակված «մեծ օրիորդ խոսքովի դուխտն» է, որը Հայաստանում ականավոր դեր էր կատարել քրիստոնեության տարածման ընթացքում։

Տրդատ Մեծի քրոջ հիշատակությունը հունարեն արձանագրության մեջ՝ կարևոր մի մատնանշում է, անշուշտ, որը ցույց է տա-

¹ Խորենացի, գիրք II, գլ. 2, էջ 241—242 (Տփղիս, 1913)։

լիս, որ խոստովիղուիստի մասին Ագաթանգեղոսի և խորենացու վրկայությունները, ըստ էության, պատմական են և ոչ վիպական:

Գառնիի հունարեն արձանագրությունը, որը վերագրվելու է Տրդատ Մեծին, ինչպես մանրամասն մատնանշված է այդ արձանագրության վերաբերյալ առաջին իմ աշխատության մեջ¹, գրված է, հավանորեն, Տրդատի թագավորության այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանում արդեն հաստատվել էր քրիստոնեությունը և ինքը՝ Տրդատն ընդունել էր նոր կրոնը: Արձանագրության ժամանակը որոշվում է 315—330 թվերի միջոցում, այսինքն՝ հայերի քրիստոնեության դարձից հետո և Տրդատ Մեծի մահից՝ մոտավորապես 330 թվից, առաջ:

Ուշագրավ է, որ նաև Մովսես խորենացին վկայում է, որ Տրդատ Մեծի «հելլենացի գրով» արձանագրությունը գրված է մոտավորապես այն ժամանակներում, երբ Գրիգոր Լուսավորչի Արիստակես որդին վերադարձել էր Նիկիայի ժողովից, այսինքն՝ 325 թվից հետո:

Վերոհիշյալ իմ աշխատությունների մեջ ես նաև կարծիք էի հայտնել, որ Գառնիի ամրոցը և, հավանորեն, նաև հեթանոսական տաճարը գոյություն են ունեցել, ինչպես վկայում է Տակիտոսը², Արշակունիների Հայաստանում հաստատվելուց առաջ և, ըստ երկվոյթին, Հայաստան մուտք գործած հելլենիստական կուլտուրայի մի մնացորդ են:

Տրդատ Գ-ը թագավորել է Հայաստանում ո՛չ թե 70 կամ 56 տարի, ինչպես մատնացույց են անում Սեբեոսը և խորենացին³, այլ մոտ 32 տարի (298—շուրջ 330) և վախճանվել է մոտավորապես 330 թվին:

խորենացին իր Պատմության երկրորդ գրքի վերջին գլխում վկայում է, որ Տրդատ Մեծին թունավորել և սպանել էին հայ նախարարները: Մի անվավեր գրվածքի մեջ⁴ մատնանշված է, որ Շա-

¹ Տե՛ս Լ. Մանեղյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 13—16:

² Տե՛ս Tacitus, Annales, XII, 45.

³ Սեբեոս, գլ. Գ, էջ 16 (Երևան, 1939) և Խորենացի, II, գլ. ԴԲ, էջ 250 (Տփղիս, 1913):

⁴ Տե՛ս «Յաղագս մահուան Տրդատայ թագաւորի՝ հօրի, քաջի և առաքինոյ», «Բաղմավէպ», 1851, էջ 69—75 և Միաբան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 33—34:

պուհ Բ-ի (309/10—379) հրամանով Տրդատ Գ-ին նետով վիրավորել էին որսի ժամանակ Եկեղյաց գավառում Սյունիքի ազատները և, որովհետև վերքը վտանգավոր չէր՝ թագավորին թունավորել էր հետո նրա սենեկապետը:

Տրդատ Գ-ի սպանության մասին ոչինչ չգիտեն և չին հաղորդում հայոց հին պատմիչները, ուստի և վերոհիշյալ տեղեկությունները, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է հալաթյանցը¹, կասկածելի են և, ըստ երևույթին, շունեն պատմական արժեք:

¹ Յե՛ք Գ. Халатьян, Армянские Аршакиды, Москва, 1903, էջ 180 ևն.

Գ Լ ՈՒ Խ Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ

ԽՈՐՈՐՈՎ Գ. ՏԻՐԱՆ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱ-ՀՈՍՄԵԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԻ ՎԵՐՍԿՍՈՒՄԸ

1. Խոսքով Գ.— Հայաստանի խաղաղ դրությունը նրա քաղաքականության առաջին տարիներում.— «Տանաք մայրի» և «Խոսքովակներ» անտառների տեղումը:— 2. Պայքարը բնորոշում է լեռնաշխարհի.— Մանավազյան և Ուրդունի լեռնաշխարհների իսպառնքեղությունը.— «Մարտ պատերազմի առաջին իրականացումը».— Բնաշխարհի լեռնաշխարհների կալվածքների հանձնումը հոգեվարակալության:— 3. Պարսկական հարձակումները հոգեվարակալության:— 4. Մարտական խաղաղության արշավանքը Հայաստան.— Սանե-սանի պարտությունը և սպանությունը:— 5. Կոստանդնուս Մեծի խորքը հորդու, Անեթրաքիան, Նախապետը քաղաքացույց իշխող հոգեվարակալության վաստակ-կան քաղաքների Արևելքում.— հունա-հոգեվարակալական աղբյուրների վկայությունները նրա մասին:— 6. Բզանդյան Դատարանը հանապետի դավաճանությունը և Ադանյան Բախուր քաղաքի ապստամբությունը.— Դատարանի քաղաքում և Բախուր քաղաքի ու նրա տեղի մահապատժումը.— հայաքաղաքական միջոցների մեծամեծ վավա-հանումը:— 7. Մեծի պաշարումը և պարսկական զորքերի հարձակումը Հայաստանի վրա:— 8. Պարսկական կոստանդնուս իշխանությունը Հայաստանում:— 9. Տիրանի զանազանությունը Կոստանդնուս կայսեր աշակցությամբ:— 10. Տիրան քաղաքների մասին Փավստոսի և Խոսեանյան կալվածքների վկայություն-ները.— հայերի և հոգեվարակալների քաղաքականությունը Տիրան քաղաքի ժամ-նակ:— 11. Հայկական ծանր գրառված հեծելազորի վեճական դերը Մուսուլի մոտ կալումը:— 12. Տիրանի պայքարը բնորոշում է լեռնաշխարհի դերը.— Արևելքի և Ռուսիաների տեղումների բնաշխարհը:

Տրդատ Գ-ին հաջորդում է նրա որդին՝ Խոսքով Գ-ը (շուրջ 330—338), որին անվանում են Կոստակ, այսինքն՝ փոքր կամ փոք-րահասակ: Սրա թագավորության ժամանակաշրջանի համար կա-րևորագույն աղբյուրն է Փավստոս Բուզանդի Պատմությունը, որից կարելի է վստահությամբ օգտվել: Հարկավոր է, իհարկե, նախա-պես վերացնել սրա միտումնավոր գունավորումներն ու չափա-զանցությունները, ուղղել ժամանակավորի պոմաները և որոշել պատ-մական փաստերի կատարման ճիշտ ժամանակը, դիմելով, որքան այդ հնարավոր է, օտար աղբյուրների օգնության:

Խոսքով Գ-ի ժամանակ, ինչպես հաղորդում է Փափստոսը, հայ եկեղեցու եպիսկոպոսապետն էր Գրիգոր Լուսավորչի երեց որդի Վրթանեսը՝ Արիստակեսի եղբայրը։ Պետք է ասել, որ թե Տրդատ Գ-ի և թե նրա հաջորդների ժամանակ քրիստոնեական եկեղեցին և նրա առաջնորդները մեծ դեր էին խաղում ո՞չ միայն երկրի կրոնական, այլև քաղաքական կյանքում։

Խոսքով Գ-ի թագավորության առաջին տարիներում Հայաստանը գտնվում էր անդորր ու բարգավաճ վիճակի մեջ շնորհիվ այն երկարատև խաղաղության, որ հաստատվել էր Արևելքում 298 թվի դաշնադրությունից հետո։ Հայաստանի այդ խաղաղ ու բարեկեցիկ ներքին դրությունը մատնանշված է Փափստոսի ուշագրավ մի վկայությամբ մեջ, որը պատմական ճիշտ հիշողություն է։

«Սրանից [Տրդատ Մեծից] հետո,—պատմում է Փափստոսը,—թագավորեց Խոսրով Կոտակը, [Մեծն] Խոսրովի թոռը, քաջ և առաքինի Տրդատ թագավորի որդին։ Սրա ժամանակ քահանայապետ եղավ և իր հոր ու եղբոր աթոռը նստեց Վրթանեսը, Գրիգորի երեց որդին։ Սրանց տարիներում աճեցին ու բազմացան խաղաղություն և շինություն, մարդաշատություն և առողջություն, պտղաբերություն, առատություն և գործի հաջողություն, և աստվածային մեծ պաշտամունքը և աստվածային բարի վարքը։ Սուրբ Վրթանեսը իր հոր ու եղբոր նման նրանց լուսավորում էր ու առաջնորդում։ Այն դարում ծաղկած էին իրավունքն ու արդարությունը»¹։

[«Ապա յետ այսորիկ թագաւորեաց Խոսրով Կոտակ, թոռն Խոսրովու, որդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ արքայի։ Յաւուրս սորա եկաց և եղև քահանայապետ յաթոռն հօրն, փոխանակ հօրն իւրոյ և եղբօրն իւրոյ, երէց որդին Գրիգորի Վրթանէս։ Խաղաղութիւն և շինութիւն, մարդաշատութիւն և առողջութիւն, պտղաբերութիւն և ստացուածաշատութիւն և շահեկանութիւն, և մեծն աստուածասէր պաշտօն ի հաճոյակատարն բարութիւն յամս յաւուրս սոցա աճեալ բազմացաւ։ Լուսաւորէր և առաջնորդէր նոցա սուրբն Վրթանէս իբրև զհայր իբրև զեղբայր իւր. իրաւունք և արդարութիւն ծաղկել էին ի դարուն յայնմ»]²։

Խաղաղ այս ժամանակաշրջանի շինարարական կարևոր գործերից Փափստոսի մոտ առանձնապես հիշատակված են «Տաճար մայ-

¹ Տե՛ս Փափստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1947, էջ 87 (III, գլ. Գ)։

² Փափստոս, Վեներիկ, 1889, էջ 6—7 (III, գլ. Գ)։

րի» և «խոսարովակերտ» արհեստական անտառների տնկումը, որոնցից առաջինը տարածվում էր Գառնիից մինչև Դվին կոչված բլուրը, իսկ երկրորդը՝ այդ բլրից մինչև Արտաշատ քաղաքը և Արաքս գետը։ Այս անտառներում, որոնք թագավորի ու ազնվականության համար որսորդության վայր էին լինելու, կառուցվել էին արքունական ապարանքներ։ Ինճիճյանի կարծիքով, Հայաստանում անտառները ո՛չ միայն որսի ու զվարճության համար էին կառուցվում, այլ, գլխավորապես, նաև ազնվական դասի զինվորական ուսուցման ու ռազմական պատրաստության համար¹։

«Եվ թագավորը [խոսում Գ-ը],—պատմում է Փավստոսը,— հրափան տվեց իր զորավարին՝ հավաքել երկրից բազմաթիվ աշխատապարտ մարդիկ, բերել անտառներից վայրի կաղնի և տնկել այդ Այրարատյան գավառում. և սկսած արքունի ամուր բերդից, որի անունն է Գառնի, մինչև Մեծամորի դաշտը և բլուրը, որը կոչվում է Դվին ու գտնվում է Արտաշատ մեծ քաղաքի հյուսիսակողմում՝ գետի ընթացքով տնկեցին կաղնին դեպի ներքև մինչև Տիկնունի ապարանքը. և այս անտառի անունը նա դրեց Տաճար մայրի։

Մի ուրիշ անտառ ևս տնկեցին սրանից դեպի հարավ, եղեգնուտի եզերքով, և դաշտը լցրին կաղնատու տնկերով, սրա անունն էլ դրին խոսարովակերտ։ Այստեղ ևս շինեցին արքունական ապարանքներ։ Եվ երկու տեղերն էլ պարիսպներով պատեցին, բայց իրար չմիացրին, որովհետև այդտեղ էր գտնվում հաղորդակցության մեծ ճանապարհը։ Այնուհետև անտառն աճեց ու բարձրացավ։

Ապա թագավորը հրամայեց հավաքել ամեն տեսակ էրեններ ու գազաններ և լցնել պարսպապատված տեղերը, որպեսզի սրանք իրենց համար լինեն նրա թագավորության որսի, զվարճության ու ուրախության տեղեր։ Եվ վաչե զորավարը իսկույն կատարեց թագավորի ասածները»։

[«Եւ ետ հրաման թագաւորն զօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բազում, և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց, և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արքունի, որոտ կոչեն Գառնի, մինչև ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև

¹ Ղ. ԻճԵՂՅԱՆ, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ. Գ, Վնեստիկ, 1835, էջ 137—139։

յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղինն։ Եւ կոշեաց զանունն նորա Տաճար մայրի։

Եւ միւս ի մայրեացն յեղեգնաբերանին ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զդաշտն կաղնատուն տնկով. և կոշեցին զանունն նորա խոսրովակերտ։ Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականս, զերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին. և ոչ կցեցին ի միմեանս վասն պողոտայի ճանապարհին։ Եւ աճեաց բարձրացաւ. և ապա զամենայն էրէս և զգազանս հրամայեաց ժողովել թագաւորն և ընդ զքաղաքորման, զի լիցին նոցա տեղիք որսոց զբօսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա։ Եւ զօրավարն Վաչէ կատարէր վաղվաղակի զասացեալսն արքայի»¹։

Խոսրով Գ-ի ժամանակ, ինչպես երևում է Փափստոսի վկայութիւններից, հին հեթանոսական կրոնը դեռ ունեւր Հայաստանում բազմաթիւ հետեւողներ։ Քրիստոնեութեան մուտքը Հայաստան այնպես արագ տեղի չէր ունեցել, ինչպես այդ նկարագրված է Ագաթանգեղոսի Պատմութեան մեջ։ Փափստոսը հաղորդում է, որ բրմական կուսակցութիւնը Տարոնում, Խոսրով Գ-ի կողմ սաղարանքով, ուղեցել էր սպանել Վրթանես քահանայապետին Աշտիշատի եկեղեցում։ Դավադրութեանը, Փափստոսի ասելով, մասնակից են եղել մոտ երկու հազար մարդ։ Սակայն սպանութեան փորձը հաջողութիւն չէր ունեցել²։

Ավելի վտանգավոր էին Խոսրով Գ-ի ժամանակ նախարարական ապստամբութիւնները, որոնք վտանգավոր ու համառ բնույթ էին ստացել նրա թագավորութեան երկրորդ կեսում։

Ինչպես հայտնի է, Արշակունյաց Հայաստանի քաղաքական պատմութեան էական կողմերից մեկը կազմում էր կենտրոնական իշխանութեան արյունահեղ պայքարն ընդդէմ կենտրոնախույս ու ապստամբ նախարարութիւններին։

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Արշակունյաց Հայաստանում ևս, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայի ֆեոդալական միապետութիւններում, թագավորական իշխանութեան ու ֆեոդալական հզոր ու ինքնուրույն տերութիւնների քաղաքական ձգտումները հաճախ իրար ընդդէմ էին ու հակադիր։ Հայ Արշակունիները, որոնց գերիշխանութեան տակ գտնվում էին բոլորիւթիւնները և մյուս նախարարութիւնները, պետք է, անշուշտ, ամեն կերպ ձգտեին ընդլայնելու իրենց թագավորական իշխանութիւնն ու իրա-

¹ Փափստոս, III, գլ. Ը, էջ 18 (Վենետիկ, 1889)։

² Նույնը, III, գլ. Կ։

վունքները և ստեղծելու կենտրոնացած ու զորեղ մի պետություն, իսկ ֆեոդալական իշխանությունները շահագրգռված էին, ընդհակառակը, ո՛չ միայն պահելու, այլև ընդարձակելու իրենց անջատ ու անկախ իրավունքները:

Հայաստանի սահմանակից մեծ պետություններն օգտվում էին, ընականաբար, Արշակունիների թագավորական իշխանության ու հայ նախարարությունների միջև եղած ներքին երկպառակություններից և աշակցում ու հովանավորում էին խռովարարներին: Սասանյան Պարսկաստանը և Հռոմեական կայսրությունը շփն կարող, հարկավ, հանդուրժել Հայաստանի միացումն ու զորեղացումը, ուստի և իրենք էին հաճախ երկպառակում երկիրը և պաշտպանում իրենց քաղաքականության հլու ու հաճելի, խռովարար ու ըմբոստ իշխաններին:

Շատ պարզ է, որ Հայ Արշակունիներին դժվար պիտի լիներ քաղաքական այս պայմաններում ստեղծել զորեղ ու կենտրոնացած մի պետություն:

Առաջին երեք դարերում Քրիստոսից հետո Արշակունիների ու նախարարությունների փոխհարաբերությունները մեզ միանգամայն անհայտ են աղբյուրների բացակայության պատճառով: Արշակունյաց հայ թագավորության քաղաքական ներքին անցքերը հայտնի են մեզ միայն խոսքով Գ-ից սկսած:

Սրա թագավորության ժամանակ տեղի էր ունեցել, ինչպես վկայում է Փալստոսը, Մանավազյան և Որդունի նախարարությունների արյունահեղ կռիվը, որն ինքնին արդեն մի ապացույց է խոսքով Գ-ի հեղինակության և թագավորական իշխանության թուլության:

«Եվ այն ժամանակները,—պատմում է Փալստոս Բուզանդը,—մեծ խռովություն ծագեց Հայոց աշխարհում, որովհետև երկու մեծ նախարարներ ու իշխաններ, զավառակալներ ու աշխարհատերեր, իրար հետ ընդհարվեցին, մեծ ռիսկակալությամբ կռիվ սկսեցին և իրար դեմ պատերազմ էին մղում առանց իրավունքի: Հայոց մեծ աշխարհը պղտորում էին Մանավազյան տոհմի իշխանը և Որդունյաց տոհմի նահապետը: Սրանք իրար դեմ մեծ պատերազմ վարեցին և շատ մարդիկ կոտորվեցին ու ոչնչացան:

Ապա խոսքով թագավորը և Վրթանես մեծ եպիսկոպոսապետը նրանց մոտ ուղարկեցին պատվական մեծ եպիսկոպոս Աղբիանոսին, որպեսզի սա խոսե ու հաշտեցնե նրանց: Եվ երանելի Աղբիանոսը եկավ նրանց մոտ, որ նրանց ուղղե ու

հնազանդեցնեւ և իրար հետ հաշտեցնեւ: Բայց նրանք անարգեցին նրան և նրա միջնորդութեանը ականջ չդրին: Նրանք առհաւարհեցին նաև նրան ուղարկողներին ու եպիսկոպոսին արձակեցին մեծ թշնամանքով և արքունական երկիրը վերցրին ու ավերեցին»:

[Եւ զայն ժամանակաւ յարեաւ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք և իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեարք անկանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ոխութեամբ յարուցին կռիւ և տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանց: Եւ պղտորէին զմեծ աշխարհն Հայոց իշխանն Մանաւազեան տոհմին և միւս ևս նահապետն Որդունւոց տոհմին: Կռուեցան ընդ միմեանս մեծաւ պատերազմաւ և բազում մարդկան լինէր ծախումն կոտորածոյ:

Ապա առաքեցին թագաւորն Խոսրով և մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս զպատուական զմեծ եպիսկոպոսն Աղբիանոս ի մէջ նոցա, խօսել ի հաշտութիւն խաղաղութեան: Երթեալ հասանէր ի մէջ նոցա երանելին Աղբիանոս, զնոսա ուղղել նուաճել՝ ընդ միմեանս հաշտեցուցանել: Անարգեցին զնա և ոչ լուան բարեխօսութեանն եկելոյն. անգոսնեցին զյղիխսն և մեծաւ թշնամանօք արձակեցին զեպիսկոպոսն, և առնուին աւերէին զտունն արքունի»¹:

Փաւստոսի պատմելով, նախարարական հին այդ տոհմերը թագավորի հրամանով սրի է անցկացրել և իսպառ բնաջինջ արիւ Մամիկոնյան Վաչե զորավարը:

Եւ վ [թագավորը],—ասում է Փաւստոսը,—տվեց Աղբիանոս եպիսկոպոսին եկեղեցու համար Մանավազյանների նահապետի ավանը և բուն աթոռանիստ գյուղը՝ Մանավազակերտն իր բոլոր սահմաններով ու նրանց շուրջը գտնվող գավառակով, որ Եփրատ գետի կողմերումն էր: Եվ Բասենի եպիսկոպոս Եվտաղիոսին [՝] տվին Որդունիների բուն գյուղը, որի անունն էր Որդորու, իր բոլոր սահմաններով, որ գտնվում է հենց Բասենի երկրում»:

[Եւ ետ [Խոսրով] զաւանն և զբուն գահոյից գեւղն նահապետին Մանաւազեանից եպիսկոպոսին Աղբիանոսի յեկեղեցի՝ զՄանաւազակերտ ամենայն սահմանօքն և գաւառական հանդերձ, որ շուրջ զնոքօք էր, որ կայ ի կողմանս գետոյն Եփրատայ: Եւ ետուն զբուն գեւղն Որդունւոց, որոյ անուն էր Որդո-

¹ Փաւստոս, III, գլ. Դ, էջ 9 (Վենետիկ, 1889):

րու, ուստի [Մարկվարտն ուղղել է «Եւտադի» փխ. «ուստի»]¹ եպիսկոպոս Բասանու ամենայն սահմանօքն հանդերձ, որ ինքն իսկ է յերկրին Բասանու»]²։

Մանավազյանների և Որդունիների տոհմերի մասին Փափստոսի վկայութունից, ինչպես մատնանշված է «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» իմ աշխատության մեջ³, կարելի է կոհակել, որ նախարարութունները, լինելով կենտրոնական իշխանութունից գրեթե անկախ, ըստ երևույթին, մասնավոր պատերազմների վարումը համարել են իրենց օրինական իրավունքը, իսկ թագավորական իշխանութունը համարել է այդ «մարտ պատերազմի առանց իրաւանց»։ Մասնավոր կռիւի հենց նույն իրավունքը, ինչպես հայտնի է, իրենց արտոնութունն են համարել ֆեոդալական իշխանութունները նաև միջնադարյան հիւրոպայում և Անգլիայում, և այստեղ ևս թագավորական իշխանութունը, իրեն զորեղ զդալով, չէ ճանաչել ֆեոդալների այդ իրավունքը։

Սկսած, հավանորեն, 335 թվից դրութունը Հայաստանում սկսեց խիստ ծանրանալ, որովհետև մոտավորապես այդ ժամանակներում Սասանյան Պարսկաստանը վերսկսեց թշնամական գործողութունները Հռոմեական կայսրության դեմ, նպատակ ունենալով վերանվաճել թե Անդրտիգրիսյան գավառները, որ ներսեհը 293 թվին գիշել էր կայսրությանը, և թե նաև ամբողջ Հայաստանը։

Պատմագիտության մեջ ընդհանրացած է այն կարծիքը, որ իբր թե պարսկական առաջին հարձակումները հռոմեական Միջագետքի վրա սկսվել էին 337 թվին։ Ինձ ավելի հավանական է թվում Մարկվարտի նոր ենթադրութունը։ Վերջինս, հենվելով Թեոփանեսի կարևոր մի վկայության վրա⁴, մատնացույց է արել, որ Պարսից հարձակումը Ամիդ քաղաքի վրա տեղի էր ունեցել, հավանորեն, 335 թվին և որ նույն այս թվին Ամիդի ու Տիգրանակերտի միջև, Նարարրայում (Nararra), Կոստանդինոս Մեծի որդի, Կեսար Կոստանդինոսը, պարտության էր մատնել արքայազրն Նարսեհին, որը սպանվել էր⁵։

¹ Յե՛ւ Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932, էջ 166,

² Փափստոս, III, գլ. Դ, էջ 10 (Վենետիկ, 1889)։

³ Երևան, 1934, էջ 269։

⁴ Theophanes, p. 20, 21 և ն., ed. De Boor.

⁵ Յե՛ւ Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 265—268 և նույնի, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96=Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2, էջ 232։

Ուշագրավ է, որ, հավանորեն, նույնպես 335 թվին, ինչպես մատնացույց է արել դարձյալ Մարկվարտը, մազքութների Սանես-սան թագավորի առաջնորդությամբ արշավել էին Հայաստան հյուսիսային լեռնականները:

«Այս ժամանակ,—պատմում է Փավստոսը,—մազքութների Սանեսան թագավորը, անհուն բարկությամբ լցված, թշնամացավ իր ազգակից՝ Հայոց խոսրով թագավորի հետ, և հավաքեց ու գումարեց բոլոր զորքերը՝ հոներ, փոխեր, թավասպարներ, հեծմատակներ, իժմախներ, գաթեր, աղվարներ, գուգարներ, շղբեր, ճղբեր, բաղասիճներ, եգերսվաններ և այլ խառնիճաղանջ թափառակյաց վաշկատուն ուժեր անթիվ բազմությամբ՝ այն մեծ զորքերը, որոնց հենց ինքն էր իշխում: Եկավ իր սահմաններից դենը, անցավ մեծ Կուր գետը և սըփրովեց ու լցրեց Հայոց աշխարհը: Եվ թիվ չկար նրա հեծելազոր գնդերի բազմության և հաշիվ չկար նրա տիգավոր հետևակ զորքերի, ուստի և նրանք իրենք չէին կարող իրենց զորքը համարել...: Նրանք եկան և լցին ու ծածկեցին Հայոց ամբողջ երկիրը՝ քանդեցին, գերեցին, իսպառ ավերեցին. սըփրովեցին, տարածվեցին նրա սահմանների շուրս կողմը, ծայրե ծայր ցրիվ եկան մինչև Սատաղ փոքրիկ քաղաքը և մինչև Գանձակ սահմանն Ատրպատականի Բերին (ամեն ինչ) մեկ տեղ հավաքեցին, նախորոշված կողմերը Այրարատյան զավառում մեծ բանակ գցեցին»:

[«Յայնմ ժամանակի թագաւորն մազքեաց Սանէսան անհնարին նիւթեաց զսրտմտութիւն ռիութեան ընդ իւրում ազգակցին խոսրովու արքային Հայոց, և գոսմարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս հոնաց և փոխաց, թաւասպարաց, հեծմատակաց, իժմախաց, գաթաց, և աղուարաց, գուգարաց, շղբաց և ճղբաց, և բաղաճաց, և եգերստանացն, և այլոց խառնաղանճ բազմութեամբք անթիւ անքնակն վաշկատուն զօրութեանց, որում միանգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց: Եկն անց ընդ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից գերկիրն Հայոց աշխարհին: Եւ չգոյր թիւ բազմութեան հեծելազօր գնդացն, և ոչ համար շերտաւոր հետևակ զօրուն. զի և ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրսն թուել ոչ կարէին: Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց՝ քանդեցին, գերեցին, առ հասարակ աւերեցին. սփռեցան տարածեցան զսահմանօքն, լի և լի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու, և մինչև ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական. խա-

ղացուցին ի մի վայր ժողովեցին, ի ժամագիր կողմանս յԱյրարատեան գաւառին բանակ մեծ լինէր»¹:

Փաւստոսի պատմելով՝ այս աշխարհավեր արշավանքի ժամանակ հոսորով թագավորը և Վրթանէս եպիսկոպոսապետը փախել էին և ապաստանել Կոզովիտ գավառի Դարոյնք բերդը, իսկ Մամիկոնյան Վաչե ղորավարը գնացել էր այդ ժամանակ Հունաց կողմերը: Մարկվարտը կարծում է, որ Վաչեն ուղարկված է եղել հռոմայեցիների մոտ խնդրելու նրանցից օգնական զորք, և որ Հայաստանի ազատագրումը հյուսիսականներից տեղի էր ունեցել հռոմեական զորքի աջակցութեամբ²:

Սանեսանը, որը Վաչեի հարձակման ժամանակ իր բուն գնդի հետ գտնվում էր Վաղարշապատ քաղաքում, փախչում է Օշականի կողմերը: Սակայն Վաչե Մամիկոնյանը և իր նիզակակիցները՝ Մահունդակ ու Գարեգին Ռշտունիները, Բագրատ Բագրատունին, Ամատունյաց տոհմի նախարար Վահանը և Վարազ Կամիսականը՝ վրա հասնելով, կոտորում են թշնամու խաժամուժ զորքերը և սպանում են նաև իրեն՝ Սանեսանին³ (336 թ.):

Հյուսիսային ցեղերի այս արշավանքի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրները ո՛չ մի տեղեկութուն չեն տալիս: Սակայն նրանց մեջ, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը⁴, ուշագրավ վկայութուններ կան այն մասին, որ 335 թվի աշնանը, այսինքն՝ Սանեսանի արշավանքի հենց ժամանակ, Կոստանդիանոս Մեծի խորթ հղբոր՝ Դալմատիոսի որդին, Աննիբալիանոսը, որին տրված է եղել «թագավորների թագավոր» տիտղոսը, ուղարկվել էր Կեսարիա իբրև պոնտական ժողովուրդների կառավարիչ:

Աննիբալիանոսը, ըստ երևույթին, համարվել է բարձրագույն տեր և իշխող հռոմեական վասալական շրջանների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Դիոկլետիանոսի ժամանակ կայսրութեանը միացված Անդրտիգրիսյան երկրների: Ինչպես ենթադրում է Մարկվարտը, նրան հանձնարարված է եղել այս բոլոր ծայրամասային մարդերի պաշտպանությունն ու վերահսկողությունը հենց կովկասյան լեռնաբնակների վտանգավոր առաջխաղացման կապակցությամբ:

Աննիբալիանոսի մասին հունա-հռոմեական աղբյուրների տեղեկությունները, որ խիստ կարևոր են ու հետաքրքիր, անհրաժեշտ

¹ Փաւստոս, III, գլ. է, էջ 15—16 (Վենետիկ, 1889):

² S. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 77:

³ Փաւստոս, III, գլ. է, էջ 16—17 (Վենետիկ, 1889):

⁴ S. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 77—

եմ համարում մեջ բերել բառացի թարգմանությամբ լատիներենից և հունարենից:

1. Անոնիմուս Վալեղիանուս, «Կոստանդիանոս կայսեր ծագումը», 6, 36¹.

«Դաւմատիոսին, իր եղբոր՝ Դաւմատիոսի որդուն, նա [Կոստանդիանոս Մեծը] հայտարարեց Կեսար. նրա եղբորն Աննիբալիանոսին, ամուսնացնելով իր Կոնստանդինա աղջկա հետ՝ կարգեց թագավորների թագավոր ու պոնտական ժողովուրդների կառավարիչ»:

2. Ավրելիոս Վիկտորին վերագրված՝ «Քաղվածքներ Կեսարների» մասին, գլ. 41, 20 (Epitome de Caesaribus).

«Այս թագավորներն էին կառավարելու այդ երկրամասերը՝ Աննիբալիանոսը, Դաւմատիոս Կեսարի եղբայրը, Հայաստանը և շրջակա դաշնակից ազգերը»:

3. «Հատկական ժամանակագրություն», I, 531, 16—532, 3 (335 թ.)².

«Եվ Դաւմատիոսին, իր եղբոր՝ Դաւմատիոսի որդուն, նա [Կոստանդիանոս Մեծը] հայտարարեց Կեսար... և Աննիբալիանոսին, ընտրելով թագավոր, հազցրեց ծիրանի վերնազգեստ և ուղարկեց Կեսարիա Կապադովկիայի»³:

Կայսերական երկրի այս բաժանումը, ինչպես մատնանշում է Մարկվարտը, տեղի էր ունեցել 335 թվի սեպտեմբերի 18-ին⁴:

Շապուհ Բ-ի թշնամական գործողությունները հռոմեական Միջագետքում, որ սկսվել էին արդեն 335 թվին, հռոմայեցիները չէին կարող, հարկավ, թողնել անպատասխան: Կոստանդիանոս կայսրը պատրաստվում էր անձամբ գալ Արևելք, բայց 337 թվի գարնանը, մայիսի 22-ին, վախճանվեց նիկոմեդիայում:

Նրա երեք որդիները՝ Կոստանդիանոս Բ-ը, Կոստանդիոսը և Կոստասը՝ բաժանեցին պետությունն իրար մեջ, և Կոստանդիանոս Բ-ը ստացավ Գալլիայի կուսակալությունը (praefectura), Կոստանդիոսը՝ Արևելքի և Կոստասը՝ Իլլիրիայի ու Իտալիայի:

Այնուհետև Կոստանդիոսը, իր եղբայրների հետ Պաննոնիայում հանդիպելուց հետո՝ շտապեց գալ Մերձավոր Արևելք (338 թ.),

¹ Anonymus Valerianus, 6, 36. «Ե» Chron. min. I, p. 11, ed. Mommsen.

² Chronicon Paschale, Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Bonn, 1832.

³ Համեմատե՛ նաև Zosimos, II, 39, 2^a.

⁴ Տե՛ս Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 78.

ուր շարունակում էին հարձակումներ գործել Միջագետքի ու Հայաստանի վրա պարսկական զորքերը:

Եվ ինձ թվում է, կարելի է միանգամայն հավանական համարել, որ Փավստոսի վկայությունները ներքին խռովությունների ու ապստամբությունների մասին Հայաստանում, որ ծագել էին խոսրով Գ-ի դեմ Շապուհ Բ-ի դրամամբ, վերաբերում են հենց այս ժամանակներին:

Խոսրով Գ-ը, ինչպես դժվար չէ եզրակացնել Փավստոսի վկայություններից, գտնվում էր Վրթանես եպիսկոպոսապետի, Մամիկոնյանների և Նախարարական այն խմբի ազդեցության տակ, որ համակրող էր ու կողմնակից Հռոմեական կայսրության: Սասանյան Պարսկաստանը չէր կարող, իհարկե, հանդուրժել Հայաստանի քաղաքականության այդ ուղղությունը: Եվ անշուշտ, հենց նրա զորդամամբ տեղի էին ունեցել Բզնունյաց Դատաբեն նահապետի դավաճանությունը և Աղձնյաց Բակուր բղջիխի ապստամբությունը, որ մանրամասն հիշատակված են Փավստոսի Պատմության մեջ:

Այս դավաճանությունն ու ապստամբությունը, որ տեղի էին ունեցել պարսկական արշավանքների հետ միաժամանակ, խոսրով Գ-ը կարողացել էր ճնշել, ինչպես վկայում է Փավստոսը, իր սեփական ուժերով: Փավստոսի համապատասխան վկայությունները, որ ներքև մեջ եմ բերում, թեև խիստ գունավորված ու լափազանցված են, բայց թվում են ըստ իրենց էության պատմական:

1. Փավստոս, III, գլ. Ը, էջ 19—20 (Վենետիկ, 1889)՝

«Եվ դրանից հետո [Խոսրով Գ-ը] շտապեց իր մոտ հավաքել զորքերը, մոտ երեսուն հազար, Վաչե զորավարի հետ: Նա գնաց թշնամուն ընդառաջ և մոտ հասավ իր բոլոր ավագախոսմբ մեծամեծ նախարարների հետ միասին:

Եվ իրար հանդիպեցին Բզնունյաց ծովի ափին Առեստ ավանում, փոքր գետի վրա արքունական ձուկ որսալու տեղում: Եվ տեսան Պարսից զորքը, որն անթիվ էր իր բազմությանը՝ ինչպես երկնքի աստղերը և ինչպես ավազը ծովի ափին. եկել էին նրանք անթիվ փղերով ու անհամար զորքով: Իսկ սրանք հասան ու հարձակվեցին նրանց բանակի վրա, հույս դնելով աստծու վրա: Սրանք խփեցին, սպանեցին, կոտորեցին ու նրանցից և ո՛չ մեկին չթողին կենդանի. մեծ ավար վերցրին ունակ փղերը ու նրանց ամբողջ ուժն ու զորությունը: Դատաբենին ձերբակալեցին Վաչե սպարապետը և քաջ Վահան Ամատունին. նրան բերին խոսրով մեծ թագավորի առաջ և քարկոծե-

ցին քարերով իբրև մի մարդու, որ դավաճանել էր իր տիրոջ երկրին, գնդին ու զորքերին»:

[«Եւ յետ այսորիկ աճապարէր կուտէր զօրսն առ ինքն իբրև երեսուն հազար հանդերձ զօրավարան Վաշէիւ. գայր հասանէր ընդ առաջ նոցա ամենայն աւագախոսմբ մեծամեծ նախարարօք իւրովք»:

Եւ դիպեցան միմեանց առ ափն ծովուն Բզնունեաց, յԱռեստն աւանի, ի ձկնատեսանսն արքունի ի վերայ գետակին: Եւ տեսին զօրսն Պարսից, զի ոչ գոյր թիւ բազմութեանն. զի էին իբրև զաստեղս երկնից, և իբրև զաւազ առ ափն ծովու. զի եկեալ էին անթիւ փոք և անշափ զօրօք: Եւ սոքա հասին անկան ի վերա. բանակին, յուսացեալք առ աստուած. հարին, սատակեցին, կոտորեցին և ոչ թողին ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ թափէին աւար բաղում, և զփիղսն և զամենայն ոյժ զօրութեան նոցա: Զերբակալ արարեալ զԴատաբէնն Վաշէ սպարապետն և քաջ Վահան Ամատունի, ածէին զնա առաջի մեծի թագաւորին խոսրովու, և քարկոծ առնէին զնա քարամբք իբրև զայր, որ աշխարհի և գնդի և զօրաց տեսուն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ»]:

2. Փալատոս, III, գլ. Թ, էջ 21 (Վենետիկ, 1889).

«Այդ ժամանակները ապստամբեց Հայոց թագավորից նրա ծառաներից մեկը, Աղձնիքի մեծ իշխանը, որը բզեշխ էր կոչվում և որը արքունի պալատի շորս բարձրեց ու գահերեց իշխաններից մեկն էր: Նա ձեռք մեկնեց Պարսից թագավորին և մատնեց նրան արքունի երկիրը, որն իրեն կից էր: Նա զորք բերեց Պարսից թագավորից իրեն օգնության, անշատվեց Հայոց երկրից ու իշխանությունից և պատերազմ մղեց Հայոց թագավորի դեմ Պարսից թագավորության ուժերով. և պատերազմն ու մարտը սաստկացավ:

Ապա Հայոց թագավորը նրա դեմ մեծ զորքով ուղարկեց իր հավատարիմ ծառաներին՝ Կորդուքի Զոն իշխանին, Մեծ Մոփքի Մար իշխանին, Շահեի Մոփքի Ներսեհ իշխանին, Սյունիքի Վաղինակ իշխանին, Հաշտենքի Դատ իշխանին և Բասենի Մանակ իշխանին: Սրանք եկան հաղթեցին Պարսից զորքերին և բոլորին առհասարակ սրի քաշեցին. սպանեցին նույնպես բզեշխին իր եղբայրների ու որդիների հետ միասին»:

[«Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուանեալ կոչէր բզեաշխն, որ էր մի ի շորից գահէրէց, բարձէրէց տաճարին

արքունի: Ետ ձեռս յարքայն Պարսից և մատնեաց զարքունի տունն, որ յեց յինքն էր: Եւ էաժ զօրս արքային Պարսից ի թիկունս իւր, և հատաւ յերկրէն յիշխանութենէն Հայոց, և տայր պատերազմ ընդ արքային Հայոց՝ ուժով Պարսից թա-զաւորութեանն. և սաստկանայր մարտ պատերազմին:

Ապա առաքէր թագաւորն Հայոց զբարեկիր զծառայս իւր, զիշխանն Կորդուաց զՋոնն, և զիշխանն Մեծի Մոփաց ղՄար, և զիշխանն Մոփաց Շահէի Ներսեհ, և զիշխանն Սիւնեաց ղՎաղինակ, և զիշխանն Հաշտենից ղԴատ, և զիշխանն Բասենոյ ղՄանակ, հանդերձ բազում զօրօք: Ապա չոգան հաղթեցին զօրացն Պարսից, և առ հասարակ ընդ սուր հանին զամենայն. և սպանին զբղիշտիւն եղբարքք և որդւովք իւրովք հանդիրձա: Մարկվարտը Դատաբենի ու Բակուրի ասպստամբութիւնների ժամանակը ենթադրում է 335 թվին¹, սակայն հնարավոր է և մինչև անգամ հավանական է, որ այդ անցքերը կարող էին տեղի ունեցած լինել 336 կամ 337 թվերին:

Փափստոսի վկայութիւնով՝ Խոսրով Գ-ը, վախենալով որ նաև մյուս մեծ նախարարութիւնները կարող են դավաճանութիւն գործել կամ ապստամբել, հատուկ օրենք էր սահմանել, որ մեծամեծ ավագանին, որոնց ղինվորական ուժը 10.000-ի չափ էր կամ 1000-ից պակաս չէր, մնան ու շրջեն իր հետ և նրանցից ոչ ոք չգնա արքունի զորքի հետ:

«Բայց դրանից հետո, — վկայում է Փափստոսը, — պարսիկները չէին դադարում պատերազմ մղել Խոսրով թագավորի դեմ: Եվ նա օրենք սահմանեց, որ մեծամեծ ավագանին՝ աշխարհա-կալ ու աշխարհատեր նախարարները, որոնք 10.000 կամ 1000 ղինվորի տեր էին՝ մնան թագավորի մոտ և նրա հետ շրջեն, և նրանցից ոչ մեկը չգնա արքունի զորքի հետ: Որովհետև նա երկյուղ էր կրում նրանց երկդիմութիւնից, միգուցև Դատաբենի նույն արարմունքը գործեն և իրենից ապստամբեն: Բայց նա վստահ էր ծերունի Վաչեի, Մեծ Հայքի բուն սպարապետի ու զորավարի և քաջ Վահան Ամատունու վրա»:

[«Բայց յետ այսորիկ ոչ դադարէին Պարսք ի տալ պատե-րազմ ընդ Խոսրովու արքային. և նա զնէր օրէնսն, զի մեծամեծ աւագանին, նախարարքն աշխարհակալքն աշխարհատեարքն՝ որ էին բիրաւորքն և հազարաւորքն, կայցեն առ արքային և ընդ նմա շրջեսցին, և մի՛ ոք երթիցէ ի նոցանէ ընդ զօրս

¹ Sbe'u Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96.

արքունի: Զի երկնչէր նա յերկմտութենէ նոցա, զի գուցէ զնոյն գործ Դատաբենայն գործիցեն և ապստամբ լինիցին ի նմանէ: Բայց վստահ լինէր ի ծերունին Վաչէ, ի բուն սպարապետն ի զօրավարն Հայոց Մեծաց և ի քաջ Վահան յԱմատունի»¹:

Նոսրով Գ-ի այս կարգադրութիւնը, անշուշտ, մի ապացոյց է նրա թագավորական իշխանութեան թուլութեան և նախարարութիւններէ կենտրոնախույս ու խռովարար տրամադրութիւններէ:

338 թվի գարնանը, երբ Կոստանդիանոս Մեծի մահից հետո կայսրութիւնը դեռևս գտնվում էր տարտամ ու խառնակ դրութեան մեջ, Շապուհ Բ-ը պաշարել էր Մծբինը, բայց ապարդշուն: Հավանորեն, նույն այս թվին պարսկական զորքերը նոր հարձակում էին գործել նաև Հայաստանի վրա, և այնտեղ տեղի էր ունեցել այն մեծ պատերազմը, որ հիշատակված է Փավստոսի մոտ:

«Անյուհետև,—պատմում է Փավստոսը,—նորից դաժան կերպով պատերազմ սկսվեց միմյանց դեմ պարսիկների ու հայերի միջև, որովհետև պարսիկները հավաքվեցին ու մեծ բազմութեամբ եկան, որ գրավեն Հայաստան աշխարհի երկըրները: Ապա Մեծ Հայքի սպարապետ և զորավար Վաչեն ժողովեց նախարարական զորքերի աղատներից կազմված բանակը և եկավ պատերազմ տալու Պարսից զորքերին: Երկու կողմից էլ սոսկալի կոտորած եղավ և մեծամեծ ավազանիներից շատերը կոտորվեցին ու ոչնչացան: Այս պատերազմում սպանվեց նաև Վաչեն, Հայոց մեծ սպարապետը, և ամբողջ երկիրն անասելի սգի մեջ ընկավ, որովհետև նրա ձեռքով էր շատ անգամ աստված փրկել հայերին»:

[«Եւ յետ այսորիկ յաւել ևս լինել մարտ խստութեամբ պատերազմի ի մէջ Պարսից և Հայոց ընդ միմեանս. զի ժողովեցան հասին կուտեցան առնուլ զաշխարհն Հայաստան երկրին: Ապա ժողովէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մեծաց Վաչէ զազատախումբ բանակ նախարարակոյտ զօրացն: Եւ ելանէր տայր ընդ զօրսն Պարսից պատերազմ, և լինէր անհնարին կոտորուած յերկոցունց կողմանցն, և բազում ծախ մեծամեծ աւագանւոյն կոտորեւոցն: Անկանէր ի պատերազմին յայնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վաչէ. և լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին, զի բազում անգամ էր տեառն փրկուիւն տուեալ Հայոց ի ձեռն նորա»]²:

¹ Փավստոս, III, գլ. Ը, էջ 20 (Վենետիկ, 1889):

² Նույնը, գլ. ԺԱ, էջ 26:

Այս պատերազմից հետո, հավանորեն, նույնպես 338 թվին¹, վախճանվել էր նաև Խոսրով Գ-ը, որին թաղել էին իր նախնիքների մոտ՝ Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում:

338 թվին, ինչպես դժվար չէ եզրակացնել Փափստոսի վկայություներից, հայերը ո՛չ միայն մեծ կորուստներ էին ունեցել, այլ պարզապես մատնվել էին ծանր պարտության: Հայերի այս պարտության դաժան հետևանքները, որ Փափստոսի աղբյուրը, վիպական հայկական ավանդությունը, լուսթյան է տվել՝ մեղ հայտնի են ժամանակակից աղբյուրից, Կոստանդինոս Մեծի եղբորորդու, Հուլիանոսի, ճառից, որ նա արտասանել էր Կոստանդինոսի առջև:

Այդ ճառից մենք գիտենք, որ 338 թվի հայերի պարտությունից հետո Հայաստանում իշխանության գլուխ էր անցել պարսկական կուսակցությունը, իսկ Խոսրով Գ-ի որդի Տիրանը և հռոմեական կուսակցությունը ստիպված են եղել փախչել Հայաստանից և ապաստան էին գտել հռոմեական սահմաններում:

338 թվի աշնանը Կոստանդինոսը վերադարձել էր Պաննոնիայից Արևելք, և հենց նրա միջամտությամբ է, որ Հայաստանը վերստին խաղաղեցվել էր, և Տիրանը, հաջորդելով իր հորը, կարգվել էր Հայաստանի թագավոր (339—շուրջ 350 թ.):

Հուլիանոսի կարևոր վկայությունը մեջ եմ բերում ներքև բառացի թարգմանությամբ:

«Կոստանդինոսի վախճանվելուց հետո,—ասում է Հուլիանոսը,—բյուրավոր այլևայլ անտեղիություններ ու դժբախտություններ, որ ամեն կողմից վրա հասան, պատերազմի վրա դրված հույսերը դժվարագույն էին դարձնում: Ապստամբել էին հայերը, մեր վաղեմի դաշնակիցները, և բավական ստվար մասը նրանց հարել էին պարսիկներին ու ավազակաբար ասպատակում էին իրենց սահմանների մոտ գտնվող արվարձանները»... [Սակայն Կոստանդինոսի Պաննոնիայից վերադառնալուց հետո] «հայերից նրանք, որոնք հարել էին պարսիկներին, իսկույն ետ կեցան. իսկ դու դրանց, որ այն երկրի իշխանավորի փախուստի պատճառն էին, մեղ մոտ բերիր, և նրանց, որոնք փախել էին, հնարավորություն տվիր անվախ կերպով վերադառնալ իրենց սեփական երկիրը: Եվ այսուիստվ դու մարդասիրաբար վարվեցիր նրանց հետ, որոնք մի փոքր առաջ եկել էին մեղ մոտ, և հեզաբար վերաբերվեցիր նաև

¹ St' u Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96.

ներանց, որոնք իշխանավորի¹ հետ միասին փախուստի տեղերից վերադարձել էին:

Ումանք նրանցից խիստ զղջացել էին, որ առաջ ապստամբել էին, ումանք էլ այժմյան դրությունը նախամեծար էին համարում առաջվա իշխանությունից: Իսկ նրանք, որ առաջ փախել էին, ասում էին, որ իրենք գործնականապես սովորեցին զգաստ լինել, իսկ ուրիշներն էլ ասում էին, որ իրենք ապստամբությանը մասնակցելու համար արժանի վարձ էին ստացել:

Վերադարձողներին դու այնքան շատ նվերներ ու պատիվներ տվիր, որ նրանք չեն շարանհեզում ու նախանձում նույնիսկ իրենց ամենամեծ թշնամիներին, որոնք բարեբախտ են ու արժանապես մեծարված են: Այս բոլորը կարգավորվեց կարճ ժամանակում»...²:

Տիրան թագավորի մասին թե Փավստոսի և թե Մովսես խորենացու վկայությունները, մեծ մասամբ, վիպական-ստեղծական պատմվածքներ են և չեն կարող հավաստի ու սլատմական համարվել:

Պատմագիտական երկերում, հիմնվելով հենց այս պատմագիրների վկայությունների վրա՝ սովորաբար մատնանշում են, որ Տիրան թագավորը, փոխելով իր հոր ու պապի քաղաքականությունը, բարեկամություն էր հաստատել Շապուհ Բ-ի հետ³: Բայց այս կարծիքը, ակնհեռաբար, թյուրիմացության արդյունք է:

Ինչպես այժմ անժխտելի կերպով պարզված է, Փավստոսի Պատմության երրորդ դպրության վերջին երկու գլուխներում (Ի և ԻԱ) նկարագրված արտաքին քաղաքական անցքերը՝ Տիրանի բարեկամությունը Պարսից թագավորի հետ, նրա գերեզմարությունն ու կուրացումը, հռոմայեցիների ու պարսիկների միջև պատերազմը և Պարսից ներսեհ թագավորի աղետալի պարտությունը՝ մասամբ վիպական-ստեղծական պատմվածքներ են, մասամբ էլ հիշողություններ են պատմական իրադարձությունների, որ տեղի էին ունեցել Մեծ Տրդատի գահակալության ժամանակ 297—298 թվերին⁴:

¹ Ուշագրավ է, որ Հովհաննոսի ճառի մեջ Հայոց թագավորն անվանված է զոչաո՝ «իշխանավոր»:

² Տե՛ս Julianus, Oratio I.

³ Տե՛ս Հ. Ասատույան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 276. Դաւազայան, Քննական պատմութիւն, Գ, էջ 37. Լեօ, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 590. Կ. Aslan, Études historiques, էջ 189 և ուրիշները:

⁴ Տե՛ս Н. Адонц. Фауст Византийский как историк, «Христианский Восток», 1917—1920, т. VI, вып. III. Петроград, 1922, էջ 235—272:

Որ պատմագետների վերոհիշյալ ենթադրությունը միշտ չէ՝ այդ երևում է նաև Հուլիանոսի առաջին ճառի վերև բերված վկայությունից: Մենք վերև տեսանք, որ Հուլիանոսն իր այդ ճառի մեջ, որ գրված էր հավանորեն Տիրան թագավորի (339—շուրջ 350 թ.) մահից հետո, մատնանշում է հայերի և հռոմայեցիների բարեկամությունը 339 թվից հետո: Ավելի քան հավանական է, ուրեմն, որ Տիրանը ևս, ինչպես և նրա հայր Խոսրով Գ-ը, մինչև իր կյանքի վերջը հավատարիմ էր մնացել Հռոմեական կայսրությանը:

Հենց Տիրանի թագավորության ժամանակ Կոստանդինոս կայսր-րը կազմակերպել էր, ըստ երևույթին, դաշնակից հայերի օժանդակությամբ, ծանր զրահավոր հեծելազոր, որն ուժեղագույն մարտիկ զորամասն էր հռոմեական արևելյան բանակի: Հայտնի է նույնպես, որ 351 թվին, Մազենետիոսի ապստամբությունը ճնշելիս, Կոստանդինոսը մեծ հաղթություն էր տարել Պաննոնիայում Մուրսաի մոտ, գլխավորապես, շնորհիվ հայկական հեծելազորի, որն այս ճակատամարտում գրեթե վճռական դեր էր կատարել: Նույն այս հեծելազորը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, անշափ մեծ տպավորություն էր թողել ժողովրդի վրա Հռոմում 357 թվին¹:

Տիրանի հռոմեական կողմնորոշման անուղղակի մի ապացույց կարելի է համարել նաև այն, որ նրա հրամանով Վրթանեսի որդին՝ Հուսիկը, և ապա Փառեն Աշտիշատեցին ուղարկվել էին հայ նախարարների ուղեկցությամբ Կեսարիա և հանդիսավոր կերպով ձեռնադրվել էին այնտեղ կաթողիկոս: Հուսիկը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, բրածեծ էր արվել և սպանվել Մեծ Մոփք գավառի Բնաբեղ բերդում՝ թագավորին հանգիմանելու պատճառով²:

Տիրանի թագավորության առաջին իսկ տարիներում թե պարսկական և թե հռոմեական առանձին զորամասեր ժամանակ առ ժամանակ ավազակաբար ասպատակում էին սահմանամերձ շրջանները, սակայն Կոստանդինոսը խուսափում էր վճռական ընդհարումից: Բայց շուտով Շապուհ Բ-ը պատրաստվեց նորից պատերազմի և 345 թվին³, անցնելով Տիգրիս գետը, բանակ դրեց Հիլեյայում

¹ Ցե'ս Zosimos, II, 51, 4, 52, 1—2. Համեմատե՛ նաև Հուլիանոս, ճառ Ա և Բ:

² Ցե'ս V. Chapot, La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe, Paris, 1907, էջ 189, ծան. 2: Համեմատե՛ Amm. Marc., XVI, 12, 22.

³ Փավստոս, III, գլ. ԺԲ, էջ 32 (Վենետիկ, 1889):

⁴ Ինչպես ցույց են տվել Բյուրին և Ադոնցը, Սինգարայի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել ո՛չ թե 343 թվին, ինչպես առաջ ենթադրում էին, այլ 345 թվին. տե՛ս J. B. Bury, The date of the Battle of Singara, Byzantinische

Սինգարայի մոտ: Հենց այստեղ տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ: Հռոմեական զորքը, որ սկզբում հաղթող էր հանդիսանում, ճակատամարտի վերջում, պարսիկների գիշերային կատաղի հարձակման ժամանակ, շարաշար պարտվեց:

Սինգարայի կռիվն, հավանորեն, մասնակցել էր նաև Հռոմի դաշնակից Հայաստանը: Սակայն այդ մասին հաստատուն տեղեկություններ չկան:

Ադոնցը կարծում է, որ Տիրան թագավորը գերի էր ընկել սլարսիկների ձեռքը նախքան այդ ճակատամարտը և իբր թե խաղաղության կնքելուց հետո, 345 թվին, հաջորդել էր Տիրանին նրա որդին՝ Արշակը: Ադոնցի այս կռահումը, որ բավարար կերպով փաստարկված ու հիմնավորված չէ, ըստ իս անհավանական է և անընդունելի:

Հայ Արշակունիների պայքարը կենտրոնախույս նախարարությունների դեմ շարունակվել էր նաև Տիրանի ժամանակ:

Տիրանի թագավորության շրջանում (339—շուրջ 350 թ.), որը եկեղեցու ու Մամիկոնյանների հանդեպ բռնել էր անկախ դիրք և աշխատում էր պահպանել թագավորական իշխանության հեղինակությունը, ներքին խռովություններն այնքան սաստկացել էին, որ երկիրը հետզհետե մատնվել էր ծանր դրության:

Փավստոսի մոտ, որ կուսակցական պատմիչն է Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի և Մամիկոնյանների, պատմական այս շրջանի անցքերը ներկայացված են ալլալված ձևով, իսկ պատմական խոշոր դեմքերը, որ հակառակորդ էին այդ տոհմերի, նկարագրված են ամենամոռյալ ու քստմենելի գույներով:

Տիրանի ժամանակ քաղաքական խոշոր դեր է կատարել, ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, «մարդպետության» մեծ իշխանը, որը վերակացու էր արքունիքի ու թագավորի կանանոցի և վերահսկող էր թագավորական ամրությունների ու բերդերի, նաև արքունի գանձերի ու կալվածքների: Փավստոսը շանթ ու թույն է թափում այս իշխանի վրա և, գլխավորապես, նրան է վերադրում թագավորության խանգարումը Տիրանի ժամանակ:

«Բայց այն անմիտ թագավորության ժամանակ,—պատմում է Փավստոսը,—սկսվել էին դավաճանություններ ու մատնություններ անել Հայոց երկրում ոչ միայն թշնամիները թշնամիների դեմ, այլ նաև բարեկամները բարեկամների և ընկեր-

Zeitschrift, V, 1896, էջ 302—305. Адонц, Фауст Византийский, „Христианский Восток“, 1917—1920, VI, 3, էջ 254—255.

¹ Адонц, Фауст Византийский, էջ 255.

ները ընկերների դեմ և անուս էին անհաշիվ ու ամեն տեսակ թշնամութիւններ: Որովհետև տերը նրանց մեջ առաջացրեց խռովութիւն և հրահրեց դիվային պղծութիւն և ոգի մոլութիւն, այդ պատճառով էլ նրանք, մեկը մյուսին խորտակելով, կործանվեցին իրենց անօրեննութեան պատճառով:

Բայց գերազանցում էր մյուս բոլորին մի անօրեն ու դիվային մարդ, որը Տիրան թագավորին գրգռում էր, գլխավորապես. նախարարական տոհմերի դեմ: Սա այն մարդն էր, որն ուներ մեծ մարդպետութեան պատիվը. սա ներքինի էր՝ չարասիրտ, չարամիտ ու չարագործ մի մարդ էր, որին Հայր էին անվանում: Սա քսութեամբ կոտորել տվեց շատ նախարարներ, որոնք վնաս չէին տվել, և խանգարեց այսպիսով մեծ թագավորութեան իշխանութիւնը:

Առավելապես նա իր չարախոսութեամբ սրի անցկացնել տվեց ու բոլորովին անզավակ դարձրեց երկու ավագ տոհմերը՝ Ռշտունիների տոհմերը և Արծրունիների տոհմը. սրանց բնաշինչ արին առանց որևէ մեղքի ու հանցանքի, կոտորեցին նույնիսկ էգերին»:

[«Բայց յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն թշնամիք թշնամեաց և բարեկամք բարեկամաց և ընկերք ընկերաց դաւաճանութիւնս մատնութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան երկրին, և բելր ազգի թշնամութիւնս գործէին: Վասն զի անկաւ ի նոսա խռովութիւն ի տեառնէ, այս պղծութեան և ոգի մոլորութեան. զի նախ միմեամբք քանդեալք աւերեցան վասն անօրէնութեան իւրեանց:

Բայց քան զամենեսին աւելի այր մի անօրէն և այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն գրգռէր զթագաւորն Տիրան: Այս ինքն որ ունէր զպատիւն մեծի մարդպետութեանն, այր ներքինի՝ չարասիրտ, չարախորհուրդ, չարագործ, որում Հայր կոչէին: Զբազոսմս ի նախարարացն ետ քսութեամբ առանց վնասու կոտորել, և խանգարեաց զմեծ տէրութիւն թագաւորութեանն:

Մանաւանդ ավելի զերկու տոհման զաւագս տայր իւրով չարախոսութեամբն հանել ընդ սուր, և անուղղ առնել միահաղոյն զտոհման Ռշտունեաց և զտոհման Արծրունեաց. բառնային ի միջոյ առանց ամենայն վնասու և յանցման, մինչ անգամ և զէզան կոտորեցին ազգացն»¹:

¹ Փալստոս, III, գլ. ԺԸ, էջ 46—47 (Վենետիկ, 1889):

Քննության առնելով «մարդպետության» մասին Փափստոսի թե այս և թե մյուս վկայությունները, Մարկվարտը միանգամայն ճիշտ ենթադրում է¹, որ մարդպետները պետական նշանավոր անձնավորություններ էին, որոնք նպատակ էին դրել իրենց վերականգնել Արշակունիների թագավորության հին փայլը և թուլացնել բարձր ազնվականության ու եկեղեցու ուժը: Իրենց այդ նպատակին հասնելու համար նրանք արքունիք էին գրավում նախարարական խոշոր կալվածքները և իրագործում այդ ամենադաժան վճռականությունը:

Արժրունիների ու Ռշտունիների տոհմերի բնաջնջումը, որ նկարագրված է Փափստոսի վկայության մեջ, Մարկվարտը բացատրում է նրանով, որ նախարարական այդ տոհմերի երկրները, գտնվելով Ատրպատականի, Ադիաբենի և Մոկլքի սահմանների մոտ, ունեին ռազմական մեծ կարևորություն, ուստի և այդ շրջաններն անհրաժեշտ է համարվել ենթարկել Արշակունիների անմիջական իշխանության²:

345 թվի Սինգարայի ճակատամարտից հետո մեծ կոիվներ Մերձավոր Արևելքում չեն հիշատակված մինչև 350 թիվը: Հավանորեն, Հայաստանը ևս այդ ժամանակաշրջանում համեմատաբար խաղաղ վիճակի մեջ էր:

Տիրանը թագավոր էր Հայաստանում, ինչպես ենթադրվում է, մոտավորապես մինչև 350 թիվը³: Նրա գերեվարության ու կուրացման մասին հայկական ավանդությունը, ինչպես վերև ասացինք, վիպական-ստեղծական պատմվածք է, և մենք նրա մահվան մասին ևս չունենք ոչ մի տեղեկություն:

¹ Markwart, Südarmenten und die Tigrisquellen, էջ 155—156 և 61*—62*.

² Նույնը, 59*—60*.

³ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 588. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 276. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 110. K. Aslan, Études, էջ 189, 203 և ուրիշները: Հայ Արշակունիների ժամանակագրության մասին ուշագրավ է և արժեքավոր Մ. Օրմանյանի կարևոր հոդվածը՝ «Տրդատէ Արտաշէս ժամանակագրական դիտողութիւններ», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1909, № 7 և 8, էջ 197—201 և 241—246:

ՊԱՐՍԿԱ-ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐՆ ԱՐՇԱԿ Բ-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԾԱՆՐ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՎԵՐՈՒՄԸ

1. Պարսկա-հռոմեական կռիվները 350 թվին։ — 2. Արշակ Բ. — Երս գլխավոր գործակիցները՝ Ներսես կաթողիկոսը և Մամիկոնյան Վասակ սպարապետը։ — 3. Հատուկ պատգամավորության ուղարկումը Կոստանդինոսի մոտ։ — Ոլիմպիայի առաջումը Հայաստան և Արշակի ամուսնությունը Երա հետ։ — 4. Աշտիշատի ժողովը և քաղաքապետական հիմնարկների հաստատումը Հայաստանում։ — 5. Արշակավան քաղաքի հիմնումը։ — հայկական աղբյուրների վկայություններն Արշակավանի կործանման մասին։ — Մարկվարտի ենթադրությունը։ — 6. Գեկլի սպանությունը և Արշակ Բ-ի ամուսնությունը Փառանձեմի հետ։ — 7. Կամսարակներին տոմսի կոտորածը։ — Մարաշիտների պայքարը եկեղեցական կալվածատիրության դեմ։ — 8. Պարսկա-հռոմեական պատերազմի վերսկսումը։ — Հայաստանի կողմնորոշման մեծ նշանակությունը կալով կողմերի համար։ — Պարսկաստանի անհաջող ջանքերը Հայաստանը գրավելու իր կողմը։ — 9. Շապուհ Բ-ի արշավանքը Միջագետք և Ամիդ քաղաքի գրավումն ու ավերումը։ — 10. Պարսկական զորքերի ավերածությունները Մոփսում և Արևմտյան Հայաստանում։ — Անգեղ բերդի պաշարումը։ — Անի բերդի առումը Դարանաղի գավառում։ — գերի վերցված և ագաղված Արշակունի թագավորների ոսկորների թաղումը Աղձ գյուղում։ — 11. Շապուհ Բ-ի 360 թվի արշավանքը և Սինգարա ու Բեզարդե բերդերի գրավումը։ — Արշակ Բ-ի և Կոստանդինոս կայսեր տեսակցությունը Կեսարիայում և նրանց դաշնակցության ամրապնդումը։ — պատերազմի նախապատրաստությունները և Կոստանդինոսի մահը։ — 12. Հուլիանոսը միանձնաբեր և տեղի հռոմեական կայսրության։ — Ոլիմպիայի սպանությունը։ — Հուլիանոսի արշավանքը Պարսկաստան։ — Երա նամակը Արշակ Բ-ին, որ կեղծ է։ — 13. Հռոմեական ու դաշնակից զորքերի ներխուժումը Պարսկաստան և Կեսարիայի գրավումը։ — 14. Հուլիանոսի մահը և Հուլիանոս ճոր կայսեր Շապուհ Բ-ի հետ կնամա ամուսնությունը դաշինք։ — Անդրտիգրիսյան երկրների միացումը Պարսկաստանին։ — դաշնադրության անագնիվ ու կորստաբեր կետը Հայաստանի նկատմամբ։ — Խիլիկոմի ավերումը։ — 15. Արշակ Բ-ի չորս տարվա համառ դիմադրությունը Պարսկաստանին։ — 16. Պարսկական կուսակցության գործողությունը Հայաստանում։ — Արշակ թագավորի և Վասակ սպարապետի անձնատուր լինելը պարսիկներին։ — Արշակ Բ-ի բանտարկումը և ենթարկումը մահապատժի։ — Վասակ սպարապետի տանջալից սպանությունը։ — Արշակ թագավորի սպանության մասին հայկական ավանդության վիպական-ստեղծական մանրամասնությունները։ — 17. Հայաստանի հարավային, արևելյան և հյուսիսային սահմանների անջատումը Արշակունյաց թագավորությունից։

350 թվին Շապուհ Բ-ը նորից մեծ զորքով արշավեց Միջագետք, ավերածության մատնեց այնտեղ մի շարք տեղեր և, առաջ չարժվելով, երրորդ անգամ պաշարեց Մծբին քաղաքը։ Բայց Պարսից զորքերը, շնորհիվ կայազորի ու պաշարված բնակիչների համառ դիմադրության, այս անգամ ևս ստիպված եղան, մեծ կորուստներ կրելուց հետո, վերադառնալ Պարսկաստան։

Պետք է ասել, որ Կոստանդինոս կայսրը, որ թույլ էր ու անվճռական արտաքին թշնամու հանդեպ, ինքը ոչ մի հաջողություն չունեցավ նաև այս կովի ընթացքում։ Շապուհ Բ-ի առաջարժման ու վճռական հաջողության գլխավոր արգելառիթը սահմանային այն անառիկ բերդերն էին, որ պատշաճ կերպով ամրացրել էին Դիոկլետիանոսը և Կոստանդինոս Մեծը։

Նույն այս 350 թվին վերսկսվել էին խլրտումները նաև Հռոմեական կայսրության մեջ։ Դեռևս 340 թվին Կոստանդինոս Մեծի կրտսեր որդին, Կոստասը, պարտության մատնելով իր մեծ եղբայր Կոստանդինոս Բ-ին (+340), տեր էր դառել Հռոմեական կայսրության արևմտյան բոլոր շրջաններին, սակայն 350 թվին սրան սպանել էր և Արևմուտքի կայսր էր իրեն հայտարարել նրա անձնապահանորդ զորքի առաջնորդ Մագնենտիոսը։

Կոստանդինոսը շտապ կերպով վրա խաղաց վտանգավոր այս ախույանի դեմ, հաղթեց նրան Պաննոնիայում (351 թ.) և, Մագնենտիոսի ինքնասպանությունից հետո (353 թ.), դառավ միահեծան ինքնակալ և տնօրեն ամբողջ Հռոմեական կայսրության։

Տիրանի որդի Արշակ Բ-ի գահակալության ժամանակը պատմագետների մեծագույն մասը ենթադրում է նույն այս ժամանակաշրջանում՝ մոտավորապես 350 թվին¹։ Սակայն այս թվականը, որ հավանական է համարվում, հաստատուն ու վերջնական չէ։

Արշակ Բ-ի թագավորության առաջին շրջանում, սկսած 351 թվից մինչև 359 թիվը, պատերազմական մեծ գործողությունները Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև գրեթե դադարել էին։ Շապուհ Բ-ը

¹ Տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 599. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 53. Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 110. Առաջաճ, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 282. Aslan, Études histoiques, 1928, էջ 203 և ուրիշները։ Ադոնցն Արշակ Բ-ի թագավորության սկիզբը դնում է 345 թվին, իսկ Մարկվարտն իր նորագույն աշխատություններից մեկում՝ 356 թվին. տե՛ս „Христианский Восток“, 1917—1920, էջ 255 և Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 96.

ալզ ժամանակ պատերազմ էր վարում Պարսկաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում ընդդեմ խիոնիտների, քուշանների և այլ ցեղերի։ Սակայն նույն այս ժամանակ պարսիկ զորավարները, որ գտնվում էին արևմուտքում, մերթ ընդ մերթ ասպատակում էին Միջագետքը, երբեմն նաև Հայաստանը, ավագակային թալանի ու կողոպտուի նպատակով։

Հավանորեն, մեծ կռիվների ընդհատման այս ժամանակաշրջանին է վերաբերում Փավստոսի վկայությունը, որ Արշակ Բ-ի թագավորության սկզբներում Հայոց աշխարհը

«բարեկարգվեց, կաղմակերպվեց, վերականգնեց ու խաղաղացավ երկու թագավորների միջև, և այնուհետև բոլորը խաղաղ ապրում ու վայելում էին՝ յուրաքանչյուրն իր ունեցվածքը»։

[«Ապա կարգեցան կաղմեցան յօրինեցան խաղաղացան աշխարհն Հայոց ի մէջ երկուց թագաւորացն. և յայնմ հետէ բնակեալք խաղաղութեամբ վայելեալք յիւրաքանչիւր յարարս իւրեանց»]²։

Արշակ Բ-ի գլխավոր գործակիցներն են եղել նրա թագավորության ժամանակ Հուսիկ կաթողիկոսի թոռ Ներսես կաթողիկոսը և արքունի ու նախարարական զորքերի վերին հրամանատար Մամիկոնյան Վասակ սպարապետը։ Երիտասարդ Ներսեսը, որը զինվորական էր ու Արշակ թագավորի սենեկապետն էր՝ մեծամեծ իշխանների ուղեկցությամբ ուղարկվեց Կեսարիա և ձեռնադրվեց այնտեղ Հայաստանի կաթողիկոս, հավանորեն, 353 թվին։

Նույն այս 353 թվին, ինչպես վերև տեսանք, Կոստանդինոսը, հաղթելով Մագնենտիոսին, միացրել էր իր իշխանության տակ ամբողջ Հռոմեական կայսրությունը։ Եվ շատ պարզ է, որ Կոստանդինոսի վարկը և հեղինակությունն առանձնապես մեծ էին լինելու նրա այս հաղթանակից հետո։ Ուստի և հավանական է, որ հենց այս ժամանակներում պետք է ենթադրել Ներսես կաթողիկոսի առաջնորդությամբ հատուկ պատգամավորության ուղարկումը Կոստանդինոսի մոտ, որի նպատակն էր, ինչպես վկայում է Փավստոսը³, միաբանության դաշինքի ամրապնդումը Հայաստանի ու կայսրության մեջ։

Այս պատգամավորությունը, ինչպես ցույց է տալիս Փավլոստոսի վկայությունների ուշադիր քննությունը, կայսերական պալա-

¹ Տե՛ս Ammianus Marcellinus, XIV, 3. XV, 13 և XVI, 9.

² Փավստոս. IV, գլ. Ա, էջ 67 (Վենետիկ, 1889)։

³ Նույնը, IV, գլ. Ե, էջ 81.

տում շատ լավ էին ընդունել: Կոստանդինոս կայսրը թանկագին նվերներ էր ուղարկել Արշակ Բ-ին և ազատ էր արձակել Արշակունի սլաւոնացիներին, Տիրիթին ու Գնելին, որ Արշակ Բ-ի եզերորդիներն էին¹: Մարկվարտը հավանական է համարում, որ հենց այս պատգամավորության խնդիրքով Կոստանդինոսը Հայաստան էր ուղարկել և տվել էր Արշակ Բ-ին իբրև ամուսին իր մեռած եղբոր՝ Կոստասի (337—350) նշանած Ուիմպիային, որը պրետորյանների պրեֆեկտ Աբլաբիոսի դուստրն էր²: Պատգամավորության առաջումը և վերադարձը Հայաստան, որ Մարկվարտը դնում է 357 թվին³, ավելի ճիշտ կլինի ենթադրել 353 և 357 թվերի միջև:

Ներսես կաթողիկոսի ժամանակ սկսել էր մեծ շափով աճել քրիստոնեական եկեղեցու կուլտուրական ու քաղաքական հեղինակությունը: Նրա նախագահությամբ տեղի ունեցավ Աշտիշատում առաջին եկեղեցական օրենսդիր ժողովը, որի կանոնական որոշումները վերաբերում էին ոչ միայն կրոնական-եկեղեցական խնդիրներին, այլև աշխարհական կյանքին ու հասարակական-սոցիալական հարաբերություններին:

Համաձայն այս ժողովի որոշումներին, Հայաստանում բացվեցին ամենուրեք բարեգործական հիմնարկներ: Բոռոտների, ընկնավորների ու ախտավորների համար կառուցվեցին հիվանդանոցներ և անկեղանոցներ, հաշմանդամների, անաշխատունակների և աղքատների համար՝ ապաստարաններ ու աղքատանոցներ, հիմնվեցին նաև վանքեր, դպրոցներ ու իջևաններ: Այս հաստատությունները պահվում էին եկեղեցական կալվածքների եկամուտներով ու նաև ժողովրդից գանձվող առանձին տուրքերով:

Սողոմենոսի ուղագրով մի վկայությունից հայտնի է⁴, որ նույն այս ժամանակներում (մոտավորապես 356 թվին և 376 թվից հետո) վանքերի ու կուսակրոնության հիմնադիրն էր Փոքր Հայքում, Պոնտոսում և Պափլագոնիայում Սեբաստիայի Նվստա-

¹ Ստույգ և պատմական չէ Փավստոսի երկար ու ձիգ պատմությունը, որ իբր թե արիոսական աղանդին հետևող կայսրը հալածել էր Ներսեսին, աքսորել էր նրան մի անմարդաբնակ կղզի, և Արշակ թագավորը, կայսր վրա զայրացած, վեց տարի շարունակ ավերել էր տվել Հռոմեական երկիրը: Մարկվարտը համոզիչ կերպով ցույց է տվել, որ Փավստոսի մոտ Բարսեղ Կեսարացուն վերաբերող ավանդությունը վերագրվել է Ներսես Մեծին. տե՛ս Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 53—54 (221—222):

² S. h. u. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 88 (224):

³ Նույնը, էջ 96—97 (232—233):

⁴ Sozom. Hist. EccI., III, 14, 31.

թիոս եսիսկուպոսը, որը համարվում է նաև առաջին հիմնադիր-
ներից մեկը բարեգործական հիվանդանոցների: Մարկվարտը
ենթադրում է, որ ներսես կաթողիկոսը, որն իր կրթությունը ստա-
ցել էր Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում¹, Հայաստանում
վանքեր ու բարեգործական հիմնարկներ էր հաստատել, հետևելով
Նվստաթիոս եպիսկոպոսի օրինակին²:

Արշակ Բ-ի թագավորության սկզբնական խաղաղ շրջանում,
ինչպես վկայում են Փավստոսը (IV, գլ. ԺԲ) և Խորենացին (III,
գլ. ԻԷ), թագավորի հրամանով հիմնվել էր Մասիսի հարավային
ստորոտների կողմերում, Կոզովիտ գավառում, ըստ երևույթին,
Արտաշատից Պարսկաստան գնացող առևտրական մեծ ճանա-
պարհի մոտ, Արշակավան քաղաքը:

«Այդ ժամանակ [ներսես կաթողիկոսի հռոմեական կայսեր
մոտ գնալուց հետո],—սլատմում է Փավստոսը,—թագավորն
իր համար մի դաստակերտ շինեց հովիտ կոչվող տեղում Կոզ
գավառի մեջ: ...Իսկ այդ տեղը ավան դարձավ և ապա քա-
ղաք՝ մեծացավ, բաղմամբ աճեց ու ամբողջ հովիտը բլու-
նեց: Արշակ թագավորը այնուհետև հրաման տվեց այդ դաս-
տակերտը կոչել իր անունով Արշակավան, և այնտեղ շինե-
ցին նաև թագավորական պալատ»:

«Ձայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն դաստակերտ
մի ի հովիտն անուանեալ ի Կոզ գաւառի: ...Իսկ տեղին աւա-
նաւայր, քաղաքանայր. մեծացաւ բազմացաւ և ելից ղհովիտն
ամենայն: Ապա տայր հրաման արքայն Արշակ ղենել անուն
դաստակերտին յիւրակից անունն Արշակաւան. և շինեցին
ևս անդ ապարանս արքունի»³:

Փավստոսի և Խորենացու ասելով, որպեսզի քաղաքը բազմա-
մարդ բնակչություն ունենա, Արշակ թագավորը հրաման էր տվել
իր երկրի բոլոր տեղերում, որ զան այնտեղ ամեն տեսակ ոճրա-
գործներ և հանցավորներ, որոնք ազատ կմնան դատից ու պա-
տասխանատվությունից:

Գարագաշյանի և Սամվելյանի կարծիքով՝ այս օտարոտի ու
անհասկանալի հրամանը մի ակնարկ է, որ հին Հայաստանում ևս

¹ Տե՛ս Փավստոս. IV, գլ. Գ, էջ 69:

² Տե՛ս Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 130, ծան. 2 և
էջ 149, ծան. 1 նաև Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 93 և 96—97:

³ Փավստոս. IV, գլ. ԺԲ, էջ 109—110:

գոյությունն է ունեցել ապաստանի իրավունքը¹։ Ավելի հավանական է սակայն, որ Փավստոսի և Խորենացու վկայութիւնները Արշակ Թագավորի հրամանի մասին խիստ զուգուրոված են ու չափազանցված։ Լեոն և Մարկվարտը ենթադրում են, որ Արշակավան էին փախել, հավանորեն ոչ միայն հանցապարտները, այլև, զըլխավորապես, ճորտ գյուղացիները, «շինական»-ները, որոնց այնտեղ տրվել էին որոշ արտոնութիւններ²։ Ուշագրավ է այս տեսակետից Խորենացու հետևյալ վկայութիւնը։

«Եւ Հայոց նախարարները,—ասում է Խորենացին,—ժողովվելով դիմեցին արքունական դաստակերտ Արշակավանի վրա և սրի անցկացրին տղամարդկանց ու մինչև իսկ կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից. որովհետև նրանք բոլորը կատաղած էին իրենց ծառաների ու հանցավորների վրա»։

[«Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա սրով սուսների յառնէ մինչև ցկին, բաց ի տղայոց ստնդիացաց. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրեանց և յանցաւորաց»]³։

Ուշագրավ է սակայն, որ բոլորովին այլ կերպ է նկարագրված Արշակավանի կործանումը Փավստոսի մոտ։ Ըստ այս պատմագրի վկայության՝ ներսես կաթողիկոսի անեծքի պատճառով Արշակավանի ամբողջ բնակչութիւնը, «մոտ քսան հազար ընտանիք», կոտորվել էին երեք օրվա ընթացքում ժանտախտ հիվանդութիւնից⁴։

Արշակավանի կործանման մասին հետաքրքիր մի ենթադրութիւն է արել Մարկվարտը։ Վերջինս, նկատի առնելով 358 թվի օգոստոսի 24-ի ահեղ երկրաշարժը Փոքր Ասիայում և Պոնտոսում⁵, որը մեծ ավերածութիւններ էր արել բազմաթիվ քաղաքներում և հիմնովին քանդել էր Նիկոմիդիա քաղաքը՝ հավանական է համարում, որ Արշակավանը ևս կարող էր կործանված լինել նույն այդ մեծ երկրաշարժի ժամանակ 358 թվին⁶։

¹ Դառագալյան. Քննական պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 11—12. Խ. Սամվելյան, Արեան վրէժ և փրկանք, տե՛ս «Աղագրական Հանդէս», Թիֆլիս, 1903, X, էջ 278—280.

² Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 623 և Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 62*.

³ Սովսես Խորենացի, III, գլ. Իէ, էջ 289 (Տփղիս, 1913)։

⁴ Փավստոս, IV, գլ. ԺԳ, էջ 114—115.

⁵ Տե՛ս Ammianus Marcell., XVII, 7.

⁶ Տե՛ս Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 90 (226) և 97 (233)։

Ներքին անգուսպ խռովություններն ու պառակտումները մեծ չափեր էին ընդունել Հայաստանում Արշակավանի կործանումից հետո: Իր հիմքում, ինչպես ենթադրվում է, պատմական է համարվելու Փավստոսի վիպական-բանաստեղծական պատմությունը Արշակ թագավորի եղբորորդի Գնելի սպանության մասին, որ Մարկվարտը, հիմնվելով Փավստոսի վկայության ու տոմարագիտական իր դիտողությունների վրա, դնում է նավասարդի տոնին՝ կիրակի 359 թվի օգոստոսի 29-ին¹:

Փավստոսի պատմելով՝ Արշակ թագավորի եղբորորդի Տիրիթը սիրահարվել էր իր հորեղբորորդի Գնելի կնոջ, գեղեցկուհի Փառանձեմի վրա, որը Սյունիքի Անդովկ նահապետի դուստրն էր: Նա, որպեսզի Փառանձեմին ինքն առնե, եննգություն քսություն էր անում ու գրգռում թագավորին, որ իբր թե Գնելը ուղղում է նրան սպանել և թագավորությունը հափշտակել:

Գնելը հրավեր է ստանում գալ նավասարդի տոներին թագավորի մոտ Շահապիվան, և այստեղ Արշակ Բ-ը հրամայում է դահապետին նրան սպանել: Բայց հետո հայտնի է դառնում, որ ամենդ Գնելի մահվան պատճառը Տիրիթն է, և թագավորը հրամայում է սպանել նաև սրան²: Այնուհետև Արշակը Փառանձեմին առնում է իրեն կին, կամ ավելի ճիշտ՝ իրեն հարձ, որովհետև, ինչպես վերև տեսանք, նա արդեն ամուսնացած էր Ուխիպիայի հետ:

Փավստոսը մանրամասն հաղորդում է, բացի այդ, որ նախադարձությունների ոչնչացման քաղաքականությունը վարել էր Հայր մարդպետը նաև Արշակ Բ-ի թագավորության ժամանակ:

«Եվ Հայր մարդպետը,—պատմում է Փավստոսը,—չար էր ու ժանտաբարո և ավելի անօրեն ու անիրավ էր, քան նախկին Հայր կոչվող մարդպետները: Սա էր, որ Տիրանի թագավորության ժամանակ կոտորել էր տվել բոլոր նախարարական տոհմերը. նմանապես և Արշակի թագավորության ժամանակ նա ավելի էր չարություններ գործել, քան առաջ բոլոր մարդկանց նկատմամբ»:

[«Եւ էր մարդպետն Հայր այր շար և ժանտաբարոյիւք անօրէն և անիրաւ քան զառաջին Հայր անուն մարդպետսն: Սա կոտորեաց զամենայն ազգս նախարարացն ի ժամանակս թագաւորութեանն Տիրանայ արքային. և սոյնպէս առ թագաւո-

¹ Նույնը, էջ 95 և 97:

² Փավստոս, IV, գլ. ԺԵ, էջ 119—127:

րութեամբն Արշակայ՝ ևս շար քան զառաջինն գործել շար առ ամենայն մարդ»¹։

Հավանորեն, հենց նույն այս Հայր մարդպետի ներշնչում-ներին պետք է վերագրել նաև Կամսարականների տոհմի կոտորածը, որ հիշատակված է Փավստոսի հետևյալ վկայության մեջ։

«Իսկ հենց այն ժամանակ,—ասում է Փավստոսը,—երբ ներսես սուրբ եպիսկոպոսապետը հեռացել էր արքունական բանակից և ոչ ոք չկար հակառակող թագավորին, որ նրան հանդիմաներ ու խրատեր՝ նա [Արշակը] այնուհետև սկսեց գործել ըստ իր շար կամքի՝—նախարարներից շատերին նա կոտորեց, շատերին նա ազգահատեց ու բնաջինջ արեց և շատերի կալվածքները արքունիք գրավեց։ Իսկ Կամսարականների տոհմերը, որոնք Շիրակի և Արշարունիքի տերերն էին՝ ազգահատեց և այդ գավառները միացրեց արքունի երկրին»։

[«Այլ ահա ի ժամանակին՝ յորժամ մերժեցաւ յարքունական բանակէն սուրբ եպիսկոպոսապետն Ննիսէս, և ոչ ոք զոյր ընդդիմացեալ թագաւորին, որ տայր նմա զյանդիմանութեան զխրատն, այնուհետև լստ կամաց շարութեանն իւրոյ ղնացեալ լինէր նա՝ և զբազումս ի նախարարացն կոտորեաց, զբազումս ազգատ արարեալ անճիտեաց, և զբազմաց տունս հատանէր յարքունիս։ Բայց զտոհմս Կամսարականացն, որ էին գաւառաց տեարք, Շիրակայ և Արշարունեաց, աղղատ առնէր և զգաւառսն ունէր յոստան»²։

Մարդպետները պայքար էին մղել, ինչպես երևում է Փավստոսի վկայութիւններից, նաև կաթողիկոսական իշխանության և եկեղեցական կալվածատիրության դեմ։ Հայտնի է, օրինակ, որ Հայր մարդպետը սպառնացել էր ներսես կաթողիկոսին, որ նա ամեն կերպ աշխատելու է արքունիք գրավել Աշտիշատը, որը եկեղեցական կալվածք էր³։

Մինչդեռ Հայաստանի մեջ այս դեպքերն էին տեղի ունենում՝ Հռոմեական կայսրության ու Պարսկաստանի միջև հարաբերութիւններն արդեն խիստ լարվել էին, և պատերազմը վերսկսվել էր ավելի մեծ կատաղությամբ, քան առաջ։

357 թվին պրետորյանների պրեֆեկտ Մուսոնիանոսը, իմանալով լրտեսների միջոցով, որ Շապուհ Բ-ը դժվարությամբ է արևել-

¹ Նույնը, գլ. ԺԳ, էջ 116—117։

² Փավստոս. IV, գլ. ԺԹ, էջ 133։

³ Նույնը, IV, գլ. ԺԳ, էջ 117—118։

քում կռիվ մղում թշնամի ցեղերի դեմ՝ ուզեց օգտվել նրա այդ նեղ դրությունից և նրան խաղաղության առաջարկ արեց միջնորդությամբ Դենշապուհի, որը պարսկական զորքերի առաջնորդն էր կայսրության սահմանամերձ երկրամասերում¹։ Շապուհ Բ-ը, որը գտնվում էր այդ ժամանակ իր թագավորության ամենահեռավոր արևելյան շրջաններում, հռոմայեցիների առաջարկը ստացավ շատ ուշ, երբ արդեն նա խաղաղության դաշն էր կնքել խիոնիտների ու թշնամի մյուս ցեղերի հետ (358 թվի գարնանը)։

Նա ուղարկեց Կոստանդինոսի մոտ հատուկ դեսպան և առաջարկեց նրան խաղաղության ամենածանր պայմաններ, պահանջելով, որ Պարսկաստանին վերադարձվեն Հայաստանն ու Միջագետքը, որոնք նենգությամբ խլված են եղել իր պապ ներսեհից 298 թվին²։ Նա սպառնաց նաև, որ իր առաջարկության մերժման դեպքում ինքը կվերսկսե պատերազմն իր բոլոր ուժերով։

Կոստանդինոսը, իհարկե, չէր կարող ընդունել վերոհիշյալ ամոթալի պայմանները և ամեն կերպ աշխատեց, որ կնքվի պատվավոր հաշտություն։ Սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն մնացին, և 359 թվին պատերազմը վերսկսվեց։

Այս պատերազմի ժամանակ Արշակունիների թագավորության բարեկամական կամ թշնամական դիրքը դեպի կռիվը կողմերը ստանում էր բացառիկ մեծ կարևորություն։ Հայաստանը, լինելով բուֆեր պետություն, թեև փոքր էր ու թույլ Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության համեմատությամբ, սակայն զորական իր ուժերով և երկրի ռազմական դիրքերով մեծ նշանակություն ուներ պատերազմող կողմերի համար։

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ 358—360 թվերին թե Պարսկաստանը և թե Հռոմեական կայսրությունն ամեն կերպ աշխատել էին զրավել Հայաստանն իրենց կողմը։

Փափստոսի վկայությունները Շապուհ Բ-ի բանակցությունների մասին Արշակ Բ-ի հետ՝ թեև իրենց մանրամասնություններով, մեծ մասամբ, վիպական-բանաստեղծական պատմվածքներ են և պատմական արժեք չունեն, սակայն, ինչպես վկայում է նաև Ամմիանոսը, Շապուհ Բ-ը, իրապես, մի քանի անգամ փորձեր էր արել զրավելու Արշակին իր կողմը, դիմելով «խաբեության, սպառնալիքների և նենգության» (fallaciis et minis et dolis)³։

¹ Ammianus Marcel, XVI, 9.

² Ammianus Marcel., XVII, 5.

³ Նույնը, XX, 11, 2։

Հռոմեական կայսրությունը ևս իր հերթին ամեն կերպ ձգտել էր սիրաշահել Հայաստանի թագավորին և նրան հաճոյանալ: Մենք արդեն տեսանք վերև, որ Կոստանդինոս Արշակին կին էր տվել Կոստաս եղբոր նշանածին՝ Ուլմպիային: Ուշագրավ է նաև, որ 358 թվին, այսինքն՝ հենց Պարսկաստանի հետ խաղաղության բանակցությունների ժամանակ, հատուկ օրենքով Կոստանդինոս կայսրը հարկերից ազատել էր Արշակ թագավորի կալվածքները, որ գտնվում էին կայսրության սահմաններում¹:

Փավստոսը մանրամասն պատմում է, թե ինչպես Արշակ թագավորը գնացել էր Շապուհի մոտ Տիգրոն և նրան հավատարմության երդում էր տվել, բայց հետո, երդման ուխտը ստեղծվ՝ փախել էր: Փավստոսի այս վկայությունը² պարզապես վիպական-ստեղծական բնույթ ունի և, ըստ երևույթին, հավաստի չէ: Ամոհանոսը, որ ինքը մասնակցել էր 359—363 թվերի պատերազմներին, ո՛չ միայն ալդ մասին ոչինչ չգիտե, այլ, ընդհակառակը, Արշակին անվանում է հռոմեացիների «մշտական և հավատարիմ բարեկամ»³:

Հայաստանը, ինչպես վերև տեսանք, Տրդատ Մեծից սկսած կապված էր Հռոմեական կայսրության հետ և՛ քաղաքական, և՛ կրոնական կապերով: Եվ, իհարկե, միանգամայն հասկանալի է, որ Սասանյան Պարսկաստանի ջանքերը Հայաստանը գրավելու իր կողմը՝ վերջի վերջո հանդիպելու էին անհաջողության:

359 թվի գարնանը Շապուհ Բ-ը մեծ զորքով անցավ Նինուեի մոտ Տիգրիս գետը և մտավ Միջագետք: Նրա հետ էին իր դաշնակիցները՝ խոռոխտների Գրոմբատես թագավորը ու նաև Աղվանքի թագավորը, հավանորեն՝ Ուռնայրը: Անտոնինոս անունով դասալիք հռոմեական մի սպա խորհուրդ էր տվել Շապուհին փոխանակ Միջագետքի քաղաքները պաշարելու արագ կերպով անցնել Եփրատը և արշավել Ասորիքի հարուստ ու պտղավետ շրջանները:

Պարսից զորքերը, համաձայն այդ ծրագրի, մի կողմ թողին Մծբինը և դիմեցին դեպի Եփրատ գետը, սակայն, տեղեկություն ստանալով, որ Եփրատը ներքևում անանցանելի է վարարման պատճառով՝ գնացին դեպի հյուսիս, մտադիր լինելով Եփրատն անցնել Ծոփքի կողմերում:

¹ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 288, ծան. 2: Համեմատե՛ք Codex Theodosianus, II, 1. նաև Գաբրելյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 490:

² Փավստոս, IV, գլ. ԺԶ, էջ 128—130:

³ Ammianus Marc., XXV, 7, 12.

Ճանապարհին նրանք կանդ առան Ամիդ քաղաքի մոտ: Բայց այստեղ, երբ խիռնիտների թագավորն իր որդու ու հեծյալ ջոկատի հետ մոտեցել էին քաղաքի պարիսպներին և ուզում էին բանակցել քաղաքի անձնատույնի մասին՝ բերդապահ լինվորներից մեկը, խախտելով պատերազմական ընդունված իրավունքը, նետ արձակեց և սպանեց Գրոսբատեսի երիտասարդ որդուն: Զայրացած Շապուհը վճռեց վրեժխնդիր լինել և քաղաքը հիմնահատակ կործանել:

73 օրվա պաշարումից հետո պարսկական զորքերը գրավեցին Ամիդը 359 թվի հոկտեմբերի 6-ին: Նրանք իսպառ ավերեցին քաղաքը, իսկ բազմաթիվ բնակչությունը և հոռմեական կայազորը, որ բաղկացած էր ավելի քան վեց լեգեոնից՝ անխնա կոտորեցին կամ գերի վերցրին: Ամիանոս Մարկելլինոսը, որն իբրև ականատես նկարագրել է բոլոր վերոհիշյալ դեպքերը¹, մեծ դժվարությամբ կարողացել էր գիշերը քաղաքից փախչել և իր կյանքը հազիվհազ փրկել էր:

359 թվի աշնան վերջերին Շապուհ Բ-ը վերադառնում է Պարսկաստան, իր հետ տանելով հարուստ ավար ու բազմաթիվ գերիներ:

Գարազաշյանը, Տուրնեբիզը և Մարկվարտը², հիմնվելով Փավլոստոսի վկայությունների վրա (IV, գլ. Ի), ենթադրում են, որ այս պատերազմի ժամանակ Արշակ Բ-ը, դաշնակից լինելով պարսիկներին, օգնել էր Շապուհ Բ-ին, նա մեծ զորքով ներխուժել էր Արվաստան մինչև Շապուհի Միջագետք գալը, հարձակվել էր հոռմեական զորքի վրա Մծքին քաղաքի կողմերում և մեծ հաղթություն էր տարել:

Ինչ թվում է, Փավստոսի հաղորդումների ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ այս դեպքը, եթե ունի պատմական որևէ հիմք, տեղի ունեցած պիտի լիներ պարսկա-հոռմեական պատերազմների նախորդ տարիներում: Հայտնի է, որ ինքը՝ Փավստոսը այս դեպքը դնում է պարսկա-հոռմեական «երեսնամյա» պատերազմների (338—368) սկզբներում և կամ «ութնամյա» զինադադարից (351—359) առաջ³:

359 թվի արշավանքի ժամանակ, ինչպես երևում է Ամիանոս Մարկելլինոսի վկայություններից, պարսկական զորքերը գրավել ու

¹ Ammianus Marc., XIX, 1—9.

² Տե՛ս Գարազաշյան, *Գինական պատմություն*, Գ, էջ 75, 76. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 807. Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 94—95, ծան. 2 և էջ 97.

³ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. Ի, էջ 139 և IV, գլ. ԻԱ, էջ 140.

ոչնչացրել էին Հարավային Հայաստանում և Մոփքում բացի Ամիգից նաև բազմաթիվ այլ ամրություններ, որոնց թվում և Զիաթա բերդը (ըստ Մարկվարտի՝ ներքին Անձիտը, այժմյան Ամմանեն), որը գտնվում էր Անգեղ բերդի (այժմյան Էգիլ) հարավ-արևելյան կողմում՝ Արդանա-սուի և Դիրենե-Տիգրիսի միախառնման տեղում¹։

«Հետևյալ օրը լուսաբացին,—պատմում է Ամմիանոսը,— բերդի [Ամիգի] բարձունքից մենք տեսանք անթիվ ժողովուրդ, որը Զիաթա ամրոցի առումից հետո քարշ էր տրվում թշնամու բանակատեղը. այս տեղը խիստ ընդարձակ էր ու ամրացված և ուներ տասը ստադիոն երկարությամբ շրջապատ և հենց այդտեղ էին փախցնում բերում խառնամբոխ բազմությունը։ Նրանք առել էին և այրել վերջին օրերը նաև այլ ամրություններ և բոլոր տեղերից բյուրավոր մարդիկ դուրս էին հանված և տարվելու էին ստրկական ծառայության համար. սրանց մեջ կային շատ զառամյալ թույլ տղամարդիկ ու նաև խիստ ծեր կանայք և, եթե սրանք այս կամ այն պատճառով ետ էին մնում և ճանապարհի երկարությունից ուժասպառ լինում ու ապրելու ցանկությունը կորցնում՝ նրանք կտրում էին դրանց սրնքամսերը ու ոտակոճերը և թողնում էին վերընկած»²։

Մարկվարտը կարծում է, որ 359 թվի նույն այս ավերածությունների մասին Մոփաց աշխարհում՝ որոշ հիշողություններ պահպանվել են նաև Փավստոսի Պատմության հետևյալ հատվածներում³։

1. Փավստոս, IV, գլ. ԻԴ՝

«Եվ մինչդեռ նա, Հայոց Արշակ Թագավորը, իր ղորքերով Ատրպատականի սահմաններին էր հսկում, որովհետև այնտեղ էր սպասում Պարսից զորքերին՝ նրանք, առաջնորդ վերցնելով Մերուժանին, Հայոց աշխարհն ասպատակեցին ուրիշ ուղղությամբ։

Նրանք մտան Աղձնիքի միջով, Մեծ Մոփքով, Անգեղաոնով, Անձիտ գավառով, Շահունի Մոփքով, Մզուր գավառով, Դարանաղիով, Եկեղիքով՝ Պարսից Շապուհ Թագավորը եկավ ասպատակելու այդ գավառների կողմերը անթիվ զորքով, որը ջրառատ հեղեղի նման տարածվեց մեծ բազմությամբ։

Նրանք կրակի ու ավերածության մատնեցին երկիրը և անթիվ մարդիկ կոտորեցին իրենց սրերով, կանանց և երեխա-

¹ Տե՛ս Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 93—101. Ernst Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, էջ 35 և 37.

² Տե՛ս Ammianus Marcell, XIX, 6, 1—2.

ներին սայլերի ցցերի վրա հանեցին, մի մասն էլ, կամերի տակ ձգելով՝ կալսեցին. տղամարդկանց շատերին տրորեցին փղերի ոտքերի տակ և անթիվ քանակությամբ փոքր երեխաներ տարան գերի: Նրանք քանդեցին բաղմաթիվ ամրոցներ և ավերեցին շատ ամուր բերդեր:

Առան և ավերեցին Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը, որ գտնվում էր Աղձնիք գավառում բզեշխի իշխանության տակ. այդտեղից անմիջապես գերի վերցրին քառասուն հազար երդ և իրենք արշավեցին Մեծ Մոփս: Այս տեղում մի մասը բերդեր առան, բայց մի մասը չկարողացան առնել: Եկան պաշարեցին Անգեղ ամուր բերդը, որ գտնվում էր Անգեղտուն գավառում. այնտեղ էին Հայոց շատ Արշակունի թագավորների գերեզման-դամբարանները. նույն տեղը հին ժամանակներից սկսած հավաքված էին նախնիքներից մնացած շատ գանձեր: Նրանք գնացին պաշարեցին բերդը, բայց, որովհետև տեղի ամրության պատճառով չկարողացան առնել՝ թողին ու հեռացան: Նաև ուրիշ շատ բերդերի մոտով անցան, որովհետև անկարող էին այդ ամրությունների դեմ մարտնչել: Բայց նրանց ձեռքն անցավ միմիայն Անի ամուր բերդը Դարանաղի գավառում, որովհետև շարագործ Մերուժանը հնարամտությամբ գործադրեց այդ ամուր բերդի նկատմամբ: Նրանք վեր բարձրացան, նրա պարիսպները կործանեցին և բերդից ցած իջուցին անթիվ գանձեր: Ապա բաց արին Հայոց նախկին թագավորների, քաջ Արշակունիների, գերեզմանները և թագավորների ոսկորները գերի տարան:

[«Եւ մինչ նա դեռ զգուշացեալ Արշակ արքայն Հայոց հանդերձ իւրովք զօրօքն զԱտրպատական սահմանօքն, զի անդ սպասէր զօրացն Պարսից, նոցա առաջնորդ կալեալ զՄերուժանն՝ ընդ այլ կաթիլ ասպատակ յաշխարհն Հայոց առնէին:

Զի ընդ Աղձնիս և ընդ Մոփս Մեծ, ընդ Անգեղ տունն և ընդ գաւառն Անձտայ, ընդ Մոփս Շահունոց, ընդ Մզուր գաւառն և ընդ Դարանաղէ, ընդ Եկեղեաց, զկողմանս այնց գաւառացն Շապուհ թագաւորն Պարսից հանդերձ անթիւ զօրօքն ասպատակել հեղեալ ծաւալէր բազմութեամբ իբրև զշուրս բազումս:

Այրացաւոր առնէին, և զանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուր սուսերի իւրեանց. զկանայս և զմանկտի հանէին ընդ ցից

սայլից, զկէսս զոր ի ներքոյ կամացն արկեալ կասուին: Եւ զարանց բազմութիւնս տային ի կոխոսմն փզաց. և զառանց թուոյ զմատաղ մանկտոյն՝ զայն ի գերութիւն վարէին. և զբազում ամուրս քանդէին և զբերդս աւերէին զամուրս:

Եւ առին աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ, որ էր ի գաւառին Աղձնեաց յիշխանութեան բղեշխին. քառասուն հազար երդ. զայն նոյնհետայն ի գերութիւն խաղացուցին. և ինքեանք ի Մոփս Մեծ արշաւեցին: Եւ անդ էին բերդք, զոր առին. և էր, զոր ոչ կարացին առնուլ: Եւ զային պահ արկանէին շուրջ զԱնգեղ զամուր բերդաւն, որ է յԱնգեղ տանն գաւառին. զի անդ էին բազում Հայոց թագաւորացն գերեզմանք շիրմացն արացն Արշակունեաց. բազում գանձք մթերեալ մնացեալ կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ: Չուան պահ արկին զբերդաւն. ապա իբրև ոչ կարէին առնուլ վասն ամրութեան տեղւոյն՝ թողուին և գնային:

Եւ զբազում բերդօք դանց առնէին, զի ոչ կարէին մարտնչել ընդ ամուրսն. բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուր բերդն Անի ի Դարանաղեաց գաւառին անդ, զի շարագործն Մերուժանն հնարաւորութեամբ մեքենայէր ամուր բերդին այնմիկ: Եւ անէին ի վեր, և կործանէին զպարիսպ նորա, և իջուցանէին անթիւ գանձս ի բերդէն: Եւ բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց զԱրշակունոյ, և խաղացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացն»¹:

2. Փափստոս, IV, գլ. ԻԴ՝

«Որովհետև նրանք ըստ իրենց հեթանոսական կրօնի ասում էին՝—«Մենք նրա համար ենք առել Հայոց թագավորների ոսկորները և տանում ենք մեր աշխարհը, որպեսզի թագավորների փառքը և այս աշխարհի բախտն ու քաջութիւնը գնան այստեղից և թագավորների ոսկորների հետ փոխադրվեն մեր աշխարհը»:

Ապա Վասակն ազատեց Հայաստան աշխարհի բոլոր գերիներին, և Հայոց թագավորների ոսկորները, որ նա ազատել էր, տարան թաղեցին Այրարատ գավառի մեջ Ազձք կոչվող ամուր գլուղոս, որը գտնվում է նեղ և դժվարամատույց խորշերում՝ գոգում ու ծոցում մեծ լեռան, որի անունն է Արագած»:

[«Զի ասէին ըստ իւրեանց հեթանոսութեանն ըստ օրինացն, թէ վասն այսորիկ բարձեալ տանիմք զոսկերս թագա-

¹ Տե՛ս Վեհապիկի 1889 թվի հրատարակութունը, էջ 145:

ւորացն Հայոց յաշխարհն մեր, զի փառք թագաւորացն և բախտքն և քաջութիւն աշխարհիս աստի գնացեալ ընդ ոսկերս թագաւորացն յաշխարհն մեր եկեսցեն:

Ապա թափէր Վասակ զգերութիւնն ամենայն զՀայաստան աշխարհին. և զոսկերս թագաւորացն Հայոց, զորս թափեաց Վասակ, հանեալ թաղեցին յամուր ի գեւղն՝ որ Աղձքն անուանին, յԱյրարատ գաւառին՝ որ կայն ի խինձս, ի գոգս, ի ծոցս յանձուկս ի դժուարս լերինն մեծի, զոր Արագածն կոչեն»¹։

Ինչպես շատ ճիշտ նկատել են Սեն-Մարտենը և Մարկվարտը, Փափստոսի վերոհիշյալ վկայութիւնները կարող են վերաբերել Ամմիանոսի նկարագրած 359 թվի Պարսից արշավանքներին²։ Հունա-հռոմեական աղբյուրներից հայտնի է մեզ, իրապես, որ մինչև Հովիանոս կայսեր հետ կնքված 363 թվի դաշնագիրը Սասանյան Պարսկաստանի զորքերը կարողացել էին հասնել և ոտք կոխել Անգրտիգրիսյան գավառների ու Հայաստանի արևմտյան շրջանները միմիայն 359 թվին։ Իսկ 363 թվից հետո, ինչպես իրավացի կերպով մատնանշում է Մարկվարտը, Մեծ Մովսէսը, Անգեղտունը, Անձիտը և հավանորեն, նաև Շահունոց Մովսէսը տրվել էին հռոմայեցիներին, և եթե Պարսկաստանը խախտած լիներ 363 թվի դաշնագիրը և արշաված լիներ այդ շրջանները՝ այդ մասին կլինեին, անշուշտ, հաղորդագրութիւններ Ամմիանոսի մոտ կամ ժամանակակից այլ աղբյուրներում։ Մարկվարտը մատնացույց է անում նաև, որ այն դավաճանական դերը, որը Փափստոսը վերոհիշյալ Պարսից արշավանքի ժամանակ վերագրել է դավաճան Մերուժան Արծրունուն, 359 թվի արշավանքի ընթացքում կատարել էր, ըստ Ամմիանոսի, հռոմեական դասալիք սպա Անտոնինոսը³։

360 թվին Շապուհ Բ-ը նորից մեծ զորքով արշավեց Միջագետք և այս անգամ գրավեց այստեղ Սինգարան և ապա՝ Բեզարդեան⁴, որն ամուր բերդ էր և գտնվում էր Մովսէս երկրում (Կորդուքի արևմտակողմում Տիգրիս գետի ափին)։ Այս ամուր բերդը պաշտպանում էին Երկրորդ Փղավյան, Երկրորդ Հայկական, Երկ-

¹ Նույնը, էջ 148.

² *St'us Markwart*, *Südarmenten und die Tigrisquellen*, էջ 95—96. Գետք է ասել, որ դեռ Մարկվարտից առաջ Սեն-Մարտենը ևս ենթադրել էր, որ Փափստոսի վերև նկարագրված անցքերը, հավանորեն, տեղի էին ունեցել 358 թվին. տե՛ս *Lebeau*, *Histoire du Bas-Empire*, nouvelle édition par M. de Saint-Martin, t II, Paris, 1824, էջ 236—238:

³ *St'us Markwart*, *Südarmenten und die Tigrisquellen*, էջ 115.

⁴ *St'us Ammianus Marc.*, XX, 6, 1—6 և 7, 1—16.

որորդ Պարթևական լեգեոնները և մի մեծ զորամաս Ծավդեքի աղեղնածիգների, որոնք, մեծ մասամբ, գերի տարվեցին:

Ավելի առաջ շարժվելով, Շապուհի զորքերը պաշարեցին Վիրտա հին բերդը¹: Այս անառիկ ամրությունը Հոնիգմանը նույնացնում է Պրոկոպիոսի մոտ հիշատակված Բիրթոնի հետ², որը զբաղեցնում էր Բեզարդեի ու Ամիդի միջև, հավանորեն, Բատման-սուրի և արևմտյան Տիգրիսի գետախառնուրդի դիմաց³: Պարսկական զորքերը չկարողացան առնել այս բերդը և, մեծ կորուստներ կրելուց հետո, ստիպված եղան ետ քաշվել Պարսկաստան:

Հռոմեական կայսրության քաղաքական ներքին դրությունն այս ժամանակ նորից խիստ ծանրացել էր: Դեռևս 359 թվի պարսկական արշավանքի ժամանակ հռոմեական զորքերն ունեցել էին, ինչպես վերև տեսանք, մարդկային մեծ կորուստներ: Այս կորուստները լրացնելու համար Կոստանդինոսը պահանջեց Կեսար Հուլիանոսից, որն այդ ժամանակ հռոմեական զորքերի հրամանատարն էր Գալլիայում, ուղարկել օգնական զորամասեր: Սակայն զինվորները, որոնք չէին ուզում գնալ Մերձավոր Արևելք, ապստամբեցին և հայտարարեցին Հուլիանոսին Օգոստոս, այսինքն՝ անկախ ու ինքնակալ կայսր:

Կոստանդինոսը պետք է այժմ պատերազմեր և՛ Շապուհ Բ-ի, և՛ Հուլիանոսի դեմ: Պարսկական վտանգը, անշուշտ, ավելի մեծ էր: Ուստի Կոստանդինոսը վճռեց ուժեղացնել իր զորաբանակը և կոչվել նախ Պարսկաստանի դեմ:

360 թվի գարնանը Կոստանդինոսը եկավ Մերձավոր Արևելք և այստեղ, Կապադոկիայի Կեսարիա քաղաքում, նախապատրաստում էր իր արևելյան երկրների ռազմական պաշտպանությունը: Հայաստանի բարեկամությունն ուներ Կոստանդինոսի համար, որը գտնվում էր այժմ երկու հզոր թշնամիների միջև, բացառիկ մեծ կարևորություն:

Հռոմեական կայսրը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, իր մոտ հրավիրեց Կեսարիա Հայոց Արշակ թագավորին, ցույց տվեց ներքան փառահեղ ընդունելություն և ամեն կերպ սիրաշահեց հարուստ ընծաներով ու խոստովանելով: Արշակը, հրապուրված այս սիրալիրությամբ, խոսք տվեց, որ այսուհետև ևս կլինի հավատարիմ դաշնակից հռոմայեցիների:

¹ Նույնը, XX, 7, 17:

² Procop., De aedificiis, II, 4, 20.

³ St. E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, էջ 14, ծան. 2:

«Կոստանդինոսը,—պատմում է Ամմիանոսը,—իր մոտ կան-
չեց Հայոց թագավոր Արշակին, ընդունեց նրան ամենամեծ
սիրալիրությամբ և ամեն կերպ հորդորեց նրան, որ հավա-
տարիմ բարեկամ մնա մեզ: Որովհետև նա լսել էր, որ Պարսի-
սից թագավորը բազմիցս փութներ էր արել, դիմելով խաբեու-
թյան, սպառնալիքների և նենգության, որպեսզի նրան
հարկադրե հրաժարվել Հռոմի հետ դաշնակցությունից և սերտ
կերպով կապե իրեն հետ:

Արշակը կրկին ու կրկին հավաստիացրեց, որ ավելի շուտ
վերջ կտա իր կյանքին, քան կփոխե իր մտադրությունը: Եվ
նա վերադարձավ իր հրկիրը, ստացած լինելով իր շքախմբի
հետ առատաձեռն ընծաներ, և այնուհետև համարձակվեց
որևէ կերպ դրժել իր խոստումները: Ձէ՞ որ Կոստանդինոսը
նրան բազմապան շնորհումներ էր արել, որոնցից ամենամեծը,
ի միջի այլոց, այն էր, որ կայսրը տվել էր նրան կին Ուլիմ-
պիային, պրետորականների նախկին պրեֆեկտ Աբլաբիոսի
աղջկան, որն առաջ նրա Կոստաս եղբոր նշանածն էր»¹:

Արշակ թագավորի Հայաստան վերադառնալուց հետո՝ Կոս-
տանդինոսը Կեսարիայից եկավ Եդեսա և այստեղից մեծ զորքով
գնաց Բեզաբդե, բայց այս բերդը չկարողացավ ետ առնել և
նահանջեց Անտիոք, ուր և անցկացրեց ձմեռը:

Հռոմայեցիները սպասում էին, որ 361 թվին Շապուհ Բ-ը
կհարձակվի Միջագետքի վրա ավելի մեծ ուժերով, ուստի ձմեռ-
վա ընթացքում Կոստանդինոսը եռանդուն կերպով պատրաստվում
էր կռվի:

«Այս բոլորով հանդերձ,—պատմում է Ամմիանոսը,—[Ան-
տիոքում] անարգել կերպով շարունակում էին զինվել ինչպես
արտաքին, նույնպես և ներքին պատերազմի համար՝ ավե-
լացնում էին քանակը ձիավոր զորամասերի և բուռն եռան-
դով լրացնում էին պակասը նաև լեզեոնների, հավաքելով
գավառներից նորակոչիկներին. ծանր կերպով հարկվեցին
բոլոր դասակարգերի և բոլոր զբաղմունքների մարդիկ՝ բոլորը
պետք է հայթայթեին հանդերձանք, զենք, նույնպես ոսկի
ու արծաթ և, բացի այդ, զանազան պարենեղենի պաշարներ
ու ամեն տեսակ փոխադրական միջոցներ: Եվ որովհետև
վախենում էին, որ Պարսից թագավորը, որը պատերազմա-
կան գործողությունները դադարեցրել էր միայն ձմեռվա

¹ Ammianus Marc., XX, 11, 1—3.

դժվարութիւնների պատճառով, զարնան սկզբներին ահեղ հարձակում կգործեն՝ ուղարկեցին անդրտիգրիսյան թագավորների ու սատրապների մոտ դեսպաններ հարուստ ընծաներով, որպեսզի սրանց հօգուտ մեղ տրամադրեն ու գրավեն և զգուշացնեն, որ մեզ չխաբեն ու ուխտադրուժ չլինեն:

Բայց ամենից առաջ նրանք աշխատեցին փառահեղ հագուստներով ու բազմազան ընծաներով դնել Հայաստանի ու Իբերիայի թագավորներին, Արշակին և Մերիքանեսին [Միրիան], որովհետև սրանք, անշուշտ, կարող էին վտանգավոր լինել հռոմայեցիների համար, եթե այդ ժամանակվա դժվարին պարագաներում անցնեին պարսիկների կողմը¹:

361 թվի զարնանը Կոստանդինոսը նորից եկավ Նդեսա, կարծելով, որ Շապուհն արշավելու է Միջագետք: Սակայն նա այստեղ իմացավ մեծ գոհունակությամբ, որ Շապուհ Բ-ն իր զորքերով ետ է քաշվել և մտադիր չէ պատերազմ մղել ներկա տարում:

Հնարավորութիւն ստանալով ուղղելու իր զենքը ներքին թշնամու դեմ՝ Կոստանդինոսը որոշեց գնալ Արևմուտք Հուլիանոսի դեմ, բայց ճանապարհին ծանր հիվանդացավ և 361 թվի նոյեմբերի 3-ին մեռավ Կիլիկիայի Մոպսուկրենե քաղաքում:

Կոստանդինոսի մահից հետո Հուլիանոսը (361—363), որը նրա հորեղբոր որդին էր, դառավ միահեծան տերը Հռոմեական ամբողջ կայսրության: Քրիստոնեական պատմական ավանդության մեջ այս կայսրն անվանվում է Հուլիանոս Ուրացող, որովհետև սա իրեն նպատակ էր դրել բարեփոխել հեթանոսութիւնը և վերականգնել նրա գերիշխող դիրքը:

Ամմիանոսի ասելով՝ Հուլիանոսի մասին բոլոր ժողովուրդների մեջ լուր էր տարածվել, որ նա արտակարգ կերպով քաջ է, զգաստ է, լավ գիտե ռազմական արվեստը և ունի նաև ուրիշ շատ արժանիքներ: Ուստի և ինչպես այլ ժողովուրդներից, նույնպես և Հայաստանից ու Անդրտիգրիսյան երկրներից պատգամավորութիւններ եկան նրա մոտ, որոնք շնորհավորեցին Հուլիանոսին և վերանորոգեցին իրենց բարեկամութիւնը կայսրության հետ²:

Հուլիանոսը, դառնալով կայսր, սկսեց բուռն թափով պատրաստութիւններ տեսնել մեծ արշավանքի և վճռեց պաշտպանողական

¹ Նույնը, XXI, 6, 5—8:

² Ammianus Marc., XXII, 7, 9—10.

պատերազմ վարելու փոխարեն մղել Պարսկաստանի դեմ հարձակողական պատերազմ և առաջ շարժվել ու գրավել Տիգրանը։

Մարկվարտը հավանական է համարում, որ այս մեծ պատերազմի նախօրյակին, 362 թվին, տեղի էր ունեցել Արշակ Բ-ի կին Ուրմայիայի սպանությունը։ Փառանձեմը, նախանձով ու շարունակաբար լցված դեպի Ուրմայիան՝ զազրելի կերպով սպանել էր տվել թագուհուն, թունավորելով նրան Մրջունիկ անունով քահանայի ձեռքով հաղորդության ժամանակ։ Մարկվարտն իրավացի կերպով մատնանշում է¹, որ այս ոճիրը չէր կարող կատարված լինել Կոստանդինոս կայսեր կենդանության ժամանակ՝ 360 կամ 361 թվերին և կամ առաջ։

363 թվի մարտի 5-ին Հուլիանոս կայսրը դուրս եկավ Անտիոքից և մեծ զորքով առաջ շարժվեց դեպի Միջագետք։ Ամմիանոսի վկայությամբ՝ արշավանքի սկզբում նա պատվիրել էր Արշակ թագավորին, որ նա հավաքե իր զորքերը, պատրաստ լինի և սպասե իր հրամաններին, և որ ինքը կկարգադրե հետո՝ թե ո՛ւր պետք է նա գնա և ի՛նչ պետք է անե²։

Գաթրճյանի, Գարագաշյանի, Ադոնցի և ուրիշ քանի այլ պատմագետների երկերում մեջ է բերված Հուլիանոսի հետևյալ նամակը Արշակին, որը, ինչպես կարծում են, անվավեր է։

«Հայաստանի սատրապ Արշակին։ Պատրաստվի՛ր, Արշակ, ամսիջապես կովի թշնամիների դեմ, զենք ա՛ռ ձեռքդ Պարսից մոլեգնության դեմ։ Մեր նախապատրաստության և ցանկության կեստ նպատակն է երկուսից մեկը՝ կամ կատարել մեր պարտքը և մեռնել պարթևների երկրում, գործելով մեծամեծ սխրագործություններ և պատճառելով հակառակորդին ամեն հնարավոր շարիքները, և կամ, նրանց պարտության մատնելով աստվածների օգնությամբ, վերադառնալ տուն փառքով պսակված և բերել թշնամուց ռազմական ավար։

Արդ՝ թոթափի՛ր քո անփութությունը, թո՛ղ քո խաբեությունները։ Մոռացի՛ր այն երանելի հանգուցյալին, ինչպես և բարեազնիվ մարդկանց լիառատ հարստությունները՝ այն որ առատորեն տալիս էր քեզ և քեզ նման բարբարոսներին մեղկ ու շոռյալ Կոստանդինոսը։ Նկատի ունեցի՛ր, որ այժմ գործ ունես Հուլիանոսի հետ՝ բարձրագույն քրմապետի, Կեսարի, Օգոստոսի, աստվածների ու Մարսի սպասավորի,

¹ Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 95 և 97.

² Sicut Ammianus Marc., XXIII, 2, 2.

Ֆրանկների ու բարբարոսների կործանողի և գաղղիացիների ու իտալացիների ազատարարի:

Թերևս դու որևէ ա՞յլ մտադրութիւն ունես՝ ես գիտեմ, որ դու նենգամիտ ես, անարի զինվոր ես և պարծենկոտ, ինչպես ինձ այդ ցույց են տալիս ներկա անցքերը, որովհետև դու փորձում ես թաքցնել ու պահել քո մոտ հասարակական օգտի մի թշնամու և ուզում ես սպասել մինչև այն ժամանակ, երբ կպարզվի այս պատերազմի ելքը:

Աստվածների օգնութիւնը մեզ բավական է, որպեսզի ջախջախենք մեր թշնամիներին: Իսկ եթե ճակատագիրը, որի վճիռը աստվածների ցանկութիւնն է, այլ կերպ որոշե՞ ես կընդունեմ այդ անվեհեր ու արիաբար: Իսկ դու իմացի՞ր, որ պարսիկների ձեռքի զոհը կլինես և քեզ հետ միասին իսպառ կկործանվի նաև քո տունը և Հայաստանի թագավորութիւնը: Մծբին քաղաքը հաղորդակից կլինի նույնպես ձեր դժբախտութիւնը. վաղուց ի վեր երկնքի աստվածները մեզ այդ հայտնի են արել»¹:

Այս նամակը, որ վավերական են համարել Սեն-Մարտենը և Գաթրճյանը², ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Գարագաշյանը, պարզապես մի կեղծիք է, հավանորեն, մոլեռանդ քրիստոնյայի, և հորինված է ուրացող կայսրին նախատեսելու և վարկաբեկելու նըպատակով³: Պարզ է, որ Հուլիանոսը չէր կարող գրած լինել իր դաշնակցին անվայել ու անքաղաքավարի ոճով այս նամակը: Ուշագրավ է, որ նամակի մեջ նախագուշակված են Արշակի գերի բռնվելը, Արշակունիների թագավորութեան կործանումը և Մծբինի վերադարձը պարսիկներին: Կեղծիքը, ըստ երևութիւն, բավական հին է, որովհետև Հուլիանոսի Արշակին գրած նամակը հիշատակված է նաև Սոզոմենեսի մոտ⁴, որն իր եկեղեցական պատմութիւնը գրել էր հինգերորդ դարում:

Հասնելով Խառան քաղաքը, որը գտնվում էր Շգեսայի հարավակողմում, Հուլիանոսը իր մեծ բանակը բաժանեց երկու մասի: Իր զորքի գրեթե կես մասը, մոտ 30.000 հոգի, նա հանձնեց Պրոկոպիոս

¹ Տե՛ս Juliani opera, vol. I, epistola 66, էջ 589—590. Համեմատե՛ք Адонц, Фауст как историк, „Христианский Восток“, том VI, вып. III, Петроград. 1922, էջ 269—270:

² Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. III, էջ 40—41 և Գաթրճյան, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 496:

³ Գաթրճյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 84:

⁴ Sozomenes, Historia ecclesiastica, VI, 1.

և Սեբաստիանոս զորավարներին և ուղարկեց Տիգրիս գետի կողմերը, կարգադրելով, որ նրանք, եթե հնարավոր է, միանան Արշակ թագավորի հետ ու նրա հետ միասին, Կորդուքի և Մոկքի միջով անցնելով, ավերեն Մեդիայի հիլիոկոմ պտղավետ երկրամասը և ուրիշ շրջանները և ապա գան ու միանան իր հետ Ասորեստանում¹։

Բանակի երկրորդ² բուն մասը, որին ուղեկցում էր հռոմեական նավատորմի ղեկավարը, Հուլիանոսի առաջնորդությամբ առաջ շարժվեց խաբուրի ու Եփրատի գետախառնուրդի մոտ գտնվող Կիրկեսիոսից Եփրատ գետի հոսանքով դեպի ցած։ Ճանապարհին Հուլիանոսն ավերածության մատնեց պարսկական երկիրը, գրավեց շատ քաղաքներ և ապա Եփրատը Տիգրիսի հետ միացնող ջրանցքի հոսանքով եկավ Սելեվկիա և Տիգրոն, որոնք գտնվում էին Տիգրիս գետի ափերին։ Տիգրոն բաղաձի մոտ Հուլիանոսը պարտության մատնեց Պարսից զորքը, բայց տեսավ, որ հարձակվել ու առնել Տիգրոնը, որը խիստ ամրացված էր, գրեթե անհնարին է։

Նա վճռեց ետ նահանջել Տիգրիս գետի ձախ ափով Ադիաբեն ու ապա Կորդուք, հույս ունենալով, որ շուտով կգան ու կմիանան իր հետ Արշակ թագավորի և Պրոկոպիոսի զորքերը³։ Սակայն այս հույսերը զուր էին։ Շապուհ Բ-ը, որը, հավանորեն, իր զորքերի հետ սպասելիս է եղել Հուլիանոսին Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում, Պարսկահայքի մոտերքում, ըստ երևույթին, կտրած է եղել Պրոկոպիոսի ու Արշակի զորքերի կապը գլխավոր բանակի հետ⁴։

Հռոմեական զորքերի նահանջի ժամանակ հյուսիսից հարավ եկավ մեծ բանակով ինքը՝ Շապուհը, որն աշխատեց դժվարացնել նրանց պարենավորումը և մերթ ընդ մերթ հարձակվում էր նրանց վրա ու վարում պարտիզանական փոքր պատերազմ։ Հուլիանոսը կկարողանար, այնուամենայնիվ, առանց մեծ կորուստի իր զորքը ետ տանել հռոմեական շրջանները, սակայն Նա անզգուշաբար, առանց զրահի, կովի ելավ թշնամու դեմ զորքի առաջին շարքերում և, ծանր վերք ստանալով, մեռավ Սումերիի հարավարևելակողմում (26 հունիսի 363 թ.)։

¹ Տե՛ս Ammianus Marcell., XXIII, 3, 5. Համեմատե՛հ Zostmī, Historia nova, III, 12, 3—5.

² Տե՛ս Amm. Marc., XXIV, 8, 6.

³ Այդ մասին կան ակնարկներ Մազնոս խառանցու և Եվսեբիանոս Կապադովկացու մոտ, որոնք Հուլիանոսի հետ մասնակցել էին այս պատերազմին. տե՛ս Աստուրյան. Քաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 292, ծան. 4։ Համեմատե՛հ Fragm. hist. graec., ed. C. Müller, Paris, IV, 5—6.

Հուլիանոսի մահից հետո ընտրվեց կայսր Հովիանոսը (363—364): Հռոմեական զորքը գտնվում էր ծանր դրուժյան մեջ սննդամթերքների պակասության պատճառով, բայց բարոյալքված էր և ուժասպառ էր եղած նաև պարսկական զորքը, որը կռիվների ընթացքում ունեցել էր մեծ կորուստներ:

Հովիանոսի կայսր ընտրվելուց մոտ մեկ շաբաթ հետո Շապուհ Բ-ը հռոմայեցիների մոտ ուղարկեց հատուկ դեսպանություն և առաջարկեց հաշտություն կնքել: Եվ Հովիանոսը, որը շտապում էր վերադառնալ Արևմուտք և ապահովել իր կայսերական իշխանությունը, ընդունեց խաղաղության այն ծանր ու ստորացուցիչ պայմանները, որ առաջարկել էր Շապուհ Բ-ը:

Համաձայն այդ պայմանագրի, որ Ամմիանոսն անվանում էր *սամոթալիս*¹, Անդրոտիզրիսյան գավառներից հինգը՝ Ադանիքը, Մոկքը, Մավդեքը, Ռեիմենեն և Կորդուքը տասնևհինգ ամրոցների հետ, նաև Սինգարան, Մծբինը և Կաստրա-Մավրորումը (=մավրերի Կանականք), տրվեցին Սասանյան Պարսկաստանին: Մըծբինի ու Սինգարայի բնակչությանը թույլ տրվեց, որ նրանք դադարեն հռոմեական շրջանները:

Հայաստանի ու Արշակունիների թագավորության համար ծանր ու աղետալի էր դաշնագրության այն հատուկ կետը, որով կայսրությունը հրաժարվում էր օգնել ու պաշտպանել իր հավատարիմ դաշնակից Արշակ Բ-ին, եթե պարսիկները հարձակվեին նրա վրա: Ամոթալի այս դաշնագիրը, որ երեսուն տարի ժամանակով էր կնքված, երդմով հաստատվեց 363 թվի հուլիսի սկիզբներին:

Ամմիանոսի և Փավստոսի վկայություններն այս դաշնագրի մասին, որ բոլորովին իրար համաձայն են և իրար լրացնում են՝ ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Ամմիանոս, XXV, 7, 9—12՝

«Թագավորը [Շապուհ Բ-ը] համառորեն պահանջում էր, որ իրեն վերադարձվեն, ինչպես նա ասում էր, այն իր երկրները, որ իրենից խլել էր Մաքսիմիանոսը [=Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոս], և պահանջում էր, ինչպես բանակցության ընթացքում իրոք պարզվեց, մեր ազատման համար իբրև փրկանք հինգ գավառներ Տիգրիսի մյուս կողմում՝ Ադանիքը, Մոկքը, Մավդեքը, նաև Ռեիմենեն ու Կորդուքը հանդերձ 15 ամրոցներով, իսկ, բացի այդ, Մծբինը, Սինգարան

¹ Տե՛ս *Amm. Marc.*, XXV, 7, 13.

ու Կաստրա-Մավրորումը, որն իր դիրքի պատճառով խիստ կարևոր ամրություն էր:

Ավելի լավ կլիներ տասն անգամ կռվել, քան հանձն առնել այդ պահանջներից որևէ մեկը: Սակայն վեհերոտ կայսրի վրա ազդեցություն ունեւր քծնողների խումբը. սրանք տալիս էին հարևանցիորեն Պրոկոպիոսի անունը, իբրև վտանգավոր մարդու, որը, եթե կայսրը շուտ չվերադառնա, կարող կլինի, անշուշտ՝ իմանալով Հուլիանոսի մահվան մասին, թարմ զորամասերի օգնությամբ, որ իր հրամանատարության տակ են, առանց դիմադրության հանդիպելու իրերի նոր դրություն առաջացնել:

Այս վտանգավոր խոսակցություններն այնքան հաճախ էին կրկնվում, որ նա առանց վարանման, դրանով դրդված, տվեց ամեն բան, ինչ որ պահանջում էին պարսիկները, և դժվարությանմբ միայն պայման կապվեց, որ գոնե Մծբինը և Սինգարան պարսիկների իշխանության տակ անցնեն առանց բնակիչների և որ հռոմայեցիներին թույլ տրվի զիջված ամրություններից ետ քաշվել ու լինել մեր պաշտպանության տակ:

Բացի այդ, նաև կորստաբեր ու անազնիվ (exitiale et impium) մի հավելում արվեց, որ այս կնքված համաձայնությունից հետո այլևս չտրվի օգնություն մեր մշտական ու հավատարիմ բարեկամ Արշակին Պարսից դեմ, եթե նա այդ մեղանից խնդրելու լինի: Այստեղ կրկնակի դիտավորություն կար, նախ՝ պատժել սրան, որովհետև կայսրի հանձնարարությամբ ավերել էր Խիլիոկոմը¹, և, բացի այդ, հարմար առիթի սպասել ու անվախ կերպով հարձակում գործել Հայաստանի վրա:

Եվ հենց դրա հետևանքով էր, որ հետագայում այս Արշակը կենդանի գերի վերցվեց և պարսիկները երկպառակությունների ու խռովությունների ժամանակ Հայաստանից խլեցին ընդարձակ երկրամաս, որ սահմանակից էր Մեդիային, ու նաև Արտաշատ քաղաքը»:

2. Փալատոս, IV. գլ. ԻԱ՝

«Եվ երբ խաղաղություն հաստատվեց Հունաց թագավորների և Պարսից թագավոր Շապուհի միջև՝ Հունաց թագավորը դաշինքի թուղթ գրեց ու կնքեց և տվեց Պարսից թագավորին: Եվ

¹ Խիլիոկոմը, ինչպես երևում է Ամմիանոսի այլ վկայություններից (XXIII, 3, 5 և XXIV, 8, 4), Կորդուքի ու Մոկքի մոտակա շրջանն էր և գտնվում էր, հավանորեն, այդ երկրների արևելակողմում:

դաշինքի այդ թղթի մեջ գրված էր այսպես. «Ես քեզ տալիս եմ Մծբին քաղաքը, որը գտնվում է Արվաստանում, ու Ասորոց Միջագետքը, և Հայաստանի միջնաշխարհից էլ ձեռք եմ քաշում. եթե կարողանաս նրանց հաղթել ու քեզ հպատակեցնել՝ ես նրանց օգնության չեմ գա»:

Այսպիսով՝ որովհետև Հունաց թագավորը նեղն էր ընկել և ծանր ճգնաժամի մեջ էր՝ այդ բովանդակությամբ դաշնագիր էր կնքել և տվել էր Պարսից թագավորին ու այս կերպով ազատվել էր նրա ձեռքից»:

[«Այլ իբրև եղև խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորացն Յունաց և ի մէջ թագաւորին Պարսից Շապուր, ուխտից նամակ գրեալ և կնքեալ տայր թագաւորն Յունաց թագաւորին Պարսից: Եւ դրեալ էր յուխտից նամակին այսպէս. Ետու քեզ, ասէ, ՆՄծբին քաղաք՝ որ է յԱրուեստանի, և Միջագետս Ասորոց, և մէջաշխարհին Հայոց ձեռնթափ եմ, ասէ, թէ կարասցես յաղթել նոցա և արկանել ի ծառայութիւն, ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա»:

Արդ՝ ի նեղ ուրեմն անգեալ թագաւորն Յունաց, և ի նեղին վշտի՝ զայս ձև օրինակի բանիցն կնքէր մուրհակ, և տայր թագաւորին Պարսից. և ապա ճողոպրէր ի նմանէն»],

Խաղաղությունը կնքելուց հետո Հովհաննոսը զորքի հետ վերադարձավ հոռմեական Միջագետք և եկավ Անտիոք: Բայց նա երկար չապրեց: Երբ նա Անտիոքից գնում էր Պոլիս՝ ճանապարհին հանկարծամահ եղավ Բիթանիայի Դադաստանա քաղաքում (364 թվի փետրվարի 16-ին):

Հովհաննոսին հաջորդեց Վալենտիանոս Ա-ը (364—375), որը Հռոմեական կայսրության արևելյան մասի կառավարությունը հանձնեց իր եղբայր Վաղեսին (364—378):

363 թվի դաշինքը Շապուհին հնարավորություն էր տալիս անարգել կերպով հաշիվ տեսնելու Արշակ Բ-ի հետ, և պարսիկներն արդեն 364 թվին պատերազմ սկսեցին Հայաստանի դեմ: Արշակ Բ-ը կարող էր այժմ հենվել միայն իր երկրի ներքին ուժերի վրա:

Արշակունյաց թագավորությունը համառ կերպով դիմադրեց հաղթական ու հզոր Պարսկաստանին շորս տարի: Սակայն պատերազմի բախտը կանխորոշված էր, որովհետև կռիվն անհավասար էր, և Շապուհ Բ-ը Հայաստանում հենված էր Պարսկաստանին կողմնակից հայկական ուժեղ նախարարությունների վրա:

¹ Տե՛ս Վենետիկի 1889 թվի հրատարակությունը, էջ 140:

Փափստոսի մոտ, որին աղբյուր էր ծառայել «Պարսից պատե-
յազմ» վեպը, 364—367/8 թվերի կոիվները նկարագրված են հե-
քիաթալին ոճով ու չափազանցություններով և այնքան խառն ու
հախուռն, որ շատ գծվար է որոշել, թե նրա պատմած ո՞ր դեպքերը
կարող են համարվել հիշողությունների այս ժամանակվա անցքերի:

Մենք արդեն վերև տեսանք, որ Փափստոսի վկայությունները
(IV, գլ. ԻԴ) Պարսից ասպատակությունների մասին Աղձնիքում,
Մեծ Մոփքում, Անդեղտնում, Անձիտում և հարևան այլ գավառ-
ներում հիշողություններ են ո՛չ թե այս ժամանակաշրջանի անց-
քերի, ինչպես այդ թյուրիմացաբար մատնանշվում է պատմագի-
տական երկերում, այլ Շապուհ Բ-ի 359 թվի մեծ արշավանքի:

Դժվար չէ նույնպես կռահել, որ Փափստոսի նաև հետևյալ
գլխի վկայությունները (IV, գլ. ԻԵ) Արշակ թագավորի արշավան-
քի մասին Թավրիզ ու Ատրպատական՝ չեն վերաբերում 364—
367/8 թվերի կոիվներին, այլ, հավանորեն, հիշողություն են Ամ-
միանոսի մատնանշած Արշակի 363 թվի արշավանքի հիլիոկոմի:¹
Ըստ իս միանգամայն անհավատալի է, որ Հովհաննոսի դաշնագր-
րից հետո հուսալքված հայերը Պարսկաստանի դեմ վարած լի-
նեին հարձակողական պատերազմ:

Փափստոսի մոտ պահպանված հայկական ավանդությունը,
որ կարող է կապ ունենալ հիլիոկոմի («Հաղարագյուղ») մասին
Ամմիանոսի վերահիշյալ վկայությունների հետ, մեջ եմ բերում
ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Այնուհետև,—պատմում է Փափստոսը,—Հայոց Արշակ
թագավորը զորք հավաքեց և իր մոտ քաջեց ավադի բաղ-
մությամբ մեծ զորք ու ռազմերթի ելավ Պարսից աշխարհի
դեմ: Ապա և Վասակը վերցրեց Հայոց զորքը, օգնության
կանչեց նաև հոներին ալանների հետ միասին և հասավ Հա-
յոց թագավորության օգնության պարսիկների դեմ: Բայց,
որովհետև նույն այդ ժամանակ Պարսից թագավորը ևս, երթի
ելնելով, եկել էր Հայաստան աշխարհի վրա սրանց դեմ՝
ուստի և սրանք շտապ կերպով հասան Ատրպատական և
Պարսից թագավորի զորքը գտան բանակ դրած Թավրիզում:

¹ Այս ճիշտ ենթադրությունն արել է Սեն-Մարտենը. տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, III, Paris, 1825, էջ 276—279: Սեն-Մարտենը, հեն-
վելով Փափստոսի այս վկայության վրա՝ հիլիոկոմի տեղը ենթադրում է Ուր-
միա լճի արևելակողմում՝ Թավրիզի ու նրա մոտակա շրջաններում. տե՛ս His-
toire du Bas-Empire, t. III, էջ 63, ծան. 4 և էջ 126, ծան. 2:

Վասակ սպարապետը հասավ քսան բյուրով և հարձակվեց Պարսից բանակի վրա: Թագավորը մի ձիով փախավ ազատվեց և սրանք ավարի առան պարսիկների բոլոր կարավանը. Պարսից զորքերի ամբողջ բազմությունը կոտորեցին և բանակից ևս հաշվից դուրս շատ ավար առան: Սրանք ասպատակեցին ու առան ամբողջ Ատրպատական աշխարհը, քանդեցին, բռեցին երկիրը, հիմքից կործանեցին և երկրից գերիներ տարան աստղերի չափ շատ: Երկրի բոլոր տղամարդկանց սրի քաշեցին և իրենք իրենց երկրի սահմաններին հսկեցին և, պահակ կանգնելով, մեծ զգուշությամբ պահպանում էին»:

[«Ապա զօրաժողով լինէր Արշակ արքայ Հայոց, և կուտէր առ ինքն զօրս բազումս իբրև զաւագ բազմութեամբ, և խաղայր ի վերայ աշխարհին Պարսից: Ապա առնոյր Վասակ զգունդն Հայոց, և զհոնսն հանդերձ ալանօքն կոշել յօգնականութիւն, և հասանէր դիմէր յօգնականութիւն թագաւորութեաւն Հայոց ի վերայ Պարսից: Այլ թագաւորն Պարսից հանդերձ ամենայն իւրովք զօրօքն ի ժամանակի անդ յայմիկ. բանդի և նա խաղացեալ գայր ի վերայ Հայաստան երկրին ընդդէմ սոցա, ապա սոքա փութացեալք հասանէին յԱտրպատական. և գտանէին զբանակն արքային Պարսից ի Թաւրէշ բանակեալ:

Հասանէր Վասակ սպարապետն հանդերձ քսան բիրտօքն, անկանէր ի վերայ բանակին Պարսից: Միաձի ճողոպրեալ թագաւորն փախէր, և առնուին յաւարի զամենայն կարաւանն Պարսից. և զամենայն զօրսն Պարսից բազմութեանն կոտորեցին, և առին աւար բազում ի բանակէն, զի ոչ գոյր նոցա թիւ: Ասպատակ տուեալ առնուին զամենայն Ատրպատական երկիրն. քանդեալ բրէին զերկիրն, մինչև ի հիմանց կործանէին. և խաղացուցանէին զգերութիւն երկրին քան զաստեղս բազմութեամբ: Եւ զամենայն գայր երկրին հանէին ընդ սուր. և ինքեանք զգուշացեալք սահմանօք երկրին իւրեանց, պահարկեալ պահէին մեծաւ զգուշութեամբ»]¹:

363 թվի պայմանագիրը, որով կայսրությունը հրաժարվում էր օգնել ու պաշտպանել Արշակ Բ-ին և որով հայերը թողնվում էին իրենց բախտին, բնականաբար, Հայաստանում առաջ էր քերելու անասելի խոր հուզմունք: Շատ պարզ է, որ այդ մահացու հարված էր Արշակունյաց թագավորության համար և որ դա-

¹ Փայլաոս, IV, գլ. ԻԵ, էջ 149:

շինքից հետո անխուսափելի էին Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական արևմտյան կողմնորոշման վարկաբեկումը և հոմեական կուսակցության հեղինակության անկումը:

Փափստոսի վկայություններից, իրոք, պարզ երևում է, որ 363 թվից հետո Հայաստանում մեծ դեր էր կատարում պարսկական կուսակցությունը, որի առաջնորդն էր Մերուժան Արծրունին՝ Մամիկոնյան Վասակ սպարապետի քրոջ որդին: Այս կուսակցությունը կոչվում էր այժմ ո՛չ միայն Արշակունիների ու հոմեական կուսակցության պատկանող նախարարությունների դեմ, այլև քրիստոնեական եկեղեցու ու կրոնի դեմ, նպատակ դնելով իրեն Սասանյան Պարսկաստանի հետ սերտ բարեկամություն հաստատել, տարածելով Հայաստանում Պարսից մադդեզական կրոնը և ուժեղացնելով իրանական արևելյան կուլտուրան:

Թե որքա՛ն ղորեղ է եղել այս շարժումը՝ այդ երևում է նրանից, որ պարսկական կուսակցությանն էր հարել մինչև իսկ Վահան Մամիկոնյանը, Վասակ սպարապետի եղբայրը:

Շապուհ Բ-ը, հենվելով հայ ապստամբների վրա և դիմելով մերթ՝ վեճի ուժի ու մերթ՝ դիպլոմատիկական նենգ միջոցների, ինչպես վկայում են Ամմիանոսը և Փափստոսը, հաջողություն ունեցավ Հայաստանում, և Արշակ թագավորն ու Մամիկոնյան Վասակը անձնատուր եղան նրան, հավատալով թագավորական երդումին:

Փափստոսի հաղորդած տեղեկությունները 364—367/8 թվերի անցքերի մասին, թեև լի են վիպական-ստեղծական մանրամասնություններով ու չափազանցություններով, բայց որոշ կետերում ճշտվ համաձայնում են Ամմիանոսի վկայությունների հետ, ուստի և այս երկու հեղինակների համապատասխան հատվածները, որ պայծառ լույս են սփռում վերոհիշյալ շորս տարիների իրադարձությունների վրա, անհրաժեշտ եմ համարում մեջ բերել մանրամասն կերպով:

1. Ամմիանոս, XXVII, 12, 1—4՝

«Պարսից Շապուհ թագավորը, որն արդեն ծերացել էր և որն իր թագավորության սկզբից քաղցր հակում ուներ թալանի, թեև Հուլիանոսի մահից և ամոթալի դաշինքը կնքելուց հետո առժամանակ յուրայինների հետ մեր վերաբերմամբ պահում էր բարեկամություն, սակայն այժմ, ոտնատակ տալով Հուլիանոսի հետ կնքած դաշնագրերի անձեռնմխելիությունը, ձեռքը երկարացրեց Հայաստանին, որսիսպի սրան—կարծես թե պայմանագրի ուժն արդեն վերացվել էր—ենթարկե իր իշխանության:

Սկզբում նա գործ դրեց ամեն տեսակ խաբուսիկություններ, բայց, որովհետև ամբողջ ազգաբնակչությունը դիմադրում էր, սկսեց նախ մի շարք թեթև ճնշումներ գործել և մեծամեծներից ու սատրապներից ումանց հավատարմությունը խախտեց, իսկ ոմանց էլ հանկարծակի հարձակումներով նվաճեց:

Այնուհետև նա իր ձեռքը ձգեց իրեն՝ Արշակ թագավորին, գործադրելով գալթակղանության ամենաընտիր միջոցները հրդեհազանցության հետ միասին. հրավիրելով սրան խընջույքի՝ հրամայեց նրան դուրս տանել ետևի թաքուն դռնով, հանել աչքերը, շղթայել արծաթյա շղթաներով—որ նրանց մոտ պատժի ժամանակ պատվավոր անձերի համար համարվում էր ունան մի մխիթարություն—և աքսորեց Ագաթանա անունով բերդը, ուր նա զանազան տանջանքներից հետո հեթարկվեց մահապատժի:

Հետո, որպեսզի իր երդմնազանցությունը լրիվ լինի, նա վռնդեց Սավրոմակեսին, որը Հռոմի կողմից Իբերիայի պետ էր դրված, և նույն այս ժողովրդի ղեկավարությունը հանձնեց ոմն Ասպակուրասին, որին շնորհեց թագ, որպեսզի մեծ հեղինակության կամայական այսպանումն ավելի աչքի ընկնի»:

2. Փավստոս, IV, գլ. ԾԲ՝

«Ապա Պարսից Շապուհ թագավորը մեծ աղաչանքով, ընժաներով ու հրովարտակներով սիրալիր կերպով կանչեց Արշակ թագավորին իր մոտ, որպեսզի այնուհետև իրար մեջ սեր և խաղաղություն և մեծ բարեկամություն հաստատեն: Իսկ Արշակ թագավորը, թեև ուզում էր պատերազմել, սակայն Հայոց աշխարհի ամբողջ զորքը չկամեցավ այդ հանձն առնել: Ուստի և նա կամա-ակամա սիրտ արավ ու խոնարհությամբ հրովարտակ ուղարկեց Պարսից Շապուհ թագավորին, ինչպես վայել է ծառային տիրոջ նկատմամբ: Եվ նա նաև իր կողմից նրան հաշտության ընծաներ ուղարկեց»:

[«Ապա Շապուհ արքայ Պարսից մեծաւ աղաչանօք և պատարագօք և հրովարտակօք և սիրով զԱրշակ առ ինքն կոչէր, զի յայնմ հետէ արասցեն ի մէջ իւրեանց սէր և խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մեծ: Իսկ Արշակ արքայ թէպէտ պատերազմ կամէր տալ, այլ ոչ կամէին յանձն առնուլ այսմիկ ամենայն զօրքն աշխարհին Հայոց: Ապա թէ կամաւ կամաւ՝ թէ ոչ կամաւ, սակայն եդ սիրտ՝ խոնարհութեամբ հրովարտակս առ Շապուհ արքայ Պարսից, որպէս վայելէ ծառայի

առ տէր իւր, տալ: Եւ առաքէր յիւրմէ նոյա պատարագս հաշ-տութեան»¹]:

3. Փալատոս, IV, գլ. ԾԴ՝

«Դրանից հետո Պարսից Շապուհ թագավորը նորից մարդ ուղարկեց Հայոց Արշակ թագավորի մոտ և ասաց. «Բայց եթե ես և դու իրար բարեհաճ ենք՝ եկ, միմյանց տեսություն անենք ու ապա միմյանց իբրև հայր ու որդի լինենք: Իսկ եթե դու չես գա ինձ տեսության, նշանակում է՝ պատերազմ ես ուզում իմ և քո մեջ»:

Արշակը նրանից խնդրեց ուխտի հավատարիմ երդում, որ պետքի դրանից հետո նրա մոտ գնա առանց կասկածանքի: Եվ սա Պարսից թագավորության վստահելի երդումների կարգով բերել տվեց աղ, կնքեց վարազագիր մատանիով և ուղարկեց, (հայտնելով), որ եթե այդ երդումից հետո ևս չգա՝ ապա թող պատրաստ լինի պատերազմի իրար հետ:

Իսկ երբ Հայոց երկրի բոլոր մարդիկ այդ ևս տեսան ու լսեցին՝ ստիպեցին ու հարկադրեցին իրենց Արշակ թագավորին և շտապեցրին նրան, որ վեր կենա գնա, ներկայանա Պարսից Շապուհ թագավորին: Այնուհետև Հայոց Արշակ թագավորը կամա-ակամա վեր կացավ, առավ իր հետ Հայոց սպարապետ զորավարին, որ իր դայակն էր, ճանապարհ ընկավ ու գնաց Հայոց երկրից Պարսից երկիրը՝ Պարսից Շապուհ թագավորի մոտ, և եկավ ներկայացավ Պարսից Շապուհ թագավորին:

Երբ սրանց տեսան՝ վերցրին երկուսին էլ, Արշակ թագավորին ու վասակ սպարապետին, ու նրանց պահում էին արձակ ազատագունդ թիկնապահ զորքերի մեջ: Եվ Շապուհ թագավորը կանչեց Արշակ թագավորին և խիստ պատուհասեց նրան իբրև իր ծառային, իսկ սա իրեն նրա առաջ հանցավոր ու մահապարտ ճանաչեց: Այնուհետև Արշակ թագավորին նորից տվին նույն թիկնապահների գնդին, որ պահեն:

[«Ապա յետ այսորիկ դարձեալ առաքեաց առ Արշակ արքայ Հայոց Շապուհ արքայ Պարսից և ասէ. Իսկ եթէ հաճ եմք ես և դու ընդ միմեանս, եկ տեսցուք զմիմեանս, և յայսմ հետէ, իբրև զհայր և զորդի լիցուք ընդ միմեանս: Ապա թէ ոչ տեսանես դու զիս, խնդրես զպատերազմ ի մէջ իմ և ի մէջ քո: Իսկ Արշակ խնդրէր հաւատարիմ երդումն ուխտի ի նմա-

¹ Փալատոս, էջ 167:

նէն, զի յայսմ հետէ անկասկած երթիցէ առ նա: Եւ նա ետ բերել՝ ըստ օրինացն հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեանն Պարսից՝ աղ, կնքել լաւարզ նկարագիր մատանեալ, և յղեաց: Զի թէ իցէ և զայն երդման ևս զհետ ոչ եկեսցէ, ապա կազմ լիցի տալ ճակատս պատերազմի ի մէջ իւրեանց:

Իսկ զայն ևս յորժամ տեսին և լուան ամենայն մարդիկն երկրին Հայոց, ստիպեցին բռնագրօսեցին զիւրեանց թագաւորն զԱրշակ և շտապեցին, զի յարիցէ գնասցէ երթիցէ յանդիման լիցի թագաւորին Պարսից Շապուհ: Յայնմ հետէ, թէ կամաւ կամաւ՝ և թէ ոչ կամաւ, յարեալ թագաւորն Հայոց Արշակ, առ ընդ իւր զզօրավարն սպարապետն Հայոց զդայեակն իւր, խաղաց գնաց յերկրէն Հայոց յերկիրն Պարսից առ Շապուհ արքայ Պարսից. չոգաւ յանդիման եղև թագաւորին Պարսից Շապուհ:

Իբրև տեսին զնոսա, արկին զերկոսեանն զարքայն Արշակ և զսպարապետն Վասակ, և պահէին զնոսա արծակ ի մէջ ազատագունդ փուշտիպան զօրացն: Եւ կոչեաց արքայ Շապուհ զարքայ Արշակ, և իբրև զծառայ իւր պատուհասեաց զնա. և նա յանցաւոր և մահապարտ զանձն իւր առ նա համարեցաւ: Դարձեալ անդրէն ի նոյն գունդ փուշտիպանայ ետուն զԱրշակ արքայ ի պահեստ»¹:

4. Նույնը, IV, գլ. ԾԴ՝

«Ապա Պարսից Շապուհ թագաւորը հրաման տվեց բերել շղթաներ և շղթայել Արշակի պարանոցը, ոտքերը և ձեռքերը երկաթով ու տանել նրան Անդամըն, որն անվանուի են Անհուշ բերդ, և նրան այնտեղ կապած պահել մինչև որ մեռնի:..... Այնուհետև Պարսից թագաւորը հրամայեց մորթել Հայոց Վասակ զորավարին, մորթը հանել, լցնել խոտով և տանել նույն Անդամըն բերդը, որ Անհուշ է կոչվում, որտեղ բանտարկել էին նույնպես և Արշակ թագաւորին»:

[«Ապա տալի հրաման Շապուհ արքայ Պարսից բերել շղթայ և արկանել ի պարանոցն Արշակայ և յոտս և ի ձեռս նորա երկաթս, և խաղացուցանել զնա ի յԱնդամըն՝ զոր Անյուշ բերդն կոչեն, և պնդեալ զնա մինչև անդէն մեռցի:..... Ապա ետ հրաման թագաւորն Պարսից մորթել զզօրավարն Հայոց

¹ Փալստոս, էջ 168—169:

Վասակ, և զմորթն հանել և լնուլ խոտով, և տանել ընդ նոյն բերդ յԸնդմըշն՝ որ Անյուշն կոչեն, ուր արգելին իսկ զթագաւորն Արշակայ]՝:

Ամմիանոսի և Փաւստոսի այս վկայութիւնները, ինչպես տեսնում ենք, ո՛չ միայն իրար չեն հակասում, այլ իրար լրացնում են: Հիմնական տարբերութիւնն այդ երկու հաղորդագրութիւնների, գլխավորապես, այն է, որ Արշակ թագավորի մահը հայկական ավանդութիւնը զարդարել է վիսյական-ստեղծական մանրամասնութիւններով², որ չեն կարող, հարկավ, պատմական լինել:

Ըստ Փաւստոսի՝ Արշակ Բ-ի Դրաստամատ անունով ներքինին, որը մեծ քաջագործութիւններ էր գործել պարսկական պատերազմում քուշանների դեմ, Շապուհից թուլտվութիւն էր ստացել մի օրով գնալ Խուժաստանի Անհուշ բերդը իր տիրոջ՝ Արշակի մոտ: Դրաստամատը, մտնելով բերդը, արձակում է Արշակի կապանքները, լվանում է նրան, ազնիվ զգեստներ հագցրնում և պատրաստում է նրա համար ճոխ սեղան: Խնջույքի ժամանակ Արշակ Բ-ը, հիշելով առաջվա իր փառքը, վերցնում է սեղանի վրայից մրգի դանակը և վերջ է տալիս իր թշվառ կյանքին: Այնուհետև նույն այդ դանակով իրեն սպանում է և նրա հավատարիմ ծառան՝ Դրաստամատը:

Արշակ թագավորի եղբրական մահվան մասին հավանական է, անշուշտ, ժամանակակից պատմագիր Ամմիանոսի վերև բերված վկայութիւնը, համաձայն որի Արշակն Ագաբանա բերդում ենթարկվել էր մահապատժի:

Հայոց թագավորի պարսիկներին անձնատուր լինելու գլխավոր պատճառը Փաւստոսը համարում է այն, որ 363 թվի դաշինքից ու երկար կռիվներից հետո Արշակունյաց թագավորութիւնը սկսել էր քայքայվել, որովհետև խախտվել էր նախարարական Հայաստանի քաղաքական միութիւնը, իսկ այդ, բնականաբար, վհատութիւն էր առաջ բերել զորքերի մեջ արքունի երկրում: Ինչպես մանրամասն ու միանգամայն ճշգրիտ պատմում է Փաւստոսը, Արշակունյաց ընդարձակ պետութիւնն այդ ժամանակ չափազանց փոքրացել էր, և հայերի թիվն էլ թագավորութիւն մեջ խիստ պակասել էր³:

¹ Փաւստոս, էջ 172—174:

² Տե՛ս Փաւստոս, V, գլ. է:

³ Տե՛ս Փաւստոս, IV, գլ. V:

Փափստոսի վկայությամբ՝ այս աղետալի ժամանակաշրջանում Արշակունյաց թագավորությունից անջատվել էին և միացել հարևան պետություններին Հայաստանի հարավային, արևելյան և հյուսիսային բոլոր ծայրամասերը:

«Եվ սկսեցին,—վկայում է Փափստոսը,—անջատվել ու հեռանալ Հայոց թագավորի բանակից՝ թողին իրենց Արշակ արքային: Բայց այս հեռանալուն ամենից առաջ սկիզբ դրին մեծամեծ ավազանին: Նախ Աղձնիքի բզեշխը, և Նոշիրականի բզեշխը, և Մահկերտանը, և Նիհորականը, և Դասընտրեին, ու նաև Աղձնիքի բոլոր նախարարությունները: Աղձնիքի կողմերի տոհմի զուրքն ու երկիրը ապստամբեցին Հայոց Արշակ թագավորից և գնացին անցան Պարսից Շապուհ թագավորի կողմը: Նրանք պարիսպ շինեցին Հայաստանի դիմաց, Ձորա կոչված տեղում, դռներ դրին և իրենց աշխարհը Հայաստանից բաժանեցին:

Սրանից հետո Գուգարքի բզեշխը, իսկ հետո Ձորա գավառի տերը, Կողքի գավառի տերը և նրանց հետ Գարթմանաձորի տերը: Եվ նրանք, որոնք մոտ էին նրանց ձեռին գտնվող կողմերին և նրանց շուրջն էին՝ ապստամբեցին միասին Հայոց Արշակ թագավորից և գնացին անցան Պարսից Շապուհ թագավորի կողմը: Ապստամբեցին, անջատվեցին Հայոց Արշակ թագավորից Հայոց ամուր գավառը Արցախի, ամուր գավառը Տմորիքի, ամուր գավառը Կորդիքի. այնուհետև նաև Կորդուք գավառի տերը գնաց անցավ Պարսից թագավորի կողմը:

Սրանից հետո անջատվեց Հայոց թագավորից նաև Հայոց թագավորի տան ձեռական իշխանությունից Ատրպատական աշխարհի մոտ գտնվող երկիրը, ետ կանգնեց Հայոց թագավորից ամուր աշխարհը Մարաց. ետ կանգնեց Հայոց թագավորից և Կազբից աշխարհը. թողեց Հայոց թագավորին և անջատվեց Անձիտի տեր Սաղամուտը և նրա հետ Մեծ Մոփքի իշխանը. նրանք անցան Հունաց թագավորի կողմը»:

[«Եւ սկսան սորսորել գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին, թողին զիրեանց արքայն Արշակ: Բայց նախ այսմ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին: Նախ բղեաշխն Աղձնեաց, և Նորշիրական բղեաշխն, և Մահկերտանն, և Նիհորականն, և Դասսընտրէին, և ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց. և զօրն և տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ և շոգան կացին առաջի

արքային պարսկաց Շապհոյ. և պարիսպ ածէին ի Հայոց կուսէ՝ որ Ջորայն կոչեն, դրունս դնէին. և զատուցին զիրեանց աշխարհն ի Հայոց:

Եւ յետ սորա Գուգարաց բղեաշխն, և յետ սորա Ջորայ գաւառին տէրն, և Կողբայ գաւառին տէրն, և ընդ նոսա Գարդմանաձորոյ տէրն: Եւ որք մօտ էին ի նոսա կողմն այնր ձեռին, որ շուրջ էին զնոքօք, միահաղոյն ապստամբեցին ի թագաւորէն Հայոց Արշակայ. և շոգան գնացին առաջի կացին թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ, և ամուր գաւառն Տմորեաց, և ամուր աշխարհն Կորդեաց. ապա և տէր գաւառին Կորդուաց շոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից:

Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հայոց և ձեռին իշխանութեանն տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհան, յետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. յետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կազբից. եթող զարքայն Հայոց և գնաց Սաղաւոտ տէր Անձտեայ, և ընդ նմա իշխանն Մեծի Մոփաց. և գնացին առ թագաւորն Յունաց»¹:

Պատմական Հայաստանի ժայրամասերի այս անջատումը և նրա պետական նախկին հզորութեան քայքայումը Արշակունյաց թագավորութեանը ծանր ու անբուժելի ուրիշ հասցրին, որից հետո նա, ինչպես կտեսնենք, այլևս չկարողացավ ուղքի գալ և վերականգնել քաղաքական իր նախկին ազդեցիկ դրութիւնը:

¹ Փավստոս, IV, գլ. Ծ, էջ 162—163 (Վենետիկ, 1889):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՊԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՍՐԱ ՎԱՐԱՍԾ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Հայաստանի առանձին շրջանների դիմադրությունը Պարսկաստանին Արշակ Բ-ի բանտարկությունից հետո:— 2. Արտագեղք բերդի պաշարումը.— Գղակ ներքնու և Արտավանի բանակցությունները Փառանձեմ թագունու հետ և Արտագեղքը պաշարող պարսկական զորքերի կոտորածը.— թագաժառանգ Պապի փախուստն Արտագեղքից:— 3. Հռոմեական կայսրության անճաստատուն ֆաղափականությունն Արևելքում:— 4. Պապի վերադարձը և պարսիկների նոր ավերածությունները Հայաստանում.— Արտագեղքի առումը և Փառանձեմ թագունու բանտարկումը:— 5. Փավստոսի վկայությունների հակադատմական մանրամասնությունները:— 6. Մաքվարտի կարծիքով՝ սպարապետ Արտավանը, հավանորեն, Վասակ Մամիկոնյանի հաջորդն էր:— 7. Հեփաթային, ստեղծական և խրատական տարրերը Փավստոսի վկայություններում:— 8. Արժեքավոր պատմական հիշողությունները Փավստոսի մոտ.— Զիկ և Կարեն.— Արտագեղքի պաշարման 13 ամիս տևողությունը:— 9. Հայաստանի ֆաղափների ավերումը և նրանց քնակչության բըռնի գաղթիցումը Ասորեստան և Խոմաստան:— 10. Շապուհ Բ-ի միջամտությունը Վրաստանի գործերին:— 11. Հռոմեական զորքի առաքումը Հայաստան Արինթնոս կոմսի հրամանատարությամբ և Պապի թագավորիցումը.— Պապը, հավանորեն, որդին էր Գենլի և Փառանձեմի:— 12 Պապի և Շապուհ Բ-ի բանակցությունները.— Գղակի ու Արտավանի աղանդությունը.— պարսկական կայսրգուհիների վտարումը հայկական շրջաններից.— հռոմեական զինված ուժերի գործողությունները Վրաստանում:— 13. Պարսկական զորքերի վերստին ներխուժումը Հայաստան.— հռոմեական-հայկական միացյալ զորքերի հաղթությունը Բագրվանի մոտերում.— Մուշեղ Մամիկոնյանի հաղթական արշավանքները և Հայաստանի ծայրագավառների վերանվաճումը:— 14. Պապ թագավորի վերանորոգչական գործունեությունը.— պալաթ աեղափ գորեղացած եկեղեցականության դեմ.— տառաճորդի և պողի վերացումը.— գյուղական հոգեբարակներությանը տրված յոթ հողաբաժիններից հինգի տրվումը հոգուտ արհունիքի.— Երեցների և սարկավագների ընտանիքների անդամների զինվորական պարտադիր ծառայությունը:— 15. Հոգեբարակների անհաշտ ասելությունը դեպի Պապը.— Պապի մտքին հերյուրված անհերթառապելիները.— Ներսես կաթողիկոսի բանավարման սուտ ամբաստանությունը:— 16. Հուսիկ-Շահակի նշանակումը կաթողիկոս և հայ եկեղեցու

անկախությունը:— 17. Պապի ձերականությունը Տառաճում.— Նրա փախուստը և վերադարձը Հայաստան.— Ամիսանոսի հաղորդած հետաքրքիր տեղեկություններն այդ մասին:— 18. Պապի ձգտումը հաշտվելու Պարսկաստանի հետ:— 19. Նրա եղբունական սպանությունը Վաղես կայսեր հրամանով:— 20. Հայ իշխանների մասնակցությունն այդ ծանր հանցագործությանը:— 21. Պապ Բագավորի իշխանության տևողությունը:

Արշակ Բ-ի և Վասակ Մամիկոնյանի ձերբակալությունից հետո Շապուհ Բ-ը աշխատեց վերջնականապես տիրել Հայաստանին և այս երկիրը սերտ կերպով կապել Պարսկաստանի հետ: Բայց նվաճել Հայաստանը, ինչպես շատ ֆիշտ մատնանշել է Նյուդեկեն¹, հեշտ չէր: Շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի նա բաժանված էր բազմաթիվ բնական ու անջատ մասերի, որոնց մեջ իշխում էին գրեթե անկախ առանձին նախարարությունները: Հայաստանի այս շրջանների մի մասը նաև Արշակ Բ-ի բանտարկությունից հետո ցույց տվեց Պարսից զորքերին համառ դիմադրություն:

368 թվին Շապուհ Բ-ը Հայաստան ուղարկեց պարսկական զորքով երկու հայ իշխանների՝ Գդակ ներքինուն և Արտավան զորավարին, որոնք Մերուժան Արծրունու ու Վահան Մամիկոնյանի նման փախել էին և անցել Պարսկաստանի կողմը: Կարելի է ենթադրել, որ 368 թվի հենց այս արշավանքի ժամանակ պարսկական զորքերը զրավել էին արքունի երկրի հարավ-արևելյան շրջանները, ինչպես այդ վկայում է Ամիսանոսը²:

Նույն 368 թվի աշնանը պարսկական զորքերը Գդակի ու Արտավանի առաջնորդությամբ պաշարեցին Արտագերք բերդը, ուր ամրացել էին Փառանձեմ թագուհին և թագաժառանգ Պապը: Այս բերդը, որ գտնվում էր Արշարունիք գավառում (այժմյան Կաղզվանի կողմերում), դժվար էր վերցնել թե սրա բնական ամրությունների և թե ձմեռվա ցրտերի պատճառով: Գդակը և Արտավանը որոշեցին բանակցել Փառանձեմի հետ և համոզել նրան, որ անձնատուր լինի: Նրանք մոտեցան պարսպին և, ներս մտնելով բերդ իրրև պատգամավորներ, հորդորում էին թագուհուն դադարեցնել ապարդյուն դիմադրությունը և մեղմացնել դրանով Շապուհի բարկությունը: Բայց Փառանձեմի լաց ու կոծը և թշվառ վիճակը նրանց վրա այնպիսի խոր տպավորություն գործեցին, որ նրանք ամեն կերպ օգնեցին պաշարվածներին և, դավաճանելով Շապուհ Բ-ին, իրենք հենց կո-

¹ Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichten, Leipzig, 1887, էջ 101.

² Ammianus Marc., XXV, 7, 12.

տորել տվին պարսկական զորքերը գիշերվա ընթացքում, երբ սրանք հանգիստ ու անդորր քնած էին:

Պարսկական կենդանի մնացած զորքերի փախուստից ու պաշարման վերացումից հետո՝ Փառանձեմ թագուհու խորհրդով թագաժառանգ Պապն ուղարկվեց հռոմեական երկիրը: Վաղես կայսրը նրան ընդունեց պատվով և բնակության տեղ հատկացրեց Պոնտոսի Նեոկեսարիա քաղաքում, ուր նա ապրեց կայսերական ծախքով:

Գլավը և Արտավանը, որոնք այժմ Փառանձեմի գլխավոր խորհրդատուներն էին, աշխատեցին հռոմեական օգնությամբ Արշակունիների գահի վրա նստեցնել Փառանձեմի որդի Պապին: Լինելով Հայոց թագավորության խնամակալների դերում՝ նրանք պատգամավորություն ուղարկեցին Վաղեսի մոտ և խնդրեցին, որ նա թագավորեցնե Վայաստանում Պապին և տա օգնական ղորք¹:

Հռոմեական կայսրությունը չէր կարող, իհարկե, չգիտակցել, որ Սասանյան Պարսկաստանի իշխանության հաստատումը Հայաստանում ո՛չ միայն վարկաբեկիչ էր իր հեղինակության համար արևելյան երկրներում, այլև մշտական ու անհանդուրժելի մի վտանգ էր Հայաստանին սահմանամերձ Հռոմեական Միջագետքի, Կապադովկիայի և Պոնտոսի համար: Կայսրության քաղաքական շահերի հենց տեսակետից Վաղեսը, բնականաբար, պետք է աշխատեր վերականգնել այն քաղաքականությունը, որ Արշակունյաց թագավորության հանդեպ վարել էին Կոստանդինոս Մեծը և Կոստանդինոսը:

Պետք է ասել, որ դեռևս Արշակ Բ-ի թագավորության վերջին տարիներում, 365 թվին, Վաղեսը Պոլսից եկել էր Բիթանիա և արդեն գալիս էր Անտիոք, որովհետև որոշել էր անմիջական հսկողություն ունենալ արևելյան գործերի վրա, բայց Պրոկոպիոսի ապրստամբությունը և վեստգոթների մեծ վտանգը հարկադրել էին նրան վերադառնալ Արևմուտք: Այս կայսեր քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ բավական տատանվող էր ու անհաստատուն, և այդ բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Հռոմեական կայսրությունն ինքը ևս այդ ժամանակ գտնվում էր ծանր ու դժվարին կացության մեջ և Վաղեստիանոսն ու Վաղեսը շարունակ զբաղված էին Արևմուտքում, ուր նրանց գլխավոր նպատակն էր կայսրության պահպանությունը ներխուժող բարբարոս ժողովուրդների հարձակումներից:

369 թվի գարնանը Վաղեսը հրամայեց Տերենտիոս դքսին տանել Պապին (368—374) Հայաստան և դնել նրան հայկական կառավա-

¹ Ammianus Marc., XXVII, 12, 9.

րության գլուխ առանց թագավորական տիտղոսի¹։ Այն դիտավորությամբ էր այդ արվում, որպեսզի Պարսկաստանը չմեղադրե հռոմայեցիներին դաշինքը խախտելու մեջ։ Բացի այդ, համաձայն Հովհանոսի դաշնագրի՝ Պապին շտրվեց զինվորական օգնություն։

Հռոմեական կայսրության այս զուսպ ու զգուշավոր միջամտությունը հայկական գործերին, որ միանգամայն անօգուտ էր ու անբավարար Պապի համար, խիստ աղետալի հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի համար։

Շապուհ Բ-ը, տեղեկություն ստանալով այս միջամտության մասին, ինչպես ասում է Ամմիանոսը, զաղանի նման կատաղեց և, հավաքելով մեծ զորք, մտավ Հայաստան և մատնեց երկիրը նոր ավերածության։ Սարսափահար եղած Պապը ու նաև նրա հետ Գղաղը և Արտավանը փախան Լազիկեի կողմերի լեռնային շրջանը, ուր նրանք հինգ ամիս թաքնվեցին թավ անտառների ու լեռնային կիրճերի մեջ²։

Պարսկական այս մեծ արշավանքի ժամանակ Շապուհի զորքերը նորից պաշարեցին Արտագերքը, ուր ապաստանել էր և դեռ մնում էր Փառանձեմը։ Այս անգամ պաշարող բանակի առաջնորդներն էին, ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, Պարսից զորավարներ Զիկը և Կարենը։ Պարսիկներն ուժեղ պաշարումից հետո, երբ բերդի կայազորը բոլորովին ուժասպառ էր եղել, կարողացան Արտագերքն առնել (հավանորեն, 369 թվի դեկտեմբեր ամսին³)։ Նրանց ձեռքն ընկան այստեղ Արշակունիների գանձերը ու նաև Փառանձեմ թագուհին, որը, եթե հավատանք Փավստոսի վկայությանը (IV, գլ. ՄԵ), նախատալից կերպով մահապատժեց Շապուհի հրամանով։

Արտագերքի առումը և Փառանձեմի գերի բռնվելը հանգամանորեն նկարագրված են թե ժամանակակից Ամմիանոսի և թե Փավստոսի մոտ, բայց այդ դեպքերը նրանց մոտ տեղ-տեղ պատմված են միանգամայն տարբեր կերպով։ Տարբերություններ խիստ հետաքրքիր են և առանձնապես ուսանելի են, որովհետև պարզ ցույց են տալիս, որ թեև Փավստոսի նկարագրությունները կարևոր պատմական հիշողություններ են, սակայն ենթարկվել են վիպական-բանաստեղծական մշակության և ունեն շինծու և հակապատմական մանրամասնություններ ու նույնիսկ միտումնավոր աղավաղումներ։

¹ Նույնը, 12, 10.

² *Ammianus Marc.*, XXVII, 12, 11.

³ *St. u. Markwart*, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 220.

Արտագերքի պաշարման ու առման մասին Ամմիանոսի և Փավստոսի վիպությունները, որպեսզի հասկանալի լինեն Փավստոսի Պատմության առանձնահատկությունները, մեջ եմ բերում Մարգմանաբար ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Ամմիանոս, XXVI, 12, 5—8՝

«Նա [Շապուհ Բ-ը] հանձնեց Հայաստանը ներքինի Գղակին (Cylaces, Gylaces) և Արտավանին (Artabannes), որոնց առաջնորդում նա ընդունել էր իր մոտ իբրև փախստականների: Սրանցից մեկը, ինչպես ասում են, եղել էր առաջ ցեղի պետ (gentis preafectus), իսկ մյուսը՝ զորքերի առաջնորդ (magister armorum):

Նա հանձնարարեց սրանց, որ մեծ ջանք գործ դնեն և ոչնչացնեն Արտագերք բերդաքաղաքը, որն ամուր պարիսպ ունեւր ու ռազմական հզոր ուժեր և ուր պահվում էին Արշակի դանձերը և գտնվում էին նրա կինը որդու հետ:

Համաձայն այդ կարդադրության առաջնորդները սկսեցին պաշարումը: Բայց, որովհետև չէր կարելի մոտենալ այդ ամրությունը, որ տեղավորված էր լեռան զառիվայրում, մանավանդ որ այդ ժամանակ գետինը ծածկված էր ձյունով ու սառույցով՝ ներքինի Գլակը, որն ընդունակություն ունեւր կանանց փաղաքշանքով հրապուրելու՝ Արտավանի ուղեկցությամբ եկավ համարձակ բերդաքաղաքի պարսպի մոտ, ստացած լինելով երաշխավորություն իր անձի ապահովության համար: Եվ երբ նա համաձայն իր խնդիրքի թույլտվություն ստացավ ուղեկցի հետ ներս մտնելու բերդ՝ նա թագուհուն և կայադարին սպառնալից զգուշացումներ արեց, որպեսզի նրանք շուտ անձնատուր լինեն և դրանով մեղմացնեն Շապուհի հուղմունքը, որի վայրագությունն անսահման է:

Մինչդեռ նրանք երկար խոսում էին այդպես և թագուհին իր ամուսնու սոսկալի վիճակն էր ողբում՝ սրանք, բերդաքաղաքի անձնատրության ամենաբուռն ջատագույնները, խղճահարվեցին և իրենց մտադրությունը փոխեցին: Հույս ունենալով, որ ապագայում առատ վարձատրություն կստանան [հոռմայեցիներից]՝ նրանք գաղտնի համաձայնության եկան, որ գիշերվա որոշ ժամին բերդաքաղաքի դռները հանկարծակի բաց արվեն և բավական ուժեղ մի զորամաս, մահաբեր զենքերը ձեռին, անսպասելի կերպով հարձակվի թշնամու բանակի վրա:

Սրանք հանձն էին առնում նպաստել իրենց մոտ դավաճանությունը և աշխատել, որ դավադրությունը գաղտնի մնա:

Համաձայնությունը երգումով հաստատելուց հետո՝ սրանք հեռացան բերդից և պաշարող զորքին հավաստիացրին, որ բերդաքաղաքի մեջ պաշարվածները խնդրել են իրենց տալ երկու օր խորհրդածելու ժամանակ, և այսպիսով առաջացրին կատարյալ անփութություն:

«Արդ՝ գիշերվա ժամին, երբ լուրերն անվրդով խոր քնի մեջ էին՝ բերդաքաղաքի դռները բացվեցին և իսկույն դուրս եկավ այնտեղից զորամասը. սրանք, սրերը հանած, գաղտագողի մոտեցան կամացուկ քայլերով, հարձակվեցին թշնամու բանակի վրա, որը վտանգը չէր զգում, և կոտորեցին, առանց դիմադրության հանդիպելու, քնած թշնամիների մի մեծ բազմություն»:

2. Նույնը, XXVII, 11—12՝

«Լուր ստանալով այս անցքերի մասին՝ Շապուհը փազանի նման կատաղեց, հավաքեց ավելի մեծ զորք և սկսեց Հայաստանը բացահայտ կերպով կողոպտել ու ավերել: ...Բայց երբ նա նկատեց, որ ձմեռվա ժանր եղանակների պատճառով իր դուր աշխատանք է վատնելու՝ պտղատու ծառերը այրեց, ամրացրեց բերդերն ու ամրոցները, որ վերցրել էր ուժով կամ դավաճանության շնորհիվ, և այնուհետև իր զորքերի ամբողջ բազմությունը կենտրոնացրեց Արտագեքքի շուրջը:

Եվ երբ մի շարք կռիվներից հետո պաշտպանվողներն ուժասպառ եղան՝ բաց անել տվեց դռները և բերդաքաղաքը այրեց: Այդ տեղից դուրս հանվեց Արշակի կինը, որին նա տալով իր հետ զանձների հետ միասին»:

3. Փավստոս, IV, գլ. ԾԵ՝

«Այնուհետև Պարսից թագավոր Շապուհը Հայոց աշխարհի գեմ ուղարկեց իր իշխաններից երկուսին՝ մեկի անունը Զիկ, մյուսինը Կարեն՝ հինգ հարյուր բյուր զորքով, որ գան և Հայոց աշխարհը քանդեն ու խորտակեն: Նրանք եկան հասան Հայոց աշխարհը: Երբ Հայոց աշխարհի տիկինը, Հայոց Արշակ Թագավորի կին Փառանձեմը, տեսավ, որ Պարսից թագավորի զորքերը եկել լցվել էին Հայոց աշխարհը՝ վերցրեց իր հետ մոտ տասնամեկ հազար մարդ՝ ընտիր սպառազեն պատերազմող ազատներ և, Պարսից զորքերից խույս տալով, գնաց մոտավորապես հետ միասին Արտագեքք բերդը, որը գտնվում էր Արշարունիք Երկրում:

Ապա Պարսից զորքերը եկան հասան, նստեցին բերդի շուրջը՝ պահակներ դրին, շրջապատեցին ու պաշարեցին: Նրանք

ամրացան ներսում, հույս դնելով տեղի ամրության վրա, իսկ սրանք բանակ դրին և նստան դուրսը ձորերի շուրջը. բայց բերդը չկարողացան առնել, որովհետև տեղը խիստ ամուր էր: Ամբողջ երկիրն ավերեցին, քանդեցին. դուրս էին գալիս և ամբողջ երկիրն ավարի էին առնում և, գերելով շրջակա գավառներին ու աշխարհներին մարդիկ ու անասուններ՝ բերում էին իրենց բանակատեղը: Կենսամթերք բերում էին ուրիշ տեղերին, ուտում էին և բերդը պաշարման մեջ էին պահում:

Իսկ Պապը, Արշակի որդին, այդ ժամանակ Հայոց աշխարհում չէր, որովհետև Հունաց թագավորի մոտն էր: Արդ՝ երբ Հայոց ազատագունդ բանակն այս ամենը լսեցին՝ գնացին խնդրելու իրենց համար թիկունք ու օգնություն. նրանց զորագլուխն էր Մուշեղը, Վասակ սպարապետի որդին: Նրանք գնացին իրենց արքայորդու մոտ և բանակցում էին Հունաց թագավորի հետ ու համոզում նրան, որ իրենց թիկունք լինի: Իսկ Հայոց երկիրը, Հայոց աշխարհի տիկնոջ Փառանձեմի մոտ, ներանք շարունակ ուղարկում էին դեսպաններ, որ նա դիմանա և բերդը պարսիկներին չտա: Եվ դեսպաններ էին գալիս շուտ-շուտ միմյանց հետևից, շաբթի շաբաթ, նրա Պապ որդու կողմից և գաղտնի կերպով գաղտնի դռնով մտնում էին բերդը մի ինչ-որ հնարքով ու քաջալերում էին տիկնոջը. և բերդի պաշարումը տևեց տասներեք ամիս: Եվ տասնչորսերորդ ամսվա հարվածներից հետո, բերդում եղած գաղթականների վրա հասան աստծուց՝ բերդում գտնվողների մեջ մահ տարածվեց, որն իբրև պատուհաս աստծուց էր ղրկված: Նրանք, որոնք պալատումն էին, Փառանձեմ տիկնոջ առաջ ուտում, խմում և ուրախանում էին՝ և հանկարծ մի ժամում մեռնում էին հարյուր մարդ, մյուս ժամում երկու հարյուր, և պատահում էր, որ հինգ հարյուր մարդ էին մեռնում հանդիսականներից սեղաննստած ժամանակ: Եվ այսպես օրեցօր կոտորվում էին: Մահը սկսվելուց մի ամիս չքաշեց, որ բոլորը կոտորվեցին, այն է՝ մոտ տասնեմեկ հազար մարդ և մոտ վեց հազար կին. մի ամիս չանցավ, որ բերդում եղածները բոլորը կոտորվեցին:

Բայց բերդում մնաց Փառանձեմ տիկինը երկու նաժիշտով: Ապա գաղտնի կերպով եկավ մտավ բերդը Հայր մարդպետներֆինին և տիկնոջը խիստ նախատեց իբրև մի բողի: Նա սկրսեց թշնամաբար անարգել Արշակունիների տոհմը, թե չարամիտ են ու վատթար, իրենց աշխարհն էլ կորցրին: Տեղն է,

ասում է, ինչ որ ձեզ պատահեց, ու նաև այն, ինչ որ ձեզ պատահելու է: Դուրս ելավ գաղտագողի և փախավ:

Իսկ տիկին Փառանձեմը, երբ տեսավ, որ մենակ է մնացել՝ բերդի դուռը բացեց և թողեց, որ Պարսից զորքը մտնե բերդ: Սրանք եկան, տիկնոջը բռնեցին ու բերդից իջուցին: Վեր ելան բարձրացան բերդը Պարսից զորավարները, ավար առան Հայոց թագավորի գանձերը, որ գտնվում էին բերդում. և սկսեցին կրել ու ցած իջեցնել բոլոր գանձերը: Ինչ օր ու ինչ գիշեր անընդհատ իջեցնում էին՝ ինչ որ գտան Արտագերք բերդի մեջ, և տիկնոջ հետ միասին հետնեցին տարանա:

«Ապա արձակեաց արքայն Պարսից Շապուհ ի վերայ աշխարհին Հայոց երկուս ոմանս յիշխանաց անտի իւրոց, միումըն Զիկ անուն և միումն Կարէն, հինգ հարեւ բիւրով. զի եկեսցեն բրեսցեն քանդեսցեն զաշխարհն Հայոց: Եւ եկին հասին ի վերայ երկրին Հայոց: Ապա իբրև ետես տիկին աշխարհին Հայոց կինն Արշակայ թագաւորին Հայոց Փառանձեմ զզօրս թագաւորին Պարսից, եթէ եկին լցին զաշխարհս Հայոց, առեալ ընդ իւր մարդիկ իբրև մետասան հազար՝ ազատս ընտիրս սպառազէնս պատերազմողս, և հանդերձ նոքօք դիմեաց եմուտ ի բերդն Արտագերից, որ ի յերկրին Արշարունեաց՝ յերեսաց զօրացն Պարսից:

Ապա եկին հասին ամենայն զօրքն Պարսից, շուրջ զբերդան նստէին, պահ արկանէին, պատեցին պաշարեցին: Իսկ նոքա ի ներքս ամրացեալք, յուսային ի տեղւոյն ամուրթիւնն. և նոքա լակիշ ածեալ, նստէին արտաքուստ շուրջ զձորօքն: Եւ նստան շուրջ զբերդան ամիսք երեքտասան, և առնուլ զբերդն ոչ կարացին, զի կարի ամուր էր տեղին: Աւերեցին քանդեցին զերկիրն ամենայն. ելանէին առնուին աւար զերկիրն ամենայն, շուրջ ի գաւառացն և յաշխարհացն ածէին զգերի մարդկանն և դանասնոյ ի լակիշն իւրեանց. այլուստ բերէին համբարս, և ուտէին. և զբերդն պաշարեալ պահէին:

Իսկ Պապ որդին Արշակայ ոչ դիպեցաւ անդ ի Հայոց աշխարհին, զի առ թագաւորն Յունաց դիպեցաւ: Զի թէպէտ և զայս ամենայն լուան ազատագունդ քանակն Հայոց, չոգան իւրեանց խնդրել թիկունս օգնականութեան. և էր նոցա զօրագլուխ Մուշեղ որդին Վասակայ սպարապետին: Եւ չոգան նոքա առ իւրեանց արքայորդին. մինչ դեռ նոքա ընդ թագաւորին Յունաց խօսէին, հաւանեցուցանէին զնոսա թիկունք լինել

իւրեանց: Իսկ յերկիրն Հայոց ստէպ առաքէին դեսպանս լսո տիկինն աշխարհին առ Փառանձեմ, զի ժուժկալ լինիցի բերդին և մի՞ ձեռս տացէ ի պարսիկս: Եւ դեսպանս ստէպ ստէպ յորդոյ նորա ի Պապայ զմիմեանց զկնի ի շաբաթու շաբաթու եկեալ հասանէին. և գաղտ ընդ գաղտնի դուռն ուրեմն մեքենատրութեամբ ի բերդն մտանէին տային քաջալերս տիկնոջն. և յերկարեաց ի բերդին ամիսս երեքտասան պաշարումն:

Եւ եղև յետ շորեքտասաներորդ ամսեանն հարուածոց, որ յԱստուծոյ հասին ի վերայ գաղթականին բերդնորդեացն. զի մահ անկաւ ի վերայ նոցա, որք ի բերդին էին, զի ի տեառնէ հասին պատուհասք: Առաջի տիկնոջն Փառանձեմայ ուտէին և ըմպէին և ուրախ լինէին որք էին ի տաճարին. յանկարծակի ի միում ժամու հարիւր այր, և ի միւսում երկերիւր, և էր՝ զի հինգ հարիւր այր մեռան ի բազմականին՝ յորժամ բազմեալ կային. և օր ըստ օրէ սատակէին: Յորժամ սկսան, զամիս մի ոչ յերկարեաց՝ զի սատակեցան առ հասարակ. զի էին արք իբրև մետասան հազար, և կանայք իբրև վեց հազար. զի ամիս մի ոչ կացին, զի ամենեքեան որ էին ի բերդին՝ առ հասարակ սատակեցան:

Բայց մնաց ի բերդին Փառանձեմ տիկին, երկու նաժշտօք: Ապա եկն եմուտ գաղտ ի ներս ի բերդն Հայր մարդւպետ ներքինին, և թշնամանեանց զտիկինն մեծապէս իբրև զբող մի: Սկսաւ դնել թշնամանս ազգին Արշակունեաց, զի վատախորհուրդք են վատանջանք, կորուսին զաշխարհս ևս. իրաւի անց ընդ ձեզ այդ, և այլ զի անցցէ: Եւ գաղտուկ և փախեալ:

Իսկ տիկինն Փառանձեմ իբրև ետես՝ եթէ միայն մնացի, երաց զդուռն բերդին, և թողացոյց զօրսն Պարսից մտանել ի բերդն: Եւ եկին կալան զտիկինն և իջուցին ի բերդէն: Եւ նէին ի բերդն ի վեր զօրավարն Պարսից, գերէին զգանձս թագաւորին Հայոց, որ կային ի բերդին. և սկսան կրել իջուցանել զամենայն դանձան, որ կայր ի բերդին: Զինն տիւ և զինն գիշեր համսկ իջուցին զոր գտին յԱրտարագէրսն բերդին, հանդերձ տիկնաւն խաղացուցին՝¹:

4. Փալատոս, IV, դլ. ԾԵ՝

«Եւ երբ նրանք գնացին տարան Փառանձեմ տիկնոջը Պարսից աշխարհը և Հայաստանի բոլոր գերիներին, դանձերն ու

¹ Տե՛ս Փալատոսի պատմութիւն վեներտիկի 1889 թվի հրատարակութիւնը. էջ 174—176:

Փառանձեմ տիկնոջը թագավորի առաջ բերին՝ Պարսից թագավորը մեծ շնորհակալություն հայտնեց իր զորավարներին: Եվ որովհետև Պարսից Շապուհ թագավորը ուզեց թշնամաբար անարգել Հայոց աշխարհի ազգն ու թագավորությունը՝ հրաման տվեց ժողովել իր բոլոր զորքերը, իր մեծամեծներին ու փոքրերին՝ բոլոր իր աշխարհի մարդկանց, որ իր իշխանության տակն էին, ու հրամայեց նաև բերել այս բազմության մեջ Հայաստանի Փառանձեմ տիկնոջը: Նա հրամայեց շինել հրապարակում տանջանքի գործիք, որը հրամայեց ձգել տիկնոջը վրա և ենթարկել Փառանձեմ տիկնոջը անասնական պղծության պոռնական խառնակության: Այս կերպ սպանեցին Փառանձեմ տիկնոջը»:

[Ընե եղև իբրև շողան տարան ղտիկինն Փառանձեմ յերկիրն Պարսից, և զայլ ամենայն գերութիւնն Հայոց և ղզանձսն կալան առաջի թագաւորին և ղտիկինն Փառանձեմ, շնորհ մեծ ունէր թագաւորն Պարսից իւրոց զօրավարացն: Եւ իբրև կամեցաւ թագաւորն Պարսից Շապուհ թշնամանս առնել ազգին աշխարհին Հայոց և թագաւորութեանն, եւ հրաման ժողովել ղամենայն ղզօրս իւր և ղմեծամեծս իւր և ղփոքունս և ղամենայն մարդիկ աշխարհին իւրոյ, որ ինքն իշխէր, և ի մէջ ամբողին ածել ղտիկինն Հայոց ղՓառանձեմն: Եւ հրամայեաց ի հրապարակին իմն առնել հրապոյրս մեքենայից, որով հրամայեաց ղկինն արկանել, և արծակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւն պոռնկութեանն անասնական պղծութեանն: Այսպէս սատակեցին ղտիկինն Փառանձեմ»¹]:

Արտագերքի պաշարումը և առումը և Փառանձեմ թագուհու գերի բռնվելը, ինչպես տեսնում ենք, Ամմիանոսի և Փաւստոսի մոտ պատմված են տարբեր կերպով: Ամմիանոսի վկայությունից երևվում է, որ Արտագերքը պաշարված է եղել երկու անգամ, իսկ Փաւստոսի մոտ այդ երկու պաշարումը դառել է մի անընդհատ շարունակվող պաշարում, որը տևել է տասնչորս ամիս: Ըիշտը, իհարկե, Ամմիանոսի հաղորդած տեղեկությունն է:

Ուշագրավ է, որ Գլադի ու Արտավանի կարևոր դերն Արտագերքի առաջին պաշարման ժամանակ և այդ պաշարումից հետո Փաւստոսի մոտ բոլորովին լուռության է մատնված:

Մանրամասն այս խնդիրը քննության է առնված Մարկվարտի

¹ Տե՛ս Փաւստոս, Վենետիկ, 1885, էջ 178:

աշխատություններում¹, Ամմիանոսի մոտ հիշատակված Գղակը (Cylaces, Gylaces), ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Մարկվարտը, Փավստոսի մոտ հիշված Հայր մարդպետ Գղակն է (Վենետիկյան տպագրի մեջ «Գղակ» ընթերցվածը պետք է ուղղել և կարդալ «Գղակ»)։ Իսկ զգորքերի առաջնորդ» (magister armorum) կամ սպարապետ Արտավանը (Artabannes), որը Փավստոսի մոտ բնավ չէ հիշատակված, Մարկվարտի կարծիքով, հավանորեն, Պարսկաստանում մահապատժի ենթարկված սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի անմիջական հաջորդն էր, որն իր ազգական Վահան Մամիկոնյանի հետ անցել էր պարսիկների կողմը։

Մարկվարտի ենթադրությունը, որ այս Արտավանը կարող է թերևս նույնացվել Մամիկոնյան Վաչե սպարապետի որդի Արտավազդի կամ Մանուել Մամիկոնյանի հայր Արտաշինի հետ², իմ կարծիքով, վիճելի է և չէ կարող հաստատուն համարվել։ Մարկվարտը մատնացույց է արել նաև, որ Արտավանի գործունեությունը և նրա ու Գղակի 369 թվի բանակցությունները Վաղեսի հետ Փավստոսի մոտ թյուրիմացաբար վերագրված են սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանին³։

Առանձնապես ուշագրավ է այն, որ Փավստոսի Պատմության վերոհիշյալ վկայությունների մեջ, որոնց աղբյուրը վիպական-բանաստեղծական ավանդությունն էր, մեծ տեղ են բռնում հեքիաթային, ստեղծական և խրատական տարրերը, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն գիտական պատմության հետ։ Օրինակ, միանգամայն հեքիաթային բնույթ ունի Արտագերբի անկումն իբրև հետևանք աստվածային պատուհասի, որի պատճառով բերդի բոլոր պաշտպաններն ու բնակիչները, թվով 17.000 հոգի, ամենակարճ ժամանակում կոտորվել էին և կենդանի էր մնացել միմիայն Փառանձեմ թագուհին երկու նաժիշտով։ Ստեղծական բնույթ ունի, անշուշտ, նաև ներքինի Հայր մարդպետի գաղտնի կերպով բերդ մտնելը ու թագուհուն հայհոյելը և Արշակունիներին նախատելը։

Ամմիանոսը, ինչպես տեսանք, վկայում է, ընդհակառակը, որ ներքինի Գղակը և Արտավանը, զգացվելով թագուհու ողբալի վիճակից, անցել էին նորից Արշակունիների կողմը։ Թեև պատմական բոլոր հին և նոր երկերում հավանական է համարվել Փավստոսի վերոհիշյալ վկայությունը Փառանձեմ թագուհու նախատալից մա-

¹ St^h Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 212—214, նաև Südarmenten und die Tigrisquellen, 69, էջ 154—155.

² St^h Markwart, Untersuchungen, I, էջ 213—214.

³ Նույնը, էջ 212.

հապատժման մասին Շապուհ Բ-ի հրամանով՝ այդ ևս դժվար պատմական համարել: Փառանձեմի անարգ մահը, ըստ երևույթին, նույնպես վիպական-ստեղծական պատմվածք է խրատական նպատակով: Ամմիանոսը, ինչպես տեսանք, այդ մասին ոչինչ չգիտե: Նա հաղորդում է միայն, որ Փառանձեմին գերի էին վերցրել և տարել Պարսկաստան:

Մեր այս դիտողությունները պարզ ցույց են տալիս, որ Փավստոստոսի Պատմությունը, որը, մեծ մասամբ, վիպական-բանաստեղծական գրվածք է, պետք է գործածել իբրև շորորոդ դարի պատմության աղբյուր ամենամեծ զգուշավորությամբ:

Արժեքավոր ու պատմական են համարվում Փավստոսի վերև բերված վկայություններից երկուսը: Համաձայն Փավստոսի վկայության՝ Արտագերքը պաշարող պարսկական զորքի առաջնորդներն էին ո՛չ թե Գղակը և Արտավանը, այլ Զիկը և Կարենը: Այս պարսիկ զորավարները, ինչպես վկայում է դարձյալ Փավստոսը¹, կառավարիչ էին կարգվել Հայոց աշխարհում Արտագերքի առումից հետո: Ուստի և Մարկվարտն իրավացի կերպով ենթադրում է, որ Զիկը և Կարենը պարսկական զորքի առաջնորդներն են եղել Արտագերքի երկրորդ պաշարման ժամանակ²:

Պատմական ճիշտ հիշողություն կարող է լինել, Մարկվարտի կարծիքով, նաև Արտագերքի պաշարման 13 ամիս տևողությունը և նրա անկումը տասնչորսերորդ ամսում: Բայց Փավստոսի այս վկայությունը վերաբերում է, հավանորեն, առաջին և երկրորդ պաշարումների ժամանակին՝ առաջին պաշարման սկզբից մինչև Արտագերքի անկումը (ըստ Մարկվարտի՝ հոկտ. 368 թ.—դեկտ. 369 թ.)³:

Պարսկական 368—369 թվերի արշավանքների ժամանակ, ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, բացի Արտագերքից, Հայաստանում ավերվել էին գրեթե բոլոր նշանավոր քաղաքները՝ Արտաշատը, Վաղարշապատը, Երվանդաշատը, Զարեհավանը, Զարիշատը, Վանը և Նախիջևանը: Փավստոսի մոտ մանրամասն մեջ են բերված այդ քաղաքներից գերի տարված «երդ»-երի թվերը. Արտաշատից՝ 9.000 երդ կամ տուն հրեա և 40.000 տուն հայ, Վաղարշապատից՝ 19.000 տուն, Երվանդաշատից՝ 30.000 տուն հրեա և 20.000 տուն հայ, Զարեհավանից՝ 8.000 տուն հրեա և 5.000 տուն հայ, Զարիշատից՝ 14.000 տուն հրեա և 10.000 տուն հայ, Վանից՝ 18.000

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. ԾԸ, էջ 182:

² Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, էջ 212:

³ Նույնը, էջ 220

տուն հրեա և 5.000 տուն հայ և նախիջեանից՝ 16.000 տուն հրեա և 2.000 տուն հայ¹։ Այս թվերը, թեև Փափստոսի մոտ կարող են չափազանցված լինել, բայց, ինչպես մատնանշել եմ իմ նախորդ աշխատություններում², խիստ ուշագրավ են, որովհետև ցույց են տալիս, որ Հայաստանի քաղաքների բնակչության մեծագույն մասը կազմել են հրեաները։

Այս մեծ գաղթականությունը Շապուհ Բ-ը բնակեցրել էր մասամբ Ասորեստանի, մասամբ հուժաստանի քաղաքներում։ այս վերջինում, հավանորեն, Շոշ կամ Սուգա քաղաքում, որը, ապրտամբած լինելով Շապուհ Բ-ի դեմ, մատնվել էր կոտորածի ու ավերածության և վերականգնվել էր Երան-Խվառեհ-Շապուհ նորանունով։ Խրիստենսսնի ասելով՝ քաղաքների առման ժամանակ Պարսից թագավորները բնակչությունը, սովորաբար, չէին կոտորում, այլ որակյալ աշխատավորներին և արհեստավորներին գերի էին վերցնում և օգտագործում պարսկական արհեստների ու արդյունագործության զարգացման համար³։

Հայաստանի համար քաղաքային վերոհիշյալ կենտրոնավայրերի ամայացումը, անշուշտ, խիստ ծանր մի հարված էր, որով երկիրն իր տնտեսական առաջավոր դիրքերից շարտվում էր դեպի ետ։

Զհանդիպելով լուրջ դիմադրության՝ Շապուհ Բ-ը նույն 369 թվին, չբավականանալով Հայաստանի ավերածությամբ՝ միջամտեց նաև Վրաստանի գործերին և, ոտնատակ տալով հռոմայեցիների իրավունքները, որ որոշված էին երկուստեք համաձայնությամբ, գահընկեց արեց հռոմեական գերիշխանությանը ենթարկված Սուրմակին (Saurmaces) և նրա փոխարեն Վրաց թագավորության գահին նստեցրեց Վարազ-Բակուրին (Aspakuras)։

Շապուհ Բ-ի 369 թվի գրգռիչ գործողություններն արդեն մի պարզ ոտնձգություն էին և խախտումն հռոմեական իրավունքների։ 363 թվի դաշնագիրը Սասանյան Պարսկաստանը մեկնաբանում էր այն իմաստով, որ իբր թե նա իրավունք ունի տեր ու տնօրեն դառնալու Հայաստանի և Նույնիսկ Վրաստանի։ Այդ, իհարկե, այդպես չէր։

Զիշտ է, համաձայն դաշնագրի հռոմայեցիները պարտավորվել էին չօգնել Արշակ Բ-ին, սակայն դաշնագրում չէր ասված, որ Հա-

¹ Տե՛ս Փափստոս, IV, գլ. ԾԵ, էջ 176—178. (Վ. 1889)։

² „О торговле и городах Армении“, էջ 95 և «Տեղագրիչը Հին Հայաստանում», էջ 218—219։

³ Տե՛ս Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, էջ 126—127 և 261։

յաստանը տրվում է Սասանյան Պարսկաստանին, Հռոմեական կայսրությանը դաշնագիրը մեկնում էր այլ կերպ: Պարսկաստանի ականակալությունները Հայաստանի նկատմամբ նա համարում էր ապօրինի և պնդում էր, որ հայ ժողովուրդը պետք է լինի ինքնուրույն:

370 թվին Վաղես կայսրը, որն արդեն վերջացրել էր պատերազմը գոթերի դեմ, հնարավորություն ունեցավ միջամտելու հայկական գործերին ավելի բացահայտ համարձակ կերպով: Պարսկաստանի իշխանության հաստատումը Հայաստանում և Վրաստանում Հռոմեական կայսրության համար խիստ վտանգավոր էր և վարկաբեկիչ էր նաև նրա պրեստիժի համար:

Այս անգամ Վաղես կայսրը Արինթեսոս կոմսի հրամանատարությամբ, որը Փավստոսի մոտ անվանված է «Աղէ» (ըստ Մարկվարտի՝ պետք է ուղղել «Արէ»¹), ուղարկեց Հայաստան հռոմեական զորք և հրամայեց թագավորեցնել Պապին և պաշտպանել հայերին պարսիկների հարձակումներից², Պապն այդ ժամանակ, 370 թվին, ինչպես կարելի է հետևեցնել Ամմիանոսի կարևոր մի վկայությունից, անչափահաս պատանի էր³:

Պետք է ասել, որ Պապի տարիքի խնդիրը մինչև այժմ վեճի առարկա է և դեռևս վերջնական կերպով պարզված չէ: Միանգամայն սխալ պետք է համարել, իմ կարծիքով, Օրմանյանի ենթադրությունը, որը Պապին համարում է ո՛չ թե Փառանձեմի, այլ Օլիմպիայի որդի, ծնված 351 թվին⁴: Օրմանյանի պնդումը, որ արտաքին պատմիչները Պապին ճանաչում են իբրև հույն մոր զավակ, պարզապես թյուրիմացության արդյունք է: Այդ մասին ոչինչ չեն հաղորդում ո՛չ Ամմիանոսը, ո՛չ էլ մյուս օտար պատմիչները:

Պապը, ինչպես պարզ կերպով վկայում են Փավստոսը և Մովսես խորենացին, Փառանձեմի որդին էր⁵: Մարկվարտը կարծում է նույնիսկ, որ Արշակ Բ-ն ամուսնացել էր Փառանձեմի հետ, որովհետև իր Օլիմպիա կնոջից զավակ չունեիր⁶: Բոլորովին անընդունելի է, սակայն Մարկվարտի մի ուրիշ կարծիքը: Նա ենթադրում է, որ

¹ SB'us Markwart, Untersuchungen, I, էջ 214:

² S'bus Amm. Marc., XXVII, 12, 13 և Փավստոս, V, գլ. Ա:

³ Նույնը, XXX, 1, 2, Ամմիանոսի այս վկայությունից երևում է, որ Պապը արդեն չափահաս էր դառել 373 թվին (etiam tum adultum):

⁴ SB'us V. Ա. Օ., «Տրդատէ Արաաշէս ժամանակագրական դիտողութիւններ», «Հանդ. Ամս.», 1909, № 8, էջ 241 և 245:

⁵ Փավստոս, IV, գլ. Ժ և Խորենացի, III, գլ. ԻԴ:

⁶ Markwart, Die Entstehung der armenischen Bistümer, էջ 85:

Պապը ծնվել էր 360 թվին և, ուրեմն, թագավոր էր կարգվել տասը տարեկան հասակում և սպանվել էր տասնչորս տարեկան հասակում։ Այս ենթադրությունը, անշուշտ, սխալ է և հակասում է ինչպես Ամմիանոսի, նույնպես և հայ աղբյուրների վկայություններին։

Ինձ թվում է, որ այս մութ խնդիրը հավանական լուծում կարող է ստանալ, եթե ենթադրենք, որ Պապը, լինելով Փառանձեմի ու Գնեւի որդին, Արշակ Բ-ի ո՛չ թե հարազատ, այլ խորթ որդին էր։

Ըստ երևույթին, Արինթեսոս կոմսի Հայաստան ժամանելուց դեռ առաջ Պապը բանակցություններ էր սկսել Շապուհ Բ-ի հետ, հույս ունենալով, որ իր թագավորությունը կկարողանա ստանալ արքաների արքայից։ Շատ պարզ է, որ պատանի թագաժառանգը, որին Վաղեսը Հայաստան էր ուղարկել առանց օգնական զորքի և որն ամբողջ հինգ ամիս թափառել ու թաքնվել էր Լազիկի մոտակա լեռնային շրջաններում, այլևս չէր կարող հավատ ընծայել Հռոմեական կայսրության խոստումներին ու հավաստիացումներին։

Շապուհի ու Պապի բանակցությունների մասին ուշագրավ տեղեկություն է տալիս Ամմիանոսը հետևյալ իր վկայության մեջ։

«Մինչ այդ,—ասում է Ամմիանոսը,—Շապուհը, որն անչափ խորամանկ էր և որը, նայելով իր օգտին, կամ ստորաքարշ էր և կամ ամբարտաժան՝ ապագայում հաշտություն կնքելու պատրվակով կշտամբում էր Պապին թաքուն լրաբերների միջոցով, որ նա անփութ է դեպի ինքը և թագավորական վեհություն քողի տակ ստրուկն է դառել Գղակի ու Արտավանի»¹։

Շապուհ Բ-ի խոստումը բարեկամության դաշն կնքելու Պապի հետ, բնականաբար, մեծ տպավորություն պիտի գործեին ո՛չ միայն պատանի թագաժառանգի վրա, այլև նրան շրջապատող այն հայերի վրա, որոնք գիտակցում էին, որ Հայաստանի դժբախտության պատճառն ինքը՝ Հռոմեական կայսրությունն էր, որը 363 թվի խայտառակ դաշնադրությամբ դավաճանել էր դաշնակից հայերին։ Դժվար չէր նաև հասկանալ, որ Սասանյան Պարսկաստանի հետ բարեկամական մերձեցումը, որը Արշակունյաց թագավորության փրկության համար մի մեծ երաշխիք էր, թերևս կարող էր գլուխ գալ Գղակի ու Արտավանի զոհաբերությամբ, որոնք Արտագերբի պաշարման ժամանակ դավաճանել էին պարսիկներին։

Ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, հրապուրվելով Շապուհ Բ-ի

¹ Ammianus Marc., XXVII, 12, 14.

² Նույն տեղում։

գրավիչ խոստումներով՝ Պապը սպանել տվեց Գղակին ու Արտավա-
նին և նրանց գլուխներն ուղարկեց արքայից արքային ի նշան իր
հնազանդության Պարսկաստանին¹։ Այս սպանության լուրը, ասում
է Ամմիանոսը, լայնորեն տարածվեց և Հայոց երկիրը մեզ համար
կորած կլինեք, եթե պարսիկները Արինթեսոսի ժամանման պատ-
ճառով չհետաձգեին իրենց ներխուժումը Հայաստան։ Շապուհ Բ-ը
բավականացավ միայն նրանով, որ կայսեր մոտ դեսպանություն
ուղարկեց և պահանջեց, որ նա չպաշտպանե հայերին, ինչպես այդ
պայմանավորված էր Հովհանոսի դաշնագրով²։

Հայր մարգպետ Գղակի սպանությունը հիշատակված է նաև
Փավստոսի Պատմության մեջ, բայց սպանության պատճառը նրա
մոտ ալլափոխված է և բոլորովին զուրկ է պատմական հիմքից։ Ըստ
Փավստոսի՝ Պապը հրամայել էր մահապատժի ենթարկել Գղակին,
որովհետև նա թշնամանել ու անարգել էր Արտագրքում իր մորը և
անվանել էր Փառանձեմին բոզ։ Պապի այս հրամանը, Փավստոսի
ասելով, ի կատար էին ածել Մուշեղ Մամիկոնյանի կարգադրու-
թյամբ սրա զորավարները Տարոն գավառի Ողական բերդում³։

Արինթեսոս կոմսի և հռոմեական օժանդակ զորքի Հայաստան
ժամանելուց հետո՝ հետզհետե հայկական շրջաններից դուրս վտար-
վեցին պարսկական կայազորները և Պապը, համախմբելով իր շուր-
ջը ապստամբած հայերին՝ ձեռնամուխ եղավ նորոգելու և կազմա-
կերպելու իր ավերված թագավորությունը (370 թ.)։ Կաթողիկոսու-
թյան գլուխն անցավ դարձյալ Ներսեսը, իսկ սպարապետությունը
հանձնվեց Վասակ սպարապետի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանին։

Արշակունյաց թագավորության ռազմական ուժը, ինչպես երե-
վում է Փավստոսի վկայությունից, վերջին յոթ տարիների աղետալի
անցքերից հետո (364—370 թ.) այնքան էր նվազել, որ Պապի թա-
գավորության սկզբնական շրջանում Մուշեղ Մամիկոնյանը կարո-
ղացել էր իր հրամանատարության տակ հավաքել ընդամենը մոտ
տասը հազար զորք⁴։

370 թվին Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաս-
տանի միջև փաստորեն վերսկսվել է Հայաստանում պատերազմա-
կան դրությունը, որովհետև հռոմեական զորքերը հայերի հետ միա-
սին կռվում էին այստեղ պարսկական պահապան զորամասերի և
Պարսկաստանի հայ համախոհների դեմ։

¹ Ammianus Marcel., XXVII, 12, 14.

² Նույնը, XXVII, 12, 15. Համեմատե՛ նաև Themistil orationes, XI, 149 B (Paris, 1684):

³ Փավստոս, V, գլ. Գ, էջ 195—196.

⁴ Նույնը, V, գլ. Ա, էջ 190.

370 կամ 371 թվին Վաղես կայսեր կարգադրությամբ հռոմեական Տերենտիոս զորավարը տասներկու լեգեոններով մտավ Վրաստան, որպեսզի վերստին թագավորեցնե Սուրմակին, որը, ինչպես վերև տեսանք, գահընկեց էր արվել Շապուհ Բ-ի հրամանով։ Բայց շուտով այստեղ Վաղես կայսեր հավանությամբ գահաթեկնածունք Սուրմակի և նրա ազգական Վարազ-Բակուրի միջև համաձայնություն կայացավ և որոշվեց, որ Սուրմակը թագավոր լինի Վրաստանի հարավային ու արևմտյան շրջաններում, որոնք սահմանակից էին Հայաստանին և լազիկներին, իսկ Վարազ-Բակուրը՝ հյուսիսային ու արևելյան շրջաններում, որոնք սահմանակից էին Աղվանքին և պարսկական երկրամասերին¹։

Հռոմեական կայսրության զինված ուժերի թշնամական գործողությունները Հայաստանում և Վրաստանում, բնականաբար, մեծ զայրույթ առաջացրին Պարսկաստանում, և Շապուհ Բ-ը, որն անշափ վրդովված էր, աշխատեց օգնություն ստանալ հարևան ժողովուրդներից և նախապատրաստեց նաև իր զորքը արշավանքի, որպեսզի գարնանը մեծ ուժերով հարձակում սկսե հռոմայեցիների և հայերի դեմ² (371 կամ 372 թ.)։ Պատերազմի վտանգը Մերձավոր Արևելքում այնքան մեծ էր, որ արդեն 371 թվի մայիս ամսին ինքը՝ Վաղես կայսրը Պոլսից շտապել էր գալ Կապադովկիա և, միառժամանակ այստեղ մնալուց հետո, եկել էր Անտիոք (371 թվի նոյեմբերին կամ 372 թվի ապրիլին)³։

371 կամ 372 թվի գարնանը Շապուհ Բ-ը ռազմերթի ելավ Հռոմեական կայսրության դեմ, և պարսկական զորքերը ներխուժեցին Հայաստան։ Սրանց դեմ Վաղեսն ուղարկեց մի մեծ զորաբանակ Տրայանոս կոմսի և ալամանների իշխան Վադոմարի առաջնորդությամբ և հրաման տվեց վարել պարսիկների դեմ ո՛չ թե հարձակողական, այլ, գլխավորապես, պաշտպանողական պատերազմ։

Սակայն երբ հռոմեական այս զորքերը միագել էին Հայաստանում Մուշեղ սպարապետի զորքի հետ և հասել էին Բագավան՝ սրանք, Պարսից հեծելազորի բուռն գրոհի պատճառով, ստիպված եղան կռվի բռնվել թշնամու հետ։ Այս մեծ ընդհարման ժամա-

¹ Տե՛ս *Amm. Marc.*, XXVII, 12, 16—17.

² Նույնը, XXVII, 12, 18։

³ Հստ Մաղաղասի ժամանակագրության՝ Վաղեսն Անտիոք էր հասել նոյեմբերի 10-ին 14-րդ ինդիկտիոնի, այսինքն՝ 371 թվին, իսկ Սեն-Մարտենը, հենվելով այլ հաշիվների վրա՝ Վաղեսի ժամանումն Անտիոք մատնացույց է անում ապրիլի 13-ին 372 թվի. տե՛ս Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, nouvelle édition par M. de Saint-Martin, t. III, Paris, 1825, էջ 428, ծան. 1 և էջ 436, ծան. 3։

նակ հռոմեական-հայկական միացյալ զորքերը հաղթություն տարան, և պարսիկները կրեցին զգալի պարտություն:

Ճակատամարտը տեղի էր ունեցել ո՛չ թե Ձիրավ դաշտում, ինչպես հաղորդում է Մովսես Խորենացին¹, այլ Բագրևանդ գավառի Բագավան ավանի մոտերքում՝ նպատ լեռան հյուսիսակողմում, ինչպես այդ որոշակի վկայում են Ամմիանոսը և Փավստոսը:

Որովհետև այս ճակատամարտի մասին, Խորենացու Պատմության ազդեցությամբ, սխալ և խառնաշփոթ տեղեկություններ են հաղորդված պատմադիտական նորագույն երկերում՝ ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել Ամմիանոսի և Փավստոսի համապատասխան վկայությունները, որոնք իրար համապատասխանում են և իրար լրացնում են:

1. Ամմիանոս, XXIX, 1, 1—3՝

«Ձմեռն անցնելուց հետո Պարսից թագավոր Շապուհը, որը չափազանց ամբարտավանացել էր նախկին կոթվներում իր ունեցած հաջողությունների պատճառով՝ իր զորքերը համալրեց, խիստ ուժեղացրեց և ուղարկեց, որպեսզի ներխուժեն մեր կողմերը, զրահավորված հեծելազորը ու նաև նետաձիգները և վարձկան զորքը:

Այս զորքերի դեմ խիստ ուժեղ զորաբանակով երթի նաև Տրայանոս կոմսը և ալամանների նախկին թագավոր Վադոմարը, բայց սրանք կայսրի հրամանով պարսիկների դեմ պետք է վարեին ավելի շուտ պաշտպանողական գործողություններ, քան հարձակողական:

Երբ սրանք հասան Բագավան (Vagabanta), որը հարմար էր լեզեոնների տեղավորման համար, մի քանի անգամ ենթարկվեցին թշնամու հեծելազորի ուժգին գրոհումներին: Սակայն, չկամենալով ընդունել մարտը՝ սրանք արիաբար ներանց ետ մղեցին և նույնիսկ դիտավորյալ կերպով ետ քաշվեցին, որպեսզի իրենք առաջին հերթին թշնամուն վնաս չհասցնեն և հաշտության դաշինքի խախտման համար չամբաստանվեն: Սակայն վերջ ի վերջո, ծայրահեղ անհրաժեշտության պատճառով, նրանք մարտի բռնվեցին և հաղթություն տարան և թշնամուց շատերին կոտորեցին:

2. Փավստոս, V, գլ. Դ՝

«Ապա այնուհետև Պարսից թագավորը նորից զորաժողով արեց բոլոր իր ուժով ու զորությամբ: Նա ճանապարհ ընկավ

¹ Տե՛ս Խորենացի, III, գլ. ԼԷ:

իր բոլոր զորքերով և զնաց հասավ Ատրպատական աշխարհը։
Ինքը քիչ զորքով մնաց այնտեղ, իսկ զորքերի ամբողջ բազ-
մությունը պատերազմի ուղարկեց Պապ թագավորի դեմ։

Ապա Պարսից զորքը եկավ և ասպատակեց մինչև իսկ
Հայաստանի միջնաշխարհը։ Այնուհետև Հայոց Պապ թագա-
վորը ևս հրամայեց զորաժողով անել Բագավանում։ Նաև
Հունաց զորքերը, որոնք գտնվում էին Նուանդում ու Բախշում,
հավաքվեցին միևնույն տեղում Պապ թագավորի մոտ և
իրենց բանակի շուրջը փոս փորեցին նպատ լեռան գիմաց և
Եփրատ գետի մոտ։ Նրանք կազմակերպվեցին և պատրաստ-
վեցին ճակատամարտ տալու։

Բայց այստեղից թագաւորն Պարսիցն կրկնէր լինէր
զորաժողով ամենայն ուժով և ամենայն զօրութեամբն իւրով-
իսաղայր զնայր ամենայն զօրօքն իւրովը հասանէր յաշխարհն
Ատրպայականի։ Եւ ինքն անդր դադարէր սակաւութ, և զամե-
նայն զօրացն զբազմութիւն առաքէր ի վերայ թագաւորին Պա-
պայ ի պատերազմ։

Եւ եկեալ զօրքն Պարսից ասպատակ առնէին և ի միջնաշ-
խարհն Հայոց. ապա և թագաւորն Հայոց Պապ զօրաժողով
առնել հրամայէր ի Բագաւանն։ Եւ զօրքն Յունաց, որ էին
յնուանդին ի Բախշանն, ի մի վայր ժողովեցան առ թագաւորն
Պապ, և ածին փոս զբանական իւրեանց մօտ ի լեռան ի
նպատ մերձ ի գետն Եփրատ, և կազմեալ պատրաստեալ կա-
յին գործոյ ճակատումն¹։

3. Փալստոս, V, գլ. Դ՝

Եւսկ պատերազմի ընթացքում աստծու օգնությունը հասավ
հույներին և հաղթող հանդիսացավ Հայոց գունդը։ Եվ Պարսից
գունդը պարտության մատնվեց, փախուստի դիմեց և ցրվեց
ու սփռվեց դաշտերում, լեռների բարձունքներում և խոր ձորե-
րում։ Ապա նրանց հետապնդեցին Հունաց և Հայոց զորքերը,
հետևներից հասան և թե մեծերին ու թե փոքրերին՝ բոլորին
կոտորեցին։ Միայն շատերից քչերը, որոնք լավ ձիեր ունեին՝
կարողացան փախչել։

Այնուհետև ևս փախստականներին հետամուտ եղան Հայոց
զորքերը և նրանք մինչև Գանձակ Ատրպատականը, Հայաս-
տանի սահմանները, հալածեցին Պարսից զորքերին և փա-
խըստականներից շատերին ճանապարհին կոտորեցին²։

¹ Տե՛ս Փալստոս, էջ 196։

[«Այլ ի պատերազմին օգնական աստուծոյ հասանէր ի վերայ Յունացն, և Հայաստան գնդին լինէր յաղթութիւն, և ի պարտութիւն մատնեցաւ գունդն Պարսից, դարձան ի փախուստ, ցրուեցան սփռեցան դաշտաց, լեռանց բարձանց, խորոց ձորոց: Ապա զհետ նոցա լինէին զօրքն Յունաց և Հայոց. հասանէին, զմեծ և զփոքր առ հասարակ սատակէին. բայց սակաւք ի բազմաց քաջածիք փախստեայք լինէին:

Ապա զհետ լինէին փախստէիցն զօրքն Հայոց, և մինչև ի Գանձակ յԱտրպայական ի սահմանս Հայոց հալածէին զզօրսն Պարսից. ընդ փախուցեալսն զբազումս սատակէին զճանապարհայն»¹:

Բագավանի մոտ տեղի ունեցած այս կռիւց հետո, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, հռոմեական և պարսկական զորքերը խույս էին տալիս պատերազմական վճռական գործողութիւններից և միայն մի քանի անգամ իրար հետ բախումներ էին ունեցել տարբեր ելքերով: Բայց հետո փոխադարձ համաձայնությամբ զինադադար էր կնքվել, և կռիւղ զորքերի գերագույն հրամանատարները զանազան ուղղությամբ ետ էին նահանջել, թեև մնում էին իրար թշնամի²:

Հռոմեական-պարսկական վերոհիշյալ կռիւներէից հետո, ինչպես մանրամասն պատմում է Փավստոս Բուզանդը, Մամիկոնյան Մուշեղ սպարապետը հետզհետե միացրել էր Հայաստանին, կռիվ մղելով ապստամբների դեմ, այն շրջանները, որոնք անջատուի էին Արշակունյաց թագավորութիւնից: Փավստոսի ասելով՝ Մուշեղ սպարապետը վերագրավել էր հետևյալ երկրներն ու գավառները՝ Արշակունյաց Հայաստանի մաս կազմող Ատրպատականը, Նոշիրականը, Կորդուքը, Կորդիքը, Տմորիքը, Մարերի երկիրը, Արցախը, Ուտին, Շակաշներ, Գարդմանաձորը, Կողթը, Կասպից երկիրը, Գուգարքը, Աղձնիքը, Մեծ Մոփքը, Անգեղտունը և Անձիտը³:

Վերանվաճված երկրների այս ցանկը, անշուշտ, շատ կետերում վիճելի է ու անընդունելի: Միանգամայն պարզ է, որ Մուշեղը չէր կարող նվաճած լինել Աղձնիքը և Կորդուքը, որոնք, համաձայն 363 թվի դաշինքի, տրվել էին Սասանյան Պարսկաստանին, և չէր կարող արշաված լինել նաև Մեծ Մոփք, Անգեղտուն և Անձիտ, որոնք, ըստ նույն դաշինքի, միացվել էին Հռոմեական կայսրութիւն: Սակայն միանգամայն հավանական է, որ Փավստոսի վկայութիւնները Մուշեղ Մամիկոնյանի նվաճումների մասին իրենց հիմքում պատ-

¹ Նույնը, էջ 202:

² St'w Amm. Marc. XXIX. 1. 4.

³ Փավստոս, V, գլ. Ը—ԺԹ, էջ 213—217:

մական են, թեև մենք չենք կարող այժմ շշտիվ որոշել ու թվարկել այն ծայրագավառները, որ վերստին միացվել էին Արշակունյաց Հայաստանին:

Հռոմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի միջև զինադադարի կնքումից հետո (371/2 թ.)՝ Հայաստանում ևս հաստատվեց խաղաղությունը, և ևրիտասարդ Պապ թագավորը հնարավորություն ունեցավ զբաղվելու իր կլիսավեր ու խախտված պետության ներքին գործերով:

Նա վճռական ու կտրուկ միջոցներ ձեռք առավ եկեղեցականության գեմ, որը քաղաքականապես և տնտեսապես անչափ դորեղացել էր ներսես կաթողիկոսի ժամանակ: Վերջինիս հիմնած բարեգործական ու վանական անթիվ հաստատությունները, որոնց պահպանության համար հարկավոր էին հսկայական միջոցներ, Պապի թագավորության ժամանակ ծանր բեռ էին դառել հայ ժողովրդի համար, որը երկարատև կռիվների ընթացքում տնտեսապես հյուժվել էր և խիստ աղքատացել: Պապը անհրաժեշտ էր համարել փակել այդ հաստատությունները:

Անհանդուրժելի էին համարվել սնանկացած երկրի համար նաև եկեղեցական աճող կալվածատիրությունը և պտղի, տասանորդի ու եկեղեցական մյուս եկամուտները:

«Նաև պտղիի ու տասանորդների կարգը,—վկայում է Փավլոս-տոսը,—որ նախնայաց ժամանակներից սովորություն էր դարձած տալ եկեղեցուն՝ դրա մասին էլ հրաման տվեց երկրին, ոչ ոք չտա»:

[«Եւ զկարգս պտղոյն և տասանորդացն, որ ի նախնեացն կարգեալ սովորութիւն էր տալ յեկեղեցին, վասն այնորիկ հանէր հրաման ընդ աշխարհ՝ զի մի՛ ոք տացէ»]¹:

Ագաթանգեղոսի ուշագրավ մի վկայությունից մեզ հայտնի է², որ Տրդատ Մեծը, գլուղական հոգևորականությունը տնտեսապես ապահովելու համար, նրան հատկացրել էր ավաններում «եօթն եօթն հողս երդոյ», այսինքն՝ յոթ երգի կամ ծխի հողամասեր³: Պապ թագավորը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, այդ յոթ հողաբաժիններից հինգը զրավել էր հօգուտ արքունիքի:

¹ ՏԼ՝ս Փավստոս, V, գլ. ԼԱ, էջ 235:

² Ագաթանգեղոս, գլ. ՃԺԹ, 837, էջ 436 (Տփղիս, 1909):

³ Տճ՝ս իմ աշխատություններ՝ «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրուձյան մասին մարզպանության շրջանում», Երևան, 1925, էջ 13—17 և «Յնողալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 133—135, 197, 277 և 313—314:

«Եվ, բացի այդ,—ասում է Փափստոսը,—Պապ թագավորը բռնագրավեց եկեղեցու հողերը, որ Մեծն Գրիգոր քահանայապետի ժամանակ Տրդատ թագավորը տվել էր եկեղեցուն Հայոց ամբողջ երկրում պաշտամունքի սպասավորության համար, որովհետև յոթ հողից հինգը գրավեց արքունիք և միայն երկու հող թողեց, եվ հողի համեմատ յուրաքանչյուր գյուղում թողեց երկուական անձ՝ մի երեց և մի սարկավադ, իսկ մյուսներին՝ երեցների ու սարկավագների եղբայրներին ու որդիներին վերցրեց իրեն մոտ սպասակալական ծառայության համար»:

[«Եւ հատ ևս յարքունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրգատայ առ Մեծան Գրիգորի քահանայապետիւ ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց: Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանել յարքունիս, և զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս-երկուս առ գիւղ մի երէց և սարկաւազ, և զայն ի սպասու կացուցանէր յիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւազացն»]¹:

Համաձայն Պապ թագավորի այս կարգադրության, ո՞չ միայն բռնագրավվում էր գյուղական հողերականությունը տրված հողերի մեծագույն մասը, այլև, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Աննինսկին², սահմանափակվում էր նաև եկեղեցականների դասի ազատությունը գինվորական ծառայությունից և սլահանջվում էր, որ երեցների ու սարկավագների եղբայրներն ու որդիները մտնեն արքունի ծառայության մեջ:

Պապի վերահիշյալ կարգադրությունները, որ մեծ կարևորություն ունեին նրա քայքայված ու կողոպտված թագավորության վերականգնման ու ուժեղացման համար, ուղղված լինելով հողերականության դեմ՝ առաջացնելու էին, հարկավ, եկեղեցականները կատաղի ու անհաշտ ատելությունը դեպի Պապը: Այդ անսահման ատելությունը լիովի արտահայտված է Փափստոսի գրվածքում, որի մեջ Պապը ներկայացված է ամենամոռյալ դույններով, իբրև ղաղբելի:³ Ի հրեշ:

Փափստոսը, ավելի ճիշտ՝ նրան հիմք ծառայած աղբյուրները, երիտասարդ թագավորին վերագրում են զգալի արատներ, շարունակ նրան զրպարտում են և մինչև իսկ նրա մասին հերյուրում են

¹ Փափստոս, V, գլ. 1Ա, էջ 237:

² Аннинский, История армянской церкви, Киев, 1900, էջ 31:

անհեթեթ առասպելներ, որ իբր թե Փառանձեմը նորածին արքայորդուն նվիրել էր դեներին, որոնք օձերի կերպարանքով ապրում էին նրա ծոցում և վարում էին նրան ըստ իրենց կամքի¹։

Միանգամայն պարզ է, որ Պապ թագավորի կերպարը հայկական ավանդության մեջ շարամիտ-կերպով խեղաթյուրված է²։ Ժամանակակից Ամմիանոս Մարկելլինոսի մոտ, որը երիտասարդ այս թագավորի մասին տալիս է մանրամասն ու վստահելի տեղեկություններ, ո՛չ միայն մատնանշված են Պապի ողջամտությունն ու խիղախ քաջությունը, այլև պարզ կերպով ցույց է տրված, որ նա ղոհ էր եղել խարդավանքների ու ստոր դավերի³։

Փավստոսը խիստ պախարակում է Պապի նաև մի քանի այլ արարքները, որոնք, ըստ երևույթին, պետական միջոցառումներ էին նրա ամայացած և խռովալից երկրի խաղաղեցման ու բնակչության շատացման համար։ Պապը, փակելով կուսանոցները, ինչպես կարելի է հետևեցնել Փավստոսի վկայություններից, հրամայել էր, որ կույսերն ամուսնանան, թուլատրել էր ամուսնալուծությունը, չէր արգելել մեռելների վրա կոծ ու սուգ անելը, իսկ ամենագլխավոր նրա հանցանքն այն էր, որ հեթանոս հայերի նկատմամբ եղել էր հանդուրժամիտ⁴։

Ամենածանր զրպարտությունը Պապ թագավորի դեմ այն մեղադրանքն էր, որ իբր թե նա ներսես կաթողիկոսին իր ապարանքն էր հրավիրել Եկեղյաց գավառի հախ ավանում և ընթրիքի ժամանակ իր ձեռքով տվել էր նրան ըմպելիք և թունավորել էր⁵։

Թունավորման այս ամբաստանությունը, ինչպես այժմ արդեն բավարարաչափ պարզված է, ո՛չ միայն կասկածելի է, այլև բոլորովին անհիմն է։ Այս սուտ հերյուրանքը հերքված է թե նորագույն պատմագիտական երկերում և թե եկեղեցական պատմության մեջ⁶։

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. ԽԴ և V, գլ. ԻԲ։

² Համենատե՛հ Գաբազաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 124, 146 ևն. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 644—645. Խ. Մուրադյան, Քննական պատմութիւն Արշակ Երկրորդի և անոր Պապ որդւոյն, Աղեքսանդրիա, 1900, էջ 126—183 և ուրիշները։

³ *Amm. Marc.*, XXX. 1, 1—23.

⁴ Տե՛ս Փավստոս, V, գլ. ԼԱ։

⁵ Նույնը, V, գլ. ԻԴ։

⁶ Տե՛ս Գաբազաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 144—145. *K. Aslan. Etudes historiques*, էջ 196. Խ. Մուրադյան, Քննական պատմութիւն Արշակ Բ-ի և անոր Պապ որդւոյն, էջ 143—147. Մ. Ա. Օրմանյան, Ազգապատում, 4. Պոլիս, 1912, էջ 218 և ուրիշները։

ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է նաև Մարկվարտը, Ներսես կաթողիկոսի թունավորման մասին տեղեկություն չէ ունեցել Ամմիանոսը, որը Պապ թագավորի միակ հանցանքը համարում է Գղակի և Արտավանի սպանությունը։ Բացի այդ, եթե Պապը, իրապես, թունավորած լիներ Ներսեսին, Կեսարիայի մետրոպոլիտ Բարսեղն իրեն ննջակա քահանայապետի սպանության համար Հայոց թագավորին պատասխանատվության կհրավիրեր¹։

Ներսեսի մահից հետո Պապը կաթողիկոս նշանակեց Մանազկերտի եպիսկոպոս Հուսիկ-Շահակին², որն Աղբիանոսի տոհմիցն էր։ Ինչպես հայտնի է, Ներսեսի այս հաջորդը չէր ուղարկվել Կեսարիա ձեռնադրություն ստանալու Կեսարիայի մետրոպոլիտից։ Շնորհիվ դրան հայկական եկեղեցին խզեց այնուհետև իր հարաբերությունները Կեսարիայի հունական եկեղեցու հետ և կարողացավ դառնալ անկախ եկեղեցի։

Եկեղեցականների ու հոռմեասեր կուսակցության թշնամությունը դեպի Պապը, որը բուռն կերպով արտահայտված է Փավստոսի Պատմության մեջ, այնքան մեծ էր ու անհաշտ, որ վերջ ի վերջո երիտասարդ թագավորի կյանքի դեմ կազմվեց նողկալի դավադրություն, որի պարագլուխը դառավ հոռմեական զորավար Տերենտիոսը։

Հայաստանում գտնվող հոռմեական զորքերի այս հրամանատարը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, «թեև արտաքուստ խոնարհ էր երևում և միշտ լուրջ կերպարանք ուներ, սակայն իր ամբողջ կյանքի ընթացքում խանդավառությամբ գրգռել էր երկպառակություններ»³։ Սա Վաղեսին գրած իր ղեկույցների մեջ շարունակ հիշատակում էր Գղակի ու Արտավանի սպանությունը և առանձնապես շեշտում էր, որ երիտասարդ թագավորն ունի հակում դեպի ամբարտավան արարքներ և իր հպատակների վերաբերմամբ չափից դուրս անգույթ է։

Այս գաղտնի ղեկույցների պատճառով Պապը հրավիրվեց Վաղես կայսրի մոտ իբր թե կարևոր խորհրդակցության համար։ Սա-

¹ Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 137.

² Այս եպիսկոպոսը, ինչպես ենթադրում է Սեն-Մարտենը (տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, III, էջ 444, ժան. 3), Մեծ Հայաստանի Վոսաղոկիս-եպիսկոպոսն է, որը Սոկրատի եկեղեցական պատմության մեջ հիշատակված է 364 թվի Անտիոքի ժողովի մասնակիցների թվում (Socr., III, 25)։ Ինձ հավանական է թվում, որ Փավստոսի մոտ «Յուսիկ» անունը ազավազված ընթերցված է փոխանակ «Իսահակ»-ի։

³ St'us Amm. Marc., XXX, 1, 2.

կայն Կիլիկիայի մայրաքաղաք Տարսոնում պատվո պահակի պատերվակով նա փաստորեն կալանքի տակ առնվեց։ Նա ո՛չ տեսակցուից լինելու կարողացավ ունենալ կայսրի հետ, ո՛չ էլ կարողացավ իմանալ իր շտապ հրավիրման պատճառը։ Բայց վերջապես նա ծածուկ տեղեկություն ստացավ, որ Տերենտիոսը նամակ էր գրել կայսրին և խնդրել, որ նա անմիջապես Հայաստան ուղարկե մի ուրիշ թագավոր։

Պապն իսկույն հասկացավ, որ իրեն մեծ վտանգ է սպառնում և որոշեց առանց ժամանակ կորցնելու փախչել Հայաստան։ Նա հավաքեց իր շքախումբը, երեք հարյուր սպառազեն ձիավոր զորքը և անվահեր կերպով իրիկնապահին քաղաքից դուրս սլացավ, կազմելով իր ջոկատը սեպի ձևով։

Երկրի հրամանատարը, հենց որ այս մասին լուր ստացավ դարբասի մոտ պահակ կանգնած սպահից՝ նրա հետևից հասավ քաղաքի արվարձանում և աղաչեց ետ դառնալ, բայց հազիվհազ կարողացավ իր կյանքը փրկել։ Այնուհետև իսկույն նրա հետևից ուղարկվեց մի ամբողջ լեգեոն։ Սակայն երբ սրանք մոտեցել էին նրանց՝ Պապը ետ դառավ և իր ամենաքաջ զինվորների հետ հարձակվեց հոռմեական զորքի վրա, կայծակի պես նետեր տեղալով այնպես, որ նրանց չդիպչեն։ Ուստի նաև այս զորքը սարսափած փախավ ու վերադարձավ քաղաք։

Այնուհետև այլևս վտանգ չկար, և Պապը երկու օր ու զիշեր ծանր երթից հետո հասավ Եփրատ գետի ափը։ Զգտնելով այստեղ նավեր՝ նրանք մեծ դժվարության մեջ ընկան, բայց շուտով միջոց գտան դուրս գալու իրենց ծանր դրությունից։ Թագավորն ու ավադները վերցրին գյուղերից գահավորակներ, ամրացրին տիկերի վրա և, նստելով դրանց մեջ ու բաշելով իրենց հետևից ձիերին՝ անցան մյուս ափը։ Իսկ մյուսները ձի նստան և անցան գետը լողալով։

Հալոց թագավորի փախուստի մասին լուրը, ասում է Ամմիանոսը, ապշեցրեց կայսրին և նա, վախենալով, որ Պապը կարող է այժմ դժեղ իր հավատարմության երդումը, ուղարկեց իսկույն հագար թեթևազեն նետաձիգ հեծյալներ Դանիել կոմսի և Բարդիմեր տրիբունի հրամանատարությամբ, որ հետապնդեն փախստականներին ու ետ բերեն։

Սրանք երկրի այս տեղերին լավ ծունոթ լինելով՝ կարողացան առաջ անցնել և գրավեցին երկու իրար մոտ գտնվող ճանապարհները, որոնցով պետք է անցնեի Պապը։ Բայց նրանց այս ծրագիրը չհաջողվեց բախտավոր մի դիպվածի պատճառով։

Հենց այդ ժամանակ մի ուղևոր էր դալիս, որը, տեսնելով, որ
ևրկու ճանապարհը գրավել են ղինվորները, շուղեց նրանց հանդի-
պել և ծածուկ կերպով գնաց շրջանցիկ ճանապարհով, որը ծածկը-
ված էր մացառուտներով ու փշաթփերով, և դեմ դիպալ հոգնած
հայերին:

Ուղևորին տարան Պապի մոտ, և նա դադարի կերպով սլատմեց,
ինչ որ տեսել էր: Թաքցնելով վտանգը, թագավորը իր ձիավորներից
մեկին ուղարկեց ծածուկ աշ ճանապարհով, որ նա նախապատրաս-
տե օթևան և ուտելիք: Սրա մեկնելուց հետո՝ նա ուղարկեց մի ուրիշ
ձիավոր էլ ձախ ճանապարհով նույն նպատակի համար:

Այս երկու ձիավորը, որ ուղարկված էին հոռմեական զորքը մո-
լորեցնելու համար, ձերբակալվեցին, և Դանիելն ու Բարզիմբեն
ուրախ էին, որ Պապը շուտով կրնին իրենց ձեռքը: Բայց մինչդեռ
նրանք սուսուսում էին այնտեղ՝ Պասլն իր շքախմբի հետ գնաց ուղևո-
րի առաջնորդության մեջ արահետով, որը ծածկված էր մացառու-
տով ու որով դժվար էր անցկացնել բարձած ձիերը, և խույս տալով,
ազատվեց ու հասավ Հայաստան, ուր նրան երկրացիներն ընդու-
նեցին ցնծալից ուրախությամբ:

Դանիելն ու Բարզիմբերը, որ խաբված էին, վերադարձան կայս-
րի մոտ և շարունակ ենթարկվում էին ծաղրի ու հեզնանքի իրենց
անշնորհության ու անփութության համար: Եվ նրանք, որպեսզի
իրենց մեղքը թեթևեցնեն, աշխատեցին սուտ մեղադրանքներ բար-
դել Պապի վրա և համոզել կայսրին, որը խիստ դյուրահավատ էր,
որ Պապը զարմանալի կերպով գիտե Կիրիկայի հմայությունների
միջոցով մարդկանց մարմինները կերպարանափոխել ու ուժից
դեցել և որ նա կարողացել էր իրենց մշուշով պատել, իսկ իր ու իր
մարդկանց կերպարանքները փոխել: Ուստի եթե նա անպատիժ
մնա՝ կարող է պատճառել մեծ շարիքներ¹:

Պապ թագավորի ձերբակալության ու փախուստի մասին Ամ-
միանոսի հաղորդած տեղեկությունները, որ վերև բերված են հա-
մառոտ րովանդակությամբ, հետաքրքիր են մի քանի տեսակետից:
Նրանք պատկերավոր կերպով ներկայացնում են մեղ Պապի ու նրա
հեծելազորի խիզախությունն ու անվահերությունը, տալիս են կա-
րևոր ցուցումներ չորրորդ դարի կենցաղի մասին և սլարգում են
նաև Պապի կախարհության ու դիվահարության մասին այն անհե-

¹ *St'us Amm. Marc.*, XXX, 1, 3—17.

Թեթ առասպելի ծագումը, որը, ինչպես վերև տեսանք, տարրեր բովանդակությամբ կրկնված է Փավստոսի Պատմության մեջ:

Մարկվարտը կարծում է, որ եթե հավանական համարվեն Փավստոսի հաղորդած տեղեկությունները Պապի երես դարձնելու մասին Հռոմեական կայսրությունից և նրա բարեկամության մասին Պարսկաստանի հետ՝ այդ անցքերը պետք է տեղի ունեցած լինեին, ինչպես այդ մատնանշված է Փավստոսի մոտ, Հայոց թագավորի Տարսոնից վերադառնալուց հետո և նրա սպանությունից առաջ¹:

Փավստոսի համապատասխան վկայությունները կարևոր են համարում մեջ բերել:

«Եվ Պապ թագավորը, — պատմում է Փավստոսը, — իր միտքը շուտ տվեց և իր սիրտը շեղեց Հունաց թագավորից և ուզեց սեր ու միաբանություն հաստատել Պարսից թագավորի հետ: Նա սկսեց իրեն թիկունք դարձնել Պարսից թագավորին և ուղարկեց այնուհետև պատգամավորներ միաբանություն հաստատելու համար: Պատգամավորներ ուղարկեց նա նաև Հունաց թագավորի մոտ, թե «բացի Կեսարիայից տասը քաղաք ևս մերն են՝ ետ տուր. նաև Ուռհա քաղաքը մեր նախնիքներն են շինել, ուստի եթե չես ուղում որ խռովություն լինի՝ տուր մեզ. եթե չտաս՝ մեր մեջ պատերազմ կծագի»:

Իսկ Մուշեղը և բոլոր Հայոց իշխանները շատ հորդորեցին թագավորին, որ իր ուխտը Հունաց թագավորության ու երկրի հետ չխղե, բայց նա շլսեց նրանց և երևան հանեց իր թշնամությունը, որ ուներ Հունաց թագավորի դեմ»:

[«Եւ շրջեաց զմիտս իւր թագաւորն Պապ և խտտորեաց զսիրտ իւր ի թագաւորէն Յունաց, և կամեցաւ խառնել զսէր իւր և առնել միաբանութիւն ընդ թագաւորին Պարսից: Եւ սկսաւ թիկունս իւր առնել զարքայն Պարսից, և արձակել անդրէն հրեշտակս յաղագս միաբանութեան: Եւ առաքէր հրեշտակս առ թագաւորն Յունաց, եթէ Կեսարիաւ հետ և տասն քաղաք մեր լեալ է, արդ ի բաց տուր. և զՈւռհա քաղաք շինեալ է նախնեացն մերոց. արդ եթէ ոչ կամիս խանգար ինչ առնել՝ տուր ի բաց. ապա թէ ոչ, կռուիմք մեծաւ պատերազմաւ:

Այլ Մուշեղ և ամենայն իշխանքն Հայոց շատ եղին ի մտի արքային, զի մի՛ քակեսցէ զուխտ յերկրէն թագաւորութենէն

¹ S. h. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 152.

Յունաց. և ոչ անսաց նոցա, և յայտնեաց զթշնամութիւն իւր՝
զոր ունէր ընդ թագաւորին Յունաց»¹։

Փաւստոսի այս վկայութիւններէ այն մասը, որ իբր թե Պապը
Հռոմեական կայսրութիւնից ետ էր պահանջել Կեսարիան, Ուոհան
և ուրիշ բազմաթիւ քաղաքներ, ինչպես դժվար չէ համոզվել, ան-
հեթեթ ու խիստ միամիտ ամբաստանութիւններ են։ Որ վիճելի և
կասկածելի է նաև Փաւստոսի հաղորդած հիմնական տեղեկութիւ-
նը, որ իբր թե Պապը, երես դարձնելով Հռոմից, ուղեցել էր անցնել
Պարսկաստանի կողմը՝ այդ կարելի է հետևցնել Ամմիանոսի վկա-
յութիւնից, որը պարզ ու որոշ մատնանշում է, որ Պապը, Տարսու-
նից Հայաստան վերադառնալուց հետո՝

«մեծ ուրախութեամբ ընդունված լինելով իր հայրենակիցնե-
րից՝ անխախտելի կերպով հավատարիմ էր մնացել Հռոմին և
ոչ մի խոսք ոչ մեկին չէր ասել վիրավորանքների մասին, որ
ինքը կրել էր»²։

Միանգամայն հնարավոր է սակայն, ինչպես այդ կարելի է
կռահել Ամմիանոսի ուրիշ ակնարկներից³, որ Պապը, հավատարիմ
լինելով Հռոմեական կայսրութեանը, կարող էր, իր թագավորու-
թիւնը փրկելու համար, աշխատած լինել լեզու գտնելու նաև Սա-
ւանյան Պարսկաստանի հետ։

Պապի այս ձգտումը չէր կարող, իհարկե, ընդունելի լինել կայս-
րութեան համար, որը, ինչպես շատ ճիշտ մատնանշել է Նյուդեկեն,
նպատակ էր դրել իրեն տիրապետելու Հայաստանին և Պապին իր
ձեռքին գործիք էր դարձրել իր այդ նպատակին հասնելու համար⁴։

Պապի փախուստը Տարսունից անհետևանք չմնաց։ Վաղես
կայսրը, որ չէր կարող ներել Պապին նրա հանդուգն ազատումը
ձերբակալութիւնից, գաղտնի հրաման ուղարկեց Հայաստանում
գտնվող Հռոմեական զորքերի հրամանատար Տրայանոսին, որը
Տերենտիոսի հաջորդն էր, որ Հայոց թագավորին բռնութեամբ կամ
նենգութեամբ ենթարկե մահապատժի։

Պապի սպանութիւնը, որ կատարվեց հայկական հողի վրա և
հայ իշխանների ու մեծամեծների ներկայութեամբ, ժամանակակից
պատմագիր Ամմիանոսն անվանում է «գարշելի ոճրագործութիւն»։
Հռոմայեցիների գործած այս ոճիրը, որ մանրամասն նկարագրված
է Ամմիանոսի և Փաւստոսի պատմական երկերում, հարկ եմ հա-

¹ Փաւստոս, V, գլ. 18, էջ 237—238։

² *Amm. Marc.*, XXX, 1, 15.

³ Նույնը, XXX, 1, 11 և 2, 1։

⁴ *Sk' = Th. Nöldeke*, Aufsätze zur persischen Geschichte, էջ 102։

մարում թարգմանաբար մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:
1.Ամմիանոս, XXX, 1, 18—23՝

«Այսպիսով սաստկացավ կայսեր անհաշտ ատելությունը [դեպի Պապը] և օրավուր նոր նենդություններ էին դարբնվում, որպեսզի բռնությամբ կամ գաղտնի կերպով նրա կյանքը կարճվի: Այս բանը ծածուկ գրությամբ հանձնարարվեց Տրայանոսին, որն այդ ժամանակ պաշտոնյա էր Հայաստանում և ղեկավարում էր ռալմական գործերը:

Սա, աշխատելով թագավորին խաբել գայթակղիչ խարդավանքներով՝ մերթ նրան հանձնում էր Վաղեսի նամակներն ի նշան սրա բարեմիտ տրամադրության և մերթ ինքը նրա մոտ խնջույքի էր գալիս առանց հրավերի. վերջ ի վերջո, երբ դավադրությունն արդեն կազմված էր՝ խոնարհաբար նրան հրավերեց ճաշի:

Եվ թագավորը, ոչ մի վտանգ չգգալով, գնաց աննրկյուղ և նստեց իրեն տրամադրված պատվավոր տեղում: Երբ մատուցվեցին ընտիր քաղցրեղեններ և ընդարձակ դահլիճը զղրգվում էր լարավոր ու փողավոր գործիքների հնչյուններից ու նաև երգերից, և երբ գինին արդեն գլուխները տաքացրել էր՝ ճաշկերույթի հրավիրողը [Տրայանոսը] ինքը դուրս գնաց ինչ-որ բնական կարիք բավարարելու պատրվակով և ներս եկավ ահեղատես բարբարոսներից մեկը, որ կոչվում էին սուպրեր: Սուրբ պատյանից հանած՝ նա իր շուրջն էր նայում դաժան ու վայրենի հայացքով, որպեսզի սպանե երիտասարդ թագավորին, որին նախապես բոլոր հնարավորություններից զրկել էին դուրս պրծնելու:

Թագավորը, որը հենց այդ ժամանակ իր բազմոցից մի փոքր կռացել էր դեպի մյուս կողմը, երբ նրան տեսավ, վեր կացավ և հանեց դաշույնը, որպեսզի իր կյանքը որքան հնարավոր է պաշտպանե, սակայն նա վայր ընկավ կրծքից խոցված, որպես ամոթալի մի զոհ, և նողկալի կերպով հոշոտվեց հաճախակի հարվածներով: Այսպիսի անարգ նենգությամբ դուրահավատությունը խարդավանվեց. օտարականի արյունը փրփրելով թափվեց շքեղ սեղանածածկոցների վրա դեմ հանդիման հյուրասիրության աստուծո հյուրընկալության ժամանակ, որը նույնիսկ Եվքսինյան Պոնտոսի կողմերում խղճամիտ երկյուղածության է արժանանում, և այնուհետև ճաշկերույթի մասնակիցները, չափից դուրս հագեցված, բոլորովին սարսափահար եղան և փախան:

2. Փափստոս, V, գլ. ԼԲ՝

«Իսկ Հունաց իշխանները և նրանց զորքը դեռևս Հայոց երկրումն էին. իշխաններից մեկի անունն էր Տերենտ, մյուսինը՝ Ադե: Եվ Հունաց թագավորը մի դեսպան ուղարկեց թաքուն կերպով իր զորքերի իշխանների մոտ Հայաստան ու հրաման տվեց Հայոց Պապ թագավորին սպանել:

Երբ Հայաստանում գտնվող Հունաց իշխանները թագավորի այդ հրամանը ստացան՝ հարմար մահացնելու դեպքի էին սպասում, որ Հայոց Պապ թագավորին սպանեն: Արդ՝ մի հարմար ժամանակ պատահեց, երբ Հունաց զորքերի զորավարները, Տերենտն ու Ադեն, իմացան, որ Հայոց թագավոր Պապը մենակ է, իսկ բոլոր մեծամեծները և Հայոց զորքն այնտեղ չեն. և Հայոց Պապ թագավորը բանակ էր դրել Բագրևանդ դավառի դաշտում, իսկ կողմած տեղում, իսկ Հունաց զորքերի բանակը գտնվում էր նույնպես այնտեղ՝ Հայոց թագավորի բանակի մոտ: Ապա Հունաց զորավարները մեծ խնջույք սարքեցին և Հայոց մեծ թագավոր Պապին հրավիրեցին մեծ շքով ընթրիքի համաձայն նրա արժանավորության, ինչպես ընդունված էր հրավիրել հանդիսավոր խնջույքի թագավոր մարդկանց. և ամեն ինչ նրանք պատրաստել ու կազմել էին:

Պապ թագավորը եկավ ընթրիքի և մտավ ու նստավ կերուխում անելու. եվ երբ թագավորը մտավ Հունաց Տերենտ զորավարի խորանը՝ լեգեոնական վահանակի ճեղքերով, վահանները ձեռներին և սակրերը գոտիններում, կանգնեցին ներսում ու խորանի պատերի շորս կողմը շրջապատեցին. նույնպես կազմ ու պատրաստ կանգնեցին և դուրսը՝ ներսից լավ զինված և վրայից շորեր հագած:

Իսկ Պապ թագավորն այնպես էր կարծում, որ այդ անում են իրեն պատվելու համար: Եվ մինչդեռ նա ընթրիքի ժամանակ ուտում էր, սակրավոր զորքը շորս կողմը հետևում շարված՝ նրան շրջապատել էին: Երբ սկսեցին գինի խմել՝ ուրախության առաջին բաժակը հրամցրին Պապ թագավորին. և իսկույն նվագեցին թմբկահարները, սրնգահարները, քնարահարները և փողահարները՝ ամեն մեկն իր արվեստով ու զանազան ձայներով:

Վահանավոր զորքին հրաման տվին. և երբ Պապ թագավորն ուրախության գինին ուներ իր ձեռքում և նայում էր գուսանների զանազան խմբերին, երբ նա ձախ ձեռքի մեջ, որը հենված էր արմուկին, բռնած ուներ մատներում ոսկե թասը, իսկ

աջ ձեռքը դրել էր թրի կոթին, որ կապած ունեւր աջ ազդրին, և երբ նա բաժակը բերանին էր տարել, որ խմե, իսկ աչքերը դեպի առաջ էր հռուել և նայում էր գուսանների զանազան խմբերին՝ Հունաց զորքերին հրաման տրվեց աչքի ակնարկով:

Եվ լեգեոնական երկու սակրավորներ, որոնք ոսկեպուտ վահանները ձեռքերին հետևում կանգնած էին իբրև սպասավորներ՝ հանկարծ երկուսն էլ սակրերը բարձրացրին և հարվածեցին Պապ թագավորին. մեկը սակրով խփեց ուղիղ վզին, իսկ մյուս սակրավորը՝ աջ ձեռքի թաթին, որ թրի կոթի վրա էր դրված. կտրեց և դեմ ձգեց: Պապ թագավորն անմիջապես ընկավ երեսը վար և թասով գինին ու նրա հետ խառնված վզի արյունն ընկան միասին բաժակակալ սկուտեղի վրա: Պապ թագավորն անմիջապես մեռավ:

Երբ շփոթվեց տակնուվրա եղավ դահլիճը՝ Անձևացյաց գավառի տեր Գնեւը վեր կացավ իր բազմած տեղից, հանեց իր սուրը և զարկեց ու սպանեց լեգեոնականներից մեկին, որոնք խփել էին թագավորին: Ապա Հունաց Տերենտ զորավարը, հանելով իր սուրը, խփեց և Գնեւի գլխից ցած գցեց զանգը աչքերի վրա: Եվ ուրիշ ոչ մեկը ոչինչ նրանց չհանդգնեց ասել և ոչ մի խոսք:

[«Այլ իշխանքն Յունաց և զօրքն նոցին տակաւին էին յերկրին Հայոց. և անուն իշխանացն՝ միումն Տէրէնտ, միւսումն Ադէ: Եւ յղեաց դեսպան մի գաղտուկ թագաւորն Յունաց առ իշխանսն զօրացն իւրոց՝ որ էին յերկրին Հայոց, և հրաման տայր սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ:»

Եւ եղև իբրև ընկալան զայս հրաման ի թագաւորէն Յունաց իշխանքն իւր՝ որ էին ի Հայոց երկրին, սպասէին մահու ի դէպ՝ սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ: Եւ եղև ի դիպան ժամանակի իբրև գիտացին Տէրէնտն և Ադէն զօրավարքն զօրացն Յունաց՝ թէ միայն է թագաւորն Հայոց Պապ, և ամենայն մեծամեծքն և զօրքն Հայոց չէին անդ, և էր թագաւորն Հայոց Պապ բանակեալ ի դաշտին ի Բագրաւանդ գաւառի ի խուանուն տեղոյն, և բանակ զօրացն Յունաց բանակեալ էր անդէն մօտ առ բանակին Հայոց արքային. ապա զօրավարն Յունաց հաց մեծապէս գործեալ՝ յընթրիս հրաւիրեալ կոչեցին զմեծ թագաւորն Հայոց զՊապ մեծապէս ըստ արժանաւորութեան նորա, որպէս օրէն էր զայր թագաւոր ի հաց մեծ կոչել. և առնէին կազմութիւն պատրաստութեան:

Եւ եկեալ թագաւորն Պապ յընթրիս, մտեալ բազմեցաւ յուտել և յըմպել: Եւ իբրև մտանէր արքայն ի խորանն Տէրէնտի զօրավարին Յունաց, և լեզէոն սպարակիր հետեակն վահան ի ձեռն, սակուր զգօտուոյ, շուրջ ի ներքոյ ղորմովք խորանին պատեալ պսակէին. սոյնպէս և արտաքոյ կազմէին ի ներքոյ կուռ վառեալք, և ի վերոյ հանդերձք զգեցեալք պատրաստէին:

Իսկ թագաւորն Պապ համարէր ի միտս իւր թէ ի պատիւ ինչ նորա զայն առնիցեն: Եւ մինչ դեռ յընթրիսն ուտէր, սակրաւոր զօրքն ի թիկանց կուսէ նորա կարգեալք պսակեալք կային շուրջ զնովաւ յամենայն կուսէ: Իբրև ընդ գինիս մտին, որպէս զառաջին ուրախութեանցն նուազն մատուցին արքային Պապայ, և առ հասարակ թմրկահարք, և սրնգահարք, քնարահարք և փողահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պէսպէս ձայնիւք բարբառեցան:

Եւ վահանաւոր լեզէոնին հրաման ետուն. և մինչ դեռ թագաւորն Պապ զուրախութեան գինին ունէր ի մատունս իւր, և նայէր ընդ պէսպէս ամբոխ գուսանացն, ահեակ ձեռամբն յարմուկն՝ յոր յեցեալ բազմեալ էր՝ ունէր տաշտ ոսկի ի մատունս իւր, իսկ աջ ձեռնն եղեալ էր ի դաստապան նրանին՝ զոր կապեալն էր յաջու ազդերն իւրում, և մինչ դեռ բերանն ի բաժակին էր յըմպելն, և աշօքն յառաջ կոյս պշուցեալ հայէր ընդ պէսպէս ամբոխս գուսանացն, հրաման լինէր ականարկելով զօրացն Յունաց:

Եւ լեզէոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց կուսէ կային ի սպասու ոսկիկմբէ վահանօքն՝ յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զսակուրսն, զարկանէին թագաւորին Պապայ. մին կշիռ զուլն հարկանէր սակրաւն, և միւսն ևս սակրաւորն զաջ թաթ ձեռինն՝ որ կայր ի վերոյ դաստապանի նրանին՝ հարկանէր, կտրէր և ի բաց ընդենոյր: Անդէն ի բերանս տապալէր թագաւորն Պապ. և գինին տաշտին և արինն պարանոցին նովաւ հանդերձ ի վերայ բաժակալ սկըտեզն անկանէր առ հասարակ. և անդէն սատակէր թագաւորն Պապ:

Ընդ շփոթելոյ տաճարին խռովութեան՝ Գնէլ տէր գաւառին Անձևացեաց յօտն կացեալ յիւրմէ բազմականէն, հանեալ զիւր սուսերն՝ հարկանէր զմի ի լեզէոնաց անդի սպանանէր, յայնցանէ՝ որ հարին զթագաւորն: Ապա Տէրէնտ զօրավարին Յունաց զիւր սուսերն հանեալ ածէր, տարակաց ի գլխոյն Գնե-

լոյ զսկաւառական գլխոյն ի վերայ աշացն ի բաց ընգենոյր: Եւ այլ ինչ ոք ոչ կարաց յանգըզնել ասել ինչ ընդ նոսա և ոչ ինչ»¹: Ինչպես տեսնում ենք, Փաւստոսի մոտ Պապ թագավորի եղեռնական սպանության նկարագրութիւնը մոտավորապես նույնն է, ինչ որ Ամմիանոսի մոտ: Տեղ-տեղ հայկական ավանդութիւնն ունի նույնիսկ ուշագրավ մանրամասնութիւններ, որոնք, ըստ երևույթին, պատմական են: Սակայն, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, Պապի սպանութիւնը տեղի էր ունեցել ոչ թե Տերենտիոս զորավարի, այլ Տրայանոսի դավադրությամբ, որը այդ ժամանակ հռոմեական զորքերի հրամանատարն էր Հայաստանում և այդ պաշտոնում հաջորդել էր Տերենտիոսին:

Հռոմեական կայսրության թելադրանքով կատարված վերոհիշյալ ծանր հանցագործութեանը, որ տեղի էր ունեցել 374 թվի երկրորդ կեսում, սադրիչ էին հանդիսացել և գործակից, ինչպես հաղորդում է Ամմիանոսը, Հայաստանի «տեղական բնակիչներից մի քանիսը»² և, հավանորեն, նաև Հայաստանի սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը, ինչպես այդ պարզ ակնարկված է Փաւստոսի Պատմութեան մեջ³:

Որ Արշակունիների թագավորութեան վարկը և հեղինակութիւնը այդ ժամանակ խիստ թուլացել էին նախարարական Հայաստանի բարձր խավերում՝ այդ պարզ երևում է դարձյալ Փաւստոսի վկայութիւնից հայ մեծամեծների ժողովի մասին Պապի սպանութիւնից հետո:

«Եվ Հայոց բոլոր մեծամեծ իշխանները,—պատմում է Փաւստոսը,—եկան հավաքվեցին միասին: Թե Մուշեղ սպարապետը, թե Հայր մարդպետը և թե բոլոր իշխաններն ասում էին՝ «Ի՞նչ անենք, ինչպե՞ս վարվենք, մեր թագավորի համար վրեժխնդիր լինե՞նք թե ոչ»: Վերջը խորհրդի մեջ ընդունվեց այս կարծիքը. «Մենք չենք կարող, ասացին, հեթանոս պարսիկների ծառայութեան տակ մտնել և Հունաց թագավորին թշնամի անել, նաև չենք կարող երկուսին թշնամի դարձնել, ո՛չ էլ կարող ենք ապրել առանց որևէ մեկի օգնութեան»:

Ապա խորհրդի մեջ որոշվեց այսպես. «Ինչ որ եղավ՝ եղավ. ավելի լավ է, որ մենք Հունաց թագավորին ծառայենք և Հունաց թագավորութեան իշխանութեանը հնազանդինք. ինչպես

¹ Տե՛ս Փաւստոս, էջ 238—240:

² *Amm. Marc.*, XXX, 1, 3.

³ Փաւստոս, V, գլ. 16:

որ Հունաց թագավորության կամքն է, թող այնպես էլ մեղ հետ վարվի»։ Այլևս շմտածեցին վրեժ խնդրել կամ ուրիշ որևէ բան անել, այլ լուռ մնացին և գնացին»։

Բնւ ժողովեցան եկին ամենայն իշխանքն Հայոց մեծամեծք ի մի վայր ի միասին, և Մուշեղ սպարապետն, և Հայր մարդպետ, և ամենայն իշխանքն ասէին. «Զի՞նչ արասցուք կամ զի՞նչ գործեսցուք, խնդրեսցուք զվրէժ թագաւորին մերոյ, թէ ոչ»։ Եւ ապա հաստատեցաւ այս բան ի խորհրդեանն, և ասեն. «Ոչ կարեմք հեթանոսաց ի սլարսկաց ի ծառայութիւն մտանել և թշնամի առնել զթագաւորն Յունաց, և ոչ զերկոսեան թըշնամի առնել, և ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ»։

Ապա եկաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եղև՝ ահա եղև, թող ծառայեսցուք թագաւորին Յունաց, կացցուք ի հնազանդութեան իշխանութեան թագաւորութեանն Յունաց. զհարդ և կամք իցեն թագաւորութեան Յունաց, արասցեն մեզ։ Եւ ոչ ինչ արկին ի միտ, կամ վրէժ խնդրել, կամ այլ ազգ ինչ իրս առնել. այլ անցին կացին լուռ»¹։

Փափստոսի այս վկայությունից երևում է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը և մեծամեծ հայ իշխանները, որոնք լքել էին և չէին պաշտպանել Պապ թագավորին, այլևս չէին կարող հաստատուն նեցուկ համարվել Արշակունյաց թագավորության։

Պապը, ինչպես վերև տեսանք, թագավորել էր Հայաստանում ընդամենը հինգ տարի՝ 370—374 թ., սակայն եթե մենք նրան թագավորած համարենք Արշակ Բ-ից անմիջապես հետո՝ նրա թագավորության տևողությունը կարող ենք ընդունել յոթ տարի (367/8—374), ինչպես որ այդ մատնանշված է խորենացու Պատմության մեջ։

Պապի անպատիժ սպանությունից հետո Արշակունյաց թագավորությունն արդեն մոտ էր իր մահվան ճգնաժամին և արագ կերպով գնում էր դեպի վերջնական կործանում։

¹ Փափստոս, V, գլ. 19, էջ 240։

ՎԱՐԱԶԴԱՏ, ԱՐՇԱԿ Գ, ԽՈՍՐՈՎ Գ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

1. Վարազդատ:— 2. Բանակցությունները Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև Հայաստանի և Վրաստանի առթիվ:— 3. Ներքին խռովությունները Հայաստանում:— Մուշեղ Մամիկոնյանի և հռոմեական կուսակցության բաղադրական ծրագիրը:— մեղադրանքները Մուշեղ Մամիկոնյանի դեմ:— Մուշեղի սպանությունը:— 4. Հռոմեական կայսրության ծանր դրությունը վեստգոթերի ներխուժման պատճառով:— 5. Պարսկաստանի հետ կնքված նոր դաշինքը, որ անցկացրեց էր, Հայաստանի հռոմեացի կուսակցության համար:— 6. Մանուկ Մամիկոնյանի վերադարձը Հայաստան Շապուհ Բ-ի հանձնարարությամբ:— Վարազդատի պարտությունը Կարինի դաշտում և փախուստը:— 7. Արշակ Գ-ի բազմվոր կարգվելը Մանուկ Մամիկոնյանի խնամակալության տակ:— Հայաստանը Սասանյան Պարսկաստանի գերագույն իշխանության ներքո:— 8. Մանուկ Մամիկոնյանի մասին Փավստոսի Պատմության վիպական-ստեղծական վիպությունները:— 9. Հայաստանի խաղաղ վիճակը Պարսկաստանի ներքին խռովումից դրության պատճառով:— 10. Շապուհ Բ-ի բանակցությունները Քեռզոսիոս կայսեր հետ Հայաստանի բաժանման մասին:— 11. Հայաստանի բաժանումը:— 12. Խոսրով Դ:— Հայաստանի բաղադրական դրությունը 378 թվից մինչև 387 թիվը:— 13. Հայաստանը 387 թվի բաժանումից հետո:— Արշակ Գ և Խոսրով Դ՝ իբրև Հայաստանի անվանական թագավորներ:— 14. Հայաստանի բաժանման մասին Պրոկոպիոսի և Ղազար Փարպեցու վկայությունները:— 15. Արևմտյան կամ Հռոմեական Հայաստանի և Արևելյան կամ Պարսկական Հայաստանի սահմանները:— 16. Նորագույն պատմագետների կարծիքը Քեռզոսիոս Ա-ի արևելյան սխալ բաղադրականության մասին:— 17. Հայաստանի նկատմամբ վիճակը:

Պապի սպանությունից հետո Վաղես կայսրը Հայաստանի թագավոր կարգեց պատանի Վարազդատին (374—378), որը հայ Արշակունիների տոհմիցն էր: Փավստոսը սրան համարում է Պապի լղբորորդի¹: Վարազդատի թագավորության ժամանակ ևս Հայոց գործերի սպարապետության պաշտոնը շարունակում էր վարել Մուշեղ Մամիկոնյանը:

¹ Փավստոս, V, գլ. ԼԵ, էջ 248:

Ամմիանոսի պատմելով՝ երբ Շապուհ Բ-ը իմացավ Պապի մահվան մասին, որին նա ամեն կերպ աշխատել էր գրավել իր կողմը՝ սաստիկ վշտացավ։ Նա խիստ վրդովված էր իր զորքերի պարտությունների և հռոմեական զորքի գործուն արիության պատճառով և, վախենալով, որ հետագայում դրությունն ավելի վատ կարող է լինել՝ ուղարկեց կայսեր մոտ դեսպան և հանձնարարեց համոզել Վաղեսին, որպեսզի Հայաստանը, որը մշտական աղետների պատճառ էր, բուրդովին վերացվի ու ոչնչացվի։ Իսկ եթե այդ շրջանները՝ պետք է ուրիշ պահանջ դրվեր, այն է՝ վերացնել Իբերիայի երկու մասի բաժանումը, դուրս հանել այնտեղից հռոմեական մասի զորքերը և տալ թագավորական իշխանությունը միմիայն Վարազ-Բակուրին, որին Իբերիայի թագավոր էր նշանակել Շապուհ Բ-ը։

Վաղես կայսրը, ասում է Ամմիանոսը, պատասխան տվեց, որ նա չէ կարող որևէ փոփոխություն մտցնել դաշնագրերի մեջ, որոնք ընդունված են երկուստեք համաձայնությունամբ, ուստի և ինքը այդ դաշնագրերը պաշտպանելու է մեծ ուշադրությամբ։ Ի պատասխան կայսեր այս վճռին՝ Պարսից թագավորից ստացվեց նամակ ձմեռվա միայն վերջերին (376 թվի սկզբին), որը պարունակում էր մեծամիտ պահանջանքներ։

Այնուհետև հարաբերությունները երկու պետությունների միջև սկսել էին դառնալ խիստ տագնապալի, ուստի և Վաղես կայսրը հրամայեց, որ անհապաղ Պարսկաստան գնան հեծելազորի առաջնորդ Վիկտորը և Միջագետքի դուքս Ուրբիկիոսը և հայտնեն Շապուհ Բ-ին կայսեր պարզ ու աներկդիմի վճիռը հետևյալ բովանդակությամբ՝

«որ եթե թագավորն արդարության կողմն է և բավականանում է իր ունեցածով, ինչպես այդ անընդհատ նա կրկնում է՝ այդ դեպքում նա հանցանք է գործում, աչք դնելով Հայաստանին, որի բնակչությանը թույլ է տրված ապրել ըստ իր բարեհայեցողության։ Իսկ եթե, ինչպես այդ պայմանավորված է, հետևյալ տարվա սկզբին չվերադառնան անարգել Սուրմալին տրված օգնական զորքերը՝ նրան [թագավորին] կհարկադրեն կատարել այն, ինչ որ հրաժարվում է անել կամավոր կերպով»²։

Դեսպանությունը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը, գործել է հաստատապես և համարձակ, բայց, առանց որևէ հանձնարարական ունենալու, Հայաստանի մասերից ընդունել էր մի քանի փոքր գավառներ, որ իրեն առաջարկել էին։

¹ S^b Amm. Marc., XXX, 2, 1—3.

² Նույնը, XXX, 2, 4:

Երբ այս դեսպանությունը վերադարձավ՝ Վաղեսի մոտ եկավ Սուրենը, որն ըստ իր դիրքի թագավորից հետո երկրորդ անձն էր Պարսից պետության մեջ։ Սա առաջարկեց կայսրին նույն գավառները, որ ընդունել էին առանց երկար մտածելու հռոմեական դեսպանները։ Թեև Սուրենին ընդունեցին սիրալիր կերպով և մեծ շքով, սակայն ետ ուղարկեցին ձեռնունայն ու չտվին այն, ինչ որ պահանջում է, և այնուհետև իսկույն սկսեցին մեծ պատրաստություններ տեսնել պատերազմական գործողությունների։ Նրանք նկատի ունեին, որ գարնան սկզբներին Վաղես կայսրը ունենալով երեք զորաբանակ, կներխուժե Պարսկաստան, ուստի և շտապ կերպով վարձում էին սկյութական օժանդակ զորքեր¹։

Երբ տեղի էին ունենում վերահիշյալ բանակցությունները (375 և 376 թթ.), որոնց ընթացքում առաջին անգամ քննության էր դրվել Հայոց թագավորության բաժանման խնդիրը՝ Հայաստանում վերսկսվել էին, ինչպես վկայում է Փավստոսը, ներքին խռովությունները, որոնց ղոհը եղավ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը։

Սկսած արդեն Պապ թագավորից Հայ Արշակունիները, ինչպես տեսանք, անունով էին միայն թագավորներ, չունեին նախկին հզորությունն ու հեղինակությունը և պարզապես խաղալիք էին Հռոմեական կայսրության ձեռին։

Պատմագիտական նորագույն երկերում բավարարաչափ ուշադրության չեն առնվել այն նոր մտայնությունն ու ձգտումները, որ այդ ժամանակ ունեցել է Հայաստանում հռոմեասեր կուսակցությունը։

Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը պարագլուխն էր այդ կուսակցության, ըստ երևույթին, այլևս վստահություն չունեի Արշակունյաց թագավորության կենսունակության վրա, ուստի և, Հայաստանը պարսկական տիրապետության վտանգից փրկելու համար, նպատակահարմար էր համարում նրա պաշտպանությունն ապահովել Հռոմեական կայսրության միջոցներով ու օգնությամբ, դարձնելով նրան ամրացված ու անմատչելի մի պատվար կայսրության թիկունքում։

Եթե այս ծրագիրը իրագործվեր, ավելի քան հավանական է, որ Մեծ Հայաստանը ևս կմիացվեր կայսրությանը գրեթե նույն հիմունքներով, ինչպես Անդրտիգրիսյան նախարարական երկրները՝ Մոփրը և Անգեղատունը, որոնք Հովհաննոսի դաշնագրով տրվել էին կայսրությանը։

Մուշեղ Մամիկոնյանի և հռոմեասեր կուսակցության քաղա-

¹ Sb' u Amm, Marc., XXX. 2. 5—6.

քական այս նոր կողմնորոշումը, որ արժանի է հատուկ ուշադրության, պարզ ու որոշ մատնացույց է արված Փալատոսի մոտ: Կարևոր նրա հատվածը անհրաժեշտ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Հայոց Պապ թագավորի մահից հետո, — լկայում է Փավըստոսը, — Հունաց թագավորը Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցրեց Արշակունիների նույն տոհմից մի ոմն Վարազդատի: Սա մեծ շքով եկավ Հայոց երկիրը և թագավորեց Հայոց երկրում: Նա տարիքով մանուկ էր, լի արիության, կորովի ձեռքերով, քաջ սրտով, բայց թեթև մտքի տեր էր, մանկաբարո, տղայահանճար ու մանկամիտ էլ: Բայց և այնպես, երբ նրան տեսան, հավաքվեցին նրա մոտ բոլոր հայ տոհմերը՝ մեծամեծներն ու նախարարները, որոնք ընդունեցին նրան և ուրախացան, որ նա իրենց թագավորն է:

Իսկ Հայոց սպարապետ Մուշեղը հայերին առաջնորդում էր, չավ պահպանում էր Հայաստանի սահմանները, ինչպես որ մեծասկս վարժ էր բարեկարգ պահել աշխարհը, և բարի խրատներ էր տալիս մանուկ Վարազդատ թագավորին: Նա միշտ հոգում էր Հայոց աշխարհի թագավորության համար, թե ի՞նչ եղանակով կամ ինչպես՝ կարող կլինի երկիրը շեն մնալ, և միշտ բարեմտորեն աշխատում էր, որպեսզի թալավորությունը կարողանա հաստատուն լինել:

Նա խորհրդակցում էր Հունաց իշխանների հետ և նրանց միջոցով նաև կայսեր հետ, թե անհրաժեշտ է շինել Հայոց երկրում, ամեն մի գավառում, ամուր պարիսպներով շրջապատված քաղաքներ՝ յուրաքանչյուր գավառի մեջ կամ մի-մի քաղաք, կամ երկ-երկու, և հարկավոր է դրանք հաստատել Հայոց ամբողջ երկրում, իբրև զորանիստ կայաններ, մինչև Գանձակ սահմանային երկիրը, որը գտնվում է Պարսից կողմում ու Հայաստանի սահմանում. հարկավոր է նաև Հայոց բոլոր ազատներին դարձնել զինվոր կայսերական ծախքով, ինչպես և Հայոց աշխարհի զորքերը, որպեսզի այսպիսով բոլորովին ապահով լինեն իրենց թշնամիներից՝ Պարսից զորքերից:

Նվ Հունաց թագավորը մեծ ուրախությամբ հանձն առավ այդ անել, որպեսզի բոլոր այս միջոցառումներով աշխարհը հաստատուն մնա ու անխղճի կերպով ենթարկվի իրեն և որպեսզի Պարսից թագավորը չկարողանա Հայոց աշխարհն իրեն դրավել:

[Ե՛ն եղև յետ մահուն Պապայ Թագաւորին Հայոց, Թագաւորեցոյց Թագաւորն Յունաց զՎարազդատ ոմն ի նմին տոհմէն Արշակունի ի վերայ աշխարհին Հայոց: Եկն բազում շքով եմուտ յերկիրն Հայոց, և Թագաւորեաց յերկրին Հայոց: Եւ էր նա մանուկ յաւուրց, լի արութեամբ, կորովի ձեռօք, քաջ սըրտիւ, և ի մտաց թեթև, մանկաբարոյ, տղայահանճար, մանկամիտ: Բայց սակայն իբրև տեսին զնա ժողովեացն առ նա ամենայն ազգք Հայոց՝ մեծամեծք, նախարարք, և կամեցեալ խնդացին զԹագաւորելն նորա ի վերայ իւրեանց:

Եւ սպարապետն Հայոց Մուշեղ առաջնորդէր Հայոց. և զգուշանայր զսահմանօքն Հայոց, որպէս սովոր էր կարգել զաշխարհ մեծապէս. և խրատ բարեաց Թագաւորին մանկանն Վարազդատայ մատուցանէր: Եւ հոգայր հանապազ վասն Թագաւորութեան աշխարհին Հայոց, և զհարգ կամ որպէս շէն լինել մարթասցէ. և հանապազ երկս արկանէր բարեխորհուրդն, զի հաստատուն կալ կարասցէ Թագաւորութիւնն:

Խորհէր ևս ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց. ի մի մի դաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր սլարուս պաւորս զօրանիստս հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, մինչև ի Գանձակ սահման երկիրն, որ Պարսից կուտէ էր, Հայոց սահման էր. և զամենայն ազասուն Հայոց կայսերական թռչակօքն զինուորել, սոյնպէս և զօրաց երկրին Հայոց, զի այսպէս ամենայն զգուշութիւն լիցի առ ի թշնամեաց իւրեանց ի զօրացն Պարսից:

Եւ Թագաւորն Յունաց յանձին ունէր մեծաւ խնդութեամբ առնել զայս. զի այսու ամենայնիւ աշխարհն հաստատուն լիցի և անշարժ ի նմանէն, զի մի՞ կարասցէ Թագաւորն Պարսից յիւր վտարել զաշխարհն Հայոց»¹]:

Փաւստոսի Պատմության այս հատվածը, թեև վիսպական բրնույթի պատմվածք է, սակայն իր հիմքում պատմական է և արժանահավատ: Հատվածի բովանդակությունից միանգամայն պարզ էրևում է, որ Հայաստանի անկախությունը և Արշակունյաց Թագավորության վերականգնման ու զորեղացման տեսակետից Մուշեղ Մամիկոնյանի և հռոմեական կուսակցության քաղաքական կողմնորոշումը նույնքան անբարենպաստ ու վտանգավոր է եղել, ինչպես Մերուժանի և պարսկական կուսակցության կողմնորոշումը: Այս

¹ Փաւստոս, V, գլ. 47, էջ 240—241:

երկու կուսակցութիւնն էլ, զոհաբերելով Հայաստանի պետական ինքնակայութիւնը, տրամադիր են եղել հանձնել երկիրը հարևան հզոր պետութիւններին:

Իհարկե, իրենք՝ Արշակունիները, Պապը և Վարադդատը, որոնք ունեին մտերիմ կողմնակիցներ ու խորհրդատուներ, չէին կարող հանդուրժել իրենց թագավորական իշխանութիւնն նվազեցումը կամ ոչնչացումը և ձգտելու էին վերականգնել Արշակունյաց թագավորութիւնն հին վարկը և փայլը: Հայոց թագավորութիւնն պահպանման ու ուժեղացման այս քաղաքականութիւնը, անշուշտ, ավելի էր համապատասխանում հայ երկրի իրական շահերին, քան քաղաքական վերահիշյալ ընթացքը Մուշեղ Մամիկոնյանի:

Փալստոսի պատմելով՝ Սահառունյաց տոհմի Բատ նահապետը, որը Վարադդատի դաստիարակն էր, ամեն կերպ աշխատել էր գրգռել մանուկ թագավորին Մուշեղ Մամիկոնյանի դեմ: Նրա հարուցած մեղադրանքները Մուշեղի դեմ, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը, անհիմն չէին¹:

Ամենածանր մեղադրանքն այն էր, որ իբր Մուշեղ սպարապետի ղրդումով ու խորհրդով էին սպանել տվել Վաղես կայսրը և հռոմեական զորավարները Վարադդատի հորեղբորը, Պապ թագավորին: Բացի այդ, Բատ Սահառունին հասկացրել էր Վարադդատին, որ Մուշեղի ծրագրած կայսերական ծրագրով զինվորական վերակազմութիւնը և Հայոց երկրում քաղաք-ամրութիւնների կառուցումը, որոնք զորանիստներ էին լինելու հայկական ու հռոմեական զորքերի, կարող են ունենալ այն հետեանքը, որ Հայաստանը փաստորեն կդառնա առկված ու անքակտելի մաս Հռոմեական կայսրութիւնն:

Վարադդատը, վրեժխնդիր լինելով իր հորեղբոր սպանութիւնն համար՝ դավադրութիւն կազմեց Մուշեղ Մամիկոնյանի կյանքի դեմ, և վերջինս սպանվեց ճշտվի նույն եղանակով, ինչպես և Պապ թագավորը: Մուշեղ սպարապետը, հրավիրված լինելով Վարադդատի մոտ խնջույքի, սրախողխող արվեց կերուխումի և ուրախութիւնն ժամանակ²:

Հայաստանում տեղի ունեցած այս ծանր անցքից հետո քաղաքական դրութիւնն Արևելքում հիմնապես փոխվեց ի նպաստ Սասանյան Պարսկաստանի: Շապուհ Բ-ը, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը³, լուր ստանալով, որ Վաղես կայսրը պատերազմի նախապատրաստութիւններ է տեսնում և մտադիր է արշավել Պարս-

¹ Տե՛ս Markwart, Südarmenten und die Tigrisquellen, էջ 69*—71*.

² Փալստոս, V, գլ. 16, էջ 242—244.

³ Amm. Marc., XXX, 2, 7—8.

կաստան՝ խիստ զայրացավ և հրամայեց Սուրենին ետ վերցնել այն գավառները, որ ընդունել էին Վիկտորը և Ուրբիկոսը: Այդ փոքր գավառները, որ 376 թվի բանակցությունների ժամանակ ստացել էր Հռոմեական կայսրությունը, ինչպես մատնանշել է Ադոնցը¹, հավանորեն, Հաշտյանքը և Բալահովիտն էին, որոնք գտնվում էին Տավրոսյան լեռների և Արածանի գետի հյուսիսակողմում:

Համաձայն Շապուհ Բ-ի հրամանի, Սուրենն այս գավառները ետ վերցրեց առանց պատերազմի: Հռոմեական կայսրությունը չկարողացավ հակահարված տալ և վրեժ առնել, որովհետև հենց նույն այս ժամանակ ապստամբել էին վեստգոթները, որոնք ներխուժել էին Թրակիա և սպառնում էին կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսին (377 թ.):

Բարբարոսական ժողովուրդների հեղեղանման այդ ոռաջխաղացումը հարկադրեց Վաղեսին դուրս հանել Հայաստանից հռոմեական զորքերը և ուղարկել Թրակիա: Նա նորից բանակցություններ սկսեց Շապուհ Բ-ի հետ և, ուղարկելով Պարսկաստան հեծելազորի հրամանատար Վիկտորին, հանձնարարեց նրան, ինչ գնով էլ լինի, համաձայնության գալ Հայաստանի խնդրում²:

Համաձայնությունը, ինչպես վկայում են Զոսիմոսը և Եվնապիոսը³, կայացել էր, և խաղաղությունը պահպանվել էր, սակայն, դժբախտաբար, նրանք չեն հաղորդում այդ դաշինքի պայմանները: Ենթադրում են, որ հռոմայեցիները, ընդունելով Պարսից դեսպան Սուրենի նախկին առաջարկը, հրաժարվել էին Հայաստանից և համաձայնել էին ստանալ վերոհիշյալ երկու գավառները՝ Հաշտյանքը և Բալահովիտը⁴:

378 թվի ապրիլ ամսին Վաղես կայսրն Անտիոքից գնաց մայրաքաղաք և մի քանի ամսից հետո Ադրիանուպոլիս քաղաքի մոտերքում ծանր պարտություն կրեց վեստգոթներից և սպանվեց (9 օգոստոսի 378 թ.):

Վաղեսի մահից հետո Հռոմեական Արևմուտքի կայսր Գրատիանոսն իրեն կառավարչակից դարձրեց Թեոդոսիոսին (379—395), որը շարունակեց պատերազմը վեստգոթների դեմ: Կայսրության ճգնաժամային դրությունը տևեց մինչև 382 թիվը, և որովհետև

¹ Տե՛ս Աժոն, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 44—45:

² *Amm. Marc.*, XXXI, 7, 1—2.

³ Տե՛ս Zosimi. *Historia nova*, IV, 21 և *Eunap.*, Exc. de leg., p. 21:

⁴ Տե՛ս Աժոն, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 44. Դարբյան, Տիեզերական պատմություն, Բ, էջ 514:

Թեոդոսիոսը հնարավորություն չունի միջամտելու Մերձավոր Արևելքի գործերին՝ Հայոց թագավորությունը և Վարազդատը, բնականաբար, թողնվեցին բախտի քմահաճույթին:

Մուշեղ Մամիկոնյանի սպանությունից հետո Հայաստանի սպարապետ էր դառել Բատ Սահառունին, իսկ Մամիկոնյան տոհմի նահապետ՝ Վաչե Մամիկոնյանը, Բայց նրանք իրենց այդ իշխանություններում երկար չմնացին: Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև կայացած 327 թվի պայմանագրության համաձայն, որով որոշվել էր Հայաստանի քաղաքական ապագա վիճակը, Հայոց աշխարհի մեծագույն մասում նորից հաստատվեց սյարսկական իշխանությունը: Եվ այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, հռոմեասեր նախարարների ու եկեղեցականների բոլոր վերոհիշյալ հույսերն ի դերև ելան:

Քաղաքական դրության այս արմատական փոփոխման ժամանակ Պարսկաստանից Հայաստան եկավ, հավանորեն, Շապուհ Բ-ի համաձայնությամբ ու հանձնարարությամբ, Արտաշեն Մամիկոնյանի որդի Մանուել Մամիկոնյանը, որին գերի էին տարել Պարսից զորքերը: Սա, լինելով Մամիկոնյան տոհմի ավագագույն անդամը՝ ստացավ Վաչեի համաձայնությամբ իր տոհմի նահապետության իշխանությունը և շուտով՝ նաև Հայաստանի սպարապետության պաշտոնը:

Փալատոսի պատմության մեջ Մանուել Մամիկոնյանին վերաբերյալ մասը կա¹, որ ունի վիպական-բանաստեղծական բնույթ, հիմնված է, մեծ մասամբ, պատմական հիշողությունների վրա: Հավանորեն, պատմական սլետք է համարել այն, որ Մանուել Մամիկոնյանը, ժամանելով Հայաստան, առաջարկել էր Վարազդատին, որը թագավոր էր նշանակված հռոմեական կայսեր կարգադրությամբ, հեռանալ Հայաստանից:

Փալատոսը պատմում է, որ Վարազդատի և Մանուել Մամիկոնյանի միջև տեղի ունեցավ պատերազմ Կարինի դաշտում, ուր Հայոց թագավորի զորքը մատնվեց պարտության: Վարազդատն այնուհետև փախչում է Հռոմայեցոց երկիրը, իսկ Բատ Սահառունին գերի է բռնվում և Մանուելի հրամանով գլխատվում է²:

Այս հաղթությունից հետո Հայաստանում անվանական կերպով թագավորեց Մանուել Մամիկոնյանի և իր մոր՝ Զարմանդուխտի խնամակալության տակ Պապ թագավորի անշափահաս որդի

¹ Փալատոս, V, գլ. 45—46:

² Նույնը, V, գլ. 45:

Արշակ Գ-ը (378—389), որին անվանական կերպով իշխանակից էր նրա փոքր եղբայր Վաղարշակը:

Մանուկի խնամակալության մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Փավստոսը հետևյալ իր վկայության մեջ, որը համարվում է էապես ստույգ և պատմական:

«Իսկ Հայոց սպարապետ Մանուկ զորավարը,—պատմում է Փավստոսը,—նվաճեց աշխարհը, ժողովեց իր շուրջը Հայոց բոլոր մեծամեծներին ու նախարարներին և դառավ նրանց առաջնորդն ու գլուխը: Նա վարում էր իշխանությունը, հրամաններ էր տալիս աշխարհին թագավորի փոխարեն և պահում էր աշխարհը շեն վիճակում:

Եվ նա, վերցնելով Պապ թագավորի կին Զարմանդուխտ տիկնոջը և նրա Արշակունի որդիներին՝ պահում էր նրանց իբրև թագավոր և շրջեցնում էր պատվով: Մեծ իմաստությամբ ու մեծ հաջողությամբ նա ղեկավարեց Հայոց աշխարհը ամբողջ իր կյանքի ընթացքում: Արշակունի փոքր երեխաների անուններն էին՝ մեծիկն Արշակ և փոքրիկն Վաղարշակ: Մանուկ սպարապետը նրանց պահում ու մեծացնում էր իբրև սաներ, իսկ նրանց Զարմանդուխտ մորը մեծ շքեղությամբ պահում ու պատվում էր իբրև տիկնոջ»:

[«Եւ սպարապետն զօրավարն Հայոց Մանուկն նուաճեաց զաշխարհս, և զամենայն մեծամեծս և զնախարարսն Հայոց առ ինքն ժողովէր, և էր նա առաջնորդ և գլուխ նոցա. և վարէր զիւր իշխանութիւնն և տայր հրաման աշխարհի փոխանակ թագաւորի. և ունէր զաշխարհ ի շինութեան»]:

Եւ զկիսն Պապայ արքայի զԶարմանդուխտ տիկին հանդերձ որդւովք Արշակունովք, առեալ զնոսա ի տեղի թագաւորի կալեալ ի պատիւ շրջեցուցանէր: Մեծաւ իմաստութեամբ և բազում յաջողութեամբ աշխարհին Հայոց մեծապէս առաջնորդէր, որչափ եկաց ժամանակս: Բայց անուանք պատանեկացն Արշակունեացն, անուն երիցուն՝ Արշակ, և կրտսերուն՝ Վաղարշակ: Զնոսա առեալ Մանուկն սպարապետն իբրև զսան սնուցանէր, և զմայրն նոցա զԶարմանդուխտ ի մեծի շքի տիկնութեան պատուէր»¹:

Սկզբնաղբյուրների ուշագիծ քննությունը ցույց է տալիս, որ իր իշխանության սկզբից (378 թ.) մինչև իր մահը (շուրջ 384/5 թ.) Մանուկ Մամիկոնյանը խաղաղ կերպով կառավարել էր Հայաստանը:

¹ Փավստոս, V, գլ. ԼԷ, էջ 251:

տանը, գտնվելով Սասանյան Պարսկաստանի գերագույն իշխանութ-
յան ներքո: Հայաստան էր եկել, ինչպես, հաստատելով Ամմիա-
նոսի հաղորդած տեղեկությունը¹, վկայում է նաև Փավստոսը, Սու-
րեն մարզպանը տասը հազար պարսկական հեծելազորով:

«Հայոց աշխարհը,—ասում է Փավստոսը,—տվին Սուրենի
ձեռքը և հնազանդ էին Պարսից թագավորի հրամաններին. և
սահմանեցին Հայոց աշխարհից Պարսից թագավորին հարկեր,
որոշելով տալ ընծաներ ու նվերներ: Նույնպես և Սուրեն
մարզպանին սահմանեցին տուրքեր, ընծաներ ու ապրուստի
համար մթերքներ, այսպես և տասը հազար հեծելազորին՝
զարման և կերակուր, որքան պետք էր»:

[«Տային զաշխարհն Հայոց ի ձեռն Սուրենայ, և հնազան-
դէին հրամանաց թագաւորին Պարսից. և կարգէին թագաւորին
Պարսից յաշխարհէն Հայոց հարկս՝ տալ ընծայս և պատա-
րագս: Սոյնպէս և մարզպանին Սուրենայ հասս և կօշիկս և
զպիտոյս զոռճկացն. սոյնպէս և տասն հազարացն դարման և
կերակուր ըստ պիտոյիցն»]²:

Փավստոսի այս թանկարժեք վկայությունից պարզ երևում է,
որ արդեն Մանուկ Մամիկոնյանի խնամակալության ժամանակ Հա-
յաստանը հարկատու երկիր էր դառել Պարսից թագավորություն:

Պետք է մատնանշել սակայն, որ, հակառակ այս եզրակացու-
թյունների, պատմագետներից ոմանք ստույգ ու արժանահավատ
են համարել Մանուկի մասին նաև Փավստոսի այն պատմվածք-
ները, որոնք պարզապես վիպական ստեղծումներ են և հորինված
են Մամիկոնյան Մանուկին փառաբանելու համար:

Փավստոսը պատմում է, որ Մանուկը, որը սկզբում բարեկա-
մացել էր պարսիկների հետ՝ հետո, Մերութան Արծրունու նենգա-
միտ դրդումով, նրանց թշնամացել էր և, հարձակվելով Սուրեն
մարզպանի բանակի վրա՝ ամբողջ նրա զորքը կոտորել էր: Այնու-
հետև մեծ պատերազմ էր սկսվել Պարսկաստանի հետ, և Մանուկը
երեք մեծ ճակատամարտում հաղթել ու բնաջինջ էր արել իր դեմ
ուղարկված պարսկական ահռելի բանակները, նաև կոտորել էր
Մերութանի ամբողջ զորքը և սպանել էր իրեն՝ Մերութանին: Փավս-
տոսի պատմելով՝ այս մեծ հաղթություններից հետո՝ Հայաստանը,
թոթափած լինելով Պարսից լուծը, յոթ տարի ապրել էր խաղաղ ու
անգորր Մանուկի իշխանության ներքո³:

¹ Amm. Marc., XXX, 2, 7—8.

² Փավստոս, V, գլ. 14, էջ 253:

³ Նույնը, V, գլ. 14—16:

կա, կկարողանա, ինչպես նա սովոր է, քաղցրությամբ ու առանց արյունհեղության գրավել հռոմայեցիների կողմը¹:

Նվ, իրավ, Հայաստանի խնդիրը լուծվեց առանց բարդությունների 384—387 թվերին:

Ինչպես հաղորդում են հունա-հռոմեական աղբյուրները, 384 թվին Կոստանդնուպոլիս եկավ Շապուհ Գ-ի ուղարկած դեսպանությունը, որն իր հետ բերել էր կայսեր համար հարուստ նվերներ՝ թանկագին քարեր, մետաքս ու նույնիսկ փղեր, և որը ծանուցել էր կայսրին, ինչպես այդ սովորություն էր երկու պետությունների մեջ, Շապուհ Գ-ի գահակալության մասին², Ննթադրում են, որ այս դեսպանությունը նաև որոշ առաջարկություններ էր արել խաղաղության կնքման ու Հայաստանի բաժանման մասին:

Այնուհետև, 386 թվին Պոլիս եկավ պարսկական երկրորդ պատգամավորությունը, իսկ ապա, ինչպես հաղորդում է Կլավդիանոս բանաստեղծը, Թեոդոսիոս կայսրը Տիգրան ուղարկեց իբրև դեսպան Ստիլիքոնին, որի միջնորդությամբ, ինչպես կարծում են, 387 թվին կնքվեց խաղաղության դաշինքը և համաձայնություն կայացավ Հայաստանի մասին³:

Պետք է ասել, որ Հայաստանի բաժանման տարեթիվ մասին ուրիշ կարծիք ունեն Սեն-Մարտենը, Նյուդեկեն, Մարկվարտը և ուրիշները, որոնք Հայաստանի վերջնական բաժանումը ենթադրում են 389 կամ 390 թվին⁴, Սակայն հավանական կարելի է համարել առաջին ենթադրությունը, որովհետև, ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Գյուտեբրեդը, այդ կարծիքը համապատասխանում է հայկական աղբյուրների և, գլխավորապես, Ղազար Փարպեցու ճշգրիտ վկայություններին⁵:

¹ Տե՛ս Themistios, Oratio XVI. Համեմատե՛ Գաբրիյան, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 319:

² Տե՛ս Orosius, VII, 34. Socrates, Eccles. hist., V, cap. XII (Oxford, 1893). Marcellinus, Chron. a. 384 և ուրիշ:

³ Տե՛ս Կ. Գյուտեբրեդ, Հռովմեական Հայաստան և հռովմեական սատրապոսթիններ Գ—Ջ դարերում, Թարգմ. Մ. Նորդուանի, Վիեննա, 1914, էջ 16—17. Norman H. Baynes, The Cambridge Medieval History, vol. I, 1936, էջ 240 և Գեյցեր, Համառոտ պատմութիւն Հայոց, Թարգմ. Գր. Գալեմբարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 10. Է. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Բ. Պիլեզիկյանի, Վիեննա, 1907, էջ 34 և ուրիշները:

⁴ Տե՛ս Lebeau, Histoire du Bas-Empire, t. IV, Paris, 1824, էջ 285. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 103. Markwart, Söldarmenien und die Tigrisquellen, էջ 128 և ուրիշները:

⁵ Տե՛ս Կ. Գյուտեբրեդ, Հռովմեական Հայաստան, էջ 22—27:

Հայկական մատենագիրները, Փավստոսը և Ղազար Փարպեցին, նույն այս ժամանակաշրջանի պատմությունը տալիս են ընդարձակ ու հանգամանորեն:

Մանուել Մամիկոնյանը, որը վախճանվել էր մոտավորապես 384/5 թվերին, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, իր մահից առաջ, Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցրել էր Արշակ Գ-ին, որը դեռևս անչափահաս երեխա էր, և հատուկ գրությունքով Հայաստանը և Հայոց թագավորին «հանձնել էր» հռոմեական կայսրին¹:

Մենք արդեն վերև մատնանշել էինք, որ Արշակ Գ-ի թագավորությունը Հայաստանում ավելի անվանական էր, քան իրական: Եվ ուշագրավ է այս տեսակետից, որ «նշանագիր կարգաց բանից Եզնկանն երիցու» յոթերորդ դարի հայտնի գրվածքում Մանուել Մամիկոնյանի խնամակալության և Արշակ Գ-ի թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանը համարվում է Պարսից տիրապետության շրջան և անվանված է՝ «օտարակալութիւն»:

Ինչպես վկայում է Եզնիկը, Արշակ Բ-ից հետո Հայաստանում թագավորել էր նրա որդին Պապը, իսկ

«յետ նորա Վարազդատ նմին թագաւորութեանն տոհմէ, որ ապա օտարակալութիւն: Ապա հոսորով ոմն ի նմին տոհմէ թագաւորացն Հայոց. առ սովաւ բաժանեցին զերկիրն Հայոց ընդ երկու՝ թագաւորն Յունաց և թագաւորն Պարսից. Պարսից կողմանն հոսորով թագաւորէ, մասինն Յունաց աշխարհին՝ Արշակ ոմն ի նմին տոհմէ ի թագաւորէ, հրամանաւ Յունաց թագաւորին»²:

Մանուել Մամիկոնյանի մահից հետո (384/5), որը տեղի էր ունեցել պարսկական-հռոմեական վերոհիշյալ բանակցությունների ժամանակ, Սասանյան Պարսկաստանը նպատակահարմար համարեց Հայաստանի թագավորությունը տալ անվանական կերպով ո՛չ թե Արշակ Գ-ին, այլ պատանի հոսորով Դ-ին (385—388), որն Արշակունիների հայ թագավորական տոհմիցն էր:

Այդ մասին ուշագրավ են ու հետաքրքիր Փավստոսի ու Փարպեցու վկայությունները, որոնցից դժվար չէ հետևցնել, որ հոսորով Դ-ին Հայաստանի թագավոր էր կարգել Շապուհ Գ-ը (383/4—388/9) Մանուելի մահից անմիջապես հետո և պարզապես 387 թվի դաշնադրությունից առաջ: Այդ վկայությունները, որ խիստ կարեւոր են հայ վերջին Արշակունիների մութ ու խճճված ժամանակա-

¹ Փավստոս, V, գլ. ԽԴ, էջ 264:

² Տե՛ս «Սամուէլի քահանայի Անեցույ, Հաւաքմունք ի դրոց պատմադրաց», հրատ. Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, ծան. 22, էջ 267:

գրության ձշտման համար՝ անհրաժեշտ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. Փափատոս, VII, գլ. Ա՝

Ապա Հայոց Մանուել զորավարի մահից հետո՝ Արշակի թագավորութունը ոչ մի կերպ չկարողացավ հաստատվել երկրում, այլ Հայոց նախարարներից շատերը նրանից անջատվեցին ու գնացին Պարսից թագավորի մոտ և Հայոց աշխարհը հանձնեցին նրան ու խնդրեցին նրանից Արշակունի թագավոր:

Եվ նա մեծ ուրախությամբ հանձն առավ իր ձեռքով ու կարգադրությամբ տալ Հայոց թագավորության միևնույն տոհմից Արշակունի թագավոր, որպեսզի Հայոց աշխարհը նրա միջոցով ինքը գրավի: Ապա նա գտավ նույն տոհմից խոսրով անունով մի մանուկ, թագ դրեց նրա գլխին և նրան կին տվեց իր Զրվանդուխտ քրոջը. նա ուղարկեց նրա հետ իրեն ենթակա բոլոր զորքերը և խոսրով թագավորին տվեց իրեն դաստիարակ Զիկ նվիրակին: Եվ նրանք եկան հասան Հայոց աշխարհը:

Երբ Արշակ թագավորը սրանց տեսավ՝ հռացավ տեղի տրվեց և գնաց Հունաց սահմանները, որ թիկունք էին Հայոց Արշակ թագավորին. իսկ խոսրովին թիկունք էր Պարսից թագավորը:

Այնուհետև Հունաց զորքերն օգնության եկան թագավորին և Արշակ թագավորը Եկեղյաց գավառի կողմերումն էր. իսկ Պարսից զորքը և խոսրով թագավորն Այրարատ գավառումն էին: Ապա Հունաց և Պարսից երկու թագավորների դեսպաններն ու պատգամավորները իրար մոտ երթեկեկեցին ու այնուհետև Հունաց թագավորը և Պարսից թագավորը խորհուրդ արին և իրար հետ համաձայնության եկան:

[Ապա յետ մահուն Մանուէլի զօրավարին Հայոց ոչ իմն կարաց հաստատել ի վերայ աշխարհի թագաւորութեանն Արշակայ. այլ բազումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելին զատեան գնացին առ թագաւորն Պարսից, և մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց. և խնդրեցին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի:

Եւ նորա յանձին կալեալ մեծաւ խնդութեամբ ընդ իւր ձեռն տալ իւրով բանիւ ի նմին տոհմէ ի թագաւորութենէն Հայոց Արշակունի, և նովաւ յինքն գրաւել զաշխարհն Հայոց: Ապա գտանէր ի նմին տոհմէ մանուկ մի անուն խոսրով, և կապեաց թագ ի գլուխ նորա. և ետ նմա կին զքոյր իւր զԶրուանդուխտ, և արար ընդ նմա զամենայն զզօրս զօրութեան իւրոյ. և Զիկ

նուիրակ դաստիարակ ետ արքային հոսորովայ. և եկին հասին յաշխարհն Հայոց: Իբրև ետես Արշակ արքայ զնոսա, մերժեցաւ տեզի ետ չոգաւ զնաց ի սահմանս Յունաց. և էին թիկունք Արշակայ թագաւորին Հայոց. և հոսորովու՝ թագաւորն Պարսից:

Ապա եկին զօրքն Յունաց թագաւորին ի թիկունս. և թագաւորն Արշակ զԵկեղեաց գաւառաւ, և զօրքն Պարսից և արքայն հոսորով յԱյրարատ դաւառին: Ապա դեսպանք և հրեշտակք երկուց թագաւորացն՝ Յունացն և Պարսից, միմեանց առ միմեանս երթեկէին: Եւ այնուհետեւ առնէ խորհուրդ միարանութեան հաւանութեան ընդ միմեանս թագաւորն Յունաց և թագաւորն Պարսից»¹:

2. Ղազար Փարպեցի, I, գլ. 2՝

«Երբ Արշակունիների թագավորութիւնը բաժանվեց երկու մասի և Հայոց աշխարհի արևմտյան կողմը հնազանդեցվեց Հունաց թագավորին և դրվեց նրա տերութիւն իշխանութիւն տակ, իսկ արևելյան կողմը ենթարկվեց դառն ու բռնակալական ժառանգութեամբ Պարսից թագավորին՝ այնուհետև Պարսից թագավորին բաժին ընկած մասի Հայոց նախարարները զնացին և խնդրեցին իրենց թագավոր համաձայն բնիկ նախնի կարգի Արշակունիների ազգից:

Եվ Պարսից Շապուհ թագավորը, կատարելով նրանց խնդիրքը՝ տվեց Արշակունիների ազգից նրանց թագավոր, որի անունըն էր հոսորով: Իսկ մինչ այդ նախկին Հայոց թագավոր Արշակը միահեծան թագավորում էր Հայոց ամբողջ աշխարհի վրա»:

[«Եւ ի բաժանելն զթագաւորութիւն Արշակունւոյն յերկուս, առ ի հնազանդեցուցանել զկողմն արեւմտից աշխարհիս Հայոց՝ թագաւորին Յունաց ընդ իշխանութեամբ իւրոյ տէրութեանն, և զկողմն արեւելից խոնարհեցուցանելով դառն և բռնաւոր ժառանգութեամբ՝ արքային Պարսից՝ երթեալ այնուհետև նախարարքն Հայոց ի վիճակէ մասին արքային Պարսից՝ խնդրէին իւրեանց թագաւոր ըստ բնիկ նախնի կարգին յազգէն Արշակունեաց:

Եւ արքային Պարսից Շապուհ կատարեալ զհայցուածս նոցա՝ շնորհէր նոցա թագաւոր հոսորով անուն յազգէն Արշակունեաց: Քանզի նախդոյն թագաւորն Հայոց Արշակ ունէր միահեծան զթագաւորութիւնն ի վերայ ամենայն աշխարհիս Հայոց»²:

¹ Տե՛ս Փավստոս, էջ 269—270:

² Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Տիգրիս, 1904, էջ 8:

Մեզ բերված այս երկու վկայություններից ավելի հավանական է, իմ կարծիքով, առաջինը: Խոսքով Գ-ը թագավոր էր գրվել Հայոց աշխարհի ո՛չ թե Հայաստանի վերջնական բաժանումից հետո, որը, ինչպես տեսանք, տեղի էր ունեցել 387 թվին, այլ 384 թվի բանակցություններից և Մանուել Մամիկոնյանի մահից (384/5 թ.) հետո, ինչպես այդ վկայում է Փավստոսը:

Սակայն Փարպեցու վկայությունը, որին հիմք է ծառայել մեղանհայտ մի հին աղբյուր, տալիս է մեզ երկու խիստ կարևոր տեղեկություններ: Ինչպես շատ ձիշտ մատնանշել է Գյուտերբուխը¹, Փարպեցու վերոհիշյալ վկայությունից մենք գիտենք այն Պարսից թագավորի անունը, որի հետ կնքված է եղել Հայաստանի բաժանման դաշինքը: Պարսից այդ թագավորը, ինչպես վկայում է Փարպեցին, Շապուհ Գ-ն էր (383/4—388/9), իսկ դաշնագրի կնքումը, ինչպես տեսանք, տեղի էր ունեցել 387 թվին:

Ոչ պակաս կարևոր է Փարպեցու հաղորդած նաև մի այլ տեղեկությունը, որ բաժանումից առաջ Արշակ Գ-ը թագավոր է եղել ամբողջ Հայաստանի: Նրա այդ վկայությունից երևում է, որ հռոմեական զորքերի ու Վարազդատի Հայաստանից հեռանալուց հետո մինչև Հայաստանի բաժանումը, այսինքն՝ 378 թվից մինչև 387 թվը, Հայոց ամբողջ երկիրը, բացի Մուսիքից, Հանձիթից և Անգեղտուն գավառից, թերևս նաև Բալահոփիտից ու Հաշտյանքից, որոնք 363 և 376 թվերին տրվել էին Հռոմեական կայսրությանը, եղել են Պարսից տիրապետության տակ:

Հասկանալի է դառնում այսպիսով, թե ինչու 385 թվին, պարսկահռոմեական բանակցությունների ժամանակ, Արշակ Գ-ը, ինչպես վկայում է Փավստոսը, գնացել էր ո՛չ թե Կարին, այլ «Հունաց սահմաններ» ու «Եկեղյաց գավառի կողմերը»:

Ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն անընդունելի է Աստուրյանի կարծիքը², որ իբր թե 378 թվին, համաձայն Վաղեսի ու Շապուհ Բ-ի միջև կնքված դաշինքի, Հայաստանի արևմտյան շրջանները՝ Եկեղյաց գավառը, Դերջանը, Խորձյանը և Կարինը՝ տրվել էին Հռոմեական կայսրությանը:

¹ Տե՛ս Գյուտերբուխ, Հռոմեական Հայաստան, էջ 22:

² Տե՛ս Աստուրյան, Փաղաքական վերաբերութիւններ, էջ 313: Նման սխալ ենթադրություններ են արել Խորենացու ազդեցությամբ նաև՝ Գաբրելյան, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, էջ 519. Լեւոն, Հայոց պատմութիւն Ա, էջ 668. K. Aslan, Etudes historiques sur le peuple arménien, էջ 198 և ուրիշներ:

Հայաստանի բաժանման մասին ուշագրավ տեղեկություններ ու դիտողություններ, որ միանգամայն պատմական են ու արժանահավատ, մեջ են բերված նույնպես Փավստոսի վերոհիշյալ վկայության (VI, գլ. Ա) շարունակության մեջ:

«Եվ նրանք [Հունաց ու Պարսից թագավորները],—ասում է Փավստոսը,— լավ համարեցին ամենից առաջ Հայոց աշխարհը բաժանել իրենց մեջ երկու մասերի: Նրանք ասում էին՝ թե «Մեր միջև գտնվում է այս հզոր ու հարուստ թագավորությունը. լավ կլինի, որ այս միջոցով կարողանանք վերացնել ու խորտակել այս թագավորությունը. նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով [Արշակ Գ և Խոսրով Դ թագավորներով], որոնց մենք թագավոր կարգեցինք, իսկ հետո կաշխատենք նրանցից ևս ազատվել՝ կաղքատացնենք և կենթարկենք ժառանգության, որպեսզի չկարողանան մեր մեջ գլուխ բարձրացնել»:

Նրանք իրենց այս դիտավորությունը կատարեցին և աշխարհը բաժանեցին երկու մասի: Պարսից կողմի բաժինը մնաց Խոսրով թագավորին, իսկ Հունաց կողմի բաժինը՝ Արշակ թագավորին: Բայց դրանցից էլ շատ գավառներ այս ու այն կողմում գլխավեցին ու պոկվեցին և երկուսի երկրներից մնաց երկու թագավորներին սակավ մասը:

Բայց երկու Հայոց թագավորները, Արշակը և Խոսրովը, Հայոց թագավորության ծայր գավառների երկու կողմում, որ մնացել էին իրենց միջև, սահմաններ որոշեցին երկու բաժինների միջև, և այնտեղ խաղաղությամբ հաստատվեցին երկու Արշակունի թագավորները: Եվ Հայոց աշխարհի երկու մասերը հնազանդում էին երկու թագավորներին՝ յուրաքանչյուր բաժինն իր թագավորին. բայց Խոսրովի բաժինն ավելի մեծ էր, քան Արշակինը:

Եվ երկուսից էլ շատ գավառներ պոկվեցին, և այն ժամանակ ու այնուհետև Հայոց թագավորությունը նվազեց և, բաժան-բաժան ու ցիրուցան լինելով՝ իր նախկին մեծությունից ընկավ»:

[«Եւ լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել. զի ասէին՝ թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հզօր և հարուստ թագաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծանել և խանգարել կարասցուք զայս թագաւորութիւնս նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս Արշակունիօք՝ զորս կացուցաք, ապա և ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, աղքատա-

ցուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի՛ կարասցեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս:

Նւ հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկու զաշխարհն բաժանեցին: Բաժին կողմանն Պարսից էր թագաւորին խոսրովու, և բաժին մասինն Յունաց էր թագաւորին Արշակայ: Բայց և ի նոցանէ բազում գաւառք կրժեալք հատեալք այսր անդր, և մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկոցունց առ երկոսեան թագաւորսն:

Բայց սակայն երկոքեան թագաւորն Հայոց՝ Արշակ և խոսրով, որ սիւնքն գաւառքն մնացին թագաւորութեանն Հայոց երկոցուն կողմանց ի մէջ իւրեանց, և երկոքեան թագաւորն Արշակունիքն ի մէջ երկու բաժնացն սահմանս արկեալ հաստատէին խաղաղութեամբ, և երկիրն Հայոց երկոքեան բաժինքն՝ երկուց թագաւորացն հնազանդէին իւրաքանչիւր բաժնի իւրաքանչիւր թագաւորի. բայց սակայն մեծ էր խոսրովու բաժին նորա քան զԱրշակայ:

Նւ բազում գաւառք յերկոցունցն հասան. նուազեաց բաժանեցաւ ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց յիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն և յապայ»¹:

Փալստոսը, ինչպես տեսնում ենք, պարզ ու որոշ վկայում է, որ Հայաստանի երկու մասի բաժանումից և այդ մասերի սահմանաորոշվելուց հետո՝ Արշակ Գ-ը և խոսրով Դ-ը խաղաղությամբ հաստատվել էին իրենց մասերում:

Ինքնըստինքյան, իհարկե, հասկանալի է, որ այնուհետև այդ երկու թագավորները, որոնք գտնվում էին Հռոմեական կայսրության ու Սասանյան Պարսկաստանի իշխանության տակ, այլևս չէին կարող ինքնիշխանաբար պատերազմ վարել իրար դեմ, ինչպես այդ, հիմնվելով խորենացու անստույգ ու անարժանահավատ վկայությունների վրա, մատնանշում են Տուրնեբիզը, Լեոն և ուրիշները²: Եվ ուշագրավ է, որ այդ պատերազմի մասին ոչինչ չգիտե Ղազար Փարպեցին, որը գրել է հայ ժողովրդի պատմությունը սկսած Հայաստանի բաժանումից մինչև 485 թիվը:

Փալստոսի վերև բերված վկայությունից երևում է նաև, որ 387 թվի Հայաստանի բաժանման ժամանակ Հայաստանից կտրվել էին ամբողջ գավառներ, որոնք կցվել էին Հռոմեական կայսրու-

¹ Փալստոս, VI, գլ. Ա, էջ 270—271:

² St Tournebiz, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 69—70 և 500. Լեւ. Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 671 և ուրիշները:

թյան ու Սասանյան Պարսկաստանի երկրամասերին: Թե որո՞նք էին այդ կտրատված գավառները, գծաթիտաբար, մեզ մանրամասն հայտնի չէ: Ավելի քան հավանական է, իմ կարծիքով, որ 387 թվին էին անջատվել արևմտյան ու արևելյան Հայաստանից Բալահովիտը, Հաշտյանքը, ըստ երևույթին, նաև Հեր և Զարեանդն ու սրբանց հարևան մի քանի այլ շրջանները:

Հայաստանի 387 թվի բաժանումը հիշատակված է նաև Պրոկոպիոսի մոտ¹, որը վկայում է, որ Պարսկաստանը ստացել էր Հայաստանի մեծագույն մասը, մոտ²_{1/5}-ը, իսկ Հռոմեական կայսրությունը՝ փոքրագույն մասը, մոտ ¹/₅-ը: Նույնպես և Ղաղար Փարպեցին մատնանշում է, որ

«Հայոց աշխարհի մեծ մասը՝ լավը, պիտանին և արգավանդը՝ բաժին էր ընկել Պարսից թագավորին: Որովհետև, թեև բազմաթիվ ուրիշ գավառներ իբրև ժառանգություն բաժին էին ընկել Հունաց թագավորին, դրանք համալսփ էին միայն Այրարատյան գավառին»:

[«Եւ դարձեալ՝ զմեծ մասն, զլաւն և զպիտանին և զարգաւանդն աշխարհիս Հայոց ունել ի բաժին արքային Պարսից. քանզի թէպէտև հասեալ բազում գաւառք այլ ի ժառանգութիւն մասին թագաւորին Յունաց, սակայն համեմատէին այն միայն յԱյրարատեան գաւառին»]²:

Հայաստանի թագավորության Հռոմեական կայսրությանը տրված մասը հռոմեական աղբյուրներն անվանում են Մեծ կամ Ներքին Հայաստան: Արևմտյան կամ Հռոմեական այդ Հայաստանը, ինչպես պատմական-աշխարհագրական ուսումնասիրություններից հայտնի է³, բաղկացած էր հետևյալ գավառներից՝ Կարին, Եկեղիք, Դերջան, Մանանաղի, Դարանաղի, Խորձյան, Մզուր ևն.:

Գյուտեբերգի կարծիքով՝ Հռոմեական Մեծ Հայաստանը Սև ծովից բաժանված էր Պոլեմոնյան Պոնտոս դավառով, Փոքր Հայքից Եփրատով, Պարսկական Հայաստանի կողմից՝ Երասխ գետի ջրաբաշխով, իսկ հարավից՝ Արածանի գետով և Մոփք Շահունոց, Բալահովիտ ու Հաշտյանք նախարարական երկրներով, որոնք կըցված էին Հռոմեական կայսրությանը:

Արևելյան կամ Պարսկական Հայաստանի սահմաններն էին,

¹ Procopios, De Aedificiis, III, 1.

² Ղաղար Փարպեցի, I, գլ. 2, էջ 8:

³ Տե՛ս Դյուտեբերգի, Հռոմեական Հայաստան, էջ 30 ևն, АѲонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 48 ևն.:

ինչպես մանրամասն ցույց է տվել Ադոնցը¹, հյուսիսից՝ Կանգարը գավառը՝ որը Գուգարքի մեջ էր, արևմուտքից՝ Տայքը, որն ամբողջությամբ Արևելյան Հայաստանի մաս էր, Աղվանքի կողմից՝ Սեփանի լճի հյուսիս-արևելյան կողմի լեռները, արևելքից՝ Հերև և Զարեանդ գավառները, որոնք կցված էին Սասանյան Պարսկաստանին, հարավից՝ Աղբակը, Անձեացիքը և Մոկքը, որոնք Արևելյան Հայաստանի մեջ էին։ Դուրս էին մնացել Արշակունյաց թագավորության նախկին երկրամասերը՝ Աղձնիքը, Կորգուքը, Կորգիքը, Տմորիքը, Նոշիրականը, Մահկերտունը, Նիհորականը, Դասնը, Կորճեքը, հյուսիսային Ատրպատականը, Գուգարքը, Ուտիքը, Արցախը, Փայտակարանը և թերևս նաև մի քանի այլ շրջաններ։

Թեոդոսիոս Ա-ի քաղաքականությունն Արշակունյաց թագավորության վերաբերմամբ և նրա կնքած Հայաստանի բաժանման դաշինքը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել են նորագույն պատմագետներից շատերը², խիստ ծանր սխալ էին և չէին համապատասխանում կայսրության քաղաքական իրական շահերին։

Կնքված դաշնադրությունը բնավ չնպաստեց խաղաղության սլահայանման։ Արշակունյաց մեծ թագավորությունը, որ նրանք համարում էին վեճերի ու կռիվների մշտական պատճառ, թեև մեջտեղից վերացվեց, սակայն Հայաստանը դարձյալ մնաց երկու մեծ պետությունների մեջ։ Սասանյան Պարսկաստանի անմիջական սահմանակցությունը կայսրության համար ավելի ևս վտանգավոր դառավ, որովհետև տեական առիթ եղավ շարադետ շփումների ու նկրտումների, բարդությունների ու պատերազմների։

Մրցությունը երկու մեծ պետությունների մեջ և ընդհարումները ավելի հաճախակի դառան և վեցերորդ դարում ու յոթերորդ դարի սկզբներում արյունահեղ պատերազմները ստացան կատաղի բնույթ։ Այդ կռիվներն այնքան ուժասուլառ արին նրանց, որ յոթերորդ դարի երկրորդ քառորդում ո՛չ Բյուզանդիան, ո՛չ էլ Սասանյան Պարսկաստանը չկարողացան կասեցնել արաբական հաղթական արշավանքները։

387 թվի դաշնադրությունից հետո Հայ Արշակունիները միառժամանակ անվանական կերպով շարունակեցին թագավորել անդա-

¹ Տե՛ս *Адонц*. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 222—225.

² Տե՛ս Գեյցեր, *Համառոտ պատմութիւն Հայոց*, էջ 10. *Նույնը*, *Abriss der byzantinischen Geschichte*, էջ 916 (տե՛ս *K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur*, München. 1897). Գյուտեբրեկ, *Հոռվմեական Հայաստան*, էջ 19. Լեո, *Հայոց պատմութիւն*, Ա, էջ 672. *K. Aslan, Études* էջ 109 և ուրիշները։

մատված Հայաստանի երկու բաժիններում: Նրանք թագավորեցին Պարսկական Հայաստանում ավելի քան քառասուն տարի (387—429 թ.) սակայն Արշակ Գ-ի մահից հետո (շուրջ 389/390 թ.) Թեոդոսիոս կայսրը նրա տեղ այլևս նոր թագավոր չնշանակեց, այլ Հռոմեական Հայաստանն այնուհետև կառավարեցին կայսեր կողմից նշանակված կուսակալները, որոնք համարվում էին կայսրերի փոխանորդներ և անվանվում էին կոմսներ:

Արշակունյաց թագավորության անդամահատումից հետո, թեև Հայոց աշխարհի միութիւնն ու անկախութիւնը վերացվեց, սակայն Հայաստանի նախարարական կազմակերպութիւնը և նախարարական ներքին կարգերը մնացին անփոփոխ ինչպես Պարսկական, նույնպես և Հռոմեական Հայաստանում: Զգուշավոր ու մեղմ այս քաղաքականութիւնը նախարարութիւնների հանգեպ բացատրվում է նրանով, որ երկու պետութիւններն էլ նկատի էին ունեցել Հայաստանի ստրատեգիական ու ռազմական մեծ նշանակութիւնը և նպատակահարմար էին համարել, պահպանելով նախարարութիւնների իրավունքներն ու արտոնութիւնները, օգտագործել նրանց գինվորական ուժերն իրենց նոր սահմանների պաշտպանութիւն համար:

Հռոմեական կայսրութիւնն ու Սասանյան Պարսկաստանի դարավոր պայքարը, ինչպես վերև ասացինք, հարկավ, չէր վերացվել Հայաստանի բաժանմամբ: Վերջինս ծառայելու էր դարձյալ իբրև ռազմադաշտ համառ ու երկարատև պատերազմների: Հայ ժողովրդի բախտը, նրա կուլտուրական ու տնտեսական զարգացումը դարձյալ մեծապես կախված էին արտաքին անցուդարձից՝ երկու մեծ պետութիւնների քաղաքական փոխհարաբերութիւններից:

Եվ այս ծանր պայմաններում՝ մասնատված ու իր քաղաքական անկախութիւնը կորցրած Հայաստանը, ինչպես կտեսնենք, համառ կերպով մաքառեց և աշխատեց պահպանել իր ներքին ինքնուրույնութիւնը և կուլտուրական անկախութիւնը:

ՎՈՍՄՇԱՊՈՒՀ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Խոսքով Դ-ի և Վոսմշապուհի բազմությունների ղեկավանները.— Օրմանյանի կարծիքը.— Խաղաղությունն Արեւելում Վոսմ Դ-ի և Հագկերտ Ա-ի ժամանակ.— Հայ գրերի գյուտը.— Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գործի կոլտուրական և քաղաքական մեծ նշանակությունը.— Գրերի գյուտի մասին հիմնական հայ ազգայունները.— Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը.— Նրա քաջիակական ծագումը.— Նրա պաշտոնը Վաղարշապատի արժունի դիվանում.— Մարկվարտի սխալ կարծիքը Առավանի հազարապետության ժամանակի մասին.— Մաշտոցի քաղաքական գործունեությունը Գողթն գավառում.— Նրա վերադարձը Վաղարշապատ և խորհրդակցությունը Սահակ կաթողիկոսի հետ.— Դանիել ասորի եպիսկոպոսի նշանագրերը.— Մաշտոցի ուղևորությունը Ասորիք.— Այբուրեքների գյուտը եղեւսիայում և նրա գծագրումը Սամոսատում.— Դանիելյան գրերի աղբյուրների տարբեր վկայությունները.— Դանիելյան տառերի մասին նորագույն կարծիքները.— Նախամաշտոցյան հայկական գրականության գոյության խնդիրը.— Դանիելյան այբուրեքի անբավարարությունը.— Մաշտոցի այբուրեքի կատարելությունը.— Գրերի գյուտի ղեկավանն ըստ Կորյունի վերջաբանի.— Կորյունի բնագրի մեջ եղած հակասությունները.— Գ. Տեր-Մկրտչյանի բացատրությունը այդ բացատրության անհավանականությունը.— Ն. Աղանցի կարևոր նոր բացատրությունը.— Գրերի գյուտի տարեթիվը ըստ Աղանցի.— Կորյունի և Ղազար Փարպեցու արժանահավատ ցուցումները.— Կորյունի վերջաբանն ընդմիջակություն է.— Գրերի գյուտի հավանական ղեկավարը.— Նշանագրերի հուրիմումը վրացերեն և աղվաներեն լեզուների համար.— Կորյունի և Խորենացու վկայությունները.— Այդ վկայությունների պատմական արժանահավատությունը.— Մաշտոցի լուսավորական լայն անդրկովկասյան գործունեության նպատակը.— Նորաստեղծ գրերի տարածումը Արևմտյան Հայաստանում.— Թեոդոսիոս Բ-ի հրամանը.— Խորենացու վկայություններն այդ մասին.— Թեոդոսիոս կայսեր բարեհաճ համաձայնության պատճառը.— Արևմտյան Հայաստանում մայրենի լեզվով դպրության հաստատման տարեթիվը։

Խոսքով Դ-ի և Վոսմշապուհի թագավորությունների տարեթիվները, ինչպես և գրերի գյուտի ճշգրիտ թվականը Հայ պատմագիտական ուսումնասիրություններում բոլորովին խճճված ու խեղաթյուրված են, գլխավորապես, Խորենացու ժամանակագրական սխալ տվյալների ազդեցությամբ։

հոսրով Դ-ը (385—387/8 թ.) թագավորել է ո՛չ ընդհանուր տարի, ինչպես մատնանշում է հորենացին¹, այլ երեք տարի, ինչպես վկայում են Սեբեոսը, Ասողիկը² և ուրիշները:

Այս վերջին վկայությունները պետք է ճիշտ լինեն, որովհետև համապատասխանում են Փարպեցու Պատմության արժանահավատ ցուցումներին:

Ղազար Փարպեցին հաղորդում է, որ Պարսկական Հայաստանի հայ նախարարները, գնալով Շապուհ Գ-ի մոտ (383/4—388/9 թ.), ամբաստանել էին հոսրով Դ-ին, որ նա գաղտնի կերպով բանակցություններ է վարում հռոմեական կայսրի հետ³: հորենացին ևս վկայում է, որ Շապուհ Գ-ը նեղացած էր հոսրով Դ-ի վրա, որովհետև նա անձնական բարեկամություն էր հաստատել հռոմեական կայսրի հետ և առանց իր հրամանի կաթողիկոս էր կարգել Սահակ Մեծին, որը ներսես Մեծի որդին էր⁴: Ղազար Փարպեցու ու հորենացու այս վկայություններից պարզ երևում է, որ հոսրով Դ-ը Հայաստանում թագավորել էր Շապուհ Գ-ի (383/4—388/9 թ.) թագավորության սկզբի տարիներում (385—387/8 թ.), իսկ Վռամշապուհհյւ Հայոց թագավոր էր նշանակվել Շապուհ Գ-ի կողմից սրա թագավորության վերջերում (387/8 թ.): Ուշագրավ է, որ ժամանակագրական այս հաշիվները կատարելապես համապատասխանում են հորենացու ցուցումներին, որը Սահակ Մեծի կաթողիկոսության տևողության մասին իր ձեռքի տակ ունեցել է վավերական ու արժանահավատ տվյալներ: Ըստ հորենացու՝ Սահակ Մեծը կաթողիկոս էր կարգվել հոսրով Դ-ի թագավորության երրորդ տարում, այսինքն՝ 388 թվին և իր պաշտոնը վարել էր 51 տարի, ուրեմն՝ 388 թվից մինչև 439 թիվը: Ըստ իս այս բոլոր թվերը մենք կարող ենք ճշտված ու հաստատուն համարել, որովհետև Դյուլորիեի տոմարագիտական ճշգրիտ հաշիվներից ևս մեզ հայտնի է, որ Սահակ Մեծը, վախճանվել էր 439 թվի սեպտեմբերի 7-ին⁵:

Ժամանակագրական այս դիտողություններից, որ հիմնված են Ղազար Փարպեցու արժանահավատ ցուցումների վրա՝ կարելի է վստահորեն հետևել, որ Վռամշապուհհյւ հաջորդել էր իր եղբորը՝ հոսրով Դ-ին, 387/8 թվին:

¹ հորենացի, III, գլ. Ծ:

² Սեբեոս, գլ. Գ, էջ 19 (Երևան, 1939) և Ասողիկ, II, գլ. Ա, էջ 73 (Ս.-Պետերբուրգ, 1885):

³ Փարպեցի, I գլ. Թ, էջ 12:

⁴ հորենացի, III, գլ. Ծ:

⁵ 84' Ed. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 135—136, ծանոթ. 40:

Պետք է ասել, որ Վոամշապուհի թագավորության սկիզբը բուրդր պատմագիտական երկերում, բացի Օրմանյանի և Լեոյի աշխատություններից¹, դրվում է կամ շորորոդ գարի իննսունական թվականներին և կամ հինգերորդ դարի սկզբներին:

Մենք կտեսնենք ներքև, որ սխալ այդ ժամանակագրությունը բացատրվում է, գլխավորապես, նրանով, որ Վոամշապուհի թագավորության տարիները պատմագիտական երկերում աշխատել են համաձայնեցնել ժամանակագրական տվյալների հետ Կորյունի վերջաբանում, որը պարզապես ընդմիջարկություն է ուշ ժամանակաշրջանի:

Օրմանյանը, իմ կարծիքով, ձիշու է որոշել նաև Վոամշապուհի թագավորության տևողությունը (389—414 թ.): Նրա այս եղրակացությունը հիմք է ծառայել Ղադար Փարպեցու ցուցումը², Վոամշապուհը, ինչպես վկայում է Փարպեցին, հասել էր խորին ծերության և գրերի գյուտից հետո, որ տեղի էր ունեցել, ինչպես կտեսնենք, մոտավորապես 393 թվին՝ ապրել էր քսան և մեկ տարի: Ըստ այսմ Վոամշապուհի թագավորության տևողությունը հավանական կլինի ենթագրել մոտ 26 տարի (387/8—շուրջ 413/4 թ.), և նրա մահը կարելի կլինի դնել մոտավորապես 414 թվին:

Վոամշապուհի ժամանակ, որը թագավորեց Հայաստանում բավական երկար, Մերձավոր Արևելքում տիրում էր կատարյալ խաղաղություն: Շապուհ Գ-ին հաջորդել էր Վոամ Դ Կրմանը (388/9—399 թ.), որը բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանում կայսրության հետ և ուներ բարեհաճ վերաբերմունք նաև դեպի քրիստոնյաները: Նաև Վոամ Դ-ից հետո Պարսկաստանում թագավորում էր բարյացակամ Հազկերտ Ա-ը (399—420 թ.), որն անհաշտ պայքար էր մղում Պարսից բարձր ազնվականության ու կղերականության դեմ, իսկ քրիստոնյաների վերաբերմամբ համերա-տար էր և բարեմիտ:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ խաղաղության հաստատման այս տարիները հայ երկրների համար, որոնք կորցրել էին իրենց անկախությունը, սգի ու հուսահատման ժամանակաշրջան էին: Ինչ Վոամշապուհը և թե Սահակ Մեծը, որոնք թագավոր ու կաթողիկոս էին դառել Արևելյան Հայաստանում Արշակունյաց թագա-

¹ Օրմանյանը, ինչպես և Լեոն Վոամշապուհի թագավորության սկիզբը համարում են 389 թվականը. տե՛ս Մ. Ա. Օ., «Տրդատէ Արտաշէս ժամանակագրական գիտողութիւններ», «Հանդ. Ամս.», 1909, № 8, էջ 243—245. Լեո, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 674, ժան. 3:

² Փարպեցի. I, գլ. ԺԱ, էջ 18, ծանոթ. 10:

վորության 387 թվի բաժանումից մեկ տարի հետո՝ չէին կարող, իհարկե, չգիտակցել, որ իրենց վիճակվել է կառավարել Հայոց երկիրն ու եկեղեցին հայ ժողովրդի քաղաքական կյանքի ամենածանր ժամանակամիջոցում: Եվ խիստ ուշագրավ է, որ Հայաստանի բաժանումից անմիջապես հետո, երբ կազմավուծված ու ցաքուցրիվ արված հայությանը սպառնում էր հուսալքման ու ալլասերման վտանգը՝ Սահակ կաթողիկոսը և Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը, Վառձապուհ թագավորի աջակցությամբ, գտան հայ ժողովրդի պահպանման ու ինքնուրույն դարգացման համար հզոր ու անհաղթելի մի զենք և ստեղծեցին հայկական գիրն ու դպրութունը:

Հայ գրերի գյուտը անշուշտ, Հայաստանում ևս, ինչպես և գոթերի ու սլավոնների մոտ, ամենից առաջ նպատակ ուներ ստեղծելու քրիստոնեական գրականություն տեղական լեզվով: Այդ անհրաժեշտ էր, որովհետև հայ եկեղեցու լեզուն ասորերենն էր կամ հունարեն, որոնք հայ ժողովրդի լայն խավերի համար բոլորովին անհասկանալի էին: Ակներև է, սակայն, որ այդ գյուտն ունեցավ նաև քաղաքական մեծ նշանակություն, որովհետև սեփական հայ գրի ու գրականության ստեղծումը մտքրեց հայությունը հին կուլտուրական ժողովուրդների շարքը և, զարթեցնելով նրա ազգային ինքնագիտակցությունը՝ արգելք եղավ հայ ժողովրդի ապաղզայնացման ու միաձուլման քաղաքականությանը, որ հինգերորդ ու վեցերորդ դարերում վարում էին Հայաստանում Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրությունը:

Ինչպես հայտնի է, Մեսրոպ Մաշտոցի հանձարեղ գործը՝ նրա հայերեն գրերի գյուտը՝ շատ բարձր գնահատության է արժանացել պատմագիտական թե հայ և թե օտար երկերում: Գերմանական գիտնական Մարկվարտը, որն առանձին մի ուսումնասիրություն է գրել հայերեն նշանագրերի գյուտի մասին՝ հիացմունքով նշել է Մաշտոցի մեծ գործի արտասովոր վեհությունը: Եթե մենք, ասում է Մարկվարտը, նկատի առնենք պատմական այն բացառիկ ծանր իրադրությունը, որի մեջ Մաշտոցը կարողացավ դարթեցնել հայ ժողովրդի ազգային գիտակցությունը, և նրա այդ գործը համեմատենք Պիպինի և նրա զինակիր Վինֆրիդի գործունեության հետ՝ այս վերջինները «խեղձ թզուկներ կերևան» համեմատությամբ մտքի այդ հսկայի՝:

Պետք է ասել, որ նույնիսկ ամենաէական խնդիրներից շատերը հայերեն գրերի գյուտի մասին, չնայած որ դրանց մասին գրված են

¹ Տե՛ս Մարկվարտ. Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց ս. Մաշտոցի, Թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913, էջ 8:

բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, մինչև այժմ դեռ պարզված չեն և մնում են վիճելի: Այդ խնդիրների լուսաբանության համար հիմնական աղբյուրներ են համարվում Կորյունի, Ղաղար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու պատմական աշխատությունները, որոնցից վերջին երկուսը հիմնվում են մեծ մասամբ Կորյունի վրա: Մի բանի մանրամասնություններ նույն այդ խնդիրների մասին կան և ուրիշ հեղինակների մոտ, որոնք օգտվել են ոչ միայն վերոհիշյալ երկերից, այլև մեզ անհայտ այլ աղբյուրներից:

Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի փոքրածավալ աշխատությունը¹, որը գրված է հինգերորդ դարի կեսերին, գրերի գյուտի պատմության ամենագլխավոր աղբյուրն է: Սակայն այս ամենահին աղբյուրի մեջ անգամ, ինչպես մատնացույց են արել բանասերները, հաճախ պատահում են թերասություններ ու մինչև իսկ ակներև հակասություններ²: Ադոնցը միանգամայն ճիշտ դիտել է, որ մեր ձեռքը հասած Կորյունի աշխատության բնագիրը չի կարող համարվել նախնական, որովհետև հետագա դարերում այս երկը ենթարկվել է խմբագրական վերամշակման³: Ընդ իրոք, այս հզորակացությանը դժվար չէ հանգել, եթե նկատի ունենանք այն հատվածները, որոնք Ղաղար Փարպեցին քաղել է Կորյունից: Փարպեցին, ըստ երևույթին, իր ձեռքի տակ ունեցել է Կորյունի աշխատությունը նախնական հին խմբագրությամբ:

Մեսրոպ Մաշտոցի մասին կենսագրական տեղեկություններ, դժբախտաբար՝ բավական աղքատիկ, տալիս է, գլխավորապես, Կորյունը, որի երկը՝ «Պատմութիւն վարուց և մահուան առն երանելոյն սրբոյն Մաշտոցի վարդապետի, մերոյ թարգմանչի», ամբողջովին նվիրված է իր ուսուցչի կյանքին ու գործունեությանը:

Կորյունը, ինչպես և բոլոր հին հեղինակները, հայերեն գրերի հնարողին անվանում է Մաշտոց⁴: Սրա վիճելի Մեսրոպ անունն առաջին անգամ հանդիպում է ավելի ուշ շրջանի երկերում՝ «Պատ-

¹ Այս աշխատության մեր ձեռքը հասած երկու խմբագրություններից հինը և իսկականը ընդարձակ խմբագրությունն է. տե՛ս Նուրայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900, էջ 12 և 397—401:

² Տե՛ս Н. Марр, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, СПб. 1903, էջ 32 և Месроп Тер-Мовсисян, История перевода Библии армянский язык, СПб., 1902, էջ 1—27:

³ Адоңц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 341:

⁴ Գրվում է նաև Մաշոց, Մաշոց, Մաթոց. տե՛ս Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды, М., 1903, էջ 315:

մութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի» գրվածքում¹ և Խորենացու Պատմութիւն մեջ, Համաձայն Կորյունի վկայութեան՝ Մաշտոցը Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղից էր և այդ գյուղի բնակիչ Վարդանի որդին էր։ Մ. Էմինը, նկատի առնելով Մաշտոցի հոր Վարդան անունը և նրա ծննդավայր Տարոնը՝ կարծում է, որ Մաշտոցը ծագում էր Մամիկոնյանների նախարարական տոհմից²։ Ինչպես հայտնի է, միշտ և նորապէս ուսումնասիրութիւններում հատուկ մի ձգտում կա հայկական գրականութեան ու կուլտուրայի մշակներին համարել բարձր ազնվականութեան ներկայացուցիչներ։ Այդ ոչ միայն վիճելի է, այլև անպայմանորեն սխալ է։ Իմ նախորդ աշխատութիւններից մեկում ես արդեն պարզել էի, որ հայ պատմագիր Ղազար Փարպեցին, որին նույնպես համարել էին ազնվական և ազգական Մամիկոնյանների տոհմի, իրապես «անազատ» շինական էր Փարպի դուղից³։ Թեպետև յոթերորդ դարի «Անանուն ժամանակագրութեան» մեջ ասված է, որ «Մեսրոպը Երանելի և Հացեկաց Տարանայ, յազատ տանէ»⁴, սակայն այդ մասին տեղեկութիւններ չեն տալիս ոչ Կորյունը, ոչ էլ Փարպեցին։ Ուշագրավ է, որ Փավստոսի կարեւոր մի վկայութեան մեջ Հացեկացն անվանված է «կարճագատների» գյուղ⁵։ Ինձ թվում է, որ այս վերջին վկայութիւնից կարելի է հետեցնել, որ Մաշտոցը ոչ թե մանր ազնվական «ազատ» էր, այլ արտոնյալ այն ազատ գյուղացիների դասիցն էր, որոնք պարտավոր էին ծառայել ռամիկ հեծելազորքի շարքերում⁶։

Բանասերները սովորաբար մատնանշում են, որ Մաշտոցն աշակերտել էր Ներսես կաթողիկոսին (+373 թ.)։ Այս տեղեկութիւնը, որ գտնվում է «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի» երկում և Խորենացու Պատմութեան մեջ⁷, ինչպես միանգամայն ճիշտ նկատել է Խալաթյանը, չէ կարող ստույգ լինել, որովհետև այդ մասին ևս հիշատակութիւն չունեն Կորյունը և Ղազար Փարպեցին⁸։ Այս

¹ Տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», Զ. Վենետիկ, 1853, էջ 83 և 110։

² Տե՛ս «Исследования и статьи Н. О. Эмина», М., 1896, էջ 208։

³ Տե՛ս իմ աշխատութիւնը՝ «Դիտողութիւններ Հին Հայաստանի շինականների դրութեան մասին մարդպանութեան շրջանում», Երևան, 1925, էջ 34։

⁴ Տե՛ս Ա. Արաքսամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երևան, 1944, էջ 389։

⁵ Փավստոս, III, գլ. ԺԹ։

⁶ Տե՛ս իմ աշխատութիւնը՝ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 118—119։

⁷ Տե՛ս «Սոփերք Հայկականք», է Վենետիկ, 1853, էջ 28 և Խորենացի, IV, գլ. Խէ։

⁸ Халатьянц, Армянские Аршакиды, էջ 317։

վերջինները հաղորդում են միայն, որ մանկական հասակում Մաշտոցը կրթություն էր ստացել հելլենական դպրոցում:

Խոսքով Դ-ի թագավորության ժամանակ (385—387/8 թ.), ինչպես վկայում են Կորյունը և Ղազար Փարպեցին, Մաշտոցը եկավ Արշակունիների մայրաքաղաքը, Վաղարշապատ, և ծառայում էր այստեղ արքունի դիվանում Առավան հազարապետի ձեռքի տակ: Կորյունի և Ղազար Փարպեցու համապատասխան վկայությունները, որ ըստ իս սխալ են մեկնված պատմագիտական ու բանասիրական երկերում, ավելորդ չեն համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

1. Կորյուն [Գ], էջ 36—37, հրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, (Երևան, 1941):

«Ապա [Մաշտոցը] եկավ, հասավ Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների արքունիքը, մնաց արքունի դիվանում և եղավ արքայի տված հրամանների սպասարկող՝ Հայոց մեր աշխարհում ոմն Առավանի հազարապետության ժամանակ, նա տեղյակ ու հմուտ դառավ աշխարհական կարգերի և իր զինվորական արվեստով հաճելի եղավ իր զորականներին: Եվ այնտեղ ուշի-ուշով հետևեց աստվածային գրքերի ընթերցանությանը, որով կարճ ժամանակում լուսավորվեց և համակվեց, խորամուխ եղավ աստվածային հրամանների էությունը, նաև ամեն նախապատրաստություններով զարդարեց իր անձը և պաշտոնավարեց իշխանների մոտ»:

[«Եկեալ հասեալ ի դուռն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն: Եւ անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց, որով առժամայն լուսաւորեալ և թեամուխ միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս, և ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն»]:

2. Ղազար Փարպեցի, I, գլ. Ժ, էջ 13:

«Իր մանկության օրերում նա [Մաշտոցը] ուսում ստացավ հույն դպրոցում. նա զինվորություն արեց Հայոց Խոսրով

¹ Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ „Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самообитность“, Ереван, 1941, էջ 13.

թագավորի արքունիքում, կարգվելով արքունի գրագիր դպիր-
ների խմբում. այդ ժամանակ արքունի դպիրները ասորի ու
հուլն գրով էին վարում Հայոց թագավորների գործերը՝ վճիռ-
ներն ու հրովարտականները»:

[Ըստ տեղական իրոյ ուսեալ դպրութիւն զյոյն, զին-
ուորեալ ի դուռն Հայոց արքային խոսորովայ, կարգեալ յերամ
մատենագիր արքունի դպրացն. վասն զի ասորի և յոյն գրով
վարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիր-
քըն, զվճռոցն և զհրովարտակացն»]:

Ոմանք կարծում են, որ Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու այս
վկայութիւններում կա մի որոշ հակասութիւն: Ըստ Կորյունի՝ Մաշ-
տոցը պաշտոն էր վարել արքունի դիվանում Առաւանի հազարապե-
տության ժամանակ, իսկ համաձայն Փարպեցու՝ Հայոց խոսրով Դ
թագավորի ժամանակ: Այս հակասութիւնը մատնանշել է Մարկ-
վարտը և սխալ ենթադրութիւն է արել, որ իբր թե խոսրով Դ-ից հե-
տո և Վռամշապուհից առաջ Հայաստանում իշխել է հազարապետ
Առաւանը¹: Մարկվարտի այս կարծիքը պարզապէս թյուրիմացու-
թյան արդյունք է: Առաւանը, ինչպէս դժվար չէ կոահել, Հայոց աշ-
խարհի հազարապետ էր խոսրով Դ-ի ժամանակ, ուստի և կարելի է
վստահորեն ենթադրել, որ Կորյունի նախնական բնագրում, հավա-
նորեն, մատնանշված է եղել, որ Մաշտոցը ծառայել էր Հայոց խոս-
րով թագավորի արքունիքում Առաւան հազարապետի ձեռքի տակ²:

Կորյունի և Ղազար Փարպեցու վերևում բերված վկայութիւննե-
րից երևում է նաև, որ Մաշտոցը, ընդունված լինելով «մատենագիր
դպիր»-ների խմբի մեջ, ծառայել էր արքունի դիվանում իբրև զինվոր
ու հասարակ գրագիր: Ինչպէս հայտնի է, հայագետ գիտնականնե-
րը³, գրեթե բոլորն առանց բացառության, հիմնվելով խորհնացու
սխալ վկայության վրա՝ կարծել են, որ Մաշտոցը թագավորական
պալատում վարել էր դիվանապետի կամ քարտուղարի բարձր պաշ-
տոնը: Այս պնդումը, որ հակասում է Կորյունի և Փարպեցու վկայու-
թիւններին, ճիշտ չէ: Մաշտոցի պաշտոնը, ինչպէս դժվար չէ հա-
մոզվել, համապատասխանում է այն զինվոր-գրագիրների պաշտո-
նին, որոնք ստորին ծառայողներ էին հռոմեական բարձր պաշտոն-

¹ Տե՛ս Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, Թարգմ. Ա. Վար-
դանյանի, Վիեննա, 1913, էջ 12—13 և 58:

² Տե՛ս իմ աշխատութիւնը՝ „Месроп Маштоц“, էջ 12:

³ Տե՛ս „Исследования и статьи Н. О. Эмина“. էջ 206. К. Aslan, Études historiques, էջ 212. Ան, Հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 679, Մ. Արեղյան, Հա-
յոց հին դրականության պատմութիւն, Երևան, 1944, Ա., էջ 72 և ուրիշներ:

յաների դիվաններում և անվանվում էին «գրասենյակայիններ» (oficiales կամ scrinarii)¹, Այս գինվոր-գրագիրները, ինչպես մասնացույց է արել Ադոնցը, գինվորական շորերով էին և համարվում էին գինվորական ծառայության մեջ, թեև չէին կցված գործող զորաբանակին²։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, լինելով «կարճագատ» գյուղացի, պետք է վարած լիներ արքունիքում գործակալական ստորին պաշտոն³։

Մաշտոցի ծառայությունը Վաղարշապատում երկար չտևեց։ Կարճ ժամանակից հետո նա դառավ կուսակրոն հոգևորական և իր աշակերտների հետ գնաց Դոդթն գավառ և, դբաղվելով այնտեղ բարոյչական գործով՝ աշխատեց սարածել հեթանոս դողթնեցիների մեջ քրիստոնեական կրոնը։ Իր այս բարոյչական գործունեության ժամանակ, ինչպես հաղորդում են վերոհիշյալ աղբյուրները, Մաշտոցը մեծ դժվարությունների հանդիպեց, որովհետև եկեղեցու պաշտամունքը կատարվում էր Հայաստանում հունարեն և ասորերեն լեզուներով և դեռևս չկային Ասավածաշնչի ու եկեղեցական գրքերի հայերեն թարգմանություններ։ Համաձայն Փավստոսի Վկայության՝ քրիստոնեական կրոնը Հայաստանում ընդունեցին

«Ոչ թե գիտակցաբար, հուսով կամ հավատով, ինչպես որ հարկավոր էր, այլ ընդունեցին քշերը, որոնք ծանոթ էին հունարեն կամ ասորերեն գրագիտական տարերքին՝ միայն սրանք փոքր ի շատե հասկանում էին այդ կրոնը։ Իսկ նախարարների և շինականների մյուս խառնադանջ բազմությունը, որոնք այդ գրագիտության արվեստին ծանոթ չէին՝ եթե վարդապետները, գիշեր ու ցերեկ նստած, ամպերի նման այդ ուսմունքը նրանց վրա հոսեցնեին ինչպես հորդահեղեղ սաստիկ անձրև, նրանցից ոչ մեկը ոչնչից ոչինչ և ոչ մի խոսք, ոչ կես խոսք, ոչ չնչին մի բան և ոչ մի նշույլ իրենց լսածներից չէին կարող հասկանալ և մտքերը պահել»։

[«Ոչ եթե որպես պարտն էր գիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, թայց միայն սակաւ ինչ որք զհոնդամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի

¹ Տե՛ս Ս. Виллемс, Римское государственное право, перевод Бодянского, Кнел. 1888, էջ 510, 663—667. E. Kuhn, Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reichs, Erster Teil, Leipzig, 1864, էջ 156 և հետ.։

² Տե՛ս Ադոնց, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 137.

³ Տե՛ս իմ աշխատությունը՝ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 120—122.

շատէ: Իսկ որք արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին այլ խառնադանձ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն և կամ շինականութեանն, և ի՞նչ զցայդ և զցեբրել նըստեալ վարդապետացն և ըստ նմանութեան ամպոցն իբրեզյորդահեղեղ ինչ անձրեաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին, ոչ ոք ի նոցանէն և ոչ մի ոչ, և ոչ մի բան, և ոչ կէս բանի, և ոչ դոյզն յիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն, և ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի»¹:

Ինչպէս երևում է Կորյունի վկայություններից, հենց Գողթնում եղած ժամանակ Մաշտոցը միտք հղացավ, որ հեթանոսության ու մազդեականության դեմ կռիւն միակ հաստատուն միջոցն է հայերեն դպրութիւնը և քրիստոնեական եկեղեցու պաշտամունքի կատարումը հայերեն լեզվով: Գողթնից Մաշտոցը վերադարձավ Այրարատյան գավառը Սահակ կաթողիկոսի մոտ², որին նա պատրաստակամ ու հավան գտավ իր մտածմունքին: Երբ նրանք, հարցուփորձ ու որոնումներ անելիս, այս մեծ խնդրի մասին տեղեկացրին Վռամշապուհ թագավորին՝ սա պատմեց նրանց, որ հայոց լեզվի նշանագրեր, ինչպէս իրեն հայտնել են, պատահաբար դտել է Դանիել անունով ասորի եպիսկոպոսը: Սահակի և Մաշտոցի խընդիրքով թագավորն ուղարկեց Վահրիճ անունով մի պաշտոնյայի Աբել քահանայի մոտ, որը Դանիել եպիսկոպոսի ազգականն էր: Աբելը, ստանալով թագավորի հրովարտակը, գնաց Դանիելի մոտ և, տեղեկանալով խնդրին, ուղարկեց նշանագրերը Հայոց թագավորին ու կաթողիկոսին (ըստ Կորյունի՝ Վռամշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարում):

Սահակն ու Մաշտոցը, պատմում է Կորյունը, ստանալով պատահական կերպով գտնված («զյանկարծագիւտն») նշանագրերը՝ հավաքեցին թագավորի կարգադրութեամբ մանկահասակ մանուկներ և մոտ երկու տարի նրանց սովորեցրին դրանցով գրագիտութիւն: Բայց շուտով համոզվեցին, որ Դանիելյան գրերը, ծագած լինելով ուրիշ դպրութիւններից՝ չեն կարող ճշտութեամբ արտահայտել հայերեն լեզվի վանկերն ու կապող հնչյունները: Ուստի և Մաշտոցը, որն այդ ժամանակ ստացել էր վարդապետական աստիճան, թագավորի հրամանով և Սահակ կաթողիկոսի համաձայնութեամբ գնաց մանուկների մի խմբի հետ Ասորիք (ըստ Կորյունի՝ դարձյալ Վռամշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարում):

¹ Փավստոս, III, գլ. ԺԳ, էջ 33:

² Ըստ 'Լազար ֆարպեցու վկայութեան' Մաշտոցը Գողթնում մնացել էր մինչև Վռամշապուհի թագավորութեան հինգերորդ տարին (I, գլ. Ժ):

Կորյուների վկայությունների մեջ, անշուշտ, ժամանակագրական անձշտություն կա: Կորյուների ասելով՝ Դանիելյան նշանագրերը Հայաստան էին ուղարկվել Վոսաձապուհի թագավորության հինգերորդ տարում: Այդ տառերով Մաշտոցն ու Սահակը մանուկներին փրագիտություն էին սովորեցրել երկու տարի: Իսկ այնուհետև Վոսաձապուհի դարձյալ հինգերորդ տարում Մաշտոցը ղնացել էր Ասորիք:

Կորյուների այս ահեհրե սխալն ուղղելու համար տարբեր ենթադրություններ են արված: Մարկվարտը կարծում է, որ Կորյուների հատվածը՝ «Իբեև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր»՝ հետին սխալ լուսանցագրություն է՝ Ոմանք «ամս երկու»-ն ուղղում են կարգում են «ամիսս երկու»: Իսկ Աճառյանը ենթադրում է, որ Կորյուների մոտ առաջին «հինգերորդ»-ը պետք է կարգալ «երրորդ»: Նրա կարծիքով՝ Կորյուների ձեռագրում գրված է եղել «երդ» պատվի նշանով, որը փոխանակ «երրորդ» կարդացվելու թյուրիմացաբար կարդացվել է «հինգերորդ»:

Ըստ իս բոլոր այս ուղղումներն էլ հնարավոր են և միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ վերոհիշյալ երկու «հինգերորդ»-ներից անփոփոխ պետք է սլահել երկրորդը:

Գալով Ամիգ և Եղեսիա՝ Մաշտոցը ներկայացավ տեղական Ակակիոս և Բաբիլոս եպիսկոպոսներին, որոնք նրան ընդունեցին սիրով և մեծարանքով: Իր հետ տարած աշակերտներին նա բաժանեց երկու խմբի, որոնցից մեկը պետք է սովորեր Եղեսիայում ասորական գրություն, իսկ մյուսը Սամոսատում՝ հունական գրություն:

Ինքը՝ Մաշտոցը, շարունակելով աշխատել հայերեն այբուբենի վրա՝ վերջապես հնարեց հայոց լեզվի նշանագրերը: Համաձայն Կորյուների՝ նա այդ տառերին անուններ տվեց, դասավորեց որոշ կարգով և հորինեց վանկերով ու կապերով կարդալու համար:

Այբուբենի գյուտը Եղեսիայում անելուց հետո՝ Մաշտոցը ղնաց Սամոսատ, որը գտնվում էր Եփրատ գետի ափին, և այնտեղ, Հռոփանոս հույն գեղագրի աշակցությամբ, ճշտորեն ու վերջնական կերպով որոշեց նշանագրերի գծադրությունները: Այնուհետև իր աշակերտները Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ նա

¹ Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, Թարգմ. Վարդանյանի, էջ 26, ծան. 1:

² Աճառյան, Երկու ուղղում Կորյուների մէջ, «Տեղեկագիր Արմֆանի», 1941, № 1 (6), էջ 169—170:

ձեռնարկեց Աստվածաշնչի թարգմանությանը, սկսելով Սողոմոնի առակների գրքից, որն արտագրվեց Հոռփանոսի ձեռքով:

Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում Մաշտոցն իր աշակերտների հետ վերադարձավ Ասորիքից Վաղարշապատ, ուր նրան մեծ ցնծությամբ ընդունեցին թագավորը, կաթողիկոսը և նախարարների բազմությունը:

Այնուհետև Մաշտոցն իրեն ամբողջովին նվիրեց լուսավորական գործունեության: Սահակ կաթողիկոսի հետ նա բաց արեց դպրոցներ, որոնց մեջ երեխաներին սովորեցնում էին հայերեն այբուբենը: Միաժամանակ նա թարգմանում էր Աստվածաշնչի գրքերը ու նաև ուրիշ երկեր:

Հայերեն նշանագրերի գյուտի մասին, բացի Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու աղքատիկ վկայություններից, կան մի քանի տեղեկություններ նաև Մովսես Խորենացու և ուշ ժամանակաշրջանի ուրիշ հեղինակների գրվածքներում: Սակայն այդ տեղեկությունները, դժբախտաբար, մեծ մասամբ կասկածելի են և բիշ հավանական:

Հայերեն այբուբենի խնդրի ուսումնասիրման ժամանակ, նախ և առաջ, հարց է առաջանում նախամաշտոցյան գրերի մասին, որոնք անվանվում են Դանիելյան, և ծագում է նույնպես ընդհանուր մի խնդրի նախամաշտոցյան հայկական դրականության գոյության մասին, որի համար օգտագործվել են այդ գրերը:

Այդ հարցերի մասին ինչպես հայտնի է, գրել են և գրում են խիստ շատ, բայց, այնուամենայնիվ, դրանք դեռ մինչև այժմ վեճերի ու հակաճառությունների առարկա են: Բացատրվում է այդ նրանով, որ այս հարցերի մասին մեր ձեռքը հասել են կամ աղքատիկ և կամ մոլթ ու անստույգ տեղեկություններ:

Անբավարար են, ամենից Խաչ, աղբյուրների վկայություններն այսպես կոչված Դանիելյան գրերի մասին: Մաշտոցի աշակերտ Կորյունը Դանիելյան գրերն անվանում է «նշանագիրս աղիպաբետաց հայերէն լեզուի»: Իր աշխատության մի ուրիշ տեղում նա մատնացույց է անում, որ այդ գրերը երկար ժամանակ մոռացության են հղել տրված և երևան են եկած պատահական կերպով,

«Երբ նրանք [Սահակը և Մաշտոցը],—ասում է Կորյունը,— հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի վանկերն ու կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար,—մանավանդ որ, իրապես, նշանագրերը, որ ուրիշ լեզվից էին առնված՝ անտեսված էին և սլատահաբար նորից էին գտնված»...

[Բնական լեզուի վերայ հասնել, թէ չեն բաւական նշանագիրքն

ողջ ածել զսիւղոբայս և զկապս հայերէն լեզույն, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք դիպեցան»¹։

Ղազար Փարպեցին ևս վկայում է, ինչպես և Կորյունը, որ բարեպաշտ այր Դանիել եպիսկոպոսի մոտ գտնվում էին «նշանագիրքն հայերէն»², իսկ Մովսէս Խորենացին մատնացույց է անում, որ թագավորի պատվիրակ Վահրիճը Հաբել քահանային հետն առած՝ միասին գնացին Դանիելի մոտ և նրանից տեղեկութիւն ստացան «վազընջուց գրված» նշանագիր տառերի մասին։

«Սահակը և Մաշտոցը,—ասում է Խորենացին,—ծանոթանալով դրանց, մի քանի տարի սովորեցրին նրանցով տղաներին, բայց տեղեկացան ու իմացան, որ այն նշանագրերը, մուրացված զծագրումները, բավական չեն և չեն կարող ճշգրիտ կերպով արտահայտել առանձին առանձին հայերեն բառերի հնչյունները»։

[«Որոց ուսեալ, և թեաժևով ընդ նոսա տղայոց դամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական ունու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգեանայ բառից հայկականաց հաղներգաբար, մուրացածոյին այնուիկ զծագրութեամբ»]³։

Հայ մշուս հեղինակները ոչ միայն մատնանշում են այդ այբուբենի պակասավորութիւնը, այլև ճշտիվ որոշում են նրա տառերի թիվը։ Օրինակ, Վարդան պատմագիրը, որ ասարում էր 13-րդ դարում, հաղորդում է, որ

«Սրա [Վռամշապուհի] հինգերորդ տարում և Շապուհի որդի Արտաշիրի առաջին տարում՝ սուրբ Մեսրոպը ստեղծեց հայերեն դպրութիւնը՝ քսանեակու գիր, հին ժամանակներից մնացած, որ գտնված էին Դանիել Ասորու մոտ, իբրև մեր լեզվի հնչյունների պարզաբանման համար անբավարար մեր նախնիքներից անտեսվել էին. նրանք բավարարվել էին, գործածելով հույն, ասորի և պարսիկ գրերը»։

[«Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշրի որդւոյ Շապհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն. քսան և երկու գիր առ Դանիէլի Ասորւոյ դսեալ ի հին ժամա-

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեղյանի, Երեւան, 1941, էջ 16։

² Փարպեցի 1, գլ. Ժ, էջ 14։

³ Խորենացի, III, գլ. ՄԲ։

նակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եզլ յառաջնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք»¹։

Ուրիշ ավելի հին աղբյուրներում, «Անանուն ժամանակագրութիւն» մեջ² և «Ժմաստութիւն Դավթի քերգողի» հատվածում³, ուր վերագրվելու է 7-րդ դարի մատենագիր Դավիթ Հարթացուն, մատնանշվում է, որ Դանիելյան այբուբենն ուներ 29 կամ 24 տառ։

Ինչպես տեսնում ենք, մեջ բերված այս աղբյուրների վկայությունները հաստատում են, որ դեռ Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ դոյություն են ունեցել այսպես կոչված Դանիելյան նշանագրերը, որոնք, ըստ երևութիւն, օգտագործել էր Մաշտոցը հայերէն լեզվի հնչյունական առանձնահատկութիւններին համապատասխանող իր լրիվ այբուբենը կազմելու ժամանակ։ Աղբյուրների մեջ, թե հին և թե նոր, չկան ուղղակի ու ճշտորոշ ցուցումներ⁴, որ իբր նախամաշտոցյան նշանագրեր հնարել է Դանիել ասորի եպիսկոպոսը, ինչպես այդ առանց բավարար հիմքի պնդում են Կիսնականներից ոմանք⁵։

Եվ ինձ թվում է, որ կարող է իրավացի լինել ն. Մառը, որը կարծում էր, թե Մաշտոցից դեռ առաջ հայերեն նշանագրերը հնարել էին անհայտ ասորի միսիոներները Հայաստանի հարավ-արեւելքում⁶։ Պետք է սակայն նաև մատնանշել, որ Զ. Աճառյանը «էջմիածին» ամսագրում լույս տեսած իր հոդվածում Դանիելյան գրերի մասին հայտնել է ուշագրավ մի նոր կարծիք։ Աճառյանը ենթադրում է, որ Դանիելյան տառերը «ուրիշ բան չէին, եթե ոչ ինչ որ արամեական հնացած տառեր», որոնք թյուրիմացաբար հայերեն տառեր էին համարվել «արամեական և արամյան (հայ) բառերի շփոթութիւնից»⁷։

Դանիելյան կոչված գրերի գոյութիւնն փաստի հետ սերտ կապ

¹ Վարդան, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 49 (ղյ. Ին)։

² Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 389։

³ Տե՛ս Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Դավիթ Հարթացի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 30—31։

⁴ Ոացառութիւն է կազմում վերահիշյալ «Անանուն ժամանակագրութիւն»-ը, որի մեջ, հակառակ մյուս աղբյուրների, ասված է, որ Հայոց Սահակ հայրապետի ժամանակ «ղպրութիւն հայերէն լեզուի քսան և ինն գրով է Դանիէղէ փիղիսոփայէ Ասորոց կարգեցաւ»։ Տե՛ս Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 389։

⁵ Տե՛ս Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 351. Ըարիվարո, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 43—46 և ուրիշ։

⁶ Марр, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград. 1915, էջ 34։

⁷ Տե՛ս Զ. Աճառյան, Երեք հարց Մեսրոպյան այբուբենի շուրջը, «էջմիածին», 1946, օգոստոս—հոկտեմբեր, էջ 38—39։

ունի մի այլ կարևոր խնդիր, թե արդյոք գոյութիւն ունեցե՞լ է նաև նախամաշտոցյան հայ գրականութիւն, որն օգտվել է Դանիելյան այդ հին ալբուքներից:

Ինչպես հայտնի է, գիտնականների մեծագոյն մասն այս խնդիրը լուծել է այն իմաստով, որ Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գլուտիդ առաջ Դանիելյան կամ այլ նշանագրերով հայ դպրութիւն գոյութիւն չէ ունեցել: Նրանք, ղլխավորապես, մատնանիշ են անում, որ այդ գրականութիւնից չէ պահպանվել և ոչ մի հետք և չկան այդ մասին նաև պարզորոշ գրավոր տեղեկութիւններ: Ընդհակառակը, աղբյուրները պարզ ու աներկմիտ ասում են, որ Մեսրոպյան ալբուքների գլուտից առաջ ժամասացութիւնը կատարվել է Հայաստանում օտար լեզուներով և հայ երիտասարդութիւնը ասորական կամ հունական դպրոցներում սովորել է ասորերեն կամ հունարեն լեզուները:

Սակայն, հակառակ այս գերիշխող կարծիքի, գիտնականներից ոմանք պնդում են¹, որ հայ գրականութիւն գոյութիւնը մինչև հինգերորդ դարը, այսինքն՝ մինչև Մեսրոպյան գրերի գլուտը, ավելի քան հավանական է:

Նշողութ այս ենթադրութիւն ամենահամոզիչ ապացոյցը նրանք համարում են այն, որ հինգերորդ դարի հայ գրական լեզուն և թարգմանական գրականութիւնն ունեն այնպիսի կատարելութիւն ու գեղեցկութիւն, որոնք, նրանց կարծիքով, չէին կարող ստեղծված լինել մի քանի տասնամյակների ընթացքում:

«Հինգերորդ դարի սկզբում,—ասում է Մ. Տեր-Մովսեսյանը,—չկային հայ գրականութիւն ու հայերեն ալբուքներ, գոյութիւն չուներ նաև Աստվածաշնչի ամբողջական կամ մասնակի թարգմանութիւնը. հետևապես՝ չկար նաև մշակված լեզու, և հանկարծ, կարծես թե կախարդական ձևերի շարժումով, միայն 20—30 տարվա ընթացքում՝ այդ բոլորն առաջանում է և հասնում է ամենաբարձր կատարելութիւն:..... Մի՞թե կարող է այդ մեզ բավարարել»²:

Մեջ բերված այս նկատառումը, որ ամենալուրջ ապացոյցն է համարվում հօգուտ հայ գրականութիւն գոյութիւն չորրորդ դարում

¹ Տե՛ս Գաբրաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Գ, էջ 39 և 69—71. М. Тер-Мовсисян, История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902, էջ 17—27. Ա. Արամանյան, Նախամեսրոպյան հայկական գրականութիւն հարցը, Պետական Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, № 1, Երևան, 1941, էջ 41—52 և ուրիշ:

² Տե՛ս Месроп Тер-Мовсисян, История перевода Библии на армянский язык, էջ 15:

կամ նաև առաջ՝ չէ կարող ընդունվել իբրև անդրդվելի ու անվիճելի մի փաստարկ։ Պետք է, ամենից առաջ, նկատի ունենալ, որ լեզուն ու կուլտուրան մարդպանական Հայաստանի, որը նախորդ յոթ դարերի ընթացքում ունեցել էր պետական ինքնուրույնություն և հասել էր տնտեսական ու սոցիալական զարգացման բավական բարձր աստիճանի, չէ կարելի, հարկավ, համեմատել լեզվի ու կուլտուրայի հետ նախնադարյան հետամնաց ժողովուրդների։ Ինչպես հայտնի է, հայերը դեռ մինչև Մեսրոպյան այբուբենի գյուտը ունեցել են բերանացի հարուստ բանահյուսություն, որի լեզուն, ինչպես ընդունում են զրականագետները, բոլորովին նման է հինդեորդ դարի զրականության լեզվին։ Այդ երկու լեզուների նույնությունը որոշել են բանասերները, որոնք ուսումնասիրել են Փավստոսի Պատմությունը, որի մեջ, ինչպես հայտնի է, լայն կերպով օգտագործվել էր պատմական բովանդակություն ունեցող ժողովրդական բանահյուսությունը¹։

Ինչ վերաբերում է գիտնականների ցուցումներին հայերեն Աստվածաշնչի լեզվի մասին, որի մեջ, իրոք, ճշտորեն ու լիալիս վերարտադրված են ասորական կամ հունական ընթերցի ներություններն ու առանձնահատկությունները՝ թարգմանական այդ լեզվի էատարելությունը, ինչպես դժվար չէ կռահել, բացատրվում է ո՛չ թե նրանով, որ զրականությունը գոյություն է ունեցել հինդերորդ դարի սկզբից շատ առաջ, այլ, ըստ երևույթին, նրանով, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվելուց հետո Աստվածաշնչի մասնակի թարգմանություններ գրեթե ամբողջ մեկ դարի ընթացքում գոյություն են ունեցել հայերի մոտ բերանացի հաղորդամար։

Ինձ թվում է, որ նախամեսրոպյան հայ զրականության օգտին արտահայտվող գիտնականները խիստ չափազանցում են Դանիելյան այբուբենի դերն ու նշանակությունը։ Նրանք բոլորովին աչքաթող են անում, որ այդ այբուբենը, ինչպես որոշակի մատնանշում են աղբյուրները, անբավարար էին և պիտանի չէին զրականությունը սպասարկելու համար։

Ավելի քան հավանական է, անշուշտ, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում հաստատվելու ու տարածվելու հենց ընթացքում այնտեղ առաջանալու էր միաժամանակ հայերեն այբուբենի և քրիստոնեական պաշտամունքի զրքերի թարգմանման պահանջը։ Եվ միանգամայն հավանական կարելի է համարել, որ քրիստոնեության սկզբից հենց, ինչպես այդ երևում է աղբյուրների որոշ ակնարկ-

¹ Տե՛ս Ստ. Մալխասյան, Ուսումնասիրություն Փավստոս Բուզանդի պատմության, Վիեննա, 1896։

ներից, կարող էին փորձ արած լինել ստեղծելու հայերեն դպրութիւն, գլխավորապես, սեմական լեզունների այբուբենների օգնութեամբ հարավային Հայաստանում: Ասորական միսիոներների, կամ թերեւս իր՝ Դանիելի, այս առաջին փորձը ո՛չ թէ այն էր, որ նրանք այբուբեն էին հնարել հայերեն լեզվի հնչյունաբանութեանը համապատասխանող, այլ միայն այն, որ նրանք օտար լեզվի նշանադրերն աշխատել էին կիրառել հայերեն լեզվի համար:

Նրանց կազմած այբուբենը, որը թերակատար էր և անգործադրելի, չէ կարելի, իհարկե, իբրեւ համարժեք գործ համեմատել Մեսրոպ Մաշտոցի գլուտի հետ, որն առաջին անգամն էր պարզաբանել հայկական հնչյունաբանութեան դժվարին ու բարդ առանձնահատկութիւնները: Որոշած լինելով հայերեն լեզվի բոլոր ձայնավոր ու բաղաձայն հնչյունները՝ հայ ֆոնետիկայի այս հանճարեղ հիմնադիրը ստեղծել է ո՛չ թէ մեռելածին, այլ կենսական ու անմահ այբուբեն, որը պիտանի էր գրականութիւնը սպասարկելու համար:

Եվ միանգամայն ակնեւն է, որ հենց շնորհիվ Մաշտոցի մեծ գլուտին հնարավոր եղավ ստեղծել և լայնորեն դարգացնել հայ գրականութիւնը և գիտութիւնը:

Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի գլուտի ժամանակի մասին սկզբնաղբյուրների հաղորդած ժամանակագրական տեղեկութիւնները, ինչպես հայտնի է, խիստ հակասական են ու խճճված:

Սկսած դեռ Զամչանից, որն իր եռահատուր պատմութիւնը դրել է 18-րդ դարում, այս հարցը բազում անգամ ենթարկվել է հատուկ քննութեան, սակայն մինչև այժմ վերջնական կերպով լուծված չէ:

Պետք է ասել, որ ընդհուպ մինչև վերջին ժամանակները գիտնականների մեծագույն մասը միանգամայն անտարակուսելի էին համարում, որ Մեսրոպյան այբուբենի գլուտի ժամանակը ճշտիվ որոշվում է հինգերորդ դարի սկզբում՝ 404—406 թվերին: Այս թվականը ստացվում է, իրոք, ժամանակագրական այն ցուցումների հիման վրա, որոնք գտնվում են Կորյունի պատմական երկի վերջում: Կորյունի այս վկայութիւնը մեջ եմ բերում ամբողջութեամբ: «Եվ արդ, — ասված է Կորյունի պատմութեան վերջաբանում, — Երանելիի հավատքի տարիների հաշիվը լինում է քառասունհինգ տարի, և Հայոց դպրութիւնից մինչև սրբի վախճանը՝ երեսունհինգ տարի, որ այսպես են համարվում. Պարսից արքա Կրմանը թագավորել է վեց տարի և Հագկերտը՝ քսանհմեկ տարի [և Վռամը տասնևութ տարի], և Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին:

Եվ արդ՝ սուրբ հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կըրման արքայի շորրորդ տարուց մինչև Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին, և Հայոց դպրութիւնն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց»:

[«Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելոյն ամբ քառասուն և հինգ, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն և հինգ, որք համարին այսպես. Թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս քսան և մի [և Վռամայ ութ և տասն] և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ վախճանեցաւ երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի շորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ, և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»]:

Կորյունի պատմության այս վերջաբանում հայ դպրության սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված Հազկերտ Ա-ի (399.—420) ութերորդ տարում և 35 տարի Մաշտոցի մահից առաջ, որը, ինչպես հայտնի է², վախճանվել է հայոց մեհհեկան ամսի տասներեքին՝ Սահակ կաթողիկոսի մահից վեց ամիս հետո: Հայ և օտար պատմագետներն ու բանասերները կարծում են, որ Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական այս սովորների հիման վրա Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտի թվականը որոշվում է լիակատար ճշտությամբ:

Հիմնվելով տոմարական անվիճելի հաշիվների վրա՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, ինչպես և Սահակ կաթողիկոսի, մահվան տարեթիվը, ամսաթիվը և օրը ճշտիվ որոշել է ֆրանսիական գիտնական Դյուլո-րիեն: Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես նա պարզել է, վախճանվել է 440 թվի փետրվարի 17-ին, շաբաթ, իսկ Սահակ կաթողիկոսը՝ 439 թվի սեպտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի³: Այսպիսով, հայերեն այբուբենի գյուտը, որ Կորյունի վերջաբանում մատնացույց է արված Մեսրոպ Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ՝ պետք է ենթադրել 406 թվին: Այս թվականի ճշտությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ նույն տարեթիվը ստացվում է Կորյունի վերջաբանի նաև ըստ մի ուրիշ վկայության, որը հայոց դպրության սկիզբը մատնանշում է Հազ-

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեղյանի, էջ 98—101:

² Տե՛ս նույնը, էջ 82:

³ Տե՛ս Édouard Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 135—136, ծան.: 40:

կերտ Ա-ի Թագավորության (399—420 թ.) ութերորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 406 թվին¹։

Հայկական գրերի գյուտի այս տարեթիվը, որ հիմնված է Կորյունի վերջաբանի սինխրոնիզմների վրա, ինչպես հայտնի է, գրեթե բոլոր գիտնականները համարում են նույն այժմ հաստատուն և անդրդվելի։ Սակայն Ղաղար Փարպեցու ժամանակագրական ցուցումները, ինչպես և իր՝ Կորյունի հաղորդած տեղեկություններն իր աշխատության մյուս հատվածներում, ինչպես դժվար չէ համոզվել, ուշադիր կերպով քննելով բոլոր այդ վկայությունները, անհաշտելի կերպով հակասում են վերոհիշյալ վերջաբանի տվյալներին։

Կարևոր այս փաստը, որ անտարակուսելի է, պարզ ցույց է տալիս, որ գրերի գյուտի տարեթվի խնդիրը կարոտ է վերստուգման ու նոր ուշադիր քննության։

Կորյունի պատմության բնագրի մեջ եղած կարևոր մի քանի հակասությունները մատնանշված են Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ն. Աղոնցի հոդվածներում, որոնք տպագրված են «Արարատ» և «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրերում²։

Ինչպես տեսանք, Կորյունը, պատմելով գրերի գյուտի մասին, հաղորդում է, որ Վոամշապուհի (387/8—շուրջ 413/4) Թաղավորության հինգերորդ տարում Մաշտոցը զնացել էր ասորական Ամիդ և Եդեսիա քաղաքները, ուր նրան մեծարանքով ընդունել էին տեղական Ակակիոս և Բաբիլաս եպիսկոպոսները։ Մինչդեռ՝ հակառակ Կորյունի այս վկայության, մեզ հայտնի է, որ Ակակիոսն Ամիդի եպիսկոպոս էր սկսած 419/420 թվականից, իսկ Բաբիլասը, կամ ավելի ձիշտ՝ Ռաբուլասը³, Եդեսիայի եպիսկոպոս էր 412—435 թվերին⁴։

Արդ՝ ինչպե՞ս բացատրել Կորյունի այս ակներև հակասությունը։ Վերոհիշյալ վերջաբանի մեջ հայկական գրերի գյուտը մատնա-

¹ Հայ և օտար գիտնականները, որոնք հայկական գրերի գյուտը զնում են 404, 405 կամ 407 թվերին, անձանոթ լինելով Դյուլդրիի տոմարական ճշգրիտ հաշվին, մեծ մասամբ, սխալ են որոշել Մաշտոցի մահվան տարեթիվը։

² Տե՛ս Դավ. Տեր-Մկրտչյան. Հայ գրերի 1500-ամեակի առթիւ, «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս, էջ 499—514. Ն. Աղոնց, Անձանոթ էջեր Մաշթոցի և նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբիւրների, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1925, № 5—12։

³ Կորյունի պատմության բնագրում, ինչպես մատնացույց է սերել Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Բաբիլաս անունը պետք է ուղղել և կարդալ Բաբիլաս (=Ռաբուլաս)։ Տե՛ս ՇՀյ գրերի 1500-ամեակի առթիւ, «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս, էջ 508։

⁴ Տե՛ս Chabot, Synodicon orient, Paris, 1902, էջ 276 և J. Labourt, Le Christianisme dans l'empire, perse, Paris, 1904, էջ 101։

ցույց է արված 406 թվականին, իսկ բուն բնագրի վկայություններից կարելի է հետևել, որ այդ գյուտը պետք է հղած լիներ 412 կամ մինչև իսկ 419/420 թվականներից հետո և ոչ ուշ քան 435 թիվը:

Գ. Տեր-Մկրտչյանն իր վերևում նշված հոդվածի մեջ աշխատել է այդ հակասությունը վերացնել և ենթադրել է, որ վերջաբանում հիշատակված 406 թվականը ո՛չ թե Մեսրոպյան տառերի գյուտի թվականն է, այլ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելու թվականն է և սկիզբը հայ տառերի գյուտի աշխատությունների: Նրա կարծիքով, Մեսրոպյան այբուբենը չէր կարող հնարված լինել 412 թվականից, այսինքն՝ Ռարուլասի Եղեսիայի եպիսկոպոս ձեռնագրվելուց առաջ: Ուստի նա Մաշտոցի հանդիպումը Ռարուլասի հետ և նրա գործունեությունն Ասորիքում ենթադրում է 412—416 թվերին, իսկ Մեսրոպյան գրերի գյուտը՝ այդ քառամյակի սկզբներում: Կորյունի բնագրի մեջ, ասում է Տեր-Մկրտչյանը, ներս է սպրդել գրչագրական ակներև մի սխալ: Մաշտոցն Ասորիքից վերադարձել էր Վաղարշապատ ո՛չ թե Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում («ի 2 ամի Վռամշապուհոյ արքային»), այլ տասնվեցերորդ տարում («ի ԺԶ ամի»): Կորյունի բնագրում «վեց» կամ 2 թիվը նա առաջարկում է ուղղել և կարդալ ԺԶ կամ «տասնվեց»:

Կարծելով, որ հակասությունը Կորյունի մոտ կարելի է վերացնել իր առաջարկած այդ ուղղումով՝ Տեր-Մկրտչյանը հասնում է բոլորովին նոր եզրակացությունների և տալիս է հետևյալ ժամանակագրությունը.

1. 405 թ.—Սկիզբն հայ տառերի գյուտի աշխատությունների, այսինքն՝ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելը.

2. 412—416 թթ.—Մեսրոպյան գրերի գյուտը և կատարելագործումը.

3. 412—416 թվերի սկիզբը—Մեսրոպյան գրերի գյուտը:

Մեջ բերված այս նոր եզրակացությունները, ինչպես դժվար չէ նկատել, ո՛չ միայն համոզիչ չեն, այլև խիստ վիճելի են: Նախ և առաջ՝ դժվար է, իհարկե, ենթադրել, որ իբր Կորյունի աշխատության վերջաբանում, որն ամբողջովին նվիրված է Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությանը, ժամանակագրական ցուցումները վերաբերում են ո՛չ թե Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի գյուտին, այլ Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերվելուն: Կասկածելի է, բացի այդ, Տեր-Մկրտչյանի նաև մի ուրիշ պնդումը, որ իբր թե Մեսրոպ Մաշտոցը հնարել և կատարելագործել էր այբուբենը Դանիելյան տառերի

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1912, մայիս—հունիս, էջ 512:

ստացվելուց 7—11 տարի հետո և վերադարձել էր Վաղարշապատ Վոսաճապուհի թագավորության տասնվեցերորդ տարում: Անընդունելի է նույնպես Տեր-Մկրտչյանի վերոհիշյալ ուղղումը՝ «ի ժԶ ամի» փոխանակ «ի Զ ամի», որովհետև Կորյունի տպագրված բնագրի ճշտությունը հաստատվում է բոլոր ուշ շրջանի պատմագիրների ու ժամանակագիրների վկայություններով: Իսկ ամենամեծ պակասությունը Տեր-Մկրտչյանի առաջարկած ժամանակագրության այն է, որ Կորյունի բնագրի մեջ եղած վերոհիշյալ հակասությունները բնավ չեն վերանում նրա նոր ենթադրություններով:

Ինչպես արդեն հիշված է, Կորյունը պարզ և որոշ վկայում է, որ Մեսրոպին Ասորիքում օգնել էր ո՛չ միայն Ռաբուլասը, այլև Ակակիոսը, որը Ամիդ քաղաքի եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել մոտավորապես 419/420 թվականին: Ըստ այսմ, համաձայն Կորյունի այդ ցուցման, Մեսրոպ-Մաշտոցյան աթուրքների գլուխը և կատարելագործումը հավանական կլինեի ենթադրել ո՛չ թե 412—416 թվականներին, այլ ավելի ուշ՝ 419/420 թվից ոչ առաջ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգևածը Մեսրոպյան տառերի գլուխի թվականի քննական ուսումնասիրության առաջին փորձն էր և այդ հոգևածի գլխավոր արժանիքն այն է, որ նրա ականավոր հեղինակը չէ հետևել ավանդական տեսակետին, որը, ինչպես տեսանք, համարվում էր հաստատուն ու անառարկելի:

Բոլորովին նոր ու հետաքրքիր լուսաբանություն է տվել նույն այս խնդրին Ն. Ադոնցը վերոհիշյալ իր հոգևածում, որը տպված է «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրում: Հիմնվելով հունա-հռոմեական աղբյուրների վրա՝ Ադոնցը մեջ է բերում իր հոգևածում անձանթ նոր փաստեր, որոնք վկայում են, որ Մեսրոպ Մաշտոցը մասնակից է եղել կրոնական պայքարին նեստորականության դեմ: Նա մատնանշում է, ի միջի այլոց, որ հայ գրերի հորինողը մոտ ժանոթ է եղել նեստորիոսի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու կամ Մամուեստացու հետ: Թեև Ադոնցը նպատակ չէ ունեցել լուսաբանելու գրերի գլուխի խնդիրը, սակայն նրա հոգևածը զուգընթացորեն տալիս է ցուցումներ, որոնք պարզապես նոր հունի մեջ են դնում նաև այդ պրոբլեմը:

Ինչպես շատ ճիշտ կոհհել է Ադոնցը, հայ գրերի հորինման ժամանակ Մաշտոցին աջակցել և օգնել էին ոչ թե Ակակիոս և Ռաբուլաս եպիսկոպոսները, այլ, հավանորեն, վերոհիշյալ Թեոդորոս Մոպսուեստացին, որի հերձվածողական գրվածքները դատապարտվել էին Եփեսոսի 431 թվի տիեզերական ժողովում:

«Կորիւնը,—ասում է Ադոնցը,—հասարակ կենսագիր չէ, նա և եկեղեցական գործիչ է և իբր այդպիսին պէտք է իր գրիչը համակերպէր հետ-եփէսոսեան տրամադրութեան: Հայոց կապերը Ասորիքի հետ այժմ պիտի խորշնի թվէր»¹:

Սրանից պարզ հետևում է, որ Կորյունի հաղորդումների մեջ նկատվող թերասությունները, անորոշությունները և նույնիսկ խեղաթյուրումները կարող են բացատրվել ո՛չ միայն Կորյունի աշխատության խմբագրական վերամշակումով, այլ մասամբ նաև դավանական նկատառումներով հենց իր՝ հեղինակի, որը Մաշտոցի վարքը գրել էր համապատասխան փոփոխված կրոնական տրամադրությունների հինգերորդ դարի կեսերում:

Ադոնցը հավանական է համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցը պետք է հորինած լիներ չորրորդ դարի վերջում Թեոդորոս Մոպսուեստացու և սրա աշակերտ՝ Ռուփինոս² անունով քահանայի աջակցությամբ, որը 399 թվին Ասորիքից մեկնել էր Հռոմ և այնտեղ իսկական հիմնադիրը դառել Պելագիական կոչված վարդապետությամբ³, Ըստ Ղազար Փարպեցու, բացատրում է Ադոնցը, Վռամշապուհին թագավոր էր կարգել Շապուհ Գ-ը (383/4—388/9 թ.), ուրեմն՝ պարզ է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի դյուտը, որոնք Վաղարշապատ էին բերվել Վռամշապուհի վեցերորդ տարում՝ կարելի է ենթադրել չորրորդ դարի վերջերում Վռամ Դ-ի (388/9—399 թ.) թագավորության ժամանակ: Հենց այս ժամանակաշրջանում, ասում է Ադոնցը, Մեսրոպ Մաշտոցը նամակագրություն էր ունեցել Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ սրա քահանա եղած ժամանակ (383—392 թ.), և, հավանորեն, հենց այս վերջինը կարող էր աշակցություն ցույց տված լինել Մաշտոցին գրերի գյուտի ժամանակ:

«Սբանով,—եզրակացնում է Ադոնցը,—ընդգծվում է գրերի գյուտի համար որոշ և դրական տարեթիվ՝ 388—392 տարիների տասնամյա միջոցը»⁴:

Ադոնցի դիտողությունները, անշուշտ, խիստ հետաքրքրական են և արժանի են հատուկ ուշադրության: Սակայն կարող են թերևս առարկել լինել նրա մատնանշած ժամանակագրական տարեթվերը,

¹ «Հանդես Ամսօրեայ», 1925, սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, էջ 439:

² Մաշտոցի վարքի ընդարձակ խմբագրությունը փոխանակ «Ռուփինոսի» ունի «Հռոփանոս», իսկ համառոտ խմբագրությունը և հորենացու Պատմությունն ունեն նաև «Ռուփինոս», «Ռուփանոս» և «Հռուփանոս» ընթերցվածները:

³ «Հանդես Ամսօրեայ», 1925, թ. 9—10, էջ 441:

⁴ Նույնը, 11—12, էջ 531:

որովհետև Մեսրոպ-Մաշտոցյան այբուբենը կարող էր հորինված լինել Թեոդորոս Մոպսուեստացու ո՛չ միայն քահանայության, այլև նրա եպիսկոպոսության ժամանակ, այսինքն՝ 391/2 թվից հետո:

Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը, ինչպես ցույց է տալիս սկզբնաղբյուրների վկայությունների ուշադիր համեմատական քննությունը, պետք է որոշել ո՛չ թե Կորյունի վերջաբանի, այլ Կորյունի և Ղազար Փարպեցու վերևում մատնանշված ցուցումների հիման վրա: Կորյունի ցուցումներից, ինչպես տեսանք, երևում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը հայ գրերի գյուտն արել է Վոսմշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում: Ուշագրավ է, որ ուշ շրջանի հայ մատենագիրները՝ հենվում են հենց այդ վկայության վրա և բոլորովին անտեսում են Կորյունի վերջաբանը: Պետք է նաև նշել, որ նույն այդ հեղինակները Վոսմշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարին որոշել են հիմնվելով, գլխավորապես, Մովսես հորենացու Պատմության սխալ ժամանակագրության ու շփոթ սինխրոնիզմների վրա: Ուստի և հասկանալի է, թե ինչու նրանք չէին կարող ճշտել գրերի գյուտի տարեթիվը:

Խոսքով Դ-ի, Վոսմշապուհի, ինչպես և, ընդհանրապես, վերջին Հայ Արշակունի թագավորների թվականները, որ քննված ու ճշշված են մեր այս աշխատության մեջ, ինչպես ասացինք, սխալ ու քմահաճորեն են որոշված նաև նորագույն ուսումնասիրություններում: Պատմագետները և բանասերները, դժբախտաբար, աչքաթող են արել Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական արժանահավատ ցուցումները, որոնք վճռական նշանակություն ունեն այս խնդրում: Նրա այդ ցուցումներից մենք աբդեն վերև եզրակացրինք, որ թե Խոսքով Դ-ը (385—387/8) և թե նրա եղբայր Վոսմշապուհը (387/8—շուրջ 413/4 թ.) թագավոր էին կարգվել Պարսկական Հայաստանի՝ Շապուհ Գ-ի (383/4—388/9 թ.) հրամանով: Սխալ տարեթվերն երկու այս թագավորների, որ շարունակ մեջ են բերվում պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում, բացատրվում են, ինչպես տեսանք, Խորենացու Պատմության և կամ Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական սխալ տվյալների ազդեցությամբ, որ, իմ կարծիքով, վճռականորեն պետք է մերժվեն:

Որ Խորենացու մոտ «Հայ Արշակունիների աղյուսակի մեջ ամե-

¹ Տե՛ս «Ստեփանոսի Տարոնեցույ, Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետ., 1885, II, գլ. Ա, էջ 74. «Սամուէլի քանակայի Անեցույ, Հաւաքմունքի գրոց պատմագրաց», հրատ. Ա. Տեր Միքելյանի, էջ 68. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդան վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 49 (գլ. ԻԴ):

նախառնակ մասն է Սասանյանների շրջանը և հատկապես Տրդատի թագավորությունից սկսած՝ այդ խոստովանում է մինչև իսկ հորենացու Պատմության ամենաջերմ ջատագով Ստ. Մալխասյանը¹։ Միանգամայն անվստահելի է նաև Կորյունի ժամանակագրական վերջաբանը, որի մեջ գրերի գյուտը ենթադրվում է Հազկերտ Ա-ի (399—420 թ.) ութերորդ տարում, մինչդեռ Կորյունի բուն բնագրից մեզ հայտնի է, որ այդ գյուտը տեղի էր ունեցել Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, այսինքն՝ Պարսից Վռամ Դ Կրմանի (388/9—399 թ.) ժամանակ։ Ուշագրավ է, որ հորենացու Պատմության մեջ ևս, համասլատասխան Կորյունի վերջաբանի, Մեսրոպյան նշանադրերի բերվելը Հայաստան մատնանշված է Թեոդոսիոս Փոքրի (408—450 թ.) և Հազկերտ Ա-ի (399—420 թ.) ժամանակ²։ Առանձնապես հետաքրքիր է նաև այն, որ հետնագույն ժամանակների հայ մատենագիրներից և ոչ մեկը՝ ո՛չ Ստեփանոս Տարոնեցին, ո՛չ Սամուել Անեցին և ո՛չ էլ Վարդան վարդապետը, ըստ երևույթին, ծանոթ չեն եղել Կորյունի վերջաբանին և գիտեն միայն նրա բուն բնագրի վկայությունները։

Ըստ այսմ՝ աչքի առաջ ունենալով վերոհիշյալ նկատումները, ինձ թվում է, կարելի է հետևություն անել, որ Կորյունի աշխատության վերջում գտնվող ժամանակագրական վերջաբանն ընդմիջարկություն է և չէ կարող վերագրվել իրեն՝ Կորյունին։ Իսկ եթե այդ այդպես է՝ հայ գրերի գյուտի ժամանակագրական խնդիրը կարող է ստանալ բոլորովին նոր լուծում։ Ընդունելով ըստ Փարպեցու վկայության և համաձայն վերև ճշտված Հայ Արշակունիների տարեթվերի, որ Վռամշապուհի գահակալության առաջին տարին 388 թվականն է՝ կարելի է վստահ կերպով հետևություն անել, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որ տեղի էր ունեցել Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում՝ պետք է ենթադրել ո՛չ թե հինգերորդ դարի սկզբում, 406 թվականին, ինչպես որոշված է գրեթե բոլոր նախկին աշխատություններում, այլ չորրորդ դարի վերջերում՝ 392 կամ 393 թվականներին։

Հայ նորագյուտ տառերի Վաղարշապատ բերվելուց հետո, ինչպես պատմում է Կորյունը, Հայաստանում ծավալվեց լուսավորական բուռն ոգևորիչ գործունեություն։ Մեսրոպ Մաշտոցը մի քանի անգամ շրջեց Հայաստանի դանազան կողմերը, բացեց դպրոցներ և

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 350.

² Տե՛ս Խորենացի, III, գլ. ԾԴ.

աշխատեց տարածել ամենուրեք գրագիտություն և ուսում մայրենի մատչելի լեզվով:

Կորյունն իր աշխատության մեջ մանրամասն պատմում է նույնպես, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, ցանկանալով դպրության ու գրագիտության բարիքը տարածել նաև հարևան երկրներում, Վրաստանում ու Աղվանքում, հորինել է նշանագրեր վրացերեն ու աղվաներեն լեզուներին:

Այդ կարևոր ու հետաքրքիր տեղեկությունները, որ գիտնականներին ու մանր համարում են վիճելի ու անհավաստի, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությանմբ:

1. Կորյուն, հրատ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941 թ., էջ 62—63՝

«Եվ նա [Մաշտոցը] ըստ իրեն տված տիրոջից շնորհքի սկսեց նշանագրեր հորինել վրացերեն լեզվի համար: Գրեց. կարգավորեց և, ինչպես հարկն է, հարդարեց ու, իր լավագույն աշակերտներից մի քանիսին հետը վերցնելով՝ վեր կացավ, գնաց, իջավ Վրաստանի կողմերը: Եվ գալով այնտեղ՝ ներկայացավ թագավորին, որի անունն էր Բակուր, և երկրի եպիսկոպոսին, որի անունը Մովսեսն էր: Թագավորը և զորքերը, բոլոր զավառներով միասին խիստ հլու ու հնազանդ էին նրան ըստ աստվածալին օրենքի:

Եվ նա իր արվեստն առաջադրելով՝ խրատեց, հորդորեց նրանց, և ապա բոլորը հանձն առան նրա խնդրածը կատարել: Եվ գտնվեց վրացերեն լեզվի թարգման մի մարդ, որն անվանվում էր Ջաղա և որը գրագետ ու ճշմարտահավատ մարդ էր: Այնուհետև վրաց արքան հրամայեց իր իշխանության դանազան կողմերից և խառնադանջ զավառներից հավաքել յոդաներ և հանձնել վարդապետին»:

«Եւ առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ: Գրէր, կարգէր և օրինօք յարդարէր. և առնոյր ընդ իւր զոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ գնայր իջանել ի կողմանս Վրաց: Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անուն էր Բակուր, և եպիսկոպոսի աշխարհին՝ Մովսէս: Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ՝ թագաւորին և զօրացն, հանդերձ ամենայն գաւառօքն: Եւ նորա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել: Եւ գտեալ զայր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Ջաղայ, այր գրագէտ և ճշմարտահաւատ. հրաման տայր այնուհետև արքայն Վրաց՝

ի կողմանց կողմանց և ի խառնադանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ ժողովել մանկունս և տալ ի ձեռն վարդապետին»]:

2. Նույնը, էջ 68—70՝

«Այդ ժամանակ եկավ, հանդիպեց նրան մի քահանա մարդ, ազգով աղվան, որի անունը Բենիամինն էր: Եվ նա [Մաշտոցը] հարցուփորձ արեց և քննեց աղվաններն լեզվի բարբարոս բառերը, ապա վերնապարզեց կորովի իր սովորութեամբ նշանագրեր հորինեց և Քրիստոսի տված շնորհքի ներգործութեամբ կշռադատեց, կարգավորեց և հաստատեց:

Դրանից հետո նա հրաժեշտ տվեց եպիսկոպոսներին, աշխարհի իշխաններին և բոլոր եկեղեցիներին. նրանց մոտ հավատացյալների համար վերակացուններ թողեց իր աշակերտներից երկուսին, որոնց առաջինի անունը Ենովք էր և երկրորդին՝ Դանան, կրոնավոր և ավետարանական, սպասավորութեան մեջ առաջադեմ մարդիկ, որոնց հանձնարարեց աստուծու շնորհքին և տեղավորեց այնտեղ: Եվ ինքը շատ աշակերտներով եկավ, անցավ Մեծ Հայաստանի կողմերը և, հասնելով Նոր Բաղաբը՝ ներկայացավ սուրբ եպիսկոպոս Սահակին և Հայոց թագավորին, որի անունն էր Արտաշես, և բոլոր բանակին: Եվ նա պատմեց նրանց աստուծու շնորհքի ներգործութեամբ այն կողմերում կատարած գործերը. մի քանի օր նա մնաց այնտեղ և սիրտ տվեց, որ հոգևոր կարոտալի սեր տարածեն:

Եվ ապա դրանից հետո նրանց հրաժեշտ տվեց, որովհետև գնալու էր Աղվանքի կողմերը: Եվ գնաց իջավ նրանց աշխարհը և, հասնելով թագավորական տեղերը, տեսավ աղվանների սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Երեմիա էին ասում, և նրանց թագավորին, որի անունն Արսվաղ էր, որոնք բոլոր աղատանիների հետ միասին մեծ խոնարհութեամբ ընդունեցին նրան Քրիստոսի անվան համար: Ապա երբ նրանք հարցրին՝ նա բացատրեց, թե ինչու համար է եկել: Եվ նրանք, երկուսը միասին, եպիսկոպոսը և թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրութունը: Նրանք հրաման տվին նաև, որ իրենց իշխանութեան գավառներից ու տեղերից դպրութեան արվեստի համար բազմաթիվ տղաներ բերեն և հավաքեն, հարմարավոր ու պատեհ տեղերում մաս մաս տեղավորեն դպրոցներում և նրանց ապրուստի համար կարգեն թոշակներ»:

[«Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց աղուան ազգաւ, Բենիամէն անուն, և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանա-

գիրս ըստ վերնապարգև կորովի սովորութեան իւրում և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն կարգեալ և հաստատեալ կշռուէր: Յետ այնորիկ հրաժարեալ յկախկոսութեաց, յիշխանաց աշխարհին և յամենայն եկեղեցեաց. առ որս թողեալ վերակացուս հաւատացելոցն՝ դերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, որոց առաջնոյն Սնովք անուն էր, և երկորդին Իսնան, արք կրօնաւորք և յառաջադէմք յաւետարանական սոյսաւորութեանն. զորս յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ՝ անդէն ղետեղէր: Եւ ինքն բազում աշակերտօք գայր, անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց և հասեալ ի նոր Քաղաքն՝ յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին, և ամենայն բանակին: Եւ պատմեալ նոցա զգործս կողմանցն այնոցիկ ըստ աջողութեանց շնորհացն Աստուծոյ, զաղարէր անդ ատուրս ինչ, մխիթարէր վասն հոգեւոր անձուկն սփռելոյ:

Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, և զնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատօք հանդերձ, որոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի: Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց ղուգակցելոց, եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ. տային ևս հրաման՝ ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և գումարել՝ ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց և ոռճիկս կարգիլ ի դարմանս»]:

Կորյունի պատմական երկի այս տեղեկությունները մեզ են բերված նաև Մովսես Խորենացու մոտ, որն անում է նաև լրացումներ, որոնք, ըստ երևույթին, քաղված են ուրիշ աղբյուրներից:

3. Խորենացի, III, գլ. 54՝

«Իսկ Մեսրոպր, գնալով Վրաց աշխարհը՝ իրեն վերուստ տրված շնորհով նրանց համար ևս ստեղծեց նշանագրեր, մի ոմն Զաղայի հետ միասին՝ հունարեն և հայերեն լեզուների թարգմանչի, և աշակցությամբ նրանց Բակուր արքայի ու Մովսես եպիսկոպոսի: Նա ընտրեց տղաներ, բաժանեց երկու խմբի և նրանց համար իբրև ուսուցիչներ թողեց իր աշակերտներին տեղի Խորձենացուն և Մուշե Տարոնացուն:

Եվ ինքն իջավ Աղվանք, սրանց Արսվաղեն թագավորի և Երեմիա եպիսկոպոսապետի մոտ, որոնք կամովին հանձն առան նրա ուսումը և տվին նրան ընտիր տղաներ: Եվ նա կանչեց մի ոմն Բենիամին անունով շնորհալի թարգմանչի, որին անհապաղ ուղարկել էր Սյունիքի տեր երիտասարդ Վասակն իր Անանիա եպիսկոպոսի ձեռքով: Նա [Մեսրոպը] նրանց օգնությամբ ստեղծեց նշանագրեր Գարգարացիների այն կոկորդային, կոպիտ, խժական, բեկբեկուն լեզվի համար:

[Թիսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհան, հանդերձ Զաղայի ոմամբ թարգմանաւ հելլէն և հայ լեզուի, ձեռնտու լինելով արքայի նոցա Բակրոյ և եպիսկոպոսին Մովսիսի: Եւ ընտրեալ մանկունս և յերկուս բաժանեալ դասս՝ վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր հորձենացի և զՄուշէ Տարօնացի:

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ. որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա՝ ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սինեաց տէր, ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդայիս աղխազուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ Գարգարացւոց լեզուին»¹]:

Կորյունի և Մովսես հորեմնացու այս վկայությունները, հատկապես Մեսրոպ Մաշտոցի հորինած վրացական այբուբենի մասին, ինչպես հայտնի է, ոմանք համարում են թերի և նույնիսկ անհավաստի, որովհետև այդ հաղորդումները, ինչպես մատնանշում են վրացագետները, չեն համապատասխանում հին վրացական աղբյուրների տվյալներին: Եվ, իրոք, վերոհիշյալ վկայությունների ուշադիր քննարկման ժամանակ, որոնք, ըստ երևութիւն, ենթարկվել են խմբագրական վերամշակման՝ ծագում են վարանումների առիթ տվող հարցեր, որոնք պետք է նախապես ուսումնասիրվեն և քննադատորեն լուծվեն: Այդ խնդիրները, որ բարդ են և դժվար, կարող են, անշուշտ, հատուկ քննության:

Սակայն, չնայած Կորյունի մի քանի պնդումների վիճելիության՝ ընդհանրապես և ամբողջությամբ առած, նրա պատմածը, ինձ թվում է, տեղիք չէ տալիս կասկածանքի: Նրա հաղորդագրու-

¹ Խորենացի, հրատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությանյանի, Տիփլիս, 1913, III, գլ. ԾԴ, էջ 328—329:

թյան պատմական արժանահավատությունը, ի միջի այլոց, հաստատվում է նրանով, որ հենց ճիշտ հինգերորդ դարի սկզբում, ինչպես հայտնի է «Պետրոս Իրեբի Վարք»-ից¹, Վրաստանում թագավորում էր, իրապես, Կորյունի հիշատակած Բակուրը՝ Պետրոս Իրեբի հայրը։ Օգտվելով Բակուրի, ինչպես և Աղվանքի թագավոր Արսլանի հիշատակությունից՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես ակնհայտ է, տարածելիս է եղել և՛ Վրաստանում, և՛ Աղվանքում դավրություն ու լուսավորություն տեղական լեզուներով։

Կորյունի վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, պարզվում է, որ Հայաստանի հետ սերտ ու եղբայրական ընկերակցությամբ զարգացնում էին իրենց մոտ գրագիտությունն ու գրականությունը և պաշտպանում էին կուլտուրական իրենց անկախությունը նույնպես և անդրկովկասյան պետությունները։

Չորրորդ և հինգերորդ դարերում պայթարը մագդեականության և Սասանյան Պարսկաստանի համաձուլարար ագրեսիայի դեմ, ակնհայտորեն, ընդհանուր գործ էին համարում Անդրկովկասի բոլոր երեք եղբայրական ժողովուրդները։ Այս ժողովուրդները, որոնք իրենց նախնիներից, հավանորեն, նախախնթներից և սուբարի-խուրրիներից, ժառանգել էին նրանց հին կուլտուրան և ունեին որոշ չափով և ընդհանուր ծագում, անտարակույս, իրար հետ սերտ կապված էին նաև իրենց պատմական բախտի նույնությամբ կամ նմանակերպությամբ։ Ինչպես շատ ճիշտ դիտել է Ն. Մառը, հայերը և վրացիները, չնայած իրենց այլալեզվության, քրիստոնեության սկզբնական շրջանում կազմում էին մի անբաժան ամբողջություն²։ Նրանց հետ սերտ կապը և կուլտուրական մերձակցությունը, ինչպես տեսնում ենք, որոշակի մատնացույց են արված Կորյունի պատմական երկում, որը դպրության ու լուսավորության տարածումը նրանց մոտ չորրորդ և հինգերորդ դարերում նկարագրում է իբրև մի իրողություն, որն ուներ կարևոր ու ընդհանուր նշանակություն։

Ընդհանուր այդ անդրկովկասյան դործում Մեսրոպ Մաշտոցը կատարել էր, անշուշտ, ականավոր դեր։ Կորյունի վկայություններից կարելի է հետևել, որ հայ գրերի հանճարեղ հորինողը եղել է միաժամանակ տաղանդավոր քաղաքագետ և խոշոր կազմակերպիչ։ Պայթար մղելով Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական

¹ Տե՛ս «Житие Петра Ивера», Изд. Н. Марра, Православный Пале-стинский Сборник, 47 вып., СПб., 1896, էջ 82—85։

² Տե՛ս Н. Марр, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919, էջ 6։

կայսրութեան դեմ հայ ժողովրդի կուլտուրական ներքին անկախութեան համար, Մեսրոպ Մաշտոցն աշխատել էր անվտանգ դարձնել իր երկրի հյուսիսային թիկունքը և, ըստ երևույթին, նպատակ էր ունեցել ստեղծելու պաշտպանութեան լայն կուլտուրական անդրկովկասյան ճակատ ընդդէմ ընդհանուր արտաքին թշնամիներին:

Իբրև Անդրկովկասի ելլայրական ժողովուրդների ընդհանուր շահերի պաշտպան և իրեն նրանց ինքնուրույն գրականութեան ու կուլտուրայի ազատ զարգացման հոգատար՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, անտարակույս, նույնպիսի իմաստուն քաղաքական գործիչ էր, ինչպիսիք էին հետսելչուկյան շրջանի վրաստանի հեռատես քաղաքադետները, որոնք, վերանվաճելով մահմեդականներից հայկական երկրները, ամեն կերպ աջակցեցին թե ինքնուրույն Հայաստանի վերականգնմանը և թե նրա ազգային կուլտուրայի վերածնությանը:

Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործի հետ ծանոթանալիս՝ աչքի է ընկնում այն փառքը, որ նորաստեղծ հայ տառերի մուտքը և տարածումը Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցան բավական ուշ՝ գրերի գլուտից մոտավորապես երեսուն տարի հետո: Իմ կարծիքով՝ բացատրվում է այդ նրանով, որ իրենց կուլտուրական-վերանորոգչական գործունեության ժամանակ Պարսկական Հայաստանում Սահակը և Մաշտոցն անհրաժեշտ էին համարել, քաղաքական նկատառումներով, խույս տալ ու երես դարձնել Հռոմեական կայսրությունից:

Նրանք ուզում էին, ըստ երևույթին, ցրել պարսիկների կասկածանքները և համոզել նրանց, որ դպրութեան ստեղծումը հայերին լեզվով հնարավորություն կտա հայերին խզելու իրենց կապը հույների հետ: Հավանորեն, հենց դրանով պետք է բացատրել և այն, որ հայերեն նշանագրերը հորինված էին Ասորիքում՝ գործակցութեամբ ասորիների, որոնք կողմնակիցներ էին Սասանյան Պարսկաստանի:

Երբ Հայաստանի պարսկական մասում ամեն տեղ ստեղծված էին դպրոցներ մայրենի լեզվի ուսուցման համար՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, — ասում է Կորյունը¹

«այնուհետև մտառեց Հայոց կես ազգի համար, որ հռոմեաների թագավորութեան իշխանութեան տակ էր»:

Իր աշակերտների մի մասի հետ նա գնաց հռոմեական կողմերը և այնտեղ մեծ պատվով ընդունեցին նրան աշխարհի եպիս-

¹ Կորյուն, հրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, էջ 64—65:

կուպոսները, իշխանները, ժողովուրդը և, մանավանդ, հռոմեական արևելյան զորքերի զորավար Անատոլիոսը¹:

Արևմտյան կամ Հռոմեական Հայաստանը, ինչպես հայտնի է, ենթարկված չէր Սահակ կաթողիկոսի իշխանությանը, որի աթոռանիստը գտնվում էր Պարսկական Հայաստանում: Որպեսզի Հայաստանի նաև այս մասում կարելի լիներ հայկական դպրոցներ բաց անել մայրենի լեզվով գրագիտություն տարածել՝ անհրաժեշտ էր նախապես ստանալ Թեոդոսիոս Բ կայսրի համաձայնությունը: Ուստի և Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտների մեծագույն մասը առարավ Մելիտենե քաղաքը և հանձնեց տեղական Ակակիոս եպիսկոպոսին, իսկ ինքն իր աշակերտների մի փոքր խմբի հետ գնաց կայսեր մոտ Կոստանդնուպոլիս:

Կայսերական մայրաքաղաքում նրան անձամբ ընդունեցին Թեոդոսիոս Բ-ը և Ատտիկոս պատրիարքը (405/6—425), և նրա խնդիրքը, ինչպես պատմում է Կորյունը, բավարարվեց: Կայսերական հատուկ հրամանով կարգադրվեց Արևմտյան Հայաստանում ևս բաց անել հայկական դպրոցներ ու դրանց ծախսը հոգալ պետական միջոցներով:

Կորյունի հաղորդած այս տեղեկությունները մեջ են բերված նաև խորենացու մոտ: Բայց վերջինս, բոտ երևույթին, օգտվել է նաև մի ուրիշ մեղ անհայտ աղբյուրից, որի վկայությունները նա, ըստ իր սովորության, հեռտորական վերամշակման ենթարկելով՝ պատմում է իրեն հատուկ եզանակով:

խորենացին, որ Կորյունից վերցրել էր իր պատմվածքի միմիայն հենքը՝ շեղվելով նրանից, հաղորդում է, որ սկզբում տեղական հռոմեական իշխանությունները թույլ չէին տվել Մաշտոցին Արևմտյան Հայաստանում բաց անել հայկական դպրոցներ և նորաստեղծ տառերով հայերեն սովորեցնել հունարենի փոխարեն: խորենացու ասելով՝ ինքը՝ Թեոդոսիոս Բ կայսրը նույնպես դժգոհ

¹ Կորյունի ձեռագրերն ունեն տարբեր ընթերցվածներ՝ «Անախիս, Անատոզ, Անտիոք, Անտեսիս, Անտեսի» (տե՛ս հրատ. Արեղյանի, էջ 64): «Месроп Маштоц» ուսերեն իմ աշխատության մեջ (էջ 38, ծան. 2) ես ենթադրել էի, որ Կորյունի բնագրում «Անախիս» ընթերցվածը գրիչներն ուղղել են «Անատոլիս»՝ խորենացու ազդեցությամբ: Իմ այս ենթադրության հիմք էր ծառայել Կուլակովսկու ցուցումը, որը նշում է, որ Անատոլիոսը հռոմեական զորքի հրամանատար էր Արևելքում ոչ թե այս ժամանակ, այլ 438—443 թվերին (տե՛ս Ю. Кулаковский, История Византии, т. I, էջ 272): Ինձ թվում է այժմ, որ այս խնդիրը կարոտ է հատուկ նոր քննության:

էր և մեղադրում էր Սահակ կաթողիկոսին, որ նա, արհամարհելով հույն գիտնականներին՝ «ինչ-որ ասորիների մոտ էր որոնել իմաստութեան գլուտը»¹։

Խորենացու այս վկայությունները, իմ կարծիքով, չեն կարող կամայական հերյուրանքներ լինել և, հավանորեն, հիմնված են հավաստի ավանդության վրա։ Հռոմայեցիներին, իհարկե, չէր կարող հաճելի լինել, որ Արեմտյան Հայաստանում հունարեն լեզուն իր տեղը պետք է գիշեր հայերենին, ինչպես եկեղեցական արարողությունների ժամանակ, նույնպես և դպրոցներում։ Կայսրության եկեղեցական գործունեությունը, անկասկած, սերտ կերպով կապված էր նրա քաղաքական գործունեության հետ։ Այն տեղերում, ուր հաստատվում էր հունական քրիստոնեությունը, և ամրանում էր կայսրության քաղաքական տիրապետությունը՝ նրա քաղաքական այդ ազդեցությունը հարակցված էին լինում, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում, նաև նրա բացահայտ ասիմիլատորական հավակնությունները։ Ուստի և հասկանալի է, որ հռոմեական կառավարությունը չէր կարող հեշտությամբ հաշտվել Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործունեության հետ Արեմտյան կամ Հռոմեական Հայաստանում։

Սակայն ագրեսիվ քաղաքականություն նա չէր կարող այն ժամանակ Արեւելքում վարել, որովհետեւ սկսած շորորոգ գարի վերջերից նրան սպառնում էր լուրջ վտանգ հյուսիս-արեւմուտքից՝ քոչվոր հոների կողմից։ Թեոդոսիոս Բ-ի բարեհաճ ու կարեկից վերաբերմունքը Մեսրոպ Մաշտոցի միջնորդությանը վերագրվելու է, հավանորեն, ո՛չ թե կայսերական կառավարության իմաստուն հեռատեսությանը կամ «հույների ազնիվ նկատառումներին», ինչպես այդ ենթադրում են մի քանի գիտնականներ², այլ արտաքին քաղաքական այն պայմաններին, որոնք վտանգում էին կայսրության գոյությունը հինգերորդ դարում։

Մեսրոպ Մաշտոցի կայսերական մայրաքաղաքը գնալու տարեթիվը և Արեմտյան Հայաստանում մայրենի լեզվով դպրության ու լուսավորության հաստատման ժամանակը կարելի է ճշտել, հիմնվելով Կորյունի արժանահավատ վկայությունների վրա³։

¹ Խորենացի, III, գլ. 5է։

² N. Gelzer, Abriss der byzantinischen Geschichte, էջ 916, (տե՛ս K. Krumbacher, Geschichte des byzantinischen Literatur, München, 1897) և A. Аниксский, История Армянской церкви, Кишинев, 1901 էջ 38։

³ Այդ թվականները ճիշտ են որոշված Աղոնցի վերահշյալ հոդվածում. տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1925, № 9—10. էջ 435—437։

Ինչպես ասացինք, Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց առաջ Մես-
րոպ Մաշտոցն իր աշակերտներին շատերին թողել էր Մելիտենում
Ակակիրոսի խնամակալության տակ, որը եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել
մոտավորապես 419/420 թվականին: Պարզ է, ուրեմն, որ Մաշտոցի
ուղևորությունը Թեոդոսիոս Բ-ի և Ատտիկոս պատրիարքի մոտ
պետք է ենթադրել 419/420 թվականից հետո: Մեզ հայտնի է նմա-
նապես, որ Կոստանդնուպոլսի Ատտիկոս պատրիարքը վախճանվել
էր 425 թվի հոկտեմբերի 10-ին: Դժվար չէ, ուրեմն, հետևել, որ
Մաշտոցի ճանապարհորդությունը Կոստանդնուպոլիս պետք է
տեղի ունեցած լիներ 419/420—425 թվականների ժամանակամի-
ջոցում: Ինձ թվում է, կարելի և նաև վստահորեն ենթադրել, որ
Մաշտոցը կարող էր գնացած լինել հռոմեական կողմերը պարսկա-
հռոմեական պատերազմի տարիներում՝ 420—422 թվականներին,
երբ Հայաստանի պարսկական մասը, որն ուներ հռոմեական
կողմնորոշում, աշխատել էր, հավանորեն, կապեր հաստատել կայ-
սրության հետ, հույս ունենալով ազատադրվելու Պարսկաստանից:
Նախապես ստացած լինելով Թեոդոսիոս Բ-ի թույլտվությունը՝
Մեսրոպ Մաշտոցը եռանդուն կերպով սկսեց տարածել հայկական
դպրությունը նաև Արևմտյան Հայաստանում, ուր կայսրի հրամա-
նով բացվել էին հայկական դպրոցներ: Այսպիսով, շնորհիվ հայե-
րեն յաբութենը ստեղծողի անխոնջ ու բեղմնավոր գործունեության,
յահպանեցին իրենց լեզուն և իրենց կուլտուրական ինքնությունու-
թյունը թե Պարսկական և թե Հռոմեական Հայաստանի հայերը:

ԱՐՏԱՇԵՍ ԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայոց րարգմանական հին գրականությունը:— Կրօնական ազատությունը Հագ-
կերտ Ա-ի բազավորության առաջին շրջանում:— Հոռմեական կայսրության բա-
ժանումը երկու մասերի:— Խոսրով Դ:— Շապուհ՝ որդի Հագկերտ Ա-ի:— Հագ-
կերտ Ա-ի նոր քաղաքականության նպատակը Հայաստանում:— Հալածանքներ
Պարսկաստանի քրիստոնեությունը դեմ:— Պատերազմ կայսրության դեմ:— Պարս-
կական զորքերի պարտությունը Աղձնիքում:— Խաղաղության դաշնագրի կնքումը
և նրա պայմանները:— Երեմյա առեղծությունը Հայաստանում:— Արտա-
շես՝ որդի Վաղարշի:— Նրա զանգվածային ճալ նախարարների ամրաս-
տանության պատճառով:— Արշակունյաց բազավորների իշխանության վերացումը
Պարսկական Հայաստանում:— Պարսկական Հայաստանի քաղաքական դրությունը
428 թվից հետո:— Արևելյան Հայաստանը Սասանյան Պարսկաստանի մարզ:

*Մայրենի լեզվով դպրուիցյան ստեղծումն առաջ բերեց Հայաս-
տանում սրտալիր ուրախություն և ցնծալի ոգևորություն:*

*Ձայնմ ժամանակի,— ասում է Կորյունը,— երանելի և
ցանկալի աշխարհս Հայոց անպայման սքանչելի լինէր»:*

*Եվ այնուհետև, սկսած չորրորդ դարի վերջերից՝ հայերեն դրու-
րության տարածման հենց սկզբնական շրջանում, արագ կերպով
սկսեց դարգանալ, նախ և առաջ, Հայոց թարգմանական հին դրա-
կանությունը, Դեռևս Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ կաթողիկոսի կեն-
դանության ժամանակ թարգմանվեցին հայերեն, բացի Աստվածա-
շնչից և եկեղեցական պաշտամունքի գրքերից, նաև բազմաթիվ այլ
կրոնական երկեր: Հնագույն այս ժամանակաշրջանի թարգմանու-
թյուններից առանձնապես կարևոր են եկեղեցա-պատմական և
պատմական երկու գրվածքներ՝ Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցա-*

¹ Կորյուն, հրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, էջ 56:

կան պատմութիւն»-ը և «Ժամանակագրութիւնը»-ը, որոնք հիմք ծառայեցին պատմագիտութեան զարգացմանը Հայաստանում:

Առաջինը, ինչպես վկայում է Մովսէս Խորենացին¹, Թարգմանել էր տվել Մաշտոցը: Գ. Տեր-Մկրտչյանը Խորենացու այս վկայութիւնը համարում է ճիշտ և, հիմնվելով այդ երկի հայերեն թարգմանութեան կարևոր մի վկայութեան վրա՝ պարզել է, որ այդ գիրքը Թարգմանված է 416—420 քառամյակում², Պետք է սակայն նշենք, որ Թարգմանութիւնը կատարված է ոչ թէ գրերի գլուտից անմիջապէս հետո, ինչպես ենթադրում է Տեր-Մկրտչյանը, այլ գլուտից մոտ քսանհինգ տարի հետո:

Ուշագրավ է, որ հատկապէս Վռամշապուհի թագավորութեան տարիներում (387/8—413/4 թ.) Պարսկական Հայաստանը հնարավորութիւն էր ստացել լայն կերպով ծավալելու լուսավորական և դրական-գիտական գործունեութիւն, որովհետև, ինչպես տեսանք, Վռամ Դ Կրմանի (388/9—399 թ.) ժամանակ և Հազկերտ Ա-ի (399—420 թ.) թագավորութեան առաջին շրջանում թուլացել էր հալածանքը քրիստոնեական և քրիստոնեական երկրների վերաբերմամբ: Վռամ Դ-ը հաշտ էր կայսրութեան հետ, բայց անխնա կռիվ էր մղում Պարսից աղնվականութեան և հոգևորականութեան դեմ: Իսկ նրա որդին և հաջորդը, Հազկերտ Ա-ը, որին պարսիկներն անվանում են «մեղավոր» (hazakar), ինչպէս հայտնի է, մինչև իսկ խնամակալն էր դառնել անշահահաս Թեոդոսիոս Փոքր կայսրի, Հազկերտ Ա-ի հրամանով Պարսկաստանի քրիստոնեականը շնորհիվ էր կրոնական ազատութիւն, նրանք թույլ էր տրվել վերականգնել քանդված եկեղեցիները և ընտրել իրենց համար կաթողիկոս (410 թ.):

Վռամշապուհի թագավորութեան ժամանակ տեղի ունեցան փոփոխութիւններ նաև Հռոմեական կայսրութեան մեջ: 395 թվին յախճանվեց Միլանում Թեոդոսիոս Ա-ը և նրան հաջորդեցին նրա երկու որդիները՝ Արկադիոսը (395—408 թ.), որն ստացավ կայսրութեան արևելյան մասը, և Հոնորիոսը (395—423 թ.), որն ստացավ արևմտյան մասը: Կայսրութեան այս երկու մասերն այնուհետև այլև: հնարավոր չնդավ միացնել իրար հետ, և նրանք մնացին բաժանված: Պատմագետներից ոմանք, օրինակ՝ Գեյցերը³ և Կուլակով-

¹ Խորենացի, II, գլ. Ժ:

² Տե՛ս Դ. Տեր-Մկրտչյան, Հայ մատենագրութեան հնագոյն թուականները, «Շողակաթ». էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, Վաղարշապատ, 1913, էջ 159—163:

³ Տե՛ս Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, էջ 911—912:

սկին¹, Արեւելյան Հռոմեական կայսրութիւնը, որի մայրաքաղաքը և տնտեսական ու մտավոր կենտրոնն էր Բյուզանդիոնը կամ Կոստանդնուպոլիսը, չորրորդ դարի վերջերից սկսած անվանում են Բյուզանդական կայսրութիւն և Արկադիոսի գահակալութեան 395 թվականը սկիզբն են համարում բյուզանդական պատմութեան²:

Չորրորդ դարի վերջերում և հինգերորդ դարի սկզբներում խաղաղութիւնն աշխատում էր պահպանել արեւելյան իր սահմաններում նույնպէս և Հռոմեական Արեւելյան կայսրութիւնը: Սա ևս գրեթե ամբողջովին զբաղված էր իր ներքին, գլխավորապէս, կրոնական գործերով: Բայց կրոնական քաղաքականութիւնը Թեոդոսիոս Ա-ի և Արկադիոսի նման չէր Հազկերտ Ա-ի հանդուրժամիտ քաղաքականութեան: Թեոդոսիոս Ա-ր պետական պարտադիր կրոն հայտարարեց Նիկիական տիեզերական ժողովի դավանանքը ու անհաշտ կռիվ մղեց հերձվածների և հեթանոսութեան դեմ, որոնք արգելվեցին և ենթարկվեցին կատաղի հալածանքների: Կրոնական անհամբերատարութիւնը և մոլեռանդութիւնը դառան այնուհետև բնորոշ առանձնահատկութիւնները բյուզանդական եկեղեցու:

Մոտավորապէս 414 թվին վախճանվեց Վոամշապուհ թագավորը, որի անվան հետ անջնջելի կերպով կապված են հայ գրերի պատմը և կուլտուրական մեծ հեղաշրջումը հայկական կյանքում:

Նրա Արտաշէս որդին դեռևս փոքր էր, ուստի և նախարարները խնդրեցին Հազկերտ Ա-ին, որ նա կրկին թագավոր կարգէ Պարսկական Հայաստանի ժերունի խոսրով Դ-ին, որը թագավորել էր Վոամշապուհից առաջ: Հազկերտ Ա-ը կատարեց նրանց խնդիրքը, բայց խոսրով Դ-ը թագավորեց միայն ութ ամիս և մոտավորապէս 415 թվին վախճանվեց:

Հազկերտ Ա-ի նպաստավոր ու բարեհաճ քաղաքականութիւնը քրիստոնեւորութեան և, մասնավորապէս, Պարսկական Հայաստանի վերաբերմամբ փոփոխութիւն կրեց նրա թագավորութեան վերջին տարիներում: խոսրով Դ-ի մահից հետո Հազկերտ Ա-ը Հայաստանի պահն այլևս չուզեց թողնել Հայ Արշակունիների ձեռքում և խոսրով Դ-ի հաջորդ նշանակեց իր Շապուհ որդուն (շուրջ 416—420 թ.):

¹ Ю. Куликовскии, История Византии, т. I, второе издание, Киев 1913, էջ 188 և ն.:

² Այս պերիոդիկացիան, իհարկե, պայմանական է և բոլորովին կամայական: Վիճելի այս խնդիրը, որ Հայաստանի պատմութեան հետ կապ չունի, կարող է հատուկ ուսումնասիրութեան:

Հաղկերտ Ա-ը, որ իրազեկ էր, անշուշտ, Պարսկական Հայաստանի ներքին դրուժյան՝ հայ դպրության տարածման և քրիստոնեության արմատացման ընդդեմ իրանական կրոնի, ըստ երևույթին, աշխատել էր, հենվելով պարսկական կուսակցության վրա, շեղոքացնել Պարսկաստանի թշնամի տարրերը և մեղմ ու աստիճանաբար ուժեղացնել Հայաստանում իրանական կուլտուրան և պարսկական պետականության կարգերը:

Հաղկերտ Ա-ի թաքուն նպատակը պարզաբանված է միանգամայն ճիշտ Ղազար Փարպեցու ընդարձակ մի վկայության մեջ, որը կարևոր է մի համարում մեջ բերել ամբողջությամբ:

«Պարսից թագավոր Վռամի մահից հետո,—պատմում է Փարպեցին,—Պարսից աշխարհում թագավորեց Վռամի եղբայր Հաղկերտը, որը Շապուհի որդին էր: Եվ Հաղկերտը, չկամենալով Հայոց աշխարհին թագավոր տալ Արշակունիների տոհմից՝ հայերի վրա թագավոր կարգեց իր որդուն, որի անունն էր ըստ իր հոր անվան Շապուհ: Իր մտքում նա չար խորհուրդ էր խորհում՝ նախ այն, որ Հայոց աշխարհը մեծ է և օգտակար, սահմանակից է և հարևան Հունաց իշխանության, որի ձեռքի տակ են և որին հնազանդ են Արշակունիների տոհմից շատերը. դուցե այդ տոհմերը, որ մեր ու Հունաց իշխանության տակ են, սեր ու կարեկցություն զգալով գեպի միմյանց որպես եղբայրներ, երբեկից համերաշխ կերպով իրար հետ խոսքերը մեկ անեն և, համաձայնության գալով՝ Հունաց թագավորի հետ խաղաղություն անեն և, կամենալով նրան հնազանդվել՝ մեղ դեմ ապստամբվեն: Եվ ինչպես որ շատ անգամ մեզ գլխացավանք են պատճառել՝ ավելի ևս անհանգիստ կանեն մեզ պատերազմով, միանալով նրանց հետ: Բացի այդ, նրանք անբարեհաճ են և ատելությամբ լցված են դեպի մեր կրոնը, իսկ հույների հետ ընդհանուր հավատ ունեն և պաշտամունք: Արդ՝ եթե մեր ազգից մեկը թագավոր լինի Հայոց աշխարհում՝ մեր թագավորությունը բոլոր այդ տեսակ կասկածանքներից ապահով կլինի, և նրանք միշտ կծառայեն մեզ ահով ու դողով և չեն ունենա դեպի մեզ թշնամական ու վնասակար որևէ դիտողություններ: Եվ հնարավոր է, որ նրանք հետըզհետե կընտելանան և կդառնան մեր կրոնին շնորհիվ մշտական իրար հետ խոսակցությունների, ամենօրյա բարեկամության, որսերի զվարճությունների և խաղերի, որ կլինեն իրար հետ: Նաև ազգականություն հաստատելով իրար հետ երկ-

կողմանի ամուսնութիւններով՝ նրանք այնուհետև կանջատվեն և կհրաժարվեն հուլնների կրօնից ու բարեկամութիւնից»¹

[Եւ յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ եղբայր Վռամայ որդի Շապհոյ ի վերայ աշխարհի Պարսից: Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտի թագաւորեցունել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յազգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցունէր ի վերայ սոցա զիւր զորդին, որում անուն էր Շապուհ, ըստ անուան հօր իւրոյ. խորհեալ շարաշար իմացմունս առնն ի միտս իւր. առաջին՝ զայս, եթէ աշխարհն Հայոց մեծ է և օգտակար, սահմանակից և դրակից է Յունաց իշխանութեանն, ընդ որոյ ձեռամբ բազումք են հնազանդեալք յազգէն Արշակունեաց. որոց գուցէ գորովեալ առ միմեանս ազգացն, ըստ օրինի եղբարց, որք ընդ մերով և ընդ Յունաց իշխանութեամբն են, և հաւանեալ երբէք սիրով ընդ միմեանս և եկեալք ի միաբանութիւն՝ խօսեացին ի խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Յունաց, և ընդ նորա հնազանդութեամբ յօժարեալք՝ ապրտամբեացին ի մէնջ: Եւ որպէս կարեալ է զմեզ բազում անգամ յաշխատութեան՝ առաւել ևս յաւելուածով նոցա՝ անհանգիստ առնիցեն զմեզ պատերազմաւ: Եւ երկրորդ՝ զի յօրինացս մեր օտար են և ատեցողք, և միահաւան ունին զայաշտօն նոցա և զօրէնս: Արդ՝ ի թագաւորել յազգէս մերմէ ի վերայ աշխարհիս Հայոց՝ յամենայն ալդպիսի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թագաւորութիւնս մեր. և նոքա ցանկ երկիւղիւ և զողութեամբ ծառայեն մեզ և օտարոտիս ինչ և վնասակարս ինչ ոչ խորհին: Է զի և սովորութիւն առնուն յանկշիւ յօրէնս մեր, հանապազ խօսիւք ընդ միմեանս և ընդեւական բարեկամութեամբ, ի զբօսմունս որսոց և ի խաղս, որ լինին ի միջի նոցա. ալ և ամուսնութեանց տուրեւառիւք հաղորդեալք առ միմեանս՝ զատուցեալք այնուհետև որոշին ի սիրոյ նոցա և յօրինացն»]¹

Պարսկաստանի այս փորձն ապարդիւն անցավ, որովհետև «20 թվին սպանվեցին թե Յազկերտ Ա-ը և թե Շապուհը, որը Հայաստանից Տիգրոն էր գնացել իր հոր գահը ժառանգելու:

Հազկերտ Ա-ն իր թագավորութեան վերջին տարիներում Պարսկաստանի քրիստոնյաների դեմ հարուցեց հալածանքներ, որոնց

¹ Փարպեցի. I, գլ. ԺԲ, էջ 18—19:

առիթ տվուլը հենց իրենք՝ քրիստոնյա հոգևորականներն էին: Շոշաստանի Հորմիդգ-Արտաշիր քաղաքում Հաշու անունով մի քահանա Աբղավ եպիսկոպոսի համաձայնությամբ քանդել ու ավերել էր եկեղեցու մոտ դտնվող կրակատուն-ատրուշանը: Հալածանքների պատճառը մոլեռանդական այդ ծանր հանցանքն էր:

Քրիստոնյաներից ոմանք փախան Բյուզանդական կայսրության երկրամասերը, և Պարսկաստանը պատգամավորություն ուղարկեց Թևդոսիոս Բ կայսրի մոտ և պահանջեց, որ փախստականները ետ ուղարկվեն: Այս պահանջը մերժելուց հետո՝ բյուզանդական կայսրը թույլ տվեց (420 թվի մայիսի 5-ի օրենքով), որ Մերձավոր Արևելքի երկրներն ասպատակություններից ու հարձակումներից պաշտպանվելու համար կառուցեն պարսպասյուսոված ամրություններ:

420 թվի վերջերին Հազկերտ Ա-ին հաջորդեց նրա որդին՝ Վոամ և Գոռը (420—438/9 թ.), և հալածանքները Պարսկաստանում քրիստոնյաների դեմ ավելի ևս սաստկացան: 421 թվի գարնանը Վոամ Գոռի զորավար Միհր-Ներսեհը պատերազմ սկսեց կայսրության դեմ: Հարաբերությունները Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև չափազանց սրված էին, ինչպես հնթադրում է Նյուդեհեն, հավանորեն Պարսից մեծամեծների դրդումով, քրիստոնյաների հալածանքներն ավելի շուտ պատերազմի առիթ էին, քան պատճառ:

Պատերազմի գլխավոր բեմը դառավ նախկին հայկական Աղձնիքը և հյուսիսային Միջագետքը: Բյուզանդական զորքերն Արդաբուրիոս զորավարի առաջնորդությամբ ներխուժեցին Աղձնիք, և այստեղ 421 թվի օգոստոս կամ սեպտեմբեր ամսին տեղի ունեցավ մեծ ճակատամարտ: Պարսկական զորքերը այս ճակատամարտում ծանր պարտություն կրեցին, և Միհր-Ներսեհը ստիպված եղավ նահանջել Մծբին քաղաքի կողմերը: Արդարուրիոսն այնուհետև պաշարեց Մծբինը, սակայն պաշարումը շուտով վերացրեց, որովհետև Մծբինին մեծ զորքով օգնության հասավ ինքը՝ Վոամ և Գոռը:

Պատերազմը շարունակվեց նաև 422 թվին, և բյուզանդական զորքերը դարձյալ մի քանի հաջողություններ ունեցան, բայց դրանք վճռական հաղթություններ չէին, և շուտով Թեոդոսիոս Բ-ը խաղաղության բանակցություններ սկսեց: Վոամ Ե-ը, որը նույնպես ցանկանում էր հաշտություն կնքել, ուզեց նախապես որևէ հաջողու-

¹ Տե՛ս Socrates, Hist. Eccles., VII, cap. 18 (համեմատե՛ նաև Մովսես-տայ Սքուլաստիկոսի, Եկեղեցական պատմութիւն, հրատ. Մ. Տեր-Մովսես-յանի, Վաղարշապատ, 1897, էջ 602—609). Theodoretos, Hist. Eccl., V, cap. 37 և ուրիշն.:

թյուն ունենալ, ուստի և, բյուզանդական պատգամավորությունն իր մոտ պահելով՝ կարգադրեց իր անմահների զորամասին, որ բյուզանդական զորքին դարան գործեն:

Բյուզանդացիները, ինչպես վկայում է Սոկրատը¹, հանկարծակիի բերվեցին, սակայն պատահաբար հենց այդ ժամանակ մոտենում էր պարսիկների թիկունքից մի նոր զորամաս Պրոկոպիոս զորավարի առաջնորդությամբ: Պարսից զորքն այս անգամ ևս պարտության մատնվեց, և Վոամ Ե-ը ստիպված եղավ խաղաղության դաշն կնքել: Համաձայն այդ դաշնագրի, որը կնքվեց Թեոդոսիոս Բ-ի իշխանության տասնչորսերորդ տարում և երեքհարյուրերորդ Օլիմբիատում (=422 թ.) Պարսկաստանում քրիստոնյաներին կրոնական ազատություն տրվեց, իսկ կայսրությունը պարտավորվեց, ինչպես որոշված էր և նախկին դաշնագրերում, տալ յուրաքանչյուր տարի որոշ գումար Կովկասյան մեծ լեռնանցքի ամրացման ու պաշտպանման համար: Բայց պետք է ասել, որ դաշնագրի այդ երկու կետն էլ հետագայում շարունակ խախտվում էին և պատճառ էին դառնում դժգոհությունների:

Շապուհ թագավորի Հայաստանից հեռանալուց հետո, ինչպես վկայում է Խորենացին², Պարսկական Հայաստանը երեք տարի (հավանորեն, 420—423 թվականներին) մնաց անտերունչ վիճակում: Այս վկայությունը, իմ կարծիքով, կարելի է համարել հավաստի և արժանահավատ: Այդ երեքամյա անտերնչության ժամանակ, ինչպես ասացինք, հավանական է ենթադրել Մեսրոպ Մաշտոցի ուղեորությունը Կոստանդնուպոլիս Թեոդոսիոս Բ-ի մոտ:

421—422 թվականների անհաջող պատերազմը Բյուզանդիայի դեմ հարկադրեց Վոամ Ե Գոռին զիջումներ անել Պարսկական Հայաստանում, որը սահմանակից էր հաղթական կայսրության: Սակայն այս զիջումները ո՛չ անկեղծ էին այժմ, ո՛չ էլ հարատև: Պատերազմի ընթացքում Պարսկաստանը հասկացել էր արդեն, որ արևմտյան իր սահմանների պաշտպանությունը թույլ է ու անբավարար: Ուշագրավ է, որ 421 թվին պարտություն էր կրել այստեղ հենց այն Միհր-ներսեհը, որը Վարդանանց 450—451 թ. ապստամբության ժամանակ զլխավոր խորհրդատուն էր Հազկերտ Բ-ի (438/9—457)³:

¹ St^h Socrates, Hist. Eccles., VII, cap. 20.

² Խորենացի, III, գլ. ԾԶ:

³ Ուշադրության արժանի է այս տեսակետից Միհր-ներսեհի մասին Փարպեցու հետևյալ վկայությունը. «Եւ էր Յազկերտի արքայի հազարապետ մի Միհրներսեհ անուն, այր շարահնար և դժամիտ որոյ արկեալ ի միտս

423 թվին Վռամ Ե-ը, որը հայերի նկատմամբ սկզբում հարկադրված էր վարել զուսպ ու զգուշավոր քաղաքականություն՝ հայ նախարարների խնդիրքով Պարսկական Հայաստանի թագավոր նշանակեց Վռամշապուհի որդուն՝ Արտաշեսին: Բայց միաժամանակ աջակցելով ու պաշտպանելով պարսկասեր նախարարներին, որոնք կողմնակից էին սերտ մերձեցման Պարսկաստանի հետ՝ աշխատեց սերմանել հրկրում գծություն ու թշնամություն:

Արտաշես թագավորը (423—428 թ.), որը դեռևս անփորձ ուսանի էր, շուտով զոհ դառավ նենգ դավադրությունների: Երիտասարդ թագավորի դեմ խառնաձայնների առիթ ծառայեց այն, որ նա դեհի ու անառակ կյանք էր վարում: Նախարարները հայտնեցին Սահակ կաթողիկոսին, որ իրենք չեն կարող տանել թագավորի անօրեն ու պիղծ գործերը, և առաջարկեցին իրենց հետ Պարսից թագավորին դիմել և խնդրել, որ Արտաշեսը գահընկեց արվի:

Սահակ կաթողիկոսը, պատմում է Փարպեցին, տեսնելով, որ Արտաշեսի գահընկեցությամբ վտանգվելու է Հայոց թագավորության գոյությունը՝ ամեն կերպ աշխատեց համոզել նրանց, որ ետ կենան իրենց այդ մտադրությունից: Բայց նրա բոլոր հորդորները զուր եղան:

Նախարարները սպառնալով, որ նրան այլևս կաթողիկոս չեն ճանաչելու՝ զնացին Վռամ Ե-ի մոտ և, ամբաստանելով Արտաշես թագավորին՝ խնդրեցին որ նա գահազուրկ արվի: Պարսից թագավորը կանչեց իր մոտ Արտաշես թագավորին ու Սահակ կաթողիկոսին և առաջինին զրկեց թագավորական իշխանությունից, իսկ երկրորդին՝ կաթողիկոսությունից: Հանդիսավոր նրանց դատապարտումը բազմամարդ ատյանում, որ ընդարձակ կերպով նկարագրված է Փարպեցու մոտ, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել:

«Թագավորը [Վռամ Ե-ը] գրգռված ու սաստիկ զայրացած, — պատմում է Փարպեցին, — հրաման տվեց այնուհետև, որ նախարարներին և Արտաշեսին հարցաքննեն բազմամարդ ատյանի առջև: Եվ Հայոց իշխաններն իրենց թագավորի վրա բարդեցին շատ ազտեղաբանություններ ու զանազան անարժան բամբասանքներ: Նրանք ո՛չ թե այն էին պատմում, որ նա էր արել՝ այլ թշնամաբար նրա վրա բարդում էին շատ մեղադրանքներ ուրիշ ևս ավելացումներով. և թեպետ Արտաշեսը հերքում էր, թե այդպես չէ՝ լսողները նրան չհավատա-

ի շատ ամաց զխորհուրդս անօրէնութեան, ի կործանում և ի կորուստ թուլամիտ ոգւոց (II, գլ. Ի, էջ 39):

ցին, որովհետև նպատակ էին դրել իրենց՝ Արշակունիների ազգի թագավորությունը մեջտեղից վերացնել: Մանավանդ երբ Արյաց թագավորն արքունիքի բոլոր ավազանու հետ միասին Արտաշեսին մեղադրողներից լսեցին՝ թե «Իսկի էլ այլևս թագավոր պետք չէ, այլ ժամանակ առ ժամանակ պարսիկ որևէ իշխան կգա և մեզ վերակացու կլինի. մեղանից ամեն մեկին նա իրազեկ կդառնա և ձեզ կզեկուցե»:

Եվ երբ Վռամն իր արքունիքի ավագանու հետ այս լսեց՝ շատ ուրախացավ: Եվ նա իսկույն այնուհետև հրաման տվեց թագավորությունն Արտաշեսից վերցնել ու նաև հարքունիս գրավել սուրբ Սահակի կաթողիկոսական գույքը, որովհետև նա չէր համաձայնել վկայություն տալ հայնախարարների հետ միասին: Երբ այսպես դատը վերջացավ՝ Պարսից թագավորի հրամանն ի կատար ածվեց: Դրանից հետո թագավորությունը Արշակունիների ազգից առնվեց Արտաշեսի իշխանության վեցերորդ տարում, համաձայն աստուծու երանելի մարդուներսես մեծ քահանայապետի ասածի. և Հայոց աշխարհն ընկավ Պարսից անօրեն իշխանության ծառայության լծի տակ: Հայոց իշխանները ստացան Պարսից թագավորից Արտաշեսի մատնության համար իրենց վարձը՝ պատիվներ ու մեծարանքներ, նման այն արծաթին, որ ստացել էին եղբայրները Հովսեփի համար, որին մատնել էին իսմայելացի վաճառականների ձեռքը. և նրանք այսպիսով հրաժեշտ տալուց հետո արքունիքին՝ եկան իրենց աշխարհը»:

«Եի ցասումն զայրացման գրգռեալ թագաւորն՝ հրաման տալ այնուհետև յանդիման բազմամբոխ ատենին հարցանել զնախարարսն Հայոց և զԱրտաշես: Եւ կուտեալ իշխանացն Հայոց բազում աղտեղաբանութիւնս և ազգի ազգի ազգի խօսս անարժանութեան ի վերա թագաւորին իրեանց. քանզի ոչ թէ՛ ի նմա եղեալ զիրսն խօսէին, այլ ևս յաւելուածովք ըստ օրինի թշնամութեան կուտէին ի վերայ նորա բազում վնաս. որ թէ՛ պէտ և յուրաստ եղեալ Արտաշեսի, թէ՛ չէ այդպէս՝ ոչ հաւատացին լսողքն, եղեալ զկամս իւրեանց՝ բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն յԱրշակունեաց ազգէն: Մանաւանդ զի լուաւ թագաւորն Արեաց ամենայն աւագանեօք դրանն ի դատախազացն Արտաշեսի, թէ բնաւ զի՞ իսկ ևս պիտոյ է թագաւոր, այլ իշխան պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ, որ և զիրաքանչիւր ուրուք ի մէնջ ծանուցեալ զհպատակութիւն և զանհպատակութիւն՝ ցուցցէ ձեզ:

Եւ լուեալ զայս Վոսմայ հանդերձ աւագանով դրանն՝ յոյժ ուրախանայր. և այնուհետեւ հրաման տայր վաղվաղակի ի բաց առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշէսէ. ընդ նմին և զտունն կաթողիկոսական ի սրբոյն Սահակայ՝ յարքունիս ունել, փոխանակ զի ոչ միաբանեցաւ տալ վկայութիւն ընդ նախարարսըն Հայոց: Եւ այսպէս վճարեալ՝ հրաման Պարսից թագաւորին ի գլուխ ելանէր: Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւն յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշեսի, ըստ բանի երանելոյ առն Աստուծոյ մեծի քահանայապետին Ներսէսի, և անկաւ աշխարհս Հայոց ընդ լծով ծառայութեան անօրէն իշխանութեան Պարսից, Եւ առեալ գինս իշխանացն Հայոց ի թագաւորէն Պարսից, ընդ մատնութեանն Արտաշեսի, պատիւս և մեծութիւնս, նման արծաթոյն զոր առին ընդ Յովսեփայ եղբարքն, ըստ մատնութեանն իսմայէլացի վաճառականացն, և այսպէս հրաժարեալք ի դրանէ՝ եկին յաշխարհն իրեանց»¹:

Ինչպես պարզ երևում է Ղազար Փարպեցու այս վկայությունից, հայ նախարարներն իրենք էին հոժարակամ ցանկացել ենթարկվել Սասանյան Պարսկաստանի անմիջական իշխանության և իրենք էին դիմել Պարսից թագավորին ու խնդրել վերջին Հայ Արշակունի թագավորի՝ Արտաշեսի գահընկեցությունը: Արշակունյաց թագավորների իշխանության վերացումը, ինչպես մատնանշված է իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ², բնավ չէր շոշափում նրանց իրավունքներն ու արտոնությունները: Կարելի է վստահորեն ենթադրել, որ 428 թվից հետո Պարսկական Հայաստանի ներքին կազմակերպության մեջ գրեթե փոփոխություններ չեղան:

Հայագիտական նորագույն երկերում ենթադրվել է հաճախ, ինչպես, օրինակ, Գյուտերբուխի «Բիւզանդիոն և Պարսկաստան» աշխատության մեջ³, որ 428 թվից հետո Պարսկական Հայաստանը կորցրել էր իր ինքնավարության մնացորդները և միացվել Սասանյան Պարսկաստանին իբրև պարսկական մի նահանգ:

Այս պնդումը ճիշտ չէ: Արշակունի Արտաշեսի անկումից հետո, ինչպես վկայում է Նդիշեն՝ «ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն»:

«Երբ Արշակունիների ցեղը վերացավ,—պատմում է Նդիշեն,—Հայոց աշխարհին տիրեց պարսիկ Սասանի ցեղը, որ իր իշխանությունը վարում էր մոզերի կրոնի համաձայն և

¹ Փարպեցի, I գլ. ԺԴ, էջ 24—25:

² Երևան, 1934, էջ 281—282:

³ Թարգմ. Հ. Համբարյանի, Վիեննա, 1911, էջ 99:

շատ անգամ կոփվ էր մղում նրանց հետ, ուղբեր չէին ընդունում նույն կրոնը. սկսելով Տիրանի որդի Արշակ թագավորի օրերից՝ կովում էր մինչև Վռամշապուհի որդի Հայոց Արտաշես արքայի վեցերորդ տարին: Եվ երբ սրան էլ զրկեց թագավորությունից՝ թագավորությունն անցավ Հայոց Նախարարներին. որովհետև թեպետև հարկը Պարսից արքունիքն էր գնում, սակայն Հայոց հեծելազորն ամբողջապես Նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ»¹:

[«Քանզի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց, տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ Պարսկի, որ վարէր զիր իշխանութիւնն օրինօք մոգաց. և բազում անգամ մարտնչէր ընդ այնոսիկ, որ ոչ ընդ նովին օրինօք մտանէին. սկիզբն արարեալ յամացն Արշակայ արքայի որդւոյն Տիրանայ, և կոռէր մինչև յամն վեցերորդ Արտաշիսի արքայի Հայոց, որդւոյն Ստահրաշապուհոյ: Եւ իբրև զնա ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն, զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսից երթայր, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»]²:

Որ Արշակունյաց վերջին թագավորի գահընկեցությունից հետո հայ նախարարները պահպանել էին անփոփոխ իրենց տիրական ու անգամ «գործակալական» իշխանության գրեթե բոլոր իրավունքները՝ այդ երևում է ո՛չ միայն Եղիշեի, այլ նաև մատենագրական ուրիշ վկայություններից: Հայտնի է, որ Մամիկոնյանները մնում էին դարձյալ իբրև Պարսկական Հայաստանի սպարապետներ, Վահան Ամատունուն հանձնված է եղել «հազարապետութեան գործակալութիւն»-ը, իսկ դատավարության իշխանությունը, ըստ երևույթին, մնացել էր բարձր հոգևորականության ձեռին: Ուշադրության արժանի է նույնպէս, որ Շահապիվանի 443 թվի ժողովի կանոնադրության մեջ հիշատակված են դարձյալ հետևյալ «գործակալութիւն»-ները՝

«Վասակայ Սիւնւոյ մարզպանութիւն Հայոց, Վահանայ Ամատունւոյ հազարապետութիւն և Վրվայ խոռոռոռւնւոյ մազխազութիւն»³:

¹ Տե՛ս «Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը», թարգմ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1946, էջ 101:

² Եղիշե, Վննաթիկ, 1864, էջ 11:

³ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղևնճյանի, էջ 59:

Հենց ինքնին այն փաստը, որ Շահապիվանի ժողովում, նախարարների և մանր ազնվականության մասնակցությամբ, սահմանվել էին պարտադիր կանոններ, որոնք վերաբերում էին բացի հոգևորականներից նաև հանցապարտ աշխարհականներին՝ մի ասպացույց է նդիշեի վերոհիշյալ վկայության ճշտության:

Այս բոլորը, ուրեմն, պարզ ցուցումներ են, որ 428 թվից հետո Պարսկական Հայաստանի նախարարական ինքնավար կազմակերպության մեջ զգալի փոփոխություններ չէին եղել:

Եթե Սահակ կաթողիկոսը համառ կերպով հակառակում էր նախարարներին և դեմ էր Արտաշեսի գահընկեցության՝ այդ, ըստ Լրևույթին, բացատրվում է նրանով, որ նա ու նաև հայ ժողովրդի յուսավորյալ մասը դեռևս հույս ունեին, որ հայերին կարող էր հաջողվել ապագայում վերականգնել իրենց համազգային սլետությունը և նախկին անկախությունը:

Արտաշես թագավորին գահից ղրկելուց հետո՝ Վռամ Ե Գոռը Հայաստանի բարձրագույն կառավարիչ նշանակեց սլարսիկ Վահմիհրշապուհ մարզպանին և Արևելյան Հայաստանը դառավ Սասանյան Պարսկաստանի մարզերից մեկը (428): Հայ նախարարների ակնկալությունները վերջ ի վերջո սխալ դուրս եկան: Հայ Արշակունի թագավորության վերացումից հետո, ինչպես պետք էր սպասել, Սասանյան Պարսկաստանը աշխատեց վերացնել նաև հայ նախարարությունների իրավական արտոնությունները:

ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻՄ ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ՄԻՆՁԵՎ 363 ԹԻՎԸ

Արշակունյաց թագավորության սահմանները 298 թվից հետո:— Հարավ-արևելյան սահմանները Ուրմիա լճի կողմերում:— Փավստոսի վկայությունները «Դաննսկ Ատրպատական»-ի մասին:— Արշակունիների երկրամասն Ատրպատականում:— Փավստոսի վկայությունների սխալ մեկնությունը նորագույն երկրում:— Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն էր Ուրմիա լճի արևելակողմում Paresaca կայա-
րանի շրջանը:— Ուրմիա լճի հարավ-արևմտակողմում Արշակունյաց Հայաստանի սահմաններն էին Ձինթա ամրոցի և Ջարասպ լեռան շրջանները:— Ձինթա ամրոցի տեղադրության խնդիրը:— Աղոնցի հնթադրությունը:— Ձինթան, հավանաբան, այժմյան Ձիրան է:— Նոր-Շիրակյան սահմանակալ իշխանության կամ բղեշխու-
րյան տեղադրությունը:— Նոր-Շիրակյանի մասին ընդհանրացած սխալ կարծի-
հները:— «Շիրգրիանական երկիրը» և «Շիրագանները»:— Նոր-Շիրակյանը կապ չունի
Նոտ-Արտաշիրակյանի հետ:— «Շիրգոյ» գավառի հիշատակությունը Ղևոնդ պատ-
միչի մոտ:— Արշակունյաց Հայաստանի մյուս բղեշխությունները ճարավում:—
Սահմանակալ երկրորդ իշխանությունը կամ բղեշխությունը ճարավում:— Մարկ-
վարտի սխալ կարծիքն այս բղեշխության մասին:— Սահմանակալ իշխանությունը
«յԱստահատանեաց կողմանէն» Կորդվաց բղեշխությունն էր:— Երրորդ սահմանա-
կալ իշխանը «յԱռաւստան կողմանէն» Աղծնյաց բղեշխն էր:— Մայրաքաղաքներ
Դասեր, Տմառիքը և Կորդիքը:— Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը Կորդուքի,
Աղծնիքի և Մեծ Մոփի կողմերում:— Արշակունյաց Հայաստանի արևմտյան
սահմանները:— Նրա ծայրագավառները Մով լճի հարավակողմից մինչև Դաս-
տիյա-Դաստալ:— Դարանաղի, Եկեղիք, Դերջան և Սպեր:— Արշակունյաց Հա-
յաստանի սահմանները Ճորախ և Կուր գետերի վերին հոսանքի կողմերում:—
Գուգարաց սահմանակալ իշխանության գավառները:— Մաթափոր, Կողբափոր և
Ջորոփոր գավառների տեղադրությունը:— Հնարակերտ փառախը:— Արշակունյաց
թագավորության սահմանները Հնարակերտ փառախից դեպի արևելք:— Սահմանա-
գլուխ գավառներ Կողբոր, Գարդմանաձորը, Շակաշենը և Ուտի-Ատանձնակը:—
Մայրաքաղաքները Ուտի-Ատանձնակի արևելակողմում:— Կասպից աշխարհը և
Փայտակարան փառախը:— Արշակունյաց թագավորության մեջ էին գտնվում Մա-
րանդ գավառը և նրա հյուսիսակողմում ու հյուսիս-արևմտակողմում գտնվող շր-
ջանները մինչև Կասպից ծովը:— Արշակունյաց Հայաստանը իր ընդարձակ սահ-
մաններում Գրեթե համապատասխանում էր Արտաշեսյան Հայաստանին:

Պատմական Հայաստանի սահմանները նույնը չեն եղել զանազան դարաշրջաններում և հաճախ ենթարկվել են զգալի փոփոխությունների: Մենք վերև տեսանք, որ Արշակունյաց Հայաստանը վերահաստատվել էր իր ընդարձակ հին սահմաններում Դիոկլետիանոս կայսեր ժամանակ, որի զորավար Գալերիոս Մաքսիմիանոսը 297 թվին հայերի օգնությամբ ծանր պարտության էր մատնել Պարսից թագավոր Ներսեհին: Այս պարտությունից հետո Ներսեհը ստիպված եղավ զիջել Հռոմեական կայսրությանը Հայաստանի հարավային շրջանները՝ Մոփքը, Անգեղտունը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Մոկքը, Մավդեքը և Ռեմեհնան, իսկ իբրև Հայաստանի սահման Ատրպատական-Մարաստանի կողմից, համաձայն 298 թվի դաշնագրության, որոշվեց Զինթա ամրոցը¹:

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները 298 թվից հետո՝ բաղմիցս քննության են ենթարկվել Հյուբշմանի, Ադոնցի և Մարկվարտի աշխատություններում, բայց մինչև վերջին ժամանակները հաստատուն կերպով որոշված չէին և համարվում էին վիճելի:

Այդ սահմաններից, հատկապես, հարավ-արևելյանը, որը զբաղեցնում էր Ուրմիա լճի արևելակողմում և հարավ-արևմտակողմում, մանրամասն լուսաբանված է նաև աշխարհագրական իմ աշխատություններում (տե՛ս «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի», Երևան, 1936 թ., էջ 165—171, նաև «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ», Երևան, 1945 թ., էջ 15—45): Մեր եզրակացությունները անհրաժեշտ ենք համարում համախմբել այստեղ ամփոփ բովանդակությամբ, ավելացնելով նաև մեր նոր դիտողություններն Արշակունյաց թագավորության նույն ժամանակաշրջանի հարավային, արևմտյան և հյուսիսային սահմանների մասին:

Ինչպես հայտնի է, աշխարհագրական բոլոր նորագույն երկերում Արշակունյաց Հայաստանի ու Պարսկաստանի չորրորդ դարի սահմանը ենթադրվում է Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի մոտ²: Այս խնդիրն այնքան հետաքրքիր է ու կարևոր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար, որ մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել Փափսոսի բոլոր համապատասխան վկայությունները, որոնք հիմք են ծառայել այդ ենթադրության:

¹ Տե՛ս Petrus Patricius, fragm. 14 (Dindorf, Historici graeci minores, I).

² Տե՛ս Markwart, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 109, Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Պիլեգիկյանի, էջ 90—91. Адоку, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 226 և ուրիշ.

1. Փալատոս, III, գլ. Է՝

«Եվ նրանք՝ Թափառական ցեղերը եկան, լցվեցին և ծածկեցին Հայոց ամբողջ երկիրը. քանդեցին, գերեցին և բոլորովին ավերեցին. ցրվեցին, տարածվեցին բոլոր սահմաններում ծայրի ծայր ծավալվեցին մինչև Սատաղ փոքրիկ քաղաքը և մինչև Գանձակ Ատրպատականի սահմանները»:

[«Եւ ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին, առհասարակ ավերեցին. սփռեցան տարածեցան զսահմանօքն, լի և լի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու և մինչև ի Գանձակ սահմանս Ատրպատական»]¹:

2. Նույնը, IV, գլ. ԻԱ՝

«Իսկ Հայոց Թագավորի [Արշակ Բ-ի] սահմանապահները, որոնք նստած էին Գանձակ Ատրպատականում՝ վաղօրոք այս բանը իմաց տվին Արշակ Թագավորին, դեռ նա [Շապուհ Բ-ը] Ատրպատականի սահմանները չհասած»:

[«Իսկ սահմանապահքն Թաղաւորին Հայոց. որ նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի, վաղ աղդ առնէին նմա զիրսն մինչև հասեալ էր նա ի սահմանս Ատրպատականի»]²:

3. Նույնը, V, գլ. Ա՝

«Երբ առաջապալ՝ եկավ հասավ Հայաստանի միջնաշխարհը՝ Մուշեղը սպանեց Պարսից Կարեն և Զիկ զորագլուխներին և բոլոր զորքերը սրի անցկացրեց ու ոչ ոքին կենդանի չթողեց: Եվ մինչև բուն սահմանները, Գանձակ Ատրպատականի նրանց երկիրը դուրս քշելով՝ ամբողջը տիրեց»:

[«Իբրև գայր առաջապահն հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց՝ սպանանէր Մուշեղ զզորագլուխն Պարսից Ղկարէնն և Զիկն, և զամենայն զզօրսն արկանէր ի սուր սուսերի իւրոյ, և ոչ մի զոք ապրեցուցանէր: Եւ մինչև ի բուն ի սահմանսն ի Գանձակ Ատրպատականի գերկիրն յիւր վտարեալ՝ ըռնացեալ ունէր»]³:

4. Նույնը, V, գլ. Դ՝

«Այնուհետև Հայոց զորքերը փախչողներին հետապնդեցին և Պարսից զորքերին հալածեցին մինչև Գանձակ Ատրպատական՝ մինչև Հայաստանի սահմանները»:

[«Ապա զհետ լինէին փախստէիցն զօրքն Հայոց, և մինչև ի

¹ Փալատոս, էջ 16:

² Նույնը, էջ 141:

³ Նույնը, էջ 191:

Գանձակ յԱտրպայական ի սահմանս Հայոց հալածէին ղզօրսն Պարսից»¹։

5. Նույնը, V, գլ. Ե՝

«Այն ժամանակ Հունաց ստրատելատը կաղմակերպեց զորքերը, որ իր ձեռքի տակ էին, և շարժեց տարավ ու գնաց Գանձակ կողմի Ատրպատական աշխարհից Հայաստանի սահմանները»։

[«Ապա ստրատն Յունաց կաղմեաց ղօրս իւր, որ ընդ իւրով ձեռամբ էին, և խաղացոյց տանել ղնալ ի սահմանս Հայոց ի Գանձակէ կուտէ յԱտրպայական տանէ»]²։

6. Նույնը, V, գլ. ԼԴ՝

«Եվ խորհուրդ էր անում [Մուշեղը] Հունաց իշխանների հետ և նրանց միջոցով կայսեր հետ, թե նրանց անհրաժեշտ է Հայոց երկրում քաղաքներ շինել յուրաքանչյուր գավառում՝ տեղ-տեղ մի-մի քաղաք և տեղ-տեղ երկ-երկու, ամուր պարիսպներով պատած, և դարձնել իբրև զորանիստ տեղեր ամբողջ Հայոց երկրում՝ մինչև Գանձակ սահմանային երկիրը, որը Պարսից կողմումն է և Հայոց սահմանն է»։

[«Խորհէր ևս ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց, ի միմի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարսպաւորս՝ զօրանիստս հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, մինչև ի Գանձակ սահման երկիրն, որ Պարսից կուտէ էր, Հայոց սահման էր»]³։

Մեջ բերված այս վկայությունները հասկանալու համար պետք է նկատի ունենալ, որ բացի «Գանձակ Ատրպատական»-ից, Փավրստոսը հիշում է նաև մյուս Ատրպատականը, որը պատկանել է Արշակ Բ-ին։ Հյուսիսային այս Ատրպատականը, որի միջով անցնում էր Պետինգերյան քարտեզի Gobdi—Paresaca ճանապարհագիծը⁴, հիշատակված է նրա հետևյալ վկայության մեջ։

Փավստոս, V, գլ. Ը՝

«Ապա, երբ պատերազմը Պարսից կողմից դադարեց և պատերազմական գործողություններն այն կողմից խափանվեցին՝ այնուհետև Հայոց Մուշեղ սպարապետը սկսեց ջարդել նրանց,

¹ Փավստոս. էջ 202։

² Նույնը, էջ 205։

³ Նույնը, էջ 241։

⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936, էջ 161—172։

ովքեր ապստամբել էին Արշակունիների թագավորության դեմ: Ամենից առաջ ջարդեց Հայոց թագավորի երկրամասը, որը գտնվում էր Ատրպատականում»:

[«Ապա իբրև դադարեաց պատերազմն ի կողմանցն Պարսից, և յապահովեցան իւր ճակատուն յայնմ կողմանէ, և աշնուհետև սկսանէր սպարապետն Հայոց Մուշեղ ճարկանէր զայնոսիկ՝ որք ապստամբ եղեն ի թագաւորութենէն Արշակունեաց: Նախ հարկանէր զտուն թագաւորին Հայոց, որ յԱտրպայականին էր»]¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Փաւստոսի մոտ պարզ կերպով հիշատակված են երկու Ատրպատական՝ մեկն իբրև Արշակունյաց Հայաստանի մաս, իսկ մյուսը, Սասանյան Պարսկաստանի Միանգամայն պարզ է, բացի այդ, որ հարավային Ատրպատականը, որն անհրաժեշտ էր տարբերել հյուսիսային Ատրպատականից, Փաւլստոսի վկայություններում անվանված է «Գանձակ Ատրպատական»: Այս վերջինը «Գանձակ Ատրպատական» է կոչվել, անշուշտ, Գանձակ քաղաքի անունով, որը եղել է այս երկրի կենտրոնավայրը:

Որ Փաւստոսի Պատմության մեջ «Գանձակ»-ը կամ «Գանձակ Ատրպատական»-ը ոչ թե քաղաքի, այլ հարավային Ատրպատականի անունն է՝ այդ պարզ ու որոշ մատնանշված է վերոհիշյալ գրեթե բոլոր վկայություններում: Հատկապես վեցերորդ վկայության մեջ պարզ շեշտված է, որ «Գանձակ սահման երկիրն» «Պարսից կուսէ» էր:

Այդ՝ կարեւոր² է միթե վերոհիշյալ վկայություններից որևէ կերպ հետևցնել, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, ինչպես ենթադրում են Մարկվարտը, Հոբբզմանը, Ադոնցը և ուրիշները:

Ընդհանրացած ու սովորական այս պնդումը, որը հիմնված է վերոհիշյալ երկրորդ վկայության վրա, անշուշտ, ակնհերև մի թյուրիմացություն է: Այդ երկրորդ վկայության մեջ, ինչպես և Փաւլստոսի մյուս հատվածներում, «Գանձակ»-ը պարզապես ո՛չ թե քաղաքի անունն է, այլ այն «Գանձակ սահման երկիրն» է, որի մոտ են գտնվել «սահմանապահքն թագաւորին Հայոց»: «Նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի» նշանակում է ըստ իս «Նստէին ի [սահմանս] Գանձակ Ատրպատականի»: Իսկ սովորական ու ընդունված մեկնությունը, որ իբր թե «Հայոց թագավորի սահմանապահները

¹ Փաւստոս, էջ 213:

կնստեին» Գանձակ քաղաքում, ոչ միայն անհավանական է, այլև պարզապես սխալ:

Որ մեր այս մեկնությունն է ճիշտ՝ այդ անուղղակի կերպով հաստատում են հենց միևնույն հեղինակի երկու ուրիշ վկայությունները, որ վերաբերում են Թավրիդ քաղաքին (IV, գլ. ԻԾ, Վենետիկ, 1889, էջ 149 և IV, գլ. ԼԹ, էջ 157): Այդ երկու վկայությունների մեջ պարզ ասված է, որ Թավրիդը գտնվել է Սասանյան Պարսկաստանում:

Ուրեմն՝ ինքնըստինքյան հետևում է նաև այդ վկայություններից, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը, որը գտնվում էր Թավրիդի հարավում և նրանից մի քանի հարյուր կիլոմետր հեռավորության վրա՝ չէր կարող լինել Արշակունյաց Հայաստանում:

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն Ուրմիա լճի արևելակողմում որոշվում է բավական ճշգրիտ կերպով Պետինգերյան քարտեզի Gobdi—Paresaca ճանապարհագծի ուղադիր քննությանմբ: Ինչպես մատնանշել ենք «Հայաստանի դիսավոր ճանապարհները» մեր աշխատության մեջ՝ Trispeda կամ Tarspedo կայարանին հաջորդող Paresaca կայարանից հետո, որը գտնվել է այժմյան Դիզա Տասվիջից 45 հոմեական մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր հեռավորության վրա՝ միջկայարանային հեռավորությունները Պետինգերյան քարտեզում նշանակված են պարսկական պարասանգներով¹:

Ուղադրավ այս փաստից, որով բացատրվում է Հայաստանի սլաոմական աշխարհագրության կարևորագույն խնդիրներից մեկը՝ մինչև վերջին ժամանակները գեո չէին արվել համապատասխան ու անհրաժեշտ հետևություններ:

Մղոնաչափերի փոփոխությունը մի պարզ ակնարկ է, որ ճանապարհագիծը մինչև Paresaca գտնվել է Արշակունյաց Հայաստանում, իսկ Paresaca-ից հետո՝ Սասանյան Պարսկաստանում: Կարելի է նույնիսկ ենթադրել, որ հիշյալ կայարանն անվանվել է Paresaca (=հավանորեն, Պարսք), որովհետև նա գտնվել է Պարսկաստանի սահմանում:

Իսկ այս լուսաբանությունից ինքնին արդեն հետևում է, որ ըստ Պետինգերյան քարտեզի, որը կազմված է եղել, ըստ երևույթին, չորրորդ դարի երկրորդ քառորդում, Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը որոշվելու է Tarspedo—Տասվիջից 45 հոմեա-

¹ St' u Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, էջ 781—784.

կան մղոն կամ մոտ 67 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք՝ այժմյան Աշի-շայ գետի մոտ:

Արդ՝ ընդունելով Աշի-շայ գետն իբրև սահմանագիծ Արշակունյաց Հայաստանի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև՝ Թավրիզի տեղը լինելու էր, իրոք, Պարսկաստանում, ինչպես այդ վկայում է նաև Փավստոսը:

Եվ ինձ թվում է, որ Պևտինգերյան քարտեզի և Փավստոսի վկայությունների համերաշխությունն ինքնին արդեն հաստատուն մի նեցուկ է մեր եզրակացությունների հավաստիության և միաժամանակ ուշագրավ մի նոր ապացույց է, որ Փավստոսի վերոհիշյալ վկայությունները սխալ են եղել մեկնված աշխարհագրական նախորդ աշխատություններում:

Համաձայն հռոմեական-ույարսկական 298 թվի դաշնագրության՝ Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն էր լինելու, ինչպես արդեն հիշված է, Զինթա ամրոցը, որը գտնվում էր Մեգիայի սահմանում: Իսկ հայկական ավանդությունը, որը մեջ է բերված Սեբեոսի և Խորենացու պատմություններում¹, Հայաստանի հարավ-արևելյան հին սահմանը Ատրպատական-Մեգիայի կողմում համարում է Զարասպ լեռը: Այս երկու ցուցումները, ինչպես մանրամասն պարզել եմ իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ»² աշխատության մեջ, իրար համապատասխան են և իրար լրացնում են:

Զարասպ լեռան տեղը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Ալիշանը³, հավանական է ենթադրել Զագրոս լեռների շրջանում և այժմյան Ռևանդուզի հյուսիս-արևելակողմում: Նույն կարծիքը հայտնել է նաև Գ. Հոֆմանը⁴, որը Զարասպի տեղը մատնանշել է Թուրքիան և Պարսկաստանը իրարից բաժանող այժմյան Քանդիլ-կուհ կամ Քանդիլ-դաղ լեռնաշղթայի շրջանում, ուր Ռևանդուզի և այժմյան Ուշնու գյուղի միջև գտնվում է Կելիշինը:

Ավելի դժվար է որոշվում Զինթա ամրոցի տեղը: Ռ. Կիպերտի ընդարձակ քարտեզում Նինվեից հյուսիս Ակրայի մոտ մատնացույց է արված Զինդու (Zindu) վայրը⁵, սակայն այս Զինդուն,

¹ Սեբեոս, Պատմություն, Երևան, 1939, գլ. Բ, էջ 9 և գլ. Թ, էջ 38—39, Խորենացի, Պատմություն, I, գլ. ԺԳ էջ 44:

² Երևան, 1945, էջ 9—18:

³ Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 11:

⁴ Տե՛ս G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1880, էջ 231 և հետ.:

⁵ Տե՛ս R. Kiepert, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, Berlin, 1902.

ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ադոնցը¹, հաղիվ թե որևէ կապ ունենա վերոհիշյալ Զինթայի հետ:

Ադոնցը ինքը թեական կերպով ենթադրում է, որ Զինթա ամբողջը կարող է թերևս նույնացվել այժմյան Սիննա քաղաքի հետ, որը գտնվում է Համադանի և Սուլեյմանիայի միջև: Լ. Կիպերտի քարտեզից երևում է, որ սա ևս Սիննայի հին անունը ենթադրում է Sin-tha², Հնարավոր համարելով Զինթայի և Սիննայի նույնացումը՝ Ադոնցը նկատի է ունեցել Փավստոսի Պատմության ակնարկներն այն մասին, որ իբր թե Պարսից թագավոր Շապուհ Բ-ը խոստացել էր ամբողջ Ատրպատականը տալ կամ նույնիսկ իբր թե տվել էր իբրև նվեր Արշակ Բ-ին³, Հիմնվելով Փավստոսի վկայությունների վրա՝ Ադոնցը տրամադիր էր կարծելու, որ այդ վկայությունները, չնայած իրենց հեքիաթային բնույթին, կարծես թե հաստատում են, որ Ատրպատականի կողմից Հայաստանի սահմանը կարող էր լինել, իրապես, Զինթան՝ այժմյան Սիննան:

Ադոնցի այդ ենթադրությունը պարզապես սխալ է և դրա գըլխավոր պատճառն այն է, որ նա, համամիտ լինելով Մարկվարտին և Հյուբշմանին, ենթադրել է, որ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքը ու նաև Ատրպատականի որոշ մասերը Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան ափերի երկարությամբ գտնվել են Արշակունյաց Հայաստանում: Այս պնդումը, ինչպես տեսանք, ակնհերև մի թյուրիմացություն է: Ըստ Պետրոսյանի քարտեզի՝ Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը, իրապես, ոչ թե Ատրպատականի Գանձակից հարավ էր ընկնում, այլ Թավրիզից հյուսիս՝ այժմյան Աջի-չայ գետի մոտ: Շատ պարզ է, ուրեմն, որ Զինթա ամբողջի տեղն անկարելի է ենթադրել այժմյան Սիննայում, որը գտնվում է Համադանից Սուլեյմանիա գնացող ճանապարհի վրա:

Զինթա ամբողջի տեղը որոշելիս՝ պետք է նկատի ունենալ, որ Սասանյան Պարսկաստանի 297 թվի պարտությունից հետո Հայաստանը ստացած պիտի լիներ Ատրպատական-Մեդիայի կողմում իր ընդարձակ հին սահմանները: Իսկ մենք տեսանք, որ այդ կողմում Հայաստանի ծայրագույն սահմանն էր Զարասպը, այսինքն՝ Ռեվանդուղի արևելակողմում գտնվող լեռնային շրջանը, ուր, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ»-ում (էջ 4—7), հավանորեն, պետք է

¹ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 227, ծնթ. 1.

² Sk' = H. Klepert, Atlas antiquas, zwölf Karten zur alten Geschichte, Berlin, Tab II:

³ Փավստոս, IV, գլ. ԺԸ, էջ 128 և և, էջ 136:

լինե՞ր Բհհիստունի և ասորեստանյան սեպագիր արձանագրություն-ների մեջ հիշատակված Izitu կամ Izirtu-ի տեղը:

Հիմնվելով կարևոր այս ցուցումների վրա՝ Զինթայի անվան ու տեղագրության նկատմամբ ես առաջարկել էի մի լուսաբանություն¹, որ համարում էի և համարում եմ հավանական: Zintha անվան ուղիղ ընթերցվածը կարելի է, իմ կարծիքով, ենթադրել Zirtha: Իսկ այս սրբագրությունից հետո Զինթան կարող է համապատասխան լինել և ծագած լինել հին Իգիրտու անունից:

Ասորագետ Շտրեքը վկայում է, որ Իգիրտու քաղաքի անունը ասորեստանյան արձանագրությունների մեջ գրվում է երբեմն ի հավելվածով, իսկ երբեմն առանց այդ ձայնավորի՝ Զիրտու կամ Զիրտա: Այդ տեղանվան բուն մասն է Իգիր- կամ Զիր-, իսկ տու կամ տա ասորեստանյան հատուկ վերջավորություն է²: Դժվար չէ, ուրեմն, համոզվել, որ Զինթայի նույնացումը Զիրտու կամ Զիրտայի հետ միանգամայն հնարավոր է:

Անհավանական չէ ըստ իս նաև այն, որ այժմյան Զիրան³, որը գտնվում է Ռեանդուզից Պարսկաստան գնացող ճանապարհի վրա և Զագրոս լեռների այն մասում, որը մենք համապատասխան համարեցինք հայկական աղբյուրներում հիշատակված Զարասպին՝ թե իր անունով և թե իր տեղագրությամբ կարող է նույնպես համապատասխան լինել Զինթա—Զիրտային:

Եթե իմ այս դիտողությունները Զինթայի մասին ընդունելի համարվեն՝ այդ դեպքում կարելի կլինի ենթադրել, որ 298 թվի դաշնագրությունից հետո Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանը հասնում էր Ուրմիա լճի հարավ-արևմտակողմում մինչև Զագրոս լեռները Ռեանդուզի արևելակողմում:

Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան այս սահմանում, ուր, ըստ վերոհիշյալ մեր ենթադրության, գտնվում էին Զարասու լեռը և Զինթա կամ Զիրթա ամրոցը՝ Փավստոսի ու Ագաթանգեղոսի մոտ մատնացույց է արված Հայաստանի չորս բզեշխություններից մեկը՝ Նոր-Շիրականը, որի իշխանության տակ են եղել ըստ Փավլոստոսի՝ Նոշիրական (Նորշիրական, Նոր-Շիրական), Մահկերտուն,

¹ Տե՛ս «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ», էջ 18:

² Տե՛ս Մ. Շտրեք. Հայաստան, Քրդստան և արևմտեան Պարսկաստան բաբելոնական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն, Թարգմ. Պիլեզիկճյանի. Վիեննա, 1901, էջ 98:

³ Տե՛ս Карта Главного Управления Геодезии и Картографии при СНК СССР—«Иран и Афганистан»:

Նիհորական և Դասն երկրները¹։ Այս բզեշխության տեղադրության մասին, որը Արշակունյաց Հայաստանի սահմանապահ իշխանություններից մեկն էր՝ պատմագիտական և աշխարհագրական երկերում հայտնված են հակասական կարծիքներ, որոնք մանրամասն քննության են առնված իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ»-ում (էջ 19—34)։

Հիմնվելով, գլխավորապես, Ագաթանգեղոսի վկայությունների վրա, Նոր-Շիրականի տեղը Հյուբշմանը որոշել է Մծբին-Արվաստանի և Կորդուքի միջև, այն է՝ Մծբինի արևելակողմում²։ Մոտավորապես նույն կարծիքին է նաև Ադոնցը, որը Նոր-Շիրականի տեղը ենթադրում է Կորդուքից հարավ, Ադիաբենի հյուսիս-արևմտյան ծայրում՝ այժմյան Խուբուր-սու գետի հովտում³։ Նոր-Շիրականի թե անվան և թե տեղադրության մասին բոլորովին նոր ու արտասովոր կարծիք հայտնել է Մարկվարտն իր վերջին շրջանի աշխատություններում⁴։

Իր նոր աշխատություններում Մարկվարտը վճռական կերպով պնդում է, որ Փավստոսի և Ագաթանգեղոսի վկայությունները, որոնց համաձայն Նոր-Շիրականի բզեշխությունը Արշակունյաց Հայաստանի չորս սահմանակալ իշխանություններից մեկն է համարվում՝ ճիշտ չեն և չունին պատմական արժեք։ Նոր-Շիրական է անվանվել, նրա ասելով, ամբողջ Ադիաբենը, որն անանջատ մասն է եղել Սասանյան Պարսկաստանի։ Այդ երկիրը Հայաստանի գեր-իշխանության տակ է եղել միայն Տիգրան Մեծի ժամանակ։

1931 թվին, Մարկվարտի մահից հետո, լույս է տեսել նրա ուշագրավ մի աշխատությունը. «Յուդեայի Երուսաղեմի շրջանային մայրաքաղաքների»⁵, որի մեջ նա, ինչպես ինձ հայտնի եղավ Մինորսկու հոգովածից, հիմնվելով Տաբարիի և Իրն-Խորդադքի հի վկայությունների վրա՝ Նոր-Շիրականը բացատրել է իբրև կրճատված ձև Not-Artaschirakan անվան, որը, ըստ Տաբարիի, Արտաշիրի հիմնած ութ քաղաքներից մեկն էր և գտնվում էր Մոսուլի շրջանում⁶։

¹ Փավստոս, IV, գլ. Ծ, էջ 163։

² Տե՛ս Հյուբշման, Հին Հայոց տեղոյ անոմները, Թարգմ. Պիլեզիկյանի, էջ 180—181։

³ Տե՛ս Adonci, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 227։

⁴ Տե՛ս Markwart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, էջ 68—70 և Südarmenien und die Tigrisquellen, էջ 379։

⁵ J. Markwart, A Catalogue of the provincial capitals of Persia, Anecdota Orientalia, III, Rome, 1931։

⁶ Տե՛ս V. Minorsky, The Guran, Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London), vol. XI, Part, 1, 1948, էջ 103։

ինձ թվում է, որ Նոր-Շիրականի մասին վերոհիշյալ կարծիքները ճիշտ չեն և չեն համապատասխանում սկզբնաղբյուրների վկայությունների ցուցումներին, որ, ինչպես կտեսնենք, կարող են մեկնվել նաև այլ կերպ:

Պետք է ասել, որ Նոտ-Արտաշիրական երկիրը, ինչպես մանրամասն ցույց եմ տվել իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ»-ում, հիշատակված է նաև հորենացու Աշխարհացույցի կարևոր մի վկայության մեջ, որը սխալ է հասկացվել աշխարհագրական բոլոր նոր աշխատություններում: Իբրև Պարսկաստանի արևմտյան կողմի երկրներ Աշխարհացույցի մեջ հիշատակված են Նոտարտայ և Շիրական¹, որոնց տեղադրությունն աշխատել են որոշել Մարկվարտը և Ադոնցը:

Մարկվարտն իր Eranschahr աշխատության մեջ «Նոտարտայ» և «Շիրական» ենթադրել էր իբրև երկու տարբեր երկրներ²: «Նոտարտայ»-ն նա համապատասխան էր համարել Մոսուլի շրջանում գտնվող Բեթ-Նոհադրին, իսկ «Շիրական»-ի տեղադրությունը նա ենթադրում էր այժմյան Ուշնուի, հին Շնավհ գավառի շրջանում, ուր գտնվում էր Թեոփիլակտոս Սիմոկատտեսի հիշատակած Սիրագանների գյուղը³:

Այս եղրակացություններն ընդունելի էր համարել նաև Ադոնցը, որը, ի լրումն Մարկվարտի պնդումների, իր կողմից ավելացնում է, որ Աշխարհացույցում Նոհատրա է տեղանվում, հավանորեն, ամբողջ Ադիաբենը, իսկ Շիրականը կարող է լինել Նոհատրա տեղանվան հայկական հոմանիշը⁴: Իմ կարծիքով, «Նոտարտայ»-ի և «Շիրական»-ի մասին այս ենթադրությունները ճիշտ չեն:

«Նոտարտայ»-ն և «Շիրական»-ը, որ երկու առանձին տեղանուն են համարվում, իրապես, պետք է միացվեն և կարգացվեն «Նոտարտա[յ]շիրական», այսինքն՝ «Նոտ-Արտաշիրական», որը Պարսից աշխարհի երկիր էր: Ըստ իս Նոր-Շիրականը բնավ կապ չունի Նոտ-Արտաշիրականի հետ, այլ, ինչպես ճիշտ վկայում են իրարից անկախ Փավստոսը և Ագաթանգեղոսը, նա Արշակունյաց Հայաստանի չորս բոլորություններից մեկն է, որի տեղը, ինչպես կտեսնենք, հնարավոր է հաստատուն կերպով որոշել:

¹ Տե՛ս Խաբեանցի, Աշխարհացույց, հրատ. Սուրբյանի, Վենետիկ, 1881, էջ 40 և նույնը, Վենետ. հրատ. 1843, էջ 643:

² Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 23:

³ Տե՛ս Theoph. Sim., 5, 8, 9:

⁴ Տե՛ս Адопц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 228—230:

Հոֆմանը, մատնացույց անելով Թեոփիլակտոսի վերոհիշյալ վկայությունը «Սիրազանների գյուղի» մասին, որը Ռաուլինսոնը համադրել է Tepe Sirgân-ի հետ այժմյան Ուշնուի մոտ¹, հարց էր հարուցել, թե արդյոք չի՞ կարող այս Sirgân-ը նույնացվել հայկական պատմագիրների Նոր-Շիրականի հետ, որի տեղը պետք է լիներ Ուրմիա լճի մոտերքում²։ Ինձ թվում է, որ Հոֆմանի այս կռահումը հաստատվում է, իրապես, ուշագրավ տվյալներով։

Շատ հետաքրքիր է, որ Նոր-Շիրականի պրոբլեմի լուծման համար բանալի է ծառայում հենց իր՝ Մարկվարտի հմտալից ուսումնասիրությունը «Շիրքիանական երկրի» մասին, որ ընդարձակ կերպով մեջ է բերված նրա աշխատությունների մեջ³։ Խիստ տարօրինակ է սակայն, որ ինքը՝ Մարկվարտը չի նկատել, որ հենց Շիրքերն ու Շիրքիանական երկիրն են, որ Թեոփիլակտոսի մոտ անվանված են «Շիրազաններ», իսկ հայ պատմիչների մոտ՝ «Նոր-Շիրական»։

Շիրքերի մասին խիստ կարևոր է Պլինիոսի ուշագրավ մի վկայություն⁴։ Սիրգիններից վերև այժմյան Ուշնուի կողմերում կամ թերևս մի փոքր ավելի դեպի հյուսիս-արևմուտք Պլինիոսի մոտ հիշատակված Sitrae ցեղը, որի անունը Մարկվարտը համարում է աղավաղված և առաջարկում է ուղղել և կարդալ Sigrae։ Այս ուղղումը, որ միանգամայն հավանական է ու ընդունելի, խիստ կարևոր է այն տեսակետից, որ շնորհիվ այս սրբագրության պարզ կերպով որոշվում է Sigrae ցեղի «Սիրքիանե» կամ «Սիրքիանիկե» անվանված երկրի տեղը, որը հիշատակված է Ստրաբոնի մոտ և Պտղեմեոսի հին քարտեզում։ «Սիրքիանե» երկիրը, ինչպես երևում է Պլինիոսի վկայությունից, գտնվում էր այժմյան Սիրգիկանի և Ռևանդուզի հյուսիսակողմում և Մեծ Զավ գետի վերին հոսանքի շրջաններում։

Եվ ինձ թվում է, դժվար չէ կռահել, որ սիրքերի (շիրքերի) Սիրքիանը, կամ ավելի ճիշտ՝ Շիրքիանը, այն երկիրն է, որ Շիրակ կոչվող ցեղի անվան աղդեցությունամբ և բաղաձայնների գրափոխությամբ (metathesis) հին հայերենում դառել է Նոր-Շիրական, իսկ Թեոփիլակտոսի մոտ, որը յոթերորդ դարի առաջին կեսի բյուզանդական հեղինակ է՝ Siragan։

¹ *St'.* Jour. of Roy. Geogr. Soc., X, 18, 19.

² *St'.* Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1880, էջ 249.

³ *St'.* „Untersuchungen zur Geschichte von Eran“, Leipzig, 1905, էջ 25 և-ն., „Eranschahr“, էջ 32 և „Südarmenten“, էջ 337, 393, 399, 401 և-ն.

⁴ *Plin.*, Nat. Hist., VI, էջ 118.

Առանձնապես ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ հոռմեական-հունական հեղինակների մոտ հիշատակված նույն այս Շիգրիան երկիրը, որը համապատասխան է իմ կարծիքով Նոր-Շիրականին, հիշատակված է նաև Ղևոնդ պատմիչի մոտ: Վերջինս, խոսելով Գագիկ Արծրունու ասպատակութունների մասին հարևան Ատրպատականի կողմերում հիշատակվում է «Շիգրոյ» գավառը¹, որը պարզապես Պլինիոսի վկայության Sigræe կամ Շիգրերի ցեղի երկիրն է:

Ղևոնդի վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տալիս, որ Նոր-Շիրականի հին Շիգրիան—Շիգոռ անունը պահպանվել էր մինչև ութերորդ դարը՝ մինչև Ղևոնդ պատմագրի ժամանակը:

Մեր այս նոր գիտողությունները Նոր-Շիրականի մասին, համաձայն որոնց նրա տեղը որոշվում է Սիդիկանից և Ռեանդուզից հյուսիս գտնվող Շիգրերի երկրում, ուր հիշատակված է վերոհիշյալ «Շիրականների գյուղը»՝ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այս բղեշխությունը, որ սահմանակալ իշխանությունն էր՝ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու էր ո՛չ թե Ասորեստանի կողմից, ինչպես այդ մատնացույց է արել Մարկվարտը², այլ Մեդիա-Ատրպատականի կողմից, որտեղից թշնամի զորքերը կարող էին ներս խուժել Հայաստան Ջարասպի վրայով և Կելիշին ու Կելիսիփան լեռնանցքներով:

Մեր այս նոր եզրակացության կուլան է ծառայում Ագաթանգեղոսի վկայությունը Արշակունյաց Հայաստանի չորս բղեշխների մասին, որոնք Տրդատ Մեծի հետ գնացել էին Բյուզանդիա:

«Իսկ զինվորականության կողմից [գնացին նրա հետ],—ասում է Ագաթանգեղոսը,—նրա պալատի չորս գահերեց իշխանները, որոնց անվանում էին բղեշխ. առաջինը՝ սահմանակալը Նոր-Շիրականի կողմերում, երկրորդը՝ սահմանակալը Ասորեստանի կողմերում, երրորդը՝ Արվաստանի կողմերում և չորրորդը՝ Մասքթաց կողմերում»:

[«Եվ ի զինուորական կողմանէն՝ զչորեսին գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր-Շիրական կողմանէն, և զերկրորդ՝ սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուաստան կողմանէն, զչորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն»]³:

¹ Ղևոնդի վկայության մեջ (Ս.—Պետերբուրգ, 1887, գլ. ԼԲ, էջ 133—134), փոխանակ «ի Բուտակս և ի Զիգոյ», Եզյանի ձեռագիրն ունի «ի Բուգակս և ի Շիգոն»։ Ուղիղ ընթերցվածք պետք է լինի «ի Բուգակս և ի Շիգրոյ»։

² Տե՛ս Markwart, Eranschahr, էջ 165—170.

³ Ագաթանգեղոս, գլ. ԺԻԶ (873), էջ 440, Թիֆլիս, 1914.

Մեջ բերված այս վկայությունից պարզ երևում է, որ Արշակունյաց Հայաստանի հարավ-արևելյան ու հարավային սահմաններում Ագաթանգեղոսին հայտնի են եղել երեք բղեշխություններ՝ Նոր-Շիրականի, Ասորեստանի և Արվաստանի կողմերում:

Եվ առանձնապես ուշագրավ է, որ նա Նոր-Շիրականի կողմը տարբեր է համարում Ասորեստանի կողմից, որի դիմաց, ինչպես նա մատնանշում է, գտնվել է երկրորդ սահմանակալ իշխանությունը:

Ագաթանգեղոսի այս վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, շատ որոշ է ու պարզ: Սակայն Մարկվարտի թե հին և թե նոր ենթադրությունները Նոր-Շիրականի մասին հակասում են այս վկայությանը: Իր նորագույն աշխատություններում Մարկվարտը, ինչպես տեսանք, ենթադրում է, որ Նոր-Շիրական կամ Նոտ-Արտաշիրական Ադիաբենի պաշտոնական անունն էր Արփ՝ եթե այս կարծիքը ճիշտ համարվի՝ անհասկանալի կլինի, թե ինչու՞ Ագաթանգեղոսը Նոր-Շիրականի և Ագիաբեն-Ասորեստանի կողմերը համարում է իրարից տարբեր և մատնացույց է անում տարբեր շրջաններում:

Ինչպես հայտնի է, Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայությանը Մարկվարտն այլ լուսաբանություն էր տվել իր Eranschahr աշխատության մեջ: Ընդունելով, որ Նոր-Շիրականն Արշակունյաց Հայաստանի շորս բղեշխություններից մեկն էր՝ Մարկվարտն իր հնագույն այս ուսումնասիրության մեջ այդ բղեշխությունը, հակառակ Ագաթանգեղոսի վերևում բերված վկայության, համարել էր սահմանակալ իշխանություն չլսասորեստանեայց կողմանէն»: Իսկ մյուս բղեշխությունը, որն ըստ Ագաթանգեղոսի երկրորդ սահմանակալ իշխանությունն էր, չլսասորեստանեայց կողմանէն», նա, չլսասորեստանեայց»-ը ուղղելով չլսասորոց», ենթադրել էր ո՛չ թե Ագիաբեն-Ասորեստանի, այլ Ասորիքի կողմում: Ուստի և նա կարծել է, որ «երկրորդ սահմանակալ»-ը և բղեշխը Շահունոց Մոփաց իշխանն էր:

Մարկվարտի այս եզրակացությունները, որ տիրող ու ընդհանրացած են և որ ես ևս ընդունելի էի համարել իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ (էջ 35), ինձ թվում է այժմ, որ ո՛չ միայն վիճելի են, այլև անհավանական:

Այդ եզրակացությունները չեն կարող ընդունելի համարվել, նախ և առաջ, այն պատճառով, որ Մարկվարտը աչքաթող է արել, որ Տրդատ Մեծի և Արշակ Բ-ի ժամանակ, երբ Շահունոց Մոփքը և նրա հարևան երկրները գտնվում էին Հռոմի բարձրագույն իշխանության տակ, այս կողմերում կարիք չկար սահմանների պաշտպանության: Եվ, իհարկե, միանգամայն անհավանական է ենթա-

դրել, որ սահմանապահ բղբշխություն գոյութիւն է ունեցել նաև այստեղ: Մարկվարտի դիտողութիւնը, որ Շահունոց Մոփթի բղբշխութիւնը հիմնված է եղել Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները Սելեկյանների հարձակումներից պաշտպանելու համար՝ բոլորովին համոզիչ չէ, որովհետև Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայութիւնը վերաբերում է ո՛չ թե Սելեկյան, այլ Արշակունյաց ժամանակաշրջանին:

Ինձ ավելի հավանական է թվում այժմ, որ Արշակունյաց Հայաստանի շորս բղբշխութիւնները, որոնք անվանվում են «սահմանապահ», «սահմանակալ», նաև «կողմնապահ» կամ «կողմնակալ», գտնվում էին Հայաստանի հետևյալ սահմանային շրջաններում: Նոր-Շիրականի բղբշխն իշխում էր այժմյան Ռեանգուդի ու Սիդիկանի հյուսիսակողմում և պաշտպանելու էր, ուրեմն, Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանները Մեդիա-Ատրպատականի կողմից: Սրան հարևան մյուս բղբշխը, որն Ագաթանգեղոսի մոտ անվանված է «երկրորդ սահմանակալ», ըստ երևութին, Կորդվաց իշխանն է, որի իշխանութիւն տակ են եղել, հավանորեն, նաև Տմորիքը և Կորդիքը: Հասկանալի է դառնում այսպիսով, որ այս բղբշխը, իրապես, «երկրորդ սահմանակալ»-ն էր և պաշտպանելու էր Հայաստանի սահմանները այլևսորեստանեայց կողմանէն: Արշակունյաց Հայաստանի հարավային սահմանում այլորեստան կողմանէն», այսինքն՝ Միջագետքի և Մծրինի հյուսիսակողմում, իշխում էր Աղձնյաց բղբշխը, որն ըստ Ագաթանգեղոսի «երրորդ սահմանակալն» էր: Իսկ հյուսիսում թի Մասքթաց կողմանէն», այսինքն՝ Վրաստանի Մեսխեթի շրջանի դիմաց, իշխում էր «չորրորդ սահմանակալ»-ը՝ Գուգարքի բղբշխը:

Բղբշխութիւնների տեղադրութիւնն որոշմամբ մոտավոր կերպով ճշտվում են նաև Արշակունյաց թագավորութիւն սահմանները:

Ուրմիա լճի հարավ-արևմտակողմում Արշակունյաց թագավորութիւն սահմանումն էր գտնվում, ինչպես վերև տեսանք, Նոր-Շիրականը: Այնուհետև Արշակունյաց Հայաստանի ծայրագավառներն էին այս կողմերում Դասնը, Տմորիքը և Կորդիքը: Դասնի տեղադրութիւնը հաստատուն կերպով որոշված է: Այս երկիրը, ինչպես մանրագին հետազոտութիւններ որոշել է Հոֆմանը, գտնվել է Մեծ Զավգետի արևմտակողմում և այժմյան Ամադիայի ու Գարա լեռների կողմերում¹: Իմ «Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտութիւններ»-ում մանրամասն ցույց է տրված, որ Դասնը համա-

¹ St. u. Hoffmann, Auszüge, էջ 202—207.

պատասխան է իր տեղադրութեամբ Ստրաբոնի հիշատակած Կալաքենին, որի տեղը ենթադրվում է նույնպես Մեծ Զավ գետի արևմտակողմում, այդ գետի և խաբուր-սուի միջև: Ստրաբոնի վկայութեամբ՝ հին Կալաքենին, որը գտնվում էր Ադիաբեն-Ասորեստանի հյուսիսում, արմենների հին գաղթավայրերից մեկն էր:

«Ադիաբենի մեծագույն մասը, — ասում է Ստրաբոնը, — գաշտային է: Լինելով Բաբելոնիայի մասը՝ սա ունի իր սևիական կառավարիչը. բայց երբեմն միացված է եղել Արմենիային: Մեդացիները, արմենները և բաբելոնացիները, որոնք ամենամեծ թիվը կազմող ժողովուրդներն էին միշտ այստեղ, սկզբից հենց այնքան էին հակառակ իրար, որ հարմար դեպքում իրար վրա հարձակվում ու նորից հաշտվում էին»¹:

Ստրաբոնի թե այս և թե այլ վկայութուններից երևում է, բացի այդ, որ արմենական այս հեռավոր գաղթավայրը շարունակ ձեռքից ձեռք էր անցել և կաղմել էր մաս կամ Հայաստանի և կամ Ատրպատականի:

«Մեդիա-Ատրպատականի հզոր հարևաններն են, — ասում է Ստրաբոնը, — արմենները և պարթևները, որոնք հափշտակում էին հաճախ նրա երկրամասերը: Սակայն սա դիմադրում էր և ետ էր առնում խլվածք»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Արմենական Կալաքենն հին գաղթավայրը, որը Փավստոսի մոտ անվանված է Դասսարնտրե և Նդիշեի մոտ՝ Դասն³, ծայրամասն էր Արշակունյաց Հայաստանի: Դասնի հարևան գավառներն ու ծայրամասերն էին Արշակունյաց Թագավորության Տմորիքը և Կորդիքը, որոնք գտնվում էին այժմյան խաբուր-սուի վերին հոսանքի շրջանում՝ հին Արևի կամ այժմյան էլք քաղաքի հարավակողմում:

Իսկ ավելի դեպի արևմուտք այժմյան Բոհտան-սուի հարավակողմում գտնվում էր Կորդուքը, որի հարավային սահմանն էր խաբուր-սուն, իսկ հարավ-արևմտյանը՝ Տիգրիս գետը⁴ և նրա լափին գտնվող հին Բեզարդեն (այժմյան Զեդիրեն), որը նշանավոր բերդ էր «Ծաղէից աշխարհ»-ում: Այսպիսով, ընդունելով համաձայն

¹ Strabo, XVI, 1, 19.

² Նույնը, XI, 13, 2:

³ ՏԵՍ Փավստոս. IV, գլ. V և Նդիշե, էջ 80:

⁴ Պետք է սակայն նշել, որ 359 թվին, ինչպես վկայում է Ամմիանոսը (XVIII. 6, 20). Կորդուքը կամ, հավանորեն, նրա մի մասը, գտնվել է Պարսից իշխանության տակ:

Փափստոսի Կորդուքն իբրև Հայաստանի ծայրաշխարհ՝ Արշակուն-
յաց թագավորության սահմանը ևս հավանական կլինի ենթադրել
Կորդուքի հարավակողմում հաբուր-սու գետի հոսանքի երկարու-
թյամբ:

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը Տիգրիս գետի աջ կող-
մում, հավանորեն, հասնում էր մինչև Մասիոս լեռնաշղթան և
Իզալա լեռները: Հայաստանի ծայրաշխարհներն էին այստեղ, ինչ-
պես կարելի է եղրակացնել Ադաթանգեղոսի, Փափստոսի և Զորա-
նամակի՝ վկայություններից՝ «Ծաւդէից աշխարհ»-ը (Zabdicensa),
Աղծնիքը և Մեծ Ծոփքը, հատկապես, այժմյան Մարդինից մի քանի
կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Արշակունյաց թագավոր-
ների Բնաբեղ բերդը (այժմյան Բինեբիլ Իզալա լեռների շրջանում),
որի մեջ պահվում էին արքունի գանձերը:

Ուշագրավ է սակայն, որ Խորենացին, որը լուրջ ու հմտալից
քննությամբ տվել էր իր Աշխարհացույցի մեջ Հայաստանի քաղա-
քական աշխարհագրությունը նրա բաժանումից առաջ, հակառակ
մեր վերոհիշյալ եզրակացության, ենթադրել է, որ «Մարդէ
բերդ»-ը և «Բզարդէ»-ն գտնվել են Հայաստանի հարևան «Միջա-
գետք աշխարհ»-ում²:

Արշակունյաց թագավորության սահմանները, սկսած Իզոլա
լեռների շրջանից մինչև Եփրատ գետի ծոնկը Ծովք լճի հարավա-
կողմում՝ այժմյան Թելեկի մոտ, անորոշ են և կարոտ են հատուկ
քննության: Հ. Կիպերտի քարտեզում Հայաստանի սահմանն այս
կողմում համարվում է Եփրատ դետը՝ սկսած Սամոսատ քաղաքի
հյուսիսակողմերից (Սամոսատից մոտ 50 կիլոմետր դեպի հյուսիս)
և Հայաստանի մեջ է ենթադրվում Սեավերակը և Աբարնեն³, սա-
կայն Հյուբշմանն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ Մեծ
Ծոփքի հարավ-արևմտյան սահմանները պարզ չեն⁴:

Սկսած Ծովք լճի հարավակողմից մինչև Դաստեյրա (այժմյան
Դոստալ)⁵, որը գտնվում էր Զիմարայի հարավ-արևելակողմում,

¹ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, գլ. ՃԺԲ (795). Փափստոս, IV, գլ. Ծ և V, գլ. ԺԶ-
ԺԷ. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 252, 256, 293. Սո. Կաճայանց,
Անյայտ դառններ Հին Հայաստանի, էջ միածին, 1914, էջ 9—16. Հյուբշման,
Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 182—184:

² Տե՛ս «Աշխարհացույց Մովսէսի Խորենացույ», հրատ. Ա. Սուբրյանի,
էջ 37:

³ Տե՛ս H. Kiepert, Atlas antiquas, elfte Auslage, Tab. IV.

⁴ Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 143:

⁵ Տե՛ս Мандян, Маршруты Понтийского похода Помпея и путь от-
ступления Митридата в Колхиду, „Вестн. др. ист.“, 1940, № 3—4, էջ 92 և Ն. Բ.
510

Արշակունյաց Հայաստանի սահմանը կազմում էր Եփրատ գետը: Հայաստանի արևմտյան այս սահմանի վրա գտնվում էին, սկսած հարավից դեպի հյուսիս՝ հետևյալ հին ու նաև հետնադուլն ժամանակի գավառները, որ հիշատակված են Խորենացու Աշխարհացույցի մեջ՝ ա) Հանձիթ, որի մեջ էին Մազարան (այժմյան Մեղրեն), Խարբերդը և Տոմիսան, բ) Գորեք՝ Արածանիի հարավակողմում և Եփրատի արևելակողմում, գ) Դեգիք՝ Արածանիի հյուսիսակողմում և դ) Մզուր կամ Մծձուր, որը գտնվում էր Մուզուր լեռների հարավակողմում և որի մեջն էր Ակնը՝ այժմյան էգինը:

Սկսած Դաստեյրա-Դոստալի կողմերից՝ Եփրատ գետի ամբողջ վերին հոսանքը մինչև նրա ակունքները գտնվում էր Արշակունյաց Հայաստանի մեջ: Դոստալի մոտ գտնվող այժմյան Ղուրուշայ գետի արևելակողմում և Մուզուր լեռների հյուսիսակողմերում էր Արշակունյաց Հայաստանի պատմական նշանավոր ծայրագույն Պարանաղին, որը ձգվում էր դեպի հյուսիս-արևելք մինչև Գոհանամ կամ Սեպուհ լեռը: Այս գավառի մեջ էին Անի-Կամախ հին բերդաքաղաքը, Թորդան ավանը, ուր գտնվում էին Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի գերեզմանները և Լինչի քարտեզի մեջ նշանակված Մեծ և Փոքր Բագառիջ գյուղերը:

Գոհանամ լեռան արևելակողմում գտնվում էր Արշակունյաց Թագավորության մյուս նշանավոր ծայրաշխարհը՝ Եկեղյաց դավառը, ուր, ինչպես տեսանք, 384/5 թվականին ապաստան էր գտել Արշակ Գ Թագավորը: Այս գավառի մեջ էին Երեղը կամ Երիզան (այժմյան Երզնկան), Թիլ ավանը՝ Գոհանամ լեռան արևելյան ստորոտում, Խախ գյուղը՝ Թիլի հյուսիս-արևմտակողմում, և Վասակերար (այժմյան Վազկերտը)՝ Երեզի հյուսիսակողմում: Արևելյան կողմից Եկեղյաց գավառը, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը, հասնում էր մինչև Եփրատ գետի ոլորտը և նրա ափին գտնվող Կոթեր ավանը²:

Եկեղյաց գավառին արևելյան կողմից սահմանակից էր Արշակունյաց Թագավորության Դերջան ծայրագավառը, որը հասնում էր մինչև Եփրատ գետի հյուսիսակողմում և Սերշեմե-սուի արևմտակողմում գտնվող Խաղտոյառիճ գյուղը (այժմյան Գաղտառիճ): Այս գավառի մեջն էր հայտնի հին «Բագայառիճ» կամ «Բագառիճ» գյուղը (այժմյան Պեկերիջը):

Դերջանի հյուսիս-արևելակողմում գտնվում էր Արշակունյաց Հայաստանի Սպեր ծայրագավառը, որը, ինչպես վկայում է Փա-

¹ Տե՛ս Հյւսրջման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 129—131.

² Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 48 և հետ.

վըստոսը, Արշակունյաց տոհմի թագավորների թագադիրների, Բագրատունիների, երկիրն էր¹։ Այս գավառի կենտրոնավայրն էր Սպերը (այժմյան Իսպիրը)՝ Ճորոխ գետի վրա։

Վերոհիշյալ հինգ ծայրագավառները՝ Մզուրը, Դարանաղին, Եկեղիքը, Դերջանը և Սպերը՝ հորենացու Աշխարհացույցը համարում էր Բարձր Հայք աշխարհի գավառները։

Սպեր գավառի հյուսիս-արևելյան կողմերում Արշակունյաց թագավորության սահմաններն էին համարվում, ինչպես վկայում են հայ պատմագիրները և հորենացու Աշխարհացույցը, Պարխար լեռները, որոնք Ստրաբոնի մոտ անվանված են Պարիադրես, և, հատկապես, «Արսեացփոր» գավառը, որի միջով Ճորոխ գետը հոսում էր դեպի Կղարջը²։

Պարխար լեռների և Ճորոխ գետի կողմերից Արշակունյաց թագավորության սահմանը թեքվում էր Կղարջքի վրայով դեպի հին հորձյան (Chorzene) գավառը, որը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ աշխատություններից մեկում³, միացված էր Մեծ Հայաստանին դեռևս երկրորդ դարի առաջին կեսում մեր թվականությունից առաջ, Արտաշես Ա-ի ժամանակ։ հորձյան գավառի մեջն էր Կուր գետի վերին ընթացքը։

Արշակունյաց Հայաստանի հետևյալ ծայրագավառն էր հորձյանից հետո Զավախքը, որը տարածվում էր Կուր գետի երկարությամբ դեպի հյուսիս-արևելք։ Այս գավառի մեջ կային բազմաթիվ ձկնաշատ լճեր, որոնցից ամենանշանավորն էր Փարվանա լիճը։ Հին Զավախքում կարևոր կենտրոնավայր է եղել Պետինգերյան քարտեզի Caspiae-ն (այժմյան Խոսպիր), որը գտնվում էր այժմյան Ախալքալաքից մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ։

Պոմպեոսի անդրկովկասյան ռազմադիրների լուսաբանության վերաբերող ընդարձակ իմ հոգվածում ես մանրամասն ցույց էի տվել, որ Տիգրան Բ-ի (95—55 թ. մեր թվ. առ.) ժամանակ Մեծ Հայաստանի մեջ էին Պետինգերյան քարտեզի ոչ միայն Caspiae

¹ Տե՛ս Փավստոս, V, գլուխ ԽԴ, էջ 263։

² Տե՛ս Փարպեցի, II, գլ. ԽԱ, էջ 74—75, Եղիշե, էջ 224, Brosset, Description géographique de la Georgie, St-Petersbourg, 1842, I, էջ 41 և 69. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ», հրատ. Սուքրյանի, էջ 35 և ուրիշ.։ Համեմատե՛ նաև Հյուսիսային, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 115—118 և 244. Markwart, Südarmenien, էջ 77. Адо́нц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 27, ժան. 1, և-ն.։

³ Տե՛ս «Маршруты понтийского похода Помпея», «Вестн. др. ист.», 1940, № 3—4, էջ 99։

կայարանը, այլ նաև Ad Metcurium-ը, այսինքն՝ «Կուրի գետանց-
քի մոտ» կայարանը, որը գտնվում էր այժմյան Ախալցխայից մոտ
8 կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք¹։ Հավանորեն, Կուր գետի նույն
այս կողմերում պետք է լինեին նույնպես և Արշակունյաց Հայաս-
տանի սահմանները։

Խորենացու Աշխարհացույցի մեջ վերոհիշյալ երեք գավառ-
ները՝ Կղարջը, Խորձյանը (Աշխարհացույցի մեջ անվանված է
Արտահան) և Զավախքը՝ մատնանշված են իբրև գավառներ Գու-
ղարաց աշխարհի, որը, ինչպես տեսանք, Արշակունյաց թագավո-
րության բզեշխություններից մեկն էր և, լինելով սահմանակալ
իշխանություն, պահպանում էր Հայաստանի սահմանները հյուսիս-
արևմտյան կողմից։

Նույն այս Գուղարաց բզեշխության մեջ էին գտնվում, ըստ
Խորենացու Աշխարհացույցի, նաև Հայաստանի հյուսիսային ծայ-
րագավառները, որոնք սահմանակից էին Վրաստանին՝ Բոեղըր
(Վրաց Թրիալեթի, այժմյան Մալկան), որը գտնվում էր Փարվանա
լճի հյուսիսակողմում, Մոբափորը, Կողբափորը, և Զորոփորը²։
Ուշադրավ է սակայն, որ Փավստոսի վերև հիշված վկայության
մեջ Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած իշխանների թվում իրարից ան-
կախ հիշատակված են՝ «Գուղարաց բզեշխն և յետ սորա Զորալ
գաւառին տէրն և Կողբայ գաւառին տէրն»³։

Վերոհիշյալ Մոբափոր, Կողբափոր և Զորոփոր գավառների տե-
ղադրության խնդիրը դեռևս հաստատուն ու վերջնական կերպով
որոշված չէ։ Հյուրըմանը, ընդունելով համաձայն Հովհաննես Դրաս-
խանակերտցու վկայության⁴, որ Կայան բերդը, որի տեղը ենթա-
դրվում է Աղստե գետի աջ ափին, գտնվում էր Զորոփոր կամ Զորա-
փոր գավառում՝ այս վերջինի տեղը որոշել է Աղստե գետի ավա-
ղանում⁵։ Մարկվարտը, համաձայնելով Հյուրըմանի հետ, ենթա-
դրում է նաև, որ Կողբափորի կամ Կողբափորի տեղադրությունը
պետք է լինեի Զորոփորի արևմտակողմում։ Իսկ Մոբափորը, որը

¹ Տե՛ս *Мамакдзян Я.* Круговой путь Помпея в Закавказье. „Вестн. арх. ист.“, 1939., № 4, էջ 74—77. Նաև՝ Հայաստանի գլխավոր ճանապարհ-
ները ըստ Պեախեգերյան քարտեզի, էջ 131։

² Տե՛ս «Աշխարհացույց Մովսէսի Խորենացու», հրատ. Սուբրյանի, էջ 34։

³ Փավստոս. IV, գլ. V, էջ 163։

⁴ Տե՛ս «Յովհաննէս կարողիկոսի Դրասխանակերտեցու, Պատմութիւն Հա-
յոց», Թիֆլիս. 1912, էջ 310։

⁵ Հյուրըման. Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 235։

հիշատակված է միայն *Խորենացու Աշխարհացույցի* մեջ, նա ենթադրում է այժմյան Դեբեդի կամ Ձորագետի հովտում¹։

Սակայն աշխարհագրական հայկական երկերում, օրինակ՝ *Ալիշանի*, *Լալայանի* և *ուրիշների* մոտ, Դեբեդ գետի հովտում ենթադրվում է ոչ թե Մոբափորը, այլ Ձորոփորը²։

Այս վերջին կարծիքին նեցուկ կարող են ծառայել Գրիգորիս քահանա Երզնկյանցի տեղագրական ցուցումները, ըստ որոնց Կայան բերդի տեղադրությունը ենթադրվում է Ձորագետի արևելակողմում գտնվող Հաղբատի մոտերքում³։

Ձորոփորի, Մոբափորի ու նաև Կայան բերդի տեղադրության մասին, ինչպես տեսնում ենք, հայտնված են տարբեր կարծիքներ, որ կարոտ են հատուկ քննության։ Մինչև վիճելի այս խնդրի վերջնական լուծումը՝ Արշակունյաց թագավորության հյուսիսային սահմանը, մենք ենթադրում ենք, իհարկե, որոշ վերապահությամբ, ըստ *Խորենացու Աշխարհացույցի*, որը վկայում է, որ Կուր գետը, իջնելով Տփղիս քաղաքի կողմից՝ Պարվար գավառն անցնելուց հետո հոսում է այնուհետև

«*ղՄոփոփոր և ղԿողբոփոր և ղՁորոփոր հոմանունն գետօք, մինչև ցձնարակերտ քաղաք, զորս ի Հայոց հանեալ է*»⁴։

Այս վկայությունը, որ համապատասխանում է Հյուբշմանի և Մարկվարտի վերոհիշյալ ենթադրություններին, ցույց է տալիս, որ *Խոսամի* գետաբերանից սկսած հյուսիսում Արշակունյաց Հայաստանի սահմանն էր կազմում Կուր գետը։

«*Ըստ այսմ,— ասում է Հյուբշմանը,— ստացվում է հետևյալ եզրակացությունը. Ձորոփորը գտնվում էր Աղստե գետի վրա, սրա հյուսիսային կողմումն էր Կողբոփորը, իսկ վերջինիս հյուսիսակողմումն էր Մոբոփորը*»⁵։ Արևելյան կողմից սրանք երեքն էլ սահմանակից էին Կուր գետին և գտնվում էին Կուրի բազուկների վրա, որոնք իրենց անունները ստա-

¹ *St'a Markwart*, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928, էջ 28։

² *St'a Ալիշան*, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 62. Ն. Լալայան, «Ազգագրական Հանդես», Թիֆլիս, 1901, VII—VIII, էջ 275. Ս. Կանայանց, Անյայտ զաւոնեք Հին Հայաստանի, էջմիածին, 1914, էջ 152 և ուրիշ։

³ *St'a Գ. Բ.* Երզնկյանց, Կայան բերդ և Կայնեո ձոր, «Ազգագրական Հանդես», Գ գիրք, 1898, էջ 316—328։

⁴ «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացու», հրատ. Մուքրյանի, էջ 28։

⁵ Հյուբշմանի թարգմանության ընագրում Ձորոփորից հետո գրված է Մոբոփորը և ապա Կողբոփորը, որ, անշուշտ, պետք է համարել վրիպակ։

գել էին նույն այդ դավառների անուններին: Սրանց հյուսիսակողմում էր գտնվում Պարվար գավառը, որի մեջ էր Տփղիսը¹:

Աշխարհացուլցի վկայություններից, ինչպես տեսանք, երևում է, որ Հնարակերտ քաղաքը գտնվել է Մոբուփոր, Կոդբուփոր և Ձորոփոր գետերի ու գավառների հարավ-արևելակողմում: Այս քաղաքի տեղագրության մասին ևս հայտնված են հակասական կարծիքներ:

Մակար եպիսկ. Բարխուդարյանը իր «Արցախ» գրքում մատնանշել է, որ Հնարակերտ ամրոցը գտնվում էր Կուր և հրամ գետերի միջև և նրանց գետախառնուրդի մոտ, ուր կան և այժմ այդ մեծ բերդի ավերակները²: Այս կարծիքը, ինչպես ցույց է տվել Մարկվարտը, ճիշտ չէ:

Հիմնվելով արաբական աշխարհագրագետ Իստախրիի վկայությունների վրա³, որի մոտ տարածությունը Տփղիսից մինչև Գարդման ցույց է տրված 12 փարսախ (մոտ 69 կիլոմետր), իսկ Գարդմանից մինչև Խունան, որը նա համապատասխան է համարում հին Հնարակերտին (կամ Հունարակերտին), 10 փարսախ՝ Մարկվարտը միանգամայն ճիշտ եզրակացրել է, որ Բարխուդարյանի մատնանշած բերդը, որն այժմ կոչվում է Ղրղ-Ղալա՝ հին Գարդմանն է, Խունան-Հնարակերտը, որն ըստ Իստախրիի գտնվում էր Շամբորից 11 փարսախ հեռավորության վրա՝ պետք է լիներ սրա և Գարդմանի գրեթե բուն մեջտեղում⁴:

Որ Մարկվարտի այս եզրակացությունը ճիշտ է, այդ ուարդ երևում է Խորենացու Աշխարհացուլցի վերոհիշյալ վկայությունից, ըստ որի Հնարակերտի տեղագրությունը մատնանշված է Կուր գետի ափին Մոբուփոր, Կոդբուփոր և Ձորոփոր գետերի ու համանուն դավառների հարավ-արևելակողմում, այսինքն՝ Աղվանից աշխարհի արևմտյան ծայրում:

Հնարակերտ քաղաքից հետո Արշակունյաց թագավորության սահմանները, ինչպես վկայում է Փավստոսը, հասնում էին մինչև Կուր գետը և այստեղ սահմանագլուխ գավառներ էին Կոդթր, Գարդմանաձորը, Շակաշենը և Ուտի Առանձնակը: Հիշատակելով Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած այս գավառները, որ Պապ թագավորի ժա-

¹ Հյուրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 238:

² Մակար Բարխուդարյանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 398—399 և 436: Տե՛ս նաև *Laurent J.*, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris, 1919, էջ 29 և նրա քարտեզը:

³ Տե՛ս *al Istachri*, éd de Goeje, էջ 193:

⁴ Տե՛ս *Markwart*, *Das Itinerar von Artaxata nach Armastica*, Wien, 1928, էջ 30—31:

մանակ վերանվաճել էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ Փափստոսը դրանց մասին տալիս է հետևյալ կարևոր տեղեկությունները.

«Նա [Մուշեղը] պատերազմեց նաև Աղվանից երկրի դեմ և նրանց սաստիկ ջարդ տվեց: Նա ետ խլեց նրանցից շատ դավաճներ, որ վերցրել էին իրենցից՝ Ուտին, Շակաշենը, Գարդմանաձորը, Կողթը և սրանց շուրջը գտնվող սահմանակից դավաճները:

Եվ սահման դարձրեց իրենց երկրի և Աղվանքի միջև Կուր գետը, ինչպես որ առաջ էր»:

[«Առնէր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից. հարկանէր զնոսա ի հարուածս անհնարինս: Եւ թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն՝ զՈւտի, զՇակաշէն և զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին գնովաւ սահմանք գաւառք: Եւ զԿուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին»]¹:

Ապստամբած Աղվանից գավառների հաջորդականությունը հավանական է ենթադրել արևմուտքից դեպի արևելք հետևյալ կարգով՝ նախ Կողթը, որը լինելով, ըստ հորինացու Աշխարհացույցի, Արցախի ամենահյուսիսային գավառը՝ սահմանակից է Լոզի, ըստ երևույթին, Գարդմանաձորին: Այս վերջինը, հարկավ, ոչ մի կապ չունի Գարդման բերդի հետ, որը, ինչպես տեսանք, զբաղեցնում էր Կուր և Խրամ գետերի միջև:

Գարդմանաձոր գավառի մեջն էր հին Գարդման ավանը, որի ավերակները հայտնի են այժմ Գրթմանիք անունով և գտնվում են Շամքոր գետի արևելյան մի բազկի վրա՝ այժմյան Գետաբեկի հարավ-արևելակողմում²:

Գարդմանին սահմանակից էր Արշակունյաց թագավորության Շակաշեն ծայրագավառը, որի մեջ իններորդ դարում հիմնադրված էր նշանավոր Գանձակ քաղաքը: Իսկ Շակաշենի արևելակողմում էր Արշակունյաց Հայաստանի Ուտի ծայրագավառը, որը հորինացու Աշխարհացույցի մեջ անվանված է Ուտի Առանձնակ: Այս գավառի մեջն էր Կավատ Ա-ի (488—531 թ.) վերանորոգած ու ամրացրած Պարտավ կամ Պերոզ-Կավատ քաղաքը³, որը հետագայում դառավ Առան-Աղվանքի գլխավոր քաղաքը:

¹ Փափստոս, V, գլուխ ԺԳ, էջ 215:

² Տե՛ս Մ. Բաբխուդարյանց, Արցախ, էջ 301—302:

³ Տե՛ս *Markwart*, *Eranschahr*, Berlin, 1901, էջ 118:

Սկսած Ուտի Առանձնակից՝ Արշակունյաց թագավորության սահմանը ձգվում էր հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևելք մինչև Կասպից ծովը Կուր գետի երկարությամբ:

Իբրև Արշակունյաց թագավորության ծայրագավառներ Մ. Բարխուդարյանցը այս կողմերում համարում է «Աղուէ», Ռոց-պատյան, Արանոտու և Մուխանք գավառները¹, որոնցից առաջին երեքը հորենացու Աշխարհացույցի մեջ համարվում են Ուտի աշխարհի գավառներ, իսկ վերջինը՝ Արցախի Պետք է սակայն ասել, որ Աղվանքի հին աշխարհագրությունը դեռևս գրեթե ուսումնասիրված չէ, ուստի և Բարխուդարյանցի կռահումները, որ հիմնավորված չեն, կարոտ են հաստատման փաստական ապացույցներով:

Փալստոսի մոտ Արշակունյաց թագավորության հյուսիս-արևելյան կողմերում որպես սահմանագիւլի երկիր հիշատակված է Կասպից աշխարհը, որի մեջ էր Փայտակարան քաղաքը:

1. Փալստոս, IV, գլ. Ծ, էջ 164, Վենետիկ, 1889՝

«Հայոց թագավորից [Արշակ Բ-ից] անջատվեց նաև Կապրից աշխարհը»:

[«Յետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կապրից»]:

2. Փալստոս, V, գլ. ԺԴ, էջ 215՝

«Կասքերի մասին:— Ապա Մուշեղ սպարապետը խստիվ վրեժ առավ Պարսից երկրից (՝), Փայտակարան քաղաքից, որովհետև նրանք ևս ապստամբել էին և դավաճանել Հայոց թագավորին: Սպարապետ Մուշեղ զորավարը, հասնելով այնտեղ՝ նրանցից շատերին պատժեց և գլխատեց, շատերին գերի վերցրեց, մնացածներին էլ հարկատու դարձրեց ու նրանցից պատանդներ վերցրեց և այնտեղ վերակացու կուսակալներ թողեց»:

[«Յաղագս Կասպից:— Ապա խնդրէր զվրէժն մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկրէն Պարսից և ի Փայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի և նոքա նշկահեցին ստեցին արքային Հայոց: Հասեալ զրազումս ի նոցանէ գլխով պատուհաս առնէր սպարապետն զօրավարն Մուշեղ, զբազումս ի նոցանէ գերէր, և զմնացորսն ի հարկի կացուցանէր և առնոյր պանդանդս ի նոցանէն և անդ ոստիկանս վերակացուս թողոյր»]:

Արշակ Բ-ի դեմ ապստամբած Կասպից երկիրը, որ Արշակունյաց թագավորության հյուսիս-արևելյան ծայրամասն էր՝ հորենացու Աշխարհացույցի մեջ անվանված է Կասպից աշխարհի մայրաքաղա-

¹ Տե՛ս Մ. Բարխուդարյանց, Պատմութիւն Աղուանից, Վաղարշապատ, 1902, «Աղուանից երկիր» քարտեզը:

քի անունով՝ Փայտակարան աշխարհ: Համաձայն Աշխարհացույցի՝ Փայտակարանն ունեցել է տասներկու գավառ. մատնանշված այդ գավառների տեղերը, բացի Վարդանակերտից, դեռևս որոշված չեն:

Փավստոսի մոտ հիշատակված հին Փայտակարան քաղաքը. ինչպես մատնացույց է արել Մինորսկին¹, գտնվել է այժմյան Շուշի քաղաքից դեպի հարավ-արևելք ավերակների այն վայրում, որ այժմ անվանվում է Միլ-ի Բայլաքան: Իսկ Վարդանակերտ քաղաքը, որի անունով է կոչվում Փայտակարանի Վարդանակերտ գավառը. ինչպես ենթադրում է դարձյալ Մինորսկին², գտնվել է Արաքս գետի աջ ափին, այժմյան Ալտան կոչվող ավերակների վայրում (մոտավորապես 70—80 կիլոմետր Կուրի և Արաքսի միախառնման տեղից դեպի հարավ-արևմուտք): Արաքսական աշխարհագրագետ Իստախրիի մոտ տարածությունը Վարսան-Վարդանակերտի և Բայլաքան-Փայտակարանի միջև ցույց է տրված 7 արաբական փարսախ, այսինքն՝ մոտ 40 կիլոմետր³:

Որոշվում են մոտավորապես նաև Փայտակարանում գտնվող երեք գավառների՝ Աթշիբագավանի, Սպանդարանպերոժի, Որմըզդպերոժի տեղերը, որոնք Ղևոնդի Պատմության մեջ անվանված են՝ Ըթշիբագուռն, Սպատարոմն-Փերոզ և Որմիդդ-Փերոզ: Ղևոնդ պատմագրի վկայության բովանդակությունից երևում է, որ նաև այս երեք գավառները, ինչպես և վերոհիշյալ Վարդանակերտը, գտնվել են Արաքս գետի ստորին հոսանքի հարավ-արևելյան կողմում:

Մենք տեսանք, որ Արշակունյաց թագավորության սահմանը Ուրմիա լճի արևելակողմում մոտ էր Թավրիզ քաղաքին և հասնում էր մինչև այժմյան Աջի-չայ գետը: Վստահորեն կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Արշակունյաց Հայաստանում գտնվում էին ոչ միայն Մարանդ գավառը, որը խորենացու Աշխարհացույցի մեջ հիշատակված է իբրև Վասպուրական աշխարհի գավառ, այլև Մարանդ գավառի հյուսիսակողմում գտնվող ամբողջ այժմյան Ղարաղաղը և սրանից դեպի արևելք գտնվող շրջանները, ըստ երևույթին, մինչև Կասպից ծովը:

Արշակունյաց թագավորությունը, որը հռոմեական-պարսկական 298 թվի դաշնագրությունից հետո վերահաստատվել էր իր

¹ *Sh'ur Hudud al Atam*, The regions of the world, translated and explained by V. Minorsky, London, 1937, էջ 398.

² Նույնը, էջ 395:

³ *Sh'ur al Istachri*, éd. de Goeje, էջ 192.

⁴ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս.-Պետերբուրգ 1887, գլ. ԺԸ, էջ 101—102:

հին ընդարձակ սահմաններում, ինչպես տեսնում ենք, լայն ու արձակ երկիր էր։ Եվ ուշագրավ ու հետաքրքիր է այն, որ Հայաստանն իր վերոհիշյալ սահմաններում մոտավոր կերպով համապատասխանում է Արտաշեսյան կամ ավելի ճիշտ՝ Տիգրանյան ժամանակաշրջանի Հայաստանին, որի սահմանները նկարագրել է Ստրաբոնը հետևյալ իր վկայության մեջ.

«Հայաստանի հարավային մասերը,—վկայում է Ստրաբոնը,— տարածվում էին մինչև Տավրոսը [=Մասիոսը], որը բաժանում էր այն ամբողջ Եփրատի ու Տիգրիսի միջև գտնվող երկրից, որ կոչվում է Միջագետք. նրա արևելյան մասերը հասնում են մինչև Մեդիա և Ատրպատական. հյուսիսում գտնվում են Կասպից ծովի վերևի Պարսխոաթրաս լեռները, նաև աղվաններն ու իրեբրները և Կովկասը, որն ընդգրկում է այդ ժողովուրդները ու հասնում մինչև Հայաստան. նա ձգվում է նույնպես մինչև Մոսխիկյան ու Կողքիսյան լեռները և կիպ մոտենում է Տիբարանյաններ կոչվող ցեղերին. իսկ արևմտյան կողմից Հայաստանի սահմանն են կազմում նույն այդ ցեղերը և Պարիադրեսն [=Պարիսարը] ու Սկյուդիսեսը մինչև Փոքր Հայքը և Եփրատի հունը, որը Հայաստանը բաժանում է Կապադովկիայից և Կոմագենից»¹:

Հայաստանի այս նկարագրությունը, ինչպես կարծում են, Ստրաբոնը տվել է, հետևելով Թեոփանես Միտիլենացուն, որը մասնակցած լինելով Պոմպեյոսի արևելյան արշավանքներին՝ նկարագրել է Հայաստանը և Անդրկովկասյան երկրները որպես սկանատես:

Աշխարհագրական վերոհիշյալ մեր դիտողությունները ցույց են տալիս, որ Արշակունյաց Հայաստանը 298 թվականից հետո ունեցել է գրեթե նույն սահմանները, ինչ որ Տիգրան Մեծի ու Պոմպեյոսի ժամանակ։ Ավելի ևս ուշագրավ է այն, որ պատմական Հայաստանի աշխարհագրական նկարագրությունը տվել է ճշգրիտ կերպով, գրեթե նույն սահմաններում, Աշխարհացույցի հեղինակ Մովսես Խորենացին, որն իր այդ աշխատությունը գրել էր Արշակունյաց Հայաստանի անկումից մի քանի հարյուր տարի հետո:

¹ Strabo, XI, 14, 1.

ՖԵՌՄԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Տնտղալիզմի ընդհանուր գաղափարը:— Խոշոր կալվածատիրության և ազնվականության գերակշռող դերը:— Նախարարական իշխանությունները:— Նախարարաբանի ստուգաբանությունը:— Նախարարների դասի տարբեր շերտերը:— Բղնջխություններն իբրև ամենաբարձր կարգի իշխանություններ:— Բղնջխների և առաջին կարգի մեծամեծ նախարարների «աշխարհակալ» կամ «աշխարհատես» տիտղոսը:— «Բիրատու» և «հագարատու»:— «Աագ» և «կրտսեր» նախարարներ:— Նախարարությունների բիվր:— Առանձին նախարարությունների ներքին կազմակերպությունը:— «Տանուտ», «տէ» կամ «համապետ»՝ իբրև նախարարական տոհմի գլխավոր:— «Աագ տանուտ»:— «Սեպուն» և «աագ սեպուն» իբրև նախարարական տոհմի անդամներ:— «Տանուտ»-ների կամ «համապետ»-ների ընտրության կարգը և նրանց իշխանությունը:— Զորանամակ:— Նախարարական երկրների ամրոցներն ու բերդերը:— «Գան» կամ «Գանոյ»:— Նախարարները որպես վասալներ և «արմուկի գործակալներ»: «Արշակունիների» «նոստան»-ը:— Նրանց թագավորական իշխանությունը:— Նախարարական «ծառայություն»-ը:— Գլխավոր «գործակալություն»-ները:— «մարդպետություն»:— «մարդսպություն»:— «հագարապետություն»:— «սպարապետություն»:— «մեծ դատաւորություն»:— «Մեծի դատաւոր»-ն գործակալությունն իբրև «հեռական իշխանություն»:— Պալատական այլևայլ պաշտոններ:— «Աշխարհաժողով»-ներ:

Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում, ինչպես հայտնի է մեզ հին հայ աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից, Հայաստանում զարգացել և վերջնականապես ձևակերպվել էր նախարարական կամ ֆեոդալական կազմակերպությունը:

Տնտեսագիտական նորագույն երևիքում մատնանշվում է, սովորաբար, որ ֆեոդալիզմի տնտեսական հիմքը կազմում է արտադրության ֆեոդալական եղանակը՝ բնական կամ նատուրալ տնտեսությունը, որը պետք է հակադրել ո՛չ թե փողային, այլ ապրանքային տնտեսությանը: Ֆեոդալիզմի ժամանակ թեև գոյություն են ունեցել փոխանակություն, փող, քաղաքներ և առևտուր, սակայն սրանց

նշանակութիւնը եղել է երկրորդական: Արտադրող հիմնական դասակարգը եղել է գյուղացիութիւնը, որը, մեծ մասամբ, գտնվիլ է ճորտական վիճակում, և, որոշ շահով, նաև արհեստավորութիւնը:

Բացի տնտեսական այդ հիմքից, իբրև ֆեոդալիզմի էական ու զլխավոր հատկանիշ մատնացույց է արվում խոշոր կալվածատիրութեան և ազնվականութեան գերակշռող գերը՝ թե տնտեսական և թե պետական-իրավական:

Ֆեոդալական պետութիւնները բաժանված են եղել բաղմաթիւ մեծ և փոքր շրջանների, որոնց մեջ պետական իշխանութիւնը պատկանել է, զլխավորապես, կալվածատեր իշխաններին, որոնք անվանվել են սենյորներ: Հողատիրութիւնը պարունակել է, ուրեմն, իր մեջ թե մասնավոր և թե հանրային իրավունքի տարրեր, և խոշոր կալվածատերերը եղել են ոչ միայն հողատեր, այլև դատավոր, կառավարիչ, իսկ հաճախ լիակատար պետ և իշխան իրենց երկրների սահմաններում: Առանձին ու ինքնիշխան այս շրջաններն անվանվել են Ֆրանսիայում՝ seigneurie, Անգլիայում՝ manor, Գերմանիայում՝ Grundherrschaft և Ռուսաստանում՝ боярщина: Հասկանալի է, իհարկե, որ խոշոր կալվածատեր սենյորը, օժտված լինելով պետական կարգի իրավունքներով, եղել է անմիջական տեր ու տնօրեն այն բնակչութեան, որը գտնվել է նրա երկրամասում:

Գյուղացիութեան կախումը նրանից ունեցել է, ինչպես իրավացի կերպով շնչոտում են տնտեսագետները, արտատնտեսական բնույթ՝ պայմանավորված անմիջական իշխանութեամբ ու հպատակութեամբ¹:

Արդ՝ ֆեոդալական հասարակարգի զլխավոր ու անհրաժեշտ այս հատկանիշներն ունեն Արշակունյաց Հայաստանում նախարարական կազմակերպութիւնը: Այստեղ ևս իշխող դասը բաղկացած էր խոշոր կալվածատերերից, որոնք իրենց երկրներում ունեին քաղաքական իշխանութիւն և «տէրական», այսինքն՝ սենյորական, իրավունքներ: Ազնվականների այս բարձր դասը, որ համապատասխանում է միջնադարյան Եվրոպայի սենյորներին, անվանվում է հնագույն հայ աղբյուրներում՝ «նախարարք», «նախարարազունք» և «ազգք», «տոհմք» կամ «տունք նախարարացն», իսկ նրանց պետական կարգի իշխանութիւնը, նաև այդ իշխանութեան տակ գտնվող երկրներն անվանվում են «նախարարութիւնք»:

«Նախարար» բառի ստուգաբանութիւնը և ծագումը երկար ժա-

¹ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում (Արշակունիների ու մարզպանութեան շրջան), Երևան, 1934, էջ 24—25:

մանակ մնում էին մութ և անհասկանալի: Գիտական հնագույն երկերում այդ բառը սովորաբար մեկնել են իբրև նախ-արար և համապատասխան են համարել լատինական prae-fectus բառին: Ինճիճյանն իր հնախոսության մեջ կարծում է, որ

«անունն նախաբար ինքնին յայտ առն է ածանցեալ յանուանցըս նախ և արար. իբր նախկին ի յարարս, կամ նախակարգեալ իշխան, որպիսի էր և առ լատինս անունս prea-fectus, ցուցանելով զյառաջագահութիւն և զնախադասութիւն քան զայլս»¹:

Էմիլը ևորենացու ուսերեն իր թարգմանության հավելվածում ընդունել էր նույն այս մեկնությունը²:

Նախարար բառի այդ հին ստուգաբանությունն առաջին անգամ մերժել է Ն. Մառը և մատնանշել, որ այդ բառի սկզբնական ձևը եղած պիտի լիներ նախարար, համապատասխան նահապետ և նահանգ բառերին: Նախարար, այսինքն՝ նախարար, նրա կարծիքով, նշանակում է երկրի, շրջանի (=nah) տեր, գլխավոր (=rar=արս. radh, զնդ. ratu)³: Նիկ. Ադոնցը, ընդունելով Մառի այս մեկնությունը՝ կարծում է, որ նախարար բառի երկրորդ մասը ծագում է ոչ թե ratu, այլ արսկ. dar արմատից⁴:

Մառի և Ադոնցի ենթադրությունները նախարար բառի ծագման մասին nahadar-ից՝ վերջերս վերջնականապես հաստատվեցին: Ուղիղ մեկնությունը տվել է Մեյեն սոգդիերեն լեզվի օգնությամբ, որի մեջ պահպանվել է nâfdâr բառը «ժողովրդի կամ ցեղի պետ» նշանակությամբ: Նույն բառի պարթևական ձևը նա ենթադրում է nâfadâra՝ nâfa «պորտ, ցեղ» և dâra՝ «պետ, գլխավոր»:

Պարթևական nâfadâra-ն, նրա կարծիքով, հայերենում դառել է նահարար, սակայն ժողովրդական ստուգաբանությամբ նախ-ը վերածվել է նախ-ի և ստացվել նախարար ձևը⁵: Ուշագրավ է սակայն, որ Benveniste հյուսիս-արևմտյան պահլավերեն բարբառում մատնանշվում է naxva-dâra բառի գոյությունը, որն ըստ հայկական ձայնական օրենքների կարող է դառնալ նախարար⁶:

¹ Ղ. Ինճիճյան, Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ. Բ, էջ 77:

² Н. Эмиль, История Армении Моисея Хоренского, М., 1893, էջ 208.

³ Sê' "Зап. Вост. Отд. Имп. Рус. Арх. Общ.", т. XI, 1898, էջ 170—173.

⁴ Адоныч, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 451.

⁵ "Revue des études arméniennes", II, fasc. I, Paris, 1922 էջ 1—3.

⁶ Զ. Անաթյան, Հայերեն արմատական բառարան, է հատոր, Երևան, 1935, էջ 170:

Նախարարություններն Արշակունյաց Հայաստանում իրենց մեծությամբ ու նշանակությամբ տարբեր էին իրարից, ինչպես և սենյորիաները միջնադարյան Եվրոպայում:

Ֆեոդալական պետության վերին շերտը կազմում էին Արևմուտքյան Եվրոպայում խոշոր և առաջնակարգ իշխանությունները, որոնք փաստորեն դրեթե անկախ էին թագավորից կամ կայսրից: ԺԱ դարում սրանք անվանվում էին Ֆրանսիայում դքսություններ (duchés), կամ կոմսություններ (comtés): Սրանցից ներքև գտնվում էին երկրորդ կարգի խոշոր սենյորիաները, որոնք անվանվում էին բարոնություններ (baronnies): Սրանք, մեծ մասամբ, խոշորագույն իշխանությունների ֆեոդալներն էին: Ավելի ցածումն էին դերակոմսությունները (vicomtés) և ղզեկատերերը (châtellenies), իսկ բոլորովին ներքևում՝ բազմաթիվ մանր սենյորիաները, որոնք վասալներն էին վերոհիշյալ ավելի զորեղ ֆեոդալներին:

Այս դասակարգությունը կամ աստիճանավորումը («հիերարխիան»), որ կարևոր մի հատկանիշն էր Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմի, գոյություն է ունեցել նաև Հին Հայաստանում:

Առաջին կարգի մեծ իշխանություններին համապատասխանում են այստեղ բզեշխությունները: Քաղաքականապես սրանք գրեթե անկախ իշխանություններ էին, բայց գտնվում էին Հայ Արշակունիների գերիշխանության տակ:

Բզեշխների իշխանություններն ընդարձակ երկրներ էին Հայաստանի սահմանային շրջաններում: Նրանց պարտականությունն էր Հայաստանի սահմանների պաշտպանությունն արտաքին թշնամիներից և այդ պատճառով նրանք անվանվում էին «սահմանապահք», «սահմանակալք», նաև «կողմնապահք» և «կողմնակալք»:

Ագաթանգեղոսի և Փավստոսի վկայություններից, ինչպես տեւանք, հայտնի է, որ Արշակունիների ժամանակ Հայաստանում կային չորս բզեշխություններ՝

«առաջինը՝ սահմանակալը Նոր-Շիրականի կողմում, երկրորդը՝ սահմանակալը Ասորեստանյայց կողմում, երրորդը՝ Արվաստանի կողմում և չորրորդը՝ Մասքթաց կողմում»¹:

Ագաթանգեղոսը և Փավստոսը վկայում են, որ բզեշխները «գահերէց» իշխաններ էին «արքունի տաճարին»: Պարզ է, որ սրանք իբրև «գահերէց» իշխաններ՝ իրենց դիրքով բարձր են եղել մյուս նախարարություններից: Նիկ. Ադոնցը նույնիսկ ենթադրում է, որ նրանք չէին մոծված նախարարությունների համար սահմանված

¹ Ագաթանգեղոս, գլուխ ԺԻԶ (873), էջ 459—560, Տփղիս, 1909:

գահակարգի շարքը, որովհետև համարվել են գրեթե հավասար թագավորին: Ազոնցի կարծիքով՝ բղեշխները նախկին փոքր ու ինքնուրույն թագավորությունների միապետներն էին, որոնք Տիգրան Մեծից սկսած ճանաչել էին հայ թագավորների քաղաքական գերիշխանությունը¹:

Որ բղեշխները, իբրև թագավորներին գրեթե իրավահավասար իշխաններ, նախարարական կազմի շրջանակից դուրս են համարվել՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, նրանից, որ նրանք Արշակունյաց թագավորության մեջ չեն վարել գործակալական պաշտոններ:

Իբրև ամենաբարձր կարգի իշխաններ՝ աղբյուրների մեջ բղեշխներն անվանվում են «աշխարհատեարք» կամ «աշխարհակալք»: Այսպես էր անվանվում իշխանական ամենաբարձր խավը նաև Սասանյան Պարսկաստանում: «Աշխարհակալ»-ները (=sathradhār), լինելով վասալներ Պարսից թագավորների, գրեթե անկախ իշխաններ էին և անվանվում էին նույնիսկ թագավորներ, որովհետև իրենց սյուզերենի պաշտոնական տիտղոսն էր «թագավորների թագավոր»²:

Այս լուսաբանությունը հիմնապես տարբեր է Ազոնցի տված բացատրությունից: Ազոնցի կարծիքով՝ sathradhār Սասանյան Պարսկաստանի ո՛չ թե սատրապների և շրջանների կառավարիչների, այլ ավելի շուտ սոցիալական կամ դասային խմբի անուն է և համարժեք է նախարար գաղափարին³, Այս ենթադրությունը, որ հակասում է պատմական աղբյուրների վկայություններին, միանգամայն անհավանական է:

«Աշխարհակալ» և «աշխարհատէր» կամ «գաւառակալ» և «գաւառատէր» Հին Հայաստանում, բացի բղեշխներից, անվանվել են նաև առաջին կարգի մեծամեծ նախարարները: Այդպես հն անվանված, օրինակ, Փավստոսի մոտ Մանաճիհր Ռշտունին, ճնահապետն Որդունուց տոհմին» և «Իշխանն Մանաւագեան տոհմին»: Պարզ է, որ վերոհիշյալ հոմանիշները գործ ենածվել առաջնակարգ նախարարական տոհմերի նաև մյուս մեծամեծների համար:

Նկատի ունենալով «աշխարհակալ» կամ «աշխարհատէր» իշխանների զինվորական ուժը՝ աղբյուրները նրանց անվանում են երբեմն «Բիրաւորք» և «հազարաւորք»:

«Բիրաւորք» են նրանք, որոնց զինվորական ուժը 10.000-ի չափ էր, իսկ «հազարաւորք» նրանք, որոնց զինվորական ուժը հա-

¹ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 283.

² A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, էջ 101.

³ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 443 և 450—451.

գարից պակաս չէր: Այս տերմինների իմաստն ուղիղ է մեկնված հայագիտական թե հին և թե նոր երկերում:

Սենյորական դասի ստորին կարգերը կազմում էին Հին Հայաստանում «կրտսեր» նախարարները:

Աղբյուրների մեջ հիշվում են «աւագ և կրտսեր նախարարք» և «մեծամեծ աւագանի»-ն, ինճիւնյանի և Ադոնցի կարծիքով՝ նախարարները համարվել են «աւագ» կամ «կրտսեր» իրենց հզորության կամ կարևորության համեմատ¹: Կոստանյանցն իր «Հիսուածք»-ի մեջ տալիս է հետևյալ տարբեր լուսաբանությունները, էջ 28—29.

«Երկու կարգի նախարարներ կային՝ ավագ և կրտսեր. առաջին կարգից էին այն նախարարները, որոնք Հայոց ամենահին աղնվական կւմ նահապետական ցեղերից էին առաջացել. իսկ երկրորդ կարգից էին նրանք, որոնց նախահայրերը հասարակ մարդիկ են եղել առանց աղնվածագումի և նախարարություն են ստացել թագավորներից իրենց մի նշանավոր ծառայության կամ հավատարմության համար»²:

Մյուս մեկնությունը գտնվում է դարձյալ «Հիսուածք»-ում, էջ 36՝

«յուրաքանչյուր նախարարության մեջ կար ավագ նախարար՝ տանուտերը, և կրտսեր նախարար՝ սեպուհները»:

Վերոհիշյալ ենթադրություններից անհիմն է և անհավանական Կոստանյանցի և էմինի կռահումը, որ իբր «կրտսեր» նախարարների կարգին պատկանել են «հասարակ մարդիկ առանց աղնվական ծագումի», որոնք նախարարություն էին ստացել թագավորից իրենց ծառայության կամ հավատարմության համար: Այդ մասին աղբյուրների մեջ ո՛չ վկայություններ կան, ո՛չ էլ որևէ ակնարկ:

Նախարարությունների բաժանումն «աւագ» և «կրտսեր» խմբերի, ինչպես մատնանիշ է արել Ջավախովը³, բավարար կերպով լուսաբանված է Ղազար Փարպեցու մի վկայության մեջ: Փարպեցու պատմելով, Վարդան Մամիկոնյանը Պարսից արքունիքում արտասանած իր ատենախոսության ժամանակ ի միջի այլոց ասում է.

¹ Տե՛ս Լեւիեյան, Հնախոսություն, II, էջ 90. Адо́нк, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 433.

² Կար. Կոստանեանց, Հիսուածք, գիրք Գ, Վիեննա, 1877, էջ 29: Համեմատե՛ նաև Н. Эмин, История Армении Моисея Хоренского, М., 1893, էջ 298:

³ И. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и Армении, СПб., 1905, էջ 110:

«Բազումք են յայս երից աշխարհաց յազատորերոյ, որք են աւագ քան զիս և գահու և աւուրբք»¹:

Այս վկայութիւնից դժվար չէ հետեցնել, որ «աւագ» են համարվել նախարարները կամ «գահու», կամ «աւուրբք»: Եվ, իրոք, աղբյուրների վկայութիւններում, որ բերված են իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութեան մեջ (էջ 43—44), «աւագ» մակդիրը գործ էածված հենց այդ երկու իմաստով:

Հայտնի է արդեն, որ Արշակունյաց թագավորութեան, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակ, հաջորդական կարգով որոշված էին նախարարական տոհմերի զահերն այդ տոհմերի հզորութեան կամ կարեւորութեան համեմատ: Գոյություն է ունեցել գահերի կարգը որոշող հատուկ ցուցակ, որն անվանվում էր Գահնամակ: Ըստ այսմ՝ «աւագ»-ների խմբին են պատկանել այն հզոր ու առաջնակարգ նախարարները, որոնք «գահերէց» էին, իսկ «կրտսեր»՝ նրանք, որոնց գահերը եղել են երկրորդական կարգի:

Բացի այդ՝ վկայութիւնների մեջ երբեմն «աւագ» նախարար է անվանվում նախարարական տոհմի մեջ տարիքով մեծը, այսինքն՝ նահապետը կամ տանուտերը²:

Ազնվականութեան ամենաստորին շերտը կազմում էին Հին Հայաստանում «աղատ»-ները, որոնք վասալներն էին Արշակունիների կամ «աւագ» և «կրտսեր» նախարարութիւնների:

Պետք է առանձնապէս նշել, որ աղբյուրների մեջ հիշատակվում են նախարարութիւններ, որոնք ենթարկվում էին բղջիւններին³, և մանր իշխանութիւններ, որ խմբված էին մեծ նախարարութիւնների շուրջը:

Կալվածատեր ազնվականութեան ստորագույն խավերի վասալական կապը և կախումն ավելի բարձր և զորեղ սյուզերեններից Հին Հայաստանում անվանվել է «ծառայութիւն»:

Հիմնվելով աղբյուրների սխալ հասկացված վկայութիւնների վրա, պատմագիտական ու բանասիրական աշխատութիւններում նախարարութիւնների թիվը Հին Հայաստանում ենթադրում էին 900 կամ 400: Սակայն Ն. Ադոնցը մանրախույզ կերպով ուսումնասիրել է այս խնդիրը և, օգտվելով աղբյուրների արժանահավատ

¹ Ղազար Փարպեցի, Տիգրիս, 1904, գլ. ԻԶ, էջ 49:

² Խ. Սամվելյանի առարկութիւններն այս լուսաբանութեան դեմ (տե՛ս «Հին հայ իրավունքի պատմութիւնը», Երևան, 1939, էջ 210—211) ճիշտ չեն և հակասում են աղբյուրների վկայութիւններին:

³ Տե՛ս Մանեղյան Է., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 44—45. Նաև Փավստոս, IV, գլ. Ծ և Կ, գլ. ԺԵ:

տեղեկություններից, պարզել է արդեն, որ Հին Հայաստանում նախարարական տոհմերի թիվը, որոնք այս կամ այն չափով հայտնի են եղել, պետք է հաշվել մոտավորապես մինչև հիսուն:

* * *

Ինչպես տեսանք, Արշակունյաց Հայաստանի ֆեոդալական կազմակերպության գլխավոր և էական հատկանիշն այն էր, որ նախարարական խոշոր կալվածքները ո՛չ թե սոսկ հողային գույք էին (земельное имущество, Grundvermögen), այլ պետական կարգի հողային «տէրութիւն»-ներ (земельное господство, Grundherrschaft):

Ակադ. Ի. Զավախիշվիլին ենթադրում է, որ Հին Հայաստանում և Վրաստանում, ինչպես նաև Արևելքի ուրիշ փոզովուրդների մոտ, պետական ու սոցիալական կազմակերպության վերաբերյալ տերմինները ծագել են, մեծ մասամբ, նախորդ շրջանից¹:

Եվ իրապես, յուրաքանչյուր նախարարական երկիր, որ անվանվում էր «աշխարհ» կամ «դաւառ», պահպանել էր Հայաստանում նաև տոհմական նախորդ շրջանի «տուն» անունը: Իշխանությունն ամեն մի նախարարության մեջ պատկանում էր նախարարական տոհմի ներկայացուցչին, որ կոչվում էր «տանուտէր», «տէր» կամ «նահապետ»:

Հոմանիշ այս անուններից «տանուտէր»-ը և «տէր»-ը տոհմական հնագույն շրջանի և արմենական գաղթականության անվանումներ են, իսկ «նահապետ»-ը փոխառություն է պարթևերենից և համապատասխանում է պրթ. nāfapati բառին, որ նշանակում է տոհմի, ցեղի պետ²:

«Տանուտէր»-երի կամ «նահապետ»-ների տիրական իշխանությունը, նաև նրանց իշխանության տակ գտնվող երկրամասը, անվանվել են «տանուտէրութիւն», «տէրութիւն» կամ «նահապետութիւն»:

Որ «նահապետ»-ները կամ «տանուտէր»-երը իշխանական իրավունքներ են ունեցել իրենց երկրներում՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, նրանից, որ աղբյուրների մեջ նրանք անվանվում են ոչ միայն «տանուտէր», «տէր» կամ «նահապետ», այլև «իշխան», իսկ նրանց երկրները՝ նաև «իշխանութիւն»,

Աղբյուրների մեջ հիշատակվում են երրեմն «աւագ տանու-

¹ И. Джавихов. Государственный строй древней Грузии и древней Армении.

² См. А. Meillet. Revue des études arméniennes, II, fasc. I, էջ 1—3.

տէր»-երը: Մենք տեսանք, որ նախարարներն «աւագ» են համարվել կամ «կրտսեր» գահու և աւուրբք:

Համասպատասխան նախարարների այդ բաժանման՝ «աւագ տանուտէր» ևս անվանվել են, ինչպես այդ ուղիղ դիտել է Զավախիշվիլին¹, այն «տանուտեր»-երը, որոնք իրենց գահով, դիրքով կամ տարիքով ավելի բարձր էին կամ մեծ:

Նախարարական տոհմի անդամները, որոնք գտնվում էին «տանուտէր»-ի կամ «նահապետ»-ի իշխանութւան տակ, անվանվում էին «սեպուհ»:

Ուշագրավ է առանձնապես «սեպուհ» բառի ստուգաբանութիւնը, որ առաջարկել է Մառը: Մառի կարծիքով՝ «սեպուհ»-ը (=սեպուհ, համեմատ՝ վրց. sazepuro) հայերենում իրանական փոխառութիւն է և համասպատասխանում է զենդ. vīsaputhra բառին, որ նշանակում է տոհմի, ցեղի որդի: Ուրեմն՝ նախարարական տոհմի առաջնորդն ու գլխավորն անվանվել է «նահապետ»=nāfapati, որ նշանակում է տոհմի, ցեղի պետ, իսկ մյուս անդամները՝ «սեպուհ»=vīsaputhra, այսինքն՝ տոհմի, ցեղի որդի²:

Մեր նախորդ աշխատութիւններից մեկում մենք մատնանշել էինք, որ «սեպուհ» են կոչվել ո՛չ միայն նախարարական տոհմերի, այլև Արշակունյաց թաւապետական տոհմի անդամները³: Փաւստոսի Պատմութւան մեջ Գնելը, Արշակ թագավորի եղբոր որդին, անվանված է «մեծ սեպուհ Արշակունի» (IV, գլ. ԺԵ):

Բացի «սեպուհ»-ից, Ղազար Փարպեցու Պատմութւան մեջ հիշվում է հաճախ նաև «աւագ սեպուհ» տերմինը: Այս վերջին անունը քննութւան է առնված Զավախիշվիլու և Ագոնցի վերոհիշյալ աշխատութիւններում: Զավախիշվիլու ենթադրութւամբ՝ «աւագ սեպուհ» անվանվել են կամ նախարարական տոհմի կարեւորութւան համաձայն և կամ ըստ տարիքի⁴, իսկ Ագոնցի կարծիքով՝ «աւագ սեպուհ»-ը տարիքով ավագագույնն էր նախարարական տոհմում,

¹ „Государственный строй“, էջ 110.

² Երիտեսները կարծում է, որ Սասանյան Պարսկաստանում vāspuhran անվանվում էին մեծ տոհմերի գլխավորները կամ, գուցե, ընդհանրապես անդամները: Ինձ թվում է, որ ճիշտ է ո՛չ թե նրա առաջին, այլ երկրորդ ենթադրութւունը: Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenhagu, 1944, էջ 100 և 103—110.

³ Մաճեղայեմ Հ., Դիտողութիւններ Հին Հայաստանի շինականների դրութւան մասին, Երևան, 1925, էջ 12:

⁴ „Государственный строй“, էջ 127.

որը «տանուտէր»-ի կամ «նահապետ»-ի մահից հետո ժառանգելու էր նրա իշխանութիւնը¹:

Ինձ թվում է, որ այս երկու ենթադրութիւնն էլ հավանական են: Փարսիացու վկայութիւններից, որ մեք են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութեան մեջ (էջ 51—52), կարելի է կոհակել, որ «աւագ սեպուհ» կոչվել է կամ որակէ ավագ նախարարութեան «սեպուհ»-ը և կամ նախարարական տոհմի մեջ «սեպուհ»-ներից տարիքով ավագը:

Ուշագրավ է նաև այն, որ «աւագ սեպուհ»-ները մասնակցութիւն են ունեցել պետական գործերում: Փարսիացու վկայութիւններից երևում է, որ նրանք «տանուտէր»-երի հետ միասին հրավիրվում էին Պարսից արքունիք, մասնակցում էին «աշխարհածողով»-ներում և կնքում էին «մատանեա» կարևոր գրութիւնները: Նրանց գործակցութիւնը և այլ կառավարական խնդիրներում միանգամայն հավանական է, որովհետև «աւագ սեպուհ»-ները՝ որպէս տանուտերութեան զահաժառանգներ, ստանձնելու էին նախարարական երկրի իշխանութիւնը:

Փավստոսը վկայում է, որ նախարարական շրջաններում Հայ Արշակունիներն իրենք էին կարգում «տանուտէր»-եր կամ «նահապետ»-ներ: Սակայն Արշակունիների այդ միջամտութիւնը, ինչպէս ցույց են տվել Զավախիշվիլին և Ադոնցը, եղել է սոսկ ձևական: Արշակունիները ճանաչում էին միայն կամ հաստատում օրինական ժառանգների իրավունքները:

Յուրաքանչյուր «տանուտէր» կամ «նահապետ»՝ իբրև լիազոր տեր և կառավարիչ նախարարական երկրի, ուներ թե վարչական և թե դատական իշխանութիւն: Հպատակ հարկատու բնակչութիւնից իր գործակալների միջոցով նա ստանում էր հարկեր և տուրքեր, ուներ սեփական զորք և առանձին դրոշ: Փավստոսը, օրինակ, անվանում է «նահապետ»-ներին «գնդից և դրօշուց տեարք»²:

Գլխավոր իշխանութիւնների և նրանց վասալների զորքերի քանակի մասին պահպանվել է մի հին ցուցակ, որը հրատարակել էր Հ. Շահխաթունյանն իր «Ստորագրութեան» մեջ³: Նույն ցուցակը, որ անվանվում է Զորանամակ, վերահրատարակված է նաև Ալի-

¹ „Армения в эпоху Юстиниана“, էջ 472:

² „Государственный строй“, էջ 101—103 և „Армения в эпоху Юстиниана“, էջ 464—466:

³ Փավստոս. IV, գլ. Գ:

⁴ «Ստորագրութեան կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, էջմիածին, 1842, II, էջ 58—59:

շանի «Այրարատ»-ում (էջ 424), Կոստանյանցի «Հիսուածք»-ում (III, էջ 32) և Ադոնցի «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ (էջ 251—252)։

Համաձայն այդ ցուցակի՝ պատերազմի ժամանակ հազար կամ հազարից ավելի զորք տալիս էին իշխանական 29 խոշոր շրջան, հինգ հարյուր կամ հինգ հարյուրից ավելի՝ 10 շրջան և հիսուներից մինչև երեք հարյուր՝ 53 շրջան։ Զինվորական ցուցակի այդ տեղեկությունները, դժբախտաբար, վավերական չեն, խիստ աղճատված են և, Ադոնցի կարծիքով (էջ 252—257), հորինված են արվեստորեն VII դարից հետո, հավանաբար, գրավոր հնագույն աղբյուրների օգնությամբ։ Այնուամենայնիվ, նախարարական զորքերի թվի մասին հաղորդված վկայությունները, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը, կարող են մասամբ ճիշտ լինել, որովհետև այդ տվյալները մոտավորապես համապատասխանում են խորենացու, Զենոբի և Փավստոսի ցուցումներին։

Նախարարական իշխանություններն ունեին իրենց սեփական ամրոցները և բերդերը, որոնք վտանգի ժամանակ ծառայում էին իբրև ապաստարան։ Այդ ամրություններն էին նրանց հենարանը և հույսը պատերազմի և ապստամբությունների ժամանակ։

Ինչպես հայտնի է Փավստոսի վկայություններից, մեծ խռովությունների ընթացքում, որ բռնկվել էին Հայաստանում Տիրան թագավորի ժամանակ, Արտավազդ և Վասակ Մամիկոնյանները պատասպարվել էին իրենց բերդերում, որ գտնվում էին Տայքում¹։ Ղազար Փարպեցին ևս վկայում է, որ Վարդանանց կռիվների ժամանակ

«սեպուհ մի ուրծացի, որում անուն էր Վարազներսեհ, նենգեալ ուխտին սրբոյ՝ երթեալ աւերէր զշահաստանն Բռնավիժի և առեալ զամենայն կարասի շահաստանին՝ դիմեալ ամրանայր ի բերդն, որ անուանեալ կոչի Սագրայ բերդ՝ որ էր բերդ ամուր իշխանութեանն իւրեանց»²։

Բազմաթիվ նաև ուրիշ վկայություններից երևում է, որ բերդերը և ամրությունները, լինելով նեցուկ և հենարան ավատական առանձնացման՝ նույնպիսի կարևոր դեր են կատարել Հին Հայաստանում, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում։

Նախարարական ամեն մի իշխանություն ուներ իր հատուկ

¹ Փավստոս, III, գլ. ԺԶ, էջ 47 և IV, գլ. Բ, էջ 67։

² Փարպեցի, III, ԿԷ, էջ 121։

կենտրոնատեղին, որ կոչվել է «գահ» կամ «գահոյք», այսինքն՝ տեղ կամ «գահ»՝ աթոռանիստ կենտրոնի իմաստով:

Փավստոսի մոտ, օրինակ, Մանավազյան տոհմի իշխանի կենտրոնն անվանված է «բուն գահոյից գեւզն»¹:

* * *

Նախարարություններն Արշակունյաց Հայաստանում, լինելով ինքնուրույն իշխանություններ, գտնվում էին միաժամանակ իբրև վասալներ Հայ Արշակունիների իշխանության տակ: Իրենք՝ Արշակունիները նույնպիսի միահեծան «տէր» էին իրենց բնիկ երկրում, ինչպես «տանուտէր»-երը կամ «նահապետ»-ներն իրենց շրջաններում:

Արշակունիների բուն երկիրը, որ իր տարածությամբ շատ ավելի ընդարձակ էր, քան նախարարական «տէրություն»-ները, կոչվում էր «ոստան»:

Ն. Ադոնցը կարծում է, որ «ոստան» նշանակում է արքունիք, բառացի՝ շմբ, համապատասխանում է միջնադարյան Եվրոպայի *curtis dominicalis*-ին և իբր թե այդպես են անվանվել նախարարական և արքունի երկրների կենտրոնները²: Նրա ենթադրությունը, ըստ երևույթին, հիմնված է Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքի վրա, որը «ոստան» բառի դիմաց դրվել է նույնպես «սեամ, դուռն արքունի» բացատրությունը: Սակայն հիմնավոր և համոզիչ է ո՛չ թե այս բացատրությունը, այլ այն մեկնությունը, որ տվել է «ոստան» բառին Հյուբշմանը³: Նրա լուսաբանությամբ՝ «ոստան» բառի ծագումն անուշաման պարսկական է. չորրորդ դարում «ոստան» անվանվել է այն երկիրը կամ քաղաքը, որ գտնվել է Արշակունի թագավորի (կամ Արշակունյաց թագավորական տան որևէ իշխանի) իշխանության տակ: «Ոստան» էին, ինչպես հայտնի է, Արտաշատը, Վաղարշապատը և հետագայում նաև Դվինը:

Աղբյուրների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևեցնել, որ ո՛չ թե հին շրջանում, այլ միմիայն հետագա դարերում «ոստանը» դործ է ածվել նաև նախարարական կենտրոնների, օրինակ՝ Նախճավանի, Հադամակերտի և Գարունքի համար: [«Ոստան» էին սակայն չորրորդ դարում ո՛չ միայն Արշակունիների կենտրոնավայրերը, այլև Արշակունիների «բնիկ սեփական» Այրարատ գա-

¹ Փավստոս, III, գլ. Դ, էջ 10:

² Адоңк, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 463:

³ Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 393—394:

վառը, նաև նրանց անմիջական իշխանության տակ գտնվող արքունի ամբողջ երկիրը]¹։

Արշակունիները, լինելով անմիջական «տէր» արքունի երկրի կամ «ոստանի», միաժամանակ բարձրագույն սենյորներ էին նախարարական ամբողջ Հայաստանի, իբրև միապետներ, որոնց ստորագրված էին բզեշխությունները և բոլոր նախարարությունները՝ նրանք անվանվում էին «թագաւոր» կամ «արքայ Հայոց Մեծաց», իսկ նրանց իշխանութունը՝ «տէրութիւն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին»²։

Նախարարությունները ճանաչում էին Արշակունիներին իրենց «տէր» և «թագաւոր Հայոց Մեծաց» բարձրագույն սենյորի իմաստով, ճիշտ այնպես, ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում։ Նրանք գործակցում էին Արշակունիներին, երբ հարկավոր էր պաշտպանել Հայաստանն արտաքին հարձակումներից։ Թագավորը համարվում էր ընդհանուր ներկայացուցիչ միջազգային հարցերում. նա հայտարարում էր պատերազմ, կռում էր դաշինք, ուղարկում ու ընդունում էր դեսպանութուններ և պահպանում հարաբերություններ օտար պետությունների հետ։ Հավանական է սակայն ենթադրել, որ այս հարցերն անգամ քննվում էին սովորաբար «աշխարհածողով»-ներում։

Համեմատելով նախարարությունների պարտականություններն Արշակունիների հանդեպ՝ Արևմտյան Եվրոպայի ֆեոդալների համապատասխան պարտականությունների հետ, դժվար չէ համոզվել, որ վասալական այդ հարաբերություններն ունեին ընդհանուր նման գծեր, որ ակներև են և անժխտելի։

Ուշագրավ է ամենից առաջ, որ Արշակունյաց Հայաստանում ևս ֆեոդալական դասակարգության ամեն մի ստորին խավի կապը և կախումն ավելի բարձր շերտից՝ արտահայտվել է նույն տերմիններով, ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում։ Հայ նախարարները, ինչպես հայտնի է, անվանվում էին «ծառայ» Հայ Արշակունիների։ Այն պարտականությունները, որ նրանք ունեին թագավորի հանդեպ, կոչվում էին «ծառայութիւն»։ Այս «ծառայ» և «ծառայութիւն» տերմինները, ինչպես ցույց է տվել Ադոնցը, համապատասխանում են ֆեոդալական Եվրոպայի servus, servitium և Ռուսաստանի слуга, служба բառերին³։

Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալական իշխանությունները

¹ Փալստաս, IV, գլ. ԺԹ և V, գլ. ԺԸ, էջ 133, 217։

² Նույնը, IV, գլ. Բ, էջ 87։

³ Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 459։

պարտավոր էին — և այդ նրանց հիմնական պարտականութիւնն էր — պատեհազմի ժամանակ տրամադրել սենյորին իրենց զինվորական ուժերը: Նույն պարտականութիւնն ունեին Արշակունյաց Հայաստանում նախարարութիւններն Արշակունյաց թագավորներին հանդեպ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Հայաստանում ևս, ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում, նախարարական իշխանութիւնները պարտավոր էին պաշտպանել իրենց սենյորի բերդերը և հարկավոր դեպքերում նրան տրամադրել իրենց սեփական ամբողջութիւնները:

Միջնադարյան Եվրոպայում վասալների գլխավոր պարտականութիւններից մեկն էր նաև նրանց պարտադիր ծառայութիւնն արքունիքում կամ սենյորական պաշտոնավայրում: Նրանք ո՛չ միայն իրենց ներկայութեամբ առանձին փայլ էին տալիս սենյորի պետական մեծ հանդեսներին, այլև գործակցում էին նրանց քաղաքական ու կառավարական գործերում, մասնակցում էին կարևորագույն հարցերի քննութեանը հատուկ ժողովներում և վարում էին նույնիսկ արքունի որոշ պաշտոններ:

Նույնը մենք տեսնում ենք նաև նախարարական Հայաստանում, գլխավորապես, Արշակունյաց թագավորութեան ժամանակ:

Նախարարների և «աղատ»-ների մեծ ու փոքր պաշտոններն արքունիքում և «սոստան»-ում անվանվում էին «գործ» կամ «գործակալութիւն», իսկ նախարարներն ու «աղատ»-ներն իբրև արքունի պաշտոնյաներ իրենք կոչվում էին «գործակալ»-ներ:

Ամենակարևոր «գործակալութիւն»-ներն Արշակունյաց Հայաստանում, որ հանձնարարված էին ավագ նախարարութիւններին և կաթողիկոսութեանը, անվանվում էին աղբյուրներում՝ «թագակապ ասպետութիւն», «մարդպետութիւն», «մաղխազութիւն», «սպարապետութիւն», «հազարապետութիւն» և «մեծ դատաւորութիւն»:

«Թագակապ ասպետութեան» իշխանութիւնը հանձնված էր Բագրատունիներին: Իբրև «թագադիր» նրանք զահակալութեան ժամանակ թագ էին դնում թագավորի գլխին:

Պարթևների թագավորութեան մեջ, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում, թագադրութեան այդ իրավունքը տրված է եղել ազնււական ամենաբարձր տներին, որ ազգական էին թագավորական ընտանիքին: Համաձայն Թեոփիլակտոսի Պատմութեան վկայութեան՝ թագադրի պաշտոնը հանձնված է եղել Սասանյան Պարսկաստանում Արգապետների ընտանիքին¹:

¹ Տե՛ս Theophylaktos Simokattes, III, 8.

Բագրատունիների «ասպետ» տիտղոսի մասին, որ դեռ վերջնական կերպով մեկնված չէ, ուշագրավ է Սեբեոսի (Անանունի) վկայությունը, որը թեև առասպելական բնույթ ունի, սակայն հետաքրքիր լուսաբանություն է տալիս «ասպետության» բարձր պաշտոնին:

«Այն ժամանակ,— ասում է Սեբեոսը,— Արշակը իր որդուն, որի անունն էր Արշակ Փոքր, թագավոր կարգեց Հայոց աշխարհի Մծբին քաղաքում:..... Սրան ընդառաջ եկավ զորքով Արմենակի որդիներից մեծ նախարար Բագարատ Փառադյանը: Սա մատուցեց նրան իբրև նվեր ոսկի ու արծաթ, զարդարեց նրան սաղավարտով ու վակասով, պսակեց նրան հայրենի թագով, նստեցրեց ոսկիապատ ու ակնեքով զարդարված գահի վրա և ամուսնացրեց նրան իր աղջկա հետ:

Արշակ թագավորը նրան դարձրեց ասպետ Հայաստան երկրի, և նա եղավ իշխան ու հրամանատար՝ ամբողջ թագավորության հրամանների գլխավոր. և նա տվեց նրան այն տեղության վրա իշխանությունը»:

[«Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի:..... Սմա ընդ առաջ ելանէ Բագարատն Փառադեան յորդուցն Արամենակայ նախարար մեծ հանդերձ զարու: Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի և արծաթ. և զարդարէ զնս ի սնդր և ի վակաս. պսակէ զնա ի թագ հայրենի և նստուցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյիցն. և տայ նմա զդուստր իւր ի կնութեան:

Ջսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան և հրամանատար, ամենայն թագաւորութեանն հրամանայ գլուխ, և հայր արքայի, և եղբայր. որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ»]¹:

«Գործակալ»-ական մեծ իշխանություն էր արքունիքում «մարդպետությունը»: Ազոնցի ենթադրությամբ՝ «մարդպետ» նշանակել է սկզբում «մարդ» ցեղի պետ, այն հայտնի ցեղի, որ ապրում էր Մարդաստանում: Հետագայում «մարդպետ»-ը դառել է նախարարական տոհմի տիտղոս²: Համաձայն տոհմային այդ տիտղոսի՝ «մարդպետ»-ներին հանձնված արքունի «գործակալություն»-ն անվանվել է «մարդպետություն»՝ ճիշտ այնպես, ինչպես և Բագրատ-

¹ Սեբեոս, հրատ. Ստ. Մակնասյանցի, Երևան, 1939, գլ. Բ, էջ 9—10:

² Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 3

տունիների տոհմային «ասպետ» տիտղոսի համաձայն վերոհիշյալ «գործակալութիւն»-ը կոչվել էր «ասպետութիւն»:

«Մարդպետութեան» մեծ իշխաններին հանձնարարված են եղել Արշակունիների կանանոցի և արքունիքի վերակացութունը, թագավորական ամրութիւնների և բերդերի պահպանութիւնը և արքունի գանձերի ու կալվածքների վերահսկողութիւնը: Նրանց բարձր դիրքը և բացառիկ հեղինակութիւնն արքունիքում պարզ երևում է նրանից, որ Փափստոսի մոտ նրանք անվանվում են «հայր» կամ «հայր թագաւորի», իսկ նրանց պաշտոնը՝ «հայրութիւն»:

«Մարդպետութեան» վերաբերյալ աղբյուրների կարևորագույն վկայութիւնները մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութեան մեջ (էջ 66—67):

Իբրև առանձին «գործակալութիւն» աղբյուրների մեջ հիշվում է նաև «մազխագութիւն»-ը: «Մաղխագ», ինչպես ցույց է տվել Ն. Ադոնցը¹, նշանակում է «տէր, իշխան, թագաւոր» (=ասոր. malxazu):

Մատենագրական վկայութիւններից հայտնի է, որ «մաղխաղ»-ը տոհմային տիտղոսն էր խորխոռունիների²: Պարզ է, որ բնմն, որ արքունի այս «գործակալութիւն»-ը հանձնված է եղել խորխոռունիների նախարարական տոհմին և անվանվել է «մաղխագութիւն» ըստ նրանց տոհմային տիտղոսի՝ միանգամայն համապատասխան վերոհիշյալ «գործակալութիւն»-ներին, որոնց անունները ևս, ինչպես տեսանք, ծագել էին «ասպետ» և «մարդպետ» տոհմային տիտղոսներից:

«Մաղխագութեան» պաշտոնը, ինչպես ենթադրում են, վերաբերվել է թագավորի անձի պաշտպանութեանը: «Մաղխաղ»-ը որպէս արքունի «գործակալ», խորենացու վկայութեան համաձայն³, թիկնապահների գլխավորն էր:

Նույն պաշտոնը Սասանյան Պարսկաստանում անվանվել է puštiġhbān-sālār, այսինքն՝ փուշտիպանների կամ թիկնապահների հրամանատար⁴:

Մեծ «գործակալութիւն» էր նաև «հազարապետութիւն»-ը, որին, հավանորեն, հանձնարարված է եղել արքունի երկրի տնտեսական բարեկարգման և գյուղացիական ու ելևմտական գործերի վարչութիւնը:

¹ „Армения в эпоху Юстиниана“, էջ 400.

² Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 68—69.

³ Խորենացի, II, գլ. է, Տփղիս, 1913, էջ 110.

⁴ A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, 1944, էջ 132, 390, 400.

«Հազարապետ»-ի պարտականութիւնն էր, ըստ երևութիւն, աջակցել երկրի շինարարական աշխատանքներին և շինական տընտեսութեան զարգացմանը: «Հազարապետութեան» այս պարտականութիւնները կապված էին հարկահանութեան գործի հետ: Հողի մշակութիւնը, ոռոգման գործը և, ընդհանրապէս, երկրի շին վիճակը նշանակութիւն ունեին՝ իբրև հիմք և աղբյուր պետական րաբեկեցութեան և պետական եկամուտներին:

«Հազարապետ»-ի աշխարհախնամ գործունեութեան կարևոր այս կողմը շեշտված է, հատկապէս, Փափստոսի Պատմութեան հետևյալ հատվածում.

«Եվ հազարապետութեան առաջին գործակալութիւնը տրվեց շինականներին շինացնող Գնունիների տոհմին՝ բոլոր երկրի հազարապետին, որը հոգատարութեամբ խնամելու էր աշխարհը, երկիրը շին պահող ու սնուցանող գլուղացիութիւնը»:

[«Եւ սկիզբն գործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհատեսն խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատած գեհկանութեան, շինականաշէն ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն երկրին»]¹:

Իսկ նույն պաշտոնի ֆինանսական բնույթը կարելի է ենթադրել նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանութիւնից, որի մեջ հազարապետ բառը համապատասխանում է հունարեն οἰκονομῆς («տնօրեն, տնտես») բառին²:

Իբրև մեծ «գործակալութիւն» աղբյուրների մեջ հաճախ հիշատակվում է «սպարապետութիւն»-ը, որը կոչվում է նաև «զօրավարութիւն» և «ստրատելատութիւն»:

Զորորդ և հինգերորդ դարերում «սպարապետութեան» պաշտոնը ժառանգաբար վարել են Մամիկոնյանները: Փափստոսի վկայութեամբ՝ նրանք ընդհանուր հրամանատարներ էին:

«Եւ վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վերայ ամենայն զօրաց զօրավարութեանն բազմութեանն Հայոց Մեծաց»³:

Ալիշանի կարծիքը, որ «սպարապետ»-ը գերագույն առաջնորդն էր հետևակ զորքի, իսկ «ասպետ»-ը հեծելազորքի, սխալ է և անընդունելի⁴: Աղբյուրների վկայութիւններից երևում է, որ պատերազմի ժամանակ Հայաստանի ամբողջ զորքը՝ արքունի տան և

¹ Փափստոս, IV, գլ. Բ, էջ 67:

² Տե՛ս Ա. Պետ. Դ, 10. Ա. Կորնթ. Դ, 1 և 2:

³ Փափստոս, IV, գլ. Բ, էջ 68:

⁴ Ալիշան, Այրարատ, էջ 423:

թե նախարարական իշխանությունների՝ կռվել է «սպարապետ»-ի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ:

«Սպարապետ»-ները, լինելով վերին հրամանատարներ «ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ»՝ ունեին, բնականաբար, մեծ կշիռ և բարձր հեղինակութիւն:

Փալատոսի Պատմութեան մեջ մի ագամ միայն հիշվում է նաև «գործակալութիւն մեծի դատաւորութեանն» հետեւյալ հատվածում.

«Բայց այդ ժամանակ դեռևս կենդանի էր սուրբ և մեծ ծերունի Դանիել քորեպիսկոպոսը, որ սքանչելի մարդ էր: Սա եղել էր մեծն Գրիգորի աշակերտ և վերակացու ու գլխավոր Տարոն նահանգի եկեղեցիների. Գրիգորի ձեռական իշխանութեան՝ այդ մասի, կողմերի մեծ գատաւարութեան գործակալութեան իշխանութիւնը նա ուներ առանձին. բայց, բացի այդ, նա վերակացու ու հրամանատար էր, տեսուչ ու հոգաբարձու էր Մեծ Հայքի բոլոր եկեղեցիների ամեն տեղ»:

[«Բայց յայնժամ դեռ ևս կենդանի էր ծերունի սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, այր սքանչելի: Աշակերտ եղեալ էր սա մեծին Գրիգորի, վերակացու և գլխաւոր եկեղեաց նահանգին Տարօնո, Գրիգորի ձեռական իշխանութեանն՝ կողման մասին գործակալութեանն մեծի դատաւորութեանն՝ ունէր զիշխանութիւնն զայն առանձինն. այլ վերակացու և հրամանատար, տեսուչ և հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց Մեծաց ընդ ամենայն տեղիս»]:

Այս հատվածից երևում է, որ «մեծի դատաւորութեանն» «գործակալութիւն»-ը հանձնված է եղել հոգևորական բարձր իշխանութեան: Պետք է սակայն նկատի ունենալ, որ դատական մի շարք հատուկ գործեր, ինչպես դժվար չէ կռահել աղբյուրների վկայութիւններից, վերաբերվել են, հավանորեն, թագավորի, իշխանների և նրանց ներկայացուցիչների անմիջական իրավասութեան:

Փալատոսի վկայութեան մեջ առանձնապես ուշագրավ է, որ «մեծի դատաւորութեանն» «գործակալութիւն»-ը անվանված է նաև «Գրիգորի ձեռական իշխանութիւն»: Արդ՝ եթե «ձեռական» իշխանութիւնը հոմանիշ է «գործակալական» իշխանութեան՝ կարող ենք հաստատապես պնդել, որ «ձեռական իշխանութեան» վերաբերյալ Փալատոսի մի ուրիշ վկայութիւն սխալ է մեկնվել և հիմք է ծառայել շփոթ և անընդունելի ենթադրութիւնների պատմական և հայագիտական թե հին և թե նոր աշխատութիւններում:

¹ Փալատոս, III, գլ. ԺԴ, էջ 36:

կարևոր այդ մյուս վկայությունը գտնվում է Փավստոսի Պատմության հետևյալ հատվածում.

«Այն ժամանակները սուրբ ներսեսը շրջում էր իր ձեռական իշխանությունների մեջ. որովհետև տասնհինգ գավառ ձեռական այն իշխանությանը ունեին իբրև ի բնի սեփական, որ առանձին ու ջոկ էր նրանց հատկացված: Եվ այն երկրի գլխավոր գավառներն այս էին՝ Այրարատ, Դարանադի, Եկեղյաց, Տարոն, Բզնունիք, Մոփք և նրանց մեջ ու նրանց շուրջը եղածները»:

[«Զայնու ժամանակաւ սուրբն ներսէս շրջէր ընդ իւր ձեռական իշխանութիւնսն. զի հնգետասան գաւառ զայն ձեռական իշխանութեան ունէին իբրև սեպհական ի բնմէ, առանձին առոշոգի նոցա էր կարգեալ: Եւ յայն գաւառ գլխաւոր գաւառք այս էին՝ Այրարատ, Դարանազէ, Եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, Մոփք և որ ընդ մեջ նոցա և որ շուրջ զնոքօք»]¹:

Հիմնվելով Փավստոսի այս վկայության վրա՝ հնթադրել են, որ վերոհիշյալ 15 գավառները պատկանել են կաթողիկոսներին իբրև տոհմային սեփականություն²: Միանգամայն անօխտելի է, իհարկե, որ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմն ունեցել է գյուղեր և կալվածքներ Հայաստանի զանազան մասերում, սակայն հնթադրել, որ հիշյալ 15 գավառները, այսինքն՝ Արշակունիների գրեթե ամբողջ «ոստան»-ը, կաթողիկոսական տան կալվածքներ էին՝ այդ, անշուշտ, չափազանցություն է և ակներև խեղաթյուրում Փավստոսի վկայության: Խնդիրը շատ պարզ է: Փավստոսի թե առաջին և թե այս երկրորդ վկայության մեջ «ձեռական իշխանություն» է անվանված «մեծի դատաւորութեան» «գործակալություն»-ը, որը «սեպհական» էր, այսինքն՝ ժառանգական և տոհմային, իբրև կաթողիկոսական տան հանձնված առանձին կամ «առոշոգի» իշխանություն:

«Հնգետասան գաւառ»-ները, ուրեմն, արքունի երկրի կա՛մ «ոստան»-ի այն շրջաններն էին, որ տրված էին կաթողիկոսներին իբրև «մեծի դատաւորութեան» «գործակալական» իշխանության շրջաններ:

Բացի վերոհիշյալ մեծ «գործակալություն»-ներից, Արշակունյաց Հայաստանում գոյություն են ունեցել, նման միջնադարյան Եվրոպային, պալատական զանազան պաշտոններ, որ հանձնված են

¹ Փավստոս, IV, գլ. ԺԴ, էջ 117:

² Ինքնիշխան, Հնթադրություն, Գ, էջ 275—276. Գաբազյան, Քննական պատմություն, Բ, էջ 7. Markwart, Südarmenien, էջ 63 և ուրիշներ:

եղել «կրտսեր նախարարութիւն»-ներին, «սեպուհ»-ներին և կամ մանր ազնվականութեանը:

Աղբյուրների մեջ այդ պաշտոններից հիշվում են, օրինակ, «սենեկապետ արքային», «շահախոռապետ», «որսապետ», «տակապետ», «դինակիր», «կարապետ արքայի»:

Նախարարական Հայաստանին վերաբերյալ կարևորագույն ընդհանուր խնդիրները, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայութիւններից¹, քննվում էին «աշխարհաժողով»-ներում, որոնց սկզբնական ծագումը հավանական է ենթադրել նախկին տոհմային կյանքի հնագույն շրջանում:

Աղբյուրների մեջ հիշատակված ժողովների մեծագույն մասը պումարված է եղել կաթողիկոսի ընտրութեան համար²:

Կաթողիկոսական իշխանութեանը, ինչպես հայտնի է, ենթակա էին թե արքունի «ոստան»-ի և թե նախարարական շրջանների եւ պիսկոպոսները: Հասկանալի է, որ եւս, որ կաթողիկոսական ընտրութեան ընդհանուր մի խնդիր էր, որ վերաբերում էր ո՛չ միայն արքունի երկրին, այլև նախարարական ամբողջ Հայաստանին:

Ավելի քան հավանական է ենթադրել, որ նման ընդհանուր ժողովներ, որոնց մասնակցում էին «նախարար»-ները, «ազատ»-ները և «գործակալ»-ները, հատկանշային էին և սովորական Հայաստանում, և, հավանորեն, այդ ժողովներում քննվում էին Հայաստանի նաև ներքին և արտաքին կյանքի կարևորագույն հարցերը:

Ազաթանգեղոսի վկայութեանների մեջ (զլ. ՃԼ, էջ 403—404) մատնանշված է, օրինակ, որ հեթանոսութեան վերացումը Հայաստանում որոշված է եղել «ամենեցուն հաւանութեամբ»: Փալստոսի կարևոր մի վկայութեան մեջ (III, զլ. ԻԱ) մատնացույց է արված, որ ժողովի հավաքման նպատակն է եղել խնդրել օգնութիւն Բյուզանդիայից ընդդէմ Սասանյան Պարսկաստանի: Համաձայն Փալստոսի մի այլ վկայութեան (IV, զլ. ՄԱ)՝ նախարարները որոշում են «միաբան, համօրէն, աշխարհօրէն» դադարեցնել կոփվր Պարսկաստանի դեմ³:

Ըստ երևութիւն, հենց նույն աշխարհաժողովներում մշակվել և ընդունվել են պարտադիր ընդհանուր կանոններ նախարարական

¹ Մանեղյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 80—81:

² Փալստոս, III, զլ. ԺԷ, IV, զլ. Գ և-ն.:

³ Ուշագրավ է առանձնապէս, որ թե՛ այս և թե՛ նախորդ վկայութեան մեջ մատնանշված են, բացի բարձր և ստորին ազնվականութիւնից, նաև «աւաիկ-շինական»-ները և «դասապետք շինականաց», որոնք ներկա են եղել այս աշխարհաժողովներում:

ամբողջ Հայաստանի համար: Սրան ապացույց կարող է ծառայել Շահապիվանի 443 թվի ժողովը: Եթե նկատի առնվի, որ Շահապիվանի այս ժողովը տեղի էր ունեցել Արշակունյաց թագավորության անկումից 14 տարի հետո, կարելի է վստահորեն ենթադրել, որ կանոնադիր այս «աշխարհաժողով»-ը չէր կարող լինել մի նորմուծություն. նման ժողովներ սովորական են եղել հավանորեն, նաև Արշակունյաց ժամանակ:

Նախարարների «գործակալական» պաշտոնների մասին արքունիքում, նրանց մասնակցության մասին «աշխարհաժողով»-ներում՝ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները շատ չեն և իրենց բովանդակությամբ էլ հաճախ անորոշ են:

Ավելի մանրամասն ու ընդարձակ են աղբյուրների վկայությունները հատուկ պարգևների և արտաքին զարդարանքների մասին, որ նախարարները և «գործակալ»-ները ստանում էին թագավորներից: Այդ պարգևները և զարդարանքները, որ հիշատակված են Ինճիճյանի Հնախոսության մեջ (Բ, էջ 284—287), անվանվում էին «պատիւ» (=honor): Բացի այդ՝ ամեն մի պաշտոն ևս կոչվում էր «գործ», «գործակալություն» (=office) և կամ «պատիւ»: «Պատիւ» են անվանվել, ինչպե՛ս երևում է աղբյուրների վկայություններից¹, նմանապես թագավորական և նահապետական բարձրագույն իշխանությունները:

¹ Տե՛ս Մեմանդյան Է., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 84:

Գ Լ ՈՒՒՅ Տ Ա Ս Ն Յ Ո Ր Թ Ե Ր ՈՐ Դ

«ԱԶԱՏ»-ՆԵՐՐ, «ՈՍՏԱՆԻԿ»-ՆԵՐՐ, ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐՐ

«Ազատ»-ները՝ իրեն մանր ազնվականներ։— «Ոստանիկ» տերմինի սխալ մեկնությունները։— Նույն քառի ուղիղ մեկնությունը։— «Ոստանիկ»-ների «արևունի» կամ «շարժունի» տանէ՝ մակդիրի խորհնացու սխալ ըմբռնումը։— Աղոնցի կարծիքը, որ «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունյաց տոհմի սեպուհները՝ ճիշտ չէ։— «Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների փաստական դրությունը և դերը։— Մանր ազնվականները իրեն զինվորական դաս կամ «ազատագործ»։— «Խոստակ»-feod-ի գոյությունը Հին Հայաստանում։— «Ռամիկ հեծելագործ»-ը։— «Ազատ»-ների մասնակցությունն աշխարհաժողովներին։— «Ազատ»-ների «գործակալական» պաշտոնները։— Փավստոսի համապատասխան վկայության նոր մեկնությունը։— «Ազատ»-ների և «շինական»-ների վճարած դրամատուգանքների 2 առ 1 ճարքերությունը։— «Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների տնտեսական, իրավական, և կենցաղային կացությունը։— Եկեղեցականների դասը որպես «ազատաց տոհմ»։— Եկեղեցու նախարարականացումը։— Հոգևոր պաշտոնների ժառանգականությունը։— Հոգևորականների ապաճարկությունը։— Հոգևորականությանը հատկացված «խոստակ»-ները։— «Հոգ Խրդոյ» Ազաթանգեղոսի և Փավստոսի վկայություններում։— «Հոգ Խրդոյ» որոշ չափի հոգարածին է։— «Հոգ Խրդոյ» իրեն պայմանական «խոստակ»։— Եկեղեցական կալվածատիրությունը։— Եկեղեցական անշարժ գույքերի անընդհատ աճումը։— Եկեղեցու ստացած տուրքերը և այլ եկամուտները։— Պայքարը եկեղեցու տնտեսական և քաղաքական գործադրման դեմ։— Հայ հոգևորականության զինվորային բարեբեր։— Եկեղեցու մաքառումը դրա դեմ։— Ընդհանուր եզրակացությունը։

Նախարարական կազմակերպությունը, ինչպես տեսանք, հիմնոված էր Արշակունյաց Հայաստանում կալվածատիրության վրա։ Նախարարական տոհմերը ոչ միայն խոշոր կալվածատերերն էին Հին Հայաստանի, այլև, լինելով տեր ընդարձակ երկրներին, ունեին այդ երկրներում քաղաքական իշխանություն իրավունքներ։

Աղբյուրների վկայություններից դժվար չէ նաև հետևել, որ բացի ազնվական այս բարձր խավից, գոյություն է ունեցել մի մեծ շերտ կալվածատեր մանր ազնվականության, որ անվանվում էր

«ազատ» և «ոստանիկ»։ Որ «ազատ»-ները և «նախարար»-ները Արշակունյաց Հայաստանի ազնվականության տարբեր շերտերն էին, այդ երևում է աղբյուրների մի շարք վկայություններից¹, որոնց մեջ նրանք հիշվում են «նախարար»-ներից հետո՝ իրրև բնակչության ինքնուրույն ու առանձին մի խմբակցություն։

Ուշագրավ է, որ «ազատ» բառը ևս, ինչպես և «նախարար» ու «նահապետ», պարթևական բառ է և փոխառություն է հայերենում պարթևերենից (=պհլ. âzât, պրսկ. âzād)։

Պետք է ասել, որ «ազատ» անունն ունեցել է, բացի վերոհիշյալ սովորական իր նշանակությունից, նաև ավելի լայն իմաստ, և «ազատորեն» ու «ազատանի» տերմինները գործ ենածվել նաև «նախարար»-ների նկատմամբ²։

Թե մատենագրական մի քանի հին աղբյուրներում և թե բանասիրական ու պատմագիտական նորագույն երկերում, ինչպես մենք մանրամասն ցույց ենք տվել նախորդ աշխատություններից մեկում³, սխալ է հասկացվել «ոստան» և «ոստանիկ» բառերի նշանակությունը։ Այս վերջին բառի նշանակությունն ըստ իս անհաջող է լուսաբանված դեռ հորենացու մոտ, որն իր Պատմության մեջ «ոստանիկ»-ների դասը համարել է «թագաւորական զարմ», որ ծագել է Հայկ նահապետի և Տիգրանի քրոջ Տիգրանուհու սերունդներից⁴։

Ղ. Ինժիճյանը, հետևելով հորենացուն, «ոստանիկ»-ներին նույնպես համարում է թի հին զարմից թագաւորացն որ ի Հայկայ» և թի զարմից Տիգրանուհուն, սակայն ենթադրում է իր կողմից, որ «ոստանիկ» կոչվել են «նաև այլ թագաւորազունք Արշակունեաց, սերեալք յարքայորդոց», որոնց հատկացված են եղել քնակության համար Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերանի գավառները⁵։

Ն. Ադոնցը ևս այս խնդրում, ընդհանուր առմամբ, համամիտ է հորենացու հետ։ Նա ևս ընդունում է, որ «ոստանիկ»-ները թագավորական սերունդ են, սակայն ծագել են ոչ թե հին թագավորներից, այլ Արշակունիներից։ Նրա կարծիքով՝ «ոստանիկ»-ները կապը թագավորական ընտանիքի հետ նույնը եղած պիտի լիներ.

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. ԺԵ. Ազաբանգեղոս, ՃԺԱ, էջ 412, Ղազար Փարպեցի, Ա, էջ 2, նույնը I, է, էջ 10., նույնը, III, ՀԱ, էջ 128. Նղիշ. VIII, էջ 343 (1852)։

² Տե՛ս հորենացի, III, գլ. Ի. Փավստոս, III, գլ. Ի և Փարպեցի, II, գլ., ԻԶ և ՄԵ։

³ «Իրտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարզպանության շրջանում», էջ 7—13։

⁴ հորենացի, II, գլ. է, էջ 111—112 և I, գլ. Լ, էջ 82—83։

⁵ Ղ. Ինժիճյան, Հնախօսություն, II, էջ 132—133 և 160—162։

ինչ որ «սեպուհ»-ների կապը նախարարական ընտանիքների հետ: «Ոստանիկ»-ները, ուրեմն, նրա ենթադրութեամբ, թագավորական տոհմի «սեպուհ»-ներն են: Սակայն, բացի այդ, հետագայում, «ոստանիկ»-ներ են համարվել նաև նրանք, որոնք իրենց հատուկ ծառայությունների համար ստացել էին Այրարատում որոշ կալվածքներ Արշակունիներից: Իսկ Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո «ոստանիկ» դասի մեջ ներմուծվել են նաև Արշակունիների արքունիքում ծառայող ազատ մարդիկ¹:

Հիմնական կետում, ինչպես տեսնում ենք, Ադոնցը խորենացու լուսաբանությունը համարում է ձիշտ և միայն իր կողմից անում է որոշ լրացումներ ու ուղղումներ:

Ինչպես տեսանք, «ոստան» բառի ուղիղ մեկնությունը տվել է Հյուբշմանը, որն այդ բառը համապատասխան է համարում *պհլ. օստան* բառին, որ նշանակում է «արքունիքին պատկանող երկիր կամ քաղաք»: Ընդունելով «ոստան»-ի նշանակությունն իբրև «արքունի երկիր», Հյուբշմանը «ոստանիկ» բառը միանգամայն ձիշտ բացատրել է իբրև արքունի կամ թագավորական երկրից ծաղող աղնվախաններ կամ զորագնդեր²:

Կարևոր են «ոստանիկ»-ի իմաստը որոշելու համար Եղիշեի ու Փարպեցու հետևյալ վկայությունները.

1. Եղիշե, Վասն պատերազմին Վարդանանց, I, էջ 18 (Վենետիկ, 1864)՝

«Գունդ կազմէր [Հազկերտ Բ] ի Հայոց Մեծաց զազատ և զազատորդի և յարքունի տանէ զոստանիկ մարդիկ»:

2. Նույնը, IV, էջ 160՝

«Բազում և ալ ազատ մարդիկ, զոր ոստանիկան անուանին յարքունի տանէ»:

3. Փարպեցի, II, ԽԱ, էջ 73 (Տփղիս, 1904)՝

«Քանզի բազմութիւն փախստէիցն Հայոց, նախարարք և սեպուհք, ոստանիկք և ռամիկք, դիմեալ ի յերկիրն Տայոց՝ ժողովէին առ Հմայակ եղբայր սրբոյ զօրավարին Վարդանայ»:

4. Եղիշե, III, էջ 126՝

«Թէպէտ և ոչ ունէին թագաւոր առաջնորդ, և ոչ յարտաբուստ օգնական զօրք յօտարաց, սակայն անձանց առաքինութեամբ և սուրբ վարդապետաց միութարութեամբ համագունդ ամենայն զօրօք նախարարացն յիրաքանչիւր տանէ ի

¹ Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 477—479.

² H. Hübschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 215.

մի վայր գային հասանէին վաղվաղակի. բազում և այլ այրուծի, որ յարքունի տանէ անտի էր¹»:

Այս վկայութիւններն մեջ ամենից կարեւորը երկրորդն է, որի մեջ պարզ ասված է, որ «ոստանիկ» են անվանվել «ազատ մարդիկ.... յարքունի տանէ»: Ուշագրավ է և այն, որ «ոստանիկ»-ների «յարքունի տանէ» զորագունդը հակազդվում է առաջին և չորրորդ վկայութիւնների մեջ մյուս զորքին, որն անվանված է «գունդ.... ի Հայոց Մեծաց ազատ և ազատորդի» կամ «զորք նախարարացն յիրաքանչիւր տանէ»:

Շատ պարզ է, որ «արքունի տուն» չի նշանակում վերոհիշյալ վկայութիւններում արքայական ընտանիք, այլ գործ է ածված արքունի երկրի համար, որը եղել է ոչ թե նախարարական սեփականութիւն, այլ թագավորական:

«Ոստանիկ»-ները Փարպեցու վկայութեան մեջ հակադրվում են նաև «սեպուհ»-ներին, որոնք ծագում էին նախարարական տոհմից:

Այս վերջին փաստը, որ «ոստանիկ»-ների դասը չի ծագել նախարարական տոհմերից, ըստ երևույթին, հայտնի է եղել նաև հորենացուն: Խորենացին ևս, ինչպես երևում է նրա վկայութիւններից, գիտեր, որ «ոստանիկ»-ները եղել են «ազատ մարդիկ», բնակութիւն են ունեցել ո՛չ թե նախարարական շրջաններում, այլ արքունի երկրում, որ նրանցից կազմված է եղել այն հատուկ զորագունդը, որ կոչվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ», սակայն իրական ու պատմական ծագումն այդ դասի հորենացու ժամանակ եղել է մութ և անհասկանալի:

Նրա քաջատրութիւնը, որ «ոստան ազատութիւն»-ը ծագում է թագավորական հին դարմերից, հավանորեն, հիմնված է ո՛չ թե պատմական հաստատ ու որոշ փաստերի վրա, այլ, մոտավորապես, նույն տվյալների վրա, որ հայտնի են և մեզ: Անհավանական չէ, որ Խորենացին կարող էր արքայական ընտանիքի նեղ իմաստով հասկացած լինել «ոստանիկ»-ների «արքունի» մակդիրը և նրանց ծագումը «յարքունի տանէ»:

Այսպես է մեկնել «արքունի տուն»-ը և Ղ. Ինճիճյանն իր «Հնախօսութեան» մեջ: Հենվելով Նղիշի վկայութիւնների վրա՝ նա ևս վստահաբար հետևեցել է, իբր թե «ոստանիկ»-ներին «այլ պատմա-

¹ Մատենագրական վկայութիւնները մանրամասն մեջ են բերված «Յեռ-գալիզմը Հին Հայաստանում» իմ աշխատութեան մեջ, էջ 97—98:

գիրք յայտնի յարքունի տանէ լեալ յիշեն, սովիմբ իմանամք զքնիկ հայկական զարմն արքայական, որպէս էր ցեղն առաջինս¹։

Եթե «յարքունի տանէ» իմաստի այս վերջին հասկացողությունն է եղել խորենացու ենթադրության հիմքը, պարզ է, որ այդ ապացույցն ավելի քան թույլ է, որովհետեւ «յարքունի տանէ», ինչպես տեսանք, գործ է ածված «ոստանիկ»-ների նկատմամբ արքունի երկրի և ոչ արքունական ընտանիքի նշանակությամբ։

Համոզիչ չեն կարող համարվել և Ադոնցի եզրակացությունները, որովհետեւ նրա պնդումների միակ ու գլխավոր կովանը խորենացու վկայություններն են, որ նա հիմնական կետերում համարել է ընդունելի և արժանահավատ։

Նրա այն ուղղումը, որ «ոստանիկ» են անվանվել ո՞չ թե հնագույն թաղավորական սերունդները, այլ Արշակունյաց տոհմի «սեպուհ»-ները և իբր թե «սեպուհ» անունը գործ է ածվել միմիայն նախարարական ընտանիքների անդամների համար՝ ճիշտ է²։ Մենք տեսանք, որ Փավստոսի Պատմության մեջ Գնելը, Արշակ Բ-ի եղբոր որդին, անվանված է «մեծ սեպուհն Արշակունի»։

Ինչպես տեսնում ենք, «ոստանիկ»-ների թագավորական դարմ լինելը՝ հին թագավորների կամ Արշակունիների, հավանական չէ։ Իրապես, «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունյաց բուն երկրի՝ «ոստան»-ի «ազատ»-ները, որոնցից կազմված դունդն անվանվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ»։

«Աղատ» և «ոստանիկ» տերմինների նշանակությունը որոշելուց հետո՝ պետք է պարզել մանրամասնորեն նրանց սոցիալական դրությունը և փաստական դերը Արշակունյաց Հայաստանում։

Կարևոր այս խնդրի քննությունը ևս ցույց է տալիս, որ Արշակունյաց Հայաստանի նախարարական կազմակերպության նմանությունն ու համապատասխանությունն Արեւմտյան Եվրոպայի ֆեոդալիզմին շատ ավելի մեծ է և ակնհայտ, քան մինչև այժմ ենթադրել են։

Արեւմտյան Եվրոպայում սենյորների իշխանությանը ենթարկված էին մանր ազնվականները, որոնք, ստացած լինելով սենյորներից որոշ հողաբաժիններ և համարվելով նրանց վասալներ, պարտավոր էին ստանձնել հողատու իրենց «տէր»-երի հանդիպ գինվորական և այլ պատվավոր ծառայության պարտականություններ։ Այս մանր ազնվականությունը, որոնցից կազմված էր

¹ Ինքիյան. Հնախոսութիւն. II, Վենետիկ, 1835, էջ 161—162։

² Sб'и Адохи, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 431։

սենյորների զորքը, անվանվում էին հեծյալներ կամ ձիավորներ (chevaliers, Ritter):

Ճիշտ և ճիշտ նույնը մենք գտնում ենք նաև Արշակունյաց Հայաստանում:

Այստեղ ևս «ազատ»-ներից և «ոստանիկ»-ներից, որ գտնվում էին բզեխությունների, նախարարությունների կամ Արշակունիների իշխանության տակ՝ կազմված էր նախարարական և արքունի շրջանների հեծելազորքը: Մատենագրական աղբյուրների մեջ այդ զորքն անվանվում է «ազատազորք», «ազատագունդ զորք», «ազատագունդ բանակ» կամ «ազատախումբ բանակ»:

Խրիստենսենը մատնացույց է արել, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս «ազատ»-ների դասին պատկանել են ձիավորները (chevaliers), որոնք զորքի լավագույն մասն էին: Այս ձիավորների մեծագույն մասը խաղաղ ժամանակ ապրում էին սեփական կալվածքներում, մշակում իրենց հողերը և զբաղվում իրենց գյուղացիական գործերով¹:

Նույն դրությունը, հավանորեն, եղած պիտի լիներ նաև Արշակունյաց Հայաստանում:

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության առանձնահատկություններն ուսումնասիրելիս՝ առանձնապես կարևոր էր պարզել «ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների հողատիրության խնդիրը և, մանավանդ, պայմանական հողատիրության՝ feod-ի կամ Lehn-ի, գոյությունը Հին Հայաստանում: Արևմտյան Եվրոպայում, ինչպես հայտնի է, feod-ը կամ Lehn-ը կազմում էր միջնադարյան ֆեոդալիզմի հիմնական հատկանիշներից մեկը: Հարկավոր էր, ուրեմն, որոշել, թե արդյոք գոյություն չե՞ն ունեցել նախարարական Հայաստանում ևս արևմտյան feod-ը կամ նման հողատիրական կարգեր:

Այս խնդիրը մանրամասն քննված է իմ «Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության» աշխատության մեջ²: Ինչպես մանրամասն ցույց եմ տվել այդ աշխատության մեջ, Ստեփանոս Օրբելյանի Պատմության մեջ բերված նվիրագրերի բովանդակությունների ուշադիր քննությամբ ո՛չ միայն որոշվում է պայմանական հողատիրության գոյությունը նախարարական Հայաստանում, այլև պարզվում է, որ միջնադարյան feod (ֆրանս. fief, գերմ. Lehn) տերմինին Հայաստանում համապատասխանում

¹ Sk' u Christensen. L'Iran sous les Sassanides, էջ 111—113:

² Sk' u «Տեղեկագիր» պետ. համալսարանի, Նրեան, 1928, № 4, էջ 43—52. նաև՝ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 104—118:

էր «խոստակ» բառը, իսկ *ieudatarius*-ին (գերմ. *Lehnshalter*)՝ «խոստակդար»-ը: Բացի այդ, հիմնվելով մեր ստացած ուշագրավ ու կարևոր եզրակացությունների վրա՝ կարելի էր միանգամայն հավանական համարել, որ նախարարական Հայաստանում «աղատ»-ների և «ոստանիկ»-ների մեծագույն մասը եղել են «խոստակդար»-ներ, այսինքն՝ ստացած են եղել նախարարական շրջաններում և արքունի երկրում որոշ հողարածիններ կամ անշարժ դույք օգտատիրության իրավունքով (*dominium utile*) և հատուկ պայմանով, որ հողատու իրենց «տէր»-երի հանդեպ ստանձնելու էին զինվորական և այլ պատվավոր «ծառայութեան» պարտականություններ: «Աղատ»-ներին և «ոստանիկ»-ներին տրված «խոստակ»-ները, ինչպես մենք ենթադրել էինք, համարվել են ժառանգական և «հայրենի»:

Պետք է սահայն մատնանշել, որ Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ, բացի «ազատազօրք»-ի, մարդպանական Հայաստանում գոյություն է ունեցել նաև հատուկ հեծելազորք, որ կազմված է եղել «ռամիկ»-ներից¹:

Ինձ թվում է, որ այս «ռամիկ այրուձին», որը կարող է որևէ առնչություն ունենալ Փավստոսի հիշատակած «կարճաղատ»-ների հետ, առանձնապես կարևոր նշանակություն էր ստացել, զլխավորապես, այս ժամանակաշրջանում: Սասանյան Պարսկաստանը, ինչպես հայտնի է, հայկական հեծելազորքն ուղարկում էր հաճախ պատերազմելու իր հևավոր արևելյան սահմանները: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ հայ ազնվականությունն ամեն կերպ աշխատելու էր խուսափել ու ազատվել այդ նոր ու խիստ ծանր պարտականությունից: Հայ «ազատազօրք»-ը հենց ինքը, հավանորեն, շահագրգռված էր, որ այդ ծանր զինապարտությանը մեծ շահերով մասնակից լինեն նաև «ռամիկ»-ները:

Այս «ռամիկ» զինվորները, ըստ երևույթին, սոցիալական ասլելի բարձր դիրք են ունեցել, քան հասարակ «շինական»-ները: Այդ կարելի է կոահել Ատովմի, նրա որդու ու ընկերների վկայաբանության վրացերեն թարգմանությունից, որի մեջ հիշված են այս «ռամիկ հեծելալ»-ները և «ռամիկ» բառը թարգմանված է «շիներովի», որ նշանակում է «ախանաւոր»²:

Միջնադարյան Եվրոպայում վասալները, ստանալով սենյոր-

¹ Տե՛ս Փարպեցի, III, զլ. 2Ը, էջ 144 և «Կանոնք Դուռայ ժողովոյն», Վաղարշապատ, 1905, էջ 23:

² Տե՛ս *Джисвахов*, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, էջ 133:

ներից օգտատիրութեան իրավունքով հատուկ հողաբաժիններ կամ անշարժ գույք՝ ոչ միայն ստանձնում էին իրենց «տէր»-երի հանդեպ զինվորական պարտականութիւններ, այլև պարտավոր էին օգնել նրանց խորհուրդով (consilio) ժողովներում, նաև մասնակցելու էին սենյորիայի վարչական ու դատական գործերին։ Ավատառուների այս պարտականութիւնները, որ տարբեր էին գյուղացիութեան ու ռամիկ ժողովրդի պարտականութիւններից, համարվում էին ազնիվ «ծառայութիւն»։

Արդ՝ ուշագրավ է խիստ ու հետաքրքիր, որ նախարարական Հայաստանում ևս նման պարտականութիւններ ունեցել են «աղատ»-ները և «ոստանիկ»-ներն իրենց «տէր»-երի հանդեպ։

Վերև մենք տեսանք, որ ընդհանուր աշխարհաժողովներին նախարարների հետ միասին մասնակցում էին նաև «աղատ»-ները։ Պետք է ենթադրել, որ նախարարական երկրներում ևս գումարվիլ են նույնպես տեղական ժողովներ՝ մասնակցութեամբ «աղատ»-ների։

Մենք հիշել էինք նույնպես, որ Արշակունյաց արքունի ամենակարևոր «գործակալութիւն»-ները հանձնարարված են եղել «աւագ նախարարութիւն»-ներին և կաթողիկոսութեանը, իսկ «գործակալական» մանր պաշտոնները՝ մանր ազնվականութեանը։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ նախարարական երկրները ևս ունեցել են իրենց «գործակալութիւն»-ները, որոնք, հավանորեն, հանձնված են եղել, գլխավորապես, «սեպուհ»-ներին և «աղատ»-ներին։

Փափատոսը, նկարագրելով Արշակունյաց թագավորութեան վերանորոգումն Արշակ Բ-ի ժամանակ՝ արքունի «գործակալ»-ների մասին տալիս է հետևյալ կարևոր վկայութիւնը.

«Եւ Հայաստան երկրի թագավորութիւնը,— ասում է Փավրստոսը,— նորոգվեց ու զվարթացավ ինչպես առաջ՝ մեծամեծներն իրենց դահերում, գործակալներն իրենց աստիճաններում։... նաև ուրիշներն այս տոհմերից ու ավելի ցածրերից, որոնք, գործակալ անունը կրելով՝ բաղմում էին բարձրի վրա թագավորի առջև պատիվները գլուխներին,— բացի մեծամեծ նահապետներից ու տանուտերերից՝ միայն նրանք. որոնք գործակալ էին՝ կազմում էին ինը հարյուր բարձ, որ ներս էին բերվում պալատական ուրախութեան հրավիրախընդույթների ժամանակ՝ առանց հաշվելու այն անձերին, որոնք ոտնկա սպասավորութեան գործակալներ էին»։

[Ընդ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս և զառաջինսն՝ մեծամեծքն

յիւրաքանչիւր գահու և գործակալքն յիւրաքանչիւր շահու:.....
Եւ այլ յայսմ աղգաց և ի խոնարհ, որ գործակալս անուն բար-
ձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին, թող ղնահա-
պետս մեծամեծս և զտանուտեարս՝ որք գործակալք միայն
էին, ինն հարեւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախու-
թեանն բազմակալացն կարգելոց. թող ղտնկայս գործակա-
լութեանն սպասու»¹:

Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ բանասերներից ոմանք են-
թադրել են, որ Արշակունիների ժամանակ գոյութիւն է ունեցել
Հայաստանում մոտ 900 նախարարական ընտանիք:

Ադոնցը թեկ ընդունում է նույնպես, որ Փափստոսի այս տեղե-
կութիւնը վերաբերում է բացառապես նախարարական դասին, սա-
կայն չափազանցութիւն է համարում Փափստոսի 900 թիվը և միա-
ժամանակ մատնացույց է անում, որ նախարարական միեկնույն
տոհմից կարող էին լինել մի քանի «գործակալ»-ներ²:

Արդ՝ ճիշտ է արդյոք, որ Փափստոսի վկայութիւնը վերաբե-
րում է բացառապես նախարարական տոհմերին և նրանց թվին: Հա-
վանակա՞ն է արդյոք, որ վերոհիշյալ արքունի «գործակալ»-ները
եղել են, անպայման, նախարարական դասից:

Ենթադրել, որ պալատում ներկա գտնվող բոլոր «գործակալ»-
ները նախարարներ էին, այդ, անշուշտ, բռնադրոսիկ մի բացա-
տրըրութիւն է, որ բնավ չի հետևում Փափստոսի վկայության բո-
վանդակութիւնից: Ըստ իս՝ Արշակունյաց արքունիքում և արքունի
երկրում Հայաստանի ավագ նախարարներին հանձնված են եղել
միմիայն ամենաբարձր «գործակալութիւն»-ները, իսկ երկրորդա-
կան կարգի պաշտոնները վարել են, գլխավորապես, «ազատ»-ները
կամ «ոստանիկ»-ները:

Հավանական է, ուրեմն, որ Փափստոսի հիշած «գործակալ»-
ների մեծագույն մասը ո՛չ թե նախարարներ էին, այլ մանր ազնվա-
կաններ: Հետաքրքիր է առանձնապես, որ Սասանյան Պարսկաս-
տանում ևս, ինչպես մատնացույց է արել իրիստոնեսները, վարչական
ստորին պաշտոնները վարում էին «ազատ»-ները³:

Շահապիվանի ԺԶ կանոնում ասված է, որ
«առանց գաւառի եպիսկոպոսին չ'իշխէ լինել եպիսկոպոս
կամ երէց, կամ ազատ ոք դատաւորաց»⁴:

¹ Փափստոս, IV գլ. Բ, էջ 67—68:

² Տե՛ս Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 239 և 467—468:

³ Տե՛ս Christensen, L'Iran sous les Sassanides, էջ 111—113:

⁴ Տե՛ս Եկանոնագիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղաճյանի, Թիֆլիս, 1913, էջ 76:

Այս հատվածում, ինչպես տեսնում ենք, իբրև դատավորներ հիշվում են, հատկապես, «ազատ»-ները:

«Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների սոցիալական ու տնտեսական դրուժյունը պարզելու համար կարող են իբրև կովան ծառայել Շահապիվանի լանոնները տուգանքների մասին, որ վճարելու էին հանցապարտ «ազատ»-ները և «շինական»-ները:

Համաձայն այդ ժողովի կանոնների՝ սահմանված էին դրամատուգանքներ հետևյալ հարաբերությամբ.

1. Ամուսնությունը պոռնկությամբ պղծող «ազատ»-ից 200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 100 դրամ, որ տրվելու էր կարոտյալներին (կանոն Գ):

2. Ամուլ կնոջից բաժանվող «ազատ»-ից 1200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 600 դրամ, որ տրվում էին կնոջը (կանոն Ն):

3. Աղջիկ առևանգող «ազատ»-ից 1200 դրամ («փոխանակ անարգանցն»), իսկ «շինական»-ից՝ 600 դրամ (կանոն է):

4. Հարցուկներին դիմող «ազատ»-ից 200 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 100 դրամ, որ տրվելու էին կարոտյալներին (կանոն Թ):

5. Մեռելների վրա կոծ դնող «ազատ»-ից 100 դրամ, իսկ «շինական»-ից՝ 50 դրամ, որ բաշխվելու էին աղքատներին (կանոն ԺԱ):

Բոլոր հիշյալ դեպքերում տուգանքների հարաբերությունն է 2 առ 1: Այս հարաբերությունը կարող է, անշուշտ, ուշագրավ մի նշան համարվել, որ հինգերորդ դարի առաջին կեսում, երբ սահմանված էին այդ կանոնները, «ազատ»-ների սոցիալ-տնտեսական դրուժյունը թեև տարբեր է եղել «շինական»-ների դրուժյունից, սակայն այդ տարբերությունը մեծ չէ եղել:

«Ազատ»-ների և «ոստանիկ»-ների մեծագույն մասը, որոնցից կազմված է եղել Արշակունյաց Հայաստանի հեծելազորքը և ստորին պաշտոնեությունը՝ ունեցել է, ըստ երևույթին, համեմատաբար փոքր «խոստակ»-ներ կամ կալվածքներ: Տնտեսական իր հզորությամբ այս դասը կարող է մոտավորապես համեմատվել միջնադարյան Անգլիայի ԵՕՂ-երի հետ, որոնց վճարում էին արնագին երկու անգամ ավելի շատ, քան գյուղացիներին կամ ԵՕՂ-երին:

«Ազատ»-ների ու «շինական»-ների իրավական ու կենցաղային տարբեր կացության մասին մատենագրական աղբյուրների մեջ կան միայն մի քանի միջանկյալ, բայց հետաքրքրական ցուցումներ:

Հանցավոր «ազատ»-ները, ինչպես պարզ վկայում են Շահապիվանի կանոնները, չեն ենթարկվել մարմնական պատիժների:

նմանապես՝ նրանց չէր կարելի ուղարկել աշխատանքի ղողենոց կամ ուրկանոց: Հանցանք դործելիս՝ նրանք վճարում էին միայն դրամատուգանքներ¹:

Ուշադրության արժանի է նաև, որ Փարպեցու ու Եղիշեի մոտ «ազատ»-ներն անվանվում են «որսատենչ»², «փափկացեալ»³: Իրենց արտաքին տեսքով, ինչպես վկայում է դարձյալ Փարպեցին, «ազատ»-ները տարբերվել են «շինական»-ներից⁴:

* * *

Միջնադարյան Եվրոպայում ֆեոդալական աշխարհիկ կարգերը և ֆեոդալականացման գործը հոսանքը խորապես ազդել էին քրիստոնեական եկեղեցու դարգացման վրա, տալով նրա վարչական ու տնտեսական կազմակերպությանը ֆեոդալական ձևակերպում և հատուկ գունավորում:

Նույնը, բնականաբար, մենք տեսնում ենք նաև Հին Հայաստանում:

Այստեղ ևս, ինչպես մատնացույց է արել Ադոնցը⁵, հայ եկեղեցին, գտնվելով նախարարական Հայաստանի միջավայրում, մեծ չափերով ենթարկվել էր նախարարական կարգերի ազդեցության:

«Եկեղեցու ազդեցության մասում է Ադոնցը, — համազոր էր նրա նախարարականացման կամ ֆեոդալականացման, որովհետև քաղաքական վարչակարգը Հայաստանում ուներ ֆեոդալական բնույթ և իշխանությունը բաժանված էր բազմաթիվ իշխանական տոհմերի մեջ, բնականաբար, նաև եկեղեցական իշխանությունը պետք է համակերպվեր ներդրոթող միջավայրին և ընդուներ նույն միջավայրի պատրաստի ձևերը»⁶:

Եվ իրոք՝ ինչպես քաղաքական իշխանությունը, նույնպես և եկեղեցականը Հին Հայաստանում ապակենտրոնացած և բաժանված են եղել ըստ նախարարությունների, և, բաղի արքունի երկրից ու «ոստան»-ից, նաև մյուս մեծ ու առաջնակարգ «տէրություն»-ներում գոյություն են ունեցել առանձին եպիսկոպոսություններ:

Համաձայն Ադոնցի քննության՝ այդ եպիսկոպոսներից արքու-

¹ Տե՛ս «Կանոնադիրք Հայոց», հրատ. Ղլտճյանի, էջ 63, 65, 68, 70, (կանոն Գ, Ե, Ժ, ԺԲ):

² Փարպեցի, I, է, էջ 10:

³ Եղիշե, III, էջ 115, Վենետիկ, 1864:

⁴ Փարպեցի, 2է, էջ 142:

⁵ Адо́нц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 322—370:

⁶ Նույնը, էջ 361:

նի «ոստան»-ի եպիսկոպոսապետը կամ կաթողիկոսը մյուս եպիսկոպոսների հանդեպ ունեցել է նույն դիրքը, ինչ որ թագավորը նախարարական շրջանների իշխանների հանդեպ: Եպիսկոպոսները, ինչպես և նախարարական երկրների իշխանները անվանվել են «տէր» և համարվել այդ երկրների հոգևոր ներկայացուցիչները:

Նախարարական միջավայրի ազդեցությունը պետք է վերագրել, որ հոգևորականությունը Հին Հայաստանում, ընդհանուր առմամբ, նույնպիսի փակ, կղզիացած մի դաս է եղել, ինչպես և «նախարար»-ների, «ազատ»-ների ու «շինական»-ների դասերը:

Արշակունիների ժամանակ, ինչպես վկայում է Փավստոսը, կաթողիկոսությունը, ավելի ճիշտ՝ եպիսկոպոսապետությունը, ժառանգական է եղել Գրիգոր Լուսավորչի և Աղբիանոսի ընտանիքներում: Նույնը կարելի է ենթադրել նաև նախարարական ինքնուրույն շրջանների եպիսկոպոսությունների մասին: Քահանայության ժառանգական լինելը թե հնագույն և թե հետագա դարերում հայտնի է ազգային եկեղեցական ժողովների կանոններից:

Հոգևոր կոշման այդ ժառանգականությունը, որ խիստ օտարոտի էր և արտասովոր քրիստոնեական ընդհանուր եկեղեցու տեսակետից, քննության էր առնվել Տրուլլի 692 թվի ժողովում և անհանդուրժելի համարվել իբրև նմանողություն հրեական սովորության: Իրապես, հայ եկեղեցու այդ առանձնահատկությունը ո՛չ լի հետևություն էր կամ ազդեցություն հրեական ժառանգական քահանայապետության, ինչպես այդ ենթադրել են Գեյցերը¹ և Կարստը², այլ արդյունք էր Հին Հայաստանի սոցիալական ու ներքին պայմանների և եկեղեցական դասի ֆեոդալականացման կամ նախարարականացման³:

Որ հոգևորականներն առանձին ինքնամփոփ մի դաս էին ընդհանրապես՝ այդ երևում է մասամբ նաև եկեղեցականների վերաբերյալ հատուկ տերմիններից՝ «ժառանգաւորք եկեղեցւոյ», «տոհմ քահանայից», «ժառանգութիւն քահանայական» են., որ սովորական են մատենագրական հին աղբյուրներում:

Իբրև սոցիալական անջատ մի խմբակցություն՝ հոգևորականությունը դասված է եղել ազնվականների շարքում և իր ապահարկությամբ հավասարված է համարվել «ազատ»-ների դասին:

¹ Գեյցեր, Համառոտ պատմութիւն Հայոց, Թարգմ. Գր. Գալեմսթրայանի, Վիեննա, 1897, էջ 43:

² Karst, Sempadscher Kodex, Strassburg, 1905, Bd. II, էջ 43—44:

³ Адопц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 369:

Աղբյուրների մեջ շեշտված է հաճախ, որ Տրգատ թագավորը և Գրիգոր Լուսավորիչը Հայոց եկեղեցին համարել են «ազատաց տոհմի» կարգում: Եկեղեցու այդ «աղատութիւն»-ը հասկացվել է, գլխավորապես, իբրև աղատութիւն այն հարկերից, որ պարտավոր էին տալ «շինական»-ները:

Եկեղեցու «ազատութիւն»-ը և եկեղեցականների «ազատաց տոհմ»-ում կարգվելը, բացի նրանց ապահարկութիւնից, ունեցել է նաև ուրիշ ուշագրավ հիմքեր:

Հին Հայաստանի եկեղեցական կաղմակերպության հիմնական առանձնահատկութիւններից մեկն այն է եղել, որ եկեղեցու ստորին պաշտոնեւթյանը ևս, ինչպես և «ազատ»-ներին, տրված էին եղել feod—«խոստակ»-ներ:

Ազաթանգեղոսը իր Պատմութեան մեջ, նկարագրելով քրիստոնեւթյան տարածումը Հայաստանում Գրիգոր Լուսավորչի ու Տրդատ Մեծի ժամանակ, հաղորդում է, որ Տրգատ թագավորը եկեղեցական դասի տնտեսական ապահովութեան համար հատկացրել էր հատուկ հողամասեր ավաններում և ազարակ տեղերում:

«Դրանից հետո,— վկայում է Ազաթանգեղոսը,— նա [Գրիգոր Լուսավորիչը], գալով Մեծ Հայաստան աշխարհի՝ ամբողջ երկրի շրջանները, շինեց եկեղեցիներ բոլոր աշխարհներում, դավառներում, կողմերում, քաղաքներում, ավաններում, շենքերում, գլուղներում ու ազարակներում: Նույնպես և թագավորը իր ամբողջ իշխանութեան մեջ, առհասարակ, տվեց քահանայական պաշտոնեւթեան սպասարկման համար բոլոր ազարակ տեղերում չորս չորս «հող երդոյ», իսկ ավաններում՝ յոթ յոթ «հող երդոյ», որ մատուցեց Աստուծուն որպէս նվեր պտղի»:

[«Յետ այսորիկ հասեալ նմա բովանդակ ի վերայ ամենայն երկրին սահմանացն Հայոց Մեծաց աշխարհին, շինելով եկեղեցիս յամենայն աշխարհս, ի դաւառս, ի կողմանս, ի քաղաքս, յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս և յազարակս: Սոյնպէս և թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ՝ գրեաց չորս չորս հողս երդոյ՝ յամենայն ապարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երդոյ՝ ի ծառայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեանն, նուէր պտղոյ Տեառն մատուցանէր»]:

Փաւստոսը ևս նույն այս հողերի մասին ունի հետևյալ ուշագրավ վկայութիւնը.

«Եվ բացի այդ,— ասում է Փաւստոսը,— Պապ թագավորը

¹ Ազարանգեղոս, գլ. ԾԺԹ, 837, էջ 436:

բռնագրավեց եկեղեցու հողերը, որ Մեծն Գրիգոր քահանայապետի ժամանակ Տրդատ թագավորը տվել էր եկեղեցուն Հայոց ամբողջ երկրում պաշտամունքի սպասավորութեան համար, որովհետև յոթ հողից հինգը գրավեց արքունիք և միայն երկու հող թողեց: Եվ հողի համեմատ յուրաքանչյուր գյուղում թողեց երկուական անձ՝ մի երեց և մի սարկավագ, իսկ մյուսներին՝ երեցների ու սարկավագների եղբայրներին ու որդիներին, վերցրեց իր մոտ սպասակալական ծառայութեան համար»:

«Եւ հատ ևս յարքունիս Պապ թագաւոր զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծաւն Գրիգորիւ քահանայապետիւ ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց: Զի յեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս, եւ զերկուսն միայն թողոյր երկուս հողս: Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ գիւղ մի երէց և սարկաւագ, և զայն ի սպասուկ կացուցանէր յիւր ի ծառայութեան զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւագացն»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ագաթանգեղոսի և Փավստոսի այս հատվածները հիմնական խնդրում, որ Տրդատ թագավորը գյուղական եկեղեցիներին տվել էր հատուկ հողեր, միանգամայն իրար համապատասխանում են: Ուշագրավ այս փաստը, որի մասին հաղորդում են իրարից անկախ և՛ Ագաթանգեղոսը, և՛ Փավստոսը, պետք է ընդունել իբրև հավաստի ու ստույգ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Տրդատ Մեծը տնտեսապես պետք է ապահովեր գյուղական հոգևորականներին, և շատ բնական է, որ հոգևորականութեան վարձատրման ամենահավանական միջոցը կարող էր լինել այդ ժամանակ այն հողաբաշխումը, որ վկայված է հիշյալ հեղինակների մոտ:

Ագաթանգեղոսի վկայությամբ՝ գյուղական հոգևորականութեանը հատկացված են եղել շուրս շուրս հողս երդոյ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երգոյ: Իսկ Փավստոսի վկայութեան մեջ հիշատակված են միայն յոթը հողերը, որոնցից Պապ թագավորը հինգը գրավել էր յարքունիս: Ագաթանգեղոսի վկայութեամբ, որ այս կետում ավելի ընդարձակ է ու որոշ, ամենայն հավանականությամբ պետք է համարվի նաև ավելի ուղիղ: Շատ հավանական է, որ ագարակ տեղերում, ուր եկեղեցու սպասավորների թիվը ավելի պակաս կլիներ, քան ավաններում, հողաբաժինները ևս պետք է լինեին ավելի քիչ:

¹ Փավստոս, V, գլ. 1Ա, էջ 237:

Արդ՝ ի՞նչ է նշանակում «հող երդոյ»։ Հունարեն Ագաթանգելոսում «հողս երդոյ» թարգմանված է *ἡ ἀρχή*։ Հունարեն *ἀρχή* բառը նշանակում է վարելահող կամ հողի տարածության որոշ չափ, ինչպես հռոմեական *jugerum*-ը կամ գերմանական *Hufen*-ը։ Ուրեմն՝ Ագաթանգելոսի թարգմանը «հող երդոյ» հասկացել է կամ վարելահողի իմաստով, կամ համարել է իբրև որոշ չափի հողաբաժին։ Երկրորդ ենթադրությունն ավելի հավանական է, որովհետև *ἀρχή* բառը հողաբաժնի հատուկ իր նշանակությամբ ավելի է համապատասխանում «հող երդոյ» հայերեն բնագրին, քան վարելահողի ընդհանուր իր նշանակությամբ։ Հիմնվելով Ագաթանգելոսի հունարեն թարգմանության վրա՝ կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ «հողը երդոյ» որոշ չափի հողաբաժիններ են։

Իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ ես ցույց էի տվել¹, որ այս հողամասերը հատկացվել էին գյուղական հոգևորականությանը, որպես «խոստակ»-ներ, այսինքն՝ ժառանգական օգտատիրության իրավունքով (*dominium utile*)։ Նույն հողերի նկատմամբ գիրագույն սեփականության իրավունքը *dominium directum*) պատկանել է եկեղեցուն։ Հողատիրության այդ ձևը պայմանական էր. ուստի՝ եթե հոգևորականների «ծառայութիւնն» անհնարին էր դառնում նրանց օգիտության կամ ծանր հանցավորության պատճառով՝ եկեղեցին իրավունք ուներ «խոստակ»-ները ետ գրավել և տալ «արժանատր»-ներին։

Պարզ է, ուրեմն, որ ավատականությունն այնքան խոր արմատներ էր ունեցել նախարարական Հայաստանում, որ անգամ գյուղական հոգևորականության տնտեսական ապահովումը հողամասերով հարմարեցված է եղել ավատական ընդհանուր կարգերին։ Հոգևորականությունը ոչ միայն ապահարկ է համարվել «ազատ»-ների նման, այլև ավատառու է եղել, ինչպես և «ազատ»-ների հոծ բազմությունը։

Հայաստանի նախարարական կազմակերպության ազդեցությունը հայ եկեղեցու վրա, ինչպես տեսնում ենք, եղել է ավելի մեծ և խորաթափանց, քան միջնադարյան ֆեոդալական Արևմուտքում։

Բացի ավաններում և ագարակներում հոգևորականությանը տրված հողերից, եկեղեցին ունեցել է նաև ուրիշ կալվածքներ, որոնց մասին կան մի քանի կարևոր վկայություններ Ագաթանգելոսի և Փավստոսի Պատմություններում։

¹ Տե՛ս *Paul de Lagard*, *Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien*, Goettingen, 1887, էջ 76.

² Տե՛ս էջ 104—109.

Ագաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ հայ եկեղեցին քրիստոնեության տարածման սկզբնական իսկ շրջանում ստացել էր հեթանոսական մեհյանների ոսկին, արծաթը, նաև գյուղերը և կալվածքները:

1. Ագաթանգեղոս, ՃԸ, 781, էջ 406 (Տփղիս, 1909)՝

«Ձդաստակերտսն և զսպասաւորսն քրմօքն հանդերձ [«Անհատական դիցն», «Տրի դից» — Արտաշատում] և նոցին գետնովքն և սահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեան»:

2. Նույնը, ՃԹ, 784 էջ 408՝

«Եւ զգեօղն (Թորդան) ամենայն դաստակերտօքն հանդերձ և սահմանօքն յանուն եկեղեցւոյն նուիրէին»:

3. Նույնը, ՃԹ, 785, էջ 409՝

«Եւ զաւանն ամրականան հանդերձ [«ամուր տեղին Անի»] ի ծառայութիւն եկեղեցւոյն նուիրէին»:

4. Նույնը, ՃԹ, 786, էջ 410՝

«Եւ զգանձս երկոցուն մեհենացն [«Անահտական»՝ այժմէզն աւանի» և «Արամազդայ»՝ «ի Թիլն աւանի»] աւարեալ ժողովեալ՝ ի նուէր սպասուց սուրբ եկեղեցւոյն Աստուծոյ թողուին տեղեօքն հանդերձ»:

5. Նույնը, ՃԺ, 790, էջ 412՝

«Եւ զգանձսն մթերեալս [«Մրհական մեհենին»՝ «ի Բագա-յառիճն»] աւար հարկանէին և աղքատաց բաշխէին և զտեղիսն նուիրէին եկեղեցւոյն»:

Փաւստոսը, խոսելով Արիստակեսի թաղման մասին՝ վկայում է, որ «տարան զնա ի Մոփաց գաւառէ, և եդին զնա յԵկեղեաց գաւառի, ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի հօրն իւրոյ»¹:

Նույն պատմիչը, նկարագրելով Ներսես կաթողիկոսի թունավորումը և թաղումը, վկայում է դարձյալ, որ կաթողիկոսի մարմինը ռարձին յաւանէն ի խախ դեղչէ, ուր գործն կատարեցաւ, տարան ի Թիլն յաւան յիւր գեւզն»²: Իբրև կաթողիկոսական կալվածքներ Փաւստոսի մոտ հիշվում են Աշտիշատը և Ամոք գյուղը³: Իսկ Հովհաննես կաթողիկոսը հաղորդում է, որ Արամոնք գյուղը Կոտայքում «սեպհական էր տան կաթողիկոսարանի նախ քան զչարշարանս սրբոյն Գրիգորի յարքայէն Տրդատայ նմա իսկ հոգե-

¹ Փաւստոս, III, գլ. Բ, էջ 6:

² Նույնը, V, գլ. ԻԴ, էջ 223:

³ Նույնը, IV, գլ. ԺԴ, էջ 117 և V, գլ. Զ, էջ 274:

ցատուր սլալմանաւ ընձեռեալ, որոյ և յետկար վճռան պահի մինչև ցայսօր ժամանակի»¹:

Ինձ թվում է, որ Արշակունյաց ժամանակ ո՛չ միայն Թիւր, Աշտիշատը, Ամոքը և Արամոնքը, այլև Ագաթանգեղոսի մոտ հիշված բոլոր մեհենական կալվածքները գտնվել են Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի տնօրինութեան տակ:

Թեև եկեղեցականների կալվածատիրութեան մասին մատենագրական աղբյուրների տեղեկութիւնները խիստ աղքատիկ են և կցկտուր, սակայն պատահական այս վկայութիւններից անգամ կարելի է կռահել, որ, բացի կաթողիկոսական տնից, խոշոր կալվածքներ ունեցած պիտի լինեին նաև մյուս եպիսկոպոսութիւնները:

Եվ իրավի, Փալատոսի պատմելով՝ խոսքով Կոտակի թագավորութեան ժամանակ, երբ բնաջինջ էին արվել Մանավազյանների և Որդունիների նախարարական տոհմերը, նրանց կալվածքները՝ «Մանավազակերտը յուր բոլոր սահմաններով ու նրա շուրջը եղած գավառակով» ստացել էր, ինչպես վերև տեսանք, Ագբիանոսը, իսկ «Որդոյու գյուղը յուր բոլոր սահմաններով»՝ Բասենի եպիսկոպոսը²:

Փալատոսի մի ուրիշ վկայութիւնից հայտնի է դարձյալ, որ Հովհան եպիսկոպոսը, Փառեն կաթողիկոսի որդին, խաղ ու կատակով զվարճացնում էր Հայոց թագավորներին և փոխարենը ստանում նրանցից գյուղեր և ագարակներ³:

Ինքնըստինքյան պարզ է, որ հոգևորականութեան տնօրինութեան տակ գտնվող հողալիք եկեղեցապատկան սեփականութիւնը ժամանակի ընթացքում պետք է անընդհատ աճեր և բազմապատկւեր, որովհետև եկեղեցին շարունակ ստանում էր իբրև նվեր նոր հողեր և կալվածքներ, ինչպես առանձնապես շեշտված է «Հայոց կանոնագիրք»-ում⁴:

Նվիրատվութիւնների մասին, որ ստացել էին եկեղեցիները և քահանայապետները Մանուել սպարապետից՝ հաղորդում է նաև Փալատոսն իր Պատմութեան հետևյալ հատվածում.

«Բազում մասունս յընչից իւրոց ապր յեկեղեցիս և ի վկայանոցս, և բազում դանձս աւայր ցքահանապատսն. և ապա ինքն մեռանէր»⁵:

Եկեղեցական կալվածքներից պետք է տարբերել կաթողիկոս-

¹ Հովհանէս Կաթողիկոս, Թիֆլիս, 1912, էջ 104—105:

² Փալատոս, III, գլ. Դ, էջ 10:

³ Նույնը, VI, Ժ, էջ 277—278:

⁴ Հէ՛ս «Կանոնագիրք», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 45:

⁵ Փալատոս, V, ԽԴ, էջ 266:

ների և մյուս հոգևորականության այն անշարժ գույքը, որ պատկանել է նրանց իբրև անձնական սեփականություն: Ղազար Փարպեցու Պատմության մեջ հիշատակված է, օրինակ, Սահակ կաթողիկոսի անձնական անշարժ սեփականությունը, որ նա տվել էր իբրև ժառանգություն Համազասպ Մամիկոնյանի որդիներին «մինչև ցլախտեան»¹:

Հայ եկեղեցին, որ հարուստ էր հողերով և կալվածքներով, ուներ և ուրիշ արտոնություններ:

Յինանսական տեսակետից եկեղեցուն ենթարկված էր ամբողջ երկիրը, որ տալիս էր նրան տասանորդ, պտուղ և հաս: Արշակունյաց ժամանակ կաթողիկոսներին էր հանձնված, ինչպես տեսանք, «մեծի դատաւորութեան գործակալութիւն»-ը, որը նույնպես կարևոր եկամտի մի աղբյուր էր:

Շատ պարզ է, որ եկեղեցու տնտեսական այս ուժը հիմք էր ծառայելու նաև նրա քաղաքական հղորկության:

Եկեղեցու այս գործադրումը, նրա հողատիրության անընդհատ աճումը պետք է, բնականաբար առաջ բերեին մեծ դժգոհություն և հարուցանեին աշխարհական իշխանությունների բուռն դիմադրությունը: Ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում Կարոլինյան Կարլ Մարտեի ժամանակ, նաև միջնադարյան մի շարք մյուս երկրներում, նույնպես և նախարարական Հայաստանում, եկեղեցական և վանքապատկան հողերի կուտակման դեմ ձեռք էին առնվել կտրուկ միջոցներ:

Փալստոսի վկայությունից հալանի է², որ Պապ Թագավորը ղյուղական եկեղեցիներին հատկացված յոթական հողաբաժիններից հինգը գրավել էր «յարքունիս»: Բացի այդ, նա հրամայել էր վերացնել տասանորդի և պտղի եկեղեցական տուրքերը և ոչնչանել ներսես կաթողիկոսի հիմնած բարեգործական զանազան հաստատությունները: Սակայն Պապի ձեռք առած այդ միջոցները կրում էին միայն ժամանակավոր բնույթ:

Պապից հետո եկեղեցու դրությունը նորից սկսել էր ամրանալ թե տնտեսապես և թե քաղաքականապես:

Հայ հոգևորականության համար բնորոշ էր, հատկապես, որ նա, հավասարեցված լինելով «աղատ»-ների դասին, իր կենցաղի ու վարքուբարքի նկատմամբ ենթարկվել էր մեծ չափով զինվորական այդ ազնվականության ազդեցության:

Զինվորական դասի անդամներն էին հաճախ, որ հոգևորական

¹ Ղազար Փարպեցի, I, ԺԸ, էջ 37:

² Փալստոս, V, գլ. 1Ա, էջ 234—237:

էին դառնում և ստանձնում բարձր պաշտոններ եկեղեցու ղեկավարութեան մեջ, նաև վանքերում:

Մինչև հոգևորական ձեռնադրվելը զինվորական էր, ինչպես տեսանք, ներսես Ա կաթողիկոսը: Նրա հայրը և հորեղբայրը՝ Աթանազիներ և Պապը՝ չկամեցան ստանձնել իրենց հոր հոգևորական բարձր պաշտոնը և գերադասեցին մնալ զինվորական ծառայութեան մեջ: Կորյունի վկայութիւնից հայտնի է նույնպես, որ Մեսրոպ Մաշտոցը հոգևորական դառնալուց առաջ զինվանադպրի պաշտոնով ծառայում էր արքունիքում և առաջադեմ էր նաև զինվորական արվեստում:

Թե որքան մեծ է եղել զինվորական կենցաղի ազդեցութիւնը եկեղեցականների վրա՝ երևում է Փափստոսի հետաքրքրական մի տեղեկութիւնից: Նրա պատմելով՝ շորորոգ դարում Զավեն կաթուղիկոսը կարգադրած է եղել, որ քահանաները հագնեն զինվորական զգեստ¹: Ուշագրաւ է նաև այն, որ հոգևորական դասի անդամները, որոնք մեծ մասամբ «խոստակար» էին և համարվում էին իրավապես «ազատաց տոհմ»-ում, թողնում էին հաճախ իրենց կարգը և ծառայում հեծելազորքի մեջ: Հայտնի է նույնպես, որ հայ եկեղեցին, դեմ լինելով հոգևորականութեան զինվորամուլ այդ բարբերին. համաձայն եկեղեցական ժողովների հատուկ կանոնների, որ մեք են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատութեան մեջ², արգելում էր թե, ընդհանրապես, զինվորների սպասավորութիւնը եկեղեցիներում և թե վերահիշյալ սովորութիւնները:

Ամփոփելով մեր ասածները եկեղեցական դասի մասին՝ կարող ենք եզրակացնել, որ հայ եկեղեցու ֆեոդալականացումը նախարարական Հայաստանի ուշագրավ երևույթներից մեկն է: Եկեղեցական դասի հզորութիւնը թե Հայաստանում և թե միջնադարյան Եվրոպայում հիմնված է եղել կալվածատիրութեան վրա: Հայ հոգևորականութիւնը, հավասարեցված լինելով «աղատ»-ների դասին, Արշակունյաց ժամանակ ունեցել է ապահովութեան նման արտոնութիւններ, ինչպես և աղնավականների իշխող դասը: Ուշագրավ են, մասնավորապես, եկեղեցական պաշտոնների ժառանգական լինելը որոշ տոհմերում և ԲԵՈԺ-«խոստակ»-ների գոյութիւնը, որոնք ժառանգական օգտատիրութեան իրավունքով տրվում էին հոգևորականներին:

Այս վերջին երկու առանձնահատկութիւնները հայ եկեղեցու նախարարականացման ամենացայտուն ցուցանիշներն են:

¹ Փափստոս. VI, գլ. Բ, էջ 271:

² ՏԵՄ էջ 145—146:

«ՌԱՄԻկ»-ՆԵՐՎ ԵՎ «ՇԻՆԱԿԱՆ»-ՆԵՐՎ

Շինականությունը՝ իբրև Հին Հայաստանի տնտեսական գլխավոր նեցուկը։— «Ռամիկ» և «շինական» տերմինների տարբերությունը։— «Շինական»-ների սոցիալական դրությունը։— Նրանց «ծառայություն» ու «ստրկություն»-ը։— «Ի հարկի ծառայություն»-ը՝ որպես «շինական»-ների գլխավոր պարտականությունը։— «Շինական»-ների իրավական դրությունը։— Ղազար Փարպեցու վկայությունն իր ծագման մասին։— այդ վկայության սխալ մեկնությունը։— Փարպեցին Փարպի գյուղի «անազատ շինական» էր։— «Շինական»-ների հորտանման վիճակը։— Գյուղացիների նման վիճակը Սասանյան Պարսկաստանում։— Խորենացու «փախչոխ» ի ծառանգությունէ վկայությունը կարող է վերաբերել «շինական»-ներին։— Ոգտո գյուղացիության մնացորդներ։— Խորենացու վկայությունը գյուղերի ու գավառների «առանձնականություն» մասին։— «Բնակք», «ձնառնունկք» և «կրտսերք» շինականներ։— «Շինական»-ների վշտաբեր կյանքը։— «գեղջուկ» և «շինական»։— «Շինական»-ների արտափեր և նրանց ցույց տրվող արժամարանքը։— «Շինական»-ները ենթակա էին մարմնական պատիժների։— Ճորտ բառի առաջնականությունը՝ կիսագառ և ստրկանման հոստեր։— Ճորտական գյուղացիության իրավական ու տնտեսական տարբեր դրությունը ձողային ու տնտեսային տիրություններում (= Grundherrschaft ու Gutsherrschaft)։— Արշակունյաց Հայաստանի կալվածատիրական սիստեմը ձողային տիրություն էր (Grundherrschaft)։— «Շինական»-ների նորտական վիճակը ժառանգական հպատակություն էր և ոչ ստրկանման հոստություն։— «Շինական»-ների դրության նմանությունը կյանքների դրության։— «Շինական»-ների և «ազատ»-ների վճարած տուգանքների հարաբերական չափը։— «Շինական»-ների «խալկազին» հողերը։— Կյանքները և «շինական»-ները չէին կարող վարել պետական պաշտոններ։— Համայնական հողատիրությունը Հին Հայաստանում։— Հավասար հողաբաժանում ըստ մարդաբաժի։— Խորենացու վկայությունը։— Աղոնցի մեկնությունը։— Հողերի «հալասար» և ըստ մարդաբաժի բաժանումը ո՛չ թե «սեպունական», այլ հոմայնական հողատիրության կարգ է։— Համայնական հողատիրությունը վրաստանում։— «Հողք հրդոյ», հավանորեն, այն հատուկ հողաբաժիններն են, որ տրվել են «հրդ»-երին։— «Կենաք», «արար», «կալուած» և նրանց սխալ մեկնությունը։— «Վիճակ» բառը, որն ունի գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ, համայնական հողատիրության տերմին է։— «Շինական»-ների վճարելիք տուրքերը և հարկերը։— Աշխատադարտ ունեւան՝ «կռա»-ը և «պանակություն»-ը։— հայկական «կռա»-ի մասին Կարստի սխալ ենթադրությունը։— «Կռա»-ի ընդարձակ նշանակությունը։

Ֆեոդալիզմի շրջանում, ինչպես տեսանք, տնտեսապես և քաղաքականապես առաջնակարգ և գերիշխող դեր էր կատարում խոշոր կալվածատիրությունը: Նույն շրջանում՝ իբրև արտադրության հիմնական ձյուղ՝ գերակշռող նշանակություն ունեւր, բնականաբար, գյուղատնտեսությունը: Գյուղացիությունն էր, անշուշտ, կամ շինականությունը՝ բնակչության այն արտադրող ու աշխատող և շահագործվող շերտը, որ ապրուստի միջոցներ էր հայթայթում կալվածատեր ազնվականությանը և հանդիսանում Հին Հայաստանի տնտեսության գլխավոր նեցուկը:

Շինական դասի սոցիալական-տնտեսական վիճակը Հին Հայաստանում հայոց ներքին կյանքի ամենազգվար ուսումնասիրելի խնդիրներից մեկն է: Մատենագրական աղբյուրները տալիս են այդ դասի մասին պատահական և խիստ աղոտ ու անորոշ վկայություններ: Աղբյուրների այդ մութ ու վիճելի ակնարկները քննության ևն առնված «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարգպանության շրջանում» ընդարձակ իմ աշխատության մեջ¹: Նույն աշխատության մեջ խոսել ենք նաև «Ռամիկ»-ների մասին:

Կանգ առնենք նախ «Ռամիկ» տերմինի վրա, որի ստուգաբանությունը, ծագումը և բուն իմաստը, ինչպես մանրամասն ցույց ենք տվել վերոհիշյալ աշխատության մեջ (էջ 22—25), սխալ են մեկնված նորագույն ուսումնասիրություններում:

Ուղիղ սխտը է համարել, անտարակույս, Հյուբշմանի բացատրությունը:

Պրոֆ. Լ. Հյուբշմանը «Ռամիկ» բառը թարգմանում է «հասարակ ժողովուրդ, խուժան, աշխարհական, աշխարհիկ մարդ» (*gemeines Volk, gemein, weltlich, Laie*) և կարծում է, որ հայերեն «Ռամ» և «Ռամիկ»-ը փոխառություն են պարթևերենից (=ramik) և համապատասխանում են նոր պարսկերեն *ram* և *rama* բառերին, որ նշանակում են «խումբ, հոտ» (*Schar Herde*)²: Համաձայն այս բացատրության, «Ռամիկ»-ի սկզբնական նշանակությունը պետք է լինի՝ հասարակ կամ խաժամուժ ժողովուրդ: Եվ իրավի՛ հենց այս նշանակությամբ գործ է ածված «Ռամիկ»-ը պատմական ու մատենագրական աղբյուրներում:

Նույն աղբյուրների քննությամբ որոշվում է, որ «Ռամիկ»-ները կաղմել են Հին Հայաստանի բնակչության ստորին խավը և, որպես

¹ Տե՛ս «Պետական Համալսարանի գիտական տեղեկագիր», Երևան, 1925, № 1, էջ 3—45:

² *Hübbschmann, Armenische Grammatik, Leipzig, 1895, էջ 233.*

այդպիսին, հակադրվել են, ինչպես և «շինական»-ները. «նախարար»-ներին, «սեպուհ»-ներին, «ազատ»-ներին, նաև հոգևորականներին ու «ոստանիկ»-ներին: Նրանց ստորադաս այդ դրուժյունը երևում է աղբյուրների վկայություններից, որ մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ (էջ 149—150):

Ուշադրության արժանի է, որ ամեն անգամ, երբ սոցիալական ավելի բարձր դասերի կողքին հիշատակվել են «ռամիկ»-ները, միանգամայն ավելորդ է եղել հիշել նրանց հետ միասին նաև «շինական»-ներին: Եվ այդ շատ լավ հասկանալի է: «Ռամիկ» բառն ինքն արդեն նշանակում էր հասարակ ժողովուրդ և մատնանշում էր ժողովրդի ամբողջ բազմությունը, որ չէր պատկանում աղնվական կամ հոգևորական դասերին: Նույն բառի տակ շատ պարզ է, որ արդեն իսկ հասկացվում էր և շինականությունը:

«Շինական»-ների «ռամիկ» լինելը միանգամայն անվիճելի է, որովհետև մատենագրական վկայությունների մեջ այդ սլարոն կերպով շեշտված է. օրինակ, Փավստոսի վկայության մեջ՝ «ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն» (III, ԻԱ), կամ Խորենացու մոտ՝ «զռամիկ շինականս» (III, է):

Բայց կարելի՞ է արդյոք դրանից հետևել, ինչպես այդ անում են բանասերները, որ «ռամիկ» բառը և «շինական»-ը հոմանիշներ են և գործ են ածվել սոցիալական միևնույն դասի համար:

Այս եզրակացությունը, որ սովորական է ու ընդհանուր բանասիրական ու պատմագիտական բազմաթիվ աշխատություններում՝ հիմնավոր չէ: «Ռամիկ» Հին Հայաստանում կոչվել են ո՞չ միայն «շինական»-ները, այլև քաղաքների բնակչության ստորին խավերը, ինչպես այդ երևում է մատենագրական աղբյուրների վկայություններից¹:

Ուշադրության արժանի է, որ հինգերորդ դարի հայերեն թարգմանություններում «ռամիկ» բառը մեծ մասամբ համապատասխանում է հունարեն *δημος* և *δημότης* բառերին, որ հետքրիստոնեական մատենագրության մեջ ունեցել են, զխավորապես, խառնիճաղանջ բազմության, ամբոխի ու հասարակ ժողովրդի իմաստ:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, «ռամիկ»-ը ո՞չ թե հոմանիշ է «շինական» բառի, այլ նրա նշանակությունն ավելի ընդարձակ է ու ընդհանուր:

¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, III, ԴԹ, էջ 178, Հովհաննես Կարադիկաս, էջ 162 և սրբիշխերը:

«Ռամիկ» կարող էին անվանվել ո՛չ միայն «շինական»-ները, այլև, ընդհանրապես, ժողովրդի ամբողջ բազմությունը, լինե՞ր նա գյուղացի թե քաղաքացի, եթե նա չէր պատկանում ազնվական կամ հոգևորական դասերին:

Որովհետև Հին Հայաստանը, գլխավորապես, երկրագործական ու գյուղացիական երկիր էր, շատ բնական է, որ այստեղ «ռամիկ»-ների ստվար մեծամասնությունը կազմում էին «շինական»-ները:

Անցնենք այժմ «շինական»-ների դրուժյան որոշմանը Հին Հայաստանում:

«Շինական»-ների սոցիալական դրուժյան մասին պատմական ու մատենագրական աղբյուրների տեղեկությունները թեև շատ քիչ են ու անորոշ, սակայն այդ տեղեկություններից իսկ երևում է, որ «շինական»-ները, լինելով Հին Հայաստանում առանձին դաս՝ կաղմել են երկրի գլխավոր հարկատու ուժը:

Ուշագրության արժանի է առանձնապես, որ Դվինի ժողովի իններորդ կանոնում եկեղեցականների «աղատութիւն»-ը հակադրվում է «շինական»-ների անազատ դրուժյան, որ անվանվում է «ծառայութիւն» և «ստրկութիւն»:

«Յորժամ ազատք զիրեանց զերդ և զմարդ բաժանեն,—առված է այդ կանոնի մեջ,— յոլովք շարակնութեամբ առնեն. զժառանգաւորս եկեղեցւոյ ջանան ի ծառայութիւն և ի ստրկութիւն արկանել, մոլեալք և մոլորեալք ի քրիստոնէական հաւատոյս»¹:

Դվինի այս կանոնի շարունակությունից պարզ երևում է, որ երդերի ու մարդկանց այս բաժանումը վերաբերում է «աղատ»-ներին պատկանող «շինական»-ներին:

Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ «շինական»-ները համարվել են կալվածատեր ազնվականության հատուկ գույքը, ինչպես և նույն կանոնի հետաքրքիր ակնարկները «շինական»-ների ծառայութեան և «ստրկութեան» մասին՝ կարելի է հավանական համարել, որ «շինական»-ները պետք է լինեին ճորտացած և կապված հողին²:

Որ գյուղական «երդ»-երը, որպես հատուկ գույք, պատկանել են ազնվականներին՝ այդ երևում է նաև Մովսես Կաղանկատվացու վկայությունից Աղվանից վաչե արքայի մասին: Այս արքան, հրա-

¹ Կանոնք Դունայ, Վաղարշապատ, 1905, Թ, էջ 19:

² Տե՛ս J. Karst, Sempadscher Kodex, zw. Band, Strassburg, 1905, էջ 44—42: Համեմատե՛ նաև Խ. Սամվելյան, Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը Վիեննա, 1911, էջ 297—299:

ժարվելով գահից, խնդրում է Պարսից Պերոզ (459—484) թագավորից տալ իրեն սեփական իր բաժինը, որ հորից էր ստացել՝ հազար «երդ», այսինքն՝ 1000 տուն «շինական»-ներ¹։

Իմ կարծիքով, «շինական»-ների «ծառայութեան» տնտեսական կողմը շատ լավ արտահայտված է հայ մատենագրության ուշագրավ մի դարձվածքում, որը մեկնված է իմ վերոհիշյալ աշխատության մեջ²։

Փավստոսը, նկարագրելով Արշակունյաց Հայաստանի ապրտամբ ծայրագավառների նվաճումը Մուշեղ Մամիկոնյանի ջանքերով, նրանց բնակչության մասին մի քանի անգամ կրկնում է հետևյալ դարձվածքը.

1. Փավստոս, V, գլ. Թ, էջ 214՝

«Եւ զբնակիչս երկրին ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր»։

2. Նույնը, V, գլ. ԺԹ, էջ 217՝

«Ի հարկի ծառայութեան թագաւորին Հայոց Պապայ զամենեւեան առ հասարակ կացուցանէր»։

3. Նույնը, V գլ. ԺԸ, էջ 217՝

«Եւ ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան»։

Նիկ. Ադոնցը ենթադրում է, որ «Ի հարկի կացուցանել» կամ «ավելի լրիվ»՝ «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանել» նշանակում է ո՛չ թե հարկ դնել, այլ հնազանդեցնել³։ Այս ենթադրությունը միայնագամայն անհաշոդ է։ Ադոնցը հենց ինքը շատ ճիշտ դիտել է, որ Փավստոսը երկու ուրիշ հատվածում «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» դարձվածքի փոխարեն ունի՝ «դնէր հարկ մնացորդացն»⁴։

Փավստոսի համապատասխան հատվածների համեմատությունից պարզ երևում է, որ «Ի հարկի կացուցանէր» կամ «Ի հարկի ծառայութեան կացուցանէր» դարձվածքները գործ են ածված հարկ դնելու և ոչ հնազանդեցնելու իմաստով⁵։

Ինչպես տեսնում ենք, «ընդ հարկօք» կամ «Ի հարկի ծառայութիւն»-ը հատուկ ու առանձին մի տերմին է, որով որոշվում էր «շինական»-ների «ծառայութեան» հիմնական բնույթը։ «Ընդ հարկօք» կամ «Ի հարկի ծառայութիւն»-ը, լինելով «շինական»-ների

¹ Մովսէս Կաղանկատվացի, I, գլ. Ժ, էջ 14, Մոսկվա, 1860։

² Տե՛ս «Դիտողութիւններ Հին Հայաստանի շինականների դրութեան մասին», էջ 28—30։

³ Адоки, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 480։

⁴ Փավստոս, V, գլ. Ժ, էջ 214 և ԺԱ, էջ 214։

⁵ Համեմատե՛ նաև Նորայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւն, Տփղիս, 1900, էջ 367։

գլխավոր պարտականութիւնը՝ տարբերվել է «նախարար»-ների ու «ազատ»-ների «ծառայութիւն»-ից հատկապես նրանով, որ նրա սոցիալական-տնտեսական հիմքը կազմել է հարկատուութիւնը, որից ազատ են եղել ազնւական արտոնյալ դասերը: Այս վերջինների «ծառայութիւն»-ը ինչպես երևում է աղբյուրների վկայութիւններից, համարվել է «ի սպասու ծառայութիւն», իսկ ստրուկներինը՝ «ի ստրկաց կարգի ծառայութիւն» կամ «ծառայութիւն ստրկութեան»¹:

Բացի տնտեսական դրութիւնից, հարկավոր է հանգամանորեն որոշել նաև «շինական»-ների իրավական դրութիւնը:

Ակադ. Զավախիշվիլին, քննութեան առնելով այս խնդիրը, հանգել է այն եզրակացութեան, որ «շինական»-ներն ազատ չեն եղել, այլ ստորագրված են եղել ազնւականներին: Նրա եզրակացութեան գլխավոր ու միակ հիմքը այն է, որ մատենագրական աղբյուրներում «շինական»-ները հակադրվել են «ազատ»-ներին և անվանվել «անազատ»²:

Իմ կարծիքով, միակ այս ապացույցն ամուր ու հաստատուն չէ: Միանգամայն ճիշտ է, որ «շինական»-ները Հին Հայաստանում եղել են «ազատ»-ներին հակադիր առանձին դաս և աղբյուրներում կոչվել են «անազատ»-ներ, սակայն այդ փաստն ինքնին դեռ բավական չէ, որ նրանց կարելի լինի համարել ոչ ազատ այդ բառի այժմյան իրավական իմաստով: «Ազատք» և «անազատք» թեև թարգմանվել են ռուսերեն՝ свободные և несвободные, սակայն այդ թարգմանութեան դեմ կարող են լինել լուրջ առարկութիւններ: Ավելի ուղիղ կլինի այդ բառերը թարգմանել՝ азаты և неазаты:

Անթուլյատրելի է, ընդհանրապես, հայոց իրավական ու սոցիալական հին տեքստները, ինչպես՝ «անազատ», «ազատ», «սեպհական», «սեպհականութիւն» և այլն, թարգմանել կամ լուսաբանել այդ բառերի ժամանակակից աշխարհաբար իմաստի համեմատ, այլ հարկավոր է ամեն անգամ որոշել իրավական այն հատուկ բովանդակութիւնը, որ նրանք ունեցած պիտի լինեին Հին Հայաստանում:

Որպեսզի կարելի լինի ցույց տալ «շինական»-ների անազատ լինելն այդ բառի այժմյան հասկացողութեամբ՝ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նրանց իրավական դրութեան վերաբերյալ նյութերը շատ ավելի մանրազնին կերպով, քան այդ արել է Զավախիշվիլին:

¹ Տե՛ս «Տեոգալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 156—157.

² И. Дзавახов, Государственный строй..., էջ 134.

Մատենագրական աղբյուրները, դժբախտաբար, հնարավորություն չեն տալիս քննության առնելու և լուսաբանելու այդ խնդիրը հանգամանորեն, իր բոլոր մանրամասնություններով, ինչպես այդ արված է նորագույն ուսումնասիրություններում Արևմտյան Եվրոպայի և Բուսաստանի գյուղացիության նկատմամբ: Աղբյուրների մեջ կան միայն կողմնակի մի քանի ցուցումներ, որոնցից, իմ կարծիքով, կարելի է հետևել, որ նախարարական Հայաստանում ևս «շինական»-ները գտնվել են, ընդհանուր առմամբ, ճորտանման վիճակում:

Այդ ցուցումներից ամենից ուշագրավն է, բացի Դվինի վերոհիշյալ իններորդ կանոնից, նաև Ղազար Փարպեցու կարևոր մի վկայությունը, որ գտնվում է նրա՝ Վահան Մամիկոնյանին դրած «Թուղթի» մեջ:

Ղազար Փարպեցի, էջ 188 (Տիգիս, 1904)¹

«Արդ՝ իմ նախորդ վարք ու բարքը գիտեն տեր ներսեհ և Հրահատ Կամսարականը, նաև Սյունյաց աշխարհի վերահիշյալ եպիսկոպոսը: Եվ դու եկար ու ինձ փնտրեցիր և, գտնելով այն աշխարհում՝ տարար տուն՝ ոչ իբրև աղքատ տնից կամ մանկտիներից մեկին և ոչ իբրև քեզ օտար մեկին կամ որևէ մեկի ծառայի. որովհետև պարեգոտավորները [= եկեղեցականները] ազատ են Քրիստոսի սիրուն: Իսկ նա, որ ինձ պարեգոտ տվեց և զատեց աշխարհի ծառայությունից և առիթ հղավ մեզ ազատության, տեր Ազանը՝ քո, տյառն, քեռին էր»:

[«Արդ՝ զառաջին կելոյն իմոյ զվարս տէր ներսեհ և Հրահատ Կամսարական գիտեն, զՍինեացն՝ յառաջագրեալ եպիսկոպոսն աշխարհին: Եւ դու յայց ելեալ խնդրել զիս, և գտեալ յաշխարհին յայնմ՝ ածեր ի տուն, ոչ իբրև զաղքատ զոք ի կազմածէն և ի մանկտոյն, և ոչ իբրև զօտար զոք ի քէն և կամ զծառայ ուրուք. քանզի պարեգօտաւորք ազատեալ են ի Քրիստոս: Իսկ որ զատուցն զիս պարեգօտիւք ի ծառայութենէ աշխարհիս և ազատութեան եղև մեզ առիթ, տէր Ազան՝ քո տեառն քեռի էր»]:

Կարևոր այս վկայությունը, ինչպես ես մատնանշել էի, սխալ է մեկնված Զարբանալյանի հին գրականության պատմության մեջ: Հիմնվելով այս հատվածի վրա՝ Զարբանալյանը ենթադրել է, որ Ղազար Փարպեցին «ընտիր և ազնուական ցեղէ էր»¹: Իսկ Փարպե-

¹ Տե՛ս Զարբանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 392:

ցու այն վկայութիւնը, որ ինքը Գուգարաց Աշուշա բղեշխի տանը սնվել ու դաստիարակվել էր Վահան Մամիկոնյանի և նրա եղբայրների հետ¹, առիթ է տվել նրան նույնիսկ կարծելու, որ Փարպեցին, հավանաբար, ազգական է եղել Մամիկոնյանների տոհմի:

Գրիգոր Խալաթյանցը ևս Փարպեցուն համարում է «ազատ կամ յազգէ ազնուաց», «որդի առն ունեորի» և հնարավոր է համարում նրա «մերձավոր կամ հեռավոր ազգակցութիւնը» Մամիկոնյանների հետ²:

Այս ենթադրութիւններից և ոչ մեկը հավանական չէ: Վերահիշյալ հատվածում «ոչ օտար զոք ի քէն» խոսքերով Փարպեցին ակնարկում է, որ ինքն օտար չէ Վահանին, իբրև նրա սննդակիցը մանկության հասակում: Որ այդ խոսքերը չեն կարող այլ կերպ հասկացվել և հիմք ծառայել Փարպեցու ազնվական ծագման՝ այդ ավելի քան պարզ երևում է նույն հատվածի վերջին պարբերութիւնից, որի մեջ Փարպեցին իր ծագման մասին վկայում է, որ իրեն, հոգեւորական դարձնելով, ծառայութիւնից զատուցել և ազատության առիթ էր եղել Տեր Աղանը, Վահան Մամիկոնյանի քեռին:

Եթե Փարպեցին «ազատ»-ների կարգն էր անցել հոգեւոր կոչում ընդունելուց հետո, սակայն միևնույն ժամանակ, ինչպես ինքն է վկայում, չէ եղել «ծառայ ուրուք»³, ոչ էլ «աղքատ ոք ի կազմածէն և ի մանկտոյն», կարելի է վստահ կերպով ենթադրել, որ նա եղել է, հավանորեն, «շինական» Փարպի գյուղից:

Փարպեցու ծագման մասին այս նոր ու կարևոր ենթադրությամբ ո՛չ միայն որոշվում է նրա շինական ծագումը, այլև լուսաբանվում է «շինական»-ների իրավական դրության հետաքրքիր մի առանձնահատկութիւնը:

Որպեսզի Փարպեցին կարողանար հոգեւորական դառնալ և ստանալ «ազատութիւն», որ հատուկ էր եկեղեցականներին, ինչպես տեսնում ենք, հարկավոր է եղել նրան «ծառայութիւն»-ից զատել: Եթե «շինական»-ները լինեին ազատ՝ դժվար թե հարկավոր լիներ նրանց ազատագրումը նախկին «ծառայութիւն»-ից:

Փարպեցու վկայության մեր նոր մեկնութիւնը մոտավորապես պարզում է «շինական»-ների սոցիալական ընդհանուր դրութիւնը Հին Հայաստանում:

¹ Փարպեցի, Թուղթ, էջ 188, Տփղիս, 1940:

² Գր. Խալաթյանց, Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկվա, 1883:

³ «Մառայ»՝ Փարպեցու այս հատվածում նշանակում է ըստ իս ստրուկ:

Հստ երևույթին, նրանք, իբրև «անազատ»-ներ, հարկատու հատուկ «ծառայութեամբ» կապված են եղել իրենց հողի և «տէր»-երի հետ: Նրանց «ծառայութեան» մանրամասնությունները թեև մութ են մնում ու անհայտ, սակայն ընդհանուր գծերով հաստատվում է, որ նրանց «ի հարկի ծառայութեան» վիճակն ունեցել է, հավանաբար, որոշ չափով ճորտության բնույթ:

Հավանական է նույնպես, որ շինականությունը, լինելով իր մեջ պարփակված առանձին դաս, որից դուրս գալը հնարավոր է եղել, ինչպես տեսանք, կալվածատիրոջ համաձայնությամբ, իր իրավունքներին ու պարտականություններին կապված էր մնում ժառանգաբար: Ինչպես «ազատ»-ների դասի մեջ ժառանգական է եղել զինվորական ծառայությունը, հոգևորական դասի մեջ՝ քահանայական պաշտոնը, այնպես էլ շինական դասի համար, ըստ երևույթին, ժառանգական եղած պիտի լիներ նրան հատուկ հարկատու «ծառայութիւն»-ը:

Ուշագրավ է, որ սոցիալական նման վիճակում եղել են նաև Սասանյան Պարսկաստանի գյուղացիները, որոնց մասին մի քանի կարևոր տեղեկություններ տալիս է Տանսարը Տաբարիստանի թագավորին դրած իր նամակում¹: Խրիստոնեոսների կարծիքով, այդ նամակը գրված պիտի լինի խոսքով Ա-ի հաղթություններից հետո, 557—570 թվականներին²:

Տանսարն իր այդ նամակում մատնանշում է, որ Պարսկաստանում «ամեն մեկը պետք է զբաղվեր այն գործով, որի համար աստված նրան ստեղծել էր»³: Ընդհանրապես փոխադրումը մի դասից մյուսն արգելված է եղել, սակայն կարող էր այդ տեղի ունենալ բացառաբար և միայն այն դեպքում՝ երբ գյուղացին աչքի էր ընկնում իր ընդունակություններով:

«Այդ դեպքում, — վկայում է Տանսարը, — զեկուցանում են այդ մասին թագավորին և երկար հարցուփորձից հետո մոգ-պետների ու հերպետների մասնակցությամբ՝ եթե սրանք ընդունում էին թեկնածուի արժանիքը, փոխադրում էին նրան ուրիշ դասի մեջ»⁴:

¹ Տե՛ս հրատարակություն և թարգմանություն J. Darmesteter-ի, „Journal Asiatique“, I, էջ 200 շարուն. և 502 շար.:

² Տե՛ս Christensen, L'empire des Sassanides, Kobenhavn, 1907, էջ 112:

³ Տե՛ս Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 46, նաև Lettre de Tansar, էջ 216 և 520:

⁴ Christensen, էջ 46, Tansar, էջ 214 և 519:

Հիմնվելով Տաբարիի վկայության վրա¹՝ խրիստոնեոսներ ենթադրում է նաև, որ Սասանյան Պարսկաստանում գյուղացիները, լինելով անազատ, ամրացած էին կալվածատիրոջ հողին և պարտավոր էին կատարել նրա մոտ «կոռ»-ի աշխատանքներ²։

Գյուղացիության ճորտական այդ դրույթունը Սասանյան Պարսկաստանում և նրանց դասային փակ ու կաստայական վիճակը՝ դարձյալ կարևոր ցուցմունքներ են, որ անուղղակի կերպով հաստատում են «շինական» դասի կացության նման պայմանները նաև նախարարական Հին Հայաստանում։

«Շինական»-ների սոցիալական դրության պարզաբանումն այնքան կարևոր խնդիր է, որ ավելորդ չի լինի մեջ բերել նաև հորենացու կարևոր մի վկայությունը՝ իբրև նեցուկ և կովան վերոհիշյալ եզրակացության։

Նկարագրելով իր «Ողբ»-ի մեջ հայ ժողովրդի զանազան խավերի արատավոր բարքերը՝ ժողովրդականների մասին հորենացին ասում է հետևյալը.

«Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, արբեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ»³։

Մ. էմինը «փախչողք ի ժառանգութենէ» թարգմանել է «чуждающийся духовного звания», իսկ հորեն Ստեփանեն, հետևելով նրան, թարգմանել է՝ «եկեղեցական կոչումից փախչող»⁴։

Այս թարգմանությունները միանգամայն անհաշող են ու անիմաստ։ Հոգևոր կոչումը ինչպես հայտնի է, կապված էր տնտեսական ու սոցիալական այնպիսի արտոնությունների հետ, որ անհեթեթ կլինեին կարծել, որ իբր թե այդ կոչումից ժողովրդականները տրամադիր կլինեին խոստափել։

Հանգուցյալ միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, որքան հիշում եմ, «փախչողք ի ժառանգութենէ» խոսքերը վերագրում էր «շինական»-ներին և ենթադրում, որ «ժառանգականութեան» տակ պետք է հասկանալ այն հողը և «շինական ժառանգութեան» այն ծանր վիճակը, որից «շինական»-ները աշխատել են խոստափել և ազատվել փախուստի միջոցով։ Այս երևույթը, ինչպես գիտենք, ճորտական գյուղացիության համար սովորական է եղել նաև ուրիշ երկրներ-

¹ Տե՛ս Th. Nöldeke, Tabari, Leiden, 1879, էջ 122.

² Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 46.

³ Խորենացի, III, 48, էջ 364.

⁴ Տե՛ս «История Армении Моисея Хоренского, новый перевод Эмина», М., 1893, էջ 215 և «Մովսէս Խորենացու Հայկական պատմութիւն», Թարգմ. Խ. Ստեփանեի, Ս. Պետերբուրգ, 1889, էջ 350 և ծանոթ. 814, էջ 290.

րում: Եթե Տեր-Մկրտչյանի մեկնութիւնն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում «շինական»-ների մասին վերոհիշյալ մեր ենթադրութիւնը հաստատված կլինի նաև հորենացու վկայութեամբ:

«Փախչողք ի ժառանգութենէ» խոսքերից կարելի կլինի հետև-
ցրենք, որ «շինական»-ները, լինելով «անազատ», գտնվել են հորե-
նացու ժամանակ ճորտական վիճակում: Այդ գրութիւնը, ինչպես
տեսնում ենք, անվանված է «ժառանգութիւն», ուստի և այնտեղ է
ենթադրել, որ «շինական»-ների հատուկ «ծառայութիւն»-ը կրել է
ժառանգական բնույթ, ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում:

Հավանական համարելով ճորտական գյուղացիութեան գոյու-
թիւնը Հին Հայաստանում, չպետք է, իհարկե, կարծել, որ Հայաս-
տանի ողջ գյուղացիութիւնը նախարարական զանազան երկրա-
շրջաններում ունեցել է միակերպ ու նույնանման վիճակ:

Հայաստանի նման նախարարական մի երկրում, որ բաժան-
ված էր անջատ ու գրեթե անկախ իշխանութիւնների, շատ բնական
է, որ կլինեին «զանազան սովորութիւնք գաւառաց և աշխարհաց»:
Կարող էին լինել ճորտական գյուղացիութիւնից դուրս նաև ազատ
գյուղացիութեան մնացորդներ: Մենք վերև տեսանք, որ Փսվստո-
սի մոտ¹ հիշատակված են Հացեկաց գյուղի «կարճաղատ»-ները,
որոնք, հավանորեն, ազատ գյուղացիներ էին:

Որ գյուղերի ու «շինական»-ների իրավական ու տնտեսական
դրութեան մեջ կարող էին լինել տարբերութիւններ՝ այդ մենք կա-
րող ենք գուշակել հորենացու ուշագրավ մի վկայութիւնից: Հան-
դիմանելով նախնի հայերի անիմաստասիրութիւնը, որոնք թերացել
են գրի առնել տալու իրենց ժամանակվա պատմական անցքերը,
հորենացին կարծում է, որ չէ կարելի արդարացնել նրանց, ասելով՝
որ իբր թե շարունակ զբաղված են եղել կռիվներով և կամ չեն
ունեցել գիր ու դպրութիւն:

«Բայց իրավացի չի լինի,— ասում է հորենացին,— այս-
պես կարծելը, որովհետև պատերազմներից հետո եղել են
ընդմիջումներ և գոյութիւն են ունեցել Պարսից և Հունաց
գրեր, որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ մեծ թվով
պատմողական հուշագրեր, որ վերաբերում են գյուղերի ու
գավառների և առեն մի տան առանձնահատկութիւններին,
նաև բոլոր հակառակութիւններին ու դաշինքներին, մանա-
վանդ սեփական ազատութեան ժառանգմանը»:

[«Այլ ոչ արդարև այսօրիկ կարծեցեալ լինի. քանզի գտա-

¹ Փավստոս, III, գլ. ԺԹ, էջ 49:

նին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն»¹։

«Գիւղից և գաւառաց, ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց» խորեն Ստեփանն թարգմանել է «պանազան գիւղերի, գաւառների և առանձին տների վեճեր ու դաշինքներ»²։ Այս թարգմանութեան մեջ անտես է արված «առանձնականութեանց» բառը, որի իմաստը, ըստ երևույթի, չէ հասկացվել։

Ակադ. Մառ «առանձնականութեանց և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց» թարգմանել է «О частных (личных) и общих тяжбах и примирениях»³։ Ադոնցը, համաձայն շլինելով Մառի հետ, կարծում է, որ «առանձնական» էին դառնում այն «սեպուհ»-ները, որոնք բաժանվում էին ընտանիքից ու ստանում իրենց ժառանգական բաժինը։ Ուրեմն, «առանձնականութիւն», նրա կարծիքով, նշանակում է և ցույց է տալիս «սեպուհ»-ների «առանձնական» դրութիւնը, որի պատճառով ծագում էին վեճեր և հակառակութիւններ⁴։

Իմ կարծիքով, այս երկու ենթադրութիւնն էլ վիճելի են։ «Առանձնականութիւն» բառը, ինչպես կարելի է տեսնել հունաբան թարգմանութիւններից, ամենայն հավանականութեամբ նշանակում է՝ առանձին, հատուկ վիճակ կամ առանձնահատկութիւն։ Խորենացին ուզում է, ըստ երևույթի, ասել, որ գյուղերի, գավառների ու առանձին տների (տոհմերի) դրութիւնը եղել է հաճախ «առանձնական» ու տարբեր և նրանց այդ առանձնահատուկ վիճակի, ինչպես և հակառակութիւնների ու դաշինքի համար եղել են իր ժամանակ «անբաւ զրուցաց մատեանք», որոնք գրված են եղել հունարեն կամ պարսկերեն։

Գավառների ու գյուղերի մասնակի «առանձնականութիւն»-ները, որ գոյութիւն են ունեցել ֆեոդալական երկրներում դրեթե ամեն տեղ, չեն կարող, իհարկե, բացասել ոչ նախարարական իրավակարգի ընդհանուր էութիւնը, ոչ էլ շինական դասի հոծ բազմու-

¹ Խորենացի, I, գլ. Գ, էջ 11։

² Խ. Ստեփանե, Մովսէս Խորենացու Հայկական պատմութիւն, Ս.-Պետերբուրգ, 1889, էջ 8. Համեմատե՝ նաև էմինի ուսերեն թարգմանութիւնը, էջ 4։

³ Sб'у „Журнал Министерства Народн. Просв.“, 1908, էջ 2.

⁴ Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 475.

թյան իրավական դրուժյան գլխավոր հասկանիշները՝ «ի հարկի ծառայութիւն»-ը և ճորտական վիճակը, որոնք իրենց հիմնական գծերով, ըստ երևույթին, միևնույն բնույթը պիտի ունենային նախարարական Հայաստանում:

Իսկ գյուղացիութեան իրավական ու տնտեսական դրուժյան մասնակի տարբերութիւնները և առանձնահատկութիւնները, որ հավանական է ենթադրել նաև նախարարական Հայաստանում, դժբախտաբար, մնում են մութ՝ փաստական տեղեկութիւնների բացակայութեան պատճառով:

Հետաքրքիր է սակայն, որ մատենագրական աղբյուրների մեջ «շինական»-ներն անվանվում են երբեմն «բնակք»¹, «ձեռատունկք» կամ «ձեռատունք»² և «կրտսերք»³, բայց թե արդոք տարբեր էին սրանք իրենց իրավական դրուժամբ՝ այդ մնում է անորոշ:

«Շինական»-ների ու «ազատ»-ների կենցաղային տարբեր կացութեան մասին հետաքրքիր են Եղիշիի վկայութիւնները, որոնց մեջ համեմատութեան է առնված նրանց առօրյա կյանքը: Նկարագրելով «ազատ»-ների ու նրանց կանանց կրած նեղութիւնները կրօնական հալածանքի ժամանակ՝ Եղիշի պատմագիրն ասում է, որ «Այնուհետև տները ծառայից ավելի չէր երևում և ոչ էլ փափկալից ազատը վշտացած գեղջուկից»:

[«Ոչ երևէր այնուհետև առաւել տէր քան զծառայ, և ոչ ազատ փափկացեալ քան զգեղջուկ վշտացեալ»]⁴:

Մի ուրիշ տեղ, շեշտելով Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնանց թշվառ ու դժբախտ դրութիւնը՝ նա դարձյալ համեմատում է նրանց այդ վիճակը «շինական»-ների առօրյա կյանքի հետ, որը նա համարում է վշտաբեր ու տանջալից:

«Բոլորովին չհիշեցին, — ասում է Եղիշին, — իրենց մայրենի ազատութեան փափկութեան անունը, այլ իբրև մարդիկ, որոնք սկզբից ևեթ վշտամբեր են եղել ըստ շինականների սովորութիւնների և իրենց կյանքը վարել են տանջվելով՝ ավելի մեծ վշտերի, քան նրանք, հանձն առան համբերելու:

[«Ոչ ինչ յիշեցին ամենևին զանուն փափկութեան մայրենի ազատութեանն, այլ իբրև մարդք՝ որ վշտամբերք լեալ իցեն անդատին ի շինական սովորութեանցն տանջելով վարեալ

¹ Ագաթանգեղոս, ԺԲ, 131, էջ 75:

² Նույնը, էջ 75 և 76:

³ Փարպեցի, III ՂԵ, էջ 173:

⁴ Եղիշի, III, էջ 115 (Վենետիկ, 1864):

զկեանս աշխարհիս, անդրագոյնք ևս քան զնոսս յանձն առին զհամբերութիւն վշտաց»¹]:

Այս վկայութիւնների մեջ ուշագրավ է և այն, որ առաջին հատվածում «վշտացեալ» է անվանված «գեղջուկ»-ը, իսկ երկրորդում՝ «վշտամբեր» է անվանված շինական»-ը:

Նորագոյն մի քանի աշխատութիւններում անհաջող մի փորձ է արված «շինական»-ներին և «գեղջուկ»-ներին իրարից զանազանելու՝ իբրև իրենց ծագումով և տնտեսական ու իրավական դրութեամբ տարբեր դասեր²: Միանգամայն անընդունելի ու անհիմն մի կարծիք է այդ, որ բոլորովին հիմնավորված չէ փաստական համոզիչ վկայութիւններով: «Շինական» և «գեղջուկ» բառերը, ինչպես երևում է թե՛ այս և թե՛ ուրիշ բաղմամբիվ վկայութիւններից, պարզապես հոմանիշներ են, որ գործ են ածվել սոցիալական միևնույն դասի համար:

Փարպեցու անուղղակի մի վկայութիւնից կարելի է կռահել, որ իրենց արտաքինով ու հագուստով «շինական»-ները տարբերվել են «ազատ»-ներից³:

Այդ ավելի քան հավանական է, որովհետև նույն դանադանութիւնը «շինական»-ների և «ազատ»-ների միջև եղել է նաև Սասանյան Պարսկաստանում: Տանսարը վերոհիշյալ իր նամակում պարզ վկայում է, որ այդ տարբերութիւնն ակներև էր նրանց հագուստի, քնակարանի, կանանց ու ընտանիքի նկատմամբ⁴:

Այն արհամարհական վերաբերմունքը, որ ուներ գյուղացիական դասի հանդեպ զինվորական ազնվականութիւնը միջնադարյան Եվրոպայում, նկատելի է նաև հայկական աղբյուրներում:

Այդ արհամարհանքը որոշակի արտահայտված է, օրինակ, Եղիշեի հետևյալ վկայութեան մեջ.

«Բայց սեղան նստելու ժամանակ սրբերի մտքում կասկած առաջացավ մի երեցի նկատմամբ, որը նրանց հետ սուրբ կապանքների մեջ էր, որովհետև նա շինական մարդկանց մեջ

¹ Նույնը, VIII, էջ 355:

² Տե՛ս Բանաբրյաճ, Անձնական և հողային իրավունքը Հին Հայաստանում, Քիֆլիս, 1904 և Հ. Մուսայելյան, Անդրկովկասի հողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910, էջ 15:

³ Փարպեցի, III, 26, էջ 142, «քանզի ձեզ ձեր և կերպարան աղառս կարծեցուցանէ զձեզ»:

⁴ Տե՛ս Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 43 և Lettre de Tansar, էջ 222 և 527:

էր ապրել ու նաև խիստ տգետ էր ու անտեղյակ սուրբ գրքերի մխիթարանքին»:

[«Բայց ի ժամ բազմականացն կարծիք իմն եղեն ի միտոսրբոցն վասն երիցու միոյ, որ էր ընդ նոսա ի սուրբ կապանսըն. զի ի մէջ շինական մարդկան կեցեալ էր, և տգիտագոյն ևս էր ի գրոց մխիթարութենէ»]¹:

Ինչպես ֆեոդալական գրեթե բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում «շինական»-ները, իբրև «անազատ»-ներ, գտնվելով ճորտական դրության մեջ, դատարանի վճռով ենթարկվել են մարմնական պատիժների, որոնցից ազատ են եղել ազնվականները²:

Հավանական համարելով «շինական»-ների ճորտական դրությունը Հին Հայաստանում՝ անհրաժեշտ է, իհարկե, գեթ մոտավոր կերպով որոշել նրանց այդ դրության առանձնահատկությունները:

Պետք է ասել, որ ճորտ (hōrig, зависимый, colonus, leibeigen, крепостной) և ճորտություն (Hörigkeit, зависимость, Leibeigenschaft, крепостничество) բառերը խիստ ճապաղ ու առածգական գաղափարներ են, որոնց տակ հասկացվել են տնտեսական ու իրավական բավական տարբեր դրություններ: Ճորտությունը հաճախ այնքան մեղմ է եղել, որ շատ քիչ է տարբերվել ազատ գյուղացիների դրությունից, իսկ երբեմն այնքան ծանր է եղել, որ շատ մոտ է եղել կատարյալ ստրկության: Ճորտերի առաջին տեսակին պատկանում էին, օրինակ, Բյուզանդական կայսրության կողոնները, որոնք անձնապես ազատ էին, բայց կապված էին հողին glebae, terrae adscripti, servi terrae ipsius) և չունեին տեղափոխման իրավունք. իսկ երկրորդ տեսակին պատկանում էին ռուսական «крепостной»-ները և գերմանական leibeigen կոչված ճորտերը. որոնց դրությունը խիստ ծանր է եղել, մանավանդ ժԸ դարում:

Տարբերելու համար այդ երկու կարգի ճորտերին մենք նպատակահարմար ենք համարում կոլոններին և hōrig կամ зависимый կոչված ճորտերին անվանել կիսազատ կամ հողատիրոջից կախում ունեցող ճորտեր, իսկ leibeigen կամ крепостной կոչվածներին՝ ստրկանման ճորտեր:

Հիմնական պատճառը ճորտական վիճակի այս զանազանության, ինչպես ցույց են տվել նորագույն ուսումնասիրությունները, եղել է գլխավորապես տնտեսական:

¹ Եղիշե, Ը, էջ 270:

² Տե՛ս «Կանոնգիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղևոնդյանի, էջ 63 նն.:

Ճորտական գյուղացիության վիճակը մեծապես կախված է եղել երկու իրարից տարբեր սիստեմներից, որ անվանվում են հողային տիրություն (Grundherrschaft) և տնտեսային տիրություն (Gutsherrschaft): Հողային տիրություն է կոչվում սենյորական կազմակերպությունը, երբ սենյորը ստանում է իր գյուղացիներից զանազան տուրքեր ու հարկեր, բայց ինքը շունի իր սեփական մեծ տնտեսությունը, իսկ տնտեսային տիրություն՝ երբ սենյորը թեև նույնպես ստանում է իր գյուղացիներից տուրքեր ու հարկեր, բայց նրա եկամտի գլխավոր աղբյուրը ո՛չ թե այդ վճարումներն են, այլ նրա ինքնուրույն խոշոր տնտեսությունը, որը նա օգտագործում ու մշակում է ճորտական իր գյուղացիների պարտադիր աշխատանքով:

Ագրարային առաջին կարգի երկրներ էին Ֆրանսիան և Արևմտյան Գերմանիան, իսկ երկրորդ կարգի՝ Արևելյան Գերմանիան, Լեհաստանը և Ռուսաստանը:

Ենթագրվում է, որ ագրարային կազմակերպման այս զանազանությունը ճորտական գյուղացիության իրական դրության վրա ունեցել է իր որոշ ակնհերև ազդեցությունը:

Եվրոպայի արևմտյան երկրներում ճորտական գյուղացիության իրավական ու տնտեսական դրությունը, ընդհանուր առմամբ, ավելի մեղմ է եղել, քան Եվրոպայի արևելյան երկրներում, ուր միևնույն գյուղացիությունը ոչ միայն վճարել է զանազան տուրքեր ու հարկեր, այլև իր ամբողջ ընտանիքով ու ամենամեծ չափերով շահագործվել է նաև իբրև ձրի աշխատող ուժ:

Սենյորական ինքնուրույն խոշոր տնտեսությունների զարգացումը և գյուղացիության պարտադիր ձրի աշխատանքի անչափ շահագործումը տեղի էին ունենում, գլխավորապես, ապրանքային տնտեսության աճման ժամանակ, երբ ցորենը և գյուղական տնտեսության մյուս արտադրությունները ծախվում էին մեծ քանակությամբ ներքին շուկայում կամ արտահանվում դուրս իբրև ապրանք:

Գիտական վերոհիշյալ տեսությունն ագրարային երկու տարբեր սիստեմի մասին, որոնցով մեծապես պայմանավորված է եղել ճորտության տնտեսական ու իրավական դրությունը, ունի նշանակություն թե չին Հայաստանի և թե, ընդհանրապես, ամեն մի երկրի համար, ուր գոյություն է ունեցել ճորտական գյուղացիություն՝ ստորադրված կալվածատեր ազնվական դասի իշխանությանը:

վերոհիշյալ բաժանման տեսակետից, ինչպես մենք ենթադրել էինք, Հին Հայաստանի կալվածատիրական սխտեմը համապատասխան պետք է ընդունել հողային տիրության (Grundherrschaft) կոչված սենյորական կազմակերպությանը:

Պատմական աղբյուրներից բնավ չի երևում, որ նախարարներն իրենք ևս եղած լինեին խոշոր գյուղատնտեսներ և ունեցած լինեին սեփական ու ինքնուրույն մեծ տնտեսություններ: Նրանց եկամտի գլխավոր աղբյուրը կազմել են, հավանաբար, «շինական»-ներից ստացված տուրքերը և հարկերը: Ամեն անգամ, երբ մատենագրական աղբյուրների մեջ խոսք է լինում «նախարար»-ների ու «շինական»-ների փոխհարաբերության մասին, հիշվում է միշտ «շինական»-ների հարկատվությունը և «նախարար»-ների հարկապահանջությունը¹:

«Շինական»-ների տնտեսական ու իրավական դրությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է, հարկավ, նախ և առաջ ուշադրության առնել նրկրի տնտեսական զարգացման աստիճանը: Արշակունիների ու նաև մարզպանության ժամանակ, ըստ երևույթին, խոշոր առևտուրը և առևտրական կապիտալը չէին կատարում Հայաստանում առանձին մեծ դեր գյուղատնտեսության նկատմամբ:

Ուշադրության արժանի է այդ տեսակետից, որ Արշակունյաց տոհմի անգամներին, նաև մարզպաններին ու զորքերին, նրանց ոռճիկը (=պրս. 10Z1 «օրական ուտեստ», պհլ. rōtschlik)², այսինքն օրապահիկը և պարենը, ինչպես երևում է մատենագրական աղբյուրների վկայություններից³, տրվել է կենսամթերքներով:

Հավանական է, ուրեմն, ենթադրել, որ գերակշռող նշանակություն է ունեցել պատմական այս շրջանում բնական տնտեսությունը:

Այդ է, ըստ երևույթին, գլխավոր պատճառը, որ գոյություն էին ունեցել հնագույն այս շրջանում ոչ ճորտական դաժան այն իրավունքը, որ ժն—ժջ դարերից սկսած հետզհետե գոյացել ու զարգացել էր, գլխավորապես, Արևելյան Եվրոպայում, ոչ էլ այդ երկրների крепостной կամ leibeigen կոչված ստրկանման գյուղացիությունը, որը ամենամեծ չափերով ենթարկված է եղել կալվածատեր ազնվականության քմահաճ ու անողոր շահագործման:

¹ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. Դ, էջ 77—73 և «Կանոնգիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղևոնդյանի, էջ 35:

² Տե՛ս Hübischmann, Armenische Grammatik, էջ 234:

³ Տե՛ս Փավստոս, IV, գլ. ԺԹ, էջ 133. Նույնը, V, ԼԸ, էջ 253. Փարպեցի, III, ԴԸ, էջ 177 և Խորենացի, II, Ը, էջ 118 Հէ, էջ 2Ա, էջ 223:

«Շինական»-ների ձորտական «անաղատ» վիճակը չսկսեց է ուրեմն, հասկանալ իբրև գերմանական Leibeigenschaft, այլ իբրև ժառանգական հպատակություն (Erbunterthänigkeit) և կախումն իրենց ազնվական տերերից, գլխավորապես, տնտեսական ու հարկային:

«Շինական»-ները, ինչպես երևում է Շահապիվանի ժողովի կանոններից, այս շրջանում ունեցել են անձնական իրավունքներ: Այդ տեսակետից նրանց դրուժյունը կարելի է մոտավորապես համապատասխան համարել Բյուզանդական կայսրության կոլոնների և Արևմտյան Գերմանիայի hōrige անվանված գյուղացիների դրուժյանը:

Շահապիվանի ժողովի կանոններից երևում է, որ «շինական»-ները, պատկանելով «անաղատ»-ների դասին, իրավաբանորեն չեն ունեցել տալ իրենց զավակներին կամ թողնել ժառանգներին: Հանցանք գործելիս նրանք ենթարկվել են քրեական ու եկեղեցական պատիժների: Ուշագրության արժանի է, որ «աղատ»-ների վճարելիք դրամական տուգանքները գրեթե միշտ երկու անգամ ավելի էն եղել, քան «շինական»-ներին:

Նույն կանոններից դժվար չէ նաև հետևել, որ «շինական»-ները, պատկանելով «անաղատ»-ների դասին, իրավաբանորեն չեն դառնում ստրկության վիճակում, այլ նրանք միայն ժանր հանցագործության դեպքերում ուղարկվել են գողենոց կամ ուրկանոց և աշխատել այնտեղ՝ որպես «աղախին» կամ ստրուկ: «Աղատ»-ները, որոնց չէր կարելի ուղարկել գողենոց, միևնույն հանցանքների համար գողենոցին վճարել են որոշ տուգանքներ:

Շինական»-ներն իրավունք են ունեցել հայց տալու և դատվելու եկեղեցական դատարաններում: Հավանական է, որ նրանք նույն իրավունքներն ունեցած կլինեին նաև աշխարհական դատարաններում: Նրանք կարող էին, բացի այդ ամուսնանալ առանց կալվածատիրոջ համաձայնության:

Սահակ Պարթևին վերագրված կանոններից մեկում (ԻԶ) ամուսնությունը, ծնողների անգամ բռնադատությանը, համարվում է անթույլատրելի¹:

Տուգանքների վերաբերյալ Շահապիվանի կանոններից առանձնապես կարևոր է Դ-ը, որի համաձայն՝ ամուլ կնոջից բաժանվելու դեպքում «աղատ»-ները վճարել են իրենց կանանց «վասն անարդանացն» երկու անգամ ավելի տուգանք, քան «շինական»-ները:

¹ Տե՛ս «Կանոնգիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 26:

Անարգանքի համար վճարվող այս տուգանքների տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, մեծ է:

Հին Ռուսաստանում բարձր դասի մարդկանց խոշտանգման համար պահանջվել է ժԱ գարում 12 գրիվնա, իսկ սմերդների՝ 3 գրիվնա: Պրոֆ. Սերգեևիչի կարծիքով՝ տուգանքների այս հարաբերական չափն արտահայտություն է սմերդների սոցիալական ցած ու նվաստ դրություն¹: Անգլիայում իրավունքների խախտման համար eorl-երին վճարում էին երկու անգամ ավելի, քան ազատ գյուղացիներին՝ ceorl-երին: Ե դարից սկսած, երբ գյուղացիների դրությունը դառնում էր Անգլիայում հետզհետե ճորտական՝ ավնվականների արժեքն աստիճանաբար բարձրացել է, և նրանք գնահատվել են 3, հետո 6, իսկ ժԱ դարում՝ արդեն մոտ 10 անգամ ավելի, քան գյուղացիները²:

Նույն անհամաչափությունը գոյություն է ունեցել ֆեոդալական նաև ուրիշ երկրներում, ուր գյուղացիությունը գտնվել է ճորտական ծանր վիճակում: Վրաստանում, օրինակ, ժԴ—ԺԾ դարերում բարձր ազնվականի արյան դինը եղել է 20.000, միջին ազնվականինը՝ 12.000, իսկ գյուղացունը՝ միայն 400 դանդ³:

Այս համեմատություններից պարզ երևում է, որ «շինական»-ների դրությունը տուգանքների տեսակետից մոտավորապես հավասար է եղել անգլիական ազատ գյուղացիության՝ ceorl-երի դրությանը և երկու անգամ ավելի նպաստավոր է եղել, քան ռուսական սմերդներինը: Այս փաստը, անշուշտ, կարևոր ու ուշագրավ մի նշան է «շինական»-ների համեմատաբար ավելի բարձր կացության, քան ֆեոդալական այն երկրներում, ուր գոյություն են ունեցել ճորտության ծանր տեսակները:

Դվինի ժողովի կանոններում կա հետաքրքիր մի վկայություն, որից կարելի է եզրակացնել, որ «շինական»-ները կարող էին զենվ անշարժ գույք: Այդ ժողովի ութերորդ կանոնում պարզ ասված է, որ քահանայի անշարժ գույքը չպետք է վաճառվի որևէ «շինական»-ի, այլ միայն հոգևորական դասի անդամներին⁴: Արդ՝ քանի որ կանոնում «շինական»-ները, հիշատակվում են իբրև հնարավոր

¹ *Տե՛ս* В. Сергеевич, Русские юридические древности, I изд. второе. СПб. 1902, էջ 184.

² *Кулишер*, Лекции по истории экономического быта Западной Европы, Петроград, 1918, էջ 41.

³ *Տե՛ս* А. С. Френкель, Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, Тифлис, 1887.—законы Агбуги, էջ 98, 98 ևն.

⁴ *Տե՛ս* պանոնգիրք Հայոց, հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 125:

գնորդներ՝ պարզ է, որ նրանց արգելված չէ եղել գնել անշարժ գույք և ունենալ հատուկ «քսակագին» հողեր:

Հետաքրքիր է ու ուշագրավ, որ Սասանյան Պարսկաստանում ևս օրենքները պետք է նախապես կանխելին, որ ազնվականների անշարժ գույքը շանցներ գյուղացիների ձեռքը¹:

Ինչպես Բյուզանդիայում և Սասանյան Պարսկաստանում, նույնպես և Հայաստանում «շինական»-ներին արգելված է եղել դուրս գալ ինքնակամ իրենց դասից և մտնել ուրիշ դասերի մեջ: Հայտնի է, որ կոլոնները կարող էին ընդունվել տեղական եկեղեցիների կղերականության մեջ իրենց տերերի հաճությամբ²: Արդ՝ մենք տեսանք, որ Փարպեցին ևս հոգևորական էր դառել և աղատվել «ի ծառայութենէ աշխարհի» Վահան Մամիկոնյանի քեռու՝ Տեր Աղանի հաճությամբ:

Կոլոնների մասին հայտնի է նույնպես, որ նրանք իրավունք չեն ունեցել վարել որևէ պետական պաշտոն՝ նույնիսկ ստորին կարգի³:

Նույնը եղած պիտի լիներ նաև Հին Հայաստանում: Շահապիվանի ժողովի ժՁ կանոնում ասված է, որ

«առումնց գաւառի եպիսկոպոսին շիշխէ լինել եպիսկոպոս կամ իրէց, կամ աղատ ոք դատաւորաց»⁴:

Այս հատվածում, ինչպես տեսնում ենք, իբրև դատավորներ հիշվում են հատկապես «աղատ»-ները: Վերև մենք տեսանք, որ նաև Արշակունյաց «ոստան»-ում «գործակալական» ստորին պաշտոններ վարել են «աղատ»-ները:

Փաստական մեր դիտողություններից երևում է, որ «շինական»-ների իրավական դրուժյունն Արշակունյաց և մարդպանական շրջանում մոտավորապես որոշվում է: «Շինական»-ների «անաղատ» կոչվելը, ինչպես տեսնում ենք, չպետք է հասկանալ այն իմաստով, իբր թե նրանք եղել են իրավազուրկ կամ ստրկանման ճորտեր, այլ նրանք «անաղատ» են անվանվել, իբր «աղատ»-ներից տարրեր ու «աղատ»-ներին հակադիր մի դաս:

Իբրև եզրակացություն մեր քննության՝ կարող ենք նաև հավանական համարել, որ «շինական»-ները հնագույն այս շրջանում, ըստ երևույթին, իրենց իրավական դրուժյան հիմնական գծերով համապատասխանում էին բյուզանդական կոլոններին, Սասանյան

¹ Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 25—26, նաև Lettre de Tansar, էջ 222 և 327.

² Տե՛ս Ю. Кулаковскиѣ, История Византии, т. I. Киев, 1918, էջ 73.

³ Նույնը, էջ 73:

⁴ «Կանոնգիրք Հայոց», էջ 76:

Պարսկաստանի գյուղացիությանը և գերմանական հօրեց կոչված գյուղացիներին: Ուրեմն, համաձայն մեր դիտողությունների՝ Հին Հայաստանի «շինական»-ները եղել են պատմական այս շրջանում կիսազատ կամ կալվածատերից կախում ունեցող (зависимый) ճորտեր:

«Շինական»-ների տնտեսական կենցաղի նկատմամբ քննություն արժանի խիստ կարևոր մի հարց կա, որ հիմնավոր կերպով հարուցված չի եղել հայագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում:

Արդ՝ համայնական հողատիրություն խնդիրն է, որը, ինչպես «նթադրում են, համատարած ու ընդհանուր երևույթ է եղել պատմական զարգացման սկզբնական շրջանում:

Որ համայնական հողատիրությունը գոյություն ունեցած պիտի լինե՞ր Հայաստանում՝ այդ նրա անցյալ, կյանքի համայնական-տոհմային հնագույն ժամանակաշրջանի համար անփխտելի է:

Բայց նախարարական Հայաստանում ևս դժվար թե հողատիրության նախնական կարգերն իսպառ ու անհետ կորած լինեին: Որքան էլ այդ կարգերը հեղաշրջված ու փոփոխված լինեին Հայաստանի ֆեոդալական նոր պայմաններում, ավելի քան հավանական է, որ պատմական հետագա այս շրջանում ևս նրանցից մնացած պիտի լինեին զգալի հետքեր:

Ավելի քան հավանական է նույնիսկ, որ նախկին համայնական-տոհմական կյանքի փոփոխումից հետո համայնական հողատիրությունը՝ որպես երկրագործական արտադրության ձև՝ կարող էր հարմարեցված լինել ֆեոդալական կալվածատիրական նոր պայմաններին և որոշ տեղերում պահպանած լինե՞ր իր գոյությունը, կրեկով իր հիմնական բովանդակության մեջ ոչ այնքան խոշոր փոփոխություններ:

Ինչպես հայտնի է, Արևմտյան Եվրոպայում ֆեոդալականացման պրոցեսն առաջ էր եկել շոտեհական կոլտուրական մեծ պետության քայքայման շրջանում, իսկ Հին Հայաստանում նախարարական-ավատական կազմակերպությունը ծնունդ էր առել համայնական-տոհմական կենցաղի աստիճանական զարգացման ու հեղաշրջման ընթացքում:

Միանգամայն բնական է, որ այստեղ տոհմական նախորդ շրջանից մնացած ժառանգությունը շատ ավելի մեծ պիտի լինե՞ր և արտահայտված պիտի լինե՞ր ցայտուն կերպով:

Հայոց պատմության մատենագրական աղբյուրները, ինչպես տեսանք, չունեն հայերի ներքին կյանքի թե այս և թե նման խնդիր-

ների մասին պարզ ու որոշ տեղեկութիւններ: Նրանց մեջ կան սակայն միջանկյալ ցուցումներ, որոնք ըստ իս ուշադրաւ նշաններ են, որ համայնական հողատիրութեան վերապրումները գոյութիւն ունեցած պիտի լինեն Հին Հայաստանում թե Արշակունյաց թագավորութեան ժամանակ և թե՛ նրա անկումից հետո:

Մովսէս Խորենացին, խոսելով Արշակունի Տիրան թագավորի մասին, պատմում է, որ

«Սրա մոտ եկան Արշակունյաց տոհմի իր հին ազգակիցները, որոնք ապրում էին Հաշտյանքի կողմերում, և ասացին.— «Ընդարձակիր մեզ մեր ժառանգած կալվածքները, որոնք նեղ են, որովհետեւ մենք շատ բազմացել ենք»: Եվ նա հրամայեց, որ նրանցից ոմանք գնան Աղիովիտ և Առքերանի գավառները: Բայց սրանք ավելի ևս մեծ բողոք բարձրացրին թագավորի առաջ, թե մեզ համար առավել ևս նեղ է այդ. սակայն Տիրանը բնավ նրանց չլսեց, այլ հաստատապես վճիռ կայացրեց՝ շտալ նրանց ուրիշ ժառանգութիւն, այլ որ նրանք, ինչ որ ունեն, հաւասար իրենց մեջ բաժանեն: Երբ նրանք բաժանեցին ըստ մարդաթվի, պարզվեց, որ Հաշտյանքում բնակվողների ժառանգութիւնը պակաս է, ուստի և նրանցից շատերը եկան Աղիովիտ ու Առքերանի գավառները»:

[Եւ եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից՝ ասեն.— Ընդարձակեա՛ մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք յոյժ:— Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առքերանոյ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ՝ ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան, այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէինն՝ հաւասար տրոհել յինքեանս: Զոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի՝ գտաւ սլակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նոցանէ եկին ի գաւառն Աղիովտի և Առքերանոյ»¹:

Ադունցն այս վկայութեան մեջ հավաստի ու արժեքավոր է համարում հողի բաժանման սովորութիւնն ըստ մարդաթվի, որ ընդունված է եղել Արշակունիների տոհմում:

«Միևնույն սկզբունքները,— ասում է նա,— որ գործադրվել են արքայական տան մեջ՝ գոյութիւն են ունեցել նաև իշխանական ընտանիքներում. ուստի և պատմագրի մատնանշած

¹ Խորենացի, VI, գլ. 48, էջ 193:

բաժան հողատիրութեան սովորութիւնն ունի իր ուժը նաև իշխանական միջավայրի համար։ Բայց այս երևույթը չէ վերաբերում Արշակունիների ժամանակին, ինչպես ենթադրում է պատմագիրը, այլ այստեղ մենք գործ ունենք իրեն՝ Խորենացու ժամանակակից կարգերի հետ, որ նա վերագրել է հնագույն ժամանակներին։ Ժառանգական կալվածքի բաժանումն ընտանիքի անդամների մեջ արտահայտութիւն է սեպուհական իրավունքի։ Այդ իրավունքը զարգացել էր, ըստ երևույթին վեցերորդ դարում»¹։

Ադոնցի այս ենթադրութիւնից հետևում է, որ Հայաստանում նախարարական տոհմերի մեջ նախ տիրող է եղել միաժառանգութեան ու մայրատի սկզբունքը։ Արշակունյաց թագավորութեան անկումից հետո միայն սկսել է հետզհետե փոխվել ժառանգութեան այս կարգը, և վեցերորդ դարում զարգացել է արդեն բաժան ու անջատ «սեպուհական» հողատիրութիւնը։ «Սեպուհական» կամ «սեպահական» անվանվել են այնուհետև այն հողաբաժինները, որ ժառանգում էին «սեպուհ»-ները, այսինքն՝ նախարարական տոհմերի «սեպուհ» կոչված անդամները։

Ադոնցը ենթադրում է, ուրեմն, որ Խորենացու վերոհիշյալ վկայութիւնը վերաբերում է նախարարական միջավայրում տեղի ունեցող ժառանգական հողաբաժիններին։

Խորենացու մութ ու անորոշ վկայութեան այս կերպ մեկնումն ունի ըստ իս առարկելի կետեր և թվում է ինձ խիստ վիճելի։

Նախ և առաջ, դժվար է համաձայնել Ադոնցի հետ, որ Հայաստանում «սեպուհական» ժառանգման զարգացումը տեղի էր ունեցել վեցերորդ դարում։

Ինչպես հայտնի է, վեցերորդ դարից առաջ «սեպահական» կալվածքներ հիշատակված են Փալստոսի Պատմութեան մեջ², որն իր այդ աշխատութիւնը գրել է հինգերորդ դարում։

Ադոնցի վերոհիշյալ լուսաբանութիւնն առարկելի է նաև այն տեսակետից, որ մատենագրական աղբյուրների մեջ «սեպահական» և «սեպահականութիւն» անվանվում են ո՛չ միայն «սեպուհ»-ների բաժան ու անջատ հողաբաժինները, այլև, ընդհանրապես, թի Արշակունյաց, թե կաթողիկոսութեան և թե ազնվականութեան անբաժան ու տոհմային կալվածքները³։

¹ Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 474.

² Տէ՛ս Փալստոս, IV, գլ. ԻԶ և ՄԲ, էջ 144 և 184.

³ Տէ՛ս Փարպեցի, I, Ը, էջ 11, Խորենացի, II, ԺԲ, էջ 122, և Կէ, էջ 203 (Տփղիս, 1913). Մովսես Կաղանկատացի, I, ԻԱ, էջ 49, II, ԺԴ, էջ 127.

Անկախ այս խնդրից՝ վիճելի է թվում նաև Ազոնցի հիմնական-
այն նդրակացությունը, որ իբր թե հորենացու վերոհիշյալ հատվա-
ծի մեջ ակնարկված է ժառանգական գույքի բաժանման կարգը նա-
խարարական ընտանիքի անգամների, այսինքն՝ «սեպուհ»-ների մեջ:

Ամենաուշագրավը և կարևորը հորենացու վկայության մեջ ո՛չ
այնքան նրա պատմական կողմն է, որ ավելի քան վիճելի է, ո՛չ
այն, որ Հաշտյանք, Աղիովիտ ու Առբերանի գավառներում տեղի է
ունեցել հողաբաժանում Արշակունիների տոհմի աճած ու բազմա-
ցած սերունդների մեջ, այլ գլխավորապես հողաբաժանման այն
հատուկ կարգը՝ «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի», որը, ըստ երե-
վույթին, գոյություն է ունեցել Հայաստանի իրական կենցաղի մեջ,
և, հավանաբար, հորենացու հենց ժամանակ:

Ազոնցի ենթադրությունը, որ այդ կարգը վերաբերում է «սե-
պուհական» անջատ հողատիրությանը, ավելի քան վիճելի է:
Դժվար է խիստ ընդունել, որ նախարարական ընտանիքների ան-
դամները կարող էին տոհմային հողերը ժառանգել «հաւասար» և
«ըստ մարդաթուի»: Եթե այդ այդպես լիներ, այդ դեպքում՝ ժառան-
գատու նախարարների բազմանդամ ընտանիք ունեցող որդիները
պետք է ստանային մի քանի անգամ ավելի մեծ հողաբաժիններ,
քան նրանց ամուրի որդիները: Ժառանգության բաժանման այս
կարգը խիստ արտասովոր է ու անօրինակ ազնվական դասի համար:

Հողերի «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» բաժանումը, որքան
հայտնի է, ո՛չ թե «սեպուհական» ժառանգության, այլ համայնա-
կան հողատիրության որոշ կարգ է:

Ժիշտ է, հորենացու վկայության մեջ պարզ ասված է, որ հո-
ղաբաժանումը Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում
տեղի է ունեցել Արշակունիների տոհմում, սակայն նրա վկայու-
թյան մեջ ամենից կասկածելի կետը հենց այն է, որ նա համայնա-
կան հողատիրության վերաբերող հատուկ կարգերը վերագրել է
նաև Արշակունիների տոհմի աճած ու բազմացած ժառանգներին:

«Հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» հողաբաժանման սկզբունքը
եղել է, ըստ երևույթին, հորենացու ժամանակ իրական ու հանրա-
ծանոթ մի փաստ, և հորենացու վկայության մեջ մատնանշված
կարևոր այդ փաստը կարող է ընդունվել, որպես ուշագրավ մի ակ-
նարկ, որ Հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել, հավանաբար,
հողատիրության որոշ կարգեր և «հաւասար» հողաբաժանումն «ըստ
մարդաթուի»:

Խորենացու նույն այդ վկայությունը մեկնելիս նկատի պետք է ունենալ նաև այն, որ նա թագավորական սերունդ է համարել «ոստանիկ»-ների դասը:

Այս կարևոր հանգամանքը հիմք կարող է ծառայել ենթադրելու, որ նրա վկայությունը վերաբերում է, իրոք, ո՛չ թե Արշակունիների տոհմի ամած սերունդներին, այլ «ոստանիկ» դասին:

Մենք տեսանք, որ «ոստանիկ» են անվանվել Արշակունիների բուն երկրի «ազատ»-ները, որոնցից կազմված զորքն անվանվել է «արքունի» կամ «յարքունի տանէ»: Դժբախտաբար, աղբյուրների վկայություններից չի որոշվում, թե այդ «ոստանիկ» դասին չե՞ն պատկանել արդյոք նաև ազատ գյուղացիներ, որոնք, հավանորեն, գոյություն էին ունեցել Հին Հայաստանում:

Խորենացու ակնարկած «հաւասար» և «ըստ մարդաթուի» հողաբաժանումը նոր ու հավանական լուսաբանություն կստանար, եթե կարևոր այդ խնդրի մասին գտնվեր մատենագրական աղբյուրների մեջ հաստատուն որևէ մի ցուցում կամ ակնարկ:

Որ համայնական հողատիրությունը տարածված երևույթ է եղել և գոյություն է ունեցել նաև Հին Հայաստանի հարևան երկրներում՝ այդ մասին կարևոր մի վկայություն ունի Ստրաբոնն իր Աշխարհագրության մեջ: Խոսելով Վրաստանի սոցիալական կազմակերպության մասին՝ Ստրաբոնը վկայում է, որ

«գույքերը նրանց [այսինքն՝ Իբերիայի բնակչության] ընդհանուր են ըստ տոհմերի. կառավարում է և տնօրինում յուրաքանչյուր գույք [ամեն մի տոհմի] ավագը»¹:

Հիմնվելով Ստրաբոնի այս վկայության վրա՝ Զավախիշվիլին ենթադրում է, որ առաջին դարում, Քրիստոսից հետո, Վրաստանում գույքերը համարվել են տոհմական ընդհանուր սեփականություն: Գույքերի կառավարումը տոհմի ավագ անդամի տնօրինությամբ, Զավախիշվիլու կարծիքով, մի պարզ ցուցումն է, որ նույն գույքերի օգտագործման ձևը եղել է համայնական-տոհմական²:

Դժվար չէ կռահել, որ նման կազմակերպություն ունեցած պիտի լինեին Հին Հայաստանն իր զարգացման հնագույն տոհմական շրջանում, ուստի և միանգամայն հավանական է, որ նաև հետագա

¹ Strabo, XI, գլ. III.

² И. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, էջ 9:

դարերում համայնական հողատիրության որոշ կարգեր պետք է պահպանված լինեին ֆեոդալական Հայաստանում:

Բացի խորենացու ականարկած «հաւասար» և «ըստ մարգաթուխ» հողաբաժիններից, Ագաթանգեղոսի մոտ ևս, ինչպես տեսանք, հիշատակվում են

«շորս շորս հողս երգոյ յամենայն ագարակ տեղիս, իսկ յաւանսն եօթն եօթն հողս երգոյ»¹,

որ հատկացվել էին հոգևորականներին նրանց հոգևոր «ծառայութեան» համար: Հիմնվելով Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության վրա, որի մեջ «հողս երգոյ» թարգմանված է ἀρουρα վերև ես ենթադրել էի, որ «հողք երգոյ» այն հատուկ հողաբաժիններն են, որոնք ավաններում և ագարակներում տրվել են «երդ»-երին:

Եթե իմ այս բացատրությունն ընդունելի համարվի, այդ դեպքում որոշվում է հողաբաժանության նաև մի այլ կարգ, որ գոյություն է ունեցել Հին Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության ժամանակ և որը, հավանաբար, հարատևած պիտի լիներ նաև Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո:

Արդ՝ եթե ուղիղ է մեր այս ենթադրությունը, որ հողաբաժանման վերոհիշյալ կարգերը պահպանված են եղել ֆեոդալական Հայաստանում՝ կարևոր է նաև որոշել, թե ո՞րն է գրաբար լեզվի մեջ այն հատուկ բառը, որ ունեցել է գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ:

Ազոնցը վերոհիշյալ իր աշխատության մեջ կարծում է, որ գյուղացիական հողաբաժինն (крестьянский надел) անվանվել է Հին Հայաստանում «կեանք», «արար» կամ «կալուած»: Հատկապես «կալուած» բառը նա համապատասխան է համարում ֆեոդալական շրջանի tenure բառին²:

Նույն այդ բառերը, որ ունեն գյուղացիական հողաբաժնի իմաստ, գործ են ածվել, նրա կարծիքով, նաև իշխանական և եկեղեցական կալվածքների համար:

Ազոնցի այս կարծիքը, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված իմ աշխատություններում³, ընդունելի չէ:

«Արար» և «կեանք», ինչպես ցույց են տալիս մեր հին մատենագրության մի շարք վկայությունները, ունեն ո՛չ թե անշարժ գույքի իմաստ, այլ շարժական:

¹ Ագաթանգեղոս, ՃԺԹ, էջ 436:

² Азюки, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 460.

³ Տե՛ս «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 198—201 և «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին», էջ 17—19:

«Արար» բառը գործ էածված հենց այդ նշանակությամբ Արահամ խոստովանողի «Վկայք Արևելից» երկում: Եղանդութիւնի վկայարանության մեջ մոգպետը, կամենալով հրապուրել քրիստոնյա կնոջը, հրամայում է՝

«Զի դերանելին եղանդութիւն տարեալ անցուցանիցեն առ դրաւք ապարանից իւրոց, և ցուցցեն նմա զամենայն արարս նորա, և զբազմութիւն ծառայից նորա և զաղախանաց, զի հանցեն առաջի նորա, զի տեսանելով զբազմութիւն ստացուածոց նորա, հաւանեացի լինել նմա կնութեան»¹:

Շատ սլարզ է, որ «արարս» այս հատվածում ո՛չ թե մոգպետի հողաբաժիններն են, այլ ապարանքում գտնվող շարժական գույքը:

Նույն իմաստն ունի «արար» բառը նաև Ղազար Փարպեցու Բղթի և Եղիշեի Պատմության մեջ²:

Որոշ է նաև «կեանք» բառի նշանակությունը, որը նույնպես չունի ո՛չ հողաբաժնի իմաստ, ո՛չ էլ անշարժ գույքի: Նրա բուն նշանակությունը պարզ երևում է Ավետարանի գրաբար թարգմանությունից, ուր կյանքը համապատասխանում է հունարեն βίος, լատին. victum և ռուս. пропитание բառերին: Ուրեմն «կեանք» բառը, ինչպես տեսնում ենք, ունեցել է շարժական գույքի և, հատկապես, կենսամթերքների իմաստ:

Անհավանական ու անընդունելի պետք է համարել Ադոնցի կարծիքը նաև «կալուած» բառի մասին:

«Կալուած», ճիշտ է, քերականորեն համապատասխանում է ֆրանսերեն tenure բառին, սակայն այդ նմանությունը միայն արտաքին է, մինչդեռ նրանց բովանդակությունը բոլորովին տարբեր է: Tenure ֆեոդալական Ֆրանսիայում մատնանշում է հողերի տիրապետության եղանակները (tenure à cens, tenure à champart, tenures roturières, tenures vilaines), իսկ Հայաստանում «կալուած»-ը, ինչպես երևում է մատենագրական վկայություններից, չի ունեցել այդպիսի հատուկ իմաստ, այլ ընդհանուր մի բառ է, որ գործ էածվել զանազան տեսակ անշարժ գույքերի համար: Հինգերորդ դարի գրաբար թարգմանություններում, սովորաբար, նա համապատասխանում է հունարեն γαζαχοχρεος բառին, որ նշանակում է ունեցվածք, ստացվածք կամ տիրություն: Հայոց մատենագրության

¹ Տե՛ս Աբրահամ խոստովանող. Վկայք Արևելից, աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի, էջմիածին, 1921, էջ 162:

² Տե՛ս Փարպեցի, էջ 197 և Եղիշե, էջ 246:

հնագույն երկերում և ոչ մի դեպք ինձ հայտնի չէ, որ «կալուած» բառն ունենար գյուղացիական հողաբաժնի հատուկ իմաստ:

Ինչպես ես հավանական էի համարել իմ նախորդ աշխատություններում¹, գյուղացիական հողաբաժինը կոչվել է Հին Հայաստանում ո՛չ թե «կենանք», «արար» կամ «կալուած», ինչպես այդ ենթադրել է Ադոնցը, այլ «վիճակ»:

Քրիստոնեության շրջանում, ինչպես հայտնի է, «վիճակ» և «վիճակաւոր» բառերը գործ ենածվել կղեր և կղերականի իմաստով (հունարեն *κλήρος* և *κληρικός* Այդպես էին անվանվում հոգևորականությունը և հոգևորականները, որովհետև «Գործք առաքելոց»-ի վկայությամբ, Մատթևոսն առաքյալ էր ընտրվել վիճակի միջոցով²:

Որ «վիճակ» բառն ունեցել է հողաբաժնի իմաստ, այդ երևում է հայոց հնագույն մատենագրության մի շարք հատվածներից:

«Վիճակ» բառի տակ Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքում առաջ է բերված Մխիթար Գոշի Երեմիայի մեկնությունից հետևյալ վկայությունը՝ «Վիճակ զանդաստանս սովոր են ասել. և մեք սովոր եմք զժողովուրդս վիճակ կոչել»: Այս վկայությունը պարզ ցույց է տալիս, որ «վիճակ»-ը, սովորաբար, գործ էածվել անդաստանների, այսինքն՝ արտերի կամ վարելահողերի համար: Հենց նույն այդ իմաստն ունի «վիճակ»-ը Հին Կտակարանի հայերեն թարգմանության զանազան հատվածներում³:

«Վիճակ» բառի գործածությունը գյուղացիական հողաբաժնի համար հաճախակի մի երևույթ է ևս՝ նաև Արևմտյան Եվրոպայի և Ռուսաստանի գյուղական համայնքներում: Ֆրանկների *Lex Sallica* օրենսդրական գրվածքում գյուղացիական հողաբաժիններն անվանվել են *sors*, դերմանակսն երկրներում՝ *Loos*, Հունաստանում և Հռոմեական կայսրության հելլենականացման ենթարկված մասերում՝ *κλήρος*, Հին Ռուսաստանում՝ *жеребье*:

Ինչպես տեսնում ենք, այս տերմինները միևնույն նշանակություն ունեն և միանգամայն համապատասխանում են հին հայերեն «վիճակ» բառին: Պետք է ենթադրել, որ այս բառը համայնական հողատիրության հնագույն շրջանի տերմին է: Հավանական է նաև, որ նախնական այդ շրջանում հողերի պարբերական վերաբաժանումները կատարվել են վիճակարկությամբ և այդ, ըստ

¹ Տե՛ս «Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին», էջ 19—21 և «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 201—204:

² «Գործք առաքելոց», Ա, 23—26:

³ Մն. ԻԳ. 9. Թագ. Բ, ԺԴ, 30 են.:

երևույթին, սովորական մի կարգ է հղել գյուղական նախնական համայնքներում:

Ուշադրության արժանի է նաև այն, որ «վիճակ» բառը Հին Կտակարանի զրաբար թարգմանության մեջ համապատասխանում է հունարեն *σχοινισμός*, *σχοινισμα* բառերին, որ նշանակում են՝ չափում լարի, չվանի միջոցով կամ լարով, չվանով չափված հողաբաժին:

Կարող ենք, ուրեմն, վստահորեն եզրակացնել, որ Հին Հայաստանում գյուղացիական հողաբաժիններն անվանվել են «վիճակ», որն իր նշանակությամբ համապատասխան է հղել *sors*, *Loos*, *жеребье* բառերին: Այս վերջին բառերի նման «վիճակը» ևս, հավանաբար, հատուկ մի տերմին է, որ տոհմական հնագույն ժամանակաշրջանում գործ է ածվել համայնական հողատիրության միջավայրում:

«Շինական»-ները, ստանալով կալվածատեր ազնվականներից հատուկ հողաբաժիններ, վճարելու էին նրանց զանազան տուրքեր, որոնց մասին, դժբախտաբար, մատենագրական հնագույն աղբյուրները չեն տալիս և ո՛չ մի վկայություն:

«Շինական»-ներն էին, ինչպես վերև ասացինք, այն արտադրող հիմնական դասը, որի աշխատանքն ապրուստի միջոցներ էր հայթայթում թե կալվածատեր ազնվականության և թե հոգևորականության: Ուստի և դժվար չէ, իհարկե, կռահել, որ նաև Հայաստանում, ինչպես և ֆեոդալական այլ երկրներում, գոյություն էին ունեցել Արշակունյաց ժամանակ թե աշխատապարտ և թե արդյունավճար ոենտա:

Ինչպես և ֆեոդալական Եվրոպայում, նույնպես և Հին Հայաստանում ազնվականները, հոգևորականները և «շինական»-ները երեք գլխավոր դասերն էին, որոնցից առաջինը՝ իրրև գերազանցորեն գինվորական ուժ՝ պատերազմում էր, երկրորդը՝ աղոթում և երրորդը՝ աշխատում:

Աղբյուրների վկայություններից երևում է, որ «շինական»-ները հարկատու են հղել ո՛չ միայն կալվածատիրոջ, այլև արքունիքին:

Արքունի այդ հարկերի մասին կան միայն մարզպանության շրջանում հիշատակություններ, գլխավորապես, Նիշիի պատմության մեջ, որ մենք մանրամասն քննության էինք առել մեր նախորդ աշխատություններից մեկում¹: Հավանական կարելի է համա-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում», «Տեղեկագ. Գիտ. և Արվ. Ինստիտուտի», Երևան, 1926, № 1, էջ 3—44:

րել, անշուշտ, որ մոտավորապես նման հարկեր, որ վճարում էին արքունիքին, գոյութիւն ունեցած պիտի լինեին և Արշակունիների իշխանութեան ժամանակ:

«Շինական»-ների տնտեսական կացութեան ամենակարևոր խնդիրներից մեկն է նաև աշխատապարտ ռենտայի կամ «կոռ»-ի խնդիրը պատմական հնագոյն այս շրջանում, որը քննութեան է առնված նույնպես վերև հիշված իմ աշխատութեան մեջ¹:

«Կոռ»-ը հիշատակված է Դվինի 645 թվի ժողովի ԺԱ կանոնում: Այդ վկայութիւնը, որ ամենահինն է ու կարևորը, անհայտ էր մնացել, որովհետև «կոռ»-ի վերաբերյալ հատվածը կանոնում աղ-ձատվել ու փոփոխման է ենթարկվել տգետ գրիչների կողմից: Աղ-ձատումն ակնբեր է դառնում, երբ դեմ առ դեմ ենք դնում Դվինի ժողովի ԺԱ կանոնը և Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի Բ մասի ԺԳ կանոնը, որը Դվինի ժողովի նույն կանոնն է Գոշի խմբագրութեամբ²: Համեմատութիւնը պարզ ցույց է տալիս, որ Դվինի կանոնում բնագիրն աղձատված է և «կոռում ու պատուհասի» խոսքերը, որ անտեղի են ու անհարմար, ծագել են «կոռում և պահա-կութեամբ» ուղիղ ընթերցվածի աղավաղումից:

Կարևոր է հիշել, որ «կոռ»-ը մարդկանցութեան ժամանակ գոյութիւն էր ունեցել նաև Սասանյան Պարսկաստանում: Դրա մասին Տաբարիի Պատմութեան մեջ կա ուշագրավ մի վկայութիւն: Խոսելով երկարատև սովի ու ժողովրդի ծանր դրութեան մասին Սասանյան Պերոզ թագավորի ժամանակ (457—484 թ.)՝ Տաբարին հաղորդում է, որ Պերոզ թագավորը

«նամակների միջոցով հայտարարում է իր ամբողջ ժողովրդին, որ աղատում է նրան հողային հարկից և գլխահարկից, հանրագումար նպատակների համար ծանրութիւններից և կոռից, որ նրանց շնորհում է լիակատար աղատութիւն և հրամայում է, որ նրանք հոգան ու մտածեն իրենց սնունդի և պահպանութեան մասին»³:

Վերահիշյալ վկայութիւններում «կոռ»-ը, անտարակույս, այն պարտադիր աշխատանքներն էին, որոնք, ինչպես միջնադարյան corvea-ն, գերմ. Frohndienst-ը և ռուս. барщина-ն, կատարվելու էին ձրի՝ կալվածատիրոջ մոտ:

¹ Նույնը, էջ 37—44:

² Տե՛ս «Կանոնգիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 127—128 և Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց, հրատ. Վ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 412:

³ Nöldeke, Tabari, էջ 112:

Միանգամայն սխալ է, անշուշտ, ու անհիմն կարստի ենթադրությունը, որ իբր թե «կոռ»-ը Հայաստանում ինչպես և արևելյան սլավոնների ու ռուսների մոտ, առաջ է եկել բյուզանդական ազդեցությամբ և իբր թե այդ է պատճառը, որ հայկական «կոռ»-ը և, ընդհանրապես, հարկային սխտեմը նմանություն ու պարզություն ունեն արևելյան սլավոնականի ու, մոտավորապես, ռուսականի հետ, որոնք նույնպես ենթարկվել են Բյուզանդիայի ազդեցությանը¹:

Այդ ենթադրությունը, անշուշտ, ճիշտ չէ, որովհետև թե ինքը՝ ֆեոդալիզմը և թե նրա առանձնահատուկ տնտեսական կարգերը՝ ազատ գյուղացիության ճորտացումը և օգտագործումը, որպես աշխատող ձրի ուժ, ո՛չ թե իրավական փոխառություններ են, ինչպես լեզվի որոշ բառապաշարը, այլ ամեն մի երկրի տնտեսական ու ներքին զարգացման արդյունք:

«Կոռ»-ի բովանդակությունն ու տեղությունն Արշակունյաց ժամանակաշրջանում մնում են, դժբախտաբար, անորոշ: Սակայն, նկատի առնելով հայ «շինական»-ների համեմատաբար բարեկեցիկ դրությունը հնագույն ժամանակներում, ինչպես կարելի էր եզրակացնել Շահապիվանի ժողովի կանոններից, նաև աչքի առաջ ունենալով բնական տնտեսության գերակշռող դերն այս շրջանում, ինչպես և կալվածատիրական խոշոր տնտեսությունների բացակայությունը՝ պետք է ենթադրել, որ «կոռ»-ը պատմական այս շրջանում կարող էր համեմատաբար մեղմ եղած լինել:

Դվինի ժողովի վերահիշյալ ԺԱ կանոնում, ինչպես տեսանք, բացի «կոռ»-ից հիշատակված է նաև «պահակութիւն»-ը, որը, ինչպես երևում է այդ բառի այժմյան իսկ նշանակությունից, ըստ երևվույթի, պարտադիր ձրի աշխատանքներն էին՝ պահպանության ու հսկողության, որ գոյություն են ունեցել նաև Արևմտյան նվաճող պայմանում:

Որ «պահակութիւն»-ը «կոռ»-ի հատուկ մի տեսակն է և գոյություն է ունեցել հինգերորդ դարում, և, անշուշտ, նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ՝ այդ կարելի է գուշակել Նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանությունից, որի մեջ հունարեն ἀγγαρίων (լատ. angario) բառի դիմաց, որ գործածական էր սլաւոնագիր, ձրի աշխատանքների համար, հայերենն ունի «պահակ ունել»² կամ «տարապարհակ վարել»³ համապատասխան թարգմանություն:

¹ Տե՛ս Karst. Sempadscher Kodex, II, էջ 12.

² Մատթ., Իէ, 32. Մարկ., ԺԵ, 21:

³ Մատթ., Ե, 41:

«կոռ»-ի նշանակութեան վերաբերմամբ կա մի ընդհանուր հարց ևս, որ կարոտ է բացատրութեան:

Ֆրանսիական *corvée*-ն և գերմանական *Erohndienst*-ը, ինչպէս հայտնի է, ունեցել են լայն իմաստ և գործ են ածվել նաև պետական ու հասարակական բնույթ ունեցող աշխատանքային պարտականութիւնների համար:

Այդպիսի աշխատանքներ էին, օրինակ, մանապարհների շինութիւնն ու նորոգումը (*corvée des routes*), փոխադրական միջոցների հաշթայթումը ևն.: Ռուսաստանում, ընդհակառակը, *барщина* կոչվել են միայն այն պարտադիր ձրի աշխատանքները, որ կատարվել են կալվածատիրոջ օգտին:

Արդ՝ ուշագրավ է, որ հայկական «կոռ»-ը ունեցել է նույնպիսի ընդարձակ իմաստ, ինչպէս *corvée*-ն և *Erohndienst*-ը:

Ինչպէս մատենագրական աղբյուրների աղբատիկ ու պատահական նյութերի մեր այս քննութիւնը ցույց է տալիս, «շինական»-ների տնտեսական ու իրավական դրութիւնը, թեև շատ կողմերով մնում է մութ ու մասամբ էլ վիճելի, սակայն ընդհանուր գծերով բավականաչափ որոշվում է իբրև սոցիալական մի երևույթ, որ նման ու համապատասխան էր գյուղացիութեան դրութեանը ֆեոդալական այլ երկրներում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ս Տ Ա Ս Ն Ի Ն Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ, ԳԱՂԱՔՆԵՐԸ, ԱՐՀԵՍՏԱՎՈՐՆԵՐԸ ԵՎ ՍՏՐՈՒԿՆԵՐԸ

Քաղաքների դերը և նշանակությունը Հին Հայաստանում:— Արևմտադարձի միջազգային առևտուրը Արևելքի հետ:— Միջազգային առևտրական հարաբերությունների մեծ զարգացումը Արշակունյաց թագավորության սկզբնական շրջանում:— Ստրաբոնի վկայությունը:— Տնտեսական վերելքը Պոնտոսում և Հայաստանում:— Հայաստանի նշանավոր քաղաքները գտնվում էին տարանցիկ առևտրի գծի մոտ:— Պետերգեորյան ֆարտեզը՝ իբրև հիմնական աղբյուր Հայաստանի հին հանապարհների:— Հայաստանի հինգ գլխավոր հանապարհները ըստ Պետերգեորյան ֆարտեզի:— Այդ հանապարհների առևտրական և ռազմական նշանակությունը:— Արտաշատը՝ իբրև միջազգային առևտրի կենտրոն:— Մատենագրական աղբյուրների մեջ առևտրականների առանձին չեն հիշատակված:— Սեմական գաղթականության առևտրական մեծ դերը Հին Հայաստանում:— Նեաֆին առևտուրը և դրամական շրջանառությունը:— Առևտրական փոխանակության վայրերը:— «Քաղաք» բառի սկզբնական նշանակությունը:— Արտահանության ապրանքները Հայաստանից:— Փաստական քավարառ տեղեկությունների քաղաքայինությունը:— Արշակունյաց Հայաստանի արհեստավորությունը:— Մառի կարծիքն արհեստական հղբարությունների մասին:— Տնայնագործական արհեստների մասին Ագաթանգեղոսի և Նիդիի վկայությունները:— Օտարագրի որակյալ արհեստավորները:— Քաղաքների հրկրագործական բնույթը:— Քաղաքների բնակչության իրավական դրությունը:— Ստրկությունը Հին Հայաստանում:— «Մառաշ», «ստրուկ» և «աղախին» տերմինները:— Ստրկության գլխավոր աղբյուրները:— Գերեզմանությունը:— Վանառք և գնում:— Անվճարունակ տարտապաններ:— Ստրուկ գյուղացիները:— Ստրկության տնտեսական հրկրորդական դերը:— Ստրուկների իրավական դրությունը:

Հին Հայաստանի քաղաքների, ինչպես և Հայաստանի միջով անցնող տարանցիկ ճանապարհների ու միջազգային առևտրի խընդիրը մանրամասն ուսումնասիրված են իմ երկու աշխատությունների մեջ, որ լույս են տեսել Երևանում 1930 և 1936 թվերին¹:

¹ Տե՛ս Ե. Ա. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930 և Ն. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1936:

Այստեղ մենք նույն խնդիրները քննության ենք առնելու համառոտաբար, ինչ չափով որ քաղաքների և առևտրի խնդիրը լուսաբանում է Արշակունյաց Հայաստանի սոցիալական ներքին կազմակերպության էությունն ու առանձնահատկությունները:

Հետաքրքիր է նախ և ուշագրավ, որ ֆեոդալական հասարակարգում քաղաքների դերը և նշանակությունը տարբեր են եղել ֆեոդալիզմի զարգացման զանազան շրջաններում և ֆեոդալական առանձին երկրների տեղական ուրույն պայմաններում: Միջերկրական, Հյուսիսային և Բալթյան ծովերի ափերում, ինչպես և Մերձավոր Արևելքում ու, մասնավորապես, նաև Հին Հայաստանում՝ ֆեոդալիզմի զարգացման նախկին իսկ շրջաններում քաղաքները եղել են համեմատաբար խոշոր և բազմամարդ ու կարևոր դեր են կատարել՝ իբրև արտաքին առևտրի կենտրոններ: Նույն այդ քաղաքները եղել են, մեծ մասամբ, նաև նշանավոր կենտրոններ արհեստների ու ներքին փոխանակության զարգացման: Արտաքին առևտուրը՝ թեև առանձնապես չէր քայքայում ֆեոդալական հասարակարգի բնական-տնտեսական հիմքերը, սակայն նա որոշ աղդակ էր, անշուշտ, փոխանակության ու դրամական շրջանառության աճման:

Ֆեոդալական հասարակարգում, ինչպես տեսանք, գլխավոր արտագրողը գյուղացին էր, և արտագրության գերիշխող ձևը բնական տնտեսությունն էր: Սակայն անժխտելի է նույնպես, որ նույն հասարակարգում որոշ չափով զարգացած են եղել քաղաքային տնտեսությունը, արհեստագործական արդյունաբերությունը, նաև առևտուրը և դրամական շրջանառությունը:

Հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության համար քաղաքների ու քաղաքային տնտեսության խնդիրն արժանի է առանձին ուշադրության: Լինելով ֆեոդալական հասարակարգի կարևոր ու էական տարրը՝ ֆեոդալական քաղաքը պարունակում էր իր մեջ նոր հասարակարգի այն ներհակ ու ընդդիմադիր սաղմերը, որ նախապայմանն էին ֆեոդալիզմի քայքայման:

Հռոմեական կայսրության գրաված՝ Միջերկրական ու Սև ծովերի մոտ գտնվող շրջանները նրան ծառայում էին իբրև հենարան ո՛չ միայն նվաճումների ու հարձակողական առաջխաղացման, այլև լայն ու աշխույժ արտաքին առևտրի: Արշակունյաց թագավորության միջով էր անցնում, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված վերոհիշյալ իմ աշխատություններում, միջազգային մեծ առևտրի

տանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936. համեմատե՝ նաև «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 212—240:

հյուսիսային գիծը, ուստի և Հայաստանը ևս որոշ մասնակցություն ունեւոր տրանզիտային այդ առևտրին: Արշակունյաց հին մայրաքաղաք Արտաշատը, ինչպես կտեսնենք, հանդիսանում էր տրանզիտային ապրանքների պահեստավայր և առևտրական փոխանակությունների կենտրոնատեղի:

Դեռևս Օգոստոս կայսեր ժամանակ սկիզբ էր դրվել առևտրական կայուն և կանոնավոր հարաբերությունների Արևելքի հետ: Պլինիոս Մեծի (23—79 թ.) վկայությամբ, Արևելքից բերված ապրանքների համար, որ ներմուծվում էին Իտալիա, Հռոմեական կայսրությունը յուրաքանչյուր տարի վճարում էր Հնդկաստանին, Արաբիային և Զինաստանին 100 միլիոն սեստերտիոս (= մոտ 10 միլիոն ոսկի ուլբու):

«Այդքան մեզ թանկ էին նստում,—ասում է Պլինիոսը,—մեր փարթամությունը և մեր կանայք»¹:

Հնդկաստանից Արևմուտք բերվող գլխավոր ապրանքներն էին այն ժամանակ՝ բրինձը, բամբակը և բամբակեղեն կտորները, պղպեղը, դարչինը, համեմունքները, թանկագին քարերն ու մարգարիտը, դանազան տեսակի անուշահոտ խունկերը, փղոսկրը և ներկերը, իսկ Զինաստանից՝ գլխավորապես մետաքսը և մետաքսե գործվածքները: Փոխարենը Հռոմեական կայսրությունն Արևելք էր արտահանում՝ արձիճ, պղինձ, անագ, եգիպտական ու սիրիական գործարանների ոսկեթել ու նախշավոր գործվածքներ, Աղեքսանդրիայի ապակյա իրեր, Ասորիքի ապակեղեն և այլն: Բայց այդ արտահանությունը ետ էր մնում ներմուծումից, ուստի և տարբերությունը ստիպված էին վճարել կանխիկ դրամով: Գիտնականներից ոմանց կարծիքով՝ Պլինիոսի մատնանշած գումարը ցույց է տալիս ո՛չ թե ներմուծումների արժեքը, այլ այն գումարը, որ յուրաքանչյուր տարի կայսրությունը լրացուցիչ կերպով վճարում էր փողով²:

Պետք է առանձնապես նշել, որ Տրդատ Ա-ի գահակալությունից ու հանդիսավոր թագադրությունից հետո (66 թ. մեր թվ. հ.) խաղաղությունը Մերձավոր Արևելքում շխախտվեց և պահպանվեց մոտ հիսուն տարի: Երկարատև այդ խաղաղությունը, ինչպես և Հռոմեական կայսրության ու Պարթևական թագավորության միջև հաստատված բարեկամությունը համաշխարհային առևտրական հարաբերությունների վարգաքման վրա ունեցան, բնականաբար, խիստ բարենպաստ ազդեցություն:

¹ *Plin., Nat. hist., XII, 41.*

² *Norman H. Baynes, The Byzantine empire, London, 1925, էջ 307. E. Speck, Handelsgeschichte des Altertums, Bd. III, էջ 230.*

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ ներոն կայսեր (54—68 թ.) և Փլավյանների դինաստիայի ժամանակ (69—96 թ.) հռոմայեցիները տիրել էին Սև ծովի թե հյուսիսային և թե արևելյան առափնյա շրջաններին և հնարավորություն էին ստացել վերահսկողություն սահմանելու միջազգային առևտրի տարանցիկ ճանապարհի վրա, որը Տանայիսից Սև ծովի ափերով իջնում էր Հայաստան և այստեղից Մեդիայի վրայով գնում էր Բաբելոնիա և Միջին Ասիա:

Հռոմի իշխանության հաստատումը այս մագիստրալ ճանապարհագծի վրա, ինչպես և հռոմեական անընդմեջ օղակի անցկացումը Սև ծովի շուրջը, որը դառել էր հռոմեական ներքին ծովկայսրության համար ուներ, իհարկե, առևտրական-տնտեսական բացառիկ մեծ նշանակություն: Եվ միանգամայն հասկանալի է, որ հենց շնորհիվ ներոնի և երեք Փլավյանների տնտեսական հեռատես քաղաքականության, միջազգային առևտուրը և համաշխարհային հարաբերությունները հասան մեր թվականության առաջին դարի վերջերում դարգացման ամենաբարձր աստիճանի:

Հռոմեական արտաքին առևտրի ծաղկման շրջաններ էին առաջին և երկրորդ դարերը: Երրորդ դարում սկսված երկարատև ներքին խռովությունները և, մասնավանդ, երրորդ դարի երկրորդ կեսի դրամական ճգնաժամը մեծ հարված հասցրին Հռոմեական կայսրության տնտեսական կենցաղին և ղգալի չափով պատճառ եղան նաև արտաքին առևտրի քայքայման: Սակայն այդ ժամանակավոր կանգառում էր: Շուտով միջազգային առևտրական հարաբերությունները նորից վերակենդանացան Հռոմեական-Արևելյան կայսրության մեջ և այնուհետև հետզհետև մեծապես զարգացան բյուզանդական-սասանյան ժամանակաշրջանում:

Միջազգային առևտրական հաղորդակցությունը, ինչպես ասացինք, մեծ զարգացում էր ստացել նաև Արշակունյաց Հայաստանի միջով, որը իբրև տրանզիտային երկիր էր ծառայում փոխադրման համար չինական մետաքսի և մյուս թանկարժեք ապրանքների, որոնք Չինաստանից, Միջին Ասիայից և հյուսիսային Հնդկաստանից արտահանվում էին Արևմուտք:

Հայաստանի առևտրի մասին հռոմեական-պարթևական շրջանում, Արշակունյաց թագավորության հիմնադրումից մի փոքր առաջ, ամենահին տեղեկությունը գտնում ենք Ստրաբոնի մոտ: Նկարագրելով Կոմանա քաղաքը, իբրև Պոնտոսի կրոնական կարևոր կենտրոն, Ստրաբոնը, ի միջի այլոց, նշում է նրա առևտրական սերտ կապը Հայաստանի հետ:

«Կոմանան,— ասում է նա,— բազմամարդ քաղաք է և վաճառատեղի է Հայաստանից եկած ապրանքների»¹։

Հիմնվելով այս տեղեկության վրա և նկատի ունենալով հռոմեական ճանապարհացույցների անուղղակի ցուցումները՝ կարելի է հետևություն անել, որ մեր թվականության առաջին դարի սկզբներում ճանապարհն Արտաշատից դեպի Սև ծով անցնում էր Սատաղի և Կոմանայի վրայով։ Տրապիզոնը չէր կարող տրանզիտային առևտրում դեր կատարել Ստրաբոնի ժամանակ, որովհետև Սատաղից Տրապիզոն գնացող ճանապարհը հռոմայեցիներն անցկացրել էին Պոնտոսյան լեռնակույտի միջով առաջին դարի երկրորդ կեսում։ Հեռավոր-արևելյան առևտրի համար Տրապիզոնը հետզհետե նշանակություն էր ստացել սկսած, հավանորեն, երկրորդ դարից, երբ Հադրիանոս կայսեր (117—138 թ.) կարգադրությամբ այնտեղ կառուցել էին հարմար նավահանգիստ։

Միջազգային առևտրի զարգացման մասին այս կոզմետրում վկայում է և այն փաստը, որ Հռոմեական կայսրությունն Ասորիքի, Կապադովկիայի և Պոնտոսի համար կտրում էր արծաթ փողեր, որոնք իրենց կշռով հավասար էին Արշակունիների դրամներին։ Հետաքրքիր է նույնպես, որ հռոմեական տիրապետության առաջին դարերում՝ միջազգային առևտրական հարաբերությունների բուռն զարգացման ժամանակ՝ Պոնտոսում, ինչպես և Արշակունյաց Հայաստանում, նկատելի է կուլտուրական-տնտեսական վերելք. հենց այս ժամանակներում հյուսիսային շրջաններում հիմնվել էին նոր քաղաքներ, Փոքր Հայքում և Պոնտոսում՝ Նիկոպոլիսը, Նեոկեսարիան և Սեբաստիան, իսկ Հայաստանում՝ Վաղարշապատը և Մծուրնը։

Ինչպես մեր ուսումնասիրությունները պարզ կերպով ցույց են տվել, Հին Հայաստանի առևտրական նշանավոր քաղաքները՝ Արտաշատը, Երվանդաշատը, Զարեհավանը, Զարիշատը և Թեոդոսուպոլիսը գտնվել են կարավանների մեծ ճանապարհների մոտ։

Առևտրական ու ռազմական այգ հին ճանապարհների ուսումնասիրության համար միակ հիմնական աղբյուրն է հռոմեական հին քարտեզը, որն անվանվում է այժմ Tabula Peutingeriana այսինքն՝ «Պետինգերյան Տախտակներ»։

Ինչպես հայտնի է, այդ քարտեզը 16-րդ դարում գտել էր վիեննացի հումանիստ Կոնրադ Կելտսը և հանձնել Աուգսբուրգի գիտնական Պետինգերին, որի անունով և կոչվում է «Պետինգերյան»։

¹ Տե՛ս Strabo, XII, 3, 36 (559).

Պետք է սակայն մատնանշել, որ գրավոր այս հուշարձանը, որն անվանվում է նաև «հռոմեական աշխարհաքարտեզ», իրապես, ո՛չ թե քարտեզ է այժմյան իմաստով, այլ հին աշխարհի ճանապարհների մանրամասն մի նկարագրութուն է և հատուկ մի ուղեցույց, որի վրա նշանակված են առանձին գծերով ու նկարներով Բրիտանիայի, Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի հաղորդակցության հին ճանապարհները, այդ ճանապարհների վրա գտնվող քաղաքներն ու կայարանները, և միաժամանակ — և այդ առանձնապես կարևոր է — նաև տարածութունները յուրաքանչյուր կայարանից մինչև մյուս կայարանը, որոնք ցույց են տրված, գլխավորապես, հռոմեական մոդուլներով, իսկ երբեմն նաև այլ չափերով:

Քարտեզի վրայի նկարներից, ինչպես մատնանշել է Կոնրադ Միլլերը¹, պարզ երևում է, որ նրա հորինման ժամանակ Հռոմը, Կոստանդնուպոլիսը և Անտիոքը եղել են միաժամանակ կայսերական գահանիստ քաղաքներ, իսկ այս, անշուշտ, ուշագրության արժանի ու խիստ կարևոր մի ապացույց է, որ քարտեզը կազմված պիտի լիներ չորրորդ դարում՝ Կոստանդիանոս Մեծից (324—337 թ.) հետո և Թեոդոսիոս Մեծից (370—395 թ.) առաջ: Քննության առնելով քարտեզի նաև մյուս մանրամասնութունները՝ Կ. Միլլերը նրա հորինման ժամանակը ենթադրում է չորրորդ դարի վաթսուհինական թվականների սկզբներին:

Պետինդերյան քարտեզում նշանակված են Արշակունյաց Հայաստանի հինգ մեծ ճանապարհները, որոնց միավորման ու հանդիպման կետը եղել է Արտաշատ քաղաքը: Գլխավոր այդ հինգ ճանապարհներն են՝

1. Արտաշատ—Սատաղ, 2. Արտաշատ—Տիգրանակերտ, 3. Արտաշատ—Սեբաստոպոլիս, 4. Արտաշատ—Համադան և 5. Արտաշատ—[Արմաստիկա]:

Այս ճանապարհներից հինգերորդը մանրամասն քննված է Մարկվարտի աշխատության մեջ, որը լույս էր տեսել Վիեննայում 1928 թվին²; իսկ առաջին չորս ճանապարհները քննության են առնված և որոշված աշխարհագրական վերոհիշյալ իմ մեծ աշխատության մեջ³:

¹ K. Miller, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916. էջ XXIX—XXXVI.

² S. h. u. Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica, Wien, 1928, համեմատե՝ նաև «Հանդէս Ամսօրեայ», 1927, № 11—12, էջ 826—866.

³ Մանեղյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինդերյան քարտեզի, Երևան, 1936:

1. Արտաշատ—Սատաղ։— Արտաշատից այս դժի ուղղությունը որոշվում է Փառախոսի (Paracata, այժմյան Բուլաղ-բաշ), Ձողկերտ-Յուլակերտի (*Zolocerta, Կարվանսարայի ավերակների հյուսիսակողմում) վրայով և Կարվանսարայի կամ Կուլջախի լեռնանցքով ու Հառիճի (Hariza, այժմյան Արուճ) մոտով դեպի Բագավան (*Bagauna, այժմյան Ուլքիխս) ու այնուհետև Հայկական Պար կամ Աղրի-Ղաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով և հաղդայի (Chadas, այժմյան հաստուր, հազդար), Արամանայի (Armanas) և Անտաքի (Andaga կամ Andacas) վրայով մինչև այժմյան Քեոփրիքեոյ (Adconfluentes) և ապա հաղտոյառիճի (*Chalchdiara, այժմյան Գաղտառիճ), Sinara-յի և Lucus Basaro-յի վրայով այժմյան Սատաղ (Satala)։

2. Արտաշատ—Տիգրանակերտ։—Արտաշատից Տիգրանակերտ գնացող այս ճանապարհն իջնում էր նախորդ ուղեգծի կայարաններով և Կարվանսարայի կամ Կուլջախի լեռնանցքով Բագավան և այնտեղից թեքվում էր դեպի հարավ։ Բագավանից ճանապարհը գնում էր Տիգրանակերտ Դիդիմայի (Didyma, այժմյան Դիդեմ գյուղն Արածանի գետի ձախ ավի մոտ), Արաքիայի (Arachia, համեմատե՛ Archene=Հարթ), Ծումբի (*Tsumbo), Եղեգականի (*Elegacana), Դոնեվանքի (Dagnevana) ու Բաստավանի (Vastauna կամ Bastavena, այժմյան Բոստաքենդ) վրայով մինչև այժմյան Մշո դաշտը և այստեղից Պատրանսավանի (Patransana), այժմյան Կիլդիզի (*Cyldiza) և Zônigart — «Զինկերտ»-ի (Zanserio կամ Zancerion) վրայով հասնում էր Տիգրանակերտ։

3. Արտաշատ—Սեբաստոպոլիս։— Հյուսիսային այս ճանապարհն Արտաշատից գնում էր Սեբաստոպոլիս Աշտարակի (Strangira կամ Stranguria), այժմյան Կոնդախսազի (Condeso), Դանլիճայի (*Canlita, այժմյան Ղանլիճա), այժմյան Փոգայի (Pagas), Աբուլի (Apulum) ու Խոսպիայի (Caspiae) վրայով դեպի Մտկուարի—Կուրի գետանցքը (Ad *Metcurium) և այստեղից այժմյան Ախալցխայի, Աբասթումանի վրայով ու Զեգառի լեռնանցքով դեպի Ռիոն գետը և այնուհետև կամ դեպի Սեբաստոպոլիս—Փոթի և կամ դեպի Սեբաստոպոլիս—Իսկուրիա։

4. Արտաշատ—Խոյ—Պարեսակա։ Այս ճանապարհը, ինչպես պարզ երևում է Պետինգերյան քարտեզի նկարից, Արտաշատից դեպի Պարսկաստան էր գնում հին Կոգովիտ գավառի

միջով և հին Որտսպուի (Catispi, հավանական է ուղղել *Ortispi կամ *Ortispu), Արտագի (Anteba, հավանորեն պետք է ուղղել *Artaza) և Յնուարսակ-ի (Nasabi) վրայով այժմյան Խոյ (Gobdi կամ Gobdie) և այստեղից Տարսվիչի (Trispeda, Tarspedo, այժմյան Տասվիչ, Տասուլ կամ Տերսուլ) և Պարեսակայի (Peresaca, հավանորեն՝ Պասք) վրայով, որը գտնվում էր այժմյան Աջի-շայ գետի աջ կողմում, դեպի հին Եկբատանա (Ecbatanis, այժմյան Համադան):

5. Արտաշատ—[Արմաստիկա].— Այս ճանապարհագծի ուղղության մասին նոր լուսաբանություն է տվել, ինչպես ասացինք, Մարկվարտը: Բաղդատելով իրար հետ Պետինգերյան քարտեզի և անանուն Ռավեննացու աշխարհագրության վկայությունները՝ Մարկվարտը հանգել է այն եզրակացության, որ հռոմեական քարտեզի մեջ նշված անանուն մեծ քաղաքն Իբերիայի գլխավոր քաղաք Արմաստիկան կամ Արմոզիկեն է: Շրջանային այս ճանապարհը նա մատնացույց է անում Արտաշատի հյուսիսակողմում՝ Սևանա լճի և Կուր գետի ավազանի միջև: Ծանապարհի ուղղությունը նա ենթադրում է այժմյան Դիլիջանի վրայով և Աղստե դետի երկարությամբ մինչև Ղաղախ ու այստեղից դեպի Տփղիս և ապա Դեբեդ գետի երկարությամբ և այժմյան Կիրովականի վրայով ու Դիլիջանի շրջանով նորից դեպի Արտաշատ:

Այս մագիստրալ ճանապարհներով, ինչպես ցույց եմ տվել իմ աշխատություններում կատարվել են ո՛չ միայն միջազգային առևտրական հարաբերությունները և կարավանների շարժումները, այլև հայկական, հռոմեական, պարթևական և սասանյան զորքերի տեղաշարժումները: Պետք է սակայն ասել, որ պատերազմող զորքերի հարձակման ու նահանջի հին ճանապարհները, որոնք անորոշ ու անցողակի կերպով հիշված են մատենագրական հայ և օտար երկերում, մեծ մասամբ, սխալ էին լուսաբանվել պատմագիտական երկերում:

Արշակունիների հին մայրաքաղաք Արտաշատում, ինչպես երևում է Պետինգերյան քարտեզի վկայություններից, խաչաձևվում էին առևտրական ճանապարհները և նա, իբրև հանգուցային կետ, ինչպես վկայում է Հուստինիանոսի օրենսդրքի 408/409 թվ. կայսերական էդիկտը, եղել է միջազգային առևտրի ու փոխանակության կայան ու կենտրոն¹: էդիկտի բովանդակության քննու-

¹ Cod. Justin., IV, 63. 4.

թյունից կարելի է հետևեցնել, որ համաձայնությունն այդ մասին Սասանյան Պարսկաստանի հետ կայացել էր, հավանորեն, 387 թվի դաշնագրությամբ՝ Հայաստանի բաժանումից հետո¹։ Ուշագրավ այս փաստը, որ հենց Հայաստանի բաժանումից անմիջապես հետո Արտաշատը ճանաչված է եղել իբրև միջազգային առևտրի գլխավոր վայրերից մեկը՝ կարևոր մի ակնարկ է, որ նա նույն միջազգային նշանակությունն ունեցած պիտի լիներ նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ։

Իբրև հատուկ մի վայր, ուր թույլ էր տրված առևտուր անել ճրկու կողմերի վաճառականներին, Արտաշատը, իսկ հետո Դվինը, բնականաբար, ստացած պիտի լինեին միջազգային կենտրոնների բնույթի։

Բյուզանդական կայսրության կողմից միջազգային այս առևտրի վրա, որը բացի Արտաշատից տեղի էր ունենում նաև հռոմեական Կալլինիկոնում և Պարսից իշխանության տակ գտնվող Մծբինում, հսկողություն ունեին հատուկ պաշտոնյաներ, որ կոչվում էին *comites commerciorum*²։ Մենանդրի պատմությունից հայտնի է նույնպես, որ առևտրական հաղորդակցության այս վայրերն անվանվել են *ἄσκησις*³, այսինքն՝ «տասնորդարաններ»։ Կ. Գյուտերբոքը հունարեն տյա բառից հետևեցնում է, որ

«եթևու պետությունների համար էլ որոշված էր ներմուծության մաքսը վաճառքին արժեքին տասը առ հարյուրը»³։

Առևտրական փոխանակության սահմանումը որոշ կետերում միանգամայն հասկանալի է, որովհետև հին այս ժամանակներում երթևեկության ազատություն այժմյան իմաստով գոյություն չուներ։ Հռոմեական ու, անշուշտ, նաև պարսկական օրենքների համաձայն՝ ազատ մուտքը մի պետությունից մյուսը խստիվ արգելված էր. ուստի և Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության վաճառականները չէին կարող գնալ և իրենց ապրանքները տանել Կոստանդնուպոլիս կամ Տիգրան։ Նրանք իրար հետ պետք է հարաբերություն ունենային և առևտուր անեին միայն այն քաղաքներում, որոնք որոշված էին հատուկ դաշնագրերով։

Չնայած միջազգային առևտրի կարևոր նշանակությանը Արշակունյաց Հայաստանի տնտեսական կյանքում՝ տարօրինակ է խիստ, որ հայ մատենագրական աղբյուրները կատարելապես լուռ են ու

¹ Տե՛ս Կ. Գյուտերբոք, Բյուզանդիոն և Պարսկաստան, Թարգմ. 2. Համբարյանի, Վիեննա, 1911, էջ 96—98։

² Տե՛ս Cod. Just., IV, 63, 6.

³ Գյուտերբոք, Բյուզանդիոն և Պարսկաստան, էջ 102։

մոնչը և չունեն անգամ աղոտ վկայություններ այդ առևտրի, Հայաստանի քաղաքների ներքին կացության և նրանց առևտրական կամ արհեստագործ բնակչության մասին:

Ուշադրության արժանի է նաև, որ առևտրականները և արհեստավորներն առանձնապես շեն մատնանշվում նաև աղբյուրների այն վկայություններում, որոնց մեջ հիշատակված են նախարարական Հայաստանի մյուս դասերը և համայն բնակչությունը:

Այդ պարզ երևում է, օրինակ, հետևյալ վկայություններից.

1. Ագաթանգեղոս, ԺԲ, էջ 73 (Թիֆլիս, 1914)¹

«Տրդատ արքայ Հայոց Մեծաց, առ մեծամեծս և առ իշխանն և առ նախարարս և առ գործակալս և առ այլ մարդիկդ, որ ընդ իմով իշխանութեան էք, յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս, յագարակս, առ ազատս և առ շինականս, միանգամայն իսկ առ ամենեւեան, ողջոյն»:

2. Փապստոս, V, գլ. Լ, էջ 233 (Վենետիկ, 1889)

«Եւ սգային [զՊապ] ամենայն ազատք և շինականք ծագէ ի ծագ ամենայն սահմանաց երկրին. Հայոց, ազատք և շինականք ամենայն բնակիչք տանն Թորգոմայ, հայ լեզուն առհասարակ»:

3. Նույնը, III, գլ. ԻԱ, էջ 54

«Ապա առաւել ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին. նախարարք մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրադրչուք, դատաւորք, պետք, իշխանք, բայց ի զօրավարացն, այլ և ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն»:

Խրիստոնեանի ասելով՝ քաղաքացիներն և արհեստավորներն աղբյուրների մեջ շեն հիշատակվում առանձին նաև Սասանյան Պարսկաստանում, այլ նրանք և երկրագործները միացած են միշտ այս վերջին դասի մեջ, որ անվանվում է *vâstryôshân*¹:

Նույնը մենք նկատում ենք հայկական ֆեոդալիզմի հնագույն այս շրջանում. այստեղ ևս, ինչպես տեսանք, քաղաքաբնակ հասարակ ժողովուրդը և արհեստավորները «շինական»-ների հետ միասին կազմում էին «ռամիկ» դասը:

«Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» մեր աշխատության մեջ մատնանշել էինք, որ Տիգրան Մեծի, ինչպես և Արշակունյաց Թագավորության ժամանակ, նաև, հավանորեն, մարզպանության շրջանում, Հին Հայաստանի առևտրական կյանքում ղեկա-

¹ Տե՛ս Christensen, L'empire des Sassanides, էջ 19:

վարող դեր էին կատարում ո՛չ թե իրենք՝ հայերը, այլ սեմական գաղթականությունը, գլխավորապես հրեաները և ասորիները:

Թե որքան մեծ է եղել այդ գաղթականության առևտրական դերը Հին Հայաստանում՝ այդ երևում է, ի միջի այլոց, զրաբար լեզվի բառապաշարից, որի մեջ ամենասովորական տերմինները, որոնք կապ ունեն վաճառականության հետ, ինչպես՝ «գաղութ», «գումար», «խանութ», «կշիռ», «հաշիվ», «շուկա» են՝ փոխառություններ են ասորերենից¹:

Սեմական այդ գաղթականության մասին, ինչպես տեսանք, ուղղակի ցուցումներ ունեն Փավստոսը և Խորենացին, որոնք հիշատակում են նրանց գաղթեցումը Հայաստան Տիգրան Մեծի արշավանքների ժամանակ, նաև նկարագրում են նրանց գերեվարությունը և բնակեցումը Պարսկաստանում Շապուհ Բ-ի ժամանակ՝ 368—369 թվականների պարսկական արշավանքներից հետո:

Այս գաղթական բնակչության իրավական դրության մասին Հայաստանում մատենագրական աղբյուրները, ղժբախտաբար, չեն տալիս նույնիսկ աղոտ տեղեկություններ: Կարելի է միայն ենթադրել, որ կրոնական տեսակետից նրանք պարել են առանձնացած և ունեցել են, ըստ երևույթին, իրենց հատուկ աղոթարաններ:

«Գիրք թղթոց»-ի վկայություններից հայտնի է, օրինակ, որ վեցերորդ դարում քաղաքաբնակ գաղութների բնակչության մի մասը կազմել են նեստորականները, որոնք ունեցել են իրենց սեփական եպիսկոպոսը²:

Օտարազգի բնակիչների մեծ թիվը հայկական քաղաքներում և նրանց գերիշխող դերն ուշագրության արժանի մի փաստ են, որով բացատրվում է ըստ իս հայ մատենագիրների անհասկանալի լուծությունը Հին Հայաստանի առևտրի ու վաճառականության մասին:

Ըստ երևույթին, այդ օտար գաղութները կողմնակի մի զանգված էին Հին Հայաստանի ֆեոդալական կյանքում և ձևականորեն չէին համարվում կարևոր ու անհրաժեշտ տարր նախարարական կազմակերպության: Հավանական է, իհարկե, որ իրենք՝ հայերը ևս որոշ դեր կատարում էին առևտրի ու վաճառականության մեջ, սակայն հնագույն այս շրջանում, ըստ երևույթին, դեռևս չէր առաջացել առանձնապես շերտավորված կամ զորեղացած հայ առևտրական այն դասը, որ հիշատակվում է մատենագրական աղբյուրներում Բագրատունյաց շրջանում:

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 60:

² Տե՛ս «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 70:

խոսելով «շինական» դասի մասին՝ վերև մենք շեշտել էինք, որ պատմական այս շրջանում գերակշռող էր Հին Հայաստանում բնական տնտեսության դերը:

Արդ՝ ինչպե՞ս հասկանալ այդ: Կարելի՞ է արդյոք դրանից հետևել, որ առևտուրը և փողային շրջանառությունը չեն ազդել և չեն անդրադարձել նույն շրջանի տնտեսական կյանքի վրա:

Նման ենթադրությունները կլինեին, իմ կարծիքով, ավելի քան անհավանական:

Ժիշտ է, միջադրացին տարանցիկ առևտուրը կարող էր և չունենալ խոր և անմիջական ազդեցություն դուռնական տնտեսության վրա, սակայն ներքին առևտուրը, որ բավական զարգացած է եղել այս շրջանում, կարևոր մի ազդակ էր, որ որոշ չափով խախտում էր բնական տնտեսության հիմքերը և նպաստում դրամական շրջանառության ծավալման անգամ «շինական» տնտեսություններում:

«Շինական»-ները, ինչպես հայտնի է Շահապիվանի ժողովրդականոններից, վճարելու էին դրամական տուգանքներ. օրինակ՝ պոռնիկ «շինական»-ը՝ 100 դրամ, ամուլ կնոջ արձակող կամ աղջիկ առևանգող «շինական»-ը՝ 600 դրամ ևն:

Այս տուգանքները, որ գոյություն ունեին Շահապիվանի 443 թվի ժողովից հետո՝ ավելի քան հավանական է, որ գոյություն ունեցած պիտի լինեին նաև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ: Դրամական այդ վճարումները ցույց են տալիս, որ Հայաստանը հին այս ժամանակներում իր տնտեսական զարգացման ու դրամական շրջանառության տեսակետից գտնվել է համեմատաբար բարձր աստիճանի վրա:

Ընդունելով բնական տնտեսության գերիշխող նշանակությունը Հին Հայաստանում, չպետք է, ուրեմն, աչքաթող անել, որ այդ տնտեսության կողքին աճում էին և զարգանում դրամական շրջանառության ու դրամական փոխանակության նոր ձևերը: Իսկ տնտեսական այդ նոր ձևերն անուղղակի ապացույցներ են ներքին շուկաների գոյության, որտեղ «շինական»-ները կարող էին վաճառել իրենց տնտեսության որոշ արտադրանքները:

Ինչպես և միջնադարյան Եվրոպայում, Հին Հայաստանում ևս այդ փոխանակությունը տեղի էր ունենում, գլխավորապես, ֆեոդալական շրջանների կենտրոնավայրերում, որոնք դժվարամատչելի բերդեր էին ու ամրություններ և պատերազմի ժամանակ ծառայում էին իբրև պատսպարան շրջակա բնակչության համար:

Ենթադրում են նույնպես, որ հենց իրենք՝ առևտրական հին քաղաքներն առաջ էին եկել նախկին բերդերի ու ամրացած տեղերի

մոտ, որոնք բնակավայրեր էին ազգեցիկ մեծավորների: Ուշագրավ է այդ տեսակետից, որ հին հայերենում «քաղաք» բառի սկզբնական նշանակությունն է՝ «պատնէշ, ամրութիւն»:

Նրա այդ նշանակությունը համապատասխանում է ռուսերեն городище բառին, ինչպես այդ պարզ երևում է հետևյալ վկայություններից.

1. Նղիշե, V, էջ 184 (Վենետիկ, 1864)՝

«Եվ գավառում այնտեղ կանգ առնելով՝ նա [Պարսից զորագլուխը] բանակ դրեց, փոս փորեց, պատնէշ կանգնեցրեց, ցցապատեր շինեց և ամեն պատրաստությամբ ամրացրեց իբրև քաղաք»:

[«Եւ անդէն ի գաւառին զտեղի առեալ նորա՝ բանակ բուրէր, փոս հատանէր, պատնէշ կանգնէր, շերտաւոր փակէր, ամրացուցանէր իբրև զքաղաք ամենայն պատրաստութեամբ»]:

2. Փավստոս, V, գլ. 17, էջ 241 (Վենետիկ 1889)՝

«Նա [Մուշեղը] խորհրդակցում էր Հռոմաց իշխանների հետ և նրանց միջոցով նաև կայսեր հետ, թե անհրաժեշտ է շինել Հայոց երկրում, ամեն մի գավառում, ամուր պարիսպներով շրջապատված քաղաքներ՝ յուրաքանչյուր գավառի մեջ կամ մի մի քաղաք, կամ երկ-երկու, և հարկավոր է դրանց հաստատել Հայոց ամբողջ երկրում, իբրև զորանիստ կայաններ»:

[«Խորհէր ևս [Մուշեղ] ընդ իշխանսն Յռոմաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց, ի մի մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարսպաւորս զօրանիստ հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց»]:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, դիտական այն նորագույն տեսությունը, որ քաղաքների ծագումը բացատրում է ավաններից, որոնք գտնվել են բերդերի, ամրոցների, բուրգերի և այլ ամրությունների շուրջը, կատարելապես հաստատվում է նաև հայկական աղբյուրների տվյալներով:

Լուսաբանել պատմական այս շրջանի ներքին առևտրի վերաբերյալ մանրամասնությունները, դժբախտաբար, հնարավոր չէ՝ աղբյուրների ու նյութերի աղքատության պատճառով: Նույնը պետք է ասել նաև արտաքին առևտրի մասին:

Կողմնակի մի քանի ցուցումներից կարելի է միայն կռահել, որ Հին Հայաստանը, որի միջով անցնում էր միջազգային առևտրի հյուսիսային գիծը և որի մայրաքաղաքը այդ առևտրի կենտրոնա-

վայրն էր, հավանորեն, ինքը ևս արտահանել է արտաքին շուկաներն իր տնտեսության նաև սեփական արտադրանքները:

Գ. Խալաթյանցի կարծիքով՝ արտահանության գլխավոր առարկաներն էին Հայաստանից. «ծիր, ջորիններ, մետաղներ, ներկեր (գլխավորապես՝ այսպես կոչված «հայկական ներկը» — սանդղիկ, որ նման էր ծիրանի ներկի), հացահատիկներ, գինի, յուղեր, նմանապես զանազան տեղական բանվածքներ»¹: Դժբախտաբար, Խալաթյանցի այս ամփոփումը խիստ վիճելի է, որովհետև նրա ենթադրություններն արտահանության մի քանի առարկաների նկատմամբ հիմնավորված չեն և չեն հաստատվում աղբյուրների վկայություններով:

Ինչպես ցույց ենք տվել մեր աշխատությունների մեջ, որոշ տեղեկություններ Հայաստանի արտաքին ապրանքափոխանակման մասին տալիս են, գլխավորապես, արաբական աղբյուրները, իսկ հնագույն մատենագիրները միջանկյալ կերպով միայն հիշատակում են երբեմն այն հազվագյուտ առարկաները, որոնք արտահանվել են Հայաստանից:

Պլինիոսը, օրինակ, իր «Բնական պատմության» մեջ հիշում է Հայաստանի հետևյալ բույսերը, ներկերը և քարերը՝ adamantis բույսը, laser՝ որ հյութն էր laserpitium-ի, որը բուսնում էր Պարսկաստանում, Մեդիայում և Հայաստանում և, իբրև բժշկական բույս՝ արտահանվում էր Հռոմ. Հայաստանում պատրաստվող մի ներկ, որը նկարիչներն անվանում էին orobitis. Հայաստանից ստացվող մի քար, որ կոչվում էր armenium և ներկում ոսկերորակի (chrysocolla-ի) նման. alumen շիպ և սրոցաքարեր²:

Բժիշկ Դիոսկորիդը, որ ապրում էր առաջին դարում Քրիստոսից հետո, հաղորդում է, որ «ամենալավ amomum-ը (համեմը) համարվում է հայկականը»³, իսկ Թեսալոնիկեի մետրոպոլիտ Նվստաթիոսը, որն օգտվել է հին աղբյուրներից, վկայում է, որ հայերի մոտ արդյունահանվում էին քարեր, որոնցով փորագրում և պատրաստում էին կնիքներ⁴:

¹ Г. Халатьянц, Очерк истории Армении, М., 1910, էջ 170, նաև Брюсов В. Летопись исторических судеб армянского народа, М., 1918, էջ 32.

² С. Plinii Secundi, Naturalis historiae, XIX, 15,2. XXIV, 102,2. XXXIII, 27, 1. XXXV, 28, 1 և 52,2. XXXVI, 47,1. տե՛ս հրատ. Littré, t. I—II, Paris, 1883:

³ Տե՛ս Датышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, I, СПб., 1890, էջ 307.

⁴ Նույնը, էջ 205:

Բժշկական բույսերի և «որդան կարմիր» ներկի մասին, որ վաճառվում էին և թերևս նաև արտահանվում, տալիս է մի քանի տեղեկություններ Ղազար Փարպեցին:

1. Ղազար Փարպեցի, I, գլ. է, էջ 9 (Տփղիս, 1904)՝

«Այնտեղ [Այրարատյան գավառում] գտնվում են նաև զանազան տեսակ բույսերի արմատներ օգտակար դեղերի պետքերի համար, որ ճարտարագետ, տեղյակ ու հմուտ բժիշկների պատրաստուկներ են՝ արագ բուժող ու ցավերն ամոքող սպեղանիներ, և կամ իբրև խմելիք՝ բուժում են երկարատև հիվանդությունները»:

[«Այն գտանին և ազգի ազգի արմատք բուսոց ի պէտս օգտակարութեան դեղոց, ըստ ճարտարագէտ ձանաչողութեան ստուգահմուտ բժշկացն յօրինուածոցն, երազահաս արտահանած սպեղանիք, և կամ արբամբ յերկարելոցն ի ցաւս ստահացուցանեն առողջութիւն»]:

2. Նույնը, I, գլ. է, էջ 10՝

«Նաև եղեգնյա բույսերի արմատներ ամենաբաղձալի Այրարատյան դաշտը սնուցանում է իր մեջ ո՛չ իզուր, այլ նրանցից առաջանում են որդեր կարմիր տեսք ունեցող դունավոր զարդարանքի համար, որ շահասեր մարդկանց օգուտ է տալիս և շքեղութուն»:

[«Նաև զարմատս եղէգնասեր բուսոցն ոչ ընդունայն սնուցանէ յինքեան ամենաբաղձ դաշտն Այրարատոյ, այլ և ի նմանէ ծնեալ որդունս, ի զարդ կարմրատեսիլ գունոց, ընծայէ օգտասիրացն շահս և շքեղութիւնս»]:

Բացի օտար աղբյուրների և Փարպեցու մոտ հիշատակված ներկերից, բժշկական բույսերից և քարերից՝ հավանական է նույնպես, որ Հայաստանից արտահանվել են ձիեր, ջորիներ, գինիներ ո՛չ միայն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում¹, այլև հետագա դարերում:

Կասկածելի է սակայն և անապացույց հացահատիկների և յուղերի արտահանումը Հայաստանից, որ մատնացույց է արված հալաթյանցի և Բրյուսովի մոտ:

Հնարավոր է, իհարկե, և ավելի քան հավանական, որ Հայաստանից դուրս են տարվել և վաճառվել, բացի վերոհիշյալ առարկաներից, նաև երկրի տնտեսության ավելի էական ու կարևոր արտա-

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 10—12:

դրանքները, սակայն այդ մասին մատենագրական աղբյուրների մեջ չկան փաստական տեղեկություններ:

Համառոտ մեր այս դիտողությունները, որ հիմնված են աղբյուրների պատահական ու կցկտուր տեղեկությունների վրա, թեև չեն տալիս պարզ և լրիվ պատկերը Հին Հայաստանի ներքին և արտաքին առևտրի, սակայն, այնուամենայնիվ, նրանք հաստատում են այդ առևտրի կարևոր նշանակությունը Հայաստանի տնտեսական կյանքում և բացատրում փողային շրջանառության այն լայն տարածումը պատմական այս շրջանում, որ մենք մատնանշել էինք:

Միանգամայն անբավարար են մատենագրական աղբյուր ու սլատահական վկայությունները նաև Արշակունյաց Հայաստանի արհեստավորության մասին:

Անհրաժեշտ է նախ մատնանշել, որ հին հայերենում արհեստ և արվեստ բառերն իրարից չէին տարբերվում: Թե արհեստով և թե արվեստով պարապողներին անվանում էին «արուեստաւոր», սակայն, երբ մատնանշում էին արհեստների հատուկ բնույթը՝ այս վերջիններն անվանվում էին երբեմն «ձեռական արհեստք» կամ «անբան արհեստք», իսկ արհեստավորները՝ նաև «արուեստաւոր գործաւոր» կամ «արուեստագործ»:

Բացի սովորական արհեստներից, Հին Հայաստանում, ինչպես և Աղվանքում, զարգացած է եղել նաև մետաղագործությունը՝ «գիտութիւն ոսկեծնութեան և արծաթահանութեան և երկաթահանութեան և պղնձագործութեան»՝ որի մասին ունեն ուշագրավ վկայություններ Ղազար Փարպեցին և Մովսես Կաղանկատվացին¹:

Նիկ. Մառի կարծիքով, թե հին հայերը և թե կովկասյան մյուս ժողովուրդները կուլտուրական իրենց կյանքի որոշ կողմերը, ի միջի այլոց, նաև մետաղագործությունը՝ ժառանգել էին հարեթական բնիկներից, որոնց մոտ մետաղագործության արհեստները զարգացած էին դեռ հնագույն շրջանում²: Մառը ենթադրում է բացի այդ, որ արհեստներով և նյութական կուլտուրայի առարկաների զանազան տեսակ արտադրություններով զբաղվել են տարբեր ցեղեր և այդ որոշ տեղերում պահպանվել է մինչև մեր օրերը³: Նա ընդունում է նույնպես արհեստագործության ժառանգական լինելը, արհեստակցական եղբայրությունների գոյությունը և ընտրական

¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի. *I*, գլ. է. էջ 10, և Մովսես Կաղանկատվացի, *հրատ. Մ. էմինի, Մոսկվա, 1860, II* գլ. ԺԶ, էջ 131:

² Տե՛ս *Н. Марр*, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, էջ 30:

³ Նույնը, էջ 16:

սկզբունքների կիրառումն այս կազմակերպություններում, որոնք հետագայում վերածվել են համաքարությունների¹։

Մառի այս ենթադրությունները հնարավոր ու հավանական կռահումներ են, որ կարոտ են սակայն վերահաստատման փաստական վկայությունների օգնությամբ։

Որ տնայնագործական արհեստները լայն կերպով տարածված են եղել ո՛չ միայն «շինական»-ների, այլև ազնվականների ընտանիքներում՝ այդ երևում է Եղիշեի հետևյալ վկայությունից։

«Իսկ կալանավորների կանայք,— ասում է Եղիշեն,— հո-
ժարաբար ղսպեցին իրենց մարմնավոր ցանկությունները և
հաղորդակից եղան սուրբ կալանավորների շարչարանքներին.
իրենց կյանքում նմանվեցին մահացած քաջ նահատակներին
և հեռվից մխիթարող վարդապետներ գառան բանտարկյալնե-
րին։ Աշխատեցին և կերակրվեցին իրենց մատներով և այն
ռոճիկը, որ նրանց նշանակված էր արքունիքից, ամեն տարի
թոշակ էին դարձնում և տալիս էին, որ տանեն նրանց մխիթա-
րելու համար»։

[«Իսկ կանայք կապելոցն կամօք կապեցին զմարմնաւոր
ցանկութիւնս, և եղեն կցորդ շարչարանաց սուրբ կապելոցն. ի
կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ, և ի
հեռաստանէ եղեն վարդապետք մխիթարիչք բանդարգելեացն։
Մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան, և ղկար-
գեալ ռոճիկ նոցա յարքունուստ՝ ամ յամէ թոշակ առնէին և
տային տանել նոցա ի մխիթարութիւն»]²։

Արհեստների վերաբերյալ հմտությունը՝ որպես ասորուստի
հայթայթման միջոց՝ մատնանշված է նաև Ագաթանգեղոսի Պատ-
մության մեջ։

«Այն ժամանակ,—վկայում է Ագաթանգեղոսը,— նրանք
[Գայանեն ընկերուհիների հետ] եկան հասան Հայոց երկիրը՝
Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, որ անվանում
են նաև Նորաքաղաք, Հայոց թագավորների նստավայրը։
Այնուհետև, երբ նրանք եկան՝ մտան այգեստանի խաղող
կոխելու տեղը, որ շինված էր հյուսիս-արևելյան կողմում. և
նրանք կերակրվում էին, ծախելով քաղաքում իրենց ունեց-
վածքը. իրենց հետ ուրիշ որևէ ծախսելու փող չունեին՝ բայց
միայն մեկը նրանցից գիտեր ապակեգործության արհեստը և

¹ Նույնը, էջ 17։

² Եղիշե, Ը, էջ 359։

ապակեղեն ուլունքներ պատրաստելով՝ տալիս էր իրրե վճար սնունդի՝ իրրե ամենօրյա ուտելիքի օրածախք»:

«Յայնմ ժամանակի գային հասանէին յերկիրն Հայոց, յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, զոր և Նորաքաղաքն կոչեն, ի նիստս թագաւորացն Հայոց: Այնուհետեւ եկեալ մտանէին ի հնձանայարկս այդեստանուն, որ կան շինեալ ի հրախոյ յարեւից կուսէ. և կերակրէին ընչիւք իւրեանց ի վաճառաց քաղաքին. և ոչ ինչ ալ ինչ դոյր թոշակ ընդ նոսա դոր ունէին, բայց մի ոմն ի նոցանէ ունէր արուեստ ապակագործութեան առնել ուլունս ապակեղէնս, և տալ գինս ընդ կերակրոյ աւուրն պարենի ռոճկի»¹:

Մենք տեսանք, որ Հին Հայաստանի քաղաքների բնակչության մի ստվար մասը կազմում էին օտարազգի գաղթականները: Ինչպե՞ս մեր աշխատությունների մեջ մատնացույց ենք արել՝ հելլենիստական քաղաքների բնակչության գաղթեցումը Հայաստան տեղի էլ: ունենում Հայաստանի հելլենականացման ու կուլտուրական զարգացման նպատակով²: Տեղահանված նոր բնակչությունը ոչ միայն նպաստել էր առևտրի բարգավաճմանը, այլև արհեստների ու արդյունագործության:

Ավելի քան հավանական է, որ Հին Հայաստանի քաղաքաբնակ օտարազգիների մի խոշոր մասը բաղկացած պիտի լիներ որակյալ արհեստավորներից:

Ընդունելով, որ առևտուրը և արհեստները բավականաչափ զարգացած են եղել Արշակունյաց Հայաստանի քաղաքներում՝ չպետք է սակայն գերազնահատել քաղաքների նշանակությունը պատմական այս շրջանում և վերագրել նրանց տնտեսական ու քաղաքական այն մեծ դերը, որ ունեին Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքներն ու ժամանակագրորդները:

Օտարազգի գաղութները քաղաքներում չունեին, բնականաբար, այն սոցիալական կշիռն ու նշանակությունը, որ հետագայում Բագրատունյաց ժամանակ սկսել էր հետզհետեւ ձեռք բերել բնիկ հայկական բուրժուազիան: Բացի այդ, պատմական այս շրջանի քաղաքները՝ անգամ Արտաշատը, որ միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն էր, չէին կորցրել իրենց գյուղական և երկրագործական բնույթը և նրանց բնակչության մի ստվար մասը շարունակում էր զբաղվել երկրագործությամբ:

¹ Ագաթանգեղոս, Բիթլիս, 1914, գլ. ԺԳ, էջ 84.

² Տե՛ս Ն. Մաճեղյան, Տիգրան Բ և Հոռմ, Երևան, 1940, էջ 62 և ուրիշներ:

Քաղաքների բնակչության իրավական դրության մասին մատենագրական հնագույն աղբյուրները չեն տալիս և ոչ մի տեղեկութիւն. միայն հետագա պատմիչների վկայութիւններից կարելի է կռահել, որ քաղաքացիներն ունեցել են ինչ-որ արտոնութիւններ. որոնք մնում են սակայն մութ ու անորոշ:

Խոսելով Վաղարշակ թագավորի սահմանած կարգերի մասին՝ Խորենացին ակնարկում է, որ քաղաքացիներն իրենց սոցիալական դրությամբ ավելի բարձր են դասված եղել, քան գեղջուկները:

«Հրաման է տալիս [Վաղարշակը],—ասում է Խորենացին,— որ քաղաքացի մարդիկ ավելի հարգված ու սլատված լինեն, քան գյուղացիները և որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխաններին, իսկ քաղաքացիները շատ չպարծենան գյուղացիների մոտ, այլ նրանց հետ վարվեն եղբայրաբար, որպեսզի պահպանվի բարեկարգութիւնը և աննախանձ կյանքը, որ յայտնաւ են բարեկեցութեան և կենաց խաղաղութեան»:

[«Հրաման տալ՝ և քաղաքացեաց մարդկան արգոյ և պատիւ լինել առաւել քան զգեղջկաց. և գեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս և քաղաքացեաց մի կարի առ գեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարիլ, վասն բարեկարգութեան և աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք»]¹:

Կարևորն այս վկայութեան մեջ ո՛չ թե նրա պատմական կողմն է, այլ այն, որ Խորենացու ժամանակ քաղաքացիներն ավելի հարգված ու արտոնված դաս են համարվել, քան գյուղացիները:

Քաղաքացիների այս արտոնյալ դրութիւնը մատնացուց է արված նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու ուշագրավ մի վկայութեան մեջ: Խոսելով Զվարթնոց եկեղեցու շինութեան մասին՝ նա հաղորդում է, որ ներսես Գ կաթողիկոսը

«Աղատ ժամանակ գտնելով՝ իր շինած հրաշակերտ եկեղեցու դրսի կողմը փակում ու ամրացնում է պաշտպանող շրջապարիսպով և բնակվելու տուն է կառուցում իրեն համար սրահներ սում կոփած հաստահեղույս քարերից: Այլև նույնպես հաստատում ու բնակեցնում է այնտեղ երգերի մարդկանց բաղմութիւնը քաղաքների բնակչութեան պայմանով»:

[«Բայց հայրապետն ներսէս պարասլ անձին գտեալ՝ զարտաքոյս հրաշակերտ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ էր շինեալ՝

¹ Խորենացի, II, գլ. Ը, էջ 117—118.

շուրջանակի պատուար պարսպով փակեալ ամրացուցանէր, յօրինեալ ի նմա յարկս բնակութեան ինքեան հաստահողոյս կոփածոց քարամբք: Այլ և կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդու մարգաց ըստ սլալմանի քաղաքականաց»¹:

Կարելի է ավելի քան հավանական համարել, որ երդերի բնակեցման կարգը քաղաքների բնակչության սլալմանով, որ սլաքապետ հատուկ մի արտոնություն էր, գոյություն է ունեցել ո՛չ միայն մարդկայնության, այլև Արշակունյաց թագավորության ժամանակ:

Առեւտրի, քաղաքների ու արհեստների խնդիրը լուսաբանելուց հետո՝ անհրաժեշտ է քննության առնել նաև ստրկության հարցը, որի գոյությունը ժխտվել է հաճախ հայագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում:

Իհարկե, խոսք անգամ չի կարող լինել, որ իրր թե Հին Հայաստանում գոյություն չեն ունեցել ստրուկներ և որ Հայաստանն այդ տեսակետից բացառիկ մի երկիր է եղել Մերձավոր Արևելքում:

Ստրկությունը համատարած ու ընդհանուր մի երևույթ էր հին աշխարհում, ուստի և ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ բացառություն չէր կարող կաղմել նաև Հին Հայաստանը:

Եվ իբրավի՞ որ հին հայկական կյանքում ևս ստրկությունն անխուսափելի էր, ինչպես և մյուս երկրներում, այդ հաստատում են հենց մատենագրական հայ աղբյուրները, սրոնց մեջ ստրուկների մասին կան սլաք ու որոշ վկայություններ, որ հաճախ անսոս են արվել նախորդ աշխատություններում:

Բայց նախ քննենք այն տերմինները, որ հին հայերենում նշանակել են ստրուկ կամ ստրկություն:

Վերև մենք տեսանք, որ նախարարական Հայաստանում «ծառայ» էին անվանվում թե ստրուկները և թե ֆեոդալական սանդուղքի ստորագրյալ դասերն իրենց սննյորների կամ «տէր»-երի հանդեպ: Մատենագրական աղբյուրների մեջ հիշատակված են երեք տարբեր տեսակի «ծառայություն»՝ «ի սպասու ծառայութիւն», «ընդ հարկօք» կամ «ի հարկի ծառայութիւն» և «ի ստրկաց կարգի» կամ «ստրկութեան ծառայութիւն»:

«Ծառայութիւն» և «ծառայ» տերմիններին այս վերջին իմաստով համապատասխանել են հին հայերենում նաև «ստրկութիւն» և «ստրուկ» բառերը:

¹ Հովհաննէս Կարադիլոս Դրասխակերտցի, Թիֆլիս, 1912, էջ 88:

Ուշագրավ է սակայն, որ «Ժառայ» և «ստրուկ» անվանվել են այդ ստրուկները, իսկ կին ստրուկները կոչվել են «աղախին»։ Ուրեմն՝ «ստրուկ» և ստրկություն գաղափարների համար գործ են ածվել հին հայերենում հետևյալ բառերը՝ «Ժառայ», «ստրուկ», «աղախին» և «Ժառայութիւն», «ստրկութիւն» ու «աղախնութիւն»։

Արդ՝ աղբյուրների վկայություններից միանգամայն պարզ երևում է, որ «Ժառայ» կամ «ստրուկ» և «աղախին» ունեցել են պատմական հին շրջանում և՛ Արշակունիները, և՛ նախարարները, և՛ մյուս ազնվականները։

Իբրև ստրկատիրության տարածման ապացույց կարող են ծառայել հետևյալ վկայությունները¹.

1. Փավստոս, IV, գլ. ԺԵ, էջ 127 (Վենետիկ, 1889)՝

«Իսկ սուրբ Ներսես կաթողիկոսն Արշակ Թագավորի երեսնայլևս չտեսաւ մինչև նրա կորստյան օրը։ Ուստի Ներսեսի փոխարեն քրիստոնեության գլուխ նշանակեցին Չունակ անունով մեկին, որը ստրուկ էր և արքունի ստրուկներից էր»։

[«Այլ սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ ևս յաւել տեսանել զերեսս Թագաւորին Արշակայ մինչև յօրն նորին կորստեան. այլ փոխանակ Ներսիսի զՉունակ ոմն անուն, և կացուցին փոխանակ նորա գլուխ քրիստոնէութեանն. և էր ստրուկ ի ստրկաց արքունի»]։

2. Խորենացի, I, գլ. ԺԲ, էջ 41 (Տփղիս, 1913)՝

«Սրան [Սիսակին] է տալիս [Գեղամը] իր դուքսի մեծ մասը և «Ժառայ»-ներ, բազմաթիվ անձինք, ու նրան ժառանգության սահման է կտրում ծովից դեպի արևելք»։

[«Սմա զմեծ մասն ընչից իւրոց տունալ և Ժառայս անձինս բազումս՝ սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արևելս»]։

3. Նույնը, II, գլ. ԽԸ, էջ 175՝

«Եվ ապա ավար է առնում [Սմբատը] Երվաղի գանձերը և հինգ հարյուր հոգի «Ժառայ»-ներ, նաև մեհյանների գանձերից ամենաընտիրները և բերում է Արտաշեսին։ Եվ Արտաշեսը պարգևում է Սմբատին Երվաղի «Ժառայ»-ներին»։

[«Եւ ապա աւար առեալ զգանձսն Երուաղայ, և Ժառայս անձինս հինգ հարիւր, նա և զընտիր ընտիր գանձուցն մեհե-

¹ Մանրամասն վկայություններ մեջ են բերված իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ (էջ 234—239)։

նից՝ բերէ Արտաշէսի: Եւ Արտաշէս պարգեւէ Սմբատայ զծառայան Երուսաղայ»]:

4. Եղիշե, VII, էջ 235 (Վենետիկ, 1864)՝

«Նրա [Վասակի] դեմ ամբաստանություններ մեջ բերեց նույնպէս և Մուշկան Նյուսաւաւորտը և պատերազմակից իր ընկերների հետ հայտնեց, թե պատերազմը վերջանալուց հետո էլ Վասակը շատ արյուն թափել տվեց. թե ինչպէս նա սուտ երգումներով խաբում ու ամրոցներից ցած էր իջեցնում. ոմանց արքունի «ծառայ»-ներից ու «աղախին»-ներից նա կոտորում էր, ոմանց էլ գերի էր տանում»:

[«Նա և ի մէջ իսկ բերէր զամբաստանութիւն նորա Մուշկան Նիւսաւաւորտ, և յայտ առնէր պատերազմակից ընկերօքն իւրովը, որ և յետ վճարելոյ պատերազմին բաղում արիւն և հեղուկ Վասակ. թէ որպէս սուտ երգմամբ խաբէր և իջուցանէր յամրոցաց անտի. էր՝ զոր կոտորէր և էր՝ զոր գերի տանէր զծառայս և զաղախնայս արքունի»]:

5. Նույնը, VII, էջ 247՝

«և փախան նրանից [Վասակից] նրա ձեռնասուն «ծառայ»-ները:

[«և փախստական եղեն ի նմանէ ձեռնասուն ծառայք նորա»]:

Բոլոր այս վկայություններում «ծառայ», «ստրուկ» և «աղախին» նշանակում են, հավանորեն, ստրուկ:

Մատենադարկան աղբյուրներում պարզ ու որոշ մատնանշված են նաև ստրկության գլխավոր աղբյուրները:

Ստրկության աղբյուրներից ամենահիմնականը պետք է համարել, անշուշտ, գերեվարությունը, որի մասին հետաքրքիր ու խիստ կարևոր մի վկայություն ունի Անանիա Շիրակացին իր «Յաղագս հարցման և լուծման» գրվածքում:

«Ներսեհ Կամսարական՝ որդի Արշավրի, այս ներսեհի անվանակիցը և նախնին, հաղթելով պատերազմում քաջլուծներին՝ վերցնում է խիստ շատ գերիներ: Հասնելով թագավորական արքունիքը՝ գերիների կեսը նա նվիրում է Պարսից թագավորին: Այնուհետև, հաշվելով մյուս կեսը՝ թագավորի որդուն ևս նվիրում է գերիների յոթերորդ մասը: Ապա, հրաժեշտ տալով նրանց՝ ճանապարհ է ընկնում դեպի իր աշխարհը և, գալով Դարիկպետի տունը, խիստ մեծարվում է սքանից՝ ո՛չ որպէս նախարար, այլ որպէս մի ինչ-որ թագավոր. Ուստի և տալիս է նրան գերիների ութերորդ մասը: Գա-

լով սպայապետի մոտ, որն անվանվում էր հորավարան՝ առավել ևս սրանից է մեծարվում, ուստի սրան ևս տալիս է գերինների տասնչորսերորդ մասը: Ավելի առաջ գալով՝ հասնում է իր աշխարհը և այստեղ ընդառաջ է գալիս իր փոքր եղբայր Հրահատը. նրան տալիս է գերինների տասներեքերորդ մասը: Երբ ավելի առաջ է գալիս՝ նրան դիմավորում են հայ ազատները, որոնց տալիս է գերինների իններորդ մասը: Գալով Վաղարշապատ՝ սուրբ եկեղեցիներին տալիս է գերինների տասնվեցերորդ մասը: Ապա գալիս է իր մեծ եղբայր Սահակը և նրան ևս տալիս է գերինների քսաներորդ մասը, և մնում է իրեն հինգհարյուր յոթանասուն հոգի: Արդ՝ իմացի՛ր, թե որքան էին բոլոր գերինները»:

[«Ներսեհ Կամսարական որդի Արշալուի, անուանակից և նախնի այսմ Ներսեհի, ի յաղթել պատերազմաւ քահլճայն առնու գերի սաստիկ յոյժ. և հասեալ ի դուռն արքունի՝ ընծայեցուցանէ թագաւորին Պարսից զհասարակ գերւոյն. և թուեալ զհասարակն՝ ևս ընծայէ որդւոյ արքայի զեաւթներորդ մասն. և հրաժարեալ ի նոցանէ, դառնայ յաշխարհն իւր և եկեալ ի տուն Գարիկպետի՝ յոյժ մեծարի ի նմանէ, ոչ որպէս զնախարար, այլ որպէս զմի ոք ի թագաւորաց. և սա տայ նմա զութերորդ մասն գերւոյն. և եկեալ լու սպայապետն, զոր հորաւարանայ կոչեն, և առաւել ևս ի նմանէ մեծարեալ՝ տայ նմա զչորեքտասաներորդ մասն գերւոյն. և ևս յառաջ եկեալ հասանէ յաշխարհ իւր, և ընդ առաջ լինի նմա եղբայր իւր կրտսեր Հրահատ, և տայ նմա զերեքտասաներորդ մասն գերւոյն. և ևս յառաջ եկեալ՝ ընդ առաջ լինին նմա ազատք Հայոց և տայ սոդա զիններորդ մասն գերւոյն. և եկեալ ի Վաղարշապատ՝ տայ ի սուրբ եկեղեցիսն զվեշտասաներորդ մասն գերւոյն և եկեալ Սահակ աւագ եղբայր իւր՝ տայ նմա զքսաներորդ մասն գերւոյն. և իւր մնաց հինգհարեւր և եաւթանասուն անձն: Արդ գիտեա՛ թէ ընդ ամենայն քանի՞ է լեալ»]:

Հարցման լուծումից իմանում ենք, որ իր Հրահատ եղբորը Ներսեհը տվել է 60 գերի, «ազատ»-ներին՝ 80, Վաղարշապատի եկեղեցիներին՝ 40 և իր Սահակ եղբորը՝ 30 գերի, իսկ գերիների ընդհանուր թիվը եղել է՝ 2240:

¹ Տե՛ս «Вопросы и решения», изд. И Орбели, Петроград, 1918, էջ 36, ԻԱ հարցումն:

Անանիա Շիրակացու այս վկայությունը ո՛չ միայն ցույց է տալիս ստրկության հիմնական աղբյուրը, այլև հաստատում է նույնպես, որ ստրուկներ ունեցել են բացի աղնվականներից նաև եկեղեցիները:

Ստրկության մի ուրիշ կարևոր աղբյուր էր վաճառքը և գնումը, որի մասին կան որոշ վկայություններ Կանոնագրքում¹:

Աղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է նաև, որ Հին Հայաստանում ևս, ինչպես և Ռուսաստանում ու Միջնադարյան Եվրոպայում, ստրուկ էին դառնում նաև ազատ մարդիկ, որոնք չէին կարող վճարել իրենց պարտքերը: Ստրկության այս երրորդ աղբյուրը մանրամասն կերպով նկարագրված է, օրինակ, Հովհան Մանդակունու «Վասն փոխոց և վաշխից» ճառում²:

Ստրուկների աշխատանքից օգտվել են, ինչպես երևում է աղբյուրների վկայություններից, գլխավորապես ընտանիքներում:

Բայց խորենացու Պատմության մեջ կան մի քանի ակնարկներ, որոնցից կարելի է թերևս կռահել, որ գերիներին երբեմն բնակեցրել են դուղերում և օգտագործել նրանց երկրագործական աշխատանքներում: Աղոտ ակնարկներ այդ մասին գտնվում են խորենացու հետևյալ վկայություններում.

1. Խորենացի, II, գլ. ԽԸ, էջ 175 (Տփղիս, 1913)³

«Այն ժամանակ Սմբատը Երվազի ծառաներին, որ գերի էր բերել Բագարանից, տարավ բնակեցրեց Մաժիսի թիկունքում տալով ձեռակերտին միևնույն Բագարան անունը»:

[«Յայնժամ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն»]:

2. Նույնը, II, գլ. ՄԳ, էջ 183⁴

«Արտաշեսի հրամանով բնակություն է հաստատում [Սմբատը] Տմորիքում, որն այժմ կոչվում է Կորդրիք, և գերիների բաղմունքում է Ալկիում»:

[«Աշրամանաւ Արտաշիսի բնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱլկի նստուցեալ զբազմութիւն գերւոյն»]:

Խորենացու այս վկայությունները մեկնելիս՝ նկատի պետք է ունենալ ո՛չ թե նրանց պատմական ճշտությունը, այլ գերիների

¹ Տե՛ս «Կանոնգիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, էջ 65, 108 և 115:

² «Յովնաբեճու Մանդակունույ Հայոց հայրապետի, ճառք», երկ. տպ., Վենետիկ, 1860, էջ 65—66:

բնակեցումը գյուղերում, որ կարող է իրական փաստ լինել նախա-
րարական Հայաստանի կենցաղում:

Եթե հնարավոր լինի ապագայում հիմնավորել մեր դիտողու-
թյունն ավելի հաստատուն փաստերով՝ այդ կարող է թերևս լինել
մի ապացույց, որ Հին Հայաստանում ևս գոյություն են ունեցել
ստրուկ գյուղացիներ, որոնք սոցիալական իրենց կացությամբ տար-
բերվել են, հավանորեն, «շինական»-ներին:

Ընդունելով ստրկության գոյությունը նախարարական Հայաս-
տանում՝ չպետք է, իհարկե, նրա նշանակությունը գերազնահատել
և համարել ստրկական աշխատանքը հիմնական ու առաջնակարգ
ազդակ Հայաստանի տնտեսական զարգացման:

Հին Հայաստանում, ինչպես և արևելյան մյուս երկրներում,
ստրկությունը բնավ չի խաղացել այն դերը, որ նրան սխալմամբ վե-
րագրել է Բորյանը¹: Միանգամայն պարզ է, որ նախարարական
Հայաստանի տնտեսական հիմքը կիսադատ «շինական» էր և ոչ
ստրուկը, որի տնտեսական դերը պետք է համարել երկրորդական:

Ստրկությունը Հին Հայաստանում չի կարող, անշուշտ, համե-
մատվել իր ժամալով և իր տնտեսական նշանակությամբ Հին Հու-
նաստանի կամ Հռոմի ստրկության հետ, ուր ստրուկները կազմում
էին բնակչության ստվար մեծամասնությունը և գլխավոր արտա-
դրող տարրն էին ո՛չ միայն արդյունագործության մեջ, այլև գյու-
ղատնտեսություն:

Ստրուկների իրավական դրության մասին պատմական այս
հին շրջանում մեզ ոչինչ հայտնի չէ:

Ստրկական աշխատանքի շահագործման աստիճանը և ձևը,
ինչպես հայտնի է, կախված են եղել յուրաքանչյուր երկրի տնտե-
սական միջավայրից և ապրանքափոխանակության նվազ կամ լայն
զարգացումից:

Մենք տեսանք, որ պատմական այս հին շրջանում թեև զար-
գանում էին Արշակունյաց Հայաստանում թե առևտուրը և թե դրա-
մական շրջանառությունը, սակայն ոչ այն մեծ ժամալով ինչպես
Հունաստանում կամ Հռոմում: Ֆեոդալիզմի այս շրջանում գերա-
կշռող նշանակություն ունեի Հայաստանում բնական տնտեսությու-
նը: Իրենք՝ հայ նախարարները, որ մեծ մասամբ զինվորականներ
էին, չունեին, ինչպես ասացինք, սեփական ու ինքնուրույն խոշոր

¹ Б. А. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР, М., 1928, часть I, էջ 72—111:

տնտեսություններ: Բացի այդ, ցորենը և գյուղատնտեսության
մյուս արտադրանքները չէին դառել լայն շուկայի ապրանք:

Հասկանալի է, որ տնտեսական այս պայմաններում չկար
դեռևս ստրկական աշխատանքը շահագործելու այն խթանը, որ
գոյություն ունեւր ապրանքային ու փողային տնտեսության լայն
զարգացման շրջաններում:

Այդ է պատճառը, որ պատմական այս շրջանում ստրուկների
իրավական դրությունը մենք ենթադրում ենք համեմատաբար
ավելի մեղմ, քան հանրապետական Հռոմում կամ կապիտալիս-
տական երկրներում:

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ՑԱՆԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

- Aslan Kévork*, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909.
Baynes Norman H., Cambridge Medieval History, vol. I, Cambridge, 1936.
Բաւմայրան Կ. Յ., Իսկական պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1914.
Брюсов В., Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван, 1940.
Դարբնյան Հ., Տիեզերական պատմութիւն, հատ. Բ, Վիեննա, 1852.
Դաւադայան Ա. Մ., Քննական պատմութիւն Հայոց, Բ և Գ, Թիֆլիս, 1895.
Դիլցեր Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց, Թարգմ. Գր. վ. Գալեմբյարյանի, Վիեննա, 1897.
Gutschmid Alf. von, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen, 1888.
Դուլեն Ե. և Խաչ Ա., Պատմութիւն հին հայերի, պրակ երրորդ, ֆրանս. բնագր. Թարգմ. Ռ. Քաշքերունի, Թիֆլիս, 1910.
Lebeau, Histoire du Bas-Empire, nouvelle édition par Saint-Martin, t. I—IV—Paris, 1824.
Առ, Հայոց պատմութիւն, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1917.
Халатьянц Г., Очерки истории Армении, М., 1910.
Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944.
Cambridge Ancient History, vol. XI, Cambridge, 1936 (գլուխ III—M. Rostovtzeff, գլուխ V և VI—R. P. Longden, գլուխ VIII և IX—W. Weber).
Նույնը, vol. XII, Cambridge, 1939.
Костаянц К., История Армении, Краткий очерк, М., 1911.
Homo Léon, Histoire générale Գլոցի, Histoire ancienne, troisième partie, Histoire Romaine. t. III, Le Haut-Empire, Paris, 1933.
Манандян Я., Краткий обзор истории древней Армении, М., 1943.
Մանանդյան Հ. Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66 մ. թ. հ.), Երևան, 1944.
Mommsen Th., Römische Geschichte, Bd. V, dritte Auflage, Berlin, 1886.
Morgan J., Histoire du peuple arménien, Nancy—Paris—Strasbourg, 1919.

Justi F., Geschichte Irans, Grundriss der Iranischen Philologie, II, Band 5. Lieferung, Strassburg, 1903.

Nöldeke Th., Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887.

Զամչյան Մ., Պատմության Հայոց, հատ. Ա., Վենետիկ, 1784:

Rostovtzeff M., Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Bd. II. übersetzt v. L. Wickort, Leipzig.

Sandartgian Jos., Histoire documentaire de l'Arménie, t. II, Rome, 1917.

Tournebize F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900.

Բ. ԱՅԼԻՎԱՅԼ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944:

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.

Ասատուրյան Հ. Յ., Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մէջ Հայաստանի և Հռոմ-մայ 190-էն ն. Ք. մինչև 428, յ. Ք., Վենետիկ, 1912:

Dulaurler Ed., Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859.

Ինգիլեյան Ղ., Հնախօսություն Հին Հայաստանի, հատ. Ա—Գ, Վենետիկ, 1835:

Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, 1910.

Халатянц Г., Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, М., 1896.

Его же, Армянские Аршакиды в истории Армении Моисея Хоренского, М., 1903.

Кулаковский Ю., История Византии, т. I, второе издание, Киев, 1913.

Krummacker K., Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897

Հյուբերման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Հ. Ք. Պիլեզիկյան, Վիեննա, 1907, Ազգ. մատեն., ԾԳ:

Hübbschmann H., Armenische Grammatik, Leipzig, 1895

Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры—XV в. н. эры), Ереван, 1930.

Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934:

Նույնի, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետրոսակերտի բարտեղի, Երևան, 1936:

Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Choren, Berlin, 1901.

Նույնի, Die Entstehung und Wiederherstellung der Armenischen Nation. Potsdam, 1919.

Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen, 1896, տե՛ս նաև Philologus, Bd. 54 և 55.

Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, Leipzig, 1905, տե՛ս նաև Philologus, Supplementband, X, Heft I.

Նույնի, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.

Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

Chapot V., La frontière de l'Euphrate de Pompée a la conquête arabe, Paris, 1907.

Տաշյան Հ., Արշակունի դրամներ, Վիեննա, 1919:

ԳԼՈՒԽՆԵՐ Ա.—Դ

Ա. Տրդատ Ա-ը և նրա հաջորդները:— Բ. Տրայանոսի հայկական և պարսկական արշավանքները և ազատամարտությունները հռոմայեցիների դեմ:— Գ. Վաղարշ Ա Սոսնմոս. Բաղուր և հռոմեա-պարսկական պատերազմը Մտրկոս Ավրելիոսի ժամանակ:— Դ. Հայաստանը Սեպտիմոս Սեվերոսի և Անտոնինոս Կարակալլայի արշավանքների ժամանակ:

Տրդատ Ա-ից սկսած մինչև Սասանյանների տիրապետության հաստատումը Պարսկաստանում (62—226) հայ ժողովրդի պատմությունը մեզ մանրամասն հայտնի չէ: Այս ժամանակաշրջանի համար հիմնական աղբյուրներ են հունա-հռոմեական պատմական երկերը, որոնց հաղորդած տեղեկությունները Հայաստանի մասին, ինչպես հայտնի է, աղքատիկ են ու կցկտուր: Սակայն, պուգարերելով ու քննադատաբար համեմատելով այդ տեղեկությունները հայկական աղբյուրների մեջ պահպանված պատմական հիշողությունների հետ՝ հնարավոր է տալ Տրդատ Ա-ի և նրա հաջորդների պատմությունն ավելի ճշգրիտ և ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է պատմագիտական նախկին աշխատություններում:

Ա.—Դ գլուխների համար կարևորագույն օտար աղբյուրներն են Կասսիոս Դիոնի (մոտավ. 155—235 մեր թվ. հ.) «Հռոմեական պատմությունը», որի մեջ նկարագրված են քաղաքական անցքերն էնեսսից սկսած մինչև 229 թիվը, և Փլավիոս Ատրիանոսի (II դար մեր թ. հ.) «Պարթևական պատմությունը» (Παρθικά), որից պահպանվել են միայն սակավաթիվ հատուկոր քաղվածքներ այլևայլ երկերում: Ատրիանոսի կորած այս երկից Արշակունյաց շրջանի Հայաստանին վերաբերող մի քանի կարևոր վկայություններ գտնվում են տասներորդ դարի հեղինակ Սուրիդասի բառգրքում՝ ἀμφίλογον, γυναικ, ξέπικλ.ημα, παραβάλων, ἀμφίβολοι, Μάρτιος և մի քանի այլ բառերի տակ:

Հատկապես Տրդատ Ա-ի ժամանակ տեղի ունեցած պատմական անցքերի մասին մի քանի թուուցիկ, բայց արժանահավատ վկայություններ տալիս են առաջին դարի հրեական պատմագիր Հովսեպոս Փլավիոսն իր «Հրեական պատերազմի» մեջ և հռոմեա-

կան մատենագիր Սվետոնիոսը (մոտավ. 70—160 թթ.), որը գրել է առաջին տասներկու կայսրերի կենսագրությունները (մինչև Դոմեթիանոսը): Իսկ Սանատրուկ թագավորի մասին, որ հաջորդած պիտի լիներ Տրդատ Ա-ին 75—110 թվականների միջև, բացի Կասսիուս Դիոնի և Սուրբասի բառգրքի հաղորդած ուշագրավ տեղեկություններից, մեծ կարևորություն ունեն նաև Փալստոս Բուզանդի ու «Մարաբայ փիլիսոփայ Մծուրնացույ» գրքից քաղված Սեբեոսի վկայությունները:

Աշխադարի, Պարթամասիրի ժամանակաշրջանի մի քանի անցքերը հիշատակված են Ֆրոնտոնի (II դար), Եվտրոպիուսի (IV դարի երկրորդ կես), Ռուփուս Ֆեստուսի (IV դարի երկրորդ կես) և Թեմիստիոսի (IV դար) երկերում:

Երկրորդ և երրորդ դարերի համար մենք ունենք նաև մի այլ աղբյուր՝ *Historia Augustae*, այսինքն՝ ժողովածու հռոմեական կայսրերի կենսագրությունների, սկսած Հադրիանոսից մինչև Նումերիանոսը (117—284): Այդ կենսագրությունների հեղինակներ են համարվում էլիուս Սպարտիանուսը, Յուլիուս Կապիտոլինուսը, Վուլկատիուս Գալլիկանուսը, էլիուս Լամպրիդիուսը, Տրեբելլիուս Պոլլիոնը և Փլավիուս Վոպիսկուսը:

Երրորդ և չորրորդ դարերի համար, որոնց մեջ լուսաբանված են Վաղարշ Ա-ի, Սոհեմոսի, Վաղարշ Բ-ի և Խոսրով Ա-ի ժամանակաշրջանի պատմական անցքերը, կարևոր աղբյուրներ են բացի Կասսիուս Դիոնից, Փլավիոս Արրիանոսից և *Historia Augusta* կենսագրություններից, նաև հունական մատենագիրներ Հերոդիանոսի (երրորդ դարի առաջին կես), Լուկիանոսի (երկրորդ դար) և Փոտիոսի (իններորդ դար) երկերը, իսկ հայ պատմագիրներից Մովսես Խորենացին, որն իր Պատմության երկրորդ գրքի ԿԵ գլխում, որ վերաբերում է Վաղարշ Ա-ին և Խոսրով Ա-ին, օգտվել է ասորի մատենագիր Բարդաթանի (154—222) կորած պատմական երկից:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, rec. V. Gardthausen, 2 vol.

Aristides, *Orat. sacra*, I, հրատ. Dindorf-ի:

Arriani scripta minora, ed. Eberhard.

Dionis Cassii Cocceiani, Historia Romana, ed. Dindorf, vol. I—V, Lipsiae 1863—1865.

Eutropii, Breviarium hist. Rom., rec. Fr. Ruehl, Lipsiae.

Zonarae epitome historiarum, ed. L. Dindorfius, 6 vol., Lipsiae.

Themistil orationes ex codici Mediolanensi emendatae a G. Dindorfio, Lipsiae, 1832.

Luciani Samosatensis opera, ex rec. C. Jacobitz, Lipsiae, 3 vol., Teubn.

Herodiani ab excessu divi Marci libri octo, ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922.

Matalas, Chronographia, rec. L. Dindorf, Ronnae, 1831, տե՛ս նաև Migne, 97:

Josephi Flavii, opera omnia, recogn. Imman Bekker., Bibl. Teubn.

Plinii Secundi, Epistolae տե՛ս նաև Плиний Младший, Переписка с Траян-ном. Вестник древней истории, 1946, № 2:

Rufi Festi, Breviarum rerum gestarum populi Romani, ed. Förster, 1874.

„Scriptores Historiae Augustae“, ed. E. Hohl, vol. I. Lipsiae, 1927.

Suetoni Tranquilli, De vita caesarum libri VIII, ed. M. Ihm, Lipsiae, 1923.

Suida, lexicon, rec. G. Bernhardt, 2. vol., Halls et Brunswigae, 1834—1853.

Taciti Cornelli, libri qui supersunt, ed. C. Halm. I—II, Lipsiae, Teubn.

Photii, Bibliotheca, ed. J. Bekker, 2 vol., Berol. 1824.

Frontonis M. Cornelli et M. Aurelii Imperatoris epistolae, recen. S. A. Naber, Lips. 1867.

Fragm. hist. graec., հրատ. C. Müller-ի, III:

Իրիգոր Դարանազի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915:

«Մովսիսի Խորենացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիգրիս, 1913:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Բարդոմ. Ս. Մալխասյանի, Երևան, 1940:

«Սեբեոսի Եպիսկոպոսի, Պատմութիւն», հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:

«Վկայաբանութիւն որդոյն Բաղդոսի առաքելոյ և Սանդիստոյ կոսին», «Սոփիերք Հայկականք», Ը, Վենետիկ, 1833:

«Փաւստոսի Թուրանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Երկ. տպ., Վենետիկ, 1889:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1901:

Амуранашвили А., Иберия и римская экспансия в Азии. Вест. древн. ист., 1938, № 4(5).

Անդրիկյան Ն., «Բաղձաժէպ», 1906 (Աշխադարի մասին):

Baumstark A., Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922.

Boissevain U., Ein verscholenenes Fragment des Cassius Dio. Hermes, Bd, 25, 1890.

Gutschmid Alf. von, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs-

Osroëne, Mém. de l'Acad. Impér. des sciences de St.-Pet., 1887.

Նույնի, Agathangelos, ZCMG, Bd. XXXI, 1877:

Dessau H., Inscriptiones latinae selectae, vol. I—III, Berolini, 1892—1916.

Corpus inscriptionum graecarum.

Corpus inscriptionum latinarum, III.

Longaen R. P., The wars of Trajan, Cambr. Anc. Hts., vol. XI, chapter VI.

Նույնի, Notes of the Parthian campaigns of Trajan, Journal of Roman Studies, XXI, 1931:

Մանանդյան Հ., Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երե-վան, 1945:

Монахьян Я. А. Цель и направление подготавливаемого Нероном Кавказского похода, Вопросы истории, 1946, № 7.

Նույնի. О местонахождении Caspia via и Caspiae portae, Исторические записки, 25, 1948:

Markwart J., Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, Zeitsch. d. Morgenl. Gesell., XLIX, 1895.

Նույնի, էջ 2ը Հայ Արշակունեաց հնագույն պատմութենէն, «Հանդ. Ամս.», 1899, փետրվար:

Շուր Վերենը, ներոն կայսեր արեւելեան քաղաքականութիւնը, թարգմ. Մ. Հապոզյան, Վիեննա, 1930:

Rawlinson G., The sixth great oriental monarchy, London, 1873.

Ростовцев М., Анаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб., 1911

Նույնի. Известия археологической комиссии, вып. 33, 1909:

Սամվելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1939:

Հայ ժողովրդի պատմություն, ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցների համար, Ա, Երևան, 1943:

Տաշյան Հ., Ազաթանգեղոս առ Դէորգայ ասորի Լպիսկոսյոսին և ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց, Վիեննա, 1891:

«Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագէտ Պ. Յէթթլիքի», թարգմ. Հ. Տաշյան, Վիեննա, 1895:

ԳԼՈՒԽՆԵՐ Ե—Է

Ե. Սասանեան Պարսկաստանը և Հայաստանի համար ստեղծված նոր կացութիւններ:—Ա. Տրդատ Բ-ը և նրա մասնակցութիւնը հռոմեական-սասանեան կռիվներին:—Է. Հայաստանի քաղաքական դրութիւնը Տրդատ Բ-ից հետո մինչև Տրդատ Գ-ի զահակալութիւնը:

Երրորդ դարի առաջին կեսի պատմական անցքերը Հայաստանում, ինչպէս դժվար չէ համոզվել, խճճված են ու խառնակված պատմագիտական դրեթի բոլոր երկերում: Խառնաշփոթումներն առաջ են եկել պարզապէս այն պատճառով, որ Ազաթանգեղոսի Պատմության խոսքով Մեծի և Տրդատ Մեծի մասին վիպական բնույթ ունեցող վկայութիւնները համարվել են ստույգ և պատմական: Մեր աշխատության մեջ երրորդ դարի անցքերը լուսարանված են հունա-հռոմեական և հայկական աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությամբ և որոշված են ըստ հնարավորության այն իրական պատմական հիշողութիւնները, որ պահպանված են հայ վիպական ավանդության մեջ:

Հռոմեական-սասանյան կռիվների և պատմական այլ անցքերի մասին երրորդ դարի առաջին կեսում կարեւոր վկայութիւններ ունեն հռոմեական մատենագիրներ էլիոս Լամպրիդիոսը և Ավրելիոս Վիկտորը (չորրորդ դարի երկրորդ կես), որը գրել է

հռոմեական կայսրերի պատմությունը մինչև Կոստանդիանոս Մեծը, հույն պատմագիր Հերոդիանոսը (III դ.) և բյուզանդական մատենագիրներ Զոսիմոսը (VI դ.), Եվագրիոսը (VI դ.) և Զոնարաբը (XII դ.): Հայկական ավանդությունը հռոմեական-սասանյան վերահիշյալ պատերազմների մասին թեև ենթարկվել է վիպական-քանաստեղծական մշակման, սակայն, այնուամենայնիվ, ունի պատմական արժեք: Աղբյուրների ուշադիր քննությունից երևում է, որ կոիվները տեղի էին ունեցել Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ ո՛չ թե խոսրով Մեծի ժամանակ, ինչպես ալդ վկայում է հայ ժողովրդական էպոսը, այլ Տրդատ Բ-ի թագավորության ընթացքում 228 և 252/3 թվականների ժամանակամիջոցում:

Տրդատ Բ-ի փախուստը և Հայաստանի հպատակումը Շապուհ Ա-ին որոշակի մատնանշված է Զոնարասի Պատմության մեջ, իսկ Տրդատ Բ-ի հաջորդ Արտավազդը հիշատակված է Տրեբելլիուս Պոլլիոնի գրած Վալերիանոս կայսեր կենսագրության մեջ:

Երրորդ դարի երկրորդ կեսի պատմությունը ամենամութ շրջաններից մեկն է հռոմեական պատմության: Այս ժամանակաշրջանի գլխավոր աղբյուրն են համարվում հռոմեական կայսրերի կենսագրությունները (Scriptores Historiae Augustae), որոնց արժանահավատությունը համարվում է կասկածելի: Կցկտուր են և աղքատիկ նաև այս ժամանակաշրջանին վերաբերող հռոմեական մյուս աղբյուրների և բյուզանդական ժամանակագրությունների վկայությունները: Հիշատակության արժանի են Վոպիսկուսի, Ավրելիուս Վիկտորի, Ամմիանոս Մարկելլինոսի և բյուզանդական պատմագիր Զոսիմոսի հաղորդած տեղեկությունները:

Սասանյան Պարսկաստանի կրած ծանր պարտությունը 297 թվին՝ Դիոկղետիանոս կայսեր ժամանակ, նկարագրված է ո՛չ միայն Եվտրոպիուսի, Ռուփուս Ֆեստուսի և Ավրելիուս Վիկտորի պատմական երկերում, այլ նաև Փավստոսի Պատմության մեջ: Իսկ 298 թվի խաղաղության դաշնագիրը, որի համաձայն Արշակունյաց Հայաստանը, ազատագրվելով Պարսից իշխանությունից, վերահաստատվեց իր ընդարձակ հին սահմաններում, հիշատակված է Պետրոս Պատրիկիոսի (VI դ.) Պատմության մեջ, որից պահպանվել են սակավաթիվ հատվածներ:

Տրդատ Գ-ի գահակալության մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում են հայկական աղբյուրները՝ Ագաթանգեղոսը, Մովսես Խորենացին, Սեբեոսը և Ուխտանեսը:

Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von *Paul de Lagarde*, Göttingen, 1887.

Agathias, Histor., ed. B. G. Niebuhr, Bonn, 1828.

Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, rec. V. Gardthausen, 2 vol., Lipsiae, Teubn.

Aurelii Victoris liber de Caesaribus, rec. F. Pichlmayr, Lips., 1911, Teubn.

Georgii Syncelli, Chronographia, ed. G. Dindorf, 2 vol., Bonnae, 1829.

Euagrios, Historia ecclesiastica, ed. H. Valesii.

Eutropii, Breviarium histor. Rom., rec. Fr. Rühl, Lipsiae, Teubn.

Zosimi, Historia nova, ed. L. Mendelssohn, Lipsiae, 1887.

Zonarae epitome historiarum, ed. L. Dindorfius, vol. III, Lipsiae, 1870.

Herodiani, Ab excessu divi Marci libri octo, ed. K. Stavenhagen, Lipsiae, 1922.

Masoudi, Les Prairies d'or, Paris, 1861—1877.

Orosii Pauli, Historiarum adversus paganos libri VII, recen. C. Zangemeister, Teubn.

Panegyrici Latini, ed. G. Baehrens, Lipsiae, 1911.

Petrus Patricius, fragm. 14, տե՛ս Dindorf, Historici graeci minores, I:

Plinius, Naturalis historiae, libri XXXVII, ed. Janus et Mayhoff, vol. I—V Lipsiae, 1892—1907, Teubn.

Procopii Caesariensis, Opera omnia, ed. Haury, vol. III, Lipsiae, 1916. Ср.

Прокопій, О постройках, перев. с греческого С. И. Кондратьева. Вестник древн. ист., 1939, 4(9).

Rufi Festi, Breviarium rerum gestarum populi Romani, ed. Förster, 1874.

"Scriptores historiae Augustae", ed. Hohl, vol. II, Lipsiae, 1927.

Synesii Cyrenaei orationes et homiliarum fragm., rec. Krabinger, Landshut 1850, տե՛ս նաև *Migne*, t. 66, 1859:

«Աղաքանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909:

«Եղիշէի. Վասն պատերազմին Վարդանանց», Վենետիկ, 1852:

«Մովսիսի հորեմեացոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913:

«Յովնան Խաւիկոնեան. Պատմութիւն Տարոնոյ», աշխատ. Աշ. Արրահամյանի, Երևան, 1941:

«Ույտառէս. Պատմութիւն Հայոց», Վաղարշապատ, 1871:

«Սերիոսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն», հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:

«Փաւստոսի Թուգանդացոյ, Պատմութիւն Հայոց», երկ. տպ., Վենետիկ, 1889:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Адонц Н., Начальная история Армении у Себеоса, Визант. врем., т. VIII., № 1—2, 1901.

Его же, Фауст Византийский как историк, Христ. Восток, 1917—1920, т. VI, вып. III, Петроград, 1922.

Adontz N., Histoire d'Arménie, Les origines du Xe siècle au VIe (av. J. C.), Paris, 1946.

Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890.

Аннинский А., Древние армянские историки как исторические источники, Одесса, 1899.

Gelzer H., Ezulk und die Entwicklung des persischen Religionsystems. Zeitschrift für armenische Philologie, I, Marburg, 1903.

Գյումրեթ Կ., Հռոմեական Հայաստան և հռոմեական սատրապությունները Դ—Ջ դարերում, թարգմ. Մ. Նորդուանի, Վիեննա, 1914.

Cutschmid Alf., Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroëne, St.-Petersbourg, 1887:

Նույնի, Agathangelos, ZDMG, Bd. XXXI, 1877:

Christensen A., Sassanid Persia, Cambridge Ancient History, vol. XII, cap. IV (1939).

Կոզյան Ս., Կամսարակները, «Տեսարք Շիրակայ և Արշարունեաց», պատմական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1926:

Մանենդյան Հ., Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945:

Նույնի, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946:

Նույնի, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни. Markwart J., Beiträge zur Geschichte und Sage von Eran, ZDMG, XLIX, 1895.

Մելիք-Օհանջանյան Կ., Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փափստոս Թուզանդի, «Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի», հասարակական գիտություններ, 1947, № 6 և № 7:

Տաշյան Հ., Ազաթանգեղայ առ Գեորգյալ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրություն Ազաթանգեղայ գրոց, Վիեննա, 1891:

ԳԼՈՒԽՆԵՐ Ը—Ժ

Ը Տրդատ Գ և Բրիտանիայի տարածումը Հայաստանում:—Թ. Խոսրով Գ ու Տիրան և պարսկա-հռոմեական կոիվենթի վերսկսումը:—Ժ. Պարսկա-հռոմեական կոիվենթը Արշակ Բ-ի ժամանակ և Հայաստանի ավերումը:

Տրդատ Գ-ի ժամանակաշրջանի պատմության համար կարևոր աղբյուր է Ազաթանգեղոսի Պատմությունը, որից մեծ չափով օգտվել էին թե Մովսես Խորենացին և թե մյուս հայ պատմագիրները: Ինչպես հայտնի է, Ազաթանգեղոսի և Խորենացու մոտ Տրդատ Գ-ի մասին պատմական հիշողությունները ծագում են, առավելապես, ժողովրդական ավանդությունից կամ հին հայ վիպից: Անշուշտ, վիպի ազդեցությանը պետք է վերագրել, որ հայ պատմագրության մեջ Տրդատ Ա-ը, Տրդատ Բ-ը և Տրդատ Գ-ը միաձուլվել և դառել են մի անձն՝ Տրդատ Մեծ: Բարեբախտաբար, անձերի ու պատմական անցքերի շփոթումները, որ հատուկ

են հայկական ավանդությանը, հնարավոր է ուղղել արտաքին հավաստի աղբյուրների օգնութեամբ:

Տրդատ Գ-ի ժամանակ տեղի ունեցած պատմական մի քանի անցքեր հիշատակված են երեք հունարեն արձանագրութիւնների մեջ: Նրա վերադարձի և թագավորման մասին Հայաստանում ուղագրավ տեղեկութիւններ է տալիս Ֆարկին-Տիգրանակերտ քաղաքի պարսպի վրա գտնված 298 թվի արձանագրութիւնը: Աբարանի հունարեն արձանագրութեան բովանդակութիւնից և Թովմա Արծրունու ու Ստեփանոս Օրբելյանի վկայութիւններից կարելի է հետևել, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ որոշ փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել նախարարական կազմատիրութեան մեջ ու նաև, հավանորեն, նախարարական տոհմերի ղահերացութեան նկատմամբ: Առանձնապէս հետաքրքիր է նորերս գտնված նրա Գառնիի հունարեն արձանագրութիւնը:

Տրդատ Գ-ի հաջորդների պատմութեան համար, սկսած Խոսրով Գ-ից (շուրջ 330—338 թ.) մինչև 387 թվի Հայաստանի բաժանումը, գլխավոր աղբյուրներից մեկն է Փափստոսի Պատմութիւնը: Այս աղբյուրը, որին հիմք է ծառայել, գլխավորապէս, հայ ժողովրդական վեպը, պետք է օգտագործել, իհարկե, ափսոսմամբ զգուշութեամբ: Հարկավոր է ոչ միայն վերացնել անախրոնիզմները, այլև որոշել պատմական եղելութիւնների ճիշտ ժամանակը: Պետք է, անշուշտ, մերժել նաև Փափստոսի Պատմութեան միտումնավոր լուսաբանութիւններն ի նպաստ եկեղեցական ու Մամիկոնյան կուսակցութեան և, այդ քննական աշխատանքը կատարելիս՝ անհրաժեշտ է դիմել արտաքին աղբյուրների օգնութեան:

Հիմնական ու վստահելի արտաքին աղբյուրներն են այս ժամանակաշրջանի Ամմիանոս Մարկելլինոսի և Հուլիանոս կայսեր երկերը: Այս հեղինակներից առաջինը, ինչպէս հայտնի է, գրել է Տակիտոսի Պատմութեան շարունակութիւնը, սկսած Ներվայից մինչև Վաղես կայսեր մահը (96—378 թթ.): Նրա Պատմութեան 31 գրքից մեր ձեռքը հասել են վերջին 18 գրքերը (14—31), որոնց մեջ պատմական անցքերը շարադրված են 353 թվից մինչև 378 թվը: Ամմիանոսը ղինվորական պաշտոնյա էր Արեւելքում 357 թվից սկսած և անձամբ մասնակցել էր պարսկա-հռոմեական կռիւներին: Իմ աշխատութեան մեջ Ամմիանոսի վկայութիւնները որ միանգամայն արժանահավատ են ու վստահելի, բաղդատված են Փափստոսի վկայութիւնների հետ, և պատմական անցքերը կարելի է չափ ճշտված են և վերականգնված:

Ժամանակակից կարևոր աղբյուր են շորորոդ դարի անցքերի նույնպես Հուլիանոս կայսեր (331—363) երկերը, և Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերը հիշատակված են, գլխավորապես, նրա ճառերում:

ԱՂԱՅՈՒՐՆԵՐ

Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, rec. V. Gardthausen, 2 vol., Teubn.

Anonymus Valesianus, տե՛ս Chron. min. I, ed. Mommsen, p. 7 ևն.

Aurelii Victoris, Eptome de Caesaribus, rec. Fr. Pichlmayr, Lips., 1911.

Zosimi historia nova, ed. Z. Mendelssohn, Lipsiae, 1887.

Theophanis chronographia, ed. C. de Boor. 2 vol., Leipzig, 1883—1885.

Chronicon Paschale, Corpus scriptorum historiae byzantinae, ed. L. Dindorf, 2 vol., Bonn, 1832.

Codex Theodosianus.

Jullani Imperatoris quae supersunt omnia, rec. F. C. Hertlein, 2 vol., Lipsiae, Teubn.

Notitia dignitatum, ed. Seeck, 1872.

Procopii Caesariensis, Opera omnia, ed. Haury, Lipsiae, 1916. տե՛ս նաև *Проконій, о постройках*, перев. С. П. Кондратьева, Вестн. древн. ист., 1939, 4(9):

Sozomeni, Historia ecclesiastica, Migne, t. 67.

Taciti Cornelii, Libri qui supersunt, ed. C. Halm, I—II, Lipsiae, Teubn.

Fragmenta historicorum graecorum, ed. K. Müller, t. IV.

«Ագաթանգեղոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Սա. Կանայանցի, Տիգրիս, 1909:

«Նդիշէի, Վասն պատերազմին Վարդանանց», Վենետիկ, 1864:

«Նստերիս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ, Թարգմանեալ ի նախնեաց ծգարուն և հրատարակեալ հանդերձ նոր Թարգմանութեամբ ի յունարենէ ի Հ. Ա. Ժարեան», Վենետիկ, 1875:

«Թավմայի վարդապետի Արծրունւոյ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887:

«Մովսիսի Խորենացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ., Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիգրիս, 1913:

«Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետի», «Սոփիերը հայկականք», 2, Վենետիկ, 1853:

«Սեբէոսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն», հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:

«Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1911:

«Փավստոսի Իսլաղադացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1889:

«Փավստոս Բազանդ, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1947:

- Адонц Н., Фауст Византийский как историк, Христ. Восток, 1917—1920, т. VI, вып. III, Петроград, 1922.
- Аннинский А., Древние армянские историки как исторические источники, Одесса, 1899.
- Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С., История Грузии, ч. 1, Тбилиси, 1946.
- Bury J. B. The date of the Battle of Singara, Byzantinische Zeitschrift, V, 1896.
- Gelzer H., Die Anfänge der armenischen Kirche, Sitzungsberichte der Kön. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig, 1895.
- Նույնի, Zur armenischen Götterlehre, Sonderabdruck aus d. Berichten der Kön. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Sitzung von 7 Dez. 1895: Գյուտերբախ Կ., Հոովմէական Հայաստան և հոովմէական սատրպաթիւնները Դ—2 դարերուն, Թարգմ. Մ. Նորշուանի, Վիեննա, 1914:
- Duchesne L., Histoire ancienne de l'Eglise, vol. II.
- Энгельс, К истории раннего христианства, Դեռ Բруно Бауэр և րաւիի քրիստիանստւո. Сочинения Маркса и Энгельса, т. XV и т. XVI, ч. II: Իննիքիւն Դ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստաննայի աշխարհի, հատ. Գ, Վիեննա, 1835:
- Lehman--Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, 1910.
- Harnack A., Mission und Ausbreitung des Christentums in den drei ersten Jahrhunderten, Leipzig, 1902.
- Honigsmann E., Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles 1935.
- Մախաւայանց Ստ. «Երբ ևս հայերն ընդունել քրիստոնէսութիւն», «Էջմիածին», 1944, № 1:
- Մանեղյան Հ., Արմավիրի հունարեն արձանագրութիւնները նոր լուսաբանութեամբ, Երևան, 1946:
- Նույնի, Գառնիի հունարեն արձանագրութիւնը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946:
- Նույնի, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни Ереван, 1951:
- Նույնի, Месроп-Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ереван, 1941:
- Markwart J., Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932 (Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2).
- Սեիք-Օմեղեանց Կ., Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փափստոս Բուզանդի, «Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների ակադեմիայի», 1947, № 6 և № 7: Միաբան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Խորհնացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վազարշապատ, 1896:
- «Յաղագս մահուան Տրդատայ Թագաւորի՝ հօրի, քաջի և առաքինոյ», «Բաղմաւէպ», 1851:
- Ростовцев М., Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб., 1911
- Սամվելյան Խ., «Արեան վրէժ և փրկանք», տե՛ս «Ազգագրակ. Հանդէս», գիրք Ժ, Թիֆլիզ, 1903:

Vasiliev A. A., Histoire de l'empire byzantin, traduit du russe par P. Bourdin, A. Bourguina, t. I, Paris, 1932.

Տաշյան Հ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղայ գրոց, Վիեննա, 1891:

Օրմանյան Մ., «Տրգատէ Արտաշէս ժամանակագրական դիտողութիւններ», «Հանդ. Ա.Ս.», 1909, № 7 և 8:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ—ԺԴ

ԺԱ. Հայաստանի դուրսույնը Պապի քաղաքացւոյն ժամանակ և սրա վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականութիւնը:—ԺԲ. Վարազդատ, Արշակ Դ, Խոսրով Ի և Հայաստանի բաժանումը:—ԺԳ. Վոսմաշպուն և ճայ գրեթէ գլխաւոր:—ԺԴ. Արտաշես և Արշակունիները քաղաքացւոյն վերջնական սեկումը:

Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական անցքերն Արշակ Բ-ի հաջորդներին՝ Պապի ու Վարազդատի ժամանակ, խիստ դժվար է լուսաբանել, եթէ նկատի չառնվեն Հռոմեական կայսրութեան և Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքական փոխհարաբերութիւններն այդ ժամանակներում: Միջազգային այդ դրութիւնը, որ կազմում էր կարեւոր հանգույցը նաև Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների, մեզ հայտնի է արտաքին աղբյուրներից և, զրլ-խափորապես, Ամմիանոս Մարկելլինոսի արժանահավատ վկայութիւններից: Թեև Փափստոսի նկարագրութիւնները նույնպես պատմական կարեւոր հիշողութիւններ են, սակայն դրանց աղբյուրը, ինչպես ասացինք, վիպական-բանաստեղծական ավանդութիւնն էր, որի մեջ մեծ տեղ էին բռնում հեքիաթային ու ստեղծական տարրերը:

Մեր աշխատութեան մեջ Փափստոսի Պատմութեան հակապատմական մանրամասնութիւնները ընդարձակ կերպով քննարկված են և ըստ հնարավորութեան ճշտված են Ամմիանոս Մարկելլինոսի հաղորդած ճշգրիտ տեղեկութիւնների օգնութեամբ:

Տասներկուերորդ դիւրի համար ուշագրավ աղբյուրներ են, բացի Ամմիանոսից և Փափստոսից, նաև բյուզանդական մատենագիրներ Նվնապիոսի (V դարի սկիզբ) ու Զոսիմոսի (V դարի երկրորդ կես) պատմական երկերը և Թեոփատիոսի (IV դ.) ճառերը:

Հայաստանի բաժանման խնդրի համար, որ տեղի ունեցավ 384—387 թվերին, հիմնական աղբյուրներ են հայ պատմագիրները՝ Փափստոսը և Ղազար Փարպեցին:

Վերոհիշյալ տասներեքերորդ դիւրի համար միակ աղբյուրներն են հայ մատենագիրների երկերը: Պետք է ասել, որ նույնիսկ ամե-

նաէական խնդիրներից շատերը հայերեն գրերի գյուտի մասին մինչև այժմ դեռ մութ են և մնում են վիճելի։ Այդ խնդիրների լուսաբանության համար գլխավոր աղբյուրներն են, անշուշտ, Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու պատմական երկերը։ Սակայն ուշագրավ տեղեկություններ գրերի գյուտի մասին հաղորդում են մեջընդմեջ նաև ավելի ուշ շրջանի հայ հեղինակները։

Մեր աշխատության մեջ սկզբնաղբյուրների բոլոր վկայությունները ենթարկված են ուշադիր համեմատական քննության։

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, rec. V. Gardthausen. 2 vol., Teubn.

Eunaptos, տե՛ս Müller, *Fragm. hist. gr.*, IV, 7—56 և *Historici graeci minores*, ed. Dindorfius. I, 205—274:

Themistil orationes ex codici Mediolanensi emendatae a G. Dindorfio, Lipsiae, 1832.

Theodoretos, *Hist. Eccles.*, տե՛ս Migne, *Patrologiae cursus completus*, series Graeca, t. 80—84:

Malalas. *Chronographia*, rec. L. Dindorf, Bonnae, 1831, տե՛ս նաև Migne, 97:

Orosii Pauli, *Historiarum adversus paganos*, libri VII, recen. C. Zangemeister, Teubn.

Procopii Caesariensis, *Opera omnia*, ed. Haury, Lipsiae, 1916. տե՛ս նաև Прокопій, О постройких, перевод С. П. Кондратьева, Вестн. древн. ист., 1939, 4 (9):

Socrates, *Ecclesiastical History*, ed. W. Bright, Oxford, 1893. տե՛ս նաև «Սուրբառայ Սփռափնիսի, Եկեղեցական պատմութիւն», հրատ. Մ. Տեր-Մովսեսյանի, Վաղարշապատ, 1897:

«Ագարաբգեղայ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփղիս, 1909:

«Եղիշէի, Վասն պատերազմին Վարդանանց», Վենետիկ, 1864:

Եղիշէի Վարդանանց պատմությունը, Բարզմ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1946: «Կանոնգիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1914:

Կարյուն, Վարդ Մաշտոցի, հրատ. և Բարզմ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941:

«Ղազարայ Փարպեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Տփղիս, 1904:

«Մովսիսի Խորենացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913:

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Բարզմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940:

«Պատմութիւն սրբոյն ներսիսի Պարթևի», «Սոփերք հայկականք», 2, Վենետիկ, 1853:

«Պատմութիւն սրբոյն ներսիսի և գիւտ նշխարաց», «Սոփերք հայկականք», 5, Վենետիկ, 1853:

- «Սամուելի քան. Անեցւոյ, Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց», հրատ. Ա. Տեր-Միքէլյանի, Վաղարշապատ, 1893:
- «Սեբեոսի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն» հրատ. Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:
- «Ստեփանոսի Տառնեցւոյ Աստղկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս.-Պետերբուրգ, 1885:
- «Վարդանայ վարդապետի, Հաւարումն պատմութեան», Վենետիկ, 1862:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբրահամյան Ազ., «Նախամետրոպոլիտական հայկական գրականութեան արդարեւ, Պետական Մատենադարանի գիտական ժողովածու, № 1, Երևան, 1941:
- Նույնի, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երևան, 1944:
- Ալոնց Ն., Անժանթ էշեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կենսից ըստ օտար աղբիւրների, «Հանդ. Ամս.», 1925, № 5—12:
- Անանյան Հ., Կրկու ուղղում Կորյունի մէջ, «Տեղեկագիր Արմֆանի», 1941, № 1 (6):
- Նույնի, Երեք հարց Մետրոպոլիտան աշուրների շուրջը, «Էշմիածին», 1946, «Դոստոս—Հոկտեմբեր»:
- Аннинский А., История армянской церкви, Кишинев, 1900.
- Gelzer H., Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte. տե՛ս К. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, zw. Auflage, München, 1897:
- Գլաւսթերն Կ., Հռոմէական Հայաստան և հռոմէական սատրապութիւնները Դ—Ջ դարերում, Թարգմ. Մ. Նորշումի, Վիեննա, 1914:
- Լուլլեր, Բիւզանդիոն և Պարսկաստան, Թարգմ. Հ. Համբարյանի, Վիեննա, 1911:
- Dulaurler Ed., Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859.
- Эмин Н., Исследования и статьи, М., 1896, «Житие Петра Ивера»: изд. Н. Матра, Православный Палестинский Сборник, 47, вып., СПб., 1896.
- Labourt J., Le Christiantisme dans l'empire perse, Paris, 1904.
- Kuhn E., Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reiches, Erster Teil, Leipzig, 1864.
- Մալխասյանց Ստ. Ուսումնասիրութիւն Փաւստոս Բիւզանդի Պատմութեան, Վիեննա, 1896:
- Մանանդյան Հ., Դիտողութիւններ Հին Հայաստանի շինականների դրութեան մասին մարզպանութեան շրջանում, Երևան, 1925: Տե՛ս նույնը, «Տեղեկագիր Պետ. Համալսարանի», № 1, Երևան, 1925:
- Манандян Я. А., Месроп-Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ереван, 1941.
- Մառիվարտ Հ., Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց ս. Մաշթոցի, Թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913:
- Markwart J., Die Entstehung der armenischen Bistümer, Rom, 1932 (Orientalia Christiana, vol. XXVII, 2).
- Март Н., Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, V. СПб, 1903.
- Նույնի, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915:
- Նույնի, Кавказ и памятники его духовной культуры, Петроград, 1919:

- Մուրադյան Ե., Քենական պատմություն Արշակ Երկրորդի և անոր Պապ որդւոյն,
Աղեքսանդրիա, 1900:
- Նոտայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին Թարգմանութիւնը, Տփղիս,
1910:
- Chabot J. B. Synodicon orientale, Paris, 1902.
- Виллемс П., Римское государственное право, перевод с французского
под редакцией П. Н. Бодянского, вып. I и II, Киев, 1888—1890.
- Տեր-Մկրտչյան Գ., Դավիթ Հարրացի, Վաղարշապատ, 1903:
- Նույնի, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիւ, «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս:
Նույնի, Հայ մատենագրության հնագույն թվականները, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913:
- Тер-Мовсисян М., История перевода Библии на армянский язык, СПб., 1902.
- Օրմանյան Մ., Տրդատէ Արտաշէս ժամանակադրական դիտողութիւններ, «Հանդ-Ամս.», 1909, № 8:
- Նույնի, Ազգապատում, 4. Պոլիս, 1912:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ—ԺԹ

ԺԵ. Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները Տրդատ Գ-ի և նրա ճաշոցների ժամանակ մինչև 363 թիվը:—ԺԶ. Ֆեոդալական հաւարեութիւնների զարգացումը Արշակունյաց Հայաստանում:—ԺԷ. «Ազատ»-ները, «ոսաանիկ»-ները և եկեղեցականները:—ԺԸ. «Ռամիկ»-ները և «շինական»-ները:—ԺԹ. Առևտուրը, քաղաքները, արհեստավորները և ստրուկները:

Ինչպես մանրամասն ցույց է տրված մեր այս աշխատության մեջ, հռոմեական-պարսկական 298 թվի դաշնագրութիւնից հետո Արշակունյաց Թագավորութիւնը վերահաստատվել էր իր ընդարձակ սահմաններում և մոտավոր կերպով համապատասխանում էր Արտաշեսյան ժամանակաշրջանի Հայաստանին, որի սահմանները նկարագրված են Ստրաբոնի Աշխարհագրության մեջ:

Այս խնդրի լուսաբանության համար կարևորագույն աղբյուրն է, նախ և առաջ, Մովսես Խորենացու Աշխարհացոյցը, որից, ինչպես հայտնի է, պահպանվել են երկու համառոտված տարբեր խմբագրութիւններ (տե՛ս «Մովսէս Խորենացույ մատենագրութիւնը», Վենետիկ, 1843 և «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացույ», հրատ. Ա. Սուբրյանի, Վենետիկ, 1881):

Ուշագրավ վկայութիւններ ունեն Հայաստանի հնագույն սահմանների մասին նաև հայ պատմագիրները՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը, Մովսես Խորենացին, Սեբեոսը և ուրիշներ:

Բացի հայ պատմագիրներից ու մատենագիրներից, հիմնական աղբյուրներ են Հին Հայաստանի աշխարհագրության ուսում-

նասիրության համար նաև հունա-հռոմեական աշխարհագրական և պատմական երկերը և, գլխավորապես, Ստրաբոնի (մոտավորապես 64 թ. մեր թվ. առաջ—19 թ. մեր թվ. հ.), Պլինիոս Մեծի (I դ. մեր թվ. հ.) և Պտղեմեոսի (II դ.) աշխատությունները, ինչպես և IV դարի առաջին կեսի հռոմեական քարտեզը, որն անվանվում է այժմ Tabula Peutingeriana («Պետինգերյան տախտակներ»):

Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպության ուսումնասիրության համար կարևորագույն աղբյուրներն են, նախ և առաջ, հին հայ մատենագիրները՝ Փավստոսը, Ագաթանգեղոսը, Կորյունը, Ղազար փարպեցին և Եղիշեն: Սրանց երկերը, որ գրված են մարզպանության շրջանում՝ V և VI դարերում, իրենց մեջ, բնականաբար, արտացոլում են նախարարական Հին Հայաստանի կենցաղը, աշխարհայեցողությունը և հատուկ կարգերը: Վերոհիշյալ հեղինակներից առաջին երկուսը՝ Փավստոսը և Ագաթանգեղոսը՝ տալիս են մեզ ուշագրավ տեղեկություններ նախարարական Հայաստանի մասին Արշակունյաց թագավորության հետին շրջանում, իսկ մյուսները՝ Կորյունը, Ղազար փարպեցին և Եղիշեն՝ հայկական ֆեոդալիզմի կարևորագույն աղբյուրներն են մարզպանական շրջանի:

Ամենամեծ չափերով պետք է օգտվել, իհարկե, Փավստոսի Պատմությունից, որն անփոխարինելի ու անգնահատելի աղբյուր է ֆեոդալական հին կենցաղի և պարունակում է իր մեջ միջանկյալ հարուստ ու բազմատեսակ նյութեր ավատական հարաբերությունների, բարքերի ու Արշակունյաց նախարարական պետության կարևոր առանձնահատկությունների մասին: Եթե Փավստոսի մոտ պատմական փաստերը և ժամանակագրությունը կարոտ են միշտ ճշտման արտաքին աղբյուրների օգնությամբ՝ նրա կենդանի ու պատկերավոր լեզվով նկարագրած միջավայրն իր հատուկ բարոյական ու իրավական հայացքներով իրական կյանքի ճշգրիտ պատկերացումն է, որ միանգամայն վստահելի է իբրև առաջնակարգ նյութ հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության:

Նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար ոչ պակաս էական նշանակություն ունեն հայկական ժագում ունեցող այն կանոնադրությունները, որոնց ժամանակը հավանական է ենթադրել արաբական տիրապետությունից առաջ մարզպանության շրջանում: Հայկական այս կանոնադրությունները հետևյալներն են.

1. Շահապիվանի ժողովի կանոնները, որ ընդունված էին հինգերորդ դարի քառասնական թվականներին.

2. Սահակ կաթողիկոսին (+439 թ.) վերագրված կանոնադրությունը.

3. Ներսես կաթողիկոսի (548—557) և Ներշապուհ Մամիկոնեից նախկոպոսի անունով կանոնադրությունը.

4. Հովհան Մանդակունուն վերագրված կանոնադրությունը և

5. Դվինի 645 թվի ժողովի կանոնադրությունը:

Այս կանոնադրություններում կանոնների մեծագույն մասը վերաբերում են կամ եկեղեցական դասին և կամ դավանանքի ու պաշտամունքի ծիսական խնդիրներին:

Սակայն նրանց մեջ հանդիպում են, բարեբախտաբար, նաև այնպիսի վկայություններ, որոնք լուսաբանում են նախարարական Հայաստանի կամ սոցիալական-իրավական հարաբերությունները և կամ ուրիշ կարևոր պրոբլեմներ:

Բացի հայկական վերոհիշյալ կանոնադրություններից, ուշադրության արժանի է, իբրև օժանդակ աղբյուր, նաև Աղվանից Վաչագան արքայի կանոնադրությունը, որն ընդունված է եղել «Աղուէն»-ի ժողովում ո՛չ թե 488 թվին, ինչպես սովորաբար ենթադրում են, այլ, հավանորեն, յոթերորդ դարի սկզբներում:

Նախարարությունների թիվը, գահերեցությունը և զինվորական ուժը որոշելու համար կարևոր աղբյուրներ են Գահնամակն ու այսպես կոչված Զորանամակը: Այս երկու գրությունը, թեև ուշ ժամանակի խմբագրություններ⁵ են, սակայն ինչ չափով որ այդ վավերագրերի տեղեկությունները քաղված են հին աղբյուրներից՝ նրանք որոշ նշանակություն ունեն նաև հայկական ֆեոդալիզմի հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար:

Հայկական հնագույն ֆեոդալիզմի մասին մի քանի կարևոր վկայություններ տալիս են, բացի այդ, օտար աղբյուրները և, մասնավորապես, այն հունարեն արձանագրությունները, որոնք գտնված են Հայաստանում:

Բացի վերոհիշյալ հիմնական աղբյուրներից, նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար կարևոր օժանդակ աղբյուրներ են մատենագրական այն երկերը, որոնք գրված են մարզպանության շրջանում և պարունակում են իրենց մեջ միջանկյալ տեղեկություններ և հատուկ տեղումներ ֆեոդալական կարգերին վերաբերող: Այս խմբի աղբյուրներից կարևոր են, օրինակ, Գիրք թղթոցի հնագույն մասերը և Հովհան

Մանդակունուն վերագրված ճառերը, որ համարվում են այժմ, գլխավորապես, Հովհան Մայրագոմեցու ճառեր:

Օժանդակ աղբյուրներ են, նմանապես, արաբական և Բագրատունյաց ժամանակի և անգամ ավելի ուշ շրջանի հայկական մատենագրության երկերը: Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում գոյություն էր ունեցել մինչև ուշ միջնադարը: Նախարարական հին կազմակերպության կարգերը չէին, բնականաբար, չքացել նաև հետին դարերում, այլ նրանք որոշ փոփոխություններ կրելով կամ երբեմն նույնությամբ պահպանվել էին այդ դարաշրջաններում: Հասկանալի է, իհարկե, որ նաև այս կարգի աղբյուրները, եթե նրանք օգտագործվեն զգուշությամբ և քննադատորեն, կարող են կովան ծառայել որոշ խնդիրների լուսաբանման, որ վերաբերում են նախարարական կազմակերպության հնագույն շրջանին:

Հայկական ֆեոդալիզմը, որ Արշակունյաց թագավորության և Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ ենթարկվել էր պարթևական ու սասանյան պետականության ազդեցությանը, իր էությունմբ նման էր իրանական ֆեոդալիզմին: Այդ ազդեցությունը պարզ երևում է Հին Հայաստանի նախարարական կազմակերպությանը վերաբերող սոցիալական հենց այն տերմիններից, որ իրենց ծագումով, մեծ մասամբ, պարթևական են կամ իրանական: Ֆեոդալական հարաբերությունները վերոհիշյալ երկրներում այնքան նման են եղել իրար, որ իրանական ֆեոդալիզմին վերաբերող աղբյուրները, կարող են, բնականաբար, օժանդակ աղբյուրներ համարվել նաև հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրության համար: Այդ օտար աղբյուրները և նրանց հաղորդած վկայությունները, որ, դժբախտաբար, շատ չեն, հիշատակված են Christensen-ի „L'Iran sour les Sassanides“ (Copenhagen, 1944) աշխատության մեջ:

ԱՂԲԵՅՈՒՐՆԵՐ

«Աբրահամ Խոստովանոզ, վկայք Արևելից», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի, էջ-միածին, 1921:

«Ագաթանգեղոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Տփլիս, 1909:

„Agatangelus und die Akten Gregors von Armenien“, hrsgg. von Paul de Lagarde, Goettingen, 1887.

Ammiani Marcellini rerum gestarum qui supersunt, rec. V. Gardthausen, 2 vol., Teubn.

«Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901:

«Եղիշէի վարդապետի, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ, 1864: 436

- Theophylacti Simocatthae historiae*, ed. de Boor, Lipsiae, 1887, Teubn.
- Istachri*, Livre des routes et des royaumes, éd. de Goeje, BGA, I.
- «Կանոնգիրք Հայոց», հրատ. Ա. Ղյուճյանի, Թիֆլիս, 1914:
- «Կանոնք Դուռնայ ժողովոյն», հրատար. Մխիթար վարդապետի և Սիրական Տիգրանյանի, Վաղարշապատ, 1905:
- Հին Կտակարան և նոր Կտակարան:
- «Corpus juris civilis», ed. Th. Mommsen, P. Krüger, R. Schöll, Berlin, 1872—1895.
- Hudud al-Alam*, The regions of the world, translated and explained by V. Minorsky, London, 1937.
- «Ղազարայ Փարպեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, Տիֆլիս, 1904:
- «Պատմութիւն Ղեւնդիայ մեծի վարդապետի Հայոց», երկ. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- «Մխիթարայ Գոշի, Դատաստանագիրք Հայոց», հրատ. Վահան Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880:
- «Մովսէսի Խորենացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիֆլիս, 1913:
- «Մովսէս Խորենացւոյ հայկական պատմութիւն», Բարգմ. Խ. Ստեփանեի, Ս.-Պետերբուրգ, 1889:
- История Армении *Моисея Хоренского*, перев. Н. Эммина, Москва, 1893.
- «Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», հրատ Մկրտիչ Էմինի, Մոսկվա, 1860:
- «Յովնանու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912:
- Յովնանու Մանդակունւոյ, Հայոց հայրապետի, ճառք», երկ. տպագր., Վենետիկ, 1860:
- Petrus Patriclus*, տե՛ս *Dindorf*, *Historici graeci minores*, I:
- C. Plinii Secundi*, *Naturalis historiae*, տե՛ս *Histoire naturelle de Pline*, avec la traduction en français, par M. E. Littré, t. I—II, Paris, 1883.
- «Սերէոսի եպիսկոպոսի. Պատմութիւն», հրատ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1939:
- Strabonis*, *Geographica*, recogn. A. Meineke, vol. I—III, Lipsiae, 1915—1925.
- Sempadscher Kodex aus dem 13 Jahrhundert, hrsgg., übersetzt und erklärt von J. Karst, Bd. I und II, Strassburg, 1905.
- Lettre de *Tansar*, au roi de Tabaristan, publ. et traduite par Darmesteter, „Journ. Asiat.“, 1894.
- «Փաւստոսի Բուզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1889:
- «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ. տե՛ս «Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1843:
- «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ», հրատ. Սուքրյանի, Վենետիկ, 1881:

ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սլիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

Նույնի, Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:

Անադյան Հր., Հայերեն արժատական բառարան, Երևան, 1926—1935:

- Բաճաբայան. Անանական և հողային իրավունքը Հին Հայաստանում. Թիֆլիս, 1914.
Baynes Norman H., The Byzantine empire, London, 1925.
 Բարխուդարյան Մ., Արցախ, Բաքու, 1895:
 Նույնի. Պատմություն Աղվանից. Վաղարշապատ, 1902:
Борьян Б. А., Армения, Международная дипломатия и СССР, часть 1, М., 1928:
Brosset M., Description géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Wakhoucht. St.-Petersbourg, 1842.
 Գյումրեբեկ Կ., Քիզանդինո և Պարսկաստան և անոնց գիտնագիտական և ագրիկոլիկ-իրավական յարաբերությունները Տուստիսիանու ժամանակ, Թարգմ. Հ. Համբարյանի, Վիեննա, 1911:
Джавახов И., Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб., 1905.
 Երզնկյան Գ., Կայան բերդ և Կայենո ձոր, «Ազգագրական Հանդես», գ. 1938:
 Զաքարյան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմություն, երրորդ տպագր., Վիեննա, 1897:
 Ընթերցան Դ., Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հատ. Ա—Գ, Վիեննա, 1835:
 Վալայան Ն., «Բարդալուի դատո», «Ազգագր. Հանդ.», VII և VIII գրք. Թիֆլիս, 1901:
Литышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб., 1890.
Laurent J., L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919.
 ռալարյան Գ., Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկվա, 1883:
 Վաճայան Ստ. Անհայտ գաւառներ Հին Հայաստանի, էջմիածին, 1914:
 Карта Главного Управления Геодезии и Картографии при СНК СССР — «Иран и Афганистан».
Kiepert H., Atlas antiquus, zwölf Karten zur alten Geschichte, Berlin.
Kiepert Richard, Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, Berlin, 1902—1906.
 Կաստանյան Կ., Հիսուածք, գրք Գ, Վիեննա, 1877:
Кулишер И. М., Лекции по истории экономического быта Западной Европы, Петербург, 1918.
Hoffmann G., Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, 1880.
 Մանանդյան Հ., Դիտողություններ Հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարզպանության շրջանում, Երևան, 1925. տե՛ս նույնը, «Տեղեկ. Պետ. Համալսարանի», № 1, Երևան, 1925:
 Նույնի. Հայաստանի արքունի հարկերը մարզպանության շրջանում, Երևան, 1926, տե՛ս նույնը՝ «Տեղեկ. Գիտ. և Արվ. ինստիտուտի», Երևան, 1926 № 1:
 Նույնի, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական պատմության, II, Երևան, 1928. տե՛ս նույնը՝ «Տեղեկագիր Պետ. Համալսարանի», Երևան, 1928, № 4:
 Նույնի, Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, I. տե՛ս «Տեղեկագիր Գիտ. և Արվ. ինստիտուտի», Երևան, 1927, № 2:
Манандян Я. А., Круговой путь Помпея в Закавказье, «Вестн. древн. ист.», 1939, № 4.
 Նույնի, Տիրան Բ և Հոմեր, նոր լուսարանաթյամբ ըստ սկզբնաղբյուրների, Երևան, 1940:

Նույնի, Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, „Вестн. древн. истории“, М., 1940, № 3—4 (12—13),

Նույնի, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945:
Манадьян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930.

Markwart J., Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Wien, 1928. տե՛ս Նույնը, «Հանդէս ամսօրեայ» 1927, № 11—12:

Նույնի, A Catalogue of the provincial capitals of Persia, Anecdota Orientalia, III, Rom, 1931:

Март Н., Этимология двух терминов армянского феодального строя, Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. Общ., т. XI, 1897—1898.

Նույնի, Քննություն Հափախովի „Государственный строй древней Грузии и древней Армении“ աշխատության տե՛ս Журн. „Мин. Нар. Просв.“, 1908

Նույնի, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915:

Mellet A., De quelques mots parthes en arménien, „Revue des études arméniennes“, t. II, fasc. I, Paris, 1922.

Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

Minorsky V., The Guran, Bulletin of the School of Oriental and African Studies (University of London), vol. XI, Part I. 1943.

Մուսայելյան Հ., Անդրկովկասի հողային պայմանները, Վաղարշապատ, 1910:

Noeldeke Th., Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden, Leyden, 1879.

Նորայր Բյուզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին թարգմանությունը, Տղկդիս, 1910:

Շահխաբունյան Հ., Ստորագրություն կաթողիկե էքմիաժնի և հինգ զատառն Արարատայ, հատ. I և II, էքմիաժին, 1842:

Շտրեֆ Մ., Հայաստան, Քրդաստան և արևմտյան Պարսկաստան բարեկենսական ստորհաստաննայ սեպագրիբու համաձայն, թարգմ. Բ. Պիլեզիկձյանի, Վիեննա, 1904:

Rawlinson H., Journal of the Royal Geogr. Society, X.

Սամվելյան Խ., Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը ու Հին Հայոց քաղաքայական իրավունքը, Վիեննա, 1911:

Նույնի, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հատոր I, Երևան, 1939:

Сергеевич В., Русские юридические древности, т. I, изд. второе, СПб, 1902.

Speck E., Handelsgeschichte des Altertums, Bd. III, Leipzig, 1905.

„Вопросы и решения вардапета Акания Ширакци“, изд. и перев. И. А. Орбели, Петроград, 1918.

Френкель А. С., Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, Тифлис, 1887.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

11—40	Արտավան Գ՝ Թագավոր Պարթևական
54—63	Հռոմեա-պարթևական պատերազմը և Հայաստանի վերածումը Պարթև Արշակունիների երկրորդ թագավորության
66	Տրդատ Ա-ի գահակալությունը և Արշակունյաց թագավորության սկիզբը
72	Կոմագենի թագավորության և Փոքր Հայքի միացումը Հռոմեական կայսրությանը
75—110 թթ. միջև	Սանատրուկ՝ Թագավոր Հայոց
77—110	Բակուր Բ՝ Թագավոր Պարթևական
110—113	Աշխադար՝ Թագավոր Հայոց, Բակուր Բ-ի որդին
98—117	Տրայանոս՝ կայսր Հռոմի
110—130	Խոսրով՝ Թագավոր Պարթևական
113	Աշխադարի եղբոր՝ Պարթամասիրի նշանակումը Խոսրովի կողմից Հայոց թագավոր
114	Տրայանոսի արշավանքը Հայաստան, Պարթամասիրի սպանությունը և Կատիլլիոս Սեբրոսի նշանակումը Մեծ Հայաստանի, Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի կառավարիչ
117—140/3	Սանատրուկի որդի Վաղարշ՝ Թագավոր Հայոց
138—161	Անտոնինոս Պիոս՝ կայսր Հռոմի
140/3—161	Սոհեմոս՝ Թագավոր Հայոց, Վաղարշ Ա-ի հաջորդը
161—163	Բակուր՝ Թագավոր Հայաստանի
161—180	Մարկոս Ավրելիոս՝ կայսր Հռոմի
163	Արտաշատի գրավումը և ավերումը հռոմայեցիների կողմից
164	Հռոմեական զորաբանակի արշավանքը և Սելևկիայի ու Տիգրոնի գրավումը
164	Վաղարշապատի հայտարարումը իբրև Հայաստանի դիսավոր քաղաք
164—185	Սոհեմոս-Տիգրան Վերջինի՝ երկրորդ անգամ Հայաստանի թագավոր
193—211	Սեպտիմիոս Սեբրոս՝ կայսր Հռոմի
II դարի 80-ական, 90 թթ. սկզբներին	Վաղարշ Բ՝ Թագավոր Հայոց, Պարթև Արշակունիների տոհմից

216	հոսքով Ա՝ թագավոր Հայոց, Վաղարշ Բ-ի որդին ու հաջորդը
216—252/3	Տրդատ Բ՝ հոսքով Ա-ի որդին և հաջորդը
224	Սասանյանների դինաստիայի հիմնադրումը Պարսկաստանում
224 ապրիլի 28	Արտավան Ե-ի կոնիլը Արտաշիրի դեմ և պարտությունը
224—241	Արտաշիր Ա՝ թագավոր Սասանյան Պարսկաստանի Արտաշիր Ա-ի արշավանքը Հայաստան և Տրդատ Բ-ի դիմադրությունը
241—272	Շապուհ Ա՝ թագավոր Սասանյան Պարսկաստանի Տրդատ Բ-ի կոնիլները Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ
252/53	Հայաստանի գրավումը Շապուհ Ա-ի կողմից և Տրդատ Բ-ի փախուստը հռոմայեցիների մոտ
224 թ. հետո	Մամիկոնյանների և Կամսարականների զաղթը Հայաստան՝ Պարթև Արշակունիների անկումից հետո
252/3—272/3	Արտավազդ Ե՝ թագավոր Հայոց
272/3—287	Ներքին խռովություններ Պարսկաստանում և Հայաստանում. Արշակունիները դինաստիայի վերահաստատումը և հոսքով Բ-ի զահակությունը
284—305	Դիոկլետիանոս՝ կայսր Հռոմի, բացարձակ միապետ Հռոմեական կայսրության
298—330	Տրդատ Գ՝ թագավոր Հայոց, հոսքով Բ-ի որդին Հաշտության կնքում Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև. Հայաստանը Հռոմեական կայսրության վասալ
298	Տրդատ Մեծի հունարեն արձանագրությունը
308	Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում
313	Դառնի հունարեն արձանագրության ժամանակը
315—330	Շապուհ Բ՝ թագավոր Պարսկաստանի
309/10—379	հոսքով Գ՝ թագավոր Հայոց, Տրդատ Մեծի որդին ու հաջորդը
330—338	Տիրան՝ թագավոր Հայոց, հոսքովի որդին ու հաջորդը
339—350	Արշակ Բ՝ թագավոր Հայոց, Տիրանի որդին
350—367/8	Արշակունիների կործանումը
358	Արտազեթը բերդի պաշարումը պարսիկ զորքերի կողմից, ավերումը և Փառանձեմ թագուհու գերեվարությունը
368	Հայաստանի նշանավոր քաղաքների՝ Արտաշատի, Վաղարշապատի, Երվանդաշատի, Զարեհավանի, Զարիշատի և Վանի ավերումը պարսիկ զորքերի կողմից
368—369	Վաղեա՝ կայսր Հռոմի
364—378	Պապ՝ թագավոր Հայոց, Փառանձեմի որդին
368—374	Պարսկական զորքերի ներխուժումը Հայաստան և Բազավանի կոնիլը
371/372	

371/372	Ջինադադարի կնքումը Հոռմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև
374	Պապ թագավորի եղեռնական սպանությունը Վաղես թագավորի հրամանով
374—378	Վարազդատ՝ թագավոր Հայոց, նշանակված Վաղես կայսեր կողմից
377	Պարսկա-հոռմեական համաձայնությունը և պարսկական իշխանության հաստատումը Հայաստանի մեծ մասում
378—389	Պապ թագավորի անշահափաս որդու՝ Արշակ Գ-ի անվանական թագավորությունը
379—395	ԻԼեդոս՝ կայսր Հոռմի
387	Հայաստանի բաժանումը Հոռմի ու Պարսկաստանի միջև
395	Հոռմեական կայսրության բաժանումը երկու մասի և Բյուզանդական կայսրության հիմնադրումը
387—428	Արշակունիների անվանական թագավորությունը Հայաստանում
385—387/88	Արշակունի եռսրով Դ-ի թագավոր նշանակվելը Հայաստանում Արշակ Գ-ի փոխարեն
387/88—413/14	Վոամշապուհ՝ թագավոր Հայաստանի, խոսրով Դ-ի և զրաթը և հաջորդը
391/2—392/3	Հայկերեն գրերի գյուտը
416—420	Եվսեբիոս Կեսարացու Լեկդեցական սլաոմության թարգմանությունը հայերեն
419/20—425	Մեսրոպ Մաշտոցի ճանապարհորդությունը Կոստանդնուպոլիս
423—428	Արտաշես՝ Վոամշապուհի որդին, վերջին թագավոր Պարսկական Հայաստանում
428	Արշակունիների թագավորության վերացումը Հայաստանի պարսկական մասում
428	Վեհմիհրապուհ մարզպանի նշանակումը Հայաստանի բարձրագույն կառավարիչ և Հայաստանը՝ իրրև Սասանյան Պարսկաստանի մարզերից մեկը
438/39—457	Հագկերտ Բ՝ թագավոր Պարսից
439	Սահակ կաթողիկոսի մահը
440 թ. փետրվարի 17-ին	Մեսրոպ Մաշտոցի մահը
443	Շահապիվանի ժողովը

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՆՓԵՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքի ամենաժանր ժամանակաշրջաններից մեկն է եղել մեր թվարկության IV դարի վերջը և V դարը: Հայաստանի պատմության մեջ այդ դարերը կարող են համարվել ոչ միայն ամենաժանր անկումների դարեր, երբ Արշակունյաց Հայաստանը կորցրեց քաղաքական անկախությունը և բաժանվեց Արևելյան Հռոմեական կայսրության ու Պարսկաստանի միջև, այլև հայ ժողովրդի համառ, հերոսական պայքարի ու ստեղծագործական ուժերի բուռն ծաղկման դարեր, որի արտահայտությունն էին հայերեն այբուբենի գյուտը և սեփական գրականության ու ինքնուրույն մշակույթի ստեղծումը:

Մեր թվարկության III դարի վերջում, Սասանյան Պարսկաստանին հռոմեական զորավար Գալբրիոս Մաքսիմիանոսի հասցրած ծանր պարտությունից հետո (297 թ.), Արշակունյաց Հայաստանը փաստորեն համարվում էր Արևելյան Հռոմեական կայսրության ենթակա վասալ թագավորություն: Դա երևում է հռոմեական տիրույթների, այսպես կոչված, Վերոնյան թղթում բերված ցուցակից, որտեղ Փոքր Հայքի կողքին Պոնտական դիոցեզում նշվում է նաև Մեծ Հայքը¹:

¹ „Armenia minor, nunc et maior addita“ տե՛ս Codex Veronensis Seeck-ի մոտ, Notitia dignitatum. 1872, էջ 248: Հետաքրքրական է, որ Պոնտիկոս Սիլվիոսի Հատեբկուլոսում Armenia minor-ից հետո Պոնտոսում նշվում է նաև Armenia maior-ը, տե՛ս Laterculus Polemii Silvii Seeck-ի մոտ. Not. dign. 1872, էջ 231 և հաւ. Ազոնցի և Գյուտեբրոկի այն կարծիքը, թե Փոքր և Մեծ Հայքի տակ այստեղ հավանաբար նկատի են առնված Առաջին և Ծրկրորդ Հայքը, անհիմն է և հազիվ թե հավաստի, տե՛ս Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб. 1908, էջ 87 և K. Güterbock, Römisch-Armenien und die römischen Satrapien, Königsberg, 1900.

Հայաստանի և կայսրության սերտ կապի հետևանքներից մեկն էր քրիստոնեության հաստատումը, որը IV դ. պետական կրոն հռչակվեց ինչպես ամբողջ Արևելյան Հռոմեական կայսրությունում, այնպես էլ վասալական Հայաստանում:

Արևելյան Հռոմեական կայսրության հետ քաղաքական և մշակութային մերձեցման քաղաքականությունը, որ վարում էին Արշակունիները և նրանց սերտ դաշինքը հռոմեացիների հետ ընդդեմ հզոր Սասանյան Պարսկաստանի՝ կործանարար եղան Հայաստանի համար:

Մեր թվարկության IV հարյուրամյակում պարսկահռոմեական պատերազմները վերսկսվեցին արտակարգ կատաղությանը, և Հայաստանը, որը գրեթե անընդհատ պատերազմում էր հռոմեացիների կողմում, հյուծելով իր ուժերը՝ շուտով ընկավ, զոհ գնալով կայսրության ուխտադրությանը:

Հուլիանոս կայսեր դեպի Արևելք կատարած անհաջող արշավանքից հետո (363 թ.), նրա հաջորդ Հուլիանոսը, հաշտություն կնքելով պարսից արքա Շապուհ II-ի հետ (310—379), վերջինիս զիջեց հինգ նահանգները, և խայտառակ կերպով դավաճանեց դաշնակից հայերին, թողնելով նրանց մենակ Վարսիկների ջախջախիչ հարվածների տակ:

Այս դեպքերի ժամանակակից, հռոմեական պատմիչ, Ամմիանոս Մարկելլինոսի վկայությամբ, պարսիկների հետ կնքված հաշտության պայմանագրում, կար Հայաստանի համար «կործանարար» և «ամոթալի» (exitiale et impium) հատուկ կետ: Համաձայն այդ կետի, հռոմեացիները պարտավորվում էին օգնություն ցույց չտալ հայ թագավորին, որը, ինչպես հաստատում է Ամմիանոս Մարկելլինոսը, նրանց «մշտական և հավատարիմ բարեկամն էր» (amico nobis semper et fidus)¹:

Հռոմեացիների պարտությունից հետո, հայ Արշակունիները թողնվեցին իրենց կամքին և միայնակ, առանց դաշնակիցների, անհավասար պայքար էին մղում հաղթանակած Պարսկաստանի դեմ: Կործանման դատապարտված երկրի հերոսությամբ և ահավոր դրամատիզմով լի այդ հուսահատ պայքարը դարձավ հիմնական թեմաներից մեկը հայ հնագույն էպոսի, որը պահպանվել է Փափսոս Բուզանդի V դարի պատմական ստեղծագործության մեջ:

Այդ պայքարի ելքը, իհարկե, նախապես կանխորոշված էր: Պայքարը վերջացավ նրանով, որ պարսիկների կողմից ջախջախ-

¹ Amm. Marc., XXIII, 2, XXV. 7 և XXXVI, 4.

ված ու ամայացված Արշակունյաց Հայաստանը դադարեց որպես անկախ պետություն գոյություն ունենալուց և ընկավ օտար լծի տակ:

Փափստոսի տեղեկությունների համաձայն, Շապուհ II-ի բանակները իրենց արշավանքների ժամանակ անխնա թալանում ու հրկիզում էին երկիրը, գերեվարում բնակչությանը, սպանում ու խոշտանգում: Հայաստանի քաղաքները, որոնք խոշոր դեր էին խաղում միջազգային տարանցիկ առևտրի մեջ, վեր էին ածվել ավերակույտերի, իսկ բնակիչները տարվել էին Պարսկաստան:

Փափստոսի (Դ, 59) և Մովսես Խորենացու (Գ, 36) վկայություններից երևում է, որ ավերված և քաղաքական ինքնուրույնությունը կորցրած Հայաստանում Շապուհ II-ը արմատախիլ էր անում քրիստոնեությունը և ջանում վերականգնել զրադաշտական ուսմունքը: Իր ձուլման քաղաքականության մեջ նա հենվում էր քրիստոնեությունն ուրացած և մագդեզականություն ընդունած տեղական ֆեոդալների աջակցության վրա: Ինչպես հաղորդում է Փափստոսը, ուրացողներ Մերուժան Արծրունին և Վահան Մամիկոնյանը ամենուրեք ավերում էին եկեղեցիները, հիմնում ատրուշաններ և բնակիչներին ստիպում մագդեզականություն ընդունել: Խորենացին ավելացնում է, որ Մերուժանը «ինչ գիրք որ գտնում էր, այրում էր և հրամայում էր հունարեն գրագիտություն շտվորել, այլ պարսկերեն և ոչ ոք չհամարձակվի հունարեն խոսել կամ թարգմանել»¹:

Շապուհ III-ի (383/4—388/9) և Թեոդոս I-ի (379—395) օրով, 384—387 թթ. Արշակունյաց անշեղորեն դեպի կործանում գնացող թագավորությունը բաժանվեց Սասանյան Պարսկաստանի և Արևելեյան Հռոմեական կայսրության միջև: Երկու Հայաստանները՝ Արևելյանը կամ Պարսկականը և Արևմտյանը կամ Բյուզանդականը մնում էին համաշխարհային իրադրությունների հանգույցում նաև հետագա դարերում: Պարսկաստանի և Արևելեյան Հռոմեական կայսրության (V դարից, կոչված է Բյուզանդական կայսրություն) միջև կատաղի և համառ պայքարը, որը շարունակվում էր Հայաստանի բաժանումից հետո էլ, արտաքինից կրոնական երանգավորում ստացավ: Սահմանային հայկական տերիտորիայի ռազմագիտական կարևորության հետևանքով թշնամի տերությունները խիստ համառ պայքար էին մղում բուն Հայաստանում, նպատակ

¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 205:

ունենալով նրա բնակչության կրոնական-մշակութային ձուլումը:

Պարսկաստանը, որի տիրապետության տակ էր անցել Արշակունյաց Հայաստանի մեծ մասը, IV—V դարերում արտակարգ համառությամբ էր վարում իր ձուլման քաղաքականությունը: Նրա պլանաչափ ջանքերը, որոնց նպատակն էր՝ վերականգնել Հայաստանում նախկին զրադաշտական կրոնը և պարսկացնել հայ ժողովուրդը, որոշ ընդմիջումներով տևեցին համարյա մի ամբողջ հարյուրամյակ:

Քաղաքական ինքնուրույնությունը կորցրած Հայաստանի գլխին կախվել էր մայրենի լեզուն և իր ինքնուրույն մշակույթը կորցնելու մահացու վտանգը: Այդ վտանգը սպառնում էր հայ ժողովրդի գոյությանն իսկ: Սակայն շնայած Պարսկաստանի ճնշմանը, կամայականությանն ու Հայաստանի ինքնուրույնությունը կոտրելու և ոչնչացնելու նրա համառ ձգտումին, հայ ժողովուրդը իրեն պաշտպանեց կլանումից:

IV դարի վերջը և համարյա ողջ V դարը Հայաստանի պատմության մեջ Սասանյան Պարսկաստանի անտանելի լծի դեմ ժողովրդական ապստամբությունների և պայքարի հերոսական դարաշրջան էր: Պայքարը հաղթականորեն ավարտվեց V դարի վերջին:

Ժողովրդին հաղթանակի ոգեշնչեց և նրա մեջ ազգային ինքնագիտակցություն արթնացրեց հայ գրերի և մայրենի լեզվով դպրություն ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը, որի մահվան 1500-ամյակը լրացավ այս տարի*: Իր մշակույթի և լեզվի պահպանման համար հայ ժողովուրդը պարտական է ոչ միայն ապստամբած ժողովրդի արիությանն ու տոկունությանը, այլև, ավելի մեծ չափով, հայ գրի ու լուսավորության այդ մեծ տարածողին:

Անշուշտ, Հայաստանում ևս, ինչպես և գոթերի ու սլավոնների մոտ, գրերի գյուտը ամենից առաջ նպատակ ուներ ստեղծելու քրիստոնեական գրականություն՝ տեղական լեզվով: Ակնհայտ է, սակայն, որ Հայաստանի պատմական կյանքի ամենից ավելի ճգնաժամային դարաշրջանում ստեղծված սեփական գրի արմատավորումն ուներ նաև առավելապես քաղաքական նշանակություն:

Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտը, անտարակույս, այն հզոր գնքն էր, որի շնորհիվ հայ ժողովուրդը պահպանեց իր գոյությունը V դարի մեծ պայքարում և մտնելով քաղաքակրթված հնագույն ժողովուրդների ընտանիքի մեջ, զարգացրեց իր ինքնուրույն մշակույթն ու շատ հարուստ գրականությունը:

* Այսինքն՝ 1940 թ. (կազմ.):

Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գործունեությունը, ինչպես հայտնի է, բարձր է գնահատվել արևմտաեվրոպական պատմաբանների կողմից: Գերմանացի գիտնական Հ. Մարկվարտը, որը հատուկ մեծագործություն է նվիրել հայկական նշանագրերի գյուտին, հիացմունքով է խոսում Մաշտոցի մասին և առանձնահատուկ նշում նրա բացառիկ վեհությունը: «Եթե մենք,—նշում է Մարկվարտը, նկատի ունենանք պատմական այն արտակարգ իրադրությունը, որի մեջ Մեսրոպ Մաշտոցը զարթեցրեց հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, և եթե համեմատենք նրա գործը Պիպինի ու նրա ղեկավիր Վինֆրիդի համանման գործունեության հետ, ապա այս վերջինները թզուկներ կթվան հսկա Մաշտոցի համեմատությամբ»¹:

* *
*

Ինչպես հայտնի է, հայ գրերի գյուտին վերաբերող անգամ մասնաէական խնդիրներից շատերը մինչև այժմ էլ մնում են վիճելի և պարզված չեն, թեև դրանց նվիրված են նշանակալից թվով ուսումնասիրություններ:

Այդ հարցերի լուսաբանման հիմնական աղբյուրներն են համարվում Կորյունի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու երկերը, որոնցից վերջին երկուսը հիմնվում են գերազանցապես Կորյունի աշխատության վրա: Որոշ մանրամասնություններ կան այլ հեղինակների մոտ, որոնք իրենց տեղեկությունները քաղել են ոչ միայն վերոհիշյալ երկերից, այլ ուրիշ, մեզ անհայտ աղբյուրներից:

Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի փոքրածավալ աշխատությունը², որ գրված է V դարում, անշուշտ գրերի գյուտի պատմության գլխավոր աղբյուրն է: Սակայն ինչպես ցույց են տալիս

¹ Տե՛ս Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց ս. Մաշտոցի, Թարգմ. Ա. Վարդանյանի, Վիեննա, 1913, էջ 8:

² Կորյունի աշխատության մեզ հասած երկու խմբագրություններից իսկականն ընդարձակ խմբագրություն է, որ հրատարակվել է Վենետիկում 1854 և 1894 թթ.: Տե՛ս Նառայր Բյազեդագի, Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը, Տրփղիս, 1900, էջ 12 և 397—406: Կորյունի ընդարձակ խմբագրությունը գերմաներենի է թարգմանել գերմանացի գիտնական Վելտեն, տե՛ս Dr. B. Welte, Goriuns Lebensbeschreibung des hl. Mesrop. Tübingen. 1841. Մ. Էմիլը Ֆրանսերեն է թարգմանել համառոտ խմբագրությունը, տե՛ս Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, par V. Langlois, Paris 1868—69, t. II, p. 9—16.

ուսումնասիրողները, այս հնագույն աղբյուրի մեջ շատ հաճախ հանդիպում են թերասություններ, անորոշություններ և անգամ ակնհայտ հակասություններ¹։ Ադոնցը միանգամայն ճիշտ նկատում է, որ Կորյունի երկրի պահպանված բնագիրը չի կարող համարվել նախնական, քանի որ հետագա դարերում այս աշխատությունը ենթարկվել է խմբագրական վերամշակման²։ Դրանում իսկապես կարելի է համոզվել, եթե ուշադրության առնվին այն հատվածները, որոնք Ղազար Փարպեցին քաղել է Կորյունից։ Ղազարը, հավանաբար, ծանոթ է եղել Կորյունի երկրի հնագույն խմբագրությանը։

Մաշտոցի մասին կենսագրական տեղեկություններ, դժբախտաբար, բավական աղքատիկ, տալիս է գլխավորապես Կորյունր, որի «Պատմութիւն վարուց և մահուան առն երանելոյն սրբոյն Մեսրոպի վարդապետի, մերոյ թարգմանչի»³ աշխատությունն ամբողջապես նվիրված է Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքին ու գործունեությանը։

Կորյունը, ինչպես և բոլոր հին աղբյուրները, հայ գրերի ստեղծողին անվանում է ոչ թե Մեսրոպ, այլ Մաշտոց (Մաշտոց, Մաշդոց, Մաշթոց, Մաժդոց)⁴։ Վիճելի և կասկածելի Մեսրոպ անունը առաջին անգամ հանդիպում է ավելի ուշ շրջանի գործերում, «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետի» գրվածքում (Վենետիկ, 1853, էջ 83 և 110) և Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ։

Կորյունի պատմածի համաձայն, Մաշտոցը Տարոն նահանգի Հացեկաց գյուղից էր, այդ գյուղի բնակիչ Վարդանի որդին։ Մ. էմինը, հաշվի առնելով Մաշտոցի հոր Վարդան անունը և նրա ծննդա-

¹ Հմմտ. Н. Марр, Тексты и разыскания по армянско-грузинской филологии, V, СПб, 1903, էջ 33, Месроп Тер-Мовсесян, История перевода Библии на армянский язык, СПб, 1902, էջ 1—27.

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 341.

³ Այս վերնագիրը, որ ունենք Կորյունի վենետիկյան հրատարակություններում (1834, 1854, 1894 թթ.) չի կարող իսկական համարվել, քանի որ կենսագրության բուն բնագրում Կորյուն իր ուսուցչին անվանում է ոչ թե Մեսրոպ, այլ Մաշտոց։ Պարզել Կորյունի երկրի իսկական վերնագիրը շատ դժվար է, որովհետև լուծենք նրա քննական հրատարակությունը և որովհետև մինչև այժմ լիովին օգտամասիրված չեն այն նյութերը, որոնք պետք է օգտագործվեն այդ բնագիրը պարզելու համար։ (Կորյունի աշխատության գիտական հրատարակությունը լույս է տեսել Երևանում, 1941 թ. Մ. Արեղյանի աշխատասիրությամբ, տե՛ս նաև Կորյուն «Վարդ ս. Մաշտոցի», հրատ. Հ. Ակինյան, Վիեննա, 1952. Կորյուն, «Վարդ Մաշթոցի», հրատ. Գ. Յնտգլյան, Երուսաղեմ, 1930 (կաղմ.)։

⁴ Ст. Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды, М., 1903, էջ 315.

վայր Տարոնը, ենթադրում էր, թե Մաշտոցը սերում էր Մամիկոնյանների նախարարական տոհմից¹։ Այս ենթադրությունը միանգամայն անհիմն է և ականբեաբար միտումնաւոր։ Հարկ է նշել, որ մի շարք նորագույն ուսումնասիրություններում սովորաբար մի ձգտում կա՝ հայ հին գրականության ու մշակույթի գործիչներին համարել բարձր ազնվականության ներկայացուցիչներ։ Դա ոչ միայն վիճելի է, այլև, անտարակույս, սխալ։ Իմ նախորդ աշխատություններից մեկում², արդեն, պարզված է, որ հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցին, որին նույնպես համարում էին ազնվատոհմ «ազատ» և Մամիկոնյանների տոհմի մոտիկ ազգական³, իրականում անազատ գյուղացու որդի էր։

Պետք է նշել, որ ինչպես հին Հայաստանում, այնպես էլ հին Ռուսիայում երեխաներին բռնի էին վերցնում դպրոց։ Հայաստանում դպրոցներն էին հավաքում գերազանցապես շինականների որդիներին։ Ուստի միանգամայն ականբեաբար է, որ V դարի խոշորագույն պատմիչներն ու գիտնականները՝ Մաշտոցը, Եզնիկը, Փարպեցին և մյուսները, ինչպես նաև այսպես կոչված «թարգմանիչները» ճշշող մասը, գյուղացիների որդիներ էին։ Եվ գլխավորապես հենց նրանք են, որ ստեղծել են հայ հին գրականությունն ու գիտությունը։

Թեև VII դարի «Անանուն ժամանակագրության» մեջ ասված է «Մեսրոպ երանելի Տարանեցի ի Հացեկաց գեղջէ յազատ տանէ»⁴, բայց ոչ Կորյունը, ոչ էլ Փարպեցին այդ մասին հիշատակություն չունեն։

Բանասերները սովորաբար ենթադրում են, թե Մաշտոցն իր կրթությունն ստացել է Ներսես կաթողիկոսի (մեռ. 373/4 թ.) ձեռքի տակ։ Այս տեղեկությունը, որը պահպանվել է «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետի» երկում և Մովսես Խորենացու մոտ, Գ. Խալաթյանցի⁵ ճիշտ կռահմամբ, չի կարող հավաստի համարվել, քանի որ Կորյունն ու Ղազար Փարպեցին

¹ Տե՛ս Исследования и статьи И. О. Эмина, М., 1896, էջ 206.

² «Դիտողություններ հին Հայաստանի շինականների դրության մասին մարգականության շրջանում», Երևան, 1925, էջ 33—34.

³ Տե՛ս Զաբրեգեալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 392 և Գ. Խալաթյանցի, Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկվա, 1883.

⁴ Տե՛ս Զաբրեգեալյան, նշվ. աշխ., էջ 42։ Ազատներ կոչվում էին մանր հողատերերը, որոնք ազատ էին տուրքերից, բայց պարտավոր էին ծառայել հեծելազորում։

⁵ Г. Халатьян, Армянские Аршакиды, էջ 317.

այդ մասին ևս լուում են: Նրանք հաղորդում են միայն, որ մանուկ հասակում Մաշտոցը ուսանել է հունարեն:

Հայաստանի բաժանումից հետո Մեսրոպ Մաշտոցը գալիս է Այրարատ նահանգ, Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, և մի որոշ ժամանակ աշխատում է արքունի դիվանում: Հիմնվելով Մովսես Խորենացու ոչ ճիշտ վկայության վրա (Գ, 47), բանասերները սովորաբար մատնանշում են¹, թե Մաշտոցը արքունիքում քարտուղարի պաշտոն է վարել: Մինչդեռ իրականում, ինչպես երևում է Կորյունի և Փարպեցու վկայություններից, Մաշտոցն ընդունվում է արքունի դիվանի դպիրների շարքը, որոնք մագիստրոսների դիվանատներում ծառայող բյուզանդական «գրասենեկայինների» (οἱ-φικιαλλες) պես, միաժամանակ նաև զինվորական ծառայություն էին կատարում:

Վաղարշապատում Մաշտոցի ծառայելու ժամանակի հարցում բանասերները հակասություն են գտնում Կորյունի և Փարպեցու վկայություններում: Ըստ Փարպեցու (վ. ժ, 13, 1904 թ. հրատ.), Մաշտոցը «Զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային Խոսրովայ, կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի դպրացն», իսկ Կորյունի վկայությամբ (էջ 14) նա պաշտոնավարել է արքունի դիվանում «Առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց Առաւանայ ուրումն»²: Այս հակասությունը, որ մատնանշել է Մարկվարտը³, թյուրիմացության արդյունք է: Ամենայն հավանականությամբ, Առավանը հազարապետ է եղել Խոսրով III-ի օրով, որը թագավորել է 383—388 (կամ 386) թթ. և հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ Կորյունի նախնական և իսկական բնագրում մատնանշված է եղել, որ Մաշտոցը ծառայել է Խոսրով III-ի արքունիքում Առավանի հազարապետության օրով:

Մաշտոցի ծառայությունը Վաղարշապատում կարճատև է եղել: Շուտով նա դառնում է կուսակրոն հոգևորական, սկսում է ուսումնասիրել Աստվածաշունչն ու եկեղեցական գրքերը և անցնելով հին Հայաստանի Գողթն գավառը (ներկայիս Զուղայի և

¹ „Исследования и статьи Н. О. Эмина, էջ 206, *Месроп Тер-Мессян*, История перевода Библии..., էջ 15, К. Aslan, *Études historiques sur le peuple arménien*, Paris, 1919, էջ 212 և հետ.:

² Հազարապետ են կոչվել Արշակունյաց թագավորության բարձր պաշտոնյաները, որոնց վրա էր դրված երկրի տնտեսական բարեկեցությունը բարձրացնելու պարտականությունը, շինականների գործերը վարելը և պետական հարկերի տնօրինությունը:

³ Մարկվարտ, նշվ. աշխ., էջ 18—19:

Օրգութադի շրջաններում) նվիրվում է քարոզչական ու լուսավորական գործին:

Ինչպես վկայում են աղբյուրները, իր գործունեության այս նոր բնագավառում Մաշտոցը հանդիպում էր մեծ դժվարությունների, քանի որ չկային Աստվածաշնչի և եկեղեցական գրքերի թարգմանությունները, ժամերգությունը կատարվում էր ժողովրդին անհասկանալի հունարեն կամ ասորերեն լեզուներով: Հայ սլաոմիչ Փավստոսի (Գ, 13) վկայությամբ ժողովրդական լայն խավերը չէին հասկանում ոչ մի բառ, անգամ կես բառ այն ամենից, ինչ նրանց քարոզվում էր: Այդ պատճառով ամենուրեք տարածում էին գտնում հեթանոսական հին հավատալիքները, որոնք կրում էին պարսից կրոնի խիստ ազդեցությունը:

Եվ, ինչպես հաղորդում են աղբյուրները, հենց այստեղ, Գողթնում, Մաշտոցի մոտ հղացավ այն միտքը, թե քրիստոնեությանը և հայ ժողովրդի բուն իսկ գոյությանը սպառնացող հեթանոսության ու մազեկականության դեմ պայքարելու միակ հաստատուն զենքը կլինեն մայրենի լեզվով գիրն ու քրիստոնեական ժամերգությունը:

Վերագաճալով Այրարատ, Մաշտոցն իր միտքը հայտնում է Սահակ կաթողիկոսին, որն ուրախությամբ պաշտպանում է նրան, քանի որ նրան ևս խորթ չէր այդ միտքը¹:

Երբ նրանք տեղեկացնում են այդ մասին Վռամշապուհ թագավորին, վերջինս պատմում է, որ, ինչպես իրեն հայտնել են, հայերեն նշանագրեր կան ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ: Սահակի և Մաշտոցի խնդրանքով թագավորը ոմն Վահրիճի ուղարկում է Դանիել եպիսկոպոսի ազգական Աբել քահանայի մոտ, որը, ըստանալով թագավորի հրովարտակը գնում է Դանիելի մոտ, ծանոթանում նրա գրերին և ուղարկում դրանք հայոց թագավորին ու Սահակ կաթողիկոսին² (Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարում):

Ստանալով պատահական կերպով գտնված (ազանկարծագիտն) նշանագրերը, Սահակն ու Մաշտոցը Կորյունի վկայությամբ, երկու տարի³ դրանցով երեխաներին գրագիտություն էին

¹ Տե՛ս Կորյուն, էջ 16, Ղազար Փարպեցի, գլ. Ժ. էջ 14 և Մովսես Խորենացի, Գ, 49:

² Կորյուն, էջ 17 և Ղազար Փարպեցի, գլ. Ժ. էջ 14—15:

³ Մարկվարտի կարծիքով այդ երկու տարիներն էին Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ և վեցերորդ տարին, տե՛ս նրա Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 26—27:

սովորեցնում: Բայց փորձելով դրանք, համոզվեցին, որ նշանագրերը փոխ են առնված ուրիշ լեզուներից և թրակական շեն հայերեն լեզվի վանկերն ու կապերը ամբողջությամբ արտահայտելու համար» (թէ շեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս հայերէն լեզույն»)¹:

Մաշտոցը, որն այդ ժամանակ ստացել էր վարդապետական աստիճան, վերցրեց մանուկների մի խումբ, և Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարում ուղևորվեց նրանց հետ Ասորիք: Գալով Ամիդ և Շոսիա քաղաքները, նա սիրով ընդունվեց տեղական եպիսկոպոսներ Ակակիոսի և Բաբիլասի կողմից: Իր հետ վերցրած աշակերտներին նա բաժանեց երկու խմբի, որոնցից մեկը պետք է սովորեր ասորական դպրություն, իսկ մյուսը՝ հունական: Ինքը Մաշտոցը, աշխատելով հանուն իր ժողովրդի բարօրության, շարունակեց իր պրպտումները և կազմեց հայոց լեզվի լիակատար այբուբենը: Ինչպես վկայում է Կորյունը (էջ 19) նա տառերին անուններ տվեց, դասավորեց որոշակի կարգով և սկսեց կապել դրանք ու վանկեր կազմել:

Այբուբենի գյուտն անելուց հետո Մաշտոցը գնաց Եփրատի ափին գտնվող Սամոսատ քաղաքը և այնտեղ, հմուտ գեղագիր Հռոփանոսի աշակցությամբ ճշտորեն և վերջնականապես որոշեց նշանագրերի գծագրությունը: Այնուհետև իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ միասին նա թարգմանեց Սողոմոնի առակների գիրքը, որն արտագրվեց Հռոփանոսի ձեռքով:

Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում նա Ասորիքից վերադարձավ Վաղարշապատ, ուր նրան մեծ հանդիսավորությամբ ընդունեցին ժողովուրդը, թագավորը և կաթողիկոսը: Վերադառնալով Հայաստան, նա իրեն ամբողջովին նվիրեց լուսավորական գործունեության: Սահակ կաթողիկոսի հետ միասին նա ամենուրեք բացում էր դպրոցներ, ուր երեխաներին սովորեցնում էին նոր այբուբենը և եռանդագին թարգմանում Աստվածաշնչի գրքերն ու այլ երկերը մայրենի լեզվով:

Մաշտոցի և հայերեն նշանագրերի գյուտի մասին Կորյունի և Փարպեցու վերը բերված աղբատիկ տվյալներից բացի, որոշ տեղեկություններ կան Մովսես Խորենացու և ուշ ժամանակաշրջանի հեղինակների մոտ: Բայց այդ տեղեկությունները, դժբախտաբար, մեծ մասամբ կասկածելի են և քիչ արժանահավատ:

¹ Կորյուն, էջ 18:

Հայերեն այբուբենի գյուտի պատմության ուսումնասիրման ժամանակ, նախ և առաջ հարց է ծագում նախամեսրոպյան, Դանիելյան կոչված նշանագրերի, ինչպես նաև Հայաստանում այդ նշանագրերով գրականության գոյության ընդհանուր խնդրի մասին:

Այս հարցի շուրջ, ինչպես հայտնի է, գրել են և գրում են խիստ շատ, բայց այնուամենայնիվ դրանք մինչև այժմ էլ վեճերի առարկա են: Բացատրվում է այդ նրանով, որ այս խնդիրների մասին մեր ձեռքի տակ կան կամ աղքատիկ, կամ էլ մոլթ ու անստույգ տեղեկություններ:

Անբավարար են, նախ և առաջ, աղբյուրների վկայությունները այսպես կոչված Դանիելյան նշանագրերի մասին: Կորյունը, Մաշտոցի աշակերտը, Դանիելյան գրերն անվանում է «նշանագիրս ալփաբետաց հայերէն լեզուի»¹: Իր աշխատության մի այլ հատվածում նա մատնանշում է, որ այդ գրերը երկար ժամանակ մնում էին չգործածված, քանի որ անբավարար էին հայոց լեզվի հնչյունների լիակատար արտահայտման համար:

Սահակն ու Մաշտոցը, ասում է Կորյունը, հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի վանկերն ու կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար, — մանավանդ որ, իրապես, նշանագրերը, որ ուրիշ լեզվից էին առնված՝ անտեսված էին և պատահաբար նորից էին գտնված» (սակ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղոբայս և զկապս հայերէն լեզույն, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք² և յարուցեալք դիպեցան»)³:

Ղազար Փարպեցին, ինչպես և Կորյունը, վկայում է, որ բարեպաշտ այր Դանիել եպիսկոպոսի մոտ «նշանագիրքն հայերէն կային»⁴, իսկ Մովսես Խորենացին նրանց մասին խոսելիս մատնանշում է, որ Դանիելի մոտ ուղարկված թագավորի պատվիրակ Վահրիճը ծանոթացավ վաղուց ի վեր ստեղծված նշանագրերին:

«Սահակը և Մաշտոցը, նշում է Խորենացին՝ հետևելով Կորյուն-

¹ Կորյուն, էջ 17:

² Կորյունի 1894 թ. բնագրում «թաղեալք» հավանաբար պետք է կարդալ «թողեալք», հմտ. Զարեանցյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, էջ 41:

³ Կորյուն, էջ 18:

⁴ Փարպեցի, Տիգիս, 1904, գլ. Ժ, էջ 14:

նին,— ծանոթանալով դրանց, մի քանի տարի սովորեցրին նրանցով մանուկներին, բայց համոզվեցին, որ այդ նշանագրերը՝ մուրացածո գծագրումները, բավական չեն և չեն կարող ճշգրիտ կերպով արտահայտել առանձին առանձին հայերեն բառերի հնչյունները»։ (Ուրոց ուսեալ, և թեւածելով ընդ նոսա տղայոց վամս սակաւ, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագներդարար, մտարացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ)»¹։

Մյուս հայ հեղինակները ոչ միայն մատնացույց են անում այդ այբուբենի անբավարարութիւնը, այլ և ճշտիվ որոշում են նրա տառերի թիւը։ XIII դարի հեղինակ Վարդան պատմագիրը հաղորդում է.

«Սրա (Վոամշապուհի) հինգերորդ տարում և Շապուհի որդի Արտաշիւրի առաջին տարում՝ սուրբ Մեսրոպը ստեղծեց հայերեն դպրութիւնը՝ քսան և երկու գիր, հին ժամանակներից մնացած, որ գտնված էին Դանիել Ասորու մոտ, իբրև մեր լեզվի հնչյունների պարզաբանման համար անբավարար, մեր նախնիներից անտեսվել էին. նրանք բավարարվել էին, հույն, ասորի և պարսիկ գրերի օգտագործմամբ»։

(«Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշիւր որդւոյ Շապհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն. քսան եւ երկու գիր առ Դանիէլի Ասորւոյ գտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղեւ յառաջնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք»²։

Մյուս, ավելի հնագույն աղբյուրներում, 1904 թվականին Վենետիկում հրատարակված «Անանուն ժամանակագրության» մեջ և VII դարի հեղինակ Դավիթ Հարթացուն վերագրվող «Հանելուկում»³ մատնանշվում է, որ Դանիելյան այբուբենն ունեւ 29 կամ 24 տառ։

Ինչպես տեսնում ենք, աղբյուրներից մեջքերված վկայութիւնները հաստատում են, որ դեռևս Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ գոյութիւն են ունեցել այսպես կոչված Դանիելյան նշանագրեր, որոնք, հավանաբար, Մաշտոցը օգտագործել էր հայերեն լեզվի հնչյունային առանձնահատկութիւններին համապատասխանող հայերեն լիակատար այբուբենը ստեղծելիս։ Թե՛ հին և թե՛ ուշ շրջանի աղ-

¹ Խորենացի, Գ, 52։

² Վարդան, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 49, գլ. Իե։

³ Տե՛ս Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Դավիթ Հարթացի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 30։

բյուրնեցում¹ չկան ուղղակի և սուույգ տեղեկություններ այն մասին, թե այդ գրերը ստեղծել է ասորի եպիսկոպոս Դանիելը, ինչպես առանց բավարար հիմքի պնդում են որոշ գիտնականներ²։ Եվ, ինձ թվում է, իրավացի է ն. Մառը, որ ենթադրում էր, թե հայերեն նշանագրերն առաջին անգամ հնարել են անհայտ ասորի քարուղիները Հայաստանի հարավ-արևելքում³։

Նախամեսրոպյան գրերի գոյության փաստի հետ սերտորեն առնչվում է այն հարցը, թե արդյոք գոյություն ունեցե՞լ է Հայաստանում գրականություն, որն օգտագործած լիներ այդ հնագույն այբուբենը։

Հայտնի է, որ հին, ինչպես և ժամանակակից գիտնականների մեծագույն մասը այս հարցը լուծում է այն իմաստով, որ մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտը հայերը գրականություն չեն ունեցել։ Նրանք մատնացույց են անում գլխավորապես այն, որ այդ գրականությունից չի մնացել ոչ մի հետք և չկա այդ մասին ոչ մի գրավոր տեղեկություն։ Հնդհակառակը, աղբյուրները պարզ և աներկմիտ պատմում են, որ մինչև Մեսրոպյան այբուբենի ըստեղծումը ժամասացությունը Հայաստանում տարվում էր ոչ թե հայերեն, այլ օտար լեզուներով և որ հայ պատանիները սովորում էին ասորերեն կամ հունարեն լեզուները ասորական և հունական դպրոցներում։

Սակայն հակառակ այս գերիշխող կարծիքի, գիտնականներից ոմանք պնդում են⁴, որ հայ գրականության գոյությունը մինչև V դարը, այսինքն՝ մինչև Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտը, միանգամայն հավանական է։ Այս ենթադրության ամենահամոզիչ ապացույցը նրանք համարում են V դարի գրական լեզվի և թարգմանչական գրականության կատարելությունն ու զեղեցկությունը, որոնք, նրանց կարծիքով, չէին կարող ստեղծված լինել մի քանի տասնամյակների ընթացքում։

¹ Բացառություն է կազմում վերոհիշյալ «Անանուն ժամանակագրությունը», որի մեջ հակառակ մյուս աղբյուրների ասված է, թե Սահակ կաթողիկոսի օրով, ասորի Դանիել-փրկիսոփա ստեղծեց («գտաւ») հայերեն լեզվի 29 տառ։

² Н. Адоки, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 331, Մարկվարտ. Պատմություն հայերէն նշանագրերու, էջ 43—46 և այլր։

³ Н. Марр, Кавказский культурный мир и Армения, Петроград, 1915, էջ 34.

⁴ Տե՛ս Ա. Գառգաշյան, Քննական պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1895, լջ 39 և 69—71, М. Тер-Мовсисян, История перевода Библии... էջ 17—27 և այլր։

«Հինգերորդ դարի սկզբում,— ասում է Տեր-Մովսեսյանը,— չկային հայ գրականություն, հայերեն այբուբեն, գոյություն չունեին նաև Աստվածաշնչի ամբողջական կամ մասնակի թարգմանությունը. հետևապես՝ չկար նաև մշակված լեզու. և հանկարծ, կարծես թե կախարդական ձեռքի շարժումով միայն 20—30 տարվա ընթացքում՝ այդ բոլորն առաջանում է և հասնում է ամենաբարձր կատարելության... Մի՞թե կարող է այդ մեզ բավարարել»¹:

Մեջբերված այս նկատառումը, որ ամենալուրջ կովանն է համարվում հոգուտ հայ գրականության գոյության IV դարում, և թերևս ավելի վաղ, իմ կարծիքով չի կարող ծանրակշիռ և անվիճելի ճանաչվել: Պետք է նախ և առաջ նկատի ունենալ, որ նախորդ յոթ դարերի ընթացքում պետական ինքնուրույնություն ունեցած և տնտեսական ու սոցիալական զարգացման բավական բարձր մակարդակի հասած մարզպանական Հայաստանի մշակույթն ու լեզուն չի կարելի համեմատել գիր ու գրականություն չունեցող նախնադարյան ժողովուրդների մշակույթի ու լեզվի հետ: Ինչպես հայտնի է, դեռ մինչև Մեսրոպյան գրերի գյուտը հայերը ունեին բավական զարգացած անգիր բանահյուսություն, որի լեզուն, ինչպես ընդունում են գրականագետները, չափազանց նման է V դարի գրականության լեզվին: Այս լեզունների նույնությունը հաստատել են բանասերները, որոնք ուսումնասիրել են Փավստոսի Պատմությունը, որտեղ, ինչպես հայտնի է, լայնորեն օգտագործված է պատմական բովանդակություն ունեցող ժողովրդական բանահյուսությունը²:

Ինչ վերաբերում է գիտնականների ցուցումներին՝ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության լեզվի մասին, որի մեջ իսկապես ճշտորեն և լիովին վերարտադրված են ասորական կամ հունական բնագրերի բոլոր նրբերանգներն ու առանձնահատկությունները, ապա ինչպես դժվար չէ կռահել, այս թարգմանության կատարելությունը բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ հայերեն գրականությունը գոյություն է ունեցել V դարից դեռ շատ առաջ, այլ հավանաբար նրանով, որ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո, հայերի մոտ, գրեթե մեկ ամբողջ դարի ընթացքում գոյություն են ունեցել Աստվածաշնչի մասնակի թարգմանություններ՝ բանավոր հաղորդմամբ:

¹ М. Тер-Мовсесян, История перевода Библии... էջ 15:

² Տե՛ս Ստ. Մովսեսյանց. Ուսումնասիրություն Փավստոս Բյուզանդի պատմության, Վիեննա, 1896:

ինձ թվում է, որ նախամաշտոցյան գրականության գոյությանը կողմնակից գիտնականները խիստ չափազանցելով են Դանիելյան նշանագրերի դերն ու նշանակությունը: Նրանք բոլորովին աչքաթող են անում այն, որ այդ նշանագրերը, ինչպես պարզորոշ վկայում են աղբյուրները, անբավարար էին և, ակներևաբար, պիտանի չէին գրականությանը ծառայելու համար:

Իհարկե, միանգամայն հավանական է, որ Հայաստանում քրիստոնեության ընդունվելու և տարածվելու հետ միաժամանակ պետք է ծագեր հայերենի այբուբենի և քրիստոնեական պաշտամունքի գրքերի թարգմանության պահանջը: Եվ, ավելի քան հավանական է, որ սկզբնապես, ինչպես երևում է աղբյուրների մի քանի կողմնակի վկայություններից, հայերեն գրեր ստեղծելու փորձը արվել է Հարավային Հայաստանում, գլխավորապես ասորական այբուբենի օգնությամբ: Ասորական քարոզիչների, կամ գուցե և հենց իր՝ Դանիելի այդ առաջին փորձը ոչ թե այն էր, որ նրանք հնարել էին հայերեն լեզվի հնչյունաբանությանը համապատասխանող այբուբեն, այլ միայն այն, որ նրանք օտար լեզվի գոյություն ունեցող նշանագրերը հարմարեցրել էին հայերեն լեզվին:

Նրանց կազմած այբուբենը, որը թերի էր և անգործադրելի, իհարկե, չի կարելի իբրև համարժեք մի բան համեմատել Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտի հետ, որն առաջինն էր պարզաբանել հայերենի հնչյունաբանության բարդ յուրահատկությունը: Որոշելով հայոց լեզվի բոլոր ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունները, հայ հնչյունաբանության այս հանճարեղ հիմնադիրը առաջինը ստեղծեց ոչ թե մեռելածին, այլ կենսական ու անմահ այբուբեն, որը պիտանի էր գրականությանը ծառայելու համար:

Եվ միանգամայն ակներև է, որ միայն նրա մեծ գյուտի շնորհիվ հնարավոր եղավ ստեղծել ու զարգացնել հայ գրականությունն ու գիտությունը:

* *

*

Մեսրոպյան այբուբենի ստեղծման ժամանակի մասին սկզբնաղբյուրների տված ժամանակագրական տեղեկությունները, ինչպես հայտնի է, աչքի են ընկնում ծայրահեղ խճճվածությամբ:

XVIII դարի հայ պատմաբան Չամչյանից սկսած այդ հարցը բազմիցս ենթարկվել է հատուկ քննության, սակայն մինչև այժմ էլ վերջնական կերպով լուծված չէ:

Ընդհուպ մինչև վերջին ժամանակները գիտնականների մեծ

մասը անտարակուսելի էր համարում այն, որ Մեսրոպյան այբու-
բենի ստեղծման ժամանակը որոշվում է միանգամայն ստույգ,
այն է՝ V դարի սկզբին՝ 404—406 թթ.: Այս թվականը, իրոք, ճշտիվ
ստացվում է ժամանակագրական այն ցուցումների հիման վրա,
որոնք գտնվում են Կորյունի աշխատության վերջաբանում:

Կորյունը վկայում է. «Եվ արդ Երանելու հավատքի տարինե-
րի հաշիվը լինում է քառասունհինգ տարի, և Հայոց դպրությունից
մինչև սրբի վախճանը՝ երեսունհինգ տարի, որ այսպես են հաշվ-
վում, Պարսից արքա Դիսմոն [? Վռամ IV Կրման] թագավորել է
վեց տարի և Հազկերտը քսան և մեկ տարի, իսկ Վռամի որդի Երկ-
րորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին:

Եվ արդ՝ սուրբ հավատի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրման
արքայի չորրորդ տարուց մինչև Վռամի որդի Երկրորդ Հազկերտի
առաջին տարին, և Հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտի ութե-
րորդ տարուց»:

(«Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց Երանելոյն ամք քա-
ռասուն և հինգ, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝
ամք երեսուն և հինգ, որք համարին այսպէս, թագաւորեալ Դիս-
մոնայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս քսան և մի և
յառաջնոսմն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճա-
նեցաւ Երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի
չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ
Յազկերտի որդւոյ Վռամայ, և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ
Յազկերտի առեալ սկիզբն»):

Կորյունի երկի վերջաբանի այս մեջբերված հատվածում հայ
դպրության սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված Հազ-
կերտ I-ի (399—419/420) թագավորության ութերորդ տարում և
Մեսրոպ Մաշտոցի մահից 35 տարի առաջ, որը, ինչպես պարզ է
դառնում Կորյունի երկից², տեղի ունեցավ հայոց մեհակն ամսի
13-ին, Սահակ կաթողիկոսի մահից վեց ամիս հետո: Հայ, ինչպես
և արևմտա-եվրոպական գիտնականները գտնում են, որ Կորյունի
երկի վերջաբանի ժամանակագրական տվյալների հիման վրա
Մեսրոպյան գրերի գյուտի թվականը որոշվում է լիակատար ճշտու-
թյամբ:

Տոմարական անվիճելի հաշիվների հիման վրա Մեսրոպ Մաշ-
տոցի և Սահակ կաթողիկոսի մահվան տարեթիվը, ամիսը և օրը

¹ Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 48:

² Կորյուն, էջ 44:

ճշտիվ որոշել է ֆրանսիացի գիտնական Դյուլյորիենը: Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես պարզել է նա, վախճանվել է 440 թ. փետրվարի 17-ին, շաբաթ, իսկ Սահակ կաթողիկոսը՝ 439 թ. սեպտեմբերի 7-ին: Հինգշաբթի¹: Այսպիսով պարզվում է, որ հայերեն այբուբենի ստեղծման ժամանակը, որը Կորյունի երկի վերջաբանում ցույց է տրված Մեսրոպ Մաշտոցի մահից (440 թ.) 35 տարի առաջ, պետք է ենթադրել 406 թ.: Այս թվականի ճշտությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ այն լիովին համապատասխանում է վերջաբանի մի այլ վկայությունը, ուր հայոց դպրության սկիզբը մատնանշվում է Հազկերտ I-ի (399—419/420) թագավորության ութերորդ տարում, որն իսկապես համընկնում է 406 թ.²:

Մատնանշված տարեթիվը, որ հիմնված է Կորյունի երկի վերջաբանի ժամանակագրական համադրումների վրա, ինչպես հայտնի է, այժմ էլ գրեթե բոլոր գիտնականները համարում են ճշտիվ հաստատված և անխախտելի: Սակայն Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական ցուցումների, ինչպես նաև իր՝ Կորյունի աշխատության մյուս հատվածների տվյալների ուշագիր քննությունից պարզվում է, որ Կորյունի երկի վերջաբանի ու Փարպեցու և Կորյունի բուն տեքստի համապատասխան վկայությունները անհաշտելի հակասության մեջ են, ուստի պետք է մանրազնին կերպով ըստուգվեն նոր հետազոտությունների ճանապարհով:

Կորյունի Պատմության բնագրի մեջ եղած էական հակասություններից մեկը մատնանշված է 9 Տեր-Մկրտչյանի և Ն. Ադոնցի հոդվածներում, որոնք զետեղված են «Արարատ» և «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրերում³:

Պատմելով գրերի գյուտի մասին Կորյունը, ինչպես տեսանք, հաղորդում է, որ Մաշտոցը գնացել է Ասորիքի Ամիդ և Նդեսիա քաղաքները, ուր նրան մեծարանքով ընդունել են Ակակիոս և Թաբիլաս եպիսկոպոսները: Հայտնի է սակայն, որ Ակակիոսը Ամիդի

¹ Տե՛ս Edouard Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 133—136, ծան. 40.

² Այն գիտնականները, որոնք հայ գրերի գյուտը դնում էին 404, 405 և 407 թթ., սխալ էին որոշում Մաշտոցի մահվան թվականը և, հետևաբար, ծանոթ չէին Դյուլյորիենի հաշվումներին, որոնք հիմնված էին տոմարական անվիճելի տրվյալների վրա:

³ Տե՛ս Ի. Տեր-Մկրտչյան, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ, «Արարատ», 1912 մայիս—հունիս, էջ 499—514, Ն. Ադոնց, Անծանոթ էջեր Մաշթոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ ռուս աղբյուրների, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1925, № 5—12:

Կախկոտացուն էր 419/420 թթ. սկսած, իսկ Բաբելլասը¹, կամ, ավելի ճիշտ՝ Ռաբուլասը¹, Կախկոտոս է եղել Նդեսիայում 412—435 թթ.:

Արդ, ինչպե՞ս հասկանալ Կորյունի այս ականերև հակասութունը. վերջարանում հայկական գրերի գյուտը մատնանշված է 406 թ., իսկ բուն բնագրից կարելի է հզրակացնել, որ այբուբենը Մաշտոցն ստեղծել է 412 և անգամ 419/420 թթ. հետո:

Վերոհիշյալ հոգվածում, Գ. Տեր-Մկրտչյանը աշխատում է շտկել այս հակասութունը և ենթադրում է, որ վերջաբանում խոսվում է ոչ թե Մեսրոպյան, այլ Դանիելյան գրերի գյուտի մասին: Նրա կարծիքով Մեսրոպյան այբուբենը չէր կարող ստեղծված լինել մինչև 412 թ., այսինքն՝ նախքան Ռաբուլասի Կախկոտոս ձեռնագրվելը Նդեսիայում: Ուստի Մաշտոցի ու Ռաբուլասի հանդիպումը և Մաշտոցի Նդեսիայում գտնվելու ժամանակը նա ենթադրում է 412—416 թթ., իսկ Մեսրոպյան գրերի գյուտը՝ այդ ժամկետի սկզբում: Կորյունի բնագրում, պնդում է Տեր-Մկրտչյանը, գրիչների ձեռքով ականերև սխալ է կատարվել: Մաշտոցն Ասորիքից վերադարձել է Վաղարշապատ ոչ թե Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ (սի 2 ամի Վռամշապուհոյ արքային»), այլ տասնվեցերորդ տարում (սի Ժ2 ամի»)։ Վեց—2 թիվը բնագրի մեջ նա առաջարկում է ուղղել և կարդալ տասնվեց—Ժ2:

Ենթադրելով, որ Կորյունի մոտ եղած հակասութունը կարելի է վերացնել իր արած կռահումներով, Տեր-Մկրտչյանը հանգում է բոլորովին նոր հզրակացութունների և առաջարկում է հետևյալ ժամանակագրութունը.

ա) 405 թ.—այբուբենի գյուտի սկիզբը, այսինքն Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերվելը:

բ) 412—416 թթ.—Մեսրոպյան գրերի գյուտն ու կատարելագործումը:

գ) 412—416 քառամյակի սկիզբը՝ Մեսրոպյան գրերի գյուտը: Ինչպես հայտնի է, մեջ բերված տարեթվերի համաձայն 1912 թ. (հոկտեմբերի 12—13-ին) Օշականում և էջմիածնում տոնվեց Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտի 1500-ամյակը.

Սակայն, Տեր-Մկրտչյանի մեջբերված հզրակացութունները,

¹ Կորյունի բնագրում, ինչպես իրավացիորեն մատնանշում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Բաբելլաս աղավաղված անունը պետք է ուղղել և կարդալ Բաբիլաս, տե՛ս «Արարատ», 1912, մայիս—հունիս, էջ 508:

² St'e Chabot, Sinodicon Orient.. Paris. 1902. էջ 276 և Laboart, Le Christianisme dans l'empire perse, էջ 101, 171—174.

ինչպես դժվար չէ նկատել, ոչ միայն քիչ համոզիչ են, այլև ավելի քան վիճելի: Ամենից առաջ դժվար է ենթադրել, թե Կորյունի երկրի (որն ամբողջովին նվիրված է Մաշտոցի կենսագրությանը) վերաբանում տրվող ժամանակագրական ցուցումները վերաբերում են ոչ թե Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտին, այլ Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերվելուն: Կասկածելի է, բացի այդ, Տեր-Մկրտչյանի և մյուս պնդումը, թե Մեսրոպ Մաշտոցը հնարել և կատարելագործել է հայկական այբուբենը Դանիելյան նշանագրերն ստանալուց 7—11 տարի հետո և վերադարձել Վաղարշապատ Վռամշապուհի թագավորության տասնվեցերորդ տարում: Անընդունելի է նաև վերոհիշյալ մյուս կռահումը («Ի Զ ամի» փոխառեն՝ «Ի ԺՁ ամի»), քանի որ Կորյունի տպագրված բնագրի ճշտությունը հաստատվում են ուշ շրջանի պատմիչների ու ժամանակագիրների վկայություններով: Իսկ Տեր-Մկրտչյանի առաջարկած ժամանակագրության ամենամեծ թերությունն այն է, որ նա ամենևին չի վերանայում Կորյունի բնագրի մեջ եղած հակասությունը:

Ինչպես արդեն ասվեց, Կորյունը շատ որոշակի վկայում է, որ Ռաբուլասից բացի, Ասորիքում Մեսրոպին օգնել է նաև Ակակիոսը, որը, ինչպես հայտնի է, Ամիդ քաղաքի եպիսկոպոս է ձեռնադրվել մոտավորապես 419/420 թ.: Հետևաբար, Կորյունի վկայությունից ելնելով Մեսրոպյան այբուբենի գյուտն ու կատարելագործումը պետք է ենթադրել ոչ թե 412—416 թթ., այլ զգալիորեն ավելի ուշ՝ 419/420 թվականից ոչ շուտ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգվածը հայ գրերի գյուտի թվականի հարցի քննական ուսումնասիրության առաջին փորձերից մեկն էր և նրա գլխավոր արժանիքն այն է, որ հեղինակը չի հետևել անառարկելի համարվող ավանդական տեսակետին:

*

* *

Քոլորովին նոր ձևով է լուսաբանում այս հարցը Ն. Ադոնցը վերոհիշյալ հոգվածում, որը զետեղված է «Հանդես Ամսօրեայ»-ում:

Հենվելով հունա-հռոմեական աղբյուրների վրա Ադոնցն իր հոգվածում բերում է հետաքրքրական փաստեր, որոնք վկայում են, որ Մեսրոպ Մաշտոցը մասնակցել է նեստորականության դեմ դավանաբանական պայքարին: Նա մատնանշում է, ի միջի այլոց, որ հայ գրերի հորինողը մոտիկ ժամոթ է եղել նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ: Թեև Ադոնցը նպատակ չի ունեցել լուսաբանելու գրերի գյուտի հարցը, սակայն զուգընթացաբար նա

տալիս է ցուցումներ, որոնք նոր ուղու վրա են դնում նրա յուսաբանումը:

Ադոնցը իրավացիորեն կռահում է, որ գրերի ստեղծման և Մաշտոցի աշակերտների ասորական դպրոցներն ընդունվելու ժամանակ նրան օգնել և աջակցել են ոչ թե Ակակիոս և Ռաբուլաս ուղղադավան եպիսկոպոսները, այլ ամենայն հավանականությամբ, վերոհիշյալ Թեոդորոս Մոպսուեստացին, որի հերետիկոսական գրվածքները դատապարտվեցին Եփեսոսի 431 թվականի եկեղեցիական ժողովում:

«Կորյունը,— ասում է Ադոնցը,— հասարակ կենսագիր չէ, նա և՛ եկեղեցական գործիչ է, և՛ իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հեռ-եփեսոսյան տրամադրության»¹:

Սրանից պարզ հետևում է, որ Կորյունի տեղեկությունների մեջ եղած թերասուլթյունները, անորոշությունները և անգամ աղավաղումները կարող են բացատրվել ոչ միայն ուշ շրջանում այդ աշխատության խմբագրական վերամշակմամբ, այլև մասամբ հենց իր՝ հեղինակի դավանական նկատառումներով, դեպքեր նկարագրելով կրոնական փոփոխված տրամադրություններին համապատասխան V դարի II քառորդում:

Ադոնցը հավանական է համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցը հորինել էր IV դարի վերջին, մոտավորապես 383—392 թթ. ընթացքում՝ Թեոդորոս Մոպսուեստացու և նրա աշակերտ Ռուփինոսի աշակցությամբ, որը Կորյունի ընդարձակ խմբագրության մեջ անվանված է Հռոփանոս²: Հստ Ղազար Փարպեցու, բացատրում է Ադոնցը, Վոամշապուհին թագավոր էր կարգել Շապուհ III-ը (383/4—388/9), հետևաբար հայկական գրերը, որոնք Վաղարշապատ բերվեցին Վոամշապուհի գահակալության վեցերորդ տարում, Մեսրոպ Մաշտոցը հորինած պետք է լիներ ոչ թե Հագկերտ I-ի (399-419/420) գահակալության ութերորդ տարում, ինչպես ցույց է տրված Կորյունի վերջաբանում, այլ IV դարի վերջում, պարսից Վոամ IV (388/9—399) արքայի օրով: Հենց այս ժամանակաշրջանում, ինչպես նշում է Ադոնցը, Մեսրոպ Մաշտոցը նամակագրութուն է ունեցել Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ, որն

¹ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1925, № 9—10, էջ 439.

² Կորյունի համառոտ խմբագրության մեջ և Մովսես Խորենացու մոտ Հռոփանոսի փոխարեն ունենք Ռուփինոս, Ռուփանոս և Հռուփանոս տարբերակները, տե՛ս Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 19 և Մովսես Խորենացի, 1913, Գ, 53, էջ 327:

այդ ժամանակ բահանա էր Անտիոքում (383—392) և, հավանաբար, աշակցություն է ցույց տվել Մաշտոցին գրերի գյուտի ժամանակ: Սրանից պետք է եզրակացնել, գտնում է Ադոնցը, որ Մեսրոպյան այբուբենի գյուտի տարեթիվը սահմանվում է 383—392 թվականների միջև:

Ադոնցի դիտողություններն, իմ կարծիքով, արժանի են բանասերների ուշադրությանը: Սակայն այնքան էլ ճիշտ չէ նրա ցույց տված ժամանակագրական ստույգ տարեթիվը, քանի որ Մեսրոպ Մաշտոցը կարող էր այբուբենը հորինած լինել և Թեոդորոս Մոպսուեստացու հպիսկոպոսության ժամանակ, այսինքն՝ 392 թվականից հետո:

Մեսրոպյան գրերի գյուտի տարեթիվը, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է որոշել ոչ թե՛ Կորյունի վերջաբանի, կամ այլ օժանդակ դատողությունների օգնությամբ, այլ Ղազար Փարպեցու և Նույն Կորյունի վերոհիշյալ արժանահավատ վկայությունների հիման վրա:

Կորյունի ցուցումներից տեսանք, որ Մեսրոպյան այբուբենը ստեղծվել է Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում: Այս վկայությունը արժանի է հատուկ ուշադրության, քանի որ ուշ շրջանի հեղինակները՝ հիմնվում են դրա վրա և բոլորովին չեն վկայակոչում Կորյունի վերջաբանը: Հարկ է նշել, որ Վռամշապուհի դահակալության վեցերորդ տարին որոշելիս, ուշ շրջանի գրեթե բոլոր պատմիչներն ու ժամանակագիրները ղեկավարվել են Մովսես Խորենացու սխալ ժամանակագրական համադրումներով, հետևաբար և չէին կարող ճիշտ ժամանակագրություն տալ:

Վռամշապուհի ու նրա եղբայր Խոսրով III-ի և ընդհանրապես վերջին հայ Արշակունիների թվականները նորագույն ուսումնասիրություններում ևս ցույց են տրված հակասական և քմահաճ կերպով: Գիտնականները, ղգբախտաբար, անտեսել են այս դարաշրջանի արժանահավատ պատմիչ Ղազար Փարպեցու վկայությունները, որոնք վճռական դեր ունեն այս հարցում:

Փարպեցու վկայությամբ, Խոսրով III-ը պատմական Հայաստանի թագավոր էր կարգվել Շապուհ III-ի (383/4—388/9) կող-

¹ Տե՛ս «Ստեփանոսի Տարսնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, II, գլ. Ա, էջ 74. «Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունքի դրոց պատմադրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 68 և այլք:

միջ: Սակայն շուտով, պատմում է Փարպեցին, նրա կառավարումից դժգոհ հայ նախարարները գնում են Շապուհի մոտ և մեղադրում խոսրովին հույների հետ կապ պահպանելու մեջ: Խոսրովը կանչվում է Պարսկաստան, իսկ նրա տեղը նշանակվում է եղբայրը՝ Վռամշապուհը¹:

Ղազար Փարպեցու այս վկայությունից պարզորեն հետևում է, որ խոսրով III-ի գահակալությունը, որ տևել է հավանաբար 3 տարի², ընկնում է Շապուհ III-ի թագավորության սկզբի տարիներին, իսկ Վռամշապուհի գահակալությունը՝ նրա վերջին տարիներին: Ուստի իրավացի է Մարկվարտը, որը հետևելով հաստատված ավանդական ժամանակագրությանը, խոսրով III-ի գահակալությունը ենթադրում է 383—388 (կամ 386) թթ.: Վռամշապուհի գահ բարձրանալը ևս, հետևելով Փարպեցու վկայությանը, պետք է ենթադրել ոչ թե IV դարի 90-ական թվականներին, կամ V դարի սկզբին, ինչպես այդ անում են գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները³, այլ 386 կամ էլ 388 թթ.: Ընդունված սխալ ժամանակագրությունը բացատրվում է ըստ երևույթին նրանով, որ Վռամշապուհի թագավորության տարիները բանասերները ձգտում էին համապատասխանեցնել Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական տվյալներին:

Մինչդեռ իրականում արժանահավատը, ոչ թե Կորյունի վերջաբանն է, որն ուշ դարերում հավանաբար խմբագրական վերամշակման է ենթարկվել, այլ Փարպեցու արժեքավոր ցուցումները, որոնք նա քաղել է Կորյունի իսկական բնագրից:

Վռամշապուհի գահակալության սկիզբը, ըստ Փարպեցու, ընդունելով 386 կամ 388 թվականը, կարող ենք եզրակացնել, որ Մեսրոպ Մաշտոցի գրերի գյուտը, որ տեղի է ունեցել Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում, պետք է ենթադրել ոչ թե V դարի սկզբին, ինչպես ընդունված է նախորդ գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում, այլ IV դարի վերջում, 391 կամ 392 թվականներին:

Մեր այս եզրակացություններից, որոնք զուրկ չեն հիմքից, բխում է Կորյունի բնագրի ու վերջաբանի քննական հրատարակման և ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Նրանք միաժամանակ

¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցու Պատմությունը, Թիֆլիս, 1904, Ա, Զ և Թ, էջ 8 և 12—13:

² Սեբեոսի վկայությամբ (զլ. III) նա թագավորել է 3 տարի, իսկ համաձայն խորենացու (Գ, 50)՝ 5 տարի: Ըստ իս գերագանելի է առաջին, ավելի հին վկայությունը:

³ Костаянн, История Армении (краткий очерк), М., 1911, էջ 55, Է. Գեյցեր, Համառոտ պատմություն հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 16, Morgan J. Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 359 և այլք:

ցույց են տալիս, որ լուրջ հիմքեր կան այդ դարաշրջանի ժամանակագրության վերանայման համար, որը գիտական գրականության մեջ սխալ է ընդունված:

*
*
*

Գրերի գլուտից հետո, պատմում է Կորյունը, Հայաստանում սկիզբ առավ ծավալուն լուսավորական գործունեություն: Մեսրոպ Մաշտոցը մի քանի անգամ շրջում է Հայաստանում, ամենուրեք հիմնում դպրոցներ և տարածում դպրությունը մայրենի լեզվով:

Կորյունը մանրամասն պատմում է և այն մասին, որ Մաշտոցը հորինել է վրացերեն ու աղվաներեն այբուբենը և լուսավորական գործունեություն ծավալել նաև Վրաստանում ու Աղվանքում:

Այդ հետաքրքրական տեղեկությունները, որոնք վեճի առարկա են դարձել, մեջ ենք բերում բնագրով և թարգմանաբար: Կորյուն, Վենետիկ, 1894, էջ 25—26:

«Եվ նա (Մաշտոցը) տիրոջից իրեն տված շնորհի համաձայն սկսեց նշանագրեր հորինել վրացերեն լեզվի համար: Գրեց, կարգավորեց և, ինչպես հարկն է, հարդարեց ու, իր լավագույն աշակերտներից մի քանիսին հետը վերցնելով՝ վեր կացավ, գնաց իջավ Վրաստանի կողմերը: Եվ գնալով այնտեղ՝ ներկայացավ թագավորին, որի անունն էր Բակուր, և երկրի եպիսկոպոսին, որի անունը Մովսես էր...»

Եվ նա իր արվեստն առաջադրելով խրատեց, հորդորեց նրանց, և ապա բոլորը հանձն առան նրա խնդրածը կատարել: Եվ գտնվեց վրացերեն լեզվի թարգման մի մարդ, որի անունն էր Ջաղա և որը գրագետ ու ճշմարտահավատ մարդ էր: Այնուհետև վրաց արքան հրամայեց իր իշխանության զանազան կողմերից և խառնադանջ գավառներից հավաքել տղաներ և հանձնել վարդապետին»:

(«Եւ առնոյր կարգեալ նշանագիրս Վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհացելոյ նմա ի Տեառնէ: Գրէր կարգէր և օրինօք յարդարէր. և առնոյր ընդ իւր զոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ գնայր իջանել ի կողմանս Վրաց: Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անուն էր Բակուր, և եպիսկոպոսի աշխարհին՝ Մովսէս:... Եւ նորա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել: Եւ գտեալ զայր մի թարգման Վրացերէն լեզուին. որ անուանեալ կոչէր Ջաղայ, այր գրագէտ և ճշմարտահաւատ, հրաման

տայր այնուհետև արքայն Վրաց՝ ի կողմանց կողմանց և ի խառնաղանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ՝ ժողովել մանկունս՝ տալ ի ձեռն վարդապետին»):

Կորյուն, էջ 29—31:

«Այդ ժամանակ եկավ, հանդիպեց նրան մի քահանա մարդ, աղգով աղվան, որի անունը Բենիամին էր: Եվ նա (Մաշտոցը) հարցուփորձ արեց և քննեց աղվաններին լեզվի բարբարոս խոսքերը, ապա վերնապարգև կորովի իր սովորութեամբ նշանագրեր հորինեց:

...Եւ ապա դրանի՛ց հետո նրանց հրաժեշտ տվեց, որովհետև գնալու էր Աղվանքի կողմերը: Եվ գնաց իշավ նրանց աշխարհը և, հասնելով թագավորական տեղերը, տեսավ աղվանների սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Երեմիա էր. և նրանց թագավորին, որի անունը Արսվաղ էր, որոնք բոլոր ազատների հետ միասին մեծ խոնարհութեամբ ընդունեցին նրան Քրիստոսի անվան համար: Ապա երբ նրանք հարցրին՝ նա բացատրեց, թե ինչու համար է եկել: Եվ նրանք երկուսը միասին, եպիսկոպոսը և թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրութիւնը: Նրանք հրաման տվին նաև, որ իրենց իշխանութեան գավառներից ու տեղերից դպրութեան արվեստի համար բազմաթիվ մանուկներ բերեն և հավաքեն, հարմարավոր ու պատեհ տեղերում մաս մաս տեղավորեն դպրոցներում և նրանց ապրուստի համար կարգեն թոշակներ»:

(«Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց Աղուան ազգով, Բենիամէն անուն և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս ըստ վերնապարգև կորովի սովորութեան իւրում»:

...Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իշանէր յաշխարհն և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, և զնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատօք հանդերձ, որոյ առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի: Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց զուգակցելոց, եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ. տային ևս հրաման՝ ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յաբուեստ դպրութեանն ածել և գումարել՝ ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց և ոռճիկս կարգել ի դարմանս»):

Կորյունի այս նույն վկայութիւնները մեջ են բերված նաև Մովսես Խորենացու մոտ, որը լրացրել է դրանք հավանաբար այլ աղբյուրներից քաղված տեղեկութիւններով:

Մովսես Խորենացի, Գ. 54:

«Իսկ Մեսրոպը, գնալով Վրաց աշխարհը՝ իրեն վերուստ տըրված շնորհով նրանց համար ևս ստեղծեց նշանագրեր, մի ոմն Զաղայի՝ հունարեն և հայերեն լեզուների թարգմանչի հետ միասին, և աջակցությամբ նրանց Բակուր արքայի ու Մովսես եպիսկոպոսի: Նա ընտրեց մանուկներ, բաժանեց երկու խմբի և նրանց համար իբրև ուսուցիչներ թողեց իր աշակերտներից Տեր Խորձենացուն և Մուշե Տարոնացուն:

Եվ ինքն իջավ Աղվանք, սրանց Արսվաղեն թագավորի և Երեմիա եպիսկոպոսապետի մոտ, որոնք կամովին հանձն առան նրա վարդապետութիւնը և տվին նրան ընտիր մանուկներ: Եվ նա կանչեց մի ոմն Բենիամին անունով շնորհալի թարգմանչի, որին անհապաղ ուղարկել էր Սյունյաց տեր երիտասարդ Վասակն իր Անանիա եպիսկոպոսի ձեռքով: Նա (Մեսրոպը) նրանց օգնությամբ ստեղծեց նշանագրեր Գարգարացիների այդ կոկորդային, կոպիտ, խժական, խեցքեկագուն լեզվի համար»:

(«Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Զաղայի ոմամբ թարգմանաւ հելլէն և հայ լեզուի, ձեռնտու լինելով արքայի նոցա Բակրոյ և եպիսկոպոսին Մովսիսի: Եւ ընտրեալ մանկունս և յերկուս բաժանեալ դասս՝ Եւ վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորձենացի և զՄուշէ Տարօնացի:

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ, որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա՝ ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր, ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցքեկագունին այնորիկ Գարգարացւոց լեզուին»:

Կորյունի և Մովսես Խորենացու հիշյալ վկայութիւնները Մեսրոպ Մաշտոցի հորինած վրացական այբուբենի մասին, ինչպես հայտնի է, գրականութեան մեջ հաճախ համարվել են կամ անստույգ կամ նույնիսկ անհավաստի, քանի որ նրանք չեն հա-

¹ Հրատ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարութիւնյանի, Տփղիս, 1913:

մապատասխանում վրացական հին աղբյուրների տեղեկություններին:

Եվ իրոք, Կորյունի վերահիշյալ վկայությունների ուշադիր քննության ժամանակ, որոնք ուշ շրջանում հավանորեն ենթարկվել են խմբագրական վերամշակման, ծագում են վարանումներ առաջ բերող մի շարք հարցեր, որոնք պետք է նախապես քննվեն և քնննադատորեն լուծվեն: Այդ հարցերը, որ բարդ են ու դժվարին, կարիք ունեն հատուկ քննության առանձին հոդվածում:

Սակայն շնայած Կորյունի որոշ տեղեկությունների վիճելիությանը, նրա պատմածն ամբողջությամբ վերցրած, իմ կարծիքով, կասկած չի հարուցում: Նրա ցուցումների պատմական արժանահավատությունը, հաստատվում է, ի միջի այլոց, նրանով, որ ճիշտ V դարի սկզբին, ինչպես մեզ ստուգապես հայտնի է Պետրոս Իբերիացու Վարքից»¹, Վրաստանում թագաւորում էր Կորյունի մոտ հիշատակված Բակուրը, Պետրոս Իբերիացու հայրը: Օգտվելով Բակուրի, նաև աղվանից թագավոր Արսվաղենի աշակցությունից, Մեսրոպ Մաշտոցը, ակներևաբար, դպրություն ու լուսավորություն է տարածել և Վրաստանում, և Աղվանքում, տեղական լեզուներով:

Ինչպես տեսնում ենք, Կորյունի վկայություններից պարզվում է, որ Հայաստանի հետ միաժամանակ, սերտ և բարեկամական միություններ, իրենց դպրությունն էին զարգացնում և մշակութային ինքնուրույնությունը պաշտպանում նաև անդրկովկասյան հարևան երկրները: Պայքարը մազդեզականության և Սասանյան Պարսկաստանի մշակութային համաձուլարար սպառնալիքի դեմ, ինչպես երևում է, ընդհանուր գործ էր եղբայրական այդ երեք ժողովուրդների համար:

Այդ ժողովուրդները, որոնք իրենց հաբեթական նախնիներից, հավանորեն՝ նախախեթերից և սուրբարի-խուրիններից, ժառանգել էին նրանց հնագույն մշակույթը և ունեին որոշ չափով ընդհանուր ծագում, անկասկած սերտորեն կապված էին միմյանց հետ նաև իրենց պատմական բախտի ընդհանրությամբ կամ միակերպությամբ: Ինչպես իրավացիորեն նշել է Ն. Մառը², հայերն ու վրացիները, շնայած իրենց տարալեզվությանը, քրիստոնեության ըս-

¹ Տե՛ս Ն. Մառի հրատարակությունը Православный Палестинский Сборник, 47, вып. СПб., 1896, էջ 82—85:

² Տե՛ս „Кавказ и памятники его духовной культуры“, Петроград, 1919, էջ 6:

կըզբնական շրջանում մի ամբողջութիւն էին կազմում: Նրանց սերտ կապը և մշակութային մերձակցութիւնը որոշակիորեն մատնացուց է արել նաև Կորյունը, որը դպրութեան ու լուսավորութեան տարածումը նրանց մոտ IV և V դարերում նկարագրում է որպես կարևոր ու ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող իրադարձութիւն:

Այս ընդհանուր անդրկովկասյան գործում Մեսրոպ Մաշտոցը, աղևերևորեն, աչքի ընկնող դեր է կատարել: Կորյունի պատմածից կարելի է եզրակացնել, որ հայ գրերի հանճարեղ ստեղծողը միաժամանակ եղել է նաև տաղանդավոր քաղաքագետ և խոշոր կազմակերպիչ: Սասանյան Պարսկաստանի դեմ մղված պայքարում նա աշխատում էր անվտանգ դարձնել իր երկրի թիկունքը հյուսիսից և ձգտում էր ըստ երևույթին, ստեղծել լայն պաշտպանական ճակատ ընդդեմ ընդհանուր արտաքին թշնամու:

Իբրև Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների շահերի ընդհանրութեան պաշտպան, և իբրև նրանց ինքնուրույն դպրութեան ու մշակույթի ազատ զարգացման նախանձախնդիր, Մեսրոպ Մաշտոցը եղել է, անտարակույս, նույնպիսի իմաստուն քաղաքական գործիչ, ինչպիսիք էին Վրաստանի հետսելջուկյան շրջանի մեծ քաղաքագետները, որոնք մահմեդականներից հայկական հողերը ետ խլելուց հետո ամեն կերպ աջակցում էին և՛ անկախ Հայաստանի վերականգնմանը, և՛ նրա ինքնուրույն մշակույթի վերածննդին:

Հանրահայտ է, որ Հայաստանի քաղաքական ստրկացման սկզբնական շրջանը՝ IV դարի վերջը և V դարի սկիզբը Հայաստանում ոչ միայն մայրենի լեզվով դպրութեան տարածման շրջան էր, այլև հայ հին գրականութեան անօրինակ արագ զարգացման շրջան:

Սկսած IV դարի վերջից, մի քանի տասնամյակների ընթացքում Հայաստանը կարող էր անարգել զարգացնել իր գրականութիւնն ու մշակույթը, քանի որ Վուսթ IV Կրմանի (388/9—399) և Հագկերտ I-ի (399—419/20) օրով Պարսկաստանի քաղաքական ակտիվութիւնը անդրկովկասյան ժողովուրդների հանդեպ խիստ թուլացել էր:

Պարսից Վուսթ թագավորը, որին կոչում էին Կրման կամ Կըրմանշահ, բարեկամական հարաբերութիւններ էր պահպանում Բյուզանդիայի հետ և բարյացակամ էր քրիստոնյաների նկատմամբ: Եվ, ինչպես տեսանք, հալիանորեն հենց նրա թագավորութեան առաջին տարիներին էր, որ Մեսրոպ Մաշտոցը հորինեց հա-

յերեն գրերը: Ընթադրում են, որ Վռամ IV-ը և նրա հայրը՝ Շապուհ III-ը սպանվել են պարսիկ ազնվականության ձեռքով:

Վռամ IV-ի հաջորդ Հազկերտ I-ը, որին պարսիկները կոչել են «Մեղապարտ» (bazakar) թշնամաբար էր տրամադրված դեպի պարսից ազնվականությունն ու հոգևորականությունը և նույնքան հանդուրժող էր քրիստոնյաների հանդեպ, որքան նրա նախորդը: Հայտնի է, որ նա մանկահասակ կայսր Թեոդոս II-ի (408—450) խնամակալն էր, և իր թագավորության ընթացքում խաղաղությունն էր պահպանում կայսրության հետ: Նրա օրով, 410 թ., Պարսկաստանում հիմնվում է ինքնուրույն քրիստոնեական եկեղեցի, որի ղեկավարը կաթողիկոսի տիտղոս էր կրում:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ հայ գրի և հայ գրականության այսպես կոչված «ոսկե դարի» սկիզբն ընկնում է Վռամ IV-ի և Հազկերտ I-ի թագավորության խաղաղ տարիներին, որոնք բարենպաստ էին Մեսրոպ Մաշտոցի ու նրա աշակերտների գործունեության համար:

Իրեն հպատակ Հայաստանի նկատմամբ իր պասիվ քաղաքականությունը Սասանյան Պարսկաստանը փոխեց Հազկերտ I-ի թագավորության վերջին տարիներին: Պարսկաստանը, ղուտ կրոնա-քաղաքական նկատառումներից ելնելով, շէր կարող, անշուշտ, գոհ լինել Սահակի և Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեությունից: Ինքնուրույն դպրության զարգացումը Պարսկական Հայաստանում, որ ռուս գիտնականներից մեկը դիտում էր որպես քաղաքական, անջատողական ակտ¹, հավանաբար անհանգստություն էր առաջ բերում նաև Սասանյան Պարսկաստանում:

Խոսքով III-ի մահից հետո, որը թագավորել է Պարսկական Հայաստանում 383—386 (կամ 388) և 415 թթ., Հազկերտ I-ը հայոց թագաւոր մնացած գահի վրա դրեց ոչ թե հայ Արշակունիների ներկայացուցիչներից մեկին, այլ իր որդուն՝ Շապուհին (416—419/20): Ինչպես պարզվում է Ղազար Փարպեցու ընդարձակ վկայությունից, Շապուհի՝ հայոց թագավոր նշանակվելը մի նոր փորձ էր Հայաստանը արևելյան իրանական աշխարհին մերձեցնելու և նրա հետ ձուլելու ուղղությամբ:

Ընծվ Հազկերտը.— պատմում է Փարպեցին,— չկամենալով Հայոց աշխարհին թագավոր տալ Արշակունիների տոհմից՝ հայերի

¹ Տե՛ս Ալ. Աննինսկու աշխատանքի մասին Ն. Մառի գրախոսությունը, Зап. Вост. отд. Русск. Арх. Общ., том XV, էջ 143.

վրա թագավոր կարգեց իր ուղղուն, որի անունն էր, ըստ իր հոր անվան, Շապուհ: Իր մտքում նա շար խորհուրդ էր նյութում՝ նախ այն, որ Հայոց աշխարհը մեծ է և օգտակար, սահմանակից է և հարևան հունաց իշխանության, որի ձեռքի տակ են և որին հնազանդ են Արշակունիների տոհմից շատերը. գուցե այդ տոհմերը, որ մեր ու հունաց իշխանության տակ են, սեր ու կարեկցություն զգալով դեպի միմյանց, որպես եղբայրներ, երբեկցե համերաշխ կերպով իրար հետ խոսքերը մեկ անեն և համաձայնության գալով՝ հունաց թագավորի հետ խաղաղություն անեն և, կամենալով նրան հնազանդել՝ մեր դեմ ապստամբեն: Եվ ինչպես որ շատ անգամ մեզ գլխացավանք են պատճառել՝ ավելի ևս անհանգիստ կանեն մեզ պատերազմով, միանալով նրանց հետ: Երկրորդ, նրանք օտար են և ատելությամբ լցված դեպի մեր կրոնը, իսկ հույների հետ ընդհանուր հավատ ունեն և պաշտամունք: Արդ՝ եթե մեր ազգից մեկը թագավոր լինի Հայոց աշխարհում՝ մեր թագավորությունը բոլոր այդ տեսակ կասկածանքներից ապահով կլինի, և նրանք միշտ կծառայեն մեզ ահով ու դողով և չեն ունենա դեպի մեզ թշնամական ու վնասակար որևէ գիտավորություն: Եվ հնարավոր է, որ նրանք հետզհետե կընտելանան և կդառնան մեր կրոնին՝ շնորհիվ միմյանց հետ մշտական հաղորդակցության, ամենօրյա բարեկամության, որսերի զվարճությունների և խաղերի, որ կլինեն միմյանց հետ: Նաև ազգականություն հաստատելով իրար հետ երկկողմանի ամուսնություններով՝ նրանք այնուհետև կանջատվեն և կհրաժարվեն հույների կրոնից ու բարեկամությունից»:

(«Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտի թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յազգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանէր ի վերայ սոցա զիւր զորդին, որում անուն էր Շապուհ, ըստ անուան հօր իւրոյ. խորհեալ չարաչար իմացմունս առնն ի միտս իւր. առաջին՝ զայս, եթէ աշխարհն Հայոց մեծ է և օգտակար, սահմանակից և դրակից է Յունաց իշխանութեանն, ընդ որոյ ձեռամբ բազումք են հնազանդեալք յազգէն Արշակունեաց, որոց գուցէ գորովեալ առ միմեանս ազգացն, ըստ օրինի եղբարց, որք ընդ մերով և ընդ Յունաց իշխանութեամբն են, և հաւանեալ երբէք սիրով ընդ միմեանս և եկեալք ի միաբանութիւն՝ խօսեսցին ի խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Յունաց, և ընդ նորա հնազանդութեամբ յօժարեալք՝ ապրստամբեսցին ի մէնջ: Եւ որպէս կալեալ է զմեզ բազում անգամ յաշխատութեան՝ առաւել ևս յաւելուածով նոցա՝ անհանգիստ առնիցեն զմեզ պատերազմաւ: Եւ երկրորդ՝ զի յօրինացս մեր օտար են և

ատեցողք, և միահաւան ունին զպաշտօն նոցա և զօրէնս: Արդ՝ ի թագաւորել յազգէս մերմէ ի վերայ աշխարհին Հայոց՝ յամենայն այդպիսի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թագաւորութիւնս մեր, և նոքա ցանկ երկիրդիւ և դողութեամբ ծառայեն մեզ և օտարոտիս ինչ և վնասակարս ինչ ոչ խորհին: Է զի և սովորութիւն առնուն յանկէլ յօրէնս մեր, հանապազ խօսիւք ընդ միմեանս և ընդեկական բարեկամութեամբ, ի զբօսմունս որսոց և ի խաղս, որ լինին ի միջի նոցա. այլ և ամուսնութեանց տուրեառիւք հաղորդեալք առ միմեանս՝ զատուցեալք այնուհետեւ որոշին ի սիրոյ նոցա և յօրինացն»¹:

Շապուհի (416—419/420) թագավորությունը Հայաստանում երկար չտևեց: 419 կամ 420 թվականի ամռանը, առնելով իր հօր՝ Հազկերտի հանկարծամահ լինելու լուրը, Շապուհը թողեց Հայաստանը և շտապեց Տիգրան, Սասանյանների գահը ժառանգելու Բայց գալով Պարսկաստան, նա սպանվում է պալատականների ձեռքով, և շուտով թագավոր է հռչակվում նրա եղբայրը՝ Վուամը (419/420—438):

Հազկերտ I-ի մահից հետո Վուամ V-ի թագավորության սկզբին արդեն, քրիստոնյաների հանդեպ Պարսկաստանի վարած քաղաքականության մեջ կտրուկ շրջադարձ է տեղի ունենում: Վերսկսվում է քրիստոնյաների հալածանքը Պարսկաստանի տերիտորիայում: Սոկրատ² պատմագրի վկայություններից մեզ հայտնի է նաև, որ Վուամ V-ի թագավորության հենց առաջին տարին պատերազմ ծագեց Բյուզանդիայի դեմ (420—422), որն ավարտվեց Պարսկաստանի պարտությամբ: 422 թ. կնքված հաշտության դաշնագրի պայմաններով պարսից թագավորը պարտավորվում էր դադարեցնել քրիստոնյաների հալածանքը:

Այս պատերազմի ժամանակ դրսևորվեցին Պարսկաստանին ենթակա հայերի ազատագրական ակնկալությունները: Բայց պարտությունից հետո Վուամ V-ը Հայաստանի նկատմամբ զգույշ և զուսպ քաղաքականություն էր վարում: Հայ նախարարների խնդրանքով նա թագավոր կարգեց Վուամշապուհի որդի Արտաշեսին (422—427/428): Միաժամանակ նա պաշտպանում էր այն նախարարներին, որոնք կողմնակից էին Պարսկաստանի հետ մերձեցմանը և, հավանորեն, երկրում գոտություն ու պառակտում հրահրող քաղաքականություն են վարում:

¹ Փարսեցի, գլ ժԲ, էջ 18—19.

² Socrates, *Historia ecclesiastica*, Oxford, 1893, VII.

Սակայն, շուտով, հենց իրենց, հայ նախարարների խնդրանքով Արտաշեսը զրկվում է գահից (427/8) և Հայաստանի կառավարումը հանձնվում է պարսից արքայի ներկայացուցչին, որը կոչվում էր մարզպան։ Միաժամանակ նախարարների հակաբյուզանդական խմբի համաձայնությամբ պաշտոնանկ արվեց Սահակ կաթողիկոսը, որին պարսիկները մեղադրում էին հույներին նվիրված լինելու մեջ։

Հայաստանում Արշակունյաց թագավորների ձևական իշխանությունը վերացնելուց հետո, Եղիշեի վկայությամբ «և նախարարսն հայոց անկանէր թագաւորութիւնն»¹։

Եվ իսկապես, մարզպանական Հայաստանի ներքին կառուցվածքն ուշադիր քննելով, դժվար չէ համոզվել, որ նոր միջոցառումները բոլորովին չէին փոխել երկրի նախարարական կազմակերպությունը։ Անձեռնմխելի մնաց նաև Հայաստանի մշակութային ինքնուրույնությունը։ Տնտեսական ընդհանուր աշխուժացումը և գրականության ու գիտության ծաղկումը Պարսկական Հայաստանում անխափան շարունակվում էին ինչպես Վառաժ V-ի (419/420—438) օրով, այնպես էլ նրա հաջորդ Հազկերտ II-ի (438—457) թագավորության տարիներին։

Հայ ավանդական պատմագրության մեջ դատապարտվում և անարգվում են այն հայ իշխանները, որոնք պարսկական կողմնորոշում ունեին։ Իմ կարծիքով, այս հին տեսակետին հետևող բանասերները հաշվի չեն առնում Պարսկաստանի կողմնակիցների դրական դերը։ Սասանյանների զուսպ և չափավոր քաղաքականությունը Հայաստանում, որը նրա բաժանումից հետո էլ շարունակվեց ավելի քան վաթսուն տարի, զգալի չափով պայմանավորված էր Պարսկաստանին կողմնակից նախարարների արտաքին, քաղաքական կողմնորոշմամբ։

Հենց այս խաղաղ տարիներին էր, որ Պարսկական Հայաստանում բացվեցին բազմաթիվ դպրոցներ և ստեղծվեցին ամբողջ երկրում խոր արմատներ ձգած գրականության ու մշակույթի տոկուն և անձնվեր պաշտպանների կադրեր։ Այս համեմատաբար կարճատև ժամանակամիջոցը դարձավ հայ գրականության ապշեցուցիչ ծաղկման շրջան։ Հայ դպրության ծագման ու զարգացման այս սկզբնական շրջանում Աստվածաշնչից ու ժամասացության գրքերից բացի թարգմանվեցին եկեղեցական գրականության հարյու-

¹ Եղիշե, Վասն Վարդանաց և Հայոց պատերազմին, Վենետիկ, 1852, էջ 11։

բավոր ստեղծագործություններ: Այս շրջանում, որն անվանվում է հայ հին գրականության «ոսկե դար», կատարված թարգմանությունների միջոցով, մեզ են հասել կրոնա-պատմական և պատմական մի շարք արժեքավոր երկեր, ինչպես օրինակ՝ Եվսեբիոս Կեսարացու ժամանակագրությունը, Արիստիդեսի Ջատագովությունը և այլն, որոնց բնագրերը չեն պահպանվել:

Այս նույն ժամանակներում են գրվել հայ խոշորագույն պատմիչների ու գիտնականների՝ Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եզնիկ Կողբացու և այլոց գործերը, որոնք թարգմանված են եվրոպական լեզուներով:

Այսպիսով, քաղաքական ինքնուրույնության վերացումից հետո, Հայաստանում, շնորհիվ նրա լավագույն զավակների անխոնջ գործունեության, ստեղծվեցին մայրենի լեզվով լուսավորություն ու գրականություն, որոնք զարթեցրին ժողովրդի ինքնագիտակցությունը: Հայ դպրության ու լուսավորության հանճարեղ ստեղծողները հայ ժողովրդին անխախտ կենսունակություն ներարկեցին: Ստրկացված Հայաստանը հոգեպես աճեց, ամրապնդվեց և նախապատրաստվեց պայքարի՝ ընդդեմ պարսից մազդեզականության ագրեսիայի:

* *

*

Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական գործունեությանը ծանոթանալիս աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ նորաստեղծ գիրը Հայաստանի բյուզանդական մասում տարածվեց բավական ուշ, գրերի գյուտից մոտ 30 տարի հետո: Իմ կարծիքով սա բացատրվում է նրանով, որ Պարսկական Հայաստանում ծավալած իրենց բարենորոգչական գործունեության ընթացքում Սահակն ու Մեսրոպ Մաշտոցը, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, անհրաժեշտ էին համարում հեռանալ և սահմանազատվել Բյուզանդիայից:

Նրանք, ըստ երևույթին, ցանկանում էին թմրեցնել պարսիկների կասկածները և հավատացնել նրանց, թե հայերեն լեզվով դպրության ստեղծումը հնարավորություն է տալիս խզել հայերի կապը հույների հետ: Ծիշտ սրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ հայերեն այբուբենը Մեսրոպ Մաշտոցը հորինեց Ասորիքում, ասորիների աջակցությամբ, որոնք Սասանյան Պարսկաստանի կողմնակիցներն էին:

Այն բանից հետո, երբ մայրենի լեզվով գիրը տարածվեց Պարսկական Հայաստանի բոլոր մասերում, Մեսրոպ Մաշտոցը,— ասում է Կորյունը «այնուհետև մտածեց հայոց կես ազգի մասին,

որ հոռոմների թագավորության իշխանության տակ էր»¹։ Իր աշակերտների մի խմբի հետ նա գնաց Բյուզանդական Հայաստան, որտեղ նրան մեծ պատվով ընդունեցին հոգևորականները, ժողովուրդը և բանակի հրամանատար Անտիոքոսը²։

Հայտնի է, որ Հայաստանի բյուզանդական մասը ենթարկված չէր Սահակ կաթողիկոսին, որի աթոռանիստը գտնվում էր Պարսկական Հայաստանում։ Հայաստանի արևմտյան մասում հայկական դպրոցներ բանալու և մայրենի լեզվով դպրություն տարածելու համար անհրաժեշտ էր ստանալ Թեոդոս II կայսեր թույլտվությունը։ Այդ պատճառով Մեսրոպ Մաշտոցը, իր աշակերտների մեծ մասին թողնելով Մելիտինե քաղաքում, տեղի եպիսկոպոս Ակակիոսի խնամակալության ներքո, ինքը, մի փոքր խմբով, ուղևորվում է Կոստանդնուպոլիս՝ կայսեր մոտ։

Սայրաքաղաքում նրան անձամբ ընդունում են Թեոդոս II կայսրը և Ատտիկոս (405/6—425) պատրիարքը, և նրա խնդիրքը, ինչպես պատմում է Կորյունը³, բավարարվում է։ Կայսերական հատուկ հրամանով կարգադրվում է Բյուզանդական Հայաստանում բաց անել հայկական դպրոցներ, ըստ որում, դրանց ծախսը պետք է հոգացվեր պետական միջոցներին⁴։

Կորյունի հաղորդած այս տեղեկությունները կան և խորենացու մոտ. բացի այդ, նրա ձեռքի տակ հավանորեն եղել է մի այլ, մեզ անհայտ աղբյուր, որի տեղեկությունները, նա, ըստ իր սովորության, ենթարկելով հոստոորական վերամշակման, պատմում է յուրովի։

Խորենացին, Կորյունից վերցնելով իր պատմածի հենքը, շեղվելով նրանից, հաղորդում է, որ սկզբում Բյուզանդական Հայաստանի տեղական իշխանությունները արգելել էին նորաստեղծ գրերի գործածումը։ Խորենացու ասելով Թեոդոս II կայսրը նույնպես դժգոհ էր, նա կշտամբում է Սահակ կաթողիկոսին այն բանի համար, որ նա, «արհամարհելով մեր քաղաքում եղող ճարտարներին, ինչ-որ ասորիների մոտ էին որոնում իմաստության գլուխը»⁵։

¹ Կորյուն, 1894, էջ 26։

² Կորյունի ձեռագրերում, ինչպես մատնանում է հրատարակիչը, գրված է Անտիոս, Անտիս. մինչդեռ հրատարակված քննադրում, խորենացու աղբյուրային, Անտիոք ընթերցվածը սխալմամբ սրբագրված է Անատոլիս ձևով։ Ինչպես հայտնի է, Անատոլիոսը արևելյան բանակի հրամանատար է եղել շատ ավելի ուշ, 438—443 թվականներին, տե՛ս Ю. Кулаковский, История Византии, т. I Кнел, 1913, էջ 272։

³ Կորյուն, 1894, էջ 28—29։

⁴ Խորենացի, Ստ. Մալխասյանի թարգմ., 1940, էջ 232—233։

Բերված վկայությունները հազիվ թե խորենացու կամայական հերյուրանքներ լինեն. դրանք հիմնված են, հավանաբար, իրական ավանդությունների վրա: Հուլյների համար, բնականաբար, հաճելի չէր, որ Բյուզանդական Հայաստանում հունարեն լեզուն պետք է իր տեղը զիջեր հայերենին՝ ինչպես ժամերգության մեջ, այնպես էլ դպրոցներում: Կայսրության եկեղեցական գործունեություն, անկասկած, սերտորեն կապված էր նրա քաղաքական գործունեության հետ: Ամենուրեք, ուր ամրապնդվում էր բյուզանդական քրիստոնեությունը և հաստատվում Բյուզանդիայի քաղաքական գերիշխանությունը, նրա քաղաքական ազդեցությանը (ինչպես և Սասանյան Պարսկաստանում) միախառնվում էին բացահայտ համաձուլման հավակնությունները: Ուստի հասկանալի է, որ բյուզանդական կառավարությունը չէր կարող դժգոհ չլինել արևմտյան հայերի մեջ Մեսրոպ Մաշտոցի վարած լուսավորական գործունեությունից:

Սակայն Բյուզանդիան այդ շրջանում չէր կարող հարձակողական քաղաքականություն վարել Արևելքում, քանի որ IV դարի վերջից սկսած, հյուսիս-արևմուտքից նրան սպառնում էր լուրջ վտանգ՝ բոշվոր-հոնները: Թեոդոս II-ի բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի Մեսրոպ Մաշտոցի խնդիրքը, իմ կարծիքով, բացատրվում է ոչ թե կայսերական կառավարության իմաստուն հեռատեսությունով և ոչ էլ «հուլյների ազնիվ նկատառումներով», ինչպես ենթադրում են մի քանի գիտնականներ¹, այլ արտաքին քաղաքական այն իրադրությամբ, որի մեջ գտնվում էր կայսրությունը V դարում:

Մեսրոպ Մաշտոցի կայսերական մայրաքաղաք ուղևորվելու և Արևմտյան Հայաստանում մայրենի լեզվով դպրություն ու լուսավորություն տարածելու տարեթիվը հեշտությամբ որոշվում է Կորյունի տղղակի ցուցումների օգնությամբ²:

Ինչպես վերը ասվեց, Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց առաջ Մաշտոցն իր աշակերտներին թողել էր Մելիտինեում, Ակակիոս եպիսկոպոսի խնամակալության տակ, որը եպիսկոպոս է ձեռնա-

¹ Ֆե'ս Կարլ Կրամբախեր, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München. 1897, Anhang-H. Geizer, Abriss der byzantinischen Geschichte, էջ 216 և Ալ. Անիսկույ, История армянской церкви. Кишинев, 1900, էջ 38.

² Թեոդոս II-ի յոտ Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորության ժամանակը ճիշտ է որոշել Ն. Ադոնցը իր վերոհիշյալ հոդվածում, տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1925, № 9—10, էջ 435—437.

դրվել մոտավորապես 419/420 թվականին: Հետևաբար, Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորութունը Թեոդոս II կայսրի և Ատտիկոս պատրիարքի մոտ պետք է ենթադրել 419/420 թ. հետո: Հայտնի է նաև Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ատտիկոսը մեռել է 425 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Դժվար չէ, հետևաբար, եզրակացնել, որ Մեսրոպ Մաշտոցի այցելությունը Կոստանդնուպոլիս ընկնում է 419/420 և 425 թթ. միջև: Ինձ թվում է, կարելի է վստահորեն ենթադրել, որ Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորությունը տեղի է ունեցել 420—422 թթ., պարսկա-բյուզանդական պատերազմի տարիներին, երբ Հայաստանի պարսկական մասը, հետևելով բյուզանդական կողմնորոշման, հույս ուներ անջատվել Պարսկաստանից:

Ստանալով Թեոդոս II-ի թույլտվությունը, Մեսրոպ Մաշտոցը եռանդուն կերպով սկսեց տարածել հայկական դպրությունը նաև Արևմտյան Հայաստանում, ուր կայսեր հրամանով բացված էին հայկական դպրոցներ: Այսպիսով, շնորհիվ հայերեն այբուբենը ստեղծողի անխոնջ ու բեղմնավոր գործունեության, իրենց լեզուն և մշակութային ինքնությունը պահպանեցին ոչ միայն Պարսկական, այլև Բյուզանդական Հայաստանի հայերը:

Վ դարի սկզբի հայ դրականության ու մշակույթի արտասովոր բուռն զարգացումից հետո, V դարի կեսերին Պարսկական Հայաստանի հոգևոր կյանքը ծանր ցնցում ապրեց:

450 թ. սկսած, Սասանյան Պարսկաստանը, որ հաղթականորեն ավարտել էր պատերազմը արևելքում հոների դեմ, Հայաստանում սկսեց վճռական քաղաքականություն վարել: Նա ցանկանում էր վերացնել Հայաստանի ներքին ու մշակութային ինքնությունը և ձուլել այն արևելյան իրանական աշխարհին:

Հաշվի առնելով ռազմագիտական կարևորությունը սահմանակից հայկական տերիտորիայի, որը պետք է դառնար դեպի արևմուտք Պարսկաստանի առաջխաղացման պահակետ, և այն, որ այդ տերիտորիայում գերակշռում էր նախարարների ու հոգևորականության հակապարսկական կուսակցությունը, որը բյուզանդական կողմնորոշում ուներ, Հաղկերտ II-ը (438—457) և նրա հաջորդները նպատակ էին դրել հայերի կրոնական-մշակութային համաձուլումը և բնակչության կլանումը իրականացնել ոչ թե խաղաղ միջոցառումներով, ինչպես այդ արվում էր իրենց նախորդի՝ Վուսթ V-ի օրով, այլ հարկադրական և բռնի միջոցներով: Նախարարա-

կան Հայաստանի դիմադրութիւնը, նրա ներքին ինքնուրույնության դեմ ուղղված այս ձուլման բաղաճականութեանը, ինչպես հայտնի է, արտահայտվեց մի շարք ապստամբութիւններով, որոնցով լինե՛ն V-րդ և VI-րդ դարերը:

Հայ ավանդական պատմագրութիւնը, որը գտնվում է Եղիշեի գեղարվեստական վարքագրական ստեղծագործութեան խիստ ազդեցութեան տակ, այդ ապստամբութիւնները համարում է կրոնական պատերազմներ: Մինչդեռ իրականում, ինչպես ցույց եմ տվել «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում»¹ իմ աշխատութեան մեջ, այդ ապստամբութիւններն ունեին ոչ միայն կրոնական, այլև սոցիալական, և գլխավորապես, ժողովրդա-աղատադրական բնույթ՝ ուղղված ընդդեմ պարսկական միապետութեան ճնշման և ահաբեկման:

Հայկական հին աղբյուրների վկայութիւններից պարզվում է, որ Սասանյան Պարսկաստանը, ոչ միայն ջանում էր տարածել Հայաստանում (ինչպես և ողջ Անդրկովկասում) պետական կրոնը՝ մազդեզականութիւնը, այլև ձգտում էր վերացնել այնտեղ նախարարական տների ժառանգական իրավունքներն ու արտոնութիւնները և հասցնել նախարարական Հայաստանը իրանի մյուս մարզերի մակարդակին: Այդ նույն ժամանակ նա ուժեղացրեց ժողովրդական մասսաների շահագործումը՝ բարձրացնելով երկրից զանձվող պետական հարկերը²: Դրանով, —ինչպես հաղորդում է Եղիշեն,— պարսկական կառավարութիւնը նպատակ ուներ հայ շինականներին հասցնել ծայրագոյն աղքատութեան և ստիպել ընդունելու մոգերի կրոնը³:

Իր թագավորութեան տասներկուերորդ տարում, այսինքն 450 թ., հաղորդում է Ղազար Փարպեցին⁴, Հազկերտ II-ը հայ նախարարներին ուղարկեց հատուկ հրովարտակ, որտեղ նրանց առաջարկում էր ուրանալ քրիստոնեութիւնը և ընդունել պարսիկների կրոնը: Փարպեցու ասելով, հայ նախարարները հրովարտակին պատասխանեցին կտրական մերժումով: Այնուհետև նրանք կանչվեցին Տիգրան և այնտեղ, պատժից խուսափելու համար, մազդե-

¹ Երևան, 1934, էջ 286—293:

² Տե՛ս իմ «Հայաստանի արքունի հարկերը մարդպանութեան շրջանում», Երևան, 1926:

³ Տե՛ս Եղիշէ, էջ 39:

⁴ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, II, ԻԲ, էջ 43—44 և I, ԺԹ, էջ 38: I, ԺԹ, էջ 38:

զականութիւնն ընդունեցին: Սակայն Հայաստան վերադառնալուց հետո, երբ նրանց հետ եկած մոզերն սկսեցին ատրուշանները կանգնեցնել, ժողովրդական զանգվածներն ըմբոստանալով քանդեցին ատրուշանները և կոտորեցին մոզերին:

Շուտով ողջ Պարսկական Հայաստանում բռնկվեց ժողովրդական ապստամբութիւնն Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ: Հայ աշխարհազորը, որը բաղկացած էր գլխավորապէս ռամիկներից և մի քանի անգամ հաղթանակ էր տարել պարսկական հզոր բանակների հետ ունեցած ընդհարումներում, Ավարայրում, ներկայիս Մակուից¹ ոչ հեռու, պարտութիւն կրեց: Մարտում հերոսաբար ընկավ Վարդան Մամիկոնյանը և նրա խիզախ զինակիցներէից շատերը:

450—451 թթ. ապստամբութիւնը ճնշելուց և նրա գաղափարական ղեկավարների՝ Մեսրոպ Մաշտոցի ու Սահակի աշակերտներին, դաժանորեն պատժելուց հետո Հազկերտ II-ը, ինչպես պարզվում է Փարպեցու վկայութիւններից, հասավ իր նպատակին: Նախարարական Հայաստանը զրկվեց ներքին ինքնուրույնութիւնից և իր իրավունքներով հավասարեցվեց մյուս մարզպանութիւններին: Հայ նախարարական տների ավանդական իրավունքներն ու արտոնութիւնները վերացվեցին և հայկական մարզպանութիւնում իշխանութիւնն ու կշիռ ստացան քրիստոնեութիւնն ուրացած նախարարները:

Ավելի քան երեսուն տարի տևեց մազդեզականութիւնն ընդունած պարսկական դրածոների իշխանութիւնը Հայաստանում: Զախջախված ու ստրկացված Պարսկական Հայաստանը հարմար առիթի էր սպասում, որպեսզի ոտքի ելնի իր մշակութային ինքնուրույնութիւնը ոչնչացնող բռնակալների դեմ: 451 թվականի անհավասար մարտում ընկած հերոսների օրինակը ոգեշնչում էր ժողովրդին: Եվ ահա 481 թվականին, Վրաստանի և Աղվանքի հետ գաշնակցած Հայաստանում նորից ապստամբութիւնն բռնկվեց պարսիկների դեմ: Այս անգամ ապստամբութիւնը գլխավորում էր Վարդան Մամիկոնյանի ազգական Վահան Մամիկոնյանը: Պարտիզանական մարտերի բնույթ ստացած համառ պայքարը Հայաստանում տևեց մոտ չորս տարի (481—484): 484 թվականի վերջին, այն բանից հետո, երբ Պարսկաստանը ծանր պարտութիւն կրեց

¹ Ավարայրի տեղը պարզված է իմ «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պեղտինգերյան քարտեզի» ուսումնասիրութիւն մեջ, Երևան, 1936, էջ 152—156:

հեփթաղներին երկրում, երբ ջախջախվեցին պարսկական բանակի ընտիր զորագնդերը և պարսից Պերոզ թագավորն էլ սպանվեց, Պերոզի հաջորդ Վաղարշը (484—488) բանակցություններ սկսեց ապստամբների հետ, ընդունեց Վահանի առաջադրած պահանջները և հաշտության պայմանագիր կնքեց:

Այդ դաշնագրի համաձայն ամբողջ Պարսկական Հայաստանում վերականգնվեցին խոշոր նախարարական տների նախկին իրավունքներն ու արտոնությունները, ապահովվեց քրիստոնեական եկեղեցու լիակատար ազատությունը. պարսիկները պարտավորվում էին քրիստոնյաներին մազդեզական չդարձնել և պաշտոններ ու իշխանություն չտալ քրիստոնեությունն ուրացողներին:

Այսպիսով, 481—484 թվականներին ապստամբությունը պսակվեց լիակատար հաջողությամբ և 484 թ. Հայաստանի մարզպան նշանակվեց ապստամբության ղեկավար Վահան Մամիկոնյանը:

V դարի ծանր փորձությունների ու համառ պայքարի բովում հայ ժողովուրդը կոփվեց և ձեռք բերեց հոգեկան շատ արժեքավոր հատկություններ՝ տոկունություն՝ բռնակալների դեմ մղված պայքարում և հաստատակամություն ու համառություն՝ իր ներքին ու մշակութային ինքնուրույնությունը պաշտպանելու գործում:

Երեսուներեք տարիների ընթացքում (451—484) Սասանյան Պարսկաստանի կիրառած ճնշումն ու հայաթանջները Հայաստանում ոսթեղացրին հունասիրությունը և Բյուզանդիայի ազդեցությունը:

V դարի վերջից հայ հին գրականության մեջ ծագեց ու զարգացավ այսպես կոչված հունարան դպրոցը: Երևան եկան մեծաքանակ թարգմանական գրականություն, որն ընդգրկում էր հին աշխարհի գիտության բոլոր բնագավառները՝ քերականություն, հռետորական արվեստ, փիլիսոփայություն, աստղաբաշխություն և այլն: Դրաբար թարգմանվեցին Արիստոտելի, Փլյոն Աղեքսանդրացու, Պորփյուրի, Հերմես Նոամեծի, մեկնիչներ՝ Համբղիթոսի, Օլիմպիոդորոսի, Դավթի և այլոց երկերը, Ափթոնիոսի և Թեոնի հռետորական գործերը, Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը, Նոննոսի մեկնությունները, Օղիմպիանի առակները և շատ այլ գործեր: Բացառիկ նշանակություն ունեն, անշուշտ, անտիկ այն երկերի թարգմանությունները, որոնց բնագրերը չեն պահպանվել:

Թարգմանական այս բազմազան գրականությունը հայերի հե-

տագա սերունդներին հնարավորություն տվեց մայրենի լեզվով գիտելիքներ ձեռք բերելու: Հունական գիտության ու գրականության հայերեն թարգմանված երկերը արթնացնում էին միտքը, ընդլայնում մտահորիզոնը, և դրդում ինքնուրույն մտավոր աշխատանքի: Դրանք նպաստեցին փիլիսոփաների, քերականների և հունարան գրողների հարուստ մեկնողական գրականության ստեղծմանը Հայաստանում: Փիլիսոփայությանը հափշտակվելը, որ կապված էր հունասիրության հետ,—գրում է ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառը,— ժամանակի հայ հասարակությանը բաժանեց երկու հակադիր խմբերի՝ առաջադիմական և պահպանողական...: Իսկ փիլիսոփայությունը, ընդլայնելով հայերի մտահորիզոնը, հաղթահարեց նրանց կրոնական մտածողության բացառիկությունը: Հետաքրքրություն ծագեց ոչ միայն դեպի հին աշխարհը, այլև դեպի սեփական հնություններն ու ժողովրդական զրույցները¹:

VI—VII դարերի հունարան դպրոցը մանրամասնորեն քննված է իմ «Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները» աշխատության մեջ, տպված Վիեննայում 1928 թվականին: Այս աշխատության մեջ առաջին անգամ լիակատար ակնբերկությանը պարզված է, որ հունարան դպրոցի ծաղկումը պետք է ենթադրել ոչ թե VII—VIII դարերում, ինչպես կարծում էին առաջ, այլ VI դարում:

Այսպիսով, հաստատվում է, որ գրականությունն ու գիտությունը, որոնց հիմքը դրեցին Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակը և նրանց աշակերտները, VI դարում հաջողությամբ զարգանում էին հելլենական ուղղությամբ, որը հայ հոգևոր մշակույթի մեջ նոր խոշոր հեղաշրջում առաջ բերեց:

* *
*

Հայերի հունասիրությանը և բյուզանդական կողմնորոշմանը ծանր հարված հասցվեց VI դարի II քառորդում հենց իր՝ Բյուզանդիայի ձեռքով, որը շեշտակի կերպով փոխեց իր քաղաքականությունը կայսրությանը կցված հայկական մարզերի նկատմամբ:

384—387 թթ. Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև Արշակունյաց Հայաստանի բաժանումից հետո կայսրության տիրապետության տակ էին անցել այսպես կոչված սատրապությունները (Մոփք Շահունյաց, Անձիտի, Մոփք, Հաշտյանք, Բալահովիտ) և

¹ Н. Марр, Иоанн Петрицкий, СПб, 1909, էջ 12—13.

Ներքին Հայքը (Armenia Interior), որը հույները շարունակում էին կոչել Մեծ Հայք (Armenia Magna): Վերացնելով Արշակունի թագավորների իշխանությունը, կայսրությունը Ներքին կամ Մեծ Հայքի կառավարիչներ էր նշանակում հատուկ կուսակալների, որոնք ներկայացնում էին կայսեր իշխանությունը և կոչվում էին կոմեսներ (comes Armeniae): Այս մարզի ներքին կառուցվածքը և տեղական նախարարների իրավունքները էական փոփոխություններ չկրեցին: Տեղական կառավարիչների իշխանության ներքո էին մնում նաև վերոհիշյալ սատրապությունները, որոնք իրենց ներքին կառուցվածքով ինքնավար և ինքնուրույն էին:

Ներքին Հայքի ու սատրապությունների այս վիճակը շարունակվեց մինչև Հուստինիանոսի թագավորությունը (527—565): Հայտնի է, որ այս ինքնակալ կայսրը առաջինն էր, որ սկսեց հարձակողական համաձուլման քաղաքականություն վարել հայկական մարզերում և մտցրեց այնտեղ անմիջական զավառային կառավարում: Կայսրության նոր քաղաքականությունը նշանակում էր երկրի յուրօրինակ ներքին կարգի քայքայում և նրա ազատության ու ինքնուրույնության վերացում:

529, 535 և 536 թվականներին հրապարակված մի շարք հրովարտականերով Բյուզանդական Հայաստանը բոլորովին վերակազմավորվեց ու դարձավ սովորական նահանգ հռոմեական օրենքներով և ընդհանուր ծանր տուրքերով:

Երկրի ինքնուրույն հասարակական-քաղաքական կարգի վերացումը և հարկային ծանր ճնշումը առաջ բերին ընդհանուր խռվություն, որն աստիճանաբար վերաճեց բացահայտ ապստամբության, ինչպես այդ եղավ Պարսկական Հայաստանում 450—451, 481—484 թվականներին:

Պրոկոպիոս պատմագրի վկայություններից երևում է, որ ապստամբները սպանում են Ներքին Հայքի կուսակալ Ակակիոսին: Հայտնի է նաև, որ հայ Արշակունիներ Արշակն ու Արտավանը մայրաքաղաքում դավադրություն էին կազմակերպել Հուստինիանոսի դեմ¹:

Կայսրության համաձուլարար քաղաքականությունը ստիպեց հայ նախարարներին ավելի սերտ կերպով մերձենալու Սասանյան Պարսկաստանին, յորի տիրապետության տակ գտնվող հայկական մարզերում նախարարական կարգը մնում էր գրեթե անձեռնմխելի: Եվ միանգամայն բնական է, որ Հուստինիանոսի վերոհիշյալ

¹ Ցե'ս Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, էջ 206—207.

բարենորոգումներից հետո էր հենց, որ Դվինի երկրորդ եկեղեցական ժողովում (554/5) վճռական քայլ արվեց հայկական եկեղեցին Բյուզանդականից անջատելու ուղղությամբ:

Հուստինիանոսի բարենորոգումներով Բյուզանդական Հայաստանում վերացվեց նրա ավատական-նախարարական կարգը և ղգալի չափով խախտվեց մշակութային ինքնուրույն զարգացումը: Այն հանգամանքը, որ Բյուզանդական Հայաստանի հայությունը, չնայած իր ներքին ինքնուրույնության կորստին, ամբողջապես չհռմեացվեց և վերջնականապես չոչնչացվեց կայսրության կյանքի հորձանուտում, բացատրվում է անկասկած նրանով, որ այստեղ ևս արդեն գոյութուն ունեին դպրութուն և դպրոցներ մայրենի լեզվով:

Այսպիսով, իրենց կյանքի առավել ճակատագրական դարաշրջաններում թե արևելյան, և թե արևմտյան հայերը պահպանեցին իրենց գոյությունն ու մայրենի լեզուն, շնորհիվ Մեսրոպ Մաշտոցի մեծ գյուտի և մայրենի լեզվով դպրության, որը դարձավ ամբողջ հայ ժողովրդի միասնության և ընդհանուր մշակութային զարգացման կայուն շաղախը:

Հայ ժողովրդի ձուլման և կլանման քաղաքականությունը, ինչպես տեսանք, հաջողություն չունեցավ ոչ V և ոչ էլ VI դարերում:

* *

*

VII դարի առաջին կեսին, Սասանյան Պարսկաստանը, ինչպես գիտենք, կործանվեց արաբների հարվածների տակ և դադարեց գոյութուն ունենալուց, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը քշվեց Փոքր Ասիայի խորքերը: Հայաստանն ընկավ արաբական խալիֆայության լծի տակ:

Պատմագիր Սեբեոսը, նշելով արաբական արշավանքների բերած սոսկալի աղետները, Հայաստանն ու անդրկովկասյան երկրները շրջապատող պետությունները համեմատում է Դանիելի մարգարեության մեջ նկարագրված չորս հրեշ-գազանների հետ: Այդ հրեշներն են Բյուզանդիան, Սասանյան Պարսկաստանը, Գոգի ու Մագոգի հյուսիսային թագավորությունը և արաբների թագավորությունը: Ամենասարսափելին, նրա կարծիքով, չորրորդ գազանն է՝ արաբական խալիֆայությունը: Ճիշտ է՝ գազանն չորրորդ, — ասում է Սեբեոսը, — ահեղ և զարմանալի, և ժանիք նորա երկաթիք, և

մագիլք նորա պղնձիք, ուտէր և մանրէր և զմնացուածսն առ ոտն կոտորէր»¹։

Այս հրեշը, ենթադրում է Սեբեոսը, կգերազանցի բոլոր մյուս թագավորութիւններին և կխժուի ամբողջ երկիրը։

Սեբեոսը, ինչպես այժմ մեզ հայտնի է, գերազնահատեւ է հարավից եկող այս հրեշի զորութիւնը։ Հարկավ, շատ վիշտ պատճառեցին Հայաստանին թե՛ այս հրեշը, և թե՛ ավելի ուշ շրջանի, Սեբեոսին անհայտ հրեշները։ Բայց չնայած ծանր փորձութիւններին, իսկ երբեմն, թերեւ անխուսափելի թվացող կործանմանը, հայ ժողովուրդը հետագա դարերում ևս անշեղորեն զարգացնում էր իր ազգային մշակույթը և իր բաժինը ներդնում մարդկության մշակույթի ընդհանուր գանձարանում։

¹ Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի Հերակլն, Թիֆլիս, 1912, էջ 182—183։

ՀԱՅ ԴՐԵՐԻ ԳՅՈՒՑԻ ՏԱՐԵԹՎԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁԸ

Անցյալ 1951 թվականի մայիս ամսին, երբ ես զբաղված էի Հիպպոդիտոսի ժամանակագրության խնդրով՝ առիթ ունեցա ծանոթանալու Մատենադարանի ձեռագրերից արտագրված տոմարագիտական մի քանի հատվածների հետ¹, որոնց մեջ, ի զարմանս իմ, հայ գրերի գյուտը ցույց էր տրված 391-2 թվականին, այսինքն՝ ճիշտ և ճիշտ այն թվականին, որ որոշել էի ես ևս իմ «Месроп Маштоц...» (Ереван, 1941, էջ 27) աշխատության մեջ²։ Այդ ձշգրիտ թիվն ունեն Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին կից Պետական Զեռագրատան (Մատենադարանի) 1684 թվականի № 1495 (էջ 169 բ), 1632 թվականի № 8575 (էջ 382 բ) և 1532 թվականի № 6644 (էջ 104 բ—106 ա) ձեռագրերի տոմարագիտական տեքստերը։

«Ի ծնընդենէն Քրիստոսի մինչև ի սուրբ Գրիգորն եյն ի վիրապէն,—վկայում է № 1495 ձեռագիրը,— ՄՀԶ (276) և անտի մինչև ի գիւտ գրոցն հայոց ամբ ՃԺԶ (116) (№ 8575 ձեռագիրն, ունի «ՃԺէ (117) ամ») և ի գիւտ գրոյն հայոց մինչև հայ մեծ թուականն ամբ ՃԿ (160)»։

Այս վկայության մեջ հայ գրերի գյուտը մատնանշված է, ինչպես տեսնում ենք, «Ի ծնընդենէն Քրիստոսի» 276+117=393 թվականին և հայոց մեծ թվականից՝ 160 տարի առաջ, ուրեմն՝ 553—160, որ հավասար է դարձյալ 393 թվականին։ Ինչպես Դյուլդորիեի ժամանակագրական հաշիվներից մենք գիտենք, հայկական աղբյուրների «Ի ծնընդենէն Քրիստոսի» 553 և 393 թվականները համապատասխանում են այժմյան Հուլյան տոմարի 551-2 և 391-3

¹ Հնկ. Վ. Խաչիկյանին, որն արտագրել և տրամագրել էր ինձ այդ հատվածները, հայտնում եմ իմ շնորհակալությունը։

² Տե՛ս սույն հատորի 460—461 էջերում. խմբ.։

թվականներին¹։ Պարզվում է այսպիսով, որ վերոհիշյալ ձեռագրերի տոմարագիտական ցուցումները, որ քաղված են, անտարակույս, հնագույն ձեռագրերից, հայ գրերի գյուտը պարզ ու որոշ դնում են մեր թվականության 391-2 թվականին։

Ձեռագրերի այս ցուցմունքը գրերի գյուտի ժամանակի որոշման համար, անշուշտ, կարևորագույն մի նոր կռվան է. ուստի և ես հարկադրված եղա վերանայել և վերաքննել Մաշտոցյան գյուտի խնդիրը նոր այս վկայության օգնությամբ։ Ներքև մանրամասն մենք ցույց ենք տալու, որ այս խնդրի մանրախույզ քննությամբ հաստատվում է, իրոք, որ հայ գրերի գյուտը տեղի էր ունեցել Վոսմ Կրմանի թագավորության շորրորդ տարում՝ ճիշտ և ճիշտ 391-2 թվականին։

* *

*

Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենի գյուտի ժամանակի մասին ըսկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես հայտնի է, խիստ հակասական են ու խճճված։ Սկսած դեռ Չամչյանից, որն իր եռհատոր պատմությունը գրել էր XVIII դարում, այս հարցը բազում անգամ ենթարկվել է հատուկ քննության, սակայն մինչև այժմ վերջնական կերպով լուծված չէ։

Պետք է ասել, որ ընդհուպ մինչև վերջին ժամանակները գիտնականների մեծագույն մասը միանգամայն անտարակուսելի էին համարում, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան այբուբենի գյուտի ժամանակը ճշտիվ որոշվում է հինգերորդ դարի սկզբում։ Ձանազան հաշիվներ անելով՝ գրերի գյուտի թվականը նրանք ենթադրել են 402-3, 404, 405, 406 կամ 407-8 թվականներին և իրենց հաշիվների համար իբրև ելակետ են ընդունել ժամանակագրական այն ցուցումները, որոնք գտնվում են Կորյունի պատմական երկի վերջում։

Կորյունի այդ վկայությունը մեջ եմ բերում ամբողջությամբ՝ առանց կրճատումների։

«Եվ արդ,—ասված է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի վերջաբանում,—Ծրանելիի հավատքի տարիների հաշիվը լինում է քառասուն և հինգ տարի, և Հայոց դպրութունից մինչև Սրբի վախճանը՝ երեսուն և հինգ տարի, որ այսպես են համարվում. Պարսից արքա Կրմանը թագավորել է վեց տարի, և Հազկերտը՝ քսան և մեկ տարի (և Վռամը տասնութ տարի), և Վռամի որդի

¹ Տե՛ս Ed. Dulaurer, Recherches sur la Chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 51, 56, 179, 185, 193, 384.

երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին: Եվ արդ՝ սուրբ Հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրման արքայի չորրորդ տարուց մինչև Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին և հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց»։ («Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց Երանելւոյն ամբ քառասուն և հինգ, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն և հինգ, որր համարին այսպէս. թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս քսան և մի (և Վռամայ ութ և տասն) և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճանեցաւ Երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ, և դպրութեանն Հայոց յոթերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»)։

Կորյունի պատմության այս վերջաբանում հայ դպրության սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված Հազկերտ Ա-ի (399—420 թթ.) ութերորդ տարում և 35 տարի Մաշտոցի մահից առաջ, որը, ինչպես հայտնի է, վախճանվել էր հայոց մեհեկան ամսի տասներեքին՝ Սահակ կաթողիկոսի մահից վեց ամիս հետո¹։ Հայ և օտար պատմագետներն ու բանասերները կարծում են, որ Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական այս տվյալների հիման վրա Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտի թվականը որոշվում է լիակատար ճշտությամբ։

Հիմնվելով տոմարական անվիճելի հաշիվների վրա՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, ինչպես և Սահակ կաթողիկոսի մահվան տարեթիվը, ամսաթիվը և օրը ճշտիվ որոշել է ֆրանսիական գիտնական Դյուլորինը։ Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես նա պարզել է, վախճանվել էր 440 թվականի փետրվարի 17-ին, շաբաթ, իսկ Սահակ կաթողիկոսը՝ 439 թվականի սեպտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի²։ Այսպիսով, հայերեն այբուբենի գյուտը, որ Կորյունի վերջաբանում մատնացույց է արված Մեսրոպ Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ պետք է ենթադրել 406 թվականին։ Այս թվականի ճշտությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ նույն տարեթիվը ստացվում է

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 98—101։

² Նույնը, էջ 29։

³ Տե՛ս Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, էջ 135 — 136, ժան. 40։

Կորյունի վերջաբանի նաև ըստ մյուս վկայության, որը հայոց դպրութեան սկիզբը մատնանշում է Հազկերտ Ա-ի թագավորության (399—420) ութերորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 406 թվականին¹։

Հայկական գրերի գյուտի այս տարեթիվը, որ հիմնված է Կորյունի վերջաբանի սինխրոնիզմների վրա, հաստատուն և անդերդվելի են համարում նաև այժմ գրեթե բոլոր հայագետները։ Սակայն Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական ցուցումները, ինչպես իրեն² Կորյունի հաղորդած տեղեկություններն իր աշխատության մյուս հատվածներում, ինչպես ներքև կտեսնենք, անհաշտելի կերպով հակասում են վերոհիշյալ վերջաբանի տվյալներին։

Կարևոր այս փաստը, որ անտարակուսելի է, պարզ ցույց է տալիս, որ գրերի գյուտի տարեթվի խնդիրը կարոտ է վերստուգման ու նոր ուշադիր քննության։

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» բնագրի մեջ եղած մի քանի հակասությունները մատնանշված են Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ն. Աղունցի հոդվածներում, որոնք տպագրված են «Արարատ» և «Հանդես Ամսօրեայ» ամսագրերում³։

Կորյունը պատմելով գրերի դյուտի մասին, հաղորդում է իր աշխատության մեջ, որ Վռամշապուհի (387-8—շուրջ 413-4) թագավորության հինգերորդ տարում Մաշտոցը գնացել էր Ամիդ և Եղեսիա քաղաքները, ուր նրան մեծարանքով ընդունել էին տեղական Ակակիոս և Բաբիլաս եպիսկոպոսները։ Մինչդեռ՝ հակառակ այս վկայության՝ մեզ հայտնի է, որ Ակակիոսն Ամիդի եպիսկոպոս էր սկսած 420 թվականից⁴, իսկ Բաբիլասը, կամ ավելի ճիշտ՝ Բաբիլասը (=Ռաբուլաս)⁵, Եղեսիայի եպիսկոպոս էր 412—435 թվականներին⁶։

¹ Հայ և օտար գիտնականները, որոնք հայկական գրերի գյուտը դնում են 404, 405 կամ 407-8 թվականներին, կամ սխալ են որոշել Մաշտոցի մահվան տարեթիվը և կամ աղճատված են համարել Կորյունի բնագրի թրատասուն և հինգս (հո) ու շերտուն և հինգս (լն) թվերը։

² Տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ, «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս, էջ 499—514. Ն. Աղունց, Անծանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների, «Հանդ. Ամս.», 1925, № 5—12։

³ Տե՛ս Ն. Ակիճյան, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոց վարդապետի, «Հանդ. Ամս.», 1949, էջ 290։

⁴ Կորյունի պատմության բնագրում, ինչպես մատնացույց է արել Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Բաբիլաս անունը պետք է ուղղել և կարդալ Բաբիլաս (=Ռաբուլաս), տե՛ս «Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ, «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս, էջ 503։

⁵ Տե՛ս Աղունց, Անծանոթ էջեր, «Հանդ. Ամս.», 1925, էջ 435, համեմատել Chabot, Synodicon Orient, Paris 1902, էջ 276 և J. Labourt. Le christianisme dans l'empire perse, Paris, 1904, էջ 101։

Արդ՝ ի՞նչպես բացատրել Կորյունի այս ակներև հակասությունը: Վերոհիշյալ վերջաբանի մեջ հայկական գրերի գլուտը մատնացույց է արված 406 թվականին, իսկ բուն բնագրի վկայություններից կարելի է հետևեցնել, որ այդ գլուտը պետք է եղած լիներ 412 թվականից հետո:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը իր վերևում նշված հոգվածի մեջ աշխատել է այդ հակասությունը վերացնել և ենթադրել է, որ վերջաբանում հիշատակված 406 թվականը ոչ թե Մեսրոպ-Մաշտոցյան տառերի գլուտի թվականն է, այլ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելու թվականն է և սկիզբն հայ տառերի գլուտի աշխատությունների¹: Նրա կարծիքով, Մաշտոցյան աբուբենը չէր կարող հնարված լինել 412 թվականից, այսինքն՝ Ռաբուլասի Նդեսիայի եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց առաջ: Ուստի և նա Մաշտոցի հանդիպումը Ռաբուլասի հետ և նրա գործունեությունն Ասորիքում ենթադրում է 412—416 թվականներին, իսկ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գլուտը՝ այդ քառամյակի սկիզբներում:

Կորյունի բնագրի մեջ, ասում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը, ներս է սպրդել գրչագրական ակներև մի սխալ: Մաշտոցն Ասորիքից վերադարձել էր Վաղարշապատ ոչ թե Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում («Ի Զ ամի Վռամշապուհոյ արքային»), այլ տասնվեցերորդ տարում («Ի ԺԶ ամի»): Կորյունի բնագրում «վեց» կամ Զ թիվը նա առաջարկում է ուղղել և կարգալ ԺԶ կամ «տասնվեց»:

Կարծելով, որ հակասությունը Կորյունի մոտ կարելի է վերացնել իր առաջարկած այդ ուղղումով՝ Տեր-Մկրտչյանը հանգում է բոլորովին նոր եզրակացությունների և տալիս է հետևյալ ժամանակագրությունը:

1. 405 թ.—սկիզբն հայ տառերի գլուտի աշխատությունների, այսինքն՝ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելը:

2. 412—416 թվականների սկիզբը—Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գլուտը:

3. 412—416 թթ. Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի կատարելագործումը:

Մեջ բերված այս նոր եզրակացությունները, ինչպես դժվար չէ նկատել, ոչ միայն համոզիչ չեն, այլև խիստ վիճելի են: Նախ և առաջ՝ դժվար է, իհարկե, ենթադրել, որ իբր Կորյունի աշխատության վերջաբանում, որն ամբողջովին նվիրված է Մեսրոպ-Մաշ-

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս, էջ 512:

տոցի կենսագրութեանն ու գործունեութեանը, ժամանակագրական ցուցումները վերաբերում են ոչ թե Մեսրոպ-Մաշտոցի այրուքնի գլուտին, այլ Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերվելուն: Կասկածելի է, բացի այդ, Տեր-Մկրտչյանի նաև մի ուրիշ պնդումը, որ իբր թե Մեսրոպ-Մաշտոցը հնարել և կատարելագործել էր այրութենը Դանիելյան տառերի ստացվելուց ?—11 տարի հետո և վերադարձել էր Վաղարշապատ Վռամշապուհի թագավորութեան տասնվեցերորդ տարում: Անընդունելի է նույնպես նաև Տեր-Մկրտչյանի վերոհիշյալ ուղղումը՝ «ի ԶԺ ամի» փոխանակ «ի Զ ամի», որովհետև Կորյունի տպագրված բնագրի ճշտությունը հաստատվում է բոլոր ուշ շրջանի պատմագիրների ու ժամանակագիրների վկայութուններով:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգվածը Մեսրոպ-Մաշտոցյան տառերի գլուտի թվականի քննական ուսումնասիրութեան առաջին փորձն էր և այդ հոգվածի գլխավոր արժանիքն այն է, որ նրա ականավոր հեղինակը չէ հետևել ավանդական տեսակետին, որը, ինչպես տեսանք, համարվում էր հաստատուն ու անառարկելի:

Բոլորովին նոր ու հետաքրքիր լուսաբանություն է տվել նույն այս խնդրին Ն. Ադոնցը վերոհիշյալ իր հոգվածում, որը տպված է «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրում: Հիմնվելով հունահռոմեական աղբյուրների վրա՝ Ադոնցն իր հոգվածում մեջ է բերում անծանոթ նոր փաստեր, որոնք վկայում են, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը մասնակից է եղել կրոնական պայքարին նեստորականության դեմ: Նա մատնանշում է, ի միջի այլոց, որ հայ գրերի հորինողը մոտ ծանոթ է եղել Նեստորիոսի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ: Մաշտոցի խնդիրքով վերջինս գրել էր ընդդեմ Պարսից մոգության գրվածքը, որը հիշատակված է Փոտիոս պատրիարքի հռչակավոր «Գրադարան» աշխատության մեջ («Թէոդորոսի երիցու, Յաղագս որ ի Պարսս մոգութեան, ի ճառս երիս... առ Մաստուրիոս (Մաշտոց) յաշխարհէն Հայոց, որ էր քորեպիսկոպոս»):¹

Թեև Ադոնցը նպատակ չէ ունեցել լուսաբանելու գրերի գլուտի խնդիրը, սակայն նրա հոգվածը զուգընթացորեն տալիս է ցուցումներ, որոնք պարզապես նոր հունի մեջ են դնում նաև այդ պրոբլեմը: Ինչպես շատ ճիշտ կոհակ է Ադոնցը, հայ գրերի հորինման ժամանակ Մաշտոցին աջակցել և օգնել էին ոչ թե Ակակիոս և Ռաբուլաս եպիսկոպոսները, այլ հավանորեն, վերոհիշ-

¹ *St'us Phottii*, Bibliotheca, 81 (Migne, Patrologia graeca, 103, էջ 281).

յալ Թեոդորոս Մոպսուեստացին, որի հերձվածողական գրվածքները դատապարտվել էին Նիքեսոսի 431 թվականի տիեզերական ժողովում:

«Կորյունը,—ասում է Ադոնցը,—հասարակ կենսագիր չէ, նա և եկեղեցական գործիչ է և իբր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետ-Նիքեսոսյան տրամադրության, Հայոց կապերը Ասորիքի հետ այժմ պիտի խորշելի թվեր»¹:

Սրանից պարզ հետևում է, որ Կորյունի հաղորդումների մեջ նկատվող թերասությունները, անորոշությունները և նույնիսկ խեղաթյուրումները կարող են բացատրվել ոչ միայն Կորյունի աշխատության խմբագրական վերամշակումով, այլ մասամբ նաև դավանական նկատառումներով հենց իրեն հեղինակի, որը Մաշտոցի վարքը գրել էր համապատասխան փոփոխված կրոնական տրամադրությունների հինգերորդ դարի քառասնական թվականներին:

Ադոնցը հավանական է համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցը պետք է հորինած լիներ չորրորդ դարի վերջերում Թեոդորոս Մոպսուեստացու և սրա աշակերտ՝ Ռուփինոս² անունով քահանայի աջակցությամբ, որը 399 թվականին Ասորիքից մեկնել էր Հռոմ և այնտեղ իսկական հիմնադիրը դառել Պելագիական կոչված վարդապետության³: Ըստ Ղազար Փարպեցու, բացատրում է Ադոնցը, Վռամշապուհին թագավոր էր կարգել Շապուհ Գ-ը (383-4—388-9), ուրեմն՝ պարզ է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որոնք Վաղարշապատ էին բերվել Վռամշապուհի վեցերորդ տարում՝ կարելի է ենթադրել չորրորդ դարի վերջերում Վռամ Դ-ի (388-9—399) թագավորության ժամանակ: Հենց այս ժամանակաշրջանում, ասում է Ադոնցը, Մեսրոպ-Մաշտոցը նամակագրություն էր ունեցել Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ սրա քահանա եղած ժամանակ (383—392) և հավանորեն, հենց այս վերջինը կարող էր աջակցություն ցույց տված լինել Մաշտոցի գրերի գյուտի ժամանակ:

«Սրանով,—եզրակացնում է Ադոնցը,—ընդգծվում է գրերի գյուտի համար որոշ և դրական տարեթիվ՝ 383—392 տարիների տասնամյա միջոցը»⁴:

¹ «Հանդ. Ամս.», 1925, սեպտ.-հոկտ., էջ 439:

² Մաշտոցի վարքի ընդարձակ խմբագրությունը փոխանակ «Ռուփինոս»-ի ունի «Հռոփանոս», իսկ համառոտ խմբագրությունը և խորհնացու Պատմությունն ունեն նաև «Ռուփինոս», «Ռուփանոս» և «Հռուփանոս» ընթերցվածները:

³ Տե՛ս «Հանդ. Ամս.», 1925, 9—10, էջ 441:

⁴ Տե՛ս «Հանդ. Ամս.», 1925, 11—12, էջ 531:

Աղոնցի դիտողությունները, որ խիստ հետաքրքրական են, արժանի են, անշուշտ, հատուկ ուշադրության: Մեսրոպ-Մաշտոցի այբուբենը, ինչպես կտեսնենք ներքև, հորինված է եղել, իրոք, Բենդոռոս Մուսուխատացու քահանայության ժամանակ՝ 391-2 թվականին:

Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը, ինչպես մատնանշել եմ «Месроп Маштоц и борьба арм. народа» վերահիշյալ իմ աշխատության մեջ*, պետք է որոշել ոչ թե Կորյունի վերաբանի, այլ Կորյունի և Ղազար Փարպեցու երկերի բուն ընագրերում նշված ցուցումների հիման վրա: Կորյունի կարևոր այդ ցուցումներից, ինչպես վերև տեսանք, պարզ երևում է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը հայ գրերի գյուտն արել էր Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում: Եվ ուշագրավ է, որ ուշ շրջանի հայ մատենագիրները հենվում են հենց այդ վկայության վրա և բոլորովին անտեսում են Կորյունի վերջաբանը:

Ի նկատի տունենալով այս խնդրի կարևորությունը՝ մեջ եմ բերում մատենագրական այդ ուշագրավ վկայությունները ընդարձակ բովանդակությամբ:

1. «Անանուն ժամանակագրություն է դարի», տես Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 389՝

«Սրա (Թեոդոս Փոքրի, 408—450) ժամանակ ապրում էր Հայոց հայրապետ սուրբ Սահակը, որի ժամանակ հաստատվեց հայերեն լեզվի դպրութիւնը Ասորիքի Դանիել փիլիսոփայի քսան և ինն գրով, որ կարգադրել էր բերել Վռամշապուհ թագավորը Վախրճ նախարարին՝ Հաբել երեցի միջոցով: Բայց յոթը գրերի պակասը երանելի Մեսրոպը, որը Տարոնի Հացեկաց գյուղից էր և ազատ տոհմից էր, խնդրեց աստծուց, իր աշակերտների հետ մի ամիս պառնալու՝ և աղոթք անելով, որ և նրան երևաց տեսիլքում: Այս տեղի էր ունեցել Ասորոց աշխարհում, երբ նրանք այդ բանի համար ճանապարհորդել էին այնտեղ»:

(«Ի սորա աւուրս էր սուրբ Սահակ՝ Հայոց հայրապետ, յորոյ աւուրս դպրութիւն հայերէն լեզուի քսան և ինն գրով ի Դանիել փիլիսոփայէ Ասորոց կարգեցաւ. զոր ետ բերել Վռամշապուհ թագաւոր Վախրճայ նախարարի՝ ձեռամբ Հաբելի երիցու, իսկ զելթն գրոյն պակասութիւն Մեսրոպը Ե[ր]-անելի, ի Հացեկաց Տարաւնոյ, յազատ տանէ, ամսաւրեայ

* Տես սույն հատորի 440—481 էջերում. խմբ.:

պահաւք և աղաւթիւք հանդերձ աշակերտաւքն հայցեալ յԱստուծոյ, եւ ցուցաւ նմա ի տեսլեան: Այս լինէր յԱսորոց աշխարհին՝ յորժամ վասն նորին անդ ճանապարհորդեցին»):

2. «Յեովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 54՝

«Իսկ երբ սուրբ Սահակը եկավ և Արտաշիւրի պարգեւածները հաստատեց մեր Վոամշապուհի ձեռքով՝ ապա Պարսից Արտաշիւր թագաւորը մեռավ և նրա փոխարեն թագաւորեց Վոամը: Այդ ժամանակներում եկավ ապա Մեսրոպը և բերեց մեր լեզվի նշանագրերը, որ կարծես պարգև էր տրված նրան աստվածային շնորհաց տնօրենութեամբ»:

(«Իսկ իբրև եկն սուրբն Սահակ և զպարգեւեալսն յԱրտաշիւր հաստատեաց ի ձեռն մերոյն Վոամշապուհոյ՝ մեռանի ապա Արտաշիւր արքայ Պարսից, և փոխանակ նորա թագաւորէ Վոամ: Ընդ այն ժամանակս ապա եկեալ Մեսրոպայ և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուի, զոր զոգցես նմա պարգեւեալ ի տեսչութենէ շնորհացն Աստուծոյ»):

3. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողական Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 74 (II, Ա.)՝

«Եվ մենք գտանք, որ պարսից Արտաշիւր թագաւորի երկրորդ տարուն համապատասխանում է Հայոց Վոամշապուհ թագաւորի հինգերորդ տարին, որի ընթացքում երանելի Մաշտոցը, որը Տարոն գավառից Հացեկաց գլուղիցն էր՝ ընկերներից ոմանց հետ, որ նրան տվել էր Սահակը, Վոամշապուհի ու մեծ հայրապետ Սահակի օժանդակութեամբ, հորինում էր դպրութիւնը Դանիելյան նշանագրերով համաձայն հայերենի: Դրանից հետո, դարձյալ նույն Վոամշապուհի վեցերորդ տարում, որ համապատասխանում է Վոամ Կրման թագաւորի առաջին տարուն, փոփոխման ենթարկելով նույնը՝ վերստին հորինեց աստվածապարգև նշանագրերով»:

(«Եւ գտաք հանդիպեալ յերկրորդ ամին՝ Արտաշիւր արքային Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վոամ-Շապուհոյ արքայի Հայոց-յորում Մաշտոցն երանելի, որ էր ի գաւառէն Տարօնոյ ի գեղ-

¹ Որովհետև Ասողիկն իր երկրորդ զբոսի երրորդ գլխում վկայում է, որ Արտաշիւր Բ-ը թագաւորել էր երեք տարի, իսկ Վոամշապուհի հինգերորդ տարին, ինչպես երևում է Ասողիկի վկայութիւնից, համապատասխանում էր Արտաշիւր Բ-ի թագաւորութեան վերջին տարուն, ուստի և «յերկրորդ ամին» հավանորեն պետք է ուղղել և կարդալ «յերրորդ ամին»:

ջէն Հացեկաց՝ ի ձեռն Վառամ-Շապհոյ և մեծի հայրապետին Սահակայ Դանիէլեան նշանագրօք զդպրութիւն ըստ հայումս յօրինէր ընկերօք ոմամբք, տուելովք նմա ի Սահակայ: Յետ որոյ դարձեալ ևս ի վեցերորդումն նորին Վառամ-Շապհոյ, որ է ամ առաջին Վառամ-Վրման արքայի վերստին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր»):

4. «Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս», հրատ. Արշակ Տէր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 68՝

«ՆԻԱ. Պարսից Արտաշիր՝ Գ տարի: Սկիզբն մեր հայոց դպրության. Մաշտոց, որ է Մեսրոպ Կրանելի և Մեծն Իսահակ ընկերների հետ միասին հորինեցին Դանիելի նշանագրերը: Եվ մի տարուց հետո՝ նորից փոխարինեցին նույնը աստվածապարգև նշանագրերով, որոնցով թե դպրությունն էր և թե աստվածային ուղղված գրքերն էին թարգմանում»:

(«ՆԻԱ. Պարսից Արտաշիր՝ մաս Գ: Սկիզբն դպրութեանս Հայոց. Մաշտոց՝ որ է Մեսրոպ Կրանելի՝ և Մեծն Իսահակ զԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօք հանդերձ: Եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք՝ զնոյն յեղանակեալ, որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածային ուղղեալ թարգմանէին»):

5. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 49 (ԻԵ)՝

«Սրա (Վառամշապուհ թագավորի) հինգերորդ տարում և Շապուհի որդի Արտաշրի առաջին տարում՝ սուրբ Մեսրոպը հորինում է հայկական գրերը. քսան և երկու գիրը, որ հին ժամանակներից էին և գտնվում էին Դանիել Ասորու մոտ՝ որովհետև նրանք չէին արտահայտում մեր լեզվի բազմահնչունությունը, անտեսված էին նախնիների կողմից: Նրանք բավական էին համարում հունական, ասորական և պարսկական գրերը: Մեսրոպը չէր կարող նրանցով թարգմանել աստվածաշունչ գրքերը հայերեն: Դրա համար նա անձնատուր եղավ աղոթքների գործակցությամբ սուրբ Սահակի, և Աստված նրան տվեց խնդրածը, 14 գիր, որ աջ իր ձեռքով նրա առջև դրոշմեց ինչպես մեծն Մովսեսին Սինա լեռան վրա, նույնպես և սրան Բալու լեռան վրա»:

(«Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշրի որդոյ Շապհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն

քսան և երկու գիր առ Դանիէլի Ասորւոյ գտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղև յառաջնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք. և ոչ Մեսրոպ կարէր նոքօք փոխել զաստուածաշունչ մատեանս ի հայ բարբառ: Վասն որոյ ազոթից սուեալ զանձն գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, չորեքտասան գիրս, աշով իւրով դրոշմեալ առաջի նորա որպէս մեծին Մովսէսի ի լեւան Սինայ, և սմա ի լեւոն Բալուայ):

Գրերի գլուտի ժամանակի մասին կարևոր է նաև մեջ բերել Կորյունի բուն բնագրի և Մովսես հորեհնացու համապատասխան ցուցումները, որոնց հետ, անշուշտ, սերտ կապ ունեն վերև բերված վկայությունները:

6. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. Մ. Աբեղյանի, 1941, էջ 46—47՝

«Իրա համար երանելի Մաշթոցը՝ արքայի հրամանով և սուրբ Սահակի համաձայնությամբ՝ մի խումբ մանուկներ առավ հետը և, սուրբ համբույրով միմյանց հրաժեշտ տալուց հետո, ճանապարհ ընկավ, գնաց Հայոց արքա Վռամշապուհի հինգերորդ տաւրում. և գնաց Արամի կողմերը, ասորոց երկու քաղաքները, որոնց առաջինը Ծղեսիա է կոչվում, և երկրորդի անունն է Ամիդ¹:

(«Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկտոյ հրամանաւ արքայի և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք ի միմեանց համբուրիս սրբութեանն՝ խաղայր գնայ ի հինգերորդ ամի Վռամշապուհոյ արքայիև Հայոց, և երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առաջինն Ծղեսիա կոչի, և երկրորդին Ամիդ անուն»):

7. Նույնը, էջ 50—51՝

«Նորանցից (Ասորոց եպիսկոպոսներից) բաժանվեց այնուհետև (Մաշտոցը) և ավետադրեր առնելով՝ շնորհատուր և պարգևներով և բոլոր իրայիններով աստուծու շնորհիվ ճանապարհ ընկավ, օթևաններ անցավ, հաջողությամբ ու հոգեւից ուրախությամբ եկավ, հասավ Հայաստան աշխարհը, Այրարատյան գավառի կողմերը, Նոր քաղաքի սահմանների մոտ, Մեծ Հայաստանի արքա Վռամշապուհի վեցերորդ տաւրում²:

(«Յորոց հրաժարեալք այնուհետև և առեալ թուղթս աւե-

¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Թարգմ. Մ. Աբեղյանի, էջ 47:

² Նույն տեղում, Թարգմ. Մ. Աբեղյանի, էջ 51:

տազիրս, հանդերձ շնորհատուր պարգևօքն և ամենայն իւրայիւքն, ի շնորհացն Աստուծոյ ճանապարհորդ լինել. զօթեւանօք անցեալ աջողութեամբ և հոգելից ուրախութեամբ եկեալ հասանէր ի Հայաստան աշխարհն, ի կողմանս Այրարատեան գաւառին, առ սահմանօք նոր Քաղաքին, ի վեցերորդ ամի Վռամշապիոյ արեայի՛ն Հայոց Մեծաց»):

8. «Մովսիսի հորեմնացոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխատությամբ Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913, էջ 328 (III ԾԴ)՝

«Արկադը վախճանվելով՝ նրա տեղ թագավորեց նրա որդին. որ կոչվեց Թեոդոս Փոքր. նա նույնպիսի բարեկամութիւն պահպանեց մեր աշխարհի և մեր Վռամշապուհ թագավորի հետ, բայց իր մասը նրան չհավատաց, այլ իրեն պահեց՝ գործակալներով, և Պարսից Հագկերտ թագավորի հետ խաղաղութիւն կնքելով. Այս ժամանակներն եկավ Մեսրոպը, բերելով մեր լեզվի նշանագիրները»¹:

(«Վախճանեալ Արկադեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան Թէոդոս Փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքային մերում Վռամշապոյ, բայց զմասն իւր ոչ հաւատաց նմա, այլ ինքեան կալաւ գործակալօք և խաղաղութիւն արար ընդ Յագկերտի արքայի Պարսից: Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս»...):

Գրերի գլուտի ժամանակի մասին վերոհիշյալ աղբյուրների վկայութիւնները, ինչպես տեսնում ենք, խիստ խառնաշփոթ են և կարոտ են հատուկ և մանրազնին քննութեան:

Վերև բերված առաջին վկայութիւնը, որ VII դարի հեղինակ Անանուն ժամանակագրինն է, որին սխալմամբ նույնացրել են Անանիա Շիրակացու հետ, գրերի գլուտի ժամանակի մասին չի տալիս որոշ ու հաստատուն տեղեկութիւն: Այդ վկայութեան մեջ միայն ասված է, որ Թեոդոս Փոքրին (408—450) ժամանակակից էր Սահակ կաթողիկոսը (388—439), որի ժամանակ եղել է հայ դպրութեան սկիզբը:

Խիստ կարևոր է սակայն և հատուկ ուշադրութեան արժանի է Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ երկրորդ վկայութիւնը: Ամենից ուշագրաւն այդ վկայութեան մեջ այն է, որ Հովհաննես կա-

¹ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւնը, Թարգմ. Ստ. Մախասյանի երևան, 1940, էջ 227:

թողիկոսը, թեև նա իր տեղեկությունները Մեսրոպ Մաշտոցի մասին քաղել է հորենացու երկից՝ Մաշտոցյան գրերի բերվելը Հայաստան դնում է ոչ թե հինգերորդ դարի սկզբներում Հազկերտ Ա-ի (399—420) ժամանակ, ինչպես այդ ունի հորենացին, այլ չորրորդ դարի վերջերում Վռամ Կրմանի (388—399) ժամանակ, ինչն այնպես է թվում, որ ժամանակագրական այս խնդրում Հովհաննես կաթողիկոսը շեղվում է հորենացուց, ըստ ևրևույթին, այն պատճառով, որ նա այս կետում հետևում է Կորյունի վերջաբանի չխմբագրված նախնական բնագրին, որի մեջ Հայոց դպրության սկիզբը մատնանշված է եղել Վռամ Կրմանի ժամանակ՝ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում: Ինչպես դժվար չի կռահել, Կորյունի հին վերջաբանը հետագա ժամանակներում փոփոխման է ենթարկվել հորենացու Պատմության վերև բերված ութերորդ վկայության համեմատ: Խորենացու հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ Կորյունի և Ղազար Փարպեցու հորենացու հետ ունեցած հակասությունները, ինչպես հայտնի է, սրբագրված ու ընդմիջարկված են հորենացու Պատմությանից թե մեր ձեռքը հասած համառոտ կամ Սուտ Կորյունի և թե Ղազար Փարպեցու Պատմության մեջ¹:

Խիստ կարևոր է նմանապես Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի վերահիշյալ երրորդ վկայությունը: Ուշագրավ է նախ և առաջ, որ Ասողիկը, որին աղբյուր են ծառայել, ինչպես ինքն է վկայում, Կորյունը և Ղազար Փարպեցին՝ գրերի գյուտը նույնպես չի դնում Հազկերտ Ա-ի (399—420) ժամանակ, ինչպես այդ ունի Կորյունի այժմյան վերջաբանը: Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ Կորյունի այդ վկայությունը, որ պարզապես հակասում է նրա բուն բնագրի ժամանակագրական ցուցումներին, դեռևս «Վարք Մաշտոցի» բնագրի մեջ նա մուծված չի եղել Ստեփանոս Ասողիկի ժամանակ: Հետաքրքիր է նաև, որ Ասողիկը ևս իր տված ժամանակագրական հաշվում, որի մեջ նա, հետևելով Սեբեոսին և հորենացուն, Շապուհ Գ-ի (383—388) փոխարեն Վռամ Կրմանի (388—399) նախորդ թյուրիմացաբար համարում է Արտաշիր Բ-ին (379—383) Մաշտոցյան գրերի գյուտը դնում է, ինչպես և Հովհաննես կաթողիկոսը, Վռամ Կրմանի ժամանակ, ուրեմն՝ դարձյալ ոչ թե հինգերորդ դարի սկզբներում, այլ չորրորդ դարի վերջերում:

Վերև բերված Սամուել քահանա Անեցու գրերի գյուտի մասին տեղեկությունը (տե՛ս վերև, վկ. 4) կարող ենք անտես առնել, որով-

¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, հրատ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մախաթյանի, Տփղիս, 1904, էջ 15, ծան. 3:

հետև այդ տեղեկությունը պարզապես քաղված է Ասողիկից (տե՛ս վերև, վկ. 3)։ Ուշադրություն արժանի է, սակայն, Վարդան վարդապետի հաղորդած տեղեկությունը (տե՛ս վերև, վկ. 5), որը տարբեր է Ասողիկի վկայությունից և որի մեջ Մաշտոցյան գրերի գյուտի ժամանակը որոշված է Արտաշիր Բ-ի առաջին տարում, որ համապատասխան է համարվում Վռամշապուհի հինգերորդ տարուն։ Թեև, իհարկե, ճիշտ չէ նաև Վարդան վարդապետի այս ցուցումը, որ հիմնված է հին հայ պատմագրության սխալ ու շփոթ սինխրոնիզմների վրա, բայց այնուամենայնիվ կարևոր է ու հետաքրքրական, որովհետև Մաշտոցյան գրերի գյուտը Վարդանը ևս չի դնում Հազկերտ Ա-ի (399—420) ութերորդ տարում, ինչպես այդ ունի Կորյունի վերջաբանի այժմյան բնագիրը, որը մինչև վերջին ժամանակները վավերական ու արժանահավատ էր համարված պատմական ու բանասիրական բոլոր թե հայ և թե օտար ուսումնասիրություններում։

Պետք է ասել, որ Վռամշապուհի, ինչպես և ընդհանրապես վերջին հայ Արշակունի թագավորների ժամանակագրությունը անհաջող ու սխալ է որոշված ոչ միայն վերոհիշյալ հին հայ պատմական երկերում, այլ նաև նորագույն աշխատություններում։ Պատմաբանները և բանասերները, դժբախտաբար, աչքաթող են արել Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական արժանահավատ վկայությունները, որոնք վճռական նշանակություն ունեն այս խնդրում։

Փարպեցու վկայություններից մենք գիտենք, որ թե հոսսրով Դ-ը (385—387) և թե նրա եղբայր Վռամշապուհը (387-8—413-4) թագավոր էին կարգվել Հայաստանում Շապուհ Գ-ի (383-4—388-9) հրամանով։ Մանուկ Մամիկոնյանի մահից հետո (384-5) Սասանյան Պարսկաստանը, ինչպես երևում է Փավստոսի և Ղազար Փարպեցու վկայություններից¹, նպատակահարմար էր համարել Հայաստանի թագավորությունը տալ ոչ թե Արշակ Դ-ին, այլ պատանի հոսսրով Դ-ին, որն Արշակունի հայ թագավորների տոհմիցն էր։ հոսսրով Դ-ին Հայաստանի թագավոր էր կարգել, ինչպես պարզ ու որոշ վկայում է Փարպեցին, Վռամ Դ-ի (388-9—399) նախորդ Շապուհ Գ-ը (383-4—388-9)²։ հոսսրով Դ-ը թագավորել էր ոչ թե հինգ տարի, ինչպես վկայում է հորենացին, այլ երեք տարի

¹ Տե՛ս Փավստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, Վնենտիկ, 1889, էջ 269—271 (VI, Ա) և Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 8 և 12—13 (I պ. 2 և Թ.)։

² Փարպեցի, էջ 19 (I, ԺԲ)։

(385—387 թ.), ինչպես վկայում են Սեբեոսը, Ասողիկը և ուրիշները: Վերջինների վկայությունը պետք է ճիշտ լինի, որովհետև հենց ինքը Շապուհ Գ-ը, որը Հայաստանի թագավոր էր նշանակել նախ Խոսրով Դ-ին և ապա Վռամշապուհին, թագավորել էր ընդամենը հինգ տարի:

Հայ նախարարները, ինչպես պատմում է Ղազար Փարպեցին, գնացել էին Շապուհ Գ-ի մոտ և ամբաստանել էին Խոսրով Դ-ին, որ նա անհավատարիմ է և բարեկամական հարաբերության մեջ է հունաց կայսեր հետ: Խոսրով Դ-ը կանչվում է Պարսկաստան, գահընկեց է արվում (387 թվականին) և նրա փոխարեն Հայաստանի թագավոր է կարգվում Վռամշապուհը (387-8—413-4)¹:

Սխալ տարեթվերն երկու այս թագավորների, որ շարունակ մեջ են բերվում պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում, բացատրվում են կամ Խորենացու Պատմության և կամ Կորյունի այժմյան վերջարանի ժամանակագրական սխալ տվյալների ազդեցությամբ, որ վճռականորեն պետք է մերժվեն:

Որ Խորենացու մոտ Հայ Արշակունիների աղյուսակի մեջ ամենախառնակ մասն է Սասանյանների շրջանը և հատկապես Տրդատի թագավորությունից սկսած՝ այդ խոստովանում է նաև Ստ. Մալխասյանը²: Միանգամայն անվստահելի է նույնպես, ինչպես վերև մատնանշվեց, Կորյունի այժմյան վերջաբանը, որի մեջ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գլուտը, համապատասխան Խորենացու Պատմության վկայության, դրվում է Հազկերտ Ա-ի (399—420) ժամանակ: Վերև մենք տեսանք, որ հետնագույն ժամանակների հայ մատենագիրներից ոչ մեկը՝ ոչ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, ոչ Ստեփանոս Տարոնեցին, ոչ Սամուել քահանա Անեցին և ոչ էլ Վարդան վարդապետը՝ ծանոթ չեն եղել Կորյունի վերջաբանի այդ վկայությանը և գիտեն միայն «Վարք Մաշտոցի» բուն բնագրի վկայությունները:

Ըստ այսմ՝ արքի առաջ ունենալով վերահիշյալ նկատառումները՝ մենք կարող ենք, անշուշտ, վստահորեն հետևություն անել, որ Կորյունի աշխատության վերջում գտնվող ժամանակագրական վերջաբանը խմբագրված ու փոփոխված է ու ժամանակներում և չէ կարող վերագրվել իրեն Կորյունին: Իսկ եթե այդ պահանջ է՝ հայ

¹ Նույն տեղում, էջ 12—13 (I, Թ):

² ՏԿՍ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 350:

գրերի գյուտի ժամանակագրական խնդիրը ստանում է բոլորովին նոր լուծում:

Ընդունելով ըստ Փարպեցու վկայության և համաձայն վերև ճշտված հայ Արշակունիների տարեթվերի, որ Վռամշապուհի գահակալության առաջին տարին 387-8 թվականն էր՝ կարելի է վստահ կերպով հետևություն անել, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որ տեղի էր ունեցել Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում՝ պետք է դնել ոչ թե հինգերորդ դարի սկզբում, 406 կամ 407 թվականին, ինչպես այդ որոշված է գրեթե բոլոր նախկին աշխատություններում, այլ չորրորդ դարի վերջերում՝ 391-2 կամ 392-3 թվականներին:

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի բուն բնագրի վկայություններից, դժբախտաբար, չի երևում, թե արդյոք Վռամշապուհի հինգերորդ, թե վեցերորդ տարում էր եղել Մաշտոցյան գրերի գյուտը: Կորյունի պատմելով՝ Վռամշապուհի հինգերորդ տարում Մաշտոցը, առնելով մի խումբ մանուկներ, գնում է Ասորիքի կողմերը՝ Ամիդ և Եդեսիա քաղաքները, որ նրան մեծարանքով ընդունում են այդ քաղաքների եպիսկոպոսները: Մանուկների մի մասը նա տեղավորում է Եդեսիայում, ուր նրանք սովորելու էին ասորական դպրություն, և մյուս մասը ուղարկում է Սամոսատ՝ սովորելու այնտեղ հունական դպրություն: Իսկ ինքն այնուհետև, հետամուտ լինելով գրերի հորինման աշխատանքներին՝ ստեղծում է հաջողությամբ հայերեն լեզվի նոր նշանագրերը: Եդեսիայից նա գնում է իր օգնականների հետ Սամոսատ, ուր Հռոմիանոս գեղադրի օգնությամբ վերջնականապես գծագրվում ու դասավորվում է հայերեն այբուբենը: Սամոսատում Մաշտոցը թարգմանում է իր երկու աշակերտի հետ Սողոմոնի Առակները և ապա, հրաժեշտ տալով Սամոսատի և Ասորիքի եպիսկոպոսներին, վերադառնում է Հայաստան Վռամշապուհի վեցերորդ տարում:

Կորյունի այս և նախորդ վկայություններից դժվար չէ, իմ կարծիքով, հետևել, որ Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որ բանասերները համաձայն Ասողիկի և Սամուել Անեցու ցուցմունքներին ենթադրում են Վռամշապուհի վեցերորդ տարում՝ պետք է տեղի ունեցած լիներ Վռամշապուհի կամ վեցերորդ տարվա, այսինքն՝ 392-3 թվականի առաջին կեսում և կամ նրա հինգերորդ տարվա, այսինքն՝ 391-2 թվականի վերջերում:

Թե որն է այս թվականներից գերադասելի, այդ կարելի է թերևս տրոշել: Ինչպես հայտնի է, Չամչյանն իր Պատմության մեջ,

հիմնվելով Հայսմավուրքի մեջ պահպանված ավանդության վրա ենթադրում է, որ գրերի գյուտը պետք է եղած լիներ նոյեմբեր ամսին¹: Եթե հին այս ավանդությունը ընդունելի ու հավանական համարվի, այդ դեպքում՝ հայ գրերի գյուտի համար մենք կունենանք ճիշտ 391-2 թվականը: Եվ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ ճիշտ և ճիշտ մեր թվականության 391-2 թվականին հայ գրերի գյուտը, ինչպես վերև տեսանք, մատնանշված է Պետական ձեռագրատան №№ 1495, 8575 և № 6644 ձեռագրերում:

Մաշտոցյան գյուտի տարեթվի նոր այս ճշտումը, որ ունի բացառիկ մեծ կարևորություն, հնարավորություն է ընձեռում մեզ նոր լուսաբանություն տալու Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» վերջում դետեղված սինխրոնիկ ժամանակագրությանը, որն, ինչպես վերև ասացինք, խմբագրված է հետագայում հորինացու Պատմության ժամանակագրական վկայությունների համեմատ:

Պարզելու համար Կորյունի վերջաբանի երկրորդ ձեռքից կրած փոփոխությունը՝ պետք է նկատի ունենալ, որ հայ գրերի գյուտի վերոհիշյալ 391-2 տարեթիվը համապատասխան է ճշտիվ Պարսից Վռամ Կրմանի (388-9—398-9) շորրորդ տարուն: Արդ՝ հետաքրքիր է խիստ, որ վերջաբանի «ի շորրորդ ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաշին ամն Երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ» խոսքերը, որ, ըստ երևութիւն, գրերի գյուտին վերաբերվող հաշիվ է, խմբագրողը կամայականորեն դարձրել է Մաշտոցի «հավատքի» տարիների հաշիվ և ավելացրել է ինքը համաձայն հորինացու Պատմության, որ հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտ Ա-ի ութերորդ տարուց («և դպրութեանն հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»): Ես չեմ կարծում, որ Կորյունը հարկավոր համարած լիներ տալ Մաշտոցի «հավատքի» տարիների հաշիվը, որ բանասերները հասկանում են իբրև նրա կրոնավորության տարիների հաշիվ:

Կորյունի վերջաբանի նախնական բնագիրը պետք է, իմ կարծիքով, եղած լիներ այսպես.

«Եւ արդ լինի համար ամաց ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամք հւժ², որք համարին այսպէս՝ թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս

¹ Տե՛ս Զամչաճ, Պատմութիւն հայոց, հատ. Ա. Վենետիկ, 1874, էջ 764:

² Կորյունի Վենետիկի 1894 թվականի և Երևանի 1941 թվականի հրատարակություններում հն ընթերցվածը, իմ կարծիքով, վրիպակ է. պետք է ուղղել և կարդալ հւժ:

ԻԱ և Վոսմայ ամս Ի և յառաջնումն ամի Երկրորդ Յազկերտի որդու Վոսմայ վախճանեցաւ Երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց դպրութեանն Հայոց Ի շորորորդ ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն Երկրորդ Յազկերտի որդու Վոսմայ»:

Հստ նախնական բնագրի այս վկայութեան՝

Հայոց դպրութեան սկզբից մինչև Մաշտոցի մահը լինում է 48 տարի, որ այսպես են համարվում.

Վոսմ Դ Կրման՝ 6 տարի՝ ...392- 3—398- 9

Հազկերտ Ա՝ 21 տարի ...398- 9—419-420

Վոսմ Ե՝ 20 տարի ...419-420—430-440

Հազկերտ Բ՝ 1 տարի 439-440 (439 օգոստ. մինչև 440 օգոստ.)

48 տարի

Հազկերտ Բ-ի առաջին տարում վախճանվել էր Մաշտոցը (440 թվականի փետրվարի 17-ին, շաբաթ):

Հայոց դպրութիւնը սկսվել էր Վոսմ Դ Կրմանի շորորորդ տարում (391-2):

Ինչպես տեսնում ենք, Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը ճշտիվ որոշվում է ոչ միայն Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի վերև բերված բուն բնագրի վկայութեամբ, այլ նաև համաձայն Կորյունի վերջաբանի վերականգնված բնագրի ժամանակագրութեան: Նրա բուն բնագրում հայ գրերի գյուտը ցույց է տրված Վոսմաշապուհի (387-8—413-4) հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, որ ըստ վերոհիշյալ մեր եզրակացության պետք է տեղի ունեցած լիներ Վոսմաշապուհի հինգերորդ տարվա վերջերում՝ 391-2 թվականին: Անկախ այս վկայութունից՝ նաև Կորյունի վերականգնված վերջաբանում հայոց դպրութեան սկիզբը մատնանշված է Վոսմ Դ Կրմանի (388-9—398-9) շորորորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 391-2 թվականին: Իսկ ամենից ուշագրավն այն է, որ Պետական ձեռագրատան №№ 1495, 8575 և 6644 ձեռագրերի ժամանակագրական բնագրերը ևս, բոլորովին անկախ Կորյունի վկայութուններից, հայ գրերի գյուտը դնում են նույնպես 391-2 թվականին:

Ինձ թվում է, որ վերոհիշյալ երեք իրարից անկախ վկայու-

¹ Նշանակված են Վոսմ Կրմանի (388-9—398-9) տարիները գրերի գյուտից հետո, որ տեղի էր ունեցել նրա շորորորդ տարում (391-2):

թյունների համերաշխությունն ինքնին արդեն հաստատուն մի ապացույց է, որ Մաշտոցյան գյուտի տարեթվի խնդիրը կարող ենք համարել վերջնականապես պարզված: Հայոց դպրության սկիզբը գրվելու է ոչ թե հինգերորդ դարում, ինչպես մինչև այժմ ենթադրվել է գրեթե բոլոր հայագիտական երկերում, այլ շորորորդ դարի վերջերում, այն է՝ 391-2 թվականին:

* *

Հայ գրերի գյուտի տարեթվի սխալ ու հակասական որոշումների պատճառով է, անշուշտ, որ հայագիտական աշխատություններում—պարզապես խորենացու Պատմության և Կորյունի այժմյան խեղաթյուրված վերջաբանի ազդեցությամբ—մինչև այժմ խճճված ու շփոթ վիճակում է մնում Հայոց պատմության շորորորդ դարի վերջերի և հինգերորդ դարի առաջին քառորդի ժամանակագրությունը: Ինձ թվում է, որ ժամանակագրական անճշտություններից շատերը, որ հանդիպում են նախորդ աշխատություններում, հնարավոր է այժմ ուղղել և տալ նոր ու ավելի ստույգ ժամանակագրություն:

Հենվելով, գլխավորապես, խորենացու Պատմության և Կորյունի վերջաբանի վրա՝ պատմագետները և բանասերները սխալ են որոշել Մաշտոցի ծառայության մտնելու և կրոնավարության տարիները, Վռամշապուհի թագավորության տարեթվերը ու նաև պատմական այլ անցքերի թվականները: Չամչյանից սկսած մինչև վերջին ժամանակները բանասերներից շատերը, հենվելով Կորյունի վերջաբանի վրա՝ կարծել են, որ Մաշտոցը կրոնավոր էր դառել գրերի գյուտից տասը տարի առաջ՝ 391-2—394 կամ 395 թվականներին¹: Սակայն միանգամայն պարզ է, որ Մաշտոցը չէր կարող կրոնավոր դառած լինել գրերի գյուտից տասը տարի առաջ, որովհետև կրոնավոր դառնալուց առաջ, ինչպես վկայում է Ղազար Փարպեցին, նա ծառայում էր արքունի դիվանում, իբրև դպիր, խոսքով Դ-ի (385—387) ժամանակ, այսինքն՝ գրերի գյուտից (391-2 թ.) առավել յոթը տարի առաջ:

Կորյունի բուն բնագրի և Ղազար Փարպեցու վկայություններից

¹ Տե՛ս 3. Մառկվարտ, Պատմութիւն Հայերէն նշանագրերու, էջ 58. Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, 1, Երևան, 1944, էջ 72. Պարագաշյան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Դ, Թիֆլիս, 1895, էջ 32 և ուրիշները:

մեզ հայտնի է, որ Մաշտոցը եկել էր Վաղարշապատ խոսքով Դ-ի թագավորության ժամանակ և ծառայում էր այստեղ արքունի դիվանում իբրև «դպիր» Առավան հազարապետի ձեռքի տակ, Կորյունի և Ղազար Փարպեցու համապատասխան վկայությունները, որ սխալ են մեկնված պատմագիտական ու բանասիրական երկերում, ավելորդ չեն համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով:

1. Կորյուն (Գ), էջ 36—37, հրատար. Մ. Աբեղյանի (Երևան, 1941)՝

«Ապա (Մաշտոցը) եկավ, հասավ Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների արքունիքը, մնաց արքունի դիվանում և եղավ արքայի տված հրամանների սպասարկող՝ հայոց մեր աշխարհում ոմն Առավանի հազարապետության ժամանակ: Նա տեղյակ ու հմուտ դառավ աշխարհական կարգերին և իր զինվորական արվեստով հաճելի եղավ իր զորականներին: Եվ այնտեղ ուշիուշով հետևեց աստվածային գրքերի ընթերցանությանը, որով կարճ ժամանակում լուսավորվեց և համակվեց, խորամուխ եղավ աստվածային հրամանների էությանը, նաև ամեն նախապատրաստություններով զարդարեց իր անձը և պաշտոնավարեց իշխանների մոտ»:

(«Յեկեալ հասեալ ի դունն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին. լինել սպասաւոր արքայատոյր հրամանացն առ հազարապետութեամբն՝ աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն: Եւ անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց, որով առ ժամայն լուսաւորեալ և թեւամուխ միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս, և ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն»):

2. Ղազար Փարպեցի, I, գլ, Ժ, էջ 13 (Տփղիս, 1904)՝

«Իր մանկության օրերում նա (Մաշտոցը) ուսում ստացավ հույն դպրության մեջ. նա զինվորություն արեց հայոց խոսքով թագավորի արքունիքում, կարգվելով արքունի գրագիր դպիրների խմբում. այդ ժամանակ արքունի դպիրները ասորի և հույն գրով էին վարում Հայոց թագավորների գործերը՝ վճիռներն ու հրովարտակները»:

(«Ի տիս մանկութեան իւրոյ ուսեալ դպրութիւն ղյոյն, զինուորեւ ի դուռն Հայոց արքային խոսորովայ, կարգեալ յեւրամ մատենագիր արքունի դպրացն. վասն զի ասորի ե յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճռոցն և զհրովարտակացն»):

Ոմանք կարծում են, որ Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու այս վկայութիւններում կա մի որոշ հակասութիւն: Ըստ Կորյունի՝ Մաշտոցը պաշտոն էր վարել արքունի դիվանում Առաւմանի հազարապետութեան ժամանակ, իսկ համաձայն Փարպեցու՝ հայոց խոսրով Դ թագավորի ժամանակ: Այս հակասութիւնը մատնանշել է Մարկվարտը և սխալ ենթադրութիւն է արել, որ իբր թե խոսրով Դ-ից հետո և Վռամշապուհից առաջ Հայաստանում իշխել է հազարապետ Առաւմանը¹: Մարկվարտի այս կարծիքը պարզապէս թյուրիմացութեան արդյունք է: Առաւմանը, ինչպես դժվար չէ տեսնել, հայոց աշխարհի հազարապետ էր խոսրով Դ-ի ժամանակ, ուստի և կարելի է վստահորեն ենթադրել, որ Կորյունի նախնական բնագրում, որից օգտվել է Փարպեցին, մատնանշված է եղել, որ Մաշտոցը ծառայել էր հայոց խոսրով թագավորի արքունիքում Առաւման հազարապետի ձեռքի տակ²:

Կորյունի և Ղազար Փարպեցու՝ վերևում բերված վկայութիւններից երկում է նաև, որ Մաշտոցը, ընդունված լինելով «մատենագիր դպիր»-ների խմբի մեջ, ծառայել էր արքունի դիվանում իբրև զինվոր ու հասարակ գրագիր: Ինչպես հայտնի է, հայագետ բանասերները³, գրեթե բոլորն առանց բացառութեան, հիմնվելով խորենացու սխալ վկայութեան վրա՝ կարծել են, որ Մաշտոցը թագավորական պալատում վարել էր դիվանապետի կամ քարտուղարի բարձր պաշտոնը: Այս պնդումը, որ հակասում է Կորյունի և Փարպեցու վկայութիւններին, ճիշտ չէ: Մաշտոցի պաշտոնը, ինչպես դժվար չէ համոզվել, համապատասխանում է այն զինվոր-գրագիրների պաշտոնին, որոնք ստորին ծառայողներ էին հռոմեական բարձր պաշտոնյաների դիվաններում և անվանվում էին

¹ Տե՛ս Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 12—13 և 58:

² Տե՛ս իմ աշխատութիւնը «Месроп Маштоц», էջ 12 (տե՛ս սույն հատորի 447-րդ էջում. խմբ.):

³ Տե՛ս Исследования и статьи Н. О. Эмиля, էջ 206. К. Aslan. Etudes historiques, էջ 212. Լեւո, Հայոց պատմութիւն, Ա. էջ 679. Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Երևան, 1944, Ա, էջ 72 և ուրիշները:

գրասենյակայիններ» *officiales կամ scrinarii*)¹։ Այս զինվոր-
գրագիրները, ինչպես մատնացույց է արել Ադոնցը, զինվորական
շորերով էին և համարվում էին զինվորական ծառայության մեջ,
թեև չէին կցված գործող զորաբանակին²։ Ինքնըստինքյան հաս-
կանալի է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը, լինելով «կարճազատներին» Հա-
ցեկաց գյուղից, պետք է վարած լիներ արքունիքում գործակալա-
կան ստորին պաշտոն³։ Նա ոչ թե մանր ազնվական «ազատ» էր,
ինչպես ոմանք հայ բանասերներից կարծում են, այլ, ըստ երևույ-
թին, արտոնյալ այն ազատ գյուղացիների դասիցն էր, որոնք
պարտավոր էին ծառայել ռամիկ հեծելազորի շարքերում։

Պատմագիտական երկերում, ինչպես, վերև ասացինք, սխալ
են որոշված, բացի Մաշտոցի արքունի ծառայության ու կրոնավո-
րության թվականներից, նաև Վռամշապուհի թագավորության
տարիները։ Վերև մենք տեսանք, որ Վռամշապուհը, ինչպես պարզ
երևում է Ղազար Փարպեցու արժանահավատ ցուցումներից, հա-
շորդել էր իր եղբորը՝ Խոսրով Դ-ին 387-8 թվականին։

Ինչպես հայտնի է, Վռամշապուհի թագավորության սկիզբը
բոլոր պատմագիտական երկերում, բացի Օրմանյանի և Լեոյի աշ-
խատություններից⁴ գրվում է կամ չորրորդ դարի իննսունական
թվականներին և կամ հինգերորդ դարի սկզբներին։ Մենք ասա-
ցինք վերև, որ սխալ այդ ժամանակագրությունը բացատրվում է
ներանով, որ Վռամշապուհի՝ թագավորության տարիները պատմա-
գիտական երկերում աշխատել են համաձայնեցնել ժամանակա-
գրական տվյալների հետ Կորյունի վերջաբանում, որն իր այժմյան
իմբագրությամբ պարզապես ընդմիջարկություն է ուշ ժամանա-
կաշրջանի։

Օրմանյանը, իմ կարծիքով, ճիշտ է որոշել Վռամշապուհի
թագավորության երկար տևողությունը, որ նա ենթադրում է 389

¹ Տե՛ս Մ. Виллемс Римское государственное право, перевод Бодянского, Киев, 1888, էջ 510, 663—667. E. Kuhn, Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reiches. Erster Teil, Leipzig, 1814. էջ 156 և հետո։

² Տե՛ս Адоңц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 137։

³ Տե՛ս իմ աշխատությունը «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում»։ Երևան, 1934, էջ 120—122։

⁴ Օրմանյանը, ինչպես և Լեոն, Վռամշապուհի թագավորության սկիզբը համարում են 389 թվականը, տես Մ. Ա. Օ., Տրդատէ Արտաշէս ժամանակագրական դիտողություններ, «Հանդ. Ամս.», 1909, № 8, էջ 243 և 245, Լեո, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 674, ծան. 3։

Թվականից մինչև 414 թվականը՝ Նրա այս եզրակացությունը հիմք է ծառայել Ղազար Փարպեցու ցուցումը¹։ Վռամշապուհը, ինչպես վկայում է Փարպեցին, հասել էր խորին ծերության և գրեթե գլուտից հետո, որ տեղի էր ունեցել, ինչպես տեսանք, 391-2 թվականին՝ ապրել էր քսանևմեկ տարի։ Ըստ այսմ Վռամշապուհի թագավորության տևողությունը հավանական կլիներ ենթադրել ոչ թե 25 տարի, ինչպես մատնացույց է արել Օրմանյանը, այլ 26 տարի (387-8—շուրջ 413-4)։

Ստացվում է, այսպիսով, շորրորդ դարի վերջերի և հինգերորդ դարի սկզբների համար նոր ու հաստատուն ժամանակագրություն, որ բոլորովին տարբեր է Մարկվարտի տված ժամանակագրությունից։

¹ Փարսեցի. I, գլ. ԺԱ, էջ 18, ժան. 10 (Տփղիս, 1904)։

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ¹

(Ժամանակագրական դիտողություններ)

Արարական արշավանքների և արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցած անցքերի մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդվում ոչ միայն հայկական, այլև արաբական, ասորական և բյուզանդական աղբյուրներում. սակայն այդ տեղեկությունները խիստ հակասական են և ժամանակագրական իրենց տվյալներով՝ խառնաշփոթ ու անհաշտելի, չնայած որ Հայաստանի պատմության այս շրջանը քննության է առնված քանասիրական ու պատմագիտական բազմաթիվ աշխատություններում, սակայն ժամանակագրության վիճելի հարցերից շատերը մնում են մինչև այժմ շփոթ ու անորոշ վիճակում:

Ուշագրավ է նաև, որ ժամանակագրական ակնբախ այդ սխալները, մանավանդ, արաբական առաջին արշավանքների մասին Հայաստանում, կրկնվում են շարունակ ոչ միայն հայագիտական, այլև եվրոպական ու ռուսական նորագույն ուսումնասիրություններում, որ վերաբերվում են Բյուզանդական կայսրության և արաբական խալիֆայության պատմության: Արդ՝ աչքի առաջ ունենալով ճշտված ու հաստատուն ժամանակագրության կարևորությունը, նաև ժամանակագրական այն անճշտությունները, որ հանդիպում են վերոհիշյալ աշխատություններում, առաջ ենք բերում ներքև մեր մի քանի դիտողությունները արաբական առաջին արշավանքների ժամանակագրության մասին, որ թվում են մեզ հիմնավոր ու հավանական:

¹ Տե՛ս 2. Մանանդյան, Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932 թ., էջ 22—64:

Հայկական և արաբական աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, որ արաբներն առաջին անգամ մտել են Հայաստան հարավից՝ հյուսիսային Միջագետքը նվաճելուց հետո: Թեև այդ վկայությունները որոշ կետերում իրենց բովանդակությամբ տարբերվում են, սակայն արշավանքի ժամանակի նկատմամբ. նրանք, ինչպես կտեսնենք, միանգամայն համերաշխ են:

Առաջին այս մեծ արշավանքի մասին հայկական աղբյուրները տալիս են հետևյալ տեղեկությունները.

1. «Յովհաննու Մամիկոնեանի եպիսկոպոսի, Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ, 1832, էջ 57—58:

«Ապա ի սոյն ամի ելանէ, Հերակլ, և սպանանէ զհոսրով. և յիշեաց զերդումն՝ զոր ընդ Տիրան և ընդ ինքն, և կացուցեալ մարդպան մամնայն Հայոց, և ինքն գնաց ի Կոստանդինուպօլիս: Եւ յետ ութ ամի եկն Աբդուհիմ քեռորդի Մահմետի բազում աղխիւ, ութևտասն հազար առնեձիոյ ընդ իւր բերեալ, խնդրէր հարկս ի Հայոց: Իսկ Տիրան արձակեաց ժողով լինել համօրեն զորու ի պատերազմ: ...Իսկ Աբդուհիմ անցանէ ի Հայք և ի Բասեան, ի Վիրք և ի Զաւախս և ի Վանանդ. և առեալ հարկս, դառնայ ի Տաճկաստան»:

2. «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի և գիւտ նշխարաց», Սոփերք հայկականք, է, Վենետիկ, 1853, էջ 43—44:

«Քանզի Հերակլ արքայն Յունաց յետ ութսուն ամի թուականին Հայոց ելանէ ի պատերազմ ընդ հոսրով արքային Պարսից և սպանանէ զնա. և յետ ութ ամի այսմ լինելոյ՝ Աբդուհիմ քեռորդին Մահմետի՝ ելանէ ութևտասն հազարաւ ի Հայս, խնդրել հարկս և կոտորել զզօրս քրիստոնէիցն որ ի Տարան գաւառի. և անցանէր ի Հարք և ի Բասեն, ի Վիրք և ի Զաւախս և ի Վանանդ. և առեալ հարկս դառնայ ի Տաճկաստան»:

Վերոհիշյալ վկայությունները, ինչպես տեսնում ենք, գրեթե նույնն են: Երկրորդ վկայությունը քաղված է, հավանորեն, Հովհան Մամիկոնյանի Պատմությունից. հնարավոր է սակայն, որ իրար համապատասխանող այս վկայությունները ծագում են մի երրորդ՝ մեզ մի անհայտ աղբյուրից:

Երկրորդ վկայության այն տեղեկությունը, թե իբր հոսրով Բ-ին սպանել է Հերակլը «յետ ութսուն ամի թուականին Հայոց»,

ճիշտ չէ: Ինչպես հայտնի է, Խոսրով Բ-ի սպանութիւնը Կավատի հրամանով տեղի էր ունեցել փետր. 25-ին 628 թվին, այսինքն՝ Հայոց 29 թվին (=23 հունիս 627—22 հունիս 628 թ.): Սակայն մեր հաշիվների համար այդ սխալը կարևոր չէ. կարևոր է այն, որ արաբական այս արշավանքի տարեթիվը որոշված է «յետ ութսուն» և «ութ ամի» թվականութեան Հայոց:

Հիմնվելով վերոհիշյալ վկայութիւնների վրա՝ պատմաբանները և բանասերները ենթադրել են արշավանքի ժամանակը 636 կամ 639 թվականներին:

636 թվին—Չամչյան (Պատմութիւն Հայոց, Բ, Վենետիկ 1785, էջ 342), Բասմաշյան (Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, 1914, էջ 295) և ուրիշները, իսկ 639 թվին — Dulaurier, [Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, էջ 225]. Tournebize [Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, 1900, էջ 96]. Arslian Kevork [Etudes historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 275] և Morgan [Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 115]:

Բանասերների առաջին խոսքը արշավանքի թվականը հաշվել է Խոսրով Բ-ի մահից ութը տարի հետո (628—8) 636 թվին, իսկ երկրորդ խոսքը հենվել է, ըստ երևութին, Dulaurier-ի հաշվի վրա (Recherches, էջ 225), որը երկրորդ վկայութեան համաձայն արշավանքի թվականը ենթադրել էր հայոց 88 թվականին, այսինքն՝ 551—88=639 թվին:

Ինձ թվում է, որ թե առաջին և թե երկրորդ հաշիվը չեն համապատասխանում վերոհիշյալ վկայութիւններին: «Յետ ութ ամի» Խոսրով Բ-ի մահից, այսինքն՝ 628—8=636 թվից հետո՝ կստանանք ոչ թե 636, այլ 637 թիվը, իսկ «յետ ութսուն ամի թուակներին Հայոց» և «յետ ութ ամի այսմ լինելոյ», այսինքն՝ 551+88=639 թվից հետո՝ արշավանքի թվականը կլինի դարձյալ ոչ թե 639, այլ 640 թվին:

Ի նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալ երկրորդ վկայութեան մեջ ժամանակագրական տեղեկութիւններն ավելի լրիվ են և ծագում են, հավանորեն, սկզբնական աղբյուրից, պետք է ենթադրել, որ Հովհան Մամիկոնյանի Պատմութեան այժմյան բնագրում ժամանակագրական նույն տեղեկութիւնները համառոտված են, ուստի և չեն կարող հիմք ծառայել արշավանքի թվականի որոշման: Եթե այդ այդպես է, ուրեմն, առաջին այս արշավանքի ժամանակը դրվելու է ըստ վերոհիշյալ վկայութեան, ոչ թե 639, այլ 640 թվականին:

Արաբական նույն այս արշավանքին են վերաբերում, ինչպես ճիշտ դիտել է Մկրտիչ Ղազարյանն իր «Armenien unter der arabischen Herrschaft» աշխատության մեջ (Marburg, 1903, էջ 16—17), արաբական աղբյուրների հետևյալ վկայությունները.

1. Բեյազդրի, հրտր. de Goeje, Leiben 1870, էջ 176. հայերեն թարգմանությունն առաջ ենք բերում Բագրատ խալաթյանցի աշխատությունից՝ «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», Վիեննա, 1919, էջ 74—75:

«Իյադ նվաճեց Ամիդ առանց ճակատամարտի՝ Ուհհայի խաղաղության հիման վերա, նույն օրինակ և Մայաֆարեկին, իսկ Կաֆարուտթ ամրոցը և Մծբին՝ կռվով, նույն պայմանների հիման վերա. նույն կերպ Տուր Աբդին, Մարդին ամրոցը և Դարա, իսկ Քարդա և Բազաբդա՝ Մծբինի դաշին հիման վերա:

Նորա մոտ եկավ Զավազանի իշխանը և խաղաղություն կապեց նորա հետ՝ յուր հողից նորան հարկ տալու պայմանով: Այս բոլորը կատարեցավ 19 թ. և Մուհամմադ օրերից (հաշված)՝ 20 թ.: Իյադ նվաճեց Արզն Մծբինի խաղաղության հիման վերա և՝ անցնելով կիրճից՝ հասավ Բիթլիս, եկավ իլաթ և հաշտություն կապեց քաղաքի իշխանի հետ: Գալով Ադի ջուրք (Ղազարյան, Armenien unter der arabischen Herrschaft, էջ 16՝ «Zu den saueren Quellen» = «թթու ջուրք»), որ Հայաստանոսն է, նա շանցավ այն, այլ վերադարձավ և դրեց Բիթլիսի տիրոջ վերա նույն հարկը, որ նա իլաթի (բնակչաց) մեծամեծաց և իշխանի վերա էր դրած: Այստեղից իյադ անցավ Ռաբբա, ապա Հիմս, ուր նորան Օմար կառավարիչ նշանակեց. վախճանեցավ 20 թ.»:

2. Տաբարի. հրտր. de Goeje, Leiben 1879/93, 1, 2506. հայերեն թարգմանությունը տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», էջ 80:

«Իյադ ուղարկեց Օսման Ի Աբի-լ-Ասսին Չորրորդ Հայք. այստեղ Սաֆֆան Ի Մուաթթալ Սուլամին նահատակեցավ տեղի ունեցած մի ճակատամարտի մեջ, Բնակիչք խաղաղություն հաստատեցին Օսման Ի Աբի-լ-Ասսի հետ՝ յուրաքանչյուր ընտանիքից մի դննար վճարելու պայմանով»:

3. Տաբարիի հիշյալ վկայությունը մեջ է բերված նաև Իբն-ալ-Աթիրի մոտ, հիմտ. «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», էջ 127:

Արաբական աղբյուրների տեղեկությունները, ինչպես տեսնում

ենք, տարբեր են մի քանի կետերում թե իրարից և թե վերոհիշյալ հայկական վկայություններից: Այդ շեղումները և տարաձայնությունները բացատրվում են մասամբ նրանով, որ յոթերորդ դարի անցքերի պատմությունը հիմնված է արաբական աղբյուրներում, գլխավորապես, բանավոր հիշողությունների և ավանդությունների վրա: Բացի այդ՝ պետք է նաև ի նկատի ունենալ, որ հայկական վկայություններում հիշատակված են արաբական արշավանքները Տարոնում և Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում, իսկ արաբական աղբյուրների մեջ՝ հյուսիսային Միջագետքում և Զորրորդ Հայքում: Հնարավոր է նույնպես, որ արաբական զորքերը կարող էին ներս խուժած լինել զանազան ուղղությամբ տարբեր զորավարների առաջնորդությամբ:

Տաբարին և Իբն-ալ-Աթիրն արշավանքի ժամանակը դնում են Հեջիրի 19-ին, այսինքն՝ 640 թվին (Հեջիրի 19 թիվը=640 թվին, մինչև դեկտեմբերի 20-ը), իսկ Բելազորին՝ Հեջիրի 19-ին և 20 թվի «Մուհառամի» օրերին, այսինքն՝ 640 թվին մինչև 641 թվի հունվար ամսի կեսերը: 20 թվին Մուհառամ ամսի սկիզբն ընկնում է դեկտեմբերի 21-ին 640 թվի: Ինչպես տեսանք, արշավանքի նույն այս 640 թվականը մատնանիշ է արված նաև «Պատմութիւն սբ. Ներսիսի» գրվածքում: Ուրեմն՝ վերոհիշյալ արշավանքի ժամանակի նկատմամբ հայկական և արաբական աղբյուրների վկայությունները միմյանց հետ համեմատելի են և համաձայն:

Որ արաբների մուտքը Հայաստան չէր կարող լինել 636 կամ 637 թ.¹, այդ միանգամայն որոշ է ու անվիճելի: Արաբները չէին կարող Հայաստան մտնել Միջագետքը և նրա գլխավոր քաղաքները գրավելուց առաջ: Իսկ Միջագետքի նվաճումը, ինչպես հայտնի է արաբական, ասորական և բյուզանդական աղբյուրների վկայություններից, տեղի էր ունեցել 639—640 թ.:

Ասորական աղբյուրներից Միքայել Ասորին, օրինակ՝ պարզ վկայում է, որ արաբներն առաջին անգամ անցել են Եփրատ գետը և շարժվել դեպի հյուսիս՝ 951 թվին հունաց, 29 Հերակլի, 18 արաբների, 6 Օմարի՝ այսինքն՝ 639—640 թ. (տես Chronique de Michel le Syrien, ed. par Chabot, T. II, էջ 426):

Ինձ թվում է՝ հիմնվելով բոլոր այս ուշագրավ դիտողությունների վրա՝ կարող ենք վստահորեն եզրակացնել, որ արաբներն առաջին անգամ մտել են Հայաստան հյուսիսային Միջագետքի

¹ Նույն այս թվականն ունի նաև Ասողիկը [Պետերբ. 1885], էջ 98՝ «Յատուրս յայտոսիկ և յիշխանութեանն Քնոզորոսի Ռշտունույ յ29 թուականին եղև առաջին ելք ի Հայս Տաճկաց, հրամանաւ Օմարայա»:

կողմից ոչ թե 636, 637 կամ 639 թվականներին, ինչպես այդ մատնացույց է արվում հայ և օտար ուսումնասիրություններում, այլ 640 թվին:

2. ԴՎԻՆԻ ԱՌՈՒՄԸ՝ 640 Թ., ՀՈԿՏԵՄԲ. 6-ԻՆ, ՈՒՐՐԱԹ

Որ արաբներն առաջին անգամ մտել են Հայաստան Միջագետքի կողմից 640 թվին, այդ դժվար չէ եզրակացնել նաև Սերևոսի վկայությունից, որ ժամանակակից է հղել յոթերորդ դարի անցքերին:

Ներքև մենք կտեսնենք, որ Դվինի առումը, համաձայն Սերևոսի վկայության, տեղի էր ունեցել 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին: Արաբական զորքերը եկել էին Դվին յԱսորեստան կողմանէ՝ Տարոնը, Բզունիքը և Աղիովիտը նվաճելուց հետո: Պարզ է, ուրեմն, որ Սերևոսի վկայությունը ևս վերաբերում է արաբական առաջին արշավանքին, որ հիշված է նաև Հովհան Մամիկոնյանի և «Պատմութիւն սբ. Ներսիսի» վերոհիշյալ կրկերում:

Կարևոր այս հետևությունը, որ անտարակուսելի է, աչքաթող է արված բանասիրական ու պատմական հայ և օտար աշխատություններում. ուստի անհրաժեշտ է նորից կանգ առնել այս խնդրի վրա և ուշադիր կերպով քննել հայկական, ասորական և արաբական աղբյուրների տեղեկությունները, որ հիմք են ծառայել Դվինի առման թվականի որոշման:

Վկայությունները Դվինի առման թվականի մասին բաժանվում են երեք խմբի, որ մեջ ենք բերում տեղ-տեղ հապավումներով:

Առաջին խումբ (հնագույն)

1. «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Թիֆլիս, 1912, էջ 175, գլ. Լ՝

«Եւ ել զաւր ապականիչ յԱսորեստան կողմանէ ընդ ճանապարհս ձորոյ յաշխարհն Տարօնոյ. առին զնաւ զԲզնունիս և զԱղիովիտ: Եւ ճանապարհ կալեալ ի Բերկրոյ ձորն ընդ Որդսպոյ և ընդ Գոգովիտ՝ թափեցան յԱյրարատ: Եւ ոչ ոք կարաց ի զաւրացն Հայոց արկանել գոյժ ի Դըին աւան. բայց արք երեք յիշխանացն, որք երթային ժողովել զզաւրն ճապաղական՝ Թէոդորոս Վահևունի, և Խաչեան Առաւելեան, և Շապուհ Ամատունի: Որք գնացեալ փախստական ի Դին, և հասեալ ի կամուրջն Մեծամարտի, ի բաց աւերեցին, և ինքե-

անք անցեալք գոյժ արկանել ի յաւանին: Եւ ի բերդն ժողովեցին զամենայն մարդիկ աշխարհին՝ որ եկեալ էին ի կուֆսայգեստանին:

Բայց Թէոդորոսն զնացեալ ի Նախճաւան քաղաք: Եւ հասեալ թշնամին Բուշայն ի կամուրջն Մեծամարի ոչ կարաց անցանել. բայց ունէին առաջնորդ իւրեանց զՎարդիկ իշխան Մոկաց, որ կոչէր Ակնիկ: Ապա անցեալ ընդ կամուրջն Մեծամարի, հարին ասպատակաւ զամենայն երկիրն, և ժողովեալ զաւար և զգերութիւն բազում յոյժ, և եկեալ բանակեցան ի յեզր մայրուոյն Խոսրովակերտի:

Եւ եղև յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին. մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա. քանզի արկին մուխ շուրջանակի, մերժեցին ծխովն և նետաձգութեամբն զպահապանս պարսպին և կանգնեալ սանդուխս՝ ելին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս բացին զդուռն քաղաքին: Եւ դիմեալ ի ներքս զարք թշնամեացն սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին... ելին և բանակեցան ի նմին բանակատեղն. որ աւր Խէր Թէր Թամոյն՝ յաւուր ուրբաթի: Եւ դադարեալ աւուրս ինչ ելին և զնացին ընդ նոյն ճանապարհ՝ ընդ որ եկեալն էին: Եւ խաղացուցին զբազմութիւն գերւոյն՝ ԼԵ հազար ոգի: Իսկ իշխանն Հայոց Ռշտունեաց տէրն դարանակալ եղեալ ի Գոգովիտ գաւառի՝ դիմէ ի վերայ նոցա սակաւաւ: Եւ ոչ կարաց զդէմ ունել նոցա. փախստական լինի առաջի նոցա. և նոքա զհետ մտեալ նոցա՝ սատակէին զբազումս ի նոցանէն. և ինքեանք չոքան անցին յԱսորեստան: Եւ եղև այս յամս Եգրի կաթուղիկոսի: Իսկ ի ձեռն այնր պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ զարաւմարութեանն Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն՝ հանդերձ պատրկութեան պատուով:

Այս ամենայն լինի ի ձեռն կաթուղիկոսին Ներսիսի՝ որ յաջորդեցաւ ի նմին ամի յաթոռ կաթուղիկոսութեան՝ փոխանակ Եգրի կաթուղիկոսի:

«Ի Ղ թուականին». և եղև համար գերեւոցն ԼԵՌ»:

էջ 77՝

«Կոստանդին՝ որդի Կոստանդիանի, թոռն Հերակղի, ամս քսանեկին, Ի սուրա երկրորդ ամիս առաւ Դուին ի Տաճկաց «Ի Ղ թուականին». և եղև համար գերեւոցն ԼԵՌ»:

3. Chronique de Denys de Tel e-Mahré, pub. et trad. par Chabot, Paris, 1895, էջ 6՝

«952 թ. (640—641), արաբները պաշարեցին Դարան և հարձակվեցին այդ քաղաքի վրա... Նույն այս թվին արաբները պաշարեցին Դվինը (Adabin), ուր սպանվածների թիվը խիստ մեծ էր մինչև 12 000 հայ»:

Համտե «Պատմութիւն հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ», Թիֆլիս, 1910, էջ 58՝ «ի կոտորելն ծամայելի զքաղաքն Դուին երկոտասան հազար»¹:

Երկրորդ խումբ (ըստ արաբական ավանդության)

4. Բելազորի, տե՛ս «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», էջ 40՝

«Ինձ պատմել է Մահմեդ Ի. Սադ, որ լսած էր ալ-Վակիդից, իսկ սա՝ Աբդուլ Համիդ Ի. Ջաֆարից և սա՝ յուր հորից, թե Հաբիր Ի. Մասլամա պաշարեց Դվին և մնաց այստեղ, մինչև պատահեցավ նորան Մավրիան հույնը. նա հարձակվեցավ նորա վերա գիշերը, սպանեց նորան և ավարի առավ նորա բանակը: Դորանից հետո Սալման շտապեց Հաբիրի մոտ և պատահեցավ նորան Կարինում, ինչպես ճիշտ տեղեկություն ունեն պատմողները»:

Տես նաև էջ 43՝

«Այնտեղից (Արճեշից և Բաջունայիսից) Հաբիր եկավ Արտաշատ, որ է ալ-Քիրմիզ, անցավ Ակրատ գետը և բանակեցավ Դվինի դաշտում, ուղարկելով հեծելազորը քաղաքի վերա. ինքն ևս կամաց-կամաց առաջ գնաց, մինչև որ քաղաքի դռների առջև կանգ առավ: Բնակիչը կպաշտպանվեին, նետահարելով նորա զորքը: Հաբիր դնել տվեց մանջալիք և սկսեց քարկոծել նոցա, մինչև որ նոքա խնդրեցին խնայել նոցա և պարգևել խաղաղություն: Հաբիր համաձայնեցավ»:

Բելազորի պատմելով՝ Հաբիրի և Սալմանի այս արշավանքների ժամանակ, որ տեղի էին ունեցել Օթման խալիֆի (644—656) հրամանով, արաբները նվաճել են Հայաստանը, Վրաստանը և Ատրպատականը (տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի

¹ Տե՛ս նաև «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ, Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 80՝

«Արդ՝ յաւուրս Կոստանդի որդւոյ Հերակլիայ՝ առաւ Դուին ի Տաճկաց, ասէ պատմագիրն, և սպանին յաւուր սրբոյ յայտնութեան, ի ս. վկայարանի ս. Սարգսի ԹԺ-ան Ռ և արեամբ կոտորելոցն ժածկեցաւ սեղանն սուրբ և աւազանն. և զայլսն գերեցին՝ աւելի քան զլիւն»:

մասին», էջ 36—53): Հաբիրի արշավանքը Միքայել Ասորին (Chronique, II, f. 3, էջ 440—441) դնում է Հեշիրի 25 թվին (25 հոկտ. 645—17 հոկտ. 646): Տաբարին (տես «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», էջ 89) նույն արշավանքը հիշոսմ է Հեշիրի 24 թվին (644/645 թ.), սակայն վկայում է նաև՝ որ ըստ Վակիդիի ավանդության Հաբիր ի Մասլամա Ֆիհրին նվաճել է Հայաստանը Հեշիրի 31 թվին (24 օգոստ. 651—12 օգոստ. 652 թ.): Այս վերջին թվականն ունի նաև Յակուբին հետևյալ հատվածում՝

5. Յակուբի, տես Բ. Խալաթյանց, «Արաբացի մատենագրեր», էջ 104՝

«31 թ. Օսման ուղարկեց Հաբիր ի. Մասլամա Ֆիհրին Հայաստան և ապա Սալման ի. Ռաբիա Բահլիին՝ նորան օգնության»:

Իբն-ալ-Աթիրը ևս վկայում է, որ «31 թ. ըստ ոմանց Հայաստան նվաճեց Հաբիր ի. Մասլամա» (տես «Արաբացի մատենագրեր», էջ 129):

Ինչպես տեսնում ենք, արաբական աղբյուրները Հաբիր ի. Մասլամայի արշավանքի նկատմամբ տալիս են տարբեր թվականներ:

Երրորդ խումբ (Խառն և շփոթ)

6. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, էջ 8—9, գլ. Բ. և Գ՝

«Ապա ի քսան եւ վեցերորդ ամի նոցին (Արուստրայ, Ամրայ եւ Օթմանայ) իշխանութեանն դարձեալ յարձակէին ելանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց զօրու ծանու... Յերկրորդ ամի Կոստանդնու կայսեր Հռոմոց, որ էր թոռն Հերակլի՝ ազդե եղև առ իշխանն Թէոդորոս, եթէ հէն զարթուցեալ գայ ի վերայ աշխարհիս: Իսկ նորա առեալ զզօրս իւր՝ կամէր ունել զկիրճս ճանապարհին Ձորայոյ, այլ ոչ կարաց ժամանել յադագս նոցա. քանզի ըստ օղաթեն արագութեան յարձակեալք իբրև օձք թևաւորք յառաջեցին թշնամիքն, և զկնի իւրեանց թողեալ զզօրսն Հայոց՝ դէմ եղեալ ընթացան ի մայրաքաղաքն Դուին: Եւ վասն զի թափուր գտին զքաղաքն յարանց պատերազմողաց, զի ամենեքեան զհետ Թէոդորոսի իշխանին գնացեալ էին, բայց միայն զկանայս և զմանկտիս և զայլ խառնիճաղանճս, որք ոչ էին արք պատերազմի՝ հասին ի վերայ քաղաքին և վաղվաղակի առին զամրոցն, և զգտեալ

արսն ի նմա կոտորեցին, և զկանայս և զմանկտիս վարեցին ի գերութիւն՝ ոգիս լծի»:

7. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբ., 1885, էջ 98, 2, գլ. Բ՝

«Ի ՂԵ՛՛ ամի թուականութեան դարձեալ սաստիկ զօրու եկեալ Տաճկաց՝ առին զԴուին քաղաք, և եղև համար գերութեան լծի և ապա տրեցին Հայոց, Վրաց և Աղուանից»:

Նույնը, էջ 120, 2, գլ. Դ՝

«Ապա ի ԻԶ ամի նոցին (Աբուբաքրայ, Ամրայ և Օթմանայ) իշխանութեան և յերկրորդն՝ Կոստանդնի թոռին Հերակլէսի՝ ել զօրն Իսմայիլի յԱսորեստանէ ընդ ճանապարհ Չորոյ յերկիրն Տարօնոյ. ընդ Բզնունիս, ընդ Բերկոյ ձորն յԱյրարատ թափեցան: Եւ առին զԴուին քաղաք և զգտեալ արսն ի նմա կոտորեցին, և զկանայս և զմանկունս ի գերութիւն վարեցին ոգիս լծի, որ օր Ի էր տըէի ամսոյ, ի կուսս ալգեստանի: Իսկ իշխանն Հայոց Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր, որ շինեաց զԱղթամարայ կղզին՝ պատերազմեցաւ ընդ Նոսա ի Կոգովիտ և ոչ կարաց յաղթել: Եւ եղև այս յամս եզրի կաթողիկոսի»:

Նույնը, էջ 142, 2, գլ. Զ՝

«Կոստանդին որդի Կոստանդնու, թոռն Հերակլի, ամս ԺԹ. ի սորա երկուորդ ամին առաւ Դուին ի Տաճկաց»:

8. «Մովսեսի Կաղանկատուացոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1913, էջ 363, 3, գլ. ԺԵ՛՛

«Իսկ Կոստաս սորին (Կոստանդնի) որդի՝ ամս քսան և ինն ի սորա հինգ ամին յԱրաբիա կռիւն եղև, և ի վեցին Տաճիկ եկի՛ն ի Հայս եւ առին զԴուին, և որք գերեցանն երեսուն և հինգ հազար թուեցան»:

Երրորդ խմբի հեղինակներից Ղևոնդը՝ Դվինի առման թվականը որոշելիս՝ օգտվել է թե առաջին խմբի «Անանուն ժամանակագրութիւն»-ից և թե երկրորդ խմբի արաբական կամ ասորական մեզ անհայտ ինչ որ աղբյուրից: Ասողիկը քաղել է ժամանակագրական իր տեղեկությունները, գլխավորապես, Ղևոնդից: Իսկ Մովսես Կաղանկատուացու հաշիվը համապատասխանում է երկրորդ խմբի ժամանակագրության: Ուրեմն, աղբյուրների այս

¹ Եզյանցի ձեռագիրը (Ը) ունի «ի Ղ ամի» համապատասխան «Անանուն ժամանակագրութեան» վերոհիշյալ վկայության. տե՛ս «Պատմութիւն տիեզերական», էջ 98, ծան. 9:

² Բնագրում «յերրորդն», որ, հավանորեն, սխալ է: Նույն հեղինակը (էջ 142) վկայում է, որ «ի սորա (Կոստանդնի) երկրորդ ամին առաւ Դուին ի Տաճկաց»:

երրորդ խոսքը Դվինի առման թվականի մասին չի տալիս որևէ նոր տեղեկություն, այլ մեջ է բերում նախորդ խմբերի ժամանակագրական վկայությունները, աչքաթող անելով, որ այդ վկայություններն իրար հետ անհաշտելի են և հակասական:

Վերոհիշյալ երեք խումբ վկայությունների մեջ Դվինի առումը դրվում է, ինչպես տեսնում ենք, հետևյալ թվականներին՝

1. Եզրի կաթողիկոսության վերջին տարում=640 թ.՝ Սեբեոս.

2. Հունաց կամ ասորոց 952 թ.=1 հոկտ. 640—641 թ. Դիոնիսիոս Տելմահարցի.

3. Հերակլ կայսեր թոռան Կոստանդնի երկրորդ տարում=642/643 թ. «Անանուն ժամանակագրութիւն», Ղևոնդ և Ասողիկ.

4. Հեջիրի 24 թվին=644/645 թ.՝ Տաբարի.

5. Հեջիրի 25 թվին=645/646 թ.՝ Բելազորի ("), Միքայել Ասորի և Ելիաս Մծբենցի, և կամ Աբու Բաքրի, Ամրի ու Օթմանի իշխանության 26 տարում=645/646 թ.՝ Ղևոնդ, Ասողիկ, Աբու-Բաքրի, Ամրի և Օթմանի իշխանության սկիզբը Ղևոնդը ենթադրում է Հերակլ կայսեր 11-րդ տարում (620/621 թ.) ուրեմն՝ այս խալիֆների իշխանության 26-րդ տարին ընկնում է 645—646 թ.:

6. Հայոց 95 թվին=646 հունիս 18—647 հունիս 17՝ Ասողիկ, և կամ Հերակլ կայսեր թոռան Կոստանդնի վեցերորդ տարում=646/647 թ.՝ Մովսես Կաղանկատվացի:

Այսպիսով՝ Դվինի առման թվականը վերոհիշյալ վկայությունների համաձայն ստացվում է՝ 640, 640/641, 642/643, 644/645, 645/646 և 646/647 թվերին:

Այս խառն ու հակասական տեղեկությունները հիմք են ծառայել, բնականաբար, անհաշտելի տարաձայնությունների նաեւ բանասիրական և պատմական թե հայ և թե օտար աշխատություններում:

Դվինի առումը դնում են այս աշխատություններում հետևյալ թվականներին (հիշում ենք միայն այն երկերը, որ ունեցել ենք ձեռքի տակ)՝

1. 640 թ. հունվարի 6-ին՝ Չամչյան, Պատմութ., Բ, էջ 343¹.

¹ Մ. Օրմանյանը («Ազգապատում», Կոստանդնուպոլիս, 1912—1913, էջ 704—705), հիմնվելով Սեբեոսի և Սամուել Անեցու վկայությունների վրա, ենթադրում է, որ Շաբարական բանակը Դուինի առջև կհասնի և խոսրովակերտի անտառին մոտ բանակ կզարնէ տրէ ամսոյ 20-ին, 640 հոկտեմբեր 6-ին շարժական տոմարով, որ ճիշտ ալ կըսլատասխանէ պատմութեան յիշած յաւուր ուրբաթի և ի կուրս այգեփտանին պարագաներուն: Երեք ամիս կըտեէ Դուինի պաշարումը. և վերջապես 641 յունուար 6-ին յաւուր սրբոյ Յայտեմուրեան (Սամ. 80), Արաբացիք

2. 640 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ Ալիշան, Այրարատ, էջ 407 և 495, նաև Հ. Համբարյան, Հուշարձան, 1911, էջ 244.

3. 642 թ. հունվարի 6-ին՝ Tournebize Histoire, էջ 96 և Morgan, Histoire du peuple arménien, էջ 116.

4. 622 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ Dulaurier, Recherches, էջ 227—231, Thopdschian, Zeitschrift für armenische Philologie, II, erstes Heft, էջ 64 և А. Мюллер, История ислама, перевод Медникова, I, էջ 290.

5. 645/646 թ.՝ Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, Paris, 1919, էջ 90. նույնը՝ 646 թ., էջ 180, նույնը 642 թ., էջ 371.

6. 647 թ. հոկտ. 6-ին՝ Кулаковский, История Византи., III, 1915, էջ 202.

Ժամանակագրական այս հակասությունները վերացնելու համար անհրաժեշտ էր, անշուշտ, պարզել աղբյուրների համեմատական արժեքը և որոշել, թե որը վերոհիշյալ վկայություններից կարող է համարվել վավերական ու ընդունելի՝ Կարևոր այդ խնդիրը քննության է առնված երկրորդ խմբի աղբյուրների նկատմամբ Մկր. Ղաղարյանի «Armenien unter der arabischen herrschaft» ուսումնասիրության մեջ։ Սակայն Ղաղարյանի հիմնավոր ու համոզիչ դիտողություններն անուշադիր են թողնված դիտական հետազա աշխատություններում։

Ինչպես շատ ճիշտ դիտել է Ղաղարյանը, Բելազորին, որ առաջին անգամ գրի է առել Հայաստանի նվաճման վերոհիշյալ պատմությունը, ապրել է իններորդ դարում (+892) և նրա տեղեկությունները հիմնված են բանավոր ավանդությունների վրա, մինչդեռ Սեբեոսն ականատես է եղել յոթերորդ դարի անցքերին։ Երկրորդ՝ այն անցքերը, որ ըստ արաբական աղբյուրների տեղի են ունեցել Հաբիրի արշավանքի ժամանակ Հեջիրի 24/25 թվին, ինչպես՝ Կարին քաղաքի առումը, Դվինի անձնատուր լինելն առանց դիմադրության, Հաբիրի և Մավրիանոս զորավարի կռիվը և Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի նվաճումը՝ հիշում է նաև Սեբեոսը, բայց ոչ 644—647 թվականներին, այլ յոթերորդ դարի հի-

քաղաքը կղզրան, և անխնայ կրկնություն 12.000 հոգի, 35.000 հոգի ալ գերի կրտանին վաճառելու, և եկեղեցի ու ապարանք կապուտ կողոպուտ ընելով կըմեկնինա։ Նոր այս ենթադրությամբ Օրմանյանը փորձում է հաշտեցնել Սեբեոսի և Սամուել Անեցու հակասական վկայությունները։ Սակայն բռնազբոսիկ այս կոհումը, անշուշտ, սխալ է, որովհետև Սեբեոսի մոտ պարզ ասված է, որ արաբացիները «յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին» և «մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա»։

սունական թվերին: Մկր. Ղազարյանի այս դիտողություններին կարելի է ավելացնել և այն, որ հենց արաբական աղբյուրներին մեջ՝ Տաբարիի, Յաքուբիի և Իբն-ալ-Աթիրի երկերում՝ առաջ է բերված, ինչպես վերև տեսանք, նաև մի երկրորդ ավանդություն ըստ Վակիդիի, որը Հաբիբի և Սալմանի վերոհիշյալ արշավանքները դնում է յոթերորդ դարի հիսունական թվերին, այն է՝ Հեջրի 31 թվականին (24 օգոստ. 651—12 օգոստ. 652 թ.): Արաբական այս երկրորդ ավանդությունը համապատասխանում է մոտավորապես ոչ միայն Սեբեոսի ժամանակագրությանը, այլև բյուզանդական պատմիչ Թեոֆանի վկայությանը, որն իր «Ժամանակագրություն» մեջ Հաբիբի արշավանքը Հայաստան և նրա կոիվը Մավրիանոս զորավարի դեմ դնում է նույնպես Կոստանդին կայսեր 12-րդ տարում, այսինքն՝ 652/653 թ. (տե՛ս Chronographia, ed. de Boor, Lips, 1883, էջ 345):

Կարևոր այս դիտողությունները, որ աչքաթող են արված, իրավունք են տալիս եզրակացնելու, որ Հաբիբի արշավանքի արաբական այն թվականները, որոնք մեջ են բերված Բելազորիի, Տաբարիի, Միքայել Ասորու, Ելիաս Մծբնեցու, Ղևոնդի, Ասողիկի և Մովսես Կաղանկատվացու երկերում՝ ավելի քան կասկածելի են և չեն կարող հավանական համարվել ու ընդունելի: Արաբական այդ վկայությունները վերաբերվում են ոչ թե Դվինի առաջին առմանը, որ հիշատակված է առաջին խմբի հնագույն աղբյուրներում, այլ Դվինի առմանը և Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի նվաճմանը յոթերորդ դարի հիսունական թվականներին սկզբներին: Այսպիսով՝ ինքնըստինքյան հասկանալի են դառնում և այն անհաշտելի տարաձայնությունները, որ կան Սեբեոսի և Բելազորու վկայություններում Դվինի առման մասին: Համաձայն Սեբեոսի՝ «դիմեալ ի ներքս զարք թշնամեացն՝ սատակեցին սրով զբազմութիւն քազաքին՝ ելին և բանակեցան ի նմին բանակատեղն... և խաղաղացոցին զբազմութիւն գեւուոյն՝ Լն հազար», իսկ ըստ Բելազորու՝ «(բնակիչք) խնդրեցին խնայել նոցա և պարգևել խաղաղութիւն. Հաբիբ համաձայնեցաւ»:

Ինչպես տեսնում ենք, ավելի քան պարզ է, որ Բելազորու վկայությունը չի վերաբերվում Դվինի առաջին առմանը, որ մանրամասն նկարագրված է Սեբեոսի պատմության մեջ: Միանգամայն պարզ է նմանապես, որ Դվինի առաջին առման թվականը որոշելիս՝ կարող ենք անտես առնել թե երկրորդ խմբի արաբական և ասորական աղբյուրները և թե երրորդ խմբի հայկական աղբյուրները:

Իբրև միակ վստահելի աղբյուր մնում են, հետևապես, առաջին խմբի վերահիշյալ վկայությունները, որոնք Դվինի առաջին առման մասին տալիս են հետևյալ թվականները.

1. Եղբի կաթողիկոսության վերջին տարին՝ Սեբեոս.

2. Հունաց կամ ասորաց 952 թ. (=640/641)՝ Դիոնիսիոս Տելմահարցի.

3. Կոստաս-Կոստանդինի երկրորդ տարին (=642/643 թ.) և կամ «ի Ղ թուականին» (=641/642 թ.)՝ «Անանուն ժամանակագրութիւն» (նաև Ղեռնդ և Ասողիկ):

Հայկական և ասորական այս վկայությունների համաձայն՝ Դվինի առաջին առումը, ինչպես տեսնում ենք, ընկնում է 640—643 թվականների շրջանում, և ուրեմն՝ Դվինի առման տարեթիվը մնում է դարձյալ անորոշ:

Չնայած սակայն նաև այս վերջին աղբյուրների տարածայնություններին՝ մի խիստ կարևոր հանգամանք, որ մատնանիշ են արել Ալիշանը (Ալրարատ, էջ 407 և 495) և Համբարյանը (Հուշարձան, էջ 244), կովան է ծառայում հշտիվ որոշելու Դվինի առման թվականը տոմարական պարզ ու անվիճելի հաշիվների օգնությամբ:

Սեբեոսի վերև մեջ բերված վկայության մեջ մատնանշված է, ինչպես տեսանք, Դվինի առման ամսաթիվը և օրը՝ «որ աւր Խ էր տրէ ամսոյն, յաւուր ուրբաթի»:

Արդ, հայկական տոմարը լինելով շարժական՝ 640—643 քառամյակին նավասարդի 1-ը գալիս է, ինչպես հայտնի է Դյուլորյիսի ժամանակագրական հաշիվներից, հունիսի 19-ին (տե՛ս Dulaurier, Recherches, էջ 385). սրա համեմատ էլ նույն տարիներում տրե ամսի քսանը (նավասարդի 1-ից մինչև տրե ամսի 20-ը լինում է 110 օր) համապատասխանում է հոկտեմբերի 6-ին: Սակայն 640—643 թվերին այս վերջին ամսաթիվն ընկնում է դանազան օրեր՝

1. 640 թվին—ուրբաթ (Ձատիկը՝ ապրիլի 16-ին),

2. 641 թվին—շաբաթ (Ձատիկը՝ ապրիլի 8-ին),

3. 642 թվին—կիրակի (Ձատիկը՝ մարտի 24-ին),

4. 643 թվին—երկուշաբթի (Ձատիկը՝ ապրիլի 13-ին):

Ուրեմն՝ հիմնվելով տոմարական պարզ ու հասկանալի այս հաշվի վրա՝ կարելի է ապահովապես եզրակացնել, որ Դվինի առումը տեղի է ունեցել ոչ թե 641, 642 կամ 643 թվականներին, այլ 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ:

Այս ուղիղ հաշիվը թեև արել են, ինչպես վերև տեսանք, Ալի-

շանը և Համբարյանը, սակայն մենք հարկ համարեցինք հանգամանորեն կանգ առնել նույն խնդրի վրա, որովհետև թուուցիկ ու համառոտ կերպով առաջադրված նրանց լուսաբանություններն անտես են առնվել գիտական հետազա աշխատություններում։ Մանրախուլզ այս քննությունից ստացվում են արաբական այս արշավանքի և Դվինի առաջին առման մասին հետևյալ ուշագրավ հետևությունները.

1. Ինչպես Հովհան Մամիկոնյանի, «Պատմութիւն սբ. Ներսիսի» գրվածքի, նույնպես և Սեբեոսի վերոհիշյալ վկայությունները վերաբերվում են 640 թվի արաբական առաջին մեծ արշավանքին, որը տեղի էր ունեցել Օմարի խալիֆայության ժամանակ։

2. Արաբներն այս արշավանքի ժամանակ մտել են Հայաստան Միջագետքի կողմից, նվաճել Զորրորդ Հայքը, Տարոնը, Բզնունիքը, Աղիոկիտը և արշավել, հավանորեն, հյուսիս-արևմուտյան ուղղությամբ Բասեն, Վանանդ, Զավախք և Վիրք, իսկ հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ՝ անցել են Բերկրիի ձորով Կոգովիտ ու հասել մինչև Դվին, որի առաջին առումը տեղի է ունեցել 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրաթ։

3. Դվինի առման տարին, ամսաթիվը և օրը ճշտվել որոշվում են ժամանակագրական այն կարևոր տվյալների օգնությամբ, որ առաջ են բերված Սեբեոսի և Դիոնիսիոս Տելմազարցու վկայություններում.

4. Վերոհիշյալ երկրորդ խմբի աղբյուրների վկայությունները վերաբերվում են ոչ թե Դվինի առաջին առմանը, այլ Հաբիբի արշավանքին, Դվինի գրավմանը և Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի նվաճմանը յոթերորդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին.

5. Հայաստանում պատահած անցքերը Հաբիբի այս արշավանքի ժամանակ հիշատակված են հենց 652/653 թվերին Սեբեոսի մոտ, որը ժամանակակից էր այդ անցքերին.

6. Աղբյուրների երրորդ խմբի ժամանակագրական տեղեկությունները կարելի է անտես առնել, որովհետև այդ տեղեկությունները քաղված են առաջին և երկրորդ խմբի աղբյուրներից։

3. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ՝ 642/643 ԹՎԻՆ

Համաձայն Սեբեոսի վկայության՝ արաբական առաջին մեծ արշավանքից հետո՝ Ներսես կաթողիկոսի միջնորդությամբ և Կոստան

տաս-Կոստանդին կայսեր հրամանով Հայաստանում զորավար է կարգվել և ստացել պատրիկոթյան պատիվ Թեոդորոս Ռշտունին։ Սերբոսի վկայությունից երևում է, որ այդ տեղի ունեցած պիտի լիներ Դավինի առաջին առումից հետո, հավանորեն, 641 թվին։ Արաբական երկրորդ արշավանքի ժամանակ Հայաստանի սահմանների պաշտպանությունը հանձնարարված է եղել Թեոդորոս Ռշտունուն և Բյուզանդական զորավար Պոռկոպին։

Արաբական երկրորդ արշավանքի մասին ունի ընդարձակ մի վկայություն միմիայն Ղևոնդը։

1. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, էջ 7, գլ. Բ՝

«Եւ մեծ մասն զօրուն հատեալ ասպատակէին յաշխարհս Հայոց ընդ կողմն Պարսից. և առնուին ի գերութիւն զաւանս Մարաց և զգաւառն Գողթն և զդաստակերտն Նախջաւանու. և զբաղումս յարանց ընդ սուր անցուցանէին, և զայլս դերի վարեալ կանամբք և մանկտեալ՝ անցուցանէին, ընդ դետն Երասխ ընդ հունն Ջուղայոյ։ Եւ ընդ երկուս բաժանեալ զօրքըն՝ ոմանք զգերեալսն դարձուցանէին յաշխարհն իւրեանց։ Եւ գունդ մի հատեալ ասպատակէին ընդ գաւառն Արտազ ի վերայ զօրավարին Յունաց, որումն անուն էր Պոռկոպ, որ էր բանակեալ ի գաւառին Կոգովտի և սահմանս Բազումորոյ և Մարդուցայից. որում իրազեկ եղեալ իշխանն Թէոդորոս, որ էր յաղդէն Ռշտունեաց՝ ազդէր զօրավարին Պոռկոպայ, «Եթէ զօր հինին Իսմայելի զարթուցեալ գայ ի վերայ մեր»։

«Իսկ նորա ի բազմութիւն զօրացն ասպատանեալ և ոչ յԱստուած, որ յաջողէ զպատերազմ՝ ոչ ինչ գրէր զբանս իշխանին Հայոց։ Եւ նա մորմոքեալ ընդ կորուստ աշխարհիս Հայոց և ընդ ծուլութիւն զօրավարին՝ ոչ ունէր ժոյժ, այլ մտեալ երկրորդէր և երրորդէր զբանն։ Եւ բարկացեալ զօրավարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր զվարդն որ ի ձեռին զհետ նորա։ Եւ սրտմտեալ Թէոդորոս՝ ելանէր յերեսաց նորա, և նոյնժամայն հրամայէր զօրացն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, «վառեցաիւք, ասէ, և ելէք ընդդեմ Իսմայելի»։ Եւ նոքա հեծեալ յերիվարս իւրեանց՝ դարանամուտ եղեն ի սարակն, որում Եղբարսն կոչէին. և կալեալ զառաջս կրճիցն՝ զբազումս ի նոցանէ սատակէին և առեալ զկապուտ անկելոցն՝ հատուածեալ ի զօրավարէն գնացին ի գաւառն Գառնի։ Հրաման ետ ասպա և Պոռկոպն իւրում զօրուն ելանել ի վերայ

թշնամեացն. յորոց վերայ հեղեալ զօրն համայնի՝ հարկանէին զմեծ մասն Յունաց, և զայլսն փախստական արարեալ անցուցանէին ընդ բանական իւրեանց. և ինքեանք դարձեալ ի բանական նոցա հանգչէին: Եւ ասոն լինել զթիւ զօրացն Յունաց աւելի քան զվեց բիւր արանց, և զհամայնացիսն նուազ քան զբիւր մի արանց: Եւ ի վաղին ժողովեալ զկապուտ բանակին, դարձեալ ընդ կրունկն գնացին յաշխարհն իւրեանց:

Եւ եղև այս ի քսան եւ երկուորդ ամի Աբու-Քաբայ և Օթմանայ եւ Ամրի, իշխանացն Իսմայելի»:

2. Նույն արշավանքի մասին Ասողիկի համառոտ վկայությունը («Պատմութիւն տիեզերական», 1885, 2, գլ. 7, էջ 120) առնված է Ղևոնդից:

Վերև մենք ասացինք, որ ըստ Ղևոնդի Աբու-Քեքրի, Ամրի և Օթմանի իշխանությունը սկսվել է Հերակլ կայսեր 11-րդ տարում (=620/621 թ., Հերակլը գահ է բարձրացել 610 թվի հոկտեմբերի 5-ին), Ղևոնդի այս վկայությունից կարելի է ըստ իսկնթաղրել, որ նրա ժամանակագրական հաշիվը վերաբերվում է, հավանորեն, արաբական Հեջիրին, որի սկիզբն ընկնում է սակայն ոչ թե 620/621, այլ 622 թվին:

Բանասերների այն կարծիքը, որ իբր Ղևոնդի ժամանակագրական ցուցումներն անլուծելի են, որովհետև նրա մոտ անորոշ է Աբու-Քեքրի, Ամրի և Օթմանի իշխանության սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, պարզ մի թյուրիմացություն է: Արաբական այս արշավանքի թվականը որոշվում է առանց դժվարության՝ համաձայն Ղևոնդի վերոհիշյալ ցուցման և ընկնում է Աբու-Քեքրի, Ամրի և Օթմանի իշխանության 22-րդ տարում, այսինքն՝ 641/642 թվականին, և կամ, հավանորեն, Հեջիրի 22 թվին, այսինքն՝ 642/643 թվականին:

Հակառակ Ղևոնդի այս ժամանակագրության բանասիրական և պատմական նորագույն աշխատություններում նույն արշավանքի թվականի մասին հայտնված են տարբեր կարծիքներ: Ղևոնդի հրատարակության իր առաջաբանում Կ. Նզյանցն ասում է, որ «չէ յայտնի ստուգիւ ժամանակ այսր ասպատակի, զի ամն քսան երկրորդ իշխանութեանն Աբու-Քեքրի, Օմարայ և Օթմանայ, յորում զայն դնեն Ղևոնդ և Ասողիկ՝ չէ մեկին և իմանալի մինչև ցայսօր, զի ոչ գիտեմք թէ զոր ամն թուականութեանս մերոյ համարի Ղևոնդ առաջին ամ իշխանութեան նորա»: Նույն կարծիքին է նաև

Մկրտիչ Ղաղարյանը (տե՛ս Armenien unter der arabischen Herrschaft էջ 19, ծան. 1): Պրոֆ. Մարկվարտը Արու-Քեքրի, Ամրի և Օթմանի 22-րդ տարին համապատասխան է համարում 653, 654 թ. (տե՛ս Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, 1903, էջ 441): Ալիշանը (Այրարատ, էջ 495) և Համբարյանը (Հուշարձան, էջ 244) նույն արշավանքի թվականը ենթադրում են 637 թվին՝ Դվինի առումից երեք տարի առաջ, իսկ Tournebize-ը [Histoire, էջ 354]՝ 644 թվին:

Ինչպես տեսնում ենք, բանասերների և պատմաբանների կարծիքները ժամանակագրական այս խնդրի նկատմամբ նույնքան խառն են և հակասական, ինչպես և Դվինի առման թվականի մասին:

Ինձ թվում է սակայն, որ ուշադիր քննությամբ հնարավոր է ճշտիվ որոշել նաև այս արշավանքի տարեթիվը. անհրաժեշտ է միայն ի նկատի ունենալ անուղղակի մի շարք ցուցումներ, որ ուշադրության շեն առնվել:

Վերոհիշյալ արշավանքն Ատրպատականի կողմից անկարելի է ենթադրել 637 թվին, ինչպես այդ արել են Ալիշանը, Համբարյանը և ուրիշները, որովհետև 637 թվին արաբները դեռ նոր էին սկսել Պարսկաստանի նվաճումը և նրանք դեռևս չէին հասել Ատրպատականի կողմերը: Հայտնի է արդեն արաբական և ուրիշ աղբյուրներից, որ արևմտյան Պարսկաստանում վճռական կռիվը պարսիկների դեմ տեղի է ունեցել Նեհավենդում, յոթերորդ դարի քառասնական թվականների սկզբներին (տե՛ս Ph. Nöldeke, Aufsätze zur persischen Geschichte, Leipzig, 1887, էջ 133, նաև Horn, Geschichte Irans in islamitischer Zeit, Grundriss den iranischen Philologie, II. 5, էջ 553):

Սերեռը, որ ժամանակակից էր արաբական արշավանքներին, այս մեծ կռիվը «Մարաց գաւառում» դնում է «յառաջնում ամի Կոստանդնայ թագաւորին յունաց և յամի տասներորդի Յադկերտի արքային Պարսից» (Թիֆլիս, 1913, էջ 181, գլ. 18), այսինքն՝ 641/642 թ.:

Պարզ է, որ վճռական կռիվից հետո միայն արաբները կարող էին ներս խուժել Ատրպատական և այստեղից նաև Պարսկական Հայաստան: Եվ, իրոք, արաբական մատենագիրները՝ Տարարին և Յակուբին, որ այս կետում համերաշխ են միմյանց հետ, Ատրպատականի նվաճումը Մուղեյրա Ի. Շորայի առաջնորդությամբ դնում են Հեջիրի 21/22 թվին, այսինքն՝ 642/643 թվականներին (տե՛ս «Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին», էջ 82 ևն, 104):

Կարևոր այս դիտողություններից դժվար չէ հետևցնել, որ Ղևոնդի նկարագրած Մարդուցայքի վերոհիշյալ կոտորածը չէր կարող պատահած լինել յոթերորդ դարի քառասնական թվականներից առաջ:

Ինչպես հայտնի է, Մարդուցայքի դեպքը թուցիկ կերպով հիշատակված է նաև Սեբեոսի մոտ: Սեբեոսի պատմելով՝ երբ Կոստաս-Կոստանդին կայսրն արշավելու էր Հայաստան՝ հույն զորքերն ամբաստանում էին Թեոդորոս Ռշտունուն, համարելով նրան պատճառ Մարդուցայքի՝ կոտորածի և պահանջում էին պատժել հայերին:

«Եւ ամբաստանութիւն ամենայն զարացն Հոռոմին և տրտունջ,—ասում է Սեբեոսը,—Ռշտունեաց տեսնէն լինէին, և զՀայոց՝ առաջի թագաւորին իւրեանց վասն հարուածոց՝ որ եղեն ի Մարդոցէսն: Զի ասացին՝ թէ «միաբանեցան ընդ Իսմայէլացիսն. զմեզ վստահացուցին. զզարան ճապաղել հտուն յասպատակ յԱտրպատական, և զնոսա ածին ի վերայ մեր յանկարծակի, և հարկանել հտուն զմեզ, և մեր ամենայն ինչ անդ անկաւ. բայց թող երթաւք ի Հայս և մեր իրացն խնդիր առնեմք» (Թիֆլիս, 1912, էջ 225, գլ. ԼԵ):

Սեբեոսի այս վկայությունը, որ ժամանակակից պատմիչ է՝ մենք մեջ բերինք ցույց տալու համար, որ Ղևոնդի տեղեկությունը Մարդուցայքի կոտորածի մասին ստույգ է և պատմական:

Այդ կոտորածը, ինչպես վերև ասացինք, չէր կարող պատահած լինել յոթերորդ դարի քառասնական թվականներից առաջ: Եվ իրավի, բացի վերոհիշյալ դիտողություններից՝ ի նպաստ մեր հզորակացության կարելի է մատնանշել նաև մի ուրիշ կարևոր ցուցում:

Այդ դեպքի ժամանակը որոշելու համար ուշադրավ է առանձնապես Դիոնիսիոս Տելմահարցու կարևոր մի վկայությունը, որ ուշադրության չէ առնվել: Տելմահարցին իր ժամանակագրության մեջ հիշում է Պոռկոպ զորավարին և Թեոդորոսին, որոնք արշավել էին միասին մինչև Բատնա-Սառուզ: Այդ տեղեկությունն անհրաժեշտ ենք համարում ամբողջությամբ մեջ բերել:

«955 թվին (643—644) պատրիկ Վաղենտինը՝ Հռոմայեցոց զորավարը, եկավ կովելու արաբների դեմ: Ահաբեկված նրանց ներկայությունից՝ նա փախավ և թողեց իր հետ եղած բոլոր հարստությունները, որ ընկան արաբների ձեռքը:

Նույն թվին Պոռկոպը և Թեոդորոսը մի խիստ ուժեղ հար-

¹ Սեբեոսը փոխանակ «Մարդուցայք»-ի՝ ունի «Մարդոցէք»:

ձակոստ՝ գործեցին և հասան մինչև Բատնա-Սառուզ, նրանք ավերեցին և կողոպտեցին այդ քաղաքը, վերցրին ինչ որ ցանկանում էին և վերադարձան իրենց երկիրը» (տես Chronique, publ. et trad. par Chabot, էջ 6—7)։

Տելմահարցու այս հատվածն ուշադրության արժանի է այն տեսակետից, որ այստեղ ևս, ինչպես և Ղևոնդի վկայության մեջ, Պոռկոպ զորավարը և Թեոդորոս Ռշտունին հիշատակվում են իբրև զորապետներ, որ գործել են միասին արշավող արաբների դեմ։ Դժվար չէ կռահել, որ Մարդուցայքի դեպքը եղած պիտի լինի արշավանքից հետո։

Ղևոնդի վերոհիշյալ վկայությունից հայտնի է, որ Մարդուցայքի կոտորածից առաջ Թեոդորոս Ռշտունին, թշնամանալով Պոռկոպին՝ հեռացել էր Գառնի գավառը, որը գտնվում էր Կոզովտի հարավակողմում։ Իսկ Սեբեոսը, ինչպես վերև տեսանք, հաղորդում է, որ հունական զորքերը գանգատվում էին կայսեր և մեղադրում Թեոդորոս Ռշտունուն, համարելով նրան ու հայերին պատճառ Մարդուցայքի կոտորածի։ Շատ պարզ է, ուրեմն, որ բյուզանդական զորքերի կոտորածից հետո Թեոդորոս Ռշտունին չէր կարող Պոռկոպի հետ միասին մասնակցած լինել վերոհիշյալ արշավանքին Բատնա-Սառուզի ուղղությամբ։

Հստ Սեբեոսի՝ 646 թվին նա իբրև ծանր հանցագործ շղթայակապ ուղարկված է եղել Կոստանդնուպոլիս և արդարանալուց հետո միայն՝ նորից ստացել է զորավարության իր նախկին իշխանությունը։

Այսպիսով, Բատնայի առումը դրվելու է, ինչպես տեսնում ենք, Մարդուցայքի կոտորածից առաջ։ Ծշտվում է նաև, որ այս երկու ժամանակամերձ դեպքերը տեղի են ունեցել յոթերորդ դարի քառասնական թվականների առաջին տարիներում։

Ինձ թվում է, հիմնվելով վերև մեջ բերված ժամանակագրական տեղեկությունների և կարևոր այլ ցուցումների վրա, կարելի է այս անցքերի ժամանակը որոշել ավելի ճշգրիտ կերպով։

Տելմահարցու վկայությամբ՝ Պոռկոպի և Թեոդորի արշավանքը Բատնա-Սառուզ և պատրիկ Վաղենտինի փախուստն Արևելքից տեղի են ունեցել միևնույն թվին, այն է՝ 955—643/644 թվականին։

Արդ՝ պատմական աղբյուրների տեղեկություններից հայտնի է, որ 641 թվի նոյեմբեր ամսին Կոստաս-Կոստանդինը զահ էր բարձրացել Վաղենտինի աջակցությամբ։ Անուհետև՝ Վաղենտինի արշավանքն ու փախուստն Արևելքից պետք է դնել համաձայն

Սեբեոսի, որ ժամանակակից պատմիչ է, ոչ թե 643/644 թվին, այլ 642/643 թվականին: Դարձյալ ըստ Սեբեոսի՝ Կոստասի կայսրը իսթյան երկրորդ տարում, այսինքն՝ 643 թվին, Վադենտինը վերադարձել էր արդեն Կոստանդնուպոլիս և խորհէր... համբառնալ զինքն ի պատիւ թագաւորութեան: Թեոփանը Վադենտինի վերադարձը և սպանութիւնը դնում է 644 թվին (an.m. 6136, տե՛ս Chronographia):

Ժամանակագրական այս ցուցումներին կարելի է հետևեցնել, որ Պռոկոպի և Թեոդորոսի արշավանքն ևս Բատնա-Սառուդ պետք է ենթադրել 642/643 թվականին և ոչ 643/644 թվին, ինչպես հաշվում է Տելմահարցին:

Ի նկատի առնելով այս ցուցումները՝ կարող ենք դարձյալ հաստատապես եզրակացնել, որ վերոհիշյալ արաբական արշավանքի և Մարդուցայքի կոտորածի նկատմամբ terminus ante quem non պետք է ընդունել 642/643 թվականը:

Արդ՝ Ղևոնդի մոտ արաբական այս արշավանքի ժամանակը ցույց է տրված, ինչպես տեսանք, Աբու-Բաքրի, Ամրի և Օթմանի իշխանության 22-րդ տարում, հավանորեն, Հեշիրի 22 թվին, այսինքն՝ 642/643 թվականին: Եվ որովհետև մեծ կռիվը «Մարաց գավառում» (նեհավենդում) հիշվում է Սեբեոսի մոտ 641/642 թվին, իսկ արաբական արշավանքներն Ատրպատականում և Պարսկահայաստանում, ինչպես վկայում են արաբական աղբյուրները, տեղի էին ունեցել 642/643 թվականներին, ուստի Ղևոնդի ժամանակագրական վկայութունը կարող ենք համարել հավանական և ընդունել:

Ըստ այսմ՝ Պռոկոպի և Թեոդորոսի արշավանքը Բատնա-Սառուդ, ինչպես և Մարդուցայքի կոտորածը, դրվելու են 642/643 թվականին:

4. ԱՐԾԱՓ ԲԵՐԴԻ ԱՌՈՒՄԸ՝ 650 ԹՎԻ ՕԿՈՍՏ. 8-ԻՆ, ԿԻՐ՝

Արծափ բերդի առումը, որ տեղի է ունեցել արաբական մինոր արշավանքի ժամանակ Ատրպատականի կողմից, ենթադրվում է սովորաբար 643 թվի օգոստոսի 10-ին, կիրակի: Այս տարեթիվը և ամսաթիվը, որ հիմնված են Սեբեոսի վկայության և Dulaurier-ի տոմարագիտական հաշվի վրա (Recherches, էջ 231—232), համարել են ստույգ գրեթե բոլոր բանասերները և պատմագետները¹

¹ Ալիշանն Ալրաատում (էջ 509) Արծափի առումը դնում է 643 թվի օգոստոսի 11-ին, իսկ Բասմաճյանը (Իսկական պատմութիւն Հայոց, էջ 296)—652 թվին:

(տե՛ս Chazarian, Armenten unter der arabischen Herrschaft, էջ 29. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie էջ 354. Morgan, Histoire du peuple arménien էջ 116. Marquart, Streifzüge էջ 440. Համբարյան, Հուշարձան, էջ 245): Սակայն այդ տարեթիվը, որ համարվել է մինչև այժմ անվիճելի, միանգամայն անհավանական է և անընդունելի:

Որպեսզի պարզ և հասկանալի լինեն մեր առարկությունները՝ մեջ ենք բերում նախ այն բոլոր վիճալուծությունները, որ վերաբերվում են արաբական այս մեծ արշավանքին:

1. «Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին», Թիֆլիս 1913, էջ 188—191, գլ. ԼԲ—ԼԳ՝

Եւ եղև ի գալ միւսում ամի եկն զարն Իսմայէլի յԱտրպատական, և բաժանեցան յերիս: Առաջ մի յԱրարատ, և առաջ մի ի սեփհական գնդին կողմանս. և առաջ մի յԱզուանս: Արդ՝ որք ի կողմանս սեփհական գնդին, արշաւեալ սփոեցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի յԵրեան՝ և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին ի յՈրդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անտի և բանակեցան յԱրծափս՝ հանդէպ բերդին առ ջրովն: ...Եւ եղև յամին երկրորդի Կոստանդինի, յամսեանն հոռի, որ տար ԻԳ Էր ամսոյն յաւար կիւրակէի ընդ առաւաւտս՝ ճչեցին Իսմայելացիքն ի բերդին վերջոյ և առաջոյ, և հարին զնոսա սրով սուսերի: Եւ բազումք գահավէժ լեալ սատակէին: Եւ զկանայս և զմանկունս իջուցին ի բերդէն՝ կամէին սատակել. և ոչ գոյր թիւ գերւոյն, և անասուն պաճարացն բազում յոյժ: Եւ եղև ի վաղիւ առաւաւտուն՝ եկն եհաս ի վերայ նոցա զաւրավարն Հայոց, և եհար զնոսա անհուն կոտորածով: Եւ էին նոքա երեք հազար ընտիր սպառազէնս յամենայն զաւրացն Իսմայէլի, և ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ. բայց սակաւ ճողոպրեալք հետեակք երթեալ ամրացան ի Շամբին: Եւ ապրեցոյց տէր յաւուր յայնմիկ զբազմութիւն գերւոյն ի ձեռաց Իսմայէլացւոցն. և զԻսմայէլ խորտակեաց կործանումբ մեծաւ. և մեռան Բ իշխանքըն Իսմայէլի՝ Աւթման և Ոգոմայ: Եւ եղև յաղթութիւն մեծ զաւրավարին Հայոց, և ետ տանել զաւրավարն Հայոց զընծայս Կոստանդինի ի պատերազմէն՝ զընտիր ընտիր երիվարացն շ ձի, զոր առեալ արքայի ուրախ եղև ինքն և ամենայն պաղատն, և արձակեաց անդրէն շնորհակալութիւն մեծա:

2. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, էջ 11, գլ. Գ՝

«Ապա յետ այնորիկ յերեսուն եւ վեցերորդ ամի իշխանութեանն ևոցա (Արու-Բաքրայ, Օթմանայ և Ամրի) զօր ժողովեալ դարձեալ յարձակեցան ի վերայ աշխարհիս Հայոց. որոց էին գլխաւորք Օթման և Օգբայ: Եւ իբրև հասին ի սահմանս Հայոց՝ յերիս բաժանեալ առաջ՝ սփռեցան յասպատակս իւրեանց: Առաջ մի հատեալ ընդ կողմն վասպուրական աշխարհին, առին զաւանս և զամրոցս որ մինչև ի նախշաւան քաղաք. և առաջ մի ընդ կողմն Տարօնոյ: Եւ միւս առաջն հասեալ ի Կոզովիտ՝ պաշարէին զամրոցն Արծափաց» եւ այլն: (Արծափի առման մանրամասնութիւնները համապատասխանում են Սերեռսի հաղորդած տեղեկութիւններին):

3. «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբ. 1885, էջ 122՝

Ասողիկի աղբյուրն է Ղևոնդը և թվական ցույց է տրված դարձյալ՝ յլ. 2 ամի իշխանութեան Արու Բաքրայ, Օթմանայ եւ Ամրայ:

Ինչպես վերև ասացինք, Արծափի առման թվականը որոշելիս՝ Dulaurier-ն հենվել է Սերեռսի վերոհիշյալ վկայության վրա՝ «յամին երկրորդի Կոստանդնի, յամսեանն ևոդի, որ աւր ԻԳ էր ամսոյն, յաւուր կիրակէի»: Ենթադրելով արաբական այս մեծ արշավանքը և բերդի առումը յայմին երկրորդի Կոստանդնի», այսինքն՝ 643 թվին, նա հաշվել է, որ այս թվականին նավասարդի 1-ը գալիս է հունիսի 19-ին, իսկ հոռի 23-ը (նավասարդի 1-ից մինչև հոռի 23-ը լինում է 53 օր) համապատասխանում է օգոստոսի 10-ին: Արդ՝ 643 թվի օգոստոսի 10-ը, ինչպես իրավամբ մատնանշել է Dulaurier-ն եղել է իրոք կիրակի: Dulaurier-ի այս պարզ ու համոզիչ դիտողություններից հետո՝ ժամանակագրական այս խնդիրը համարվել է բավարար կերպով լուծված և Արծափի առումը դրվել է 643 թվի օգոստոսի 10-ին, կիրակի: Ուղիղ է արդյոք այս թվականը, որ կրկնվում է գրեթե անընդհատ բանասիրական և պատմական ուսումնասիրություններում:

Ընդունելով հանդերձ, որ Dulaurier-ի տումարական հաշիվները միանգամայն հիմնավոր են և անվիճելի, ինձ թվում է, կարելի է հաստատապես պնդել, որ նրա մատնանշած տումարական զուգադիպությունները պատահական են և չեն կարող հիմք ընդունվել ժամանակագրական այս խնդրի լուծման:

Արժափի առման թվականը որոշելիս՝ անհրաժեշտ է նախ և առաջ նկատի ունենալ, որ Սեբեոսի «Պատմութեան» մեջ պատմական անցքերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով և անցքերի այդ հաջորդականությունը հիմնովին խախտվում է նրա մոտ հենց Արժափի առման վերաբերյալ վերոհիշյալ վկայությամբ: Ժամանակագրական այս անհերքաշնակությունը Սեբեոսի գրվածքում վրիպել է բանասերների և պատմաբանների ուշադրությունից:

Արժափի առման վերաբերյալ վկայությունից առաջ Սեբեոսի մոտ հիշված են հաջորդական կարգով պատմական նախընթաց անցքերը, որ տեղի էին ունեցել Կոստաս-Կոստանդինի կայսրության երկրորդ, հինգերորդ և հետագա մի քանի տարիներում. օրինակ՝ պատրիկ Վաղենտինի դավադրությունը (643 թվին), Վարազտիրոցի աքսորից վերադառնալը (645/646 թվին), Թեոդորոս Ռշտունու դատը Կոստանդնուպոլսում և արդարացումը, Վարազտիրոցի փախուստը, Հայաստանի իշխան և կյուրապաղատ նշանակվելը և մահը, Թեոդորոս Ռշտունու արձակումը Հայաստան և նրա վերահաստատումը զորավարության նախկին իր պաշտոնում. և այս անցքերից հետո միայն հիշվում է արաբական մեծ արշավանքն Ասորպատականի կողմից և Արժափի առումը:

Հայ բանասերներից Չամչյանը, Համբարյանը և ուրիշները, ժամանակագրական այս անտեղությունը վերացնելու համար, ենթադրել են, որ իբր Սեբեոսի մոտ հիշված նախընթաց դեպքերը տեղի են ունեցել Արժափի առոսից առաջ՝ 642 կամ 642—644 թվականներին: Վարազտիրոցի վերադարձն աքսորից և նրա կյուրապաղատ նշանակվելը Չամչյանը դնում է 642 թվին, իսկ Թեոդորոս Ռշտունու հաստատվելը զորավարության պաշտոնում և Արժափի առումը՝ 642 թվին («Պատմութիւն Հայոց», հ. 2, էջ 344—345): Համբարյանը, որ Արժափի առումը ենթադրում է 643 թվի օգոստոսի 10-ին, Վարազտիրոցի աքսորից ազատվելը և հարակից մյուս դեպքերը դնում է 642 թվին (Հուլյարձան, էջ 245): Թե այս և թե նման ենթադրությունները, իհարկե, անընդունելի են, որովհետև Սեբեոսը պարզ ու որոշ վկայում է, որ Վարազտիրոցը վերադարձել էր աքսորից այսմին հինգերորդի թագաւորութեան» Կոստանդինի, այսինքն՝ 645/646 թվականին: Համբարյանի առարկությունը, իբր այդ թվականը հայտնի սխալ է, անշուշտ, հիմնավոր չէ: Վաղենտինի դավադրությունը, ինչպես հայտնի է պատմական աղբյուրներից, տեղի էր ունեցել 643 թվին. այդ

դավադրութիւնից հետո, ինչպես վկայում է Սեբեոսը, «արարին զաւրավար զԹէոդորոս զոմն՝ հաւատարիմ իշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ»։ Կյնուհետև՝ սրա բարեխոսութեամբ ազատված է եղել աքսորից Վարազտիրոցը և հաստատված իր նախկին աստիճանում։ Ինչպես տեսնում ենք, Վարազտիրոցի վերադարձն աքսորից պետք է ևղած լիներ 645/646 թվին, և ոչ երբեք 642 թվականին, ինչպես այդ ենթադրել են Զամյանը, Համբարյանը և ուրիշները։

Ինձ թվում է, Սեբեոսի «Պատմութեան» լԲ և լԳ գլուխներում անցքերի ժամանակագրական հաջորդականութիւնը կարելի է վերականգնել ոչ թե վերոհիշյալ բռնազրոսիկ լուսաբանութեամբ, այլ Սեբեոսի բնագրի հավանական մի նոր ուղղումով, որը կատարելապես հաստատվում է, ինչպես կտեսնենք, հենց նույն ինքն Սեբեոսի մի քանի կարևոր այլ վկայութիւններով։ Բացի այդ՝ բոլոր անտեղութիւնները Սեբեոսի մոտ վերանում են դարձյալ հենց այն ստույգ համարված թվականի սրբագրութեամբ, որ վերաբերվում է Արծափի առման։

Սեբեոսի պատմութեան բնագիրը, որ հասել է մեզ 16-րդ դարի միայն մի աղճատ ձեռագրում, ինչպես հայտնի է, ունի բազմաթիվ աղավաղութիւններ։

Այդպիսի մի աղավաղութիւն է, իմ կարծիքով, նաև Արծափի առման վերաբերյալ «յամին երկրորդի Կոստանդինի» ընթերցվածը։ Սկզբնական բնագրում եղած պիտի լինի «յամին Ը երրորդի Կոստանդինի» կամ «յամին Թ երրորդի Կոստանդինի» և աղավաղումն առաջ է եկել Ը կամ Թ և Բ տառերի նմանութիւնից։

Թե որն է այս ուղղումներից գերադասելի, այդ կարելի է որոշել տոմարական հաշիվների օգնութեամբ։

Սեբեոսի վկայութիւնից գիտենք, որ Արծափի առումը տեղի էր ունեցել «յամսեանն հոռի, որ ար իԳ էր ամսոյն, յաւուր կիրակէի ընդ առաւատս»։ Արդ՝ Կոստաս-Կոստանդինը թագավորած է 641 թվի նոյեմբերին, ուստի նրա կայսրութեան իննբորոգ տարին ընկնում է 649 թվի նոյեմբերից մինչև 650 թվի նոյեմբերը։ Այս թվականներին Նավասարդի 1-ը գալիս է հունիսի 17-ին և որովհետև Նավասարդի 1-ից մինչև Հոռի ամսի 23-ը լինում է 53-օր՝ ուստի Հոռի ամսի 23-ը համապատասխան կլինի

¹ Այս Թեոդորոսին սխալմամբ շփոթում են Մարկվարտը և Կուպկովսկին Թեոդորոս Ուտունու հետ, տե՛ս Marguare, Streifzùge, էջ 440 և Кулаковскій, История Византии., III, 191.

օգոստոսի 8-ին, և հենց ճիշտ 650 թվին գատիկն ընկնում է մարտի 28-ին և Հոռի 23-ը կամ օգոստոսի 8-ը գալիս է իրոք կիրակի օր, ինչպես և ունի Սեբեոսը:

«Յամին Ը երոդդի Կոստանդին» ուղղումը չի հարմարվում, որովհետև 649 թվին Հոռի 23-ը կամ օգոստոսի 8-ը գալիս է ոչ թե կիրակի, այլ շաբաթ: Սակայն նույն այդ ուղղումը կարող էր ընդունելի համարվել, եթե հնարավոր լիներ ապացուցանել, որ Սեբեոսի մոտ աղճատված է նաև ամսաթիվը՝ «որ ար իԳ էր ամսոյն» փոխանակ «որ ար իԴ էր ամսոյն»: Այդ դեպքում՝ Արծափի առումը կընկնեի 649 թվի օգոստոսի 9-ին, որովհետև այս թվին Հոռի 24-ը կամ օգոստոսի 9-ը գալիս է դարձյալ կիրակի օր՝ համապատասխան Սեբեոսի վկայության:

Նախադասելի համարելով առաջին ուղղումը՝ Արծափի առման թվականը մենք ենթադրում ենք 650 թվի օգոստոսի 8-ին, կիրակի:

Մենք ընդունում ենք իհարկե, որ ամսաթվի և կիրակիի այս զուգադիպումը կարող է այստեղ ևս պատահական լինել, ինչպես Dulaurier-ի հաշվի մեջ. համաձայն ենք նաև, որ Արծափի առման թվականը որոշելու համար տոմարական մեր հաշիվն ինքնին բավական չէ: Սակայն մեր առաջարկած ուղղումը հիմնված է և ուրիշ կարևոր ցուցմունքների վրա, որ հաստատում են դարձյալ նույն այս ենթադրությունը:

Մեջ ենք բերում մեր ենթադրությունը հաստատող նաև մի ուրիշ ապացույց:

Ղևոնդ երեցը, ինչպես վերև տեսանք, Արծափի առումը դնում է Դվինի առումից տասը տարի հետո: Դվինի առումը նա ենթադրում է ռի քսան և վեցերորդ ամի նոցին (Աբու-Բաքրայ, Ամրի և Օթմանայ) իշխանութեանն: Այդ մեծ արշավանքը նկարագրելուց հետո՝ նա վկայում է այնուհետև, որ արաբները «դադարեցին յելանելոյ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ամս ժ», ուստի և Արծափի առումը նա ենթադրում է «յերեսուն և վեցերորդ ամի իշխանութեանն նոցա»: Ըստ Ղևոնդի Դվինի առումն ընկնում է, ինչպես վերև հաշվեցինք, 645/646 թվին, ուրիմն՝ Արծափի առումը կընկնի նույն հաշվով 655/656 թվին: Այս թվականները, անշուշտ, սխալ են: Համաձայն Սեբեոսի և Տեղմահարցու վկայություններին Դվինի առումը, ինչպես վերև տեսանք, ճշտիվ որոշվում է 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ: Ղևոնդի սխալ ժամանակագրությունը ծագել է, ինչպես ասացինք, արաբական կամ այլ օտար

աղբյուրների ազդեցութեամբ, որոնց մեջ Դվինի առումը ենթադրված է Հեջիրի 24 կամ 25 թվին: Հասկանալի է, որ այս սխալ թվականը հիմք էր ծառայելու նաև Արծափի առման թվականի սխալ որոշման: Սակայն ժամանակագրական այս սխալ հաշիվները բնավ իրավունք չեն տալիս մեզ մերժելու Ղևոնդի պարզ ու կարևոր այն տեղեկութունը, որ Արծափի առումը տեղի է ունեցել Դվինի առումից տասը տարի հետո: Այս տեղեկութունը, որ հիմնված է, հավանորեն, կամ ավանդության կամ թերևս գրավոր որևէ աղբյուրի վրա, կատարելապես համապատասխանում է մեր ենթադրության, և վերոհիշյալ մեր սրբագրութունը հաստատվում է այսպիսով ոչ միայն տոմարական հաշվով, այլև պատմական այլ վկայությամբ: Ենթադրելով Արծափի առումը Դվինի առումից (640 թ. հոկտ. 6) տասը տարի հետո՝ Արծափի առման թվականը ստանում ենք ճիշտ և ճիշտ 650 թվին կամ «յամին Թ երորդի Կոստանդին»՝ համաձայն վերոհիշյալ մեր սրբագրության:

Կարելի է մատնանշել մեր ենթադրութունը հաստատող նաև մի երրորդ ապացույց:

Որ Սեբեոսի բնագրում «յամին երկրորդի Կոստանդին» ընթերցվածն ակնհերև մի սխալ է և մեր ուղղումը միանգամայն հիմնավոր՝ այդ պարզ երևում է արաբական նույն այս արշավանքներին վերաբերող Սեբեոսի պարզ ու որոշ տեղեկութուններից: Բանասերների ուշադրութունից վրիպել է, որ հենց ինքը Սեբեոսն Արծափի առումը և արաբական այս արշավանքներն Ատրպատականի կողմից ենթադրել է Դամասկոսում կնքված երեքամյա զինադադարի դաշինքից առաջ՝ ծովային այն պատերազմների ժամանակ, որոնք տեղի էին ունեցել 649 և 650 թվականներին: Արծափի առումը նկարագրելուց հետո՝ Սեբեոսը շարունակում է.

տես էջ 191, գլ. 19 (Թիֆլիս 1913)՝

«Իսկ այն զատրն՝ որի կողմանս Այրարատեան, Եհար սրով մինչև ի կողմանս Տայոց, Վրաց և Աղուանից՝ առ զաւար և զգերութիւն, և եկն էանց ի Նախճաւան առ այն զաւր, որ մարտ եղեալ կռուէին ընդ բերդին Նախճուանի: Բայց սակայն ոչ կարացին առնուլ զնա: Առին զբերդն Խրամայ, և սատակէին զնոսա սրով, և զկանայս և զմանկունս գերի վարեցին:

Իսկ որ ի կողմանս Պաղեստինացոցն, հրամայեաց կազմել նաւատորմիդս բազում և եմուտ ի նաւ, և կալաւ գործ պատե-

բազմի ընդ Կոստանդնուպոլիս, և ոչ յաջողեցաւ նմա նաւա-
մարտութիւնն. քանզի ելին ընդդէմ նորա զաւարացն բազմու-
թիւն նաւաւք. և կործանեցին զնոսա ի խորս ծովուն, և զբա-
զումս վանեցին հրով. և զբազումս փախստական արարեալ
հալածեցին: Բայց սակայն զարհուրեցաւ արքայն Կոստանդին.
լաւ համարեցաւ տալ սակ, և առնել հաշտութիւն պատգամա-
ւորաւք. և փութացուցանէին Իսմայէլացիք զյոյնս՝ զի կատա-
րեսցեն զբան հաշտութեանն: Իսկ թագաւորն յունաց Կոս-
տանդին՝ քանզի մանուկ էր, ոչ իշխեաց կատարել առանց
կամաց զաւրուն, և գրէ առ Պոռկոպ զի երթիցէ ընդ նմա
Դամասկոս առ Մաւիաս իշխանն զաւրուն Իսմայէլի, և կա-
տարեսցէ զպայման հաշտութեան ըստ զաւրուն կամացն:
Արդ՝ իբրև ետես Պոռկոպ զհրամանն արքունի, և լուաւ բանս
ի զաւարացն, զնաց զհետ նոցա ի Դամասկոս առ Մաւիաս
իշխան զաւրուն Իսմայէլի. և յայտնեաց զչափ սակին և
ասաց սահմանն և առ զհաշտութիւնն, և զնացն:

Ինդիրը, ուրեմն, շատ պարզ է: Արծափի առումը դրվելու է,
ինչպես տեսնում ենք, Պոռկոպի կնքած զինադադարից առաջ,
որի տարեթիվը Թեոփանի մոտ ևս ցույց է տրված 650 թվակա-
նին (an. m. 6142, տե՛ս Chronographia ed. de Boor).

Արծափի առման թվականի ճշտումը վերականգնվում է Սե-
բեոսի լԲ և լԳ գլուխներում պատմական անցքերի ժամանակա-
գրական հաջորդականությունը: 646 թվին Թեոդորոս Ռշտունին
շղթայակապ տարվել էր Կոստանդնուպոլիս. արդարանալուց և
զորավարության իր նախկին պաշտոնում վերահաստատվելուց
հետո՝ նա վերադարձել էր Հայաստան, հավանորեն, 649 թվին.
այնուհետև, ինչպես վկայում է Սեբեոսը, «ի գալ միւսում ամի»,
այսինքն՝ 650 թվին, տեղի էին ունեցել արաբական մեծ արշա-
վանքներն Ատրպատականի կողմից և Արծափի առումը:

Ինչպես տեսնում ենք, Արծափի առման տարեթվի մեր նոր
լուսաբանությամբ վերանում են ժամանակագրական այն անտե-
ղությունները և թյուրիմացությունները, որ անվերջ կրկնվում են
հայագիտական ուսումնասիրություններում, ինչպես և այն օտար
երկերում, որ վերաբերում են բյուզանդական կայսրության և
արաբական խալիֆայության պատմություններին:

Արաբական թե այս և թե վերոհիշյալ արշավանքների թվա-
կանների ճշտումը ոչ միայն փոխվում է արշավանքների նախ-
պին ժամանակագրական դասավորությունը, այլև խախտվում են

այն ընդհանրացումները, որ հիմնված են ժամանակագրական հին սխալների վրա:

Laurent-ի „L'Arménie entre Byzance et l'Islam“ նորագույն ուսումնասիրության մեջ սրբագրվելու են, օրինակ, հետևյալ սխալ ենթադրությունները.

1. 640 թվից մինչև 651 թիվը մատնանշված են լոռանի մոտ վեց արշավանք՝ Բյուզանդահայաստան կամ Պարսկահայաստան (տես էջ 90 և 371), մինչդեռ այդ պնդումը հիմնապես ժխտվում է նոր այս ուսումնասիրությամբ.

2. Ըստ լոռանի՝ Հայաստանն այդ արշավանքների ժամանակ շարունակ անցել է մերթ արաբների ձեռքը և մերթ բյուզանդացիների (տես էջ 199—200 և 371). այս ենթադրությունը ևս ճիշտ չէ:

Իրապես, ինչպես վերև տեսանք, մինչև 650 թիվը տեղի են ունեցել միայն երեք արշավանք հետևյալ հաջորդականությամբ՝

1. 640 թվին՝ արաբական առաջին մեծ արշավանքը Միշագետքի կողմից և Դվինի առումը (640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ).

2. 642/643 թվին՝ արաբական երկրորդ արշավանքը Ատրոպատականի կողմից Պարսկահայաստան և Մարդուցայքի կոտորածը.

3. 650 թվին՝ արաբական երրորդ մեծ արշավանքը դարձյալ Ատրպատականի կողմից և Արծափի առումը (650 թ., օգոստ. 3-ին, կիր.):

Այս երեք արշավանքն էլ ունեցել են ասպատակության բնույթ. արաբական զորքերը վերցրել են ավար և գերիներ ու վերադարձել: Արաբական տիրապետությունը Հայաստանում հաստատվել է ոչ թե այդ արշավանքների ժամանակ, այլ յոթերորդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին:

5. ԹԵՈՒԴՈՐՈՍ ՌԵՏՈՒՆԻ ԵՎ ԹԵՈՒԴՈՐՈՍ «ՉԱՒՐԱՎԱՐ ՅՈՒՆԱՑ».

Պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում շփոթել են, ինչպես ներքև կտեսնենք, Թեոդորոս Ռշտունուն մի այլ Թեոդորոսի հետ, որը պատրիկ Վաղենտինի սպանությունից հետո (643 թ.) նշանակված է եղել «զաւրավար յունաց»:

Բյուրիմացությունն առաջ է եկել նրանից, որ պատմագետները սխալ են հասկացել Սեբեոսի վկայությունները նրա պատմության լՐ գլխում:

Սեբեոսը՝ Վազենտինի դավադրությունը և նրա գլխատումը նկարագրելուց հետո՝ տալիս է «ումն Թէոդորոսի» մասին հետևյալ տեղեկությունը.

1. «Պատմութիւն ի Հերակլէն», Թիֆլիս 1913, էջ 184, գլ. ԼԲ՝

«Եւ զԿոստանդին հաստատեցին յաթոռ թապաւորութեանն: Եւ արարին զարաւար զԹէոդորոս զումն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ: Սա իբրեւ առ զարաւարութիւնն՝ աղաչեաց զթապաւորն և խնդրեաց պարգևս՝ առնել ողորմութիւն այնոցիկ, զորս էր աքսորեալ յԱփրիկէ: Եւ մանաւանդ վասն Ասպետի՝ որդու Սմբատայ հոսորով Շուս կոչեցելոյ: Եւ քաղցրացոյց Աստուած զսիրտ թագաւորին և հրամայեաց ածել զնոսա ի քաղաքն թագաւորական: Եւ ընկալաւ զնոսա իբրեւ զսիրելիս թագաւորութեանն և զորդի նորա առաջին սպաթար զՍմբատ ի մէջ ամենայն սպաթարացն, և կանտիտատ: Եւ անդէն կարգեաց ի կարգն առաջի յամին հինգերորդի թագաւորութեան իւրոյ: Նոյնպէս և զՎահանն հոռիստունի, և զայլ եւս»:

Նույն այս ժամանակ, ինչպես հաղորդում է Սեբեոսը, Կոստանդինն ուղարկում է Հայաստան Թումա իշխանին, որը հանկարծակի հարձակվում է Կոտայքում Թեոդորոս Ռշտունու վրա, կալանավորում նրան և ուղարկում Կոստանդնուպոլիս: Ինչպես տեսնում ենք, Սեբեոսի վկայություններից պարզ հետևում է, որ Թեոդորոս Ռշտունին և հունաց զորավար Թեոդորոսը տարբեր անձնավորություններ են:

Սեբեոսի մոտ հունաց զորավար Թեոդորոսը հիշվում է նաև մի ուրիշ հատվածում:

Վարազդտիրոցը, որ փախել էր Կոստանդնուպոլսից ու ամրացել Տայքում, կյուրապաղատ է կարգվել Հայաստանում դարձյալ այս զորավարի ու ներսևս կաթողիկոսի միջնորդությամբ:

«Յանժամ հրաման ետ զարաւարն յունաց Թէոդորոս, վկայում է Սեբեոսը (էջ 187), հանդերձ իշխանաւքն զաւրուն և նախարարաւքն Հայոց՝ արձակել զներսէս կաթողիկոս առ Ասպետ, և տանել նմա երդումն հաւատարմութեան ի խնդրիլ նմա զիշխանութիւն աշխարհին, և ածել նմա զկին իւր և զորդիսն»:

Թեոդորոս «յունաց զարաւար»-ը, ինչպես նրանում է այս հատվածի բովանդակությունից, Վարազդտիրոցի փախուստի ժամանակ գտնվել է Հայաստանում, մինչդեռ Թեոդորոս Ռշտունին՝

համաձայն նույն այս լԲ գլխի շարունակության՝ ստացել էր նորից զորավարության իր նախկին իշխանությունը և արձակվել Կոստանդնուպոլսից Հայաստան ոչ թե Վարազտիրոցի փախուստից առաջ, այլ նրա մահից հետո:

Ուրեմն՝ ավելի քան պարզ է, որ այս երկրորդ վկայությունը ևս վերաբերվում է Թեոդորոս հունաց զորավարին և ոչ Թեոդորոս Ռշտունուն:

Սերեոսի պարզ ու որոշ վկայությունները սխալ են հասկացված ոչ միայն գիտական հին երկերում, այլև պատմական ու քանասիրական նորագույն աշխատություններում, օրինակ՝

1. Юл. Кулаковский, История Византии, т. III, Киев, 1915, стр. 191—

«Вступив в сношения с императором при посредстве католика Феодор Рыштуни ходатайствовал о смягчении участи своих соплеменников, членов армянской знати, которые томились в ссылке по делу о заговоре на жизнь Ираклия в 638 г. То были Вараз-Тироц, сын Смбата Багратуни и Ваган Хорхорунни. С первым из них он был связан воспоминаниями юности, проведенной при дворе Хозроя. Предоставляя Феодору Рыштуни высшие полномочия в Армении, император внял его просьбе, вернул из ссылки обоих и возвратил им их придворные саны».

2. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, էջ 440. տես նաև «Հալ Բագրատունեաց ճիւղադրութիւնը», Թարգմ. Հ. Մ. Հապոզյանի, Վիեննա 1913, էջ 4:

«Հերակղ մահուընէն յառաջ կերդուընցնէ իր որդին՝ որ ետ կանչէ Ասպետը եւ իւր նախկին աստիճանին մեջ հաստատէ, Սեր. 108 (641-ին): Կոստանդին Հերակղի եղբորորդին՝ Թէոդորոս Ռշտունույ աղաչանաց վրայ կրկատարէ զայս, Սեր. 114»:

Փաստական նույն այս սխալը հանդիպում է նաև ուրիշ աշխատություններում, որ անհրաժեշտ է իհարկե ուղղել:

Տուրեքիզը (Histoire, էջ 355) և Մկր. Ղազարյանը (arménien unter der arabischen Herrschaft, էջ 29) ենթադրում են, որ վերոհիշյալ հունաց զորավար Թեոդորոսը Թեոդորոս Վահեունին է և ոչ Թեոդորոս Ռշտունին: Սակայն Համբարյանը Հուշարձանում լույս տեսած իր հոդվածում (էջ 245) իրավամբ առարկում է, որ «Սեբեդոս երկիցս կրյիշէ զԹեոդորոս Վահեունի, զոր նոյն իսկ ապստամբ կներկայացնէ, մինչ հոս յիշուած Թէոդորոսը հաւատարիմ կը կոչէ կայսեր»:

Ուշագրավ է նաև այն, որ ինքը՝ Սեբեոսը տարբերում է այս երկու Թեոդորոսներին՝ մեկին նա անվանում է Թեոդորոս Վահե-վունի իսկ մյուսին՝ «Թէոդորոս ոմն հաւատարիմ յիշխանացն Հայաստանեայց, յայնց՝ որ ի յունաց կողմանէ»:

Կարող ենք ուրեմն վստահորեն եզրակացնել, որ Սեբեոսի հիշած Թեոդորոսները՝ Թեոդորոս Ռշտունին, հունաց զորավար Թեոդորոսը և Թեոդորոս Վահեունին՝ տարբեր անձնավորություններ են:

6. ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ՝ ԴՐՈՒՆԴԱՐ ԵՎ ՈՉ ԿՅՈՒՐԱՊԱՂԱՏ.

Պատմական և բանասիրական գրեթե բոլոր աշխատություններում Վարազդուրոցի որդին Սմբատը հիշատակված է իբրև կյուրապաղատ և իշխան հայոց: Ընդհանուր այս կարծիքը, որ հիմնված է Սեբեոսի, Ղևոնդի և Հովհաննես կաթողիկոսի ցուցմունքների վրա, ավելի քան վիճելի է:

Մեջ բերենք նախ Սմբատի՝ իշխան կարգվելու մասին աղբյուրների վկայությունները.

1. «Պատմութիւն Սեբէոսի ի Հերակլն», Թիֆլիս 1913, էջ 188, գլ. ԼԲ՝

«Արդ՝ մինչդեռ գայր հրովարտակն և պատին առնել զնա (զՎարազդուրոց) կիրապաղատ, յանկարծակի եհաս նմա հիւանդութիւն և մեռաւ. եւ բարձին զմարմին նորա և տարան թաղեցին առ հարն իւրում ի Դարիւնս: Եւ զորդի նորա զանդրանիկ, որում անունն էր Սմբատ, կարգեաց արքայ ի պատիւ հար իւրոյ, տուեալ նման զիշխանութիւնն բնիկ տանուտէրութեանն ասպետութեան, և արար զնա դրունգար զարաց իւրոց: Ետ նմա կին ի տանէն Արշակունեաց և յիւրոց մերձաւորաց, և արձակեաց ի բանակն առ զարս իւր»:

2. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբ. 1887, էջ 12, գլ. Դ՝

«Ի սորա (Մուսիսայի) յառաջնում ամի իշխանութեանն և ի ին ամի Կոստանդնի կայսեր, որ էր թոռն Հերակլի, սկսաւ զօրս գումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց իշխանն Տաճկաց: Ազդե եղև առ թագաւորն Կոստանդին բանն. և հրամայէր զօրավարին որ ի կողմանս Կիլիկիցոց՝ ելանել ընդդէմ նոցա, Ընկենոյր և զիշխանն Թէոդորոս յիշխանութենէն վասն

նինգութեանն, զոր արար առ զօրավորին Պոռկոպայ, և փոխանակ նորա կացուցանէր զՍմբատ ոմն ի տոհմէ Բադրատունեաց, և առաքէր ընդ զօրավարին իւրումս:

3. «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս 1912, էջ 85՝

«Իսկ նա (Վարադտիրոց) յառնուլ զիշխանութեան պատին՝ վաղվաղակի վախճանի. զոր և տարեալ եղին ի Դարօն առ հօր իւրում քաշին Սմբատայ: Ապա ներսէս զորդի նորս զՍմբատ ի պատիւ հօրն խնդրէ կացուցանել, և հայցէ ևս զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէր ի զօրավարութիւն հաստատել: Եւ այսպէս պայադատեալ՝ ասպահովանայր առ ժամանակ մի ի չար հինից Հագարու աշխարհիս մերս:

Աղբյուրների այս վկայութիւնները բավական անկապ են և հակասական: Պատմաբանները և բանասերները, անուշադիր թողնելով ակներև այդ հակասութիւնները, օգտվել են անխտիր բոլոր աղբյուրներից առանց այդ վկայութիւնների համեմատական և քննական ստուգման: Հենվելով մեջ բերված վկայութիւնների վրա՝ նրանք ընդունել են, որ Սմբատը կարգված է եղել կյուրապաղատ և հայոց իշխան իր հոր մահից հետո (տե՛ս Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 345, 347, 349 և 356. Saint-Martin, Mémoires, 1, էջ 337, Tournebize, Histoire, էջ 96—97. K. Arslan, Etudes historiques էջ 276. Chazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, էջ 30. Morgan, Histoire, էջ 116. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 85, 333:

Չամչյանը, Սեն-Մարտենը և Տուրնեբիզը որոշել են անգամ նրա պաշտոնավարութեան տարեթիվը՝ 644—654 թ.:

Համապատասխանում են արդյոք այս եզրակացութիւններն աղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւններին:

Ինձ թվում է, դժվար չէ համոզվել՝ որ այդ եզրակացութիւնները ոչ միայն հիմնավորված չեն, այլև բոլորովին հակառակ են ժամանակակից պատմագրի՝ Սեբեոսի վկայութեան:

Քննենք մի առ մի աղբյուրների վերոհիշյալ վկայութիւնները:

Ղևոնդի պատմելով՝ Կոստաս-Կոստանդինը Սմբատին իշխան էր կարգել փոխանակ Թեոդորոս Ռշտունու Մարդուցայքի դեպքից հետո: Այդ դիտողութիւնը ճիշտ չէ: Սեբեոսի պատմութիւնից մենք գիտենք, որ Թեոդորոս Ռշտունին Մարգուցայքի դեպքից մի քանի տարի հետո (646 թվին) դատի է տրվել Կոստանդնուպոլսում, արդար է ճանաչվել և վերահաստատվել զօրավարութեան իր նախկին պաշտոնում և վերադարձել Հայաստան, հավանորեն

649 թվին: Ժամանակակից նույն պատմիչի վկայություններից: Հայտնի է, որ Թեոդորոս Ռշտունուց հետո Կոստանդինը նշանակել էր «իշխան հայոց հեծելոցն» (էջ 228, գլ. ԼԾ) Մուշեղ Մամիկոնյանին և այնուհետև կյուրապաղատ էր կարգել Համազասպ Մամիկոնյանին (էջ 246, գլ. ԼԸ): Ղևոնդի վկայությունը, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է անտես առնել իբրև անհավանական և անվավեր:

Հովհաննես կաթողիկոսի ամբողջ հատվածը համառոտություն է, անտարակույս, Սեբեոսի ընդարձակ վկայության: Այդ հատվածի վրա ևս հարկ չկա կանգ առնել:

Մնում է, ուրեմն, Սեբեոսի վկայությունը, որը ժամանակակից լինելով Սմբատին՝ միակ արժանահավատ աղբյուրն է և ամենից ավելի մանրամասն ու ճշմարտապատում տեղեկություններ է հաղորդում նրա մասին: Եվ հենց Սեբեոսի վկայությունը, ինչպես և Հովհաննես կաթողիկոսի անհաջող համառոտությունը, որ ուշադրությամբ չեն կարդացվել և բաղդատվել իրար հետ, հիմք են ծառայել վերոհիշյալ թյուրիմացության, որ իբր Սմբատը հոր մահից հետո նշանակվել է կյուրապաղատ և հայոց իշխան: Սխալ են հասկացվել Սեբեոսի հատվածում Սմբատի մասին հետևյալ տողերը.

«Եւ զորդի նորա զանդրանիկ՝ որոսմ անունն էր Սմբատ, կարգեաց արքայ ի պատիւ հաւր իւրոյ, տուեալ նմա զիշխանութիւնն բնիկ տանուէրութեանն ասպետութեանն»:

Հատվածի երկրորդ մասից պարզ երևում է, որ «պատիւն» այստեղ ոչ թե Սմբատի հոր կյուրապաղատության «պատիւն» է, այլ «բնիկ տանուէրութեանն ասպետութեանն»: Սեբեոսի վկայության իմաստն այն է, որ Սմբատը լինելով Վարազդիտոցի անդրանիկ որդին՝ ճանաչվել է կայսեր կողմից իբրև Բագրատունյաց տանուտեր: Նա չէր կարող կարգված լինել կյուրապաղատ և հայոց իշխան, որովհետև Սեբեոսն իր վկայության շարունակության մեջ որոշ կերպով վկայում է, որ Սմբատը ստացել էր կայսրից դրոնգարի պաշտոն և ուղարկվել բանակ: Իսկ դրոնգարությունը կամ գնդապետությունը, ինչպես հայտնի է, զորական հասարակ պաշտոն էր. ուստի միանգամայն հասկանալի է, որ Հայաստանի կյուրապաղատին չէր կարելի կարգել դրոնգար և ուղարկել բանակ:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, հերքվում է Սմբատի մասին վերոհիշյալ կարծիքը, որ մինչև այժմ կրկնվել է գրեթե բոլոր երկերում:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏՈՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ¹

Եվրոպական պատմագիտության մեջ այն կարծիքն է սովորաբար տիրում, որ իբր թե արևելյան ժողովուրդները միշտ հլու և հնազանդ են լինում ճնշող բռնակալների հանդեպ, Հռչակավոր գերմանական պատմագետ Թ. Մոմզենը, օրինակ, իր «Հռոմեական պատմության» մեջ մատնանշում է, որ ասիացիներն անսահման հակում ունեն անգործության և ընդունակ չեն ինքնաբերաբար ոտքի ելնելու շահագործող իշխանությունների դեմ²:

Այս կարծիքը, ինչպես կտեսնենք, բացարձակապես սխալ է: Նորագույն ուսումնասիրությունները, գլխավորապես ուս արևելագետների՝ ակադեմ. Բարտոլդի, պրոֆ. Յակուբովսկու և ուրիշների, ինչպես և իմ այսօրվա դասախոսությունը, պարզ ապացույց են, որ ժողովրդական շարժումները և ապստամբությունները տեղի են ունեցել պարբերաբար ոչ միայն միջնադարյան Ռուսաստանում և Արևմտյան Եվրոպայում, այլև Հայաստանում ու Մերձավոր Արևելքում: Հատկապես արաբական տիրապետության շրջանում գյուղացիների, արհեստավորների ու անգամ ստրուկների ըմբոստացումներն ու ապստամբությունները, ինչպես ցույց են տվել վերոհիշյալ ուս գիտնականները, IX-X դարերում գառել էին գրեթե անընդհատ:

Երբ խոսք է լինում այդ շարժումների մասին՝ պետք է նախ և առաջ ի նկատի ունենալ, որ մատնանշված ապստամբություններն ունեցել են կամ սոցիալական ու դասակարգային բնույթ և կամ եղել են ժողովրդական-ազատագրական շարժումներ ընդդեմ ճնշող ու կեղեքող օտար տիրապետողների:

¹ Դասախոսություն՝ կարդացված պետհամալսարանի լեկտորիումում 1939 թ. մարտի 18-ին, «Սասունցի Դավթի» հազարամյակի կապակցությամբ:

² Моммзен, Римская история, I. II, М., 1887, стр. 269.

Սոցիալական-դասակարգային բնույթի շարժումները Մերձավոր Արևելքում, ինչպես այժմ պարզված է, գտնվել են, մեծ մասամբ, մազդակյանների ուսմունքի ազդեցության տակ։ Սասանյան Պարսկաստանի Կավատ թագավորի ժամանակ (488-531 թթ.), այս ուսմունքը, ինչպես հայտնի է, անարգել տարածվել էր Պարսկաստանում և ունեցել էր ժողովրդական ստորին խավերի մեջ հսկայական հաջողություն։ Իր կրոնական մասում այս աղանդը պարզապես խառնուրդ էր զրադաշտական դուալիզմի և պարսկաքրիստոնեական մանիքեյական աղանդի։ Իսկ սոցիալական իր մասում նա քարոզում էր ֆեոդալական դասային արտոնությունների վերացում, ընդհանուր հավասարություն և գույքերի ու հարստությունների, ինչպես և կանանց, հավասար բաշխում բոլոր մարդկանց մեջ։ Մազդակի և նրա հետևորդների ասելով, անհավասարությունը շար ու դիվային մի երևույթ է, իսկ հավասարության հաստատումն արդար մի պահանջ է և համապատասխանում է բարի աստծու կամքին։

Կրոնական-սոցիալական այս աղանդի վրա ես հարկավոր համարեցի առանձնապես կանգ առնել, որովհետև մազդակյանները, ենթարկվելով հետագայում, վերոհիշյալ Կավատի թագավորության վերջին տարիներում, սոսկալի հալածանքների՝ փախել էին մասամբ նաև Ատրպատական ու իրենց ուսմունքը տարածել էին Անդրկովկասում և, ըստ երևույթին, նաև Հայաստանում։ Հայտնի է արդեն, որ IX դարի առաջին կեսում Ատրպատականում տարածված պարսիկ Բաբեկի և նրա հետևորդների «խուրրամյան» անվանվող աղանդի մեջ ևս կային գույքային հավասարության պահանջներ, որ պետք է վերագրել, անշուշտ, մազդակյանների ազդեցության։ Միանգամայն հնարավոր է նույնպես, որ հայ պավլիկյան ու թոնդրակյան աղանդների վրա ևս կարող էին որոշ ազդեցություն գործած լինել պարսկական այդ աղանդավորները։ Սակայն այս խնդիրը կարոտ է դեռ ուշադիր ու լուրջ քննության և փաստական հիմնավորման ու ապացուցման մատենագրական համոզիչ վկայությունների օգնությամբ։

Տարբեր բնույթի շարժումներ էին, ինչպես վերև ասացի, ժողովրդական-ազատագրական շարժումներն ընդդեմ օտար տիրապետության։ Եվ հենց այս կարգի՝ VIII—IX դարերի երկու հայկական մեծ ապստամբություններն ընդդեմ արաբական տիրապետության գլխավոր նյութն են կազմելու իմ այսօրվա դասախոսության։ Իսկ հատկապես կրոնական-սոցիալական բնույթ ունե-

ցող դասակարգային շարժումների մասին Հայաստանում ևս խոսելու եմ հաշորդ իմ դասախոսության ընթացքում, որի թեման է լինելու «Քաղաքները Հայաստանում 10—11-րդ դարերում»:

Արաբական տիրապետությունը հաստատվել էր Հայաստանում, ինչպես գիտեք, յոթերորդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին: Նոր նվաճողների տիրապետության առաջին շրջանում, սկսած մոտ 650 թվից մինչև 750 թիվը, ուրեմն՝ գրեթե ճիշտ հարյուր տարի՝ Հայաստանը գտնվում էր Օմայան խալիֆների իշխանության տակ, իսկ 750 թվից սկսած մինչև 887 թիվը, այսինքն՝ մինչև Բագրատունյաց թագավորության հաստատումը՝ նա ենթարկվում էր Աբբասյան տոհմի խալիֆներին: Արաբական տիրապետության առաջին շրջանում խալիֆայության կենտրոնը գտնվում էր Դամասկոսում և գերիշխող դեր էին կատարում նոր աշխարհակալ պետության մեջ Ասորիքի արաբները, իսկ երկրորդ շրջանում կենտրոնը դառել էր 762 թվին հիմնված Բաղդադ քաղաքը և գերակշիռ դեր էին խաղում Իրաքի արաբները և մահմեդականություն ընդունած պարսիկ ազնվականությունը:

Արաբական նվաճումների և աշխարհակալ ժալալման մասին առանձնապես հետաքրքիր է արաբական մատենագիր Յակուբիի վկայությունը նրա «Դիրք խարաջի մասին» երկում, որի մեջ նա Օմար խալիֆին վերագրում է հետևյալ ուշագրավ խոսքերը.

«Մահմեդականներն ասում են նրանց (նվաճվածներին), քանի իրենք կենդանի են, իսկ երբ մենք ու նրանք մեռնենք՝ մեր որդիները կոռոնեն նրանց (նվաճվածների) որդիներին՝ իրենց կենդանության ժամանակ»:

Այս «ուտողներն» ու շահագործողները, իհարկե, առավելապես Օմայան և Աբբասյան խալիֆներն էին և իշխող դասերը, մինչդեռ արաբական ու մահմեդական ժողովրդի ստորին խավերը, որոնք ևս գտնվում էին տնտեսական ծանր դրության մեջ:

Օմայանների ժամանակ արաբների տիրապետությունը Հայաստանում ինչպես և ընակչության,— իհարկե գլխավորապես ստորին խավերի,— տնտեսական ու հարկային շահագործումն օտար այս աշխարհակալության կողմից եղել է, մասնավորապես սկզբնական շրջանում, համեմատաբար մեղմ ու տանելի: Նրանց մեղմ ու զգուշավոր այդ քաղաքականությունը բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Օմայաններն ի նկատի են ունեցել Հայաստանի ստրատեգիական ու ռազմական մեծ նշանակությունը և տեղեցել են, պահպանելով նրա ներքին ինքնուրույնությունը և նա-

խարարական նախկին կարգերը՝ օգտագործել նրա զինվորական ուժերն իրենց նոր սահմանների պաշտպանության համար, ընդդեմ Բյուզանդիայի ու խազարների։ Օմայյանների այս քաղաքականությունը կամուփին ընդառաջել էին և իրենք հայկական նախարարությունները։ Տեսնելով, որ Բյուզանդական կայսրության զորքերը գրեթե անընդհատ պարտություն են կրում, և հույս չունենալով օգնություն ստանալու հույներից՝ նրանք հպատակել էին խալիֆայությունը կնքելով նրա հետ հատուկ պայմանագիր։

Այդ դաշինքը, որով տրվել էր նախարարություններին ներքին ինքնուրույնություն՝ կնքված էր 653¹ թվին Մուավիայի հետ։ Թե ինչպիսի մեծ արտոնություններ էին նրանք ստացել՝ այդ երևում է դաշինքի բովանդակությունից։

«Այս թող լինի,— պայման է կապում Մուավիան,— հաշտության ուխտն իմ և ձեր մեջ՝ որքան ժամանակ դուք կամենաք։ Երեք տարի ես ձեզանից հարկ չեմ առնելու. իսկ հետո կտաք, ձեր երդման համաձայն, որքան դուք կկամենաք։ Ձեր երկրի մեջ պետք է ունենաք 15.000 հեծելազոր և նրանց պետք է պարենավորեք ինքներդ. արժեքը ես դուրս կգամ հարկից։ Հեծելազորը ես Ասորիք չեմ տանի, սակայն ուրիշ տեղ, ուր որ հրամայեմ՝ պետք է պատրաստ լինին զնալու։ Ձեր բերդերը ոչ ամիրաներ կուղարկեմ, ոչ արաբ սպա և ոչ նույնիսկ մեկ հատ հեծվոր։ Թշնամին չպիտի մտնի Հայաստան. իսկ եթե հույները ձեզ վրա հարձակվեն՝ կուղարկեմ ձեզ օգնական զորք, որքան որ ուզենաք։ Երդվում եմ մեծ աստծու անունով, որ սուտ չեմ խոսում» (Սեբեոս, գլ. 15)։

(«Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ որչափ ամաց և դուք կամիջիք. և ոչ առնում ի ձէնչ սակ զերդեամ մի. ապա յայնժամ տաջիք երդամամբ, որչափ և դուք կամիջիք. և հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժն հազար։ Եւ հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անգարեմ, և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց ալլուք և հրամայեմ, պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմաց մինչև ցմի հեծեալ։ Թշնամի մի մտցէ ի Հայս. և եթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յաւգնականութիւն որչափ և դուք կամիջիք։ Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»)։

¹ «Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին», Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 138։

Այս դաշնադրությամբ, ինչպես տեսնում ենք, հայկական նախարարութիւններին տրվել էին ինքնավար իրավունքներ ու բացառիկ արտոնութիւններ: Սակայն շնայած դրան՝ արաբական տիրապետութիւնը, անգամ այս սկզբնական շրջանում, Հայաստանի համար եղավ աղետալի ու կորստաբեր: Նա պարբերաբար կրկնվող պատերազմների ընթացքում շարունակ հարձակման ու ավերածութիւնների ենթարկվեց: Եթե նա հավատարիմ էր մնում խալիֆայությանը՝ նրան անխնա պատժում էին հույները: Իսկ եթե անցնում էր Բյուզանդիայի կողմը՝ վրեժ էին առնում արաբները:

Հայաստանի ամայացումը և տնտեսական քայքայումը Օմայանների տիրապետութեան շրջանում պարզ ու որոշ մատնանշված է ասորական մատենագիր Դիոնիսիոս Տելմահրեցու ժամանակագրութեան մեջ: Նկարագրելով արաբական Մասլամա հրամանատարի ռազմերթը (716/7 թ.) դեպի Բյուզանդիա և նրա գալը Արածանի գետի հովիտներն ու ներքին Հայաստան՝ Տելմահրեցին վկայում է, որ՝

«Այս ամբողջ երկիրն աչքի էր ընկնում և ուներ առաջ բազմաթիվ բնակչութիւն, խաղողի շատ այգիներ, հացահատիկ և ամեն տեսակ սքանչելի ծառեր: Սակայն այնուհետև նա ավերվել էր և նրա շրջանները չունեին այլևս բնակչութիւն»¹:

* * *

Եթե խալիֆների տիրապետութեան առաջին շրջանում Հայաստանն ավերվում էր բյուզանդա-արաբական կռիւների պատճառով, որոնք հաճախ տեղի էին ունենում Հայաստանի տերիտորիայի վրա, նրանց տիրապետութեան երկրորդ շրջանում, գլխավորապես ութերորդ դարում, նա արյունաքամ էր լինում ոչ այնքան այդ կռիւների, որքան ծանր և տաժանելի հարկերի պատճառով:

Օմայանների իշխանութեան ժամանակ, մանավանդ սկզբնական ժամանակաշրջանում, Հայաստանի արքունի հարկերը համեմատաբար ծանր չէին: Այդ երևում է ոչ միայն վերոհիշյալ դաշինքի պայմաններից, այլև XII դարի հայ մատենագիր Սամուել Անեցու ուշագրավ մի վկայութիւնից: Սրա ասելով, երբ արաբական իշխանութիւնը հաստատվեց Հայաստանում, խալիֆայութիւնը՝

«վերցնում էր յուրաքանչյուր տնից չորս դրամ, երեք

¹ *Šk'» Chronique de denys de Tele-Mahré*, pybl. et trad. par Chabot, Paris, 1895, էջ 12.

մոդ խորքալ (այսինքն՝ մաղած ցորեն), մեկ ձիատուպրակ, մեկ մազե պարան և մեկ ձեռնոց. իսկ քահանաներից, ազատներից և հեծելազորից հրաման տրվեց հարկ չառնելը: («Յամենայն տանէ առեալ Դ դրամ և Գ մոթ խորքալ, և ձիատուպրակ մի, և պարան մի մազէ, և ձեռնարար մի. իսկ ի քահանայից և յազատաց, և ի հեծելոց՝ ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն»):¹

Մեղքերված այս վկայութեան մեջ ի նկատի է առնված VII դարում Հայաստանում գործածվող մոդը կամ գրիվը, որի կշռորդը, ինչպես ցույց եմ տվել իմ «Կշիռները և չափերը» աշխատության մեջ (էջ 75—79), հավասար էր 9 կիւ. 792 գր, իսկ դրամը նույն այդ դարում Մերձավոր Արևելքում տարածված Սասանյան արծաթ դրամն է, որը համապատասխան է ըստ դրամական իր արժեքի մոտավորապես այժմյան 50 ոսկի կոպեկի²: Ուրեմն, ըստ մեր այս հաշվի՝ 3 մոդ մաղած ցորենը, որը խալիֆայությունն առնում էր յուրաքանչյուր տնից՝ համապատասխան կլինի 29 կիւ. 376 գր. կամ մոտ 2 փթի, իսկ վերոհիշյալ 4 դրամը հավասար կլինի մոտ 2 ոսկի ռուբլու: Այս գումարի իրական արժեքը յոթերորդ դարում բավական բարձր էր: Այդ ժամանակաշրջանում մեկ փութ ցորենը արժեքի մոտավորապես 25.50 ոսկի կոպեկ:

Ավելորդ չի լինի նույնպես մատնանշել, որ վերոհիշյալ վկայության մեջ «ազատ»-ներից հետո հիշատակված հեծելազորը, հավանորեն, ռամիկներից կազմված «այրուձին» է, որ գոյություն ունեւ արդեն մարզպանության շրջանում: Ուշագրավ է, որ այս հեծելազորը, որն ազատ էր հարկերից, ինչպես և «աղատ»-ներն ու քահանաները, ստանում էր Օմայաններից հատուկ ոռճիկ՝ տարեկան հարյուր հազար դահեկան³ (մոտ 550.000 ոսկի ռուբլի): Միանգամայն պարզ է, ուրեմն, որ Օմայանների ժամանակ ոչ միայն ծանր չեն եղել Հայաստանից ստացվող հարկերը, այլ զգալի մասը հարկերի տրվել է որպես ոռճիկ հայկական հեծելազորին:

¹ Տե՛ս «Սամուէլ քահանայի Անեցւոյ, Հավաքմունք ի գրոց պատմազբորաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 82:

² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, Երևան, 1928, էջ 29, ծան. 6:

³ Հմմտ. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդան Վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 74 (գլ. 18): Վերոհիշյալ 100.000-ի գումարը ոմանք հայ բանասերներից ենթադրել են դրամ կամ դիրհմ: Այդ կարծիքը պարզապես սխալ է:

Արաբական հարկային քաղաքականությունը հիմնական փոփոխման ենթարկվեց Հայաստանում Օմայանների իշխանության վերջին շրջանում Հեշմ խալիֆի ժամանակ (724—743 թթ.): Իր թագավորության առաջին կամ երկրորդ տարում այս խալիֆը կարգադրել էր իր Հերթ զորավարին աշխարհագիր անել Հայաստանում և ավելացնել նրա հարկերը: Այդ մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Ղևոնդ պատմագիրը և Մովսես Կաղանկատվացին, որ կարևոր եմ համարում մեջ բերել ամբողջությամբ:

1. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», գլ. Ժէ, էջ 100 (հրատ. 1887 թ.)՝

«Եվ սա (Հեշմը) իր իշխանության առաջին տարում հղացավ մի վատ խորհուրդ՝ ուղարկեց մի ոմն զորավար, որի անունը Հերթ էր, աշխարհագիր անել Հայոց աշխարհում և ծանրացնել նրա հարկատվության ծառայության լուծը տեսակ տեսակ շարիքներով:... Եւ բազում վտանգ հասցրեց մեր աշխարհին մինչ այն աստիճան, որ բոլորը հառաչում էին ծանր նեղության պատճառով և ոչ ոք չէր կարող ազատվել անհնարին վտանգից»:

(«Եւ սա յառաջնում ամի իշխանութեանն իւրոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ՝ առաքէր զոմն զօրավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի շարեօք... Եւ բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն, յորմէ ոչ գոյր ապրել ումեք յանհնարին վտանգիցն»):

2. «Մովսեսի Կաղանկատուացոյ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», III, Ժէ, Մոսկվա, 1860, էջ 258՝

«Իսկ հարյուր յոթնասուն և չորս թվին Հայոց (մեր թվ. 725 թ.) ամառը անասունների կոտորածը եղավ և ձմեռը՝ Հերթի աշխարհագիրը, որն անթիվ պարտավորությունների հարկի տակ առավ մարդկանց, անասուններին և հողերի տաքածությունները»:

(«Իսկ ի հարիւր եօթնասուն և չորս թուականութեանն Հայոց (ամ տեառն 725), յամառն մահ անասնոց եղև, և ի ձմեռան՝ աշխարհագիրն Հերթի, որ էարկ զմարդ և զանասուն և զսահմանս երկրի ընդ հարկաւ անթիւ ծառայութեան»):

Մեջբերված այս վկայություններից տեսնում ենք, որ 723 թվին հաշվառման էին ենթարկվել Հայաստանում մարդիկ, անասունները և հողերը: Այս աշխարհագրից հետո վերանում էին պարզապես ֆեոդալական Հայաստանի հարկային նախկին արտոնությունները: Հարկերը գանձվելու էին այնուհետև ոչ թե առաջվա նման տներից կամ երդերից, այլ մարդկանց ու անասունների թվի համեմատ և ըստ հողերի տարածության ու, հավանորեն, նաև որակի: Նախկին երդահարկի բնույթը հիմնովին այժմ փոխվում էր և սկիզբ էր դրվում գլխահարկի, անասնահարկի և հողահարկի նոր սխեմայի, որը շուտով կատարյալ աղետ դառավ ամբողջ երկրի և, մանավանդ, հարկատու ռամիկ ժողովրդի համար:

Արաբական հարկային այս ծանր լուծն էր, որ 8-րդ դարում ոտքի հանեց հարստահարված երկիրը և հիմնական պատճառը եղավ ժողովրդական կատաղի ապստամբությունների ընդդեմ խալիֆայության:

* * *

Ութերորդ դարի կեսերին արաբական խալիֆայության մեջ տեղի ունեցավ քաղաքական մեծ հեղաշրջում: 748 թվին սկսվեցին նրա մեջ ներքին խռովություններ և 750 թվին, համառ ու արյունահեղ երկարատև կռիվներից հետո, սպանվեց Օմայան տոհմի վերջին խալիֆը, Մրվանը, և իշխանությունն անցավ Աբբասյանների և իրաքի արաբների ձեռքը:

Այս խռովությունների ժամանակ հայկական նախարարություններն ուղեցին թոթափել արաբական լուծը և ապստամբեցին Գրիգոր Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ, հույս ունենալով օգնություն ստանալու Բյուզանդիայից: Սակայն ապստամբությունը գլուխ չեկավ: Աշոտ Բագրատունին, Հայաստանի իշխանն ու պատրիկը, որին ստիպել էին մասնակից լինել ապստամբության, ինչպես և նախարարների մի մասը, բաժանվեցին շուտով Գրիգոր Մամիկոնյանից ու նրա կողմնակիցներից և հպատակվեցին հոժարակամ արաբներին:

Աբբասյանների իշխանության հաստատումից հետո դրությունը Հայաստանում դառավ անտանելի: Աբբասյան հարստության հիմնադիրը՝ Աբուլարաա ալ-Սաֆահը (750—754 թթ.) Հայաստան ուղարկեց որպես կառավարիչ իր եղբորը՝ Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուրին: Սրա կառավարման ժամանակ Հայաստանի հարկատու ժողովրդի մեծագույն մասը մատնվեցին հետին ծայր չքավո-

որութեան: Ոչ միայն չափազանց ավելացրին հարկերը, այլ պահանջում էին այժմ նաև նախկին երեք տարվա հարկերը, որոնք խալիֆայութեանը չէին վճարված նախարարական ապստամբութեան ամբողջ տևողութեան ընթացքում:

Ղևոնդ պատմագիրը վկայում է, որ ալ-Մանսուրը պահանջում էր հարկ մինչև իսկ մեռելներից, ուստի և հրամայել էր քահանաներին ներկայացնել վախճանվածների ու նրանց ընտանիքների ցուցակները: Այս վկայությունը, որ լավ չէ հասկացվել, իմ կարծիքով, պարզ է ու հասկանալի: Ալ-Մանսուրը կարգադրել էր ըստ իսգանձել ժառանգներից մեռածների գլխահարկը, որը ապստամբութեան պատճառով խալիֆայութեանը չէր ստացել նրանց կենդանութեան ժամանակ: Փախել մի այլ շրջան և ազատվել հարկերից անկարելի էր, որովհետև Աբբասյանները հնարել էին ստուգման ու վերահսկողութեան հատուկ մի միջոց: Որպեսզի կարողանան հայտնաբերել հարկ չվճարողներին՝ ալ-Մանսուրը հրամայել էր խարանել բոլորի վզերը, որոնք վճարել էին գլխահարկը՝ կապտրե կնիքներով: Ութերորդ դարի ասորական ժամանակագիր Դիոնիսիոս Տելմահրեցու վկայութեամբ՝ Միջագետքում կառավարչական հատուկ պաշտոնյաները խարանում էին երբեմն, ստրուկների նման, հարկահատույցների ոչ միայն վզերը, այլ նաև երկու ձեռքերը, և կրծքերը և կոնակները:

Հարկային ծանր այդ լուծը, ինչպես և հարկահանների հալածանքներն ու բռնությունները, ցայտուն կերպով նկարագրված են Ղևոնդի Պատմութեան հետևյալ վկայութեան մեջ:

«Եվ տիրեց նրա (Մովսեսի) տեղ Աբդուլան, որն ուղարկեց եղբորը, մյուս Աբդուլային, իր տերութեան բոլոր երկրները: Սա, գալով նախ Հայոց աշխարհը՝ բազում վշտով ու նեղութեամբ վտանգեց ամենքին և հասցրեց չքավորութեան ու տնանկութեան, մինչև իսկ պահանջեց հարկեր նաև մեռելներից: Նմանապես և որբերի ու արիների ամբողջ բազմությունը նա շարաշար տառապեցրեց: Տանջեց նույնպես աստվածային խորանի քահանաներին ու պաշտոնյաներին, ենթարկելով նրանց խոշտանգանքների, ծեծի ու խալտառակ ճիպոտահարութեան և պահանջելով, որ նրանք հայտնեն վախճանվածների ու նրանց ընտանիքների անունները: Խոշտանգում էր նաև

¹ St Chronique de denys de Tell-Mahré, էջ 104.

երկրի բնակիչներին ամենաբռնի ու դաժան հարկապահանջությամբ և, առնելով ամեն մի գլխից բազում դրամ արծաթի՝ դնում էր բոլորի պարանոցներին կապարե կնիք»:

(«Եւ տիրէ նորա Աբդլայ, և առաքէ զեղբայր իւր զմիւս Աբդլա շրջի ընդ ամենայն աշխարհս իշխանութեանն իւրոյ: Որ նախ ելեալ յաշխարհս Հայոց՝ բազում վշտօք և նեղութեամբ վտանգէր զամենեւին և հասուցանէր ի չքատրութիւն տնանկութեան, մինչև պահանջել հարկս և ի մեռելոցն: Եւ զամենայն բազմութիւն որբոց և այրեաց շարալլուկ տառապեցուցանէր զքահանայս և զպաշտօնեայս աստուածային խորանին խոշտանգանօք և քքօք այպանութեան և գանիւք՝ ի յայտ ածել զանուանս վախճանելոցն և զընտանիս նոցուն: Խոշտանգէր և զբնակիչս աշխարհիս բռնագոյն և դառն հարկապահանջութեամբ, առնուլ ըստ գլխոյ բազում զուղէս արծաթոյ, և զնել կնիք կապարեայ յամենեցուն պարանոցս»):

Միայն Հայաստանը չէր, որ հարկապահանջութեան տաժանելի օրեր ապրեց այս ժամանակաշրջանում: Ալ-Մանսուրը, ինչպես հաղորդում է Ղևոնդը, Հայաստանից անցավ խալիֆայութեան մյուս երկրները և, ծանրացնելով ամենուրեք հարկային լուծը, այնտեղ ևս նույն դաժանությամբ հավաքեց հարկերը: Նրա անսահման արծաթասիրտութեան ու ագահութեան պատճառով էր, որ անգամ յուր ազգը նրան անվանում էր «հայր» կամ «Աբդուլ դանգի», այսինքն՝ ծառա ու մեծարող միմիայն դրամի:

Ալ-Մանսուրի Հայաստանից հեռանալուց հետո, նրան հաջորդող Եգիտ, Բագար ու Հասան կառավարիչների ժամանակ՝ հարկային լուծը Հայաստանում ոչ միայն չթեթևացավ, այլ ավելի ևս ծանրացավ: Աբբասյանները կարիք ունեին դրամական մեծ միջոցների պալատական իրենց շուայլ ու շվայտ ապրուստի համար: Մեծ գումարներ էին հարկավոր նաև նոր հիմնված Բաղդադ քաղաքի շինութեան համար: Հասկանալի է, ուրեմն, որ այս պայմաններում, ծանրանալու էր օրավուր ինչպես Հայաստանի, նույնպես և խալիֆայութեան մյուս երկրների, գլխավորապես, աշխատավոր բնակչության դրութիւնը: Աբբասյանները վստահութիւն չունեին անգամ իրենց արաբական ու պարսկական հպատակների վրա: Սրանք պետութեան զանազան մասերում շարունակ ոտքի էին ելնում ու ապստամբում: Խալիֆների իշխանութեան գլխավոր հենարանը ոչ թե իրենց

¹ Տե՛ս «Պատմութիւն Ղևոնդեայ», Ս. Պետերբուրգ, 1887, գլ. ԻԸ, էջ 127:

սեփական ժողովուրդն էր, այլ հորասանից բերված վարձկան թուրք զորքերը, որոնց նույնպես անհրաժեշտ էր տալ անունդ և ոտճիկ:

*
*

Ալ-Մանսուրի անմիջական հաջորդ՝ Եգիտ ոստիկանի իշխանության ժամանակ դրությունը Հայաստանում դառել էր ծայրահեղորեն աղետալի: Դառն ու բռնի հարկապահանջության պատճառով երկիրը բոլորովին ուժասպառ էր եղել ու արյունաքամ: Ինչպես վկայում է Ղևոնդը (զլ. չԲ), Հայաստանում նվազել էր և գրեթե վերացել դրամն ու արծաթը:

Հնչյուն փողի այս հատնումը, ինչպես մատնացույց է արված «Հայաստանի առևտուրը և քաղաքները» ռուսերեն իմ աշխատության մեջ¹, չպետք է վերագրել միայն չափազանց հարկատուլության, այլ, զլխավորապես, պետք է բացատրել նաև նրանով, որ արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանի տնտեսական կյանքը զգալի չափով հետադիմել էր և զարգանում էր բնական տնտեսության հետադարձ հիմքերի վրա:

Դրամի և թանկարժեք մետաղների սլակասման ու հատնումի հետևանքով անսահման բարձրանալու էր, իհարկե, նրանց արժեքը: Նույն այս ժամանակ, ինչպես վկայում է իր ժամանակագրության մեջ Միքայել Ասորիին², Միջագետքում՝

«Ջափրի (այսինքն՝ ալ-Մանսուրի) չարաչար ազահության պատճառով այն աստիճան պակասեց արծաթը, որ եղն ու էջը ծախում էին մեկ դրամի և տղաները տալիս էին պահանջողներին 5 դրամի»³:

(«Իսկ ի չարաչար ազահութենէն Ջափրի այնչափ պակասեաց արծաթն, զի զեզն և զէջ դրամի միոյ վաճառէին, և զտղայն հինգ դրամի տային պահանջողացն»):

Շատերը, ասում է նա (էջ 352), փորում էին գերեզմանները և փնտրում ոսկի ու արծաթ, որպեսզի վճարեն իրենց հարկերը:

¹ Տե՛ս О торговле и городах Армении, էջ 133—136:

² Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորուոց պատրիարքի», Երուսաղեմ, 1871, էջ 352:

³ Ուշագրավ է, որ արաբական տիրապետության ժամանակ ստրուկների թիվը խիստ մեծ էր: Խալիֆ Մուավիան ունեցել է, օրինակ, միմիայն Արաբիայի իր կալվածներում 4000 ստրուկ: Ոմանք ունեցել են մինչև իսկ ավելի քան 10.000 ստրուկ: Մեծ գին ունեին, մանավանդ, ստրուկ արհեստավորները:

Նման դրություն, ինչպես երևում է նաև հայ մատենագիրների վկայութիւններէից, ստեղծվել էր նաև Հայաստանում:

«Հասեցրեց (Նղիտը),— ասում է Ղևոնդը¹,— արծաթի գլուտը երկրից և հնարավոր չէր որևէ մեկին, տալով յուր գույքը և կարողութիւնը, ձեռք բերել իր անձի փրկության գինը: Չարաշար շարշարանքով, գեղցով, կախաղանով և դառն տանջանքներով կեղում էին մարդկանց կյանքը: Ուստի և շատերը, փախչելով այրերը և երկրի փապարները՝ գաղվում էին ու թաքնվում: Ոմանք էլ ձյունախեղդ էին լինում և դետն էին իրենց ձգում անտանելի աղետի պատճառով»:

(«Զի վախճանեաց զգիւտ արծաթոյ ի յերկրէս, և ամենայն ոք տալով զպաճարանս ընչից իւրեանց՝ ոչ գտանէին զգինս փրկանաց անձին իւրեանց. և շար կտտանօք, գելարանօք, և կախաղանօք և դառն տանջանօք կեղէին զկեանս մարդկան: Յորմէ փախստեայ եղեալ բազումք յայրս և ի փապարս երկրի՝ ղօղեալ թագչէին. և ոմանք ձիւնահեղձ և գետավէժ լինէին վասն անտանելի աղետիցն»):

Անհրաժեշտ է նույնպես մատնանշել, որ առաջին Աբբասյանների ժամանակ ոչ միայն անշափ ծանրացել էին Հայաստանի հարկերը, այլև սկիզբ էր դրվել նաև նախարարական ինքնավար կարգերի ու նախկին արտոնութիւնների ոչնչացման: Ղևոնդի վկայութեամբ (գլ. ԻԸ)² Աբբասյանները կարգադրել էին, որ հայկական հեծելազորի ռոճիկը պետք է վճարե իր թի խալիֆայութիւնը, ինչպես այդ սահմանել էին Օմայանները, այլ իրենք հայ հշխանները: Այսպիսով, ասում է Ղևոնդը, հեծելազորի պարտադիր ծառայութիւնը դառել էր «զբաւաստակ աշխատութիւն»:

Պարզ է, որ հալածանքի նոր այս պայմաններում՝ իւլիֆ ալ-Մանսուրը այլևս չէր կարող վստահութիւն ունենալ հայ նախարարների վրա: 770 թվին նա Հասան ոստիկանի հետ թուրքական զորքեր ուղարկեց Հայաստան:

Այս վայրագ ու արյունարբու վարձկանները, որոնք ավերածութիւնների ու թալանի առիթ էին փնտրում՝ ղազրելի բռնութիւններ գործեցին Հայաստանի բնակչության անխտիր բոլոր խավերի վերաբերմամբ: Երկիրը մատնվեց այժմ սովի, սրի ու սարսափի:

Եվ շուտով արաբական տիրապետութեան դեմ բռնկվեց ընդ-

¹ Տե՛ս Մալխասյանցի և Եղյանցի հրատարակութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1887, գլ. 19, էջ 135:

հանուր ապստամբություն, որին մեծ շահով մասնակցում էին նաև ռամիկները:

* *

*

Այս ապստամբությունը, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Ղևոնդը, ունեւր պարզապես ազատագրական բնույթ: Նրա ճիշտ տարին, որը պատմագիտական երկերում, մեծ մասամբ, սխալ է տրվում, որոշվում է, ինչպես ցույց է տվել Ալիշանը¹, 774 թվին: Հուսահատված նախարարները, վկայում է Ղևոնդը՝

«Երբ տեսան որ մեծ վտանգ է իրենց վրա հասել՝ մահն աչքի առաջ ունեցան և ձեռնամուխ եղան մի գործի, որը շէր կարող հաջողություն ունենալ, որովհետև իրենք քիչ էին թվով: Սակայն նրանք լավ համարեցին քաջությամբ մեռնել, քան ապրել տաժանալից»:

(«Երբ տեսին նախարարք Հայոց զվտանգ տարակուսանացն հասնալ ի վերայ ինքեանց՝ եղին զոգի ի ձեռին իւրեանց և ձեռնամուխ եղեն յիրս, զոր ոչ կարէին վճարել վասն զի նուազունք էին: Այլ սակայն լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղեն յիրս ապստամբութեան»)²:

Ինչպես և գրեթե միշտ շարժման դրդողը և ղեկավարը եղան Մամիկոնյանները: Ազատագրական ապստամբությունների առաջնորդ լինելը նրանք կարծես թե համարում էին իրենց տոհմային պարտականությունը:

Առաջինը զլուխ բարձրացրեց արաբական բռնությունների դեմ Արտավազդ Մամիկոնյանը: Նա եկավ Դվին, որը արաբական իշխանության վարչական կենտրոնն էր, արտաքուստ ցույց տվեց իրեն մտերիմ ու հավատարիմ և ղինեց ու հանդերձեց այստեղ իր զորքը, պատրվակ բռնելով, որ նախապատրաստություններ է տեսնում կռիւի համար խալիֆայության թշնամիների դեմ: Դվինից Արտավազդը շտապեց գնալ Կումայրի (Լենինական), սպանեց այնտեղ հարկերի հրամանատարին և, վերցնելով նրա հավաքած հարկերը՝ գնաց իր ընտանիքի ու այլ նախարարների հետ Եգերացոց աշխարհը, որը գտնվում էր Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ:

¹ «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 525:

² Տե՛ս հրատարակություն Մախասյանցի և Եզյանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 137—138:

Չորս տարի հետո, 778 թվին, նույն այս Արտավազդը, որին բյուզանդական կայսրը նշանակել էր ստրատեգ և կառավարիչ Անատոլիկոն թեմի՝ կարողացավ սոսկալի վրեժ առնել արաբներից և, գործակցությամբ բյուզանդական երեք նշանավոր հայ զորավարների՝ Տաճատ Անձևացու, Վարազտիրոցի և Գրիգորիոսի՝ մեծ ջարդ տվեց և սաստիկ հարված հասցրեց նրանց Գերմանիկե քաղաքի մոտ՝ Կոմագենեում:

Շուտով Արտավազդի օրինակին հետևեց Մուշեղ Մամիկոնյանը, որը կոտորեց արաբներին, որոնք գտնվում էին նրա գավառում, և, զաղթելով ամբողջ իր տնով Կաղզվանի շրջանը՝ ամրացավ Արտագերս բերդում: Այստեղից նա ասպատակեց Բագրևանդ գավառը, կոտորեց հարկահավաքներին ու արաբական զորամասերը և դադարեցրեց հարկերի պահանջումը և բռնությունները: Մուշեղի մոտ, ինչպես վկայում է Ղևոնդը (գլ. ԼԴ, էջ 139), հավաքվեցին բոլոր ճնշվածներն ու հարստահարվածները: Արաբական զորքերը, որոնց ուղարկել էին նրա դեմ Կարինից և Դվինից, ոչ միայն հաջողութուն չունեցան, այլև մեծ ջարդ կրեցին տւ մատնվեցին փախուստի:

Այնուհետև գրեթե բոլոր մյուս նախարարները ևս, Մուշեղի հաջողություններից սիրտ առած՝ միացան նրան իրենց զորքերով և ապստամբությունը դառավ համատարած ու ընդհանուր: Ազատագրական այս շարժմանը մասնակցում էր նույնպես ուսմիկ ժողովրդի բազմությունը:

Ահաբեկված արաբները, որոնց գլխավոր հենակետը Հայաստանի քաղաքներն էին՝ Դվինը, Կարինը, Արճեշը և այլ քաղաքավայրերը, ստիպված եղան պատսպարվել այդ ամրություններում: Եվ հայերը, արաբական ծանր լծից ազատվելու համար՝ պետք է աշխատեին, բնականաբար, գրավել թշնամու այդ կայանները: Նրանք հարձակվեցին նախ գլխավոր ուղղմակայաններից մեկի՝ Կարին քաղաքի վրա, որը սահմանամերձ էր Բյուզանդիային, և, շրջապատելով քաղաքը, սկսեցին պաշարողական կանոնավոր ու երկարատև գործողություններ՝ փորեցին խրամատներ ու աշխատեցին պարիսպների տակ ականներ անցկացնել:

775 թվի գարնան սկզբին ոտքի կանգնեցին արաբների դեմ Վասպուրականում Արծրունյաց ու Ամատունյաց իսխարարները և ուզեցին հարձակվել արաբական նաև մի այլ մեծ կենտրոնավայրի՝ Արճեշ քաղաքի վրա: Նրանք հավաքել էին իրենց հեծյալ ջուկատները, որոնց ուղեկցում էին նաև հետիոտն ուսմիկները, Բերկ-

րի գյուղի մոտ՝ Սակայն հարձակումը դեռ չսկսված՝ Հայաստան խուժեցին հարավից, իլաթ քաղաքի վրայով, խալիֆայության 30.000 ընտիր խորասանյան զորքերը Ամր զորավարի առաջնորդությամբ:

Աշոտ Բագրատունին, որը շէր միացել ապստամբության, նախազգուշացրեց նախարարներին վերահաս վտանգի մասին: Սակայն ապստամբները համարելով այդ նախազգուշացումը նենգության՝ վճռեցին հարձակվել Արճեշի վրա: Բայց այստեղ Ամրի զորքերը, որոնք դարան էին մտել, գրոհեցին նրանց վրա և, մատնելով հեծելազորը փախուստի, կոտորեցին, զլխավորապես, անզեն ու Կովի անվարժ հետիոտն ռամիկներին: Նախարարներից սպանվեցին, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, միայն չորս հոգի՝ երեքը Տրուսյաց տոհմից և մեկը Ուրծայ գյուղից:

Ղևոնդ պատմագրի մոտ մատնանշված է Արճեշի կովի ամսաթիվը և օրը՝ «յամսեանն հրոտից, որ օր չորրորդ էր ամսոյն յաւուր շաբաթու» (գլ ԼԴ, էջ 147): Համաձայն այս վկայության՝ կովի թվականը, ամսաթիվը և օրը տոմարական հաշիվների օգնությամբ ճշտիվ որոշվում է 775 թվի ապրիլի 15-ին, շաբաթ:

Մինչդեռ այս անցքերը կատարվում էին Արճեշի մոտ, պաշարված Կարինը, որի մեջ սաստկացել էր սովը, արդեն մոտ էր անկման: Սակայն Ամր զորավարի հաղթության լուրը վհատեցրեց ու լքում առաջ բերեց քաղաքը պաշարողների շարքերում: Ապստամբության ձախողումը և հետահաս տխուր վախճանը ակներև էին: Հայերն ունեին Կարինի մոտ ընդամենը 5000 կովով, որոնց մեծ մասը կազմում էին հետևակ ու թեթև զինված ռամիկները, մինչդեռ Ամրը գալիս էր նրանց դեմ, ունենալով իր հետ 30.000 լավ զինված հեծելազոր:

Հայկական փոքրաթիվ զորքը, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, կարող էր հեշտությամբ խույս տալ թշնամու հետ ընդհարվելուց, որը վեց անգամ ավելի զորավոր էր: Բյուզանդիայի արևելյան սահմանները, ինչպես հայտնի է, հեռու չէին Կարին քաղաքից: Սակայն ապստամբները, ասում է Ղևոնդը,—

«լավ համարեցին մեռնել, քան տեսնել իրենց երկրի կորուստը... և թեպետ իրենք թշնամիների թվից ավելի քիչ էին՝ ինքնակամ հոժարությամբ ենթարկեցին իրենց կյանքը վտանգի և, ժողովելով իրենց զորագնդերը, մոտ 5000 հոգի՝ գնացին Կարին քաղաքից և անցան Բասենի վրայով Բագրեվանդ գավառը»:

(«սակայն լաւ համարեցան զմահ անձանց քան տեսանել զկորուստ աշխարհիս... թէպէտև նուազունք էին քան զթիւ թշնամեացն՝ ինքնակամ յօժարութեամբ դիմեցին ի վիշտն. և ժողովեալ զգունդս իւրեանց իբրև արս ԵՌ՝ զնացին ի քաղաքէն Կարնոյ, անցանէին ընդ սահմանս Բասենոյ ի գաւառն Բագրևանդ»)¹։

Երկու բանակների ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Բագրևանդ գավառում, Արածանի գետից դեպի հարավ, Արձնի գյուղի մոտ։ Սկզբում հայկական զորքը կատաղի կերպով հարձակվեց թշնամու դերաղանց ուժերի վրա և կարողացաւ շփոթություն առաջ բերել նրա շարքերում։ Սակայն շուտով Ամրի զորքերը վրա ընկան հայերի անշնան ուժերի վրա և, մատնելով նրանց փախուստի՝ կոտորեցին մեծ մասը, գլխավորապես ռամիկ ժողովրդի։ Անվանի նախարարներից ընկան պատերազմի դաշտում Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, նրա բարձակիցը և նիզակակիցը՝ Սահակ Բագրատունին, Մամիկոնյաններից՝ Մուշեղ զորավարը և Սամուելը, նաև Վահան Գնունին և ուրիշներ։ Ապստամբությունը ճնշելուց հետո՝ արաբական զորավարն ասպատակներ սփռեց Բագրևանդի ու նրա սահմանակից գավառների շրջաններում և ենթարկեց այդ երկրներն ավերածութեան ու կողոպուտի։

Ղևոնդի վկայությամբ՝ ճակատամարտը Բագրևանդում Արձնի գյուղի մոտ տեղի էր ունեցել, ինչպես և Արճեշի կոհվը՝ հայկական հրոտից ամսում՝ «ի նոյն ամսեանն ի հրոտից ի ԺԴ յաւուր երկուշաբաթուոյ»²։ Համաձայն տոմարական պարզ հաշիվների՝ այս վկայութեան մեջ պետք է ուղղել ԺԴ (14) թիվը և կարդալ «ի հրոտից ԺԳ (13)»։ Այսպիսով ստացվում է ճշտիվ այս ճակատամարտի տարեթիվը, ամսաթիվը և օրը՝ 775 թվի ապրիլի 24-ին, երկուշաբթի»³։

775 թվի ընդհանուր ազատագրական ապստամբութեանը Հայաստանում պետք է համարել, անշուշտ, հայ ժողովրդի ամենամեծ հերոսամարտերից մեկը։ Մեռնել քաջութեամբ և չթողնել իր

¹ Տե՛ս հրատ. Մալխասյանցի և Եղյանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1887, գլ. IԴ, էջ 145։

² Նույն տեղը, էջ 151։

³ Արճեշի և Արձնիի կոհիվների թվականը պատմագիտական երկերում, մեծ մասամբ, սխալ է որոշված։ Տարեթիվը ճիշտ է ցույց տրված Ալիշանի «Այրարատ»-ում (էջ 525)։ Սակայն նրա մոտ ամսաթիվը որոշված է սխալմամբ ապրիլի 25-ին։

հայրենի երկիրը՝ այդ եղել է միշտ նշանաբան հերոս ու քաջարի ժողովուրդների:

* *

*

775 թվի ապստամբության ճնշումից հետո՝ Հայաստանի պատմությունը ութերորդ դարի վերջին քառորդում անընդհատ մի ժամանակագրություն է պարբերական կոտորածների ու գաղթի, ծանր հարկապահանջության ու ավազակային կողոպուտների և ամեն տեսակ բռնությունների ու հալածանքների:

Արճեշի ու Արձնիի ճակատամարտերից հետո՝ ապստամբած հայ նախարարների ընտանիքները, գլխավորապես Բագրատունիները և Մամիկոնյանները, ստիպված եղան լքել ու թողնել իրենց կալվածները Բագրևանդում ու հարավ-արևմտյան Հայաստանում և փախչել կամ Բյուզանդիա և կամ Հայաստանի լեռնային ամուր ու անմատչելի արևմտյան շրջանները, որոնք մոտ էին կամ սահմանակից Բյուզանդական կայսրության:

Լքված վայրերում նախարարական կալվածներն անցան հետզհետե, գլխավորապես, մահմեդական ու արաբ էմիրների և կալվածատերերի ձեռքը, որոնք իրենց նոր կալվածներում բնակեցնում էին, մեծ մասամբ, Հայաստան ներգաղթած արաբական ցեղեր: Ութերորդ դարի վերջում և իններորդ դարի սկզբներում Հայաստանի այս մասերում կազմվեցին մահմեդական երկու մեծ ու հզոր իշխանություններ՝ Մանազկերտի ու Արզնի ամիրայությունները: Այժմ արդեն սկսել էին աստիճանաբար քայքայվել նախարարական նաև այլ շրջանները, և Հայաստանի մեծագույն մասի մեջ հետզհետե տեր ու տնօրեն էին դառել մահմեդական ու արաբ իշխանավորները:

Նկարագրելով այս ժամանակաշրջանի պատմական անցքերը՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին տալիս է հայ նախարարությունների քայքայման մասին հետևյալ կարևոր վկայությունը.

«Եվ որովհետև,— ասում է Դրասխանակերտցին,— հագարացիները վերցրին ու բոլորովին տեր դառան Հայաստանին, իսկ երկրի մեծամեծները պակասեցին և մնացածները թաքնվել էին, ծառայելով նրանց լծի տակ՝ դրա համար էլ մեր պատմության այս մասում քիչ են զրույցները մեր իշխանների մասին: Եվ եթե թերևս որևէ մի բան գտնվի՝ թող քեզ բավական լինի այն, ինչ որ ինձնից առաջ պատմել է Շապուհ պատմագիրը»:

(«Եւ վասն զի սպառնալուռ Հազարացիքն տիրեցին կալան զՀայաստանեայսս և մեծամեծք աշխարհիո նուազեցան, և մնացեալք ղօղեալ դադարեալ կային ընդ լծով ծառայութեան նոցա. սակս այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պակասեաց ի Պատմութենէ աստի զրոյցք իշխանաց մերոց, բայց եթէ գտեցէ գտցի ինչ՝ բաւական քեզ բերցի նախ քան զմեզ պատմեալն ի Շապուհոյ պատմագրէ»)՝:

Ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում նմանապես Ղևոնդ պատմագիրը հայ ռամիկ ժողովրդի ողորմելի վիճակի մասին ութերորդ դարի վերջերում: Նշելով մոտ 12.000 հայերի, գլխավորապես ազնվականների ու հեծյալների, գաղթը Հայաստանից Բյուզանդիա Շապուհ Ամատունու առաջնորդությամբ (հավանորեն 791 թվ.)՝ Ղևոնդը պատմում է, որ՝

«Ժողովրդի կեսը, որ մնացել էին երկրում՝ սաստիկ կարոտության պատճառով անձնատուր եղան ստրկական ծառայության և դառան նման գաբավոնացիներին փայտ կոտորողներ և ջուր բերողներ»:

(«Իսկ կէսք ժողովրդեանն որք մնացին՝ առ սաստիկ կարօտութեանն անձնատուրք եղեն ի ծառայութիւն ստրկի, փայտակոտորք և ջրաբերք ըստ նմանութեան Գաբաւոնացւոց»)՝:

Ինչպես տեսնում ենք վերոհիշյալ և նման վկայություններից, 775 թվի անհաջող ապստամբությունից հետո հայկական նախարարությունները ոչ միայն մեծ չափերով զրկվել էին իրենց ինքնավարական իրավունքներից ու արտոնություններից, այլև, կորցնելով ռադմական ու դիմադրական նախկին իրենց ուժը, սկսել էին արդեն նվազել ու քայքայվել:

Գտնվելով ծանր կացության մեջ՝ հայկական բարձր ազնվականությունը, պահպանելու համար իր կալվածներն ու արտոնված զրույթյունը՝ հարկագրված էր այժմ հարմարվել ու համակերպվել տիրողներին: Ուսանք նրանցից, ինչպես, օրինակ, Մեհրուժան Արծրունին՝ ընդունել էին մահմեդական կրոնը: Ութերորդ դարի վերջին հենց քառորդից սկսած հայկական բարձր ազնվականությունն աշխատում էր բարեկամանալ ու խնամիտանալ արաբական էմիրների ու իշխանավորների հետ խառն ամուսնությունների միջոցով:

¹ Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ «Պատմութիւն Հայոց», Բիֆլիս, 1912, էջ 111:

² Տե՛ս վերոհիշյալ 1887 թվի հրատ., գլ. ԽԲ, էջ 169:

Համակերպման որոշակի նշաններ կարելի է համարել նաև այն, որ այս ժամանակներից սկսած հետզհետե սովորական էին դառնում հայ ազնվականների շրջանում նրանց արաբականացրած անունները, ինչպես՝ Աբու-Աբաս, Աբու-Մրվան, Աբու-Սահակ, Աբու-Մուսե և այլն:

Հայկական ֆեոդալիզմն ապրում էր ըստ իս ութերորդ դարի վերջերում՝ ավերումների, փախուստի, մեծ գաղթերի ու երկրի ամայացման վերոհիշյալ խռովահույզ շրջանում՝ իր ծանր հոգեվարքը: Թվում էր, որ նրա վերջնական քայքայումն անխուսափելի է: Սակայն շուտով, իններորդ դարի առաջին հինգ կեսում, նրա վերակենդանացման համար ստեղծվեցին անսպասելիորեն քաղաքական միանգամայն նպաստավոր ու նոր պայմաններ: Իններորդ դարում նա հետզհետե ոչ միայն նորից ուժեղացավ, այլև ապրեց Բագրատունյաց Թագավորության շրջանում տնտեսական ու քաղաքական բուռն ու աննախընթաց վերելքի շրջան:

* *

*

Նախարարական Հայաստանի վերստին զորեղացմանը մեծապես նպաստեցին խալիֆայության մեջ ծայր առած խռովություններն ու ներքին պատերազմները, որոնք գրեթե անընդհատ էին դառել իններորդ դարից սկսած:

Բագրատունիները, որոնք 775 թվի ապստամբությունից հետո ապավինել էին Հայաստանի լեռնային արևմտյան շրջանները և գտնվում էին ալստեղ Բյուզանդիայի հովանավորության տակ, ուշի-ուշով հետևում էին քաղաքական անցքերին խալիֆայության սահմաններում:

793—794 թվականներին Պարտավում և Փայտակարանում բռնկվեց պարսիկ աղանդավորների մեծ ապստամբություն Ատա էլ-Մոկաննայի առաջնորդությամբ: Ապստամբները ոչ միայն կաշոդացան մի քանի անգամ պարտության մատնել իրենց դեմ ուղարկված արաբական ոստիկաններին, այլև իրենք հարձակման դիմեցին ու մոտ չորս ամիս պաշարեցին Հայաստանում Գվին քաղաքը: Նկարագրելով այս անցքերը՝ արաբական մատենագիր Յակուբին իր «Պատմության» մեջ առանձնապես մատնանշում է, որ այնուհետև «Հայաստանի ուժը զորացավ»:

Ներքին մեծ խռովություններին զուգընթաց վերսկսվեցին այս

1 Տե՛ս ՄԵՐՎԱՐԴ, Բագրատունիների ծագումը, Վիեննա, 1915, էջ 38.

ժամանակ կատաղի ու անվերջ պատերազմները խալիֆայության ու Բյուզանդիայի և խալիֆայության ու խազարների միջև։ Այս պայմաններում հայկական նախարարությունների մինչև իսկ հյուսիս-ված ու թուլացած մնացորդներն ստանում էին, բնականաբար, քաղաքական որոշ կշիռ ու նշանակություն։ Բագրատունիները, մանավանդ նրանք, որոնք ապաստան էին գտել Բյուզանդիայի սահմանամերձ լեռնային շրջաններում—Սպերում, Տաջրում ու Կղարչքում— և բարեկամություն էին հաստատել կայսրության հետ, կարող էին այժմ առանձնապես վտանգավոր լինել խալիֆայության համար։ Ուստի և խալիֆ Հարուն ալ-Ռաշիդը (785—809 թթ.) հարկադրված եղավ վարել նրանց հանդեպ մեզմ ու զիջող քաղաքականություն։

Հենց այս Հարուն ալ-Ռաշիդի ժամանակ Բագրատունի Աշոտ Մսակերը, Արծնիի կովում սպանված Սմբատ սպարապետի որդին, կարողացավ մասամբ դրամով և մասամբ զենքով հաստատել իր իշխանությունը Տաջրում, Արշարունիքում, Շիրակում և Աշխգրում։ Նոր գրավված այս շրջաններում Բագրատունի այս ճյուղի կենտրոնը դառավ նախ Բաբարանը, Ախուրյան դեպի վրա, իսկ հետո՝ «Երազ-գաւորք-Շիրակաւանը»։ 806 թվին Հարուն ալ-Ռաշիդը կարգեց Աշոտ Մսակերին իշխան Հայաստանի, և այնուհետև Աշոտն իր նվաճումները շարունակեց ավելի մեծ հաջողությամբ։

Հայաստանում խիստ ուժեղացել էր այդ ժամանակ Մանազկերաի ամիրայությունը, որը գրավել էր Հայաստանի զգալի մասը և նպատակ էր դրել իրեն հիմնել առանձին, խալիֆայությունից անկախ, մի մեծ պետություն և միացնել իր իշխանության տակ նախարարական հայ երկրները Վանա լճից մինչև Արաքս գետը։ Մանազկերաի ամիրաները, որոնք ծագում էին Ասորիքի կայսիտների արաբական ցեղից և հայ մատենագրության մեջ անվանված են «Վայսիկք», ըստ երևույթին, անհաշտելի հակառակորդներ էին Իրաքի իշխող արաբական ցեղերին և Աբբասյաններին։ Իններորդ դարի առաջին քառորդում սրանք մի քանի անգամ ապստամբեցին Դվինի ու Պարտավի ոստիկանի դեմ, և Աշոտ Մսակերն ու նրա եղբայրը, Շապուհը, օգտվելով նաև այս խռովություններից, կարողացան ետ գրավել նրանցից ամբողջ Տարոնը։

Բագրատունիների և հայկական նախարարությունների զորեղացման համար նպաստավոր եղան նմանապես և գահակալական համառ կռիվները խալիֆայության մեջ Հարուն ալ-Ռաշիդի որդիների՝ Մամունի և էմինի միջև 809—813 թվերին։ Հայ նախարար-

ները ժամանակին կարողացան անցնել Մամունի կողմը և օգուտ քաղեցին և այս երկպառակություններից:

Ներքին այս խռովություններից մի քանի տարի հետո, 817 թվին, բռնկվեց արևելյան Անդրկովկասում պարսիկ աղանդավորների մեծ ապստամբությունը Բաբելի առաջնորդությամբ, որն իրեն հռչակեց «Մահդի», այսինքն՝ աստվածային էություն մարմնացում: Այդ ահավոր շարժումն ուներ միաժամանակ թե սոցիալական և թե ազատագրական բնույթ: Ապստամբները պահանջում էին, նման մազդակյաններին, գույքերի, հարստությունների և կանանց հավասար բաշխում և միևնույն ժամանակ նպատակ էին դրել իրենց տապալել արաբական իշխանությունը և վերահաստատել պարսկական նախկին աշխարհակալությունը: Բաբելը, որին հայ պատմագիրներն անվանում են Բաբան, մոտ քսան տարի ահ ու սարսափի մեջ պահեց արաբներին և, ջարդ տալով անընդհատ նրանց զորքերին, տիրեց Արևմտյան Մարաստանին, Համադանին, Աղվանքին և Արևելյան Հայաստանին: Ապստամբությունը վերջնականապես ճնշվեց միայն 837 թվին, և Բաբելը, որին կենդանի բռնել էր Աղվանքի և Շաքիի իշխան Սահլը, գլխատվեց Բաղդադում 838 թվին:

Բաբելի ապստամբության ճնշման ժամանակ խալիֆայության զորքերի հետ միասին կռիվներին մասնակցել էին նաև հայ նախարարներն ու նրանց զորքերը: Եվ այսպիսով՝ նրանք օգտվեցին մեծ չափով նաև այս երկպառակություններից՝ ամրացրին իրենց քաղաքական դիրքերը և հնարավորություն ունեցան գրավելու նոր ու նոր շրջաններ և կալվածներ:

Ութերորդ դարի վերջերում Բագրատունիները և հայկական այլ նախարարությունները, 775 թվի մեծ ապստամբությունից հետո, ինչպես տեսանք, սկսել էին արդեն քայքայվել և գրեթե մահամերձ էին: Սակայն իններորդ դարի քառասնական թվականներին հատկապես Բագրատունիները ոչ միայն կարողացել էին վերականգնել իրենց նախկին հզորությունը, այլև ավելի էին զորեղ, քան ութերորդ դարում՝ նախքան ապստամբությունը:

Աշոտ Մսակերի մահից հետո (826 թ.) Բագրատունյաց տոհմի տարբեր ճյուղերը տեր էին դառել և իշխում էին թե իրենց հին կալվածների մեծագույն մասում և թե համարյա ամբողջ արևմտյան Անդրկովկասում:

Հիշատակության արժանի են մասնավորապես, բացի Բագրատունիների Շիրակի ճյուղից, նաև Կղարջբի ու Արտանուշի Բագ-

րատունիները: Աշոտ Մսակերի հորեղբայրը՝ Վասակը, որը 775 թվի ապստամբությունից հետո ստիպված էր փախչել Կղարջք՝ հիմնել էր այստեղ Արտանուշի իշխանությունը: Սրա հաշորդները կարողացել էին նույնպես ընդարձակել իրենց իշխանությունն սահմանները և գրավել էին Քուլավերը և Արգահանը: Հետագայում նրանք, տարածվելով Կուր գետի հովիտներով դեպի հյուսիս-արևելք և տիրելով հետզհետե ամբողջ Վրաստանին՝ հիմնադիր եղան նոր հարստության Վրաստանում:

Իններորդ դարի առաջին կեսի վերջերին հայկական նախարարությունները, գլխավորապես Բագրատունիները և Արծրունիները, այնքան էին ուժեղացել, որ ձգտում էին արդեն վերականգնել ամբողջությամբ իրենց արտոնությունները և ընդլայնել ըստ հնարավորության քաղաքական իրենց իրավունքները և ներքին անկախությունը:

* *
*

Աշոտ Մսակերի մահից հետո (826 թ.) Հայաստանի սպարապետ կարգվեց նրա որդին՝ Սմբատ Աբլաբասը, իսկ «հրամանատար» և «իշխանաց իշխան» նշանակվեց Բագրատ Բագրատունին՝ Տարոնի իշխանը: Հայկական նախարարությունները, օգտվելով այժմ արաբական իշխանության թուլությունից՝ այլևս չէին հանդուրժում Հայաստան ուղարկված կառավարիչների խստություններն ու բռնությունները: Նրանք դիմում էին հաճախ խալիֆներին և պահանջում, որ Հայաստան ուղարկվեն իրենց ցանկացած մարդիկ: 840 թվին, օրինակ, հայ նախարարները Սմբատ սպարապետի գլխավորությամբ ստիպեցին խալիֆ ալ-Մուտասիմին ետ կանչել նոր նշանակված իսլամոստիկոսներին և թողնել այդ պաշտոնի մեջ Ալիին: Այս վերջինը, որին նրանք անվանում էին «եթիմ», այսինքն՝ որբ, ցանկալի էր նրանց իր թուլության և մեղմության պատճառով:

842—847 թվականներին, ալ-Վատիկի խալիֆայության ժամանակ, ամբողջ Հայաստանը, ինչպես վկայում են արաբական աղբյուրները, գտնվել է շարունակ խառնակ ու ապստամբական վիճակում: Այդ աղբյուրների վկայություններից դժվար չէ նաև կոհհել, որ Բագրատունիները, ինչպես և Արծրունիները, տեսնելով խալիֆայության ռազմական ու քաղաքական տկարությունը՝ ուզեցել են, ըստ երևույթին, հետևել հարևան մահմեդական ամիրայությունների օրինակին և աշխատել են ազատագրվել արաբա-

կան տիրապետութիւնից: Սակայն շուտով երևաց, որ նրանց այս հույսերը վաղաժամ էին:

847 թվին խալիֆայութեան գահը բարձրացավ Մուֆավաքիլը (847—861 թթ.), որը, վարում էր վճռական ու հաստատակամ քաղաքականութիւն: Իր իշխանութեան հենց առաջին տարիներում նա նպատակ էր դրել իրեն, ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին (Դպր. 2, գլ. Ե), ճնշել և պատժել ըմբոստ հայ նախարարներին:

849 թվին նա ուղարկեց Հայաստան Աբուսեթին իբրև վերակացու և հարկահավաքման գլխավոր: Երբ սա մոտեցավ Տարոնի սահմաններին՝ իշխանաց իշխան Բագարատը տեսնելով, որ Աբուսեթն ունի իր հետ հզոր զորաբանակ՝ շտապեց վճարել նրան ամբողջ հարկագումարը և խնդրեց, որ նա ներս չմտնի իր զորքերով Հայաստան: Թովմա Արծրունին վկայում է, որ Մուֆավաքիլը և Աբուսեթն ուղեցել են զրկել իշխանութիւնից հատկապես Բագարատին և Աշոտ Արծրունուն: Սակայն, երբ Աբուսեթը տեղեկութիւն ստացավ, որ Բագարատն ու Աշոտը դաշինք են կնքել և գործում են միասին՝ նա խուսափեց կռիւից և վերադարձավ Բաղդադ: Նախքան հեռանալը՝ նա թողեց որպէս փոխանորդ և Հայաստանի կառավարիչ ու հարկահավաք Մուսեյին, որը ստորին Աղձնիքի և Արզն քաղաքի ամիրան էր և Բագարատի քրոջ ամուսինն էր:

850 թվին Մուսե ամիրան, որը կռված էր իր անհրձակ հետ՝ մտավ իր զորքերով Տարոն իբր հարկահավաքման համար: Բայց Բագարատին օգնութեան հասավ անմիջապէս Աշոտ Արծրունին, և Բագարատը Վասպուրականի զորքերի օգնութեամբ այնպիսի ջարդ տվեց արաբներին, որ Մուսեն հազիվ կարողացավ իր գլուխն ազատել: Տարոնի այս կռիւից դեռ առաջ Աբուսեթն ուղարկել էր նաև Վասպուրական հարկահավաքման հազարապետ Ալա Մովսափին, որը Մանազկերտի «Կայսիկը» կոչվող ամիրանների տոհմիցն էր: Սա, հաստատվելով Աղբակում, ասպատակել էր Վասպուրականի զանազան շրջանները, մատնելով երկիրն ավերածութեան և կողոպուտի: Բայց Աշոտ Արծրունին մեծ ջարդ տալով նրան՝ դուրս էր քշել Վասպուրականից:

Ջալրացավ Մուֆավաքիլն այս անցքերը լսելով և նորից ուղարկեց Հայաստան Աբուսեթին, հանձնարարելով նրան ձերբակալել Բագարատին և Աշոտին: Արաքական զորքերը, ներխուժելով Տարոն և Վասպուրական՝ պետք է վերացնէին առաջին հերթին հայկական այս իշխանութիւնները: Արշավանքի ժամանակ, դեռ Հայաստան չհասած՝ ճանապարհին մեռել էր Աբուսեթը: Ուստի

և ոստիկանության սրա պաշտոնը և վերոհիշյալ հանձնարարությունները տրվեցին որդուն՝ Յուսուֆին:

851 թվին Յուսուֆը մեծ ու ընտիր զորքով եկավ նախ Վասպուրական և բանակեց Արծրունիների Աղամակերտ ուստանում: Այստեղից նա ուղարկեց երկրի զանազան կողմերն ասպատակներ և միաժամանակ հրավիրեց իր մոտ Աշոտին ու ուզեց նրան խաբեությամբ ձերբակալել: Բայց Արծրունյաց իշխանը, որին հայտնել էին այդ մասին, վերցրեց իր ազատագործը և հեռացավ Մարդաստան:

Շուտով Յուսուֆը հաշտություն և խաղաղություն հաստատեց Աշոտի հետ և, վերցնելով նրանից պատանդներ ու ապահովելով իր թիկունքը՝ եկավ իսլաթ: Բազարատն այժմ ինքն իրեն իր թողնված ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին (Դպր. 2, գլ. 2), Յուսուֆը հայտնեց Բազարատին, որ ձմեռվա ցրտերի պատճառով ինքը շտապում է վերադառնալ արքունիք և ուզում է Հայաստանի իշխանությունը նրան հանձնել: Տարոնի իշխանը, որ խաբվել ու եկել էր նրա մոտ, շղթավեց և ուղարկվեց Սամառա, ուր գտնվում էր Մուխլաքիլը:

Այնուհետև Հայաստանի զանազան կողմերն ուղարկվեցին կուսակալներ, որոնք ամեն տեղ մեծ անգթություններ գործեցին: Իսկ Տարոնում արաբական զորքերը մեծ թվով գերիներ վերցրին և նրանց մի մասը շնչին գնեցին ծախսեցին Ասորիքում ու այլ երկրներում, իսկ մյուս մասը պահեցին Մուշ քաղաքում, ոստիկանի ու իրենց ձմեռանոցում՝ որպես ծառաներ: Գարնանը նրանք մտադիր էին սրի ու ավերածության մատնել ամբողջ Հայաստանը, և վճռել էին, վերացնելով հայկական իշխանությունները՝ հաստատել երկրում իրենց անմիջական տիրապետությունը:

Հայաստանի գրությունը դառնում էր այժմ նույնքան աղետալի, ինչպես և ութերորդ դարի վերջերին: Վտանգը սպառնում էր դարձյալ ոչ միայն նախարարական իշխանական դասին, այլ ամբողջ հայ ժողովրդին: Ուստի և այժմ ևս տարեբային կերպով բռնկվեց ընդհանուր ապստամբություն, որն ուներ, ինչպես և 775 թվին, ազատագրական բնույթ: Այս մեծ ապստամբությունը, հատկապես Տարոնում տեղի ունեցած անցքերը 852 թվին՝ մանրամասն նկարագրված են Թովմա Արծրունու մոտ և հիշատակված են նաև արաբական աղբյուրներում:

Թովմա Արծրունու համապատասխան այդ վկայությունը մեծ եմ բերում առանց կրճատումների:

«Այն ժամանակ,— պատմում է Թովման,— լեռան բնակիչները, տեսնելով որ իշխանին գերի տարան և որ իրենց ևս նույնը պիտի վիճակվի, ինչ որ դաշտեցիներին՝ եկան միասին խուլթի մեկնակազենների բազմությունն արվեստագիտության իրենց ռազմամիջոցներով, որ ձեռք էին բերել ձմեռային ինքնապաշտպանության կարիքների համար: Նրանք վերցրել էին իրենց նիզակները, որ միշտ կրում էին, զգուշանալով անտառների որջերում գտնվող գազաններից կամ իրենց վրա հարձակվող թշնամիներից: Գրոհ տալով քաղաքի (Մուշի) վրա ու պաշարելով նրան՝ նրանք սրի մատնեցին և կոտորեցին զորքերը, ազատեցին բանտից Վասպուրականի պատանդներին, արձակեցին գերիներին և բաժանեցին իրենց մեջ թշնամու թալանը»:

(«Յայնժամ բնակիչը լերինն իբրև տեսին, թէ վարեցաւ իշխանն ի գերութիւն, ինքեանք պատրաստեալ են զնոյն փարշմանն կրել զոր դաշտայինքն կրեցին՝ հասին միարան բազմութիւնն մեկնակազէնքն խութայ ի հնարս արուեստագիտութեանն իւրեանց, զոր ի պէտս օժանդակութեան ձմեռայնոյ հնարաւորեալ էին: Եւ բարձեալ աշտեայս հանապազակիւս ի պատրաստութիւն գազանացն որ ի մայրիսն որջանան, կամ թշնամեաց ի վերայ հասելոց, և եկեալ ի վերայ քաղաքին պաշարեն զնա, և զզօրսն մատնեն ի սատակումն սրոյ, և զպատանդսն Վասպուրականի հանեն յարգելանէն, և գերեացն ընդարձակեն, զկապոստ նոցա բաժանեն յինքեանս»)¹:

Իր այս վկայության շարունակության մեջ Թովմա Արծրունին նմանապես հաղորդում է, որ Սասունի լեռնականները, որոնք հարձակվել էին արաբական զորքի վրա խութեցի Հովնանի առաջնորդությամբ, այս կովում սպանել էին նաև իրեն՝ Յուսուֆ ոստիկանին:

Առանձնապես ուշագրավ է, որ ապստամբած սասունցիները, ինչպես երևում է Թովմայի վկայություններից, ոչ թե «ազատ»-ներ կամ ազնվականներ էին, այլ պարզապես ռամիկ գյուղացիներ:

Նրա հաղորդած տեղեկությունները խութեցիների մասին այնքան կարևոր են ու հետաքրքիր, որ կարևոր եմ համարում մեջ բերել ամբողջությամբ:

¹ «Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց հրատ. Պատկանյանի, Ս. Պետերբուրգ, 1887, Դպր., գլ. է, էջ 119—120:

«Այստեղ համառոտ կերպով կտամ,—ասում է Թովմա Արծրունին,—լեռան բնակիչների նկարագիրը՝ թե ինչպիսիք են կամ ովքեր են, կամ ինչ կերպ նրանք ծանր աշխատանքով և սաստիկ տառապանքներով հայթայթում են իրենց ապրուստը և բավարարում իրենց կարևոր պետքերը: Նրանց բնակութունները գտնվում են խոր ձորերում, լեռնի լեռնալաններում, անտառների թավուտներում և լեռների գագաթներում: Ապրում են աղքատահմերով և այնքան միմյանցից հեռու են, որ եթե զորավոր տղամարդկանցից մեկը բարձր տեղից ուժեղ բղավե, նրա ձայնի բոմբյունը հազիվ կարող է որևէ տեղ լսվել, և տպավորություն է գործում, իբր թե արձագանք է ժայռերի միջից: Նրանց կես մասը խոտորել է հայրենի բնական լեզվից, որովհետև հեռու տեղեր են բնակվում և միմյանց հետ չփում շոմեն: Խոսում են իրար հետ կցկտուր ու օտարոտի լեզվով: Եվ այնքան խրթնախոս են և իրար անժանոթ, որ մինչև իսկ պետք ունեն թարգմանների: Իբրև սնունդ գործադրում են զանազան ընդեղեններ, գլխավորապես կորեկ կոշվող բույսը, որը սովի տարիներին, ոմանք անվանում են հաց: Կորեկը նրանք ոռոգում են ոտքերով (») անտառների բաց տեղերում կամ ցանում են երկմատանի փայտատներով: Իրենց մերկութունը ծածկելու համար հագնում են բրդեղեն շորեր. ոտնամանները պատրաստում են կոշիկների ձևով այծերի մորթիներից: Թե ամառը և թե ձմեռը բավարարվում են միևնույն սնունդով և միևնույն հագուստով»:

(«Աստանօր սակաւութ բացայայտեցից զորպիսութիւն բնակչաց լերինն. թէ զիարդ որպիսի ոք են, և որպէս հնարաւորեալ յապրուստ վճարեն զկարևոր պէտս իւրեանց լի աշխատութեամբ և սաստիկ տառապանօք և բնակութիւն նոցա ի խորածորս և ի փապարս լերանց և ի պրակս մայրեաց, ի գագաթունս լերանց: Եւ բնակեն առանձին ըստ տունս աղգաց, և այնչափ ի բացեալ են ի միմեանց՝ մինչև թէ ոք յառանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զբոմբին ձայնին, իբրև ի վիմաց ինչ արձագան լինելոյ կարծիս բերելով. և կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղագս հեռաբնակ լինելոյ և անհամբոյրք միմեանց հանդիպեալք, և խօսս միմեանց եղեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք: Եւ այնքան

խրթնի անծանօթք պատահեն առ միմեանս, մինչև թարգմանաց անգամ կարօտանան. և զպէտս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առանել ի կորեակ կոշեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. և զնոյն ոռոգեալ ոտիւք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմտանի փայտատովք սերմանեալ. և է զգեստ նոցա ասուիս ի ծածկոյթ մեղկութեանն, և օգ ոտիցն հնարաւորեն զձե կաշկաց, ի մորթոց այծից կազմեալ, և միով կերակրով և միով հանդերձիւ բաւականան զամառն և զձմեռն»)¹:

Թովմա Արծրունու այս վկայութեան մեջ, ինչպես տեսնում ենք, խիստ հետաքրքիր տեղեկութիւններ են հաղորդված Սասունի բնակչութեան մասին: Այդ տեղեկութիւններից երևում է, որ մինչև իսկ իններորդ դարում խութեցիները գտնվում էին գեո տնտեսական ու սոցիալական նախնական վիճակում՝ ապրում էին ազգատոհմերով և ունեին երկրագործական հետամնաց տնտեսութիւն:

Ուշագրավ է մասնավորապես, որ խութեցիների մի մասը խոսել է, ըստ երևույթին, ոչ թե հայերեն, այլ ինչ որ խրթին ու անհասկանալի լեզվով: Թովմա Արծրունին մեջ բերված վկայութիւնն շարունակութեան մեջ այդ լեզուն համարում է «խրթնի և անհետազոտելի» և այդ լեզվով խոսող ապստամբներին անվանում է «գոեահք Ասորոց»: Հենվելով, սակայն, նորագույն ուսումնասիրութիւնների վրա՝ կարելի է ըստ իս ամենայն հավանականութեամբ հետևեցնել, որ դրանք ոչ թե ասորի գոեհիկներ էին, այլ, հավանորեն, խալդեր կամ ուրարտացիներ, որոնք, ինչպես հայտնի է, ձուլվել էին հետզհետե եկվոր արմենների հետ և համարվում են, ինչպես և արմենները, հայերի նախնիքները: Թովմա Արծրունու վկայութիւնը խիստ արժեքավոր է, որովհետև ցույց է տալիս, որ հին խալդերի մնացորդները պահպանվել էին մինչև իններորդ դարը լեռնային Սասունում:

852 թվի ընդհանուր մեծ ապստամբութիւնը, որը պարզապիս ժողովրդական-աղաւաղագրական բնույթ ունեւ, ճնշվեց դաժան ու անողոք խստութեամբ: Մութավաքիւն ուղարկեց Հայաստան մոտ երկու հարյուր հազար թրքական և արաբական զորք Բուղայի առաջնորդութեամբ, որը սրի, գերութեան ու ավերածութեան մատնեց ամբողջ երկիրը և, ամենից առաջ, շարաշար պատժեց Տարոնի և Սասունի բնակիչներին: Հայ նախարարները և գլխավորները կա-

¹ Տե՛ս «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Դպր. 2, գլ. է, էջ 120—121:

լանավորվեցին և ուղարկվեցին Սամառա, ուր նրանք, փրկելու համար իրենց կյանքը և գույքը՝ գրեթե բոլորն ընդունեցին մահմեդականութուն:

Բուղայի արշավանքից հետո՝ նախարարական Հայաստանը, որը սոսկալի հարված էր ստացել, թվում էր, որ անկարող կլինի ուշքի գալ և վերակենդանանալ: Սակայն շուտով, ինչպես և 775 թվի ապստամբությունից հետո, նա ոչ միայն կարողացավ վերականգնել իր նախկին հզորությունը, այլև ունեցավ տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական բուռն և անօրինակ վերելքի շրջան:

Ինններորդ դարի երկրորդ կեսին սկսվեցին Բյուզանդական կայսրության հաղթական արշավանքները Հայաստանի սահմանամերձ հարավ-արևմտյան շրջաններում, և խալիֆայությունը, որը շարունակ պարտություն էր կրում, հետզհետե թուլացավ և դիմեց դեպի անկում:

867 թվին գահ բարձրացավ Բյուզանդիայում Մակեդոնիայից Պոլիս եկած Բարսեղ անունով մի հայ: Սա մինչ այդ բյուզանդական արքունիքում խոռոպապան էր և իր գեղեցկության պատճառով պալատական կանանց առաջին սիրելին էր: Գերմանական գիտնական Հ. Գևիցերը իր «Բյուզանդական կայսրների պատմության մեջ» ասում է, որ Բարսեղ Ա կայսրը (867—886 թթ.)՝ Մակեդոնական դինաստիայի հիմնադիրը՝ «այն հանճարեղ ու անսահման ուժեղ բնավորություններից էր, ինչպես Սուլլան, Բենդոքիսը, ինդոպիսը և Նապոլեոն Ա-ը»¹: Հենց այս Բարսեղն էր, որ քայլ առ քայլ ջախջախիչ հարվածներով ոչնչացրեց արաբների պաշտպանողական ամրացրած դիրքերն արևելյան սահմաններում և կարողացավ ներխուժել Միջագետք: Հաղթական այս առաջխաղացման ժամանակ նախարարական Հայաստանի կողմնորոշումը ստանում էր, բնականաբար, խիստ կարևոր նշանակություն: Ֆրանսիական գիտնական Լորանի կարծիքով² Բարսեղ Ա-ի հաղթությունը կլինելու լիակատար, եթե հայերը ևս հարձակվեին արաբների աջ թևի վրա և օգնեին նրան մտնելու խալիֆայության կենտրոնական երկրներ: Հայաստանի ստրատեգիական սպառնական այդ դիրքային դրությունը է բացատրվում, Լորանի կարծիքով, խալիֆայության

¹ Տե՛ս Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի հայերեն թարգմանությունը, էջմիածին, 1897, էջ 194:

² Տե՛ս «Հայաստանը Բյուզանդիայի և Իսլամի միջև» (Ֆրանսերեն), Փարիզ, 1919, էջ 260 և այլն:

քաղաքականության կտրուկ փոփոխությունը հայ նախարարների
և հատկապես Բագրատունիների հանդեպ: 885/6 թվին Աշոտ Բագ-
րատունին ստացավ խալիֆ Մուտամիդից (870—892 թթ.) թագ և
թագավորական տիտղոս: Սկսվեց ֆեոդալական Հայաստանի արագ
վերածնության ու զորեղացման մի նոր շրջան, որ տևեց մինչև
սելջուկյան արշավանքները:

**ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ,
ԸՆԴՀԱՆՐԱՅՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻՑ
ՔԱՂՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

**ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԻՆԶԵՎ ՐԱԴՐԱՏՈՒՆՑԱՅ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ**

Արշակունյաց թագավորության վերացումից հետո Սասանյան Պարսկաստանը նպատակ է ունեցել և աշխատել է կոլտուրապես անջատել Հայաստանը արևմտյան աղդեցությունից:

Պարսկաստանի այդ ձգտումը պարզ կերպով արտահայտված է Հագկերտ II-ի [438/9—457] հրովարտակում, որ բերված է Ղազար փարպեցու հետևյալ վկայության մեջ՝ Փարպեցի, ԻԱ, էջ 119՝

«Վասն զի դուք ինքնին գիտէք և ամենայն Արիք՝ զաշխարհն Հայոց, թէ որպէս մեծ է և պիտանի, և մօտ և սահմանակից է կայսեր իշխանութեանն. և զօրէնս և պաշտօն զնոյն ունի, զի կայսր զիշխանութիւն նոցա ունի: Եւ եթէ և մերոց օրինաց ընտանեցուցանէք զնոսա, և ընդեւնուն, և կարեն ճանաչել, եթէ ցայժմ մոլորեալք էին, և արդ ի ճանապարհ եկեսցեն, այնուհետեւ զձեզ սիրեն և զԱրեաց աշխարհս, և ի կայսերէ և յօրինաց նորա և յաշխարհէն մերժին և հեռանան ի բաց: Եւ լինի այնուհետեւ աշխարհն ընդ մեր սերտ սիրով և միաբանութեամբ: Եւ յորժամ Հայք սերտիւ մեր լինին, Վիրք և Աղուանք այնուհետեւ մեր իսկ են»:

Հայաստանը Արևմուտքից անջատելու իր ձգտումը Հագկերտ II-ը ուղեցել է կատարել նախարարական տոհմերի կրոնափոխության միջոցով: Մոգության կրոնը ընդունողներին նա պատվում էր, տալիս էր պարգևներ, կալվածքներ և իշխանություն:

Ինչպես Նղիշեն վկայում է՝ [էջ 29]

«Սկսաւ այնուհետեւ յառաջ կոչել զկրտսերս աւագաց և զանարգս ի պատուականաց, զտգէտս ի հիտնոց և զանարիս ի քաջ արանց»:

Այնուհետեւ Հայաստան է ուղարկվում Դենշապուհը՝

«Աշխարհագիր առնել»

1. «Ղազատութիւն եկեղեցւոյ արկանէր ի ծառայութիւն».

2. «Միայնակեացք—ընդ աշխարհաշրաւ».

3. «Ղհարկ աշխարհին ծանրացուց».

4. «Յամենայն տան արար խոռվութիւն».

5. «Հազարապետ աշխարհին—պարսիկ».

6. «Մոգպետ—դատաւոր աշխարհին»:

Տվեց հրաման՝ «Կամաւ և սիրով յանձն առնել մաղղէական փրօնն»:

Ըստ Փարպեցու վկայության [էջ 123]՝ «Եւ ընկաւեալ դայս-պիսի հրովարտակ ամենայն Հայոց աւագանոյն»:

Այնուհետեւ նախարարները և սեպուհները կարգադրութիւն են ստանում անմիջապէս զնալ արքունիք, որտեղ նորա ընդունում են մագդեական կրօնը և վերադառնում:

Իսկ Հայաստանում, ինչպէս վկայում է Եղիշեն՝

«Յետ աւուրց քսան և հնգից գալստեան մոգուց ի Հայս՝ մոգպետն ինքնին հասանէր քակել զդրոնս եկեղեցւոյն, իսկ սուրբն Ղևոնդ երէց ոչ ետ թոյլա»:

Փարպեցի՝ «մոգուցն դունդը բռնադատէին տանել զկրակս ի տաճար սրբութեանց Տեառն»:

Մեջ բերված վկայութիւններում հիշվող քաղաքական և կրօնական խստութիւնների հետեանքը եղել է Վարդանանց ապստամբութիւնը [450—451 թ.] և Ավարայրի կռիվը 451 թվի մայիսի 26-ին, որը թեև վերջացել էր ապստամբութեանը մասնակցող նախարարների պարտութեամբ, սակայն ունեցել է որոշ դրական արդիւնքներ: Ավարայրի կռիւց հետո Հայաստան է ուղարկվել Վասակ մարզպանի փոխարեն Ասորոմիղղը և, ինչպէս վկայում է Փարպեցին, տեղի է ունեցել երկրում պարսից քաղաքականութեան որոշ մեղմացում:

Փարպեցի, 216—[Ատորոմիղղ] «որում յանձն առնէր հրովարտակով զմարդիկն Հայոց՝ շրնդոստուցանել, ալ սիրով նուաճել և զպաշտօն քրիստոնէութեանն համարձակապէս ունել ամենեցուն»:

Փարպեցի, 216—[Ատորոմիղղ] «Բազում թուղթս խաղաղութեան առնէր ի տեղիս տեղիս Հայոց աշխարհին. թէ եկայք

շինեցարուք աներկիւղութեամբ, և մի՛ ինչ զարհուրիք. ...յորս գրէր և կնքէր աւետաւոր բանս, շնորհել ամենեցուն զկարգ քրիստոնէութեան, որպէս և կամիցի ըստ իւրաքանչիւր կամաց»:

Ինչպես պատմիչնքի վկայութիւններէց երևում է, Պարսկաստանը ուզեցել է մագդեական կրոնը մտցնել Հայաստան նախարարների աջակցութեամբ, բայց ոչ բռնութեամբ: Սլ նախարարական տոհմերի վերաբերմամբ հետագայում ևս, ինչպես վկայում է Փարպեցին, շարունակվում էր նույն անարդարամիտ ու դաժան քաղաքականութիւնը:

Փարպեցի— «Ի ժամանակն յայնմիկ և Պարսկաց զտանու տէրութիւնն գնեալ էին ուրացութեամբ ըստ անարժանութեանն, և ոչ տիրացեալք աստուածպաշտութեամբ իբրև զարժանաւորս. արք անմիտք և վնասակարդ, վատք և ոչ քաջք»... «Սւ էր տեսանել յայնուհետև յաշխարհիս Հայոց զլաւութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ և մեռեալ, զքրիստոնէութիւն թագուցեալ»...

Փարպեցի, 340 — «Իսկ լաւ ոք այր յանկարծ և կամ արժանաւոր թէպէտ և էր ի ժամանակին, որպէս լաւ այր Բաբելն Սինի և կամ սքանչելին Առնական Ամատունի, և կամ այլ ոք նման նոցին, ի հոգէսպանութենէ մոլեկան թագաւորին և ի կատաղութենէ ամբարշտեալ ժամանակին իշխանացն՝ որպէս նապաստակք ի սլացմանէ գիշակեր արծուեաց ի ծերպս վիմաց և կամ ի մացառուտ տեղիս զօղեալք թաքչին»:

Զսպված Հայաստանի դժգոհ նախարարները և հոգևորականութիւնը հարմար առիթի կսպասեին, որ նորից ապստամբեն: Այդ երկրորդ ապստամբութիւնը բռնկվեց 481 թվին Վահան Մամիկոնյանի ղեկավարութեամբ և տևեց մինչև 484 թիվը:

Ապստամբութիւնն ուներ պարտիզանական կռիւների բնույթ, որի ընթացքում պարսից Ատրվշնասպ մարզպանը ստիպված էր փախչել և նրա տեղը մարզպան էր կարգվել Սահակ Բագրատունին: Ապստամբներին խոստացել էր օգնել նաև վրաց Վախտանգ Գորգասալ թագավորը [446—499]: Վերջապես 484 թվին՝ պարսից Պերոզ թագավորի հեփթաղներից կրած սոսկալի պարտութիւնից հետո, Պարսկաստանը հարկադրված էր փոխել Հայաստանում իր քաղաքական գիծը, և անհայտ կորած Պերոզ թագավորի հաջորդ Վաղարշ թագավորը [484—488] ստիպված էր ընդունել Վահան Մամիկոնյանի կողմից առաջադրված հաշտութեան հետևյալ պայմանները՝

Ղազար Փարպեցի—1. «Գճայրենի և ղընիկ օրէնս մեր ի մեզ թողուք, և գճայ այր զոք մի՝ մոգ ոչ առնէք, և ումեք յաղսգս մոգութեան գահ և պատիւ չտայք, և զկրակարանն յաշխարհէս Հայոց ի բաց տանիք, զեկեղեցւոյ թշնամանս յադտեղի և յանպիտան մարդկանէ, որ ցայժմ լինէր, յայսմ հետէ մեղ չտայք տեսանել. քրիստոնեայ մարդկան և քահանայից զկարգ և պաշտօն քրիստոնէութեան համարձակութեամբ և աներկիւղ տայք պաշտել՝ ուր և կամին.

2. զմարդ ոչ իշխանաբար ճանաչէք, այլ իրաւաբար գիտել զլաւն և զվատթարն, ընտրել զպիտանին և զանպիտանն, իմանալ զտոհմիկն և զանտոհմիկն, ունել առ լաւսն զպատուականն և զքաջն և զօգտակարն, արհամարել և առ ոչինչ համալել զվատն և զանպիտանն. սիրել զվաստակաւորսն և ատել զանվաստակն, ունել ի մօտ զիմաստունս և խորհուրդս առնել, և զանմիտն ոչ մօտեցուցանել, այլ ի հրապարակէ ևս հալածել.

3. որ տէրն է Արեաց աշխարհի թագաւորն՝ կամիմք զի ինքն լուիցէ իւրովք ականջօք և ինքն տեսցէ իւրովք աշօք, և ինքն գիտասցէ զմարդ լաւ և զանլաւ, և ոչ ալլոյ բերանոյ խոսեսցի զպէտսն»:

Վաղարշ թագավորի պատասխանը եղել է հետեւյալը՝

«Զամենայն զոր ինչ խորհեալ է ձեր՝ տուեալ հղիցի ձեզ մեր գրով և կնքով զամենայն խնդիրդ ձեր մինչև հալիտեան»:
Այնուհետև Վահան Մամիկոնյանը ստանում է նախ Մամիկոնեից տերությունը և ապա հայոց սպարապետությունը. մյուս նախարարներին էլ տրվում են իրենց նախկին իրավունքները:

VІ դարում վերսկսվում են համառ ու պարբերաբար կրկնվող կռիվները Բյուզանդական կայսրութեան և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, որոնք V դարում ընդհատվել էին շնորհիվ հոների և ուրիշ արեւելյան ցեղերի արշավանքների, և այդ շրջանում պատմական անցքերը ունեցել են հետեւյալ ընդհանուր բնույթը՝

1. Կրոնամոլութեան սաստկացում՝ կատաղի կրոնական վեճեր՝ թե Բյուզանդիայում և թե Սասանյան Պարսկաստանում.

2. Պարսկաստանը Կավատ I թագավորի ժամանակ [488—531 թ.] նորից զորեղանալով, վերսկսում է Մարզպանական Հայաստանում կրոնական իր հին քաղաքականութիւնը:

3. Կրոնական փոփոխութիւն Պարսկաստանում և Մազդակյան

կրոնական նոր ուսմունքի տարածումը Մարզպանական Հայաստանում¹, որին կողմնակից է եղել ինքը Կալվատ I-ը:

4. Բյուզանդական կայսրության զորեղացումը Յուստինիանոս կայսեր ժամանակ [527—565] և ձգտում ու միջոցառումներ՝

ա) վերականգնելու հռոմեական զորեղ ու միաձուլյ կայսրությունը:

բ) միաձուլել Բյուզանդական Հայաստանը կայսրության հետ, վերացնելով այնտեղ տեղական առանձնահատկությունները և կարգերը, ինչպես, օրինակ, նախարարական իշխանության հաջորդականությունը և թե ցկյանս սատրապությունը:

5. Բյուզանդական Հայաստանի քաղաքական վերակազմությունը, որի նպատակը եղել է հետևյալը՝ որ հայերը ոչ մի բանում չտարբերվեն կայսրության մեջ ընդունված կարգերից և ամեն բանում հետևեն հռոմեական օրենքներին:

6. Բյուզանդական Հայաստանի վարչական վերակազմությունը. համաձայն Յուստինիանոսի նոր օրենքի, Բյուզանդական Հայաստանը բաժանված է եղել չորս կառավարչության²:

7. Յուստինիանոս կայսեր կողմից Բյուզանդական Հայաստանում ձեռնարկված խստությունների պատճառով առաջացել էր՝ արդարադատության բացակայություն, ապօրեն տուրքեր, ժողովրդի վճարունակության նվազում, երկրի աղքատացում, հուսահատ վիճակ, խռովահույզ դրություն ու ապստամբական շարժումներ ընդդեմ իշխանության:

8. Մայր երկրում [Հայաստանում] ներքին անհամաձայնություններ, ազնվականության տարբեր կողմնորոշման պատճառով:

9. Նոր ավերիչ պատերազմներ Բյուզանդիայի և Պարսկաստա-

¹ Մազդակյան նոր կրոնի բովանդակությունը եղել է հետևյալը՝

Բոլոր մարդիկ նման են ստեղծված. անարդարացի է, եթե մեկն ավելի գույք ունի և կին, քան մյուսը:

Պետք է դասային և գույքային տարբերությունները վերացնել և կատարել կանանց հավասար բաշխում:

Գույքային հավասարությունը հնարավոր է, եթե անձնական սեփականությունը վերացվի և գույքերը լինին ընդհանուր սեփականություն:

Միս ուտելը, արյուն թափելը արգելվում է:

Ենթադրում են, որ Կալվատն օգտվել է այդ ուսմունքից ազնվականության դեմ պայքարելու համար:

² ա. ներքին Հայք—կենտրոնը՝ Թեոդոսուպոլիս

բ. Հայք—կենտրոնը՝ Սերաստիա

գ. Հայք—կենտրոնը՝ Մելիտենե

դ. Հայք—կենտրոնը՝ Մարտիրոպոլ. բերդը՝ Կթրիճ:

նի միջև փոփոխակի հաջողութեամբ՝ Յուստինիանոս կայսեր ու իր հաջորդների ժամանակ, երբեմնակի ընդհատումներով, որոնց ընթացքում տեղի են ունեցել՝ հայկական շրջանների ավերում և բնակչության փախուստ:

10. Նախարարներից շատերի գաղթը Պոլիս և նրանց բյուրոկրատացումը, Ուշագրավ տեղեկություն է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացի պատմիչը Պոլսում Արտավան Արշակունու վարած անվայել ու ղեխ կյանքի մասին:

Proc. Goth. III, 32, p. 409.

«Ուրիշների դժբախտությունների գնով, Արտավանը ձեռք բերեց հերոսի, բռնակալի, ջախջախողի համբավ, սպանելով առանց որևէ հիմքի իր ընկերոջն ու սեղանակցին՝ Գոնֆարիսին: Իսկ այժմ կորցնելով իր արիությունը, նա նստել է այստեղ թուլամորթաբար, մինչդեռ նրա հայրենի երկիրը, գրաված միշտ ջորջերով, ուժասպառ է լինում ապօրեն հարկերի ծանրության տակ: Նրա հորը սպանել էին խաղաղության բանակցության պատճառով, իսկ նրա սղգը լիովին անորկացրել են և անընդհատ ցրում են հռոմեական կայսրության դանադան մասերում»:

Պրոկոպիոսը տալիս է նաև ուշագրավ վկայություն հայ նախարարների հուսահատ դրության մասին՝ Բյուզանդիայի կողմից հայերի դեմ ձեռնարկված դժան խստությունների պատճառով և Պարսից խոսքով Անուշիրվան թագավորի [531—578/9] օգնությանը դիմելու մասին:

Procop., II, 3՝

Նրանց ճառը— Հայտնում է [խոսքովին], որ իրանցից շատերը Արշակունիներ են. բայց այժմ եկել են նրա մոտ, իբրև ստրուկներ և փախստականներ—ոչ հոգար կամբով, այլ հարկադրված:

«Մեր նախնիներից վերջին թագավորը՝ Արշակը զիջել էր իր թագավորությունը Հռոմեական կայսեր Թեոդոսին հոժարակամ, այն պայմանով, որ բոլոր տոհմով իրա մերձավորները մնան միշտ ազատ և ոչ մի հարկ չվճարեն: Այդ կարգադրությունը ուժի մեջ էր մնում, մինչև որ դուք կնքեցիք խաղաղության այն նշանավոր դաշինքը, որ, մեր կարծիքով, առանց սխալվելու կարելի է անվանել համաշխարհային աղետ, որովհետև այնուհետև, անտես առնելով իր բարեկամներին ու թշնամիներին, ամեն ինչ իրար է խառնել ու քայքայել նա, որ անունով քեզ բարեկամ է, բայց իրոք— քո իսկական թշնա-

մին է: Այդ բանը ինքդ կիմանաս, հենց որ նվաճե արևմտյան ազգերը: Եվ իրոք, ի՞նչ բան նա չէ արել, որ արգելված է եղել. ի՞նչ բան նա չէ խանգարել, որ շինված է եղել: Նա չէ՞ որ մեղ վրա հարկ է դրել, որ առաջ մենք չգիտեինք: Նա չէ՞ որ նվաճեց մեղ հարևան ճաներին, որոնք մինչ այդ անկախ էին: Նա չէ՞ որ հոռմեական իշխան է կարգել ղոթախտ լազերի թագավորի վրա: Նա չէ՞ որ բոսպորյանների մոտ, որոնք ենթարկված էին հոների իշխանության, ուղարկել է իր զորավարներին: Նա չէ՞ որ նվաճել է այդ քաղաքը առանց որևէ իրավունքի: Նա դաշն է կնքել եթովպիացիների հետ, որոնց մասին առաջ հոռմալեցիները նույնիսկ լսած չէին: Նա շրջապատում է արդեն Ուրարտիների հողերը և...

Ամբողջ աշխարհը քիչ է այդ մարդուն.... Աչքերը ուղղել է այժմ եթերին.... Ի՞նչ ես դանդաղում.... Եթե ուզում ես իմանալ, թե ինչպես է վարվում Յուստինիանոսը նրանց հետ, որոնք նրան հանձնվում են, մենք և լազերը քեզ օրինակ.....

Նվաճման համար մնացել է միայն Պարսկաստանը..... Հռոմեական ուժերի մեծագույն մասը դեռ հեռավոր երկրներում են.....

Ցիտաային մենք սպանել ենք, Վելիսարը այլևս չի գա. մենք կլինենք առաջնորդներ:

541 թվին բյուզանդական զորքերը մտել էին Հագիստան և լազերը ևս, ղոթոհ լինելով բյուզանդացիներից, դիմել էին Պարսից խոսրով թագավորի օգնությանը: Լազերի դեսպանությունը գնացել էր խոսրովի մոտ և հայտնել էր՝

1. որ բյուզանդացիները իրենց ձեռքն են առել երկրի իշխանությունը, թողնելով թագավորին նրա արժանավորության միայն արտաքին տեսքը:

2. առևտրի մեջ մտցրել են մենաշնորհ [մոնոպոլիա]. ծախում են ինչ որ իրանց ավելորդ է և անպետք. գնում են և իրանք են նշանակում գները: Դուրս են տանում երկրից ամենաանհրաժեշտ բաները, նաև ոսկին:

Հռոմեական զորավարը արգելել էր ազատ առևտուրը. ինքն էր ծախում և առնում, և նշանակում գները:

543 թվին բյուզանդացիները իրենց ուժերը ուղղել էին դեպի Պարսկական Հայաստան, սակայն Դվինի մոտ տեղի ունեցած կռվում Բյուզանդիայի զորքերը պարտվել էին:

Այնուհետև մինչև 562 թիվը պարբերաբար կրկնվող կռիվնե-

րից հետո տեղի է ունենում Դարայի մոտ հիսնամյա խաղաղության կնքում Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև:

Մինչ այդ, տեղի ունեցող անընդհատ կռիվների և Յուստինիանոսի իշխանության ընթացքում կայսրության ուժերի չափազանց լարման հետևանքով, Բյուզանդական կայսրության վիճակը, շնայած նրա արտաքին փայլին, խախտվել էր:

Յուստինիանոսի մահվանից հետո Յուստինոս II-ի [565—578] ժամանակ Պարսկաստանը խիստ զորեղացել էր:

Ինչպես վկայում է Միխայել Ասորին՝

«Յայսմ ժամանակի հպարտացաւ թագաւորն Պարսից յաղթութեամբ, որ եղև նմա ի Միշագետս»:

564 թվին Հայաստան էր եկել Պարսից Սուրեն մարզպանը, որը Պարսկական Հայաստանում նորից մտցրել էր խստություններ:

Ասողիկ, գլ. Բ, էջ 84՝ «Դենշապուհ — զորմզդական հուրն հարէր զնախարարս Հայոց, զի շնայր ընդ կանայս ազատաց, ոչ առնելով զայրն տէր կնոջ իւրոյ»:

Միխայել Ասորի՝ «Եվ Խոսրով թագաւորն Պարսից սկսաւ նեղել զՀայս՝ երկրպագել կրակի»:

«առաքեաց ի Հայս շինել անդ տուն կրակի»:

Ասողիկ, գլ. Բ, էջ 84՝ «Դենշապուհ — զորմզդական հուրն վառեաց ի Ռշտունիս»:

Հիշված խստությունների հետևանքով 572 թվին բռնկվեց հայերի երրորդ ապստամբությունը Վարդան Մամիկոնյանի առաջնորդությամբ՝

«Հանդերձ միաբանութեամբ ամենայն նախարարաց», որոնց խոստացել էր օգնել Բյուզանդական Յուստինոս II կայսրը: Ապստամբները 572 թվի փետրվարի 22-ին գրավեցին Դվինը և կոտորեցին պարսկական զորքն ու մոգերին, և Սուրեն մարզպանը սպանվեց:

Այնուհետև բռնկվեց նոր պատերազմ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, որը տևեց ընդհատումներով 20 տարի և որի ընթացքում ապստամբ նախարարների երկրամասերը ենթարկվեցին ավերածության:

Ինչպես վկայում է Ասողիկը, էջ 85՝ «Եւ այս են ժամանակք մարտից երկպառակութեան, անթիւ սպանմանց, գերութեան առից, խռովից, կապանաց, նեղութեանց, պակասութեանց, խիստ սովու, սրոյ և մարդամահու, աւերելոյ աւանից, հրդեհից շինուածոց, և ամենայն վնասուց բազում աշխար-

հաց, յերկուց կողմանց հասանէր՝ մոռացեալ աստուածապաշտութիւնն:

Այդ կոիվների հետեանքով Բյուզանդիան ստանում է՝ Դարան, Աղձնիքը, Տուրուքերանը, Գուգարքը, Տայքը, Այրարատի միծ մասը: Իսկ Պարսկաստանին մնում է՝ Մոկքը, Կորճեքը, Վասպուրականը, Այրարատի փոքր մասը, Սյունիքը, Արցախը, Փայտակարանը, Ուտին:

Այդ 20 տարվա աշխարհավեր պատերազմների հետեանքը եղավ Մա վրիկիոս բյուզանդական կայսեր [582—602] նոր քաղաքականութիւնը, որի մասին Սեբեոսը տալիս է հետեյալ վկայութիւնը՝

Սեբեոս, գլ. 2, էջ 75—«Յայնմ ժամանակի թագաւոր յունաց Մաւրիկ հրամայէ գրել առ թագաւորն Պարսից դիր ամբաստան վասն իշխանացն ամենայն Հայաստանեաց և զաւրաց նոցա»:

«Աղգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ՝ ասէ, ես զիմս ժողովմ ե և ի Թրակէ գումարեմ. և զու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրեւելս տանել: Զի եթե մեռանին՝ թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին մեղ հանգչել ոչ լինի»:

«Միաբանուեցան երկոքին»....

Բյուզանդական կայսրութիւյան այս նոր քաղաքականութիւնը առաջ է բերել նախարարական տոհմերի մեջ հուսահատ դրութիւն: Բյուզանդական մասի նախարարները փախչում էին պարսից կողմը, որտեղ նրանց դրութիւնը քաղաքական և տնտեսական տեսակետից ավելի նպաստավոր էր: Սակայն նոքա գտնվում էին երկուստեք սպառնալիքի տակ և որոշեցին՝

Սեբեոս, գլ. 2 էջ 77 —«Պատերազմեսցուք ընդ երկոսին թագաւորսդ, և բռնութեամբ զերկիրդ մեր ի մեզ դարձուցուք»:

Այնուհետև մի քանի անհաջող ապստամբական փորձերից հետո հայ նախարարները սկսեցին նոր զորահավաք — Սահակ Մամիկոնյանի և Սմբատ Բագրատունու առաջնորդութեամբ՝

Սեբեոս, գլ. Ժ, էջ 86 —«Դարձեալ սկսան միաբանել մնացեալ նախարարքն Հայոց, և խնդրէին ի բաց կալ ի ծառայութենէն Յունաց թագաւորին. և նստուցանել իւրեանց թագավոր, դի մի ևս նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս Թրակացոց, այլ կեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց»:

Այս ապստամբութեան լուրը հասնում է թագավորին և Սմբատին ու ուրիշ յոթը հոգու բանտարկում են:

Հետագայում, շնորհիվ իր բացառիկ քաջության, Սմբատ Բագրատունին ներումն է ստանում և դառնում է մարզպան Վրկանի [607—616/617 թ.]։ Այդ ժամանակները, Աբրահամի կաթողիկոսության օրով [607—610/611] տեղի ունեցավ վրաց և հայոց եկեղեցիների բաժանումը։ Հայերը մնացին ասորական եկեղեցու հետ համերաշխ, իսկ վրացիները՝ հունա-հոմեական եկեղեցու հետ, և ստեղծվեց թշնամական տրամադրություն։

Գիրք թղթոց — «Վասն որոյ և զյառաջագոյն սահմանն վարդապետացն մերոց, զոր ի վերայ Հոռոմին հատին, և կացցէ մինչև ցրուն՝ թէ ոչ դարձցին ի ճշմարիտն, մեք զնոյն ի վերայ Վրաց հրամայեցաք, ամենեւիմ մի՛ հաղորդել ընդ նոսա, մի՛ յաղաւթս և մի՛ ի կերակուրս, և մի յըմպելիս, մի՛ ի բարեկամութիւն, մի՛ ի դանկութիւն, մի՛ աղաւթիւք երթալով ի հաշն որ ի Մցխիթայի տեղաւքն համբաւի, մի՛ ի Մանգղեաց խաշն և մի՛ ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել. այլ և ամուսնութեամբ ամենեւիմ հեռանալ. բայց միայն գնել ինչ, և կամ գնոյ տալ որպէս Հրէից»։

«Նոյն հրաման և վասն Աղուանից»։

Հայ և վրաց եկեղեցիների բաժանումից հետո տեղի է ունենում քաղկեդոնական հայերի քայլ առ քայլ ապազգայնացումը և ձուլումը հույների և վրացիների հետ։

602 թվին Թրակիայում տեղի ունեցավ ապստամբություն. Մավրիկիոս կայսրը և իր որդիները սպանվեցին, և նրա հաջորդ Փոկաս կայսեր ու պարսից խոսրով II Թազավորի [590—628] ժամանակ վերսկսվեց պատերազմը Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, որը տևեց 24 տարի։ 18 տարի շարունակ, գրեթե անընդհատ, բյուզանդական զորքերը պարտություն էին կրում։ Տեղի էր ունենում բնակչության կոտորած առանց սեռի ու հասակի խտրության և Փոքր Ասիայի ավերումը մինչև Բոսֆոր։

Կոիվների վերջին տարիները, թեև Բյուզանդիան 627 թվին Մոսուլի մոտ տարած վճռական հաղթության շնորհիվ վերականգնեց իր դիրքերը և կողմերը կնքեցին մշտական խաղաղության դաշնագիր, սակայն նոքա երկարատև կոիվների պատճառով ուժասպառ էին եղել, և 636 թվից սկսած հանդես եկավ արաբական աշխարհակալությունը։

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արաբական աշխարհակալության արագ ծավալմանը նպաստել են հետևյալ պայմանները՝

1. Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի թուլացումը հաճախակի կրկնվող աշխարհավեր կռիվների պատճառով.

2. Հայաստանի բնակչության դժգոհությունը. Բյուզանդական կայսրությունից՝ վարչական դաժան սխտեմի, կրոնական հալածանքների, դրամական ծանր տուրքերի և միաձուլման քաղաքականության պատճառով.

3. Երկու մեծ պետությունների իշխանության տակ գտնվող արաբական և սեմական ժողովուրդների համակրանքը և օգնությունը նոր աշխարհակալությանը.

4. Օգնում էին նաև հրեաները, որոնց դրությունը Պաղեստինում ծանր էր.

5. Արաբների մեղմ և բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի անձնատուր եղող թշնամիները և քաղաքները՝ Հոժարակամ հանձնվող քաղաքներին տրվում էին արտոնություններ.

6. Համբերատար վերաբերմունք եկեղեցու նկատմամբ.

7. Նախարարական շահերը արաբների իշխանության տակ եղել են ավելի ապահովված.

8. Տուրքերը և հարկապահանջությունը սկզբնական շրջանում եղել են չափավոր.

9. Արաբները կատարում էին իրենց խոստումները.

10. Իրենց տիրապետության առաջին շրջանում՝ Օմայան դինաստիայի խալիֆները եղել են ընդհանուր առմամբ մատչելի և ժողովրդին մոտ:

Արաբական տիրապետության բնույթը զգալի չափով փոխվել է 750 թվից հետո, Աբասյան դինաստիայի գերիշխանության օրով, շնորհիվ ստեղծված նոր պայմանների՝

ա. Աբասյանների պետական կազմակերպությունը և մշակույթը եղել են նախկին Սասանյան Պարսկաստանի պետականության ազդեցության տակ:

բ. Աբասյանները հին աշխարհականների նման վարել են շռայլ կյանք, կատարել են մեծ ծախսեր և եղել են ժողովրդից ավելի կտրված:

Արաբական տիրապետության առանձնահատուկ երևույթներից են՝ խառն ամուսնությունները, որոնք տեղի են ունեցել, գլխավորապես, VII դարում և IX դարի առաջին կեսում՝ հալածանքներից խուսափելու համար:

Արաբական աշխարհակալության հիմնական նպատակը սկզբնական շրջանում եղել է՝ աշխարհագիր կատարել նվաճված շրջան-

ներում և հարկեր ստանալ, որի վճարման համար պատասխանատու է եղել ամբողջ համայնքը:

Իրենց տիրապետութեան առաջին շրջանում արաբները նպատակ ունենալով պահպանել իրենց զինվորական գերադանցութիւնը եղել են իշխողներ և զինվորականներ: Քաղաքացիական զբաղմունքները և վարչական աշխատանքները թողնված են եղել նվաճվածներին:

Վարչական պաշտոնները սկզբնական շրջանում եղել են՝ պարսիկներ և քրիստոնյաներ: Քաղաքացիական և վարչական գործերում իրենք արաբները ոչ մի միջամտութիւն չեն ունեցել: Մինչդեռ հետագայում, Հաջիջի ժամանակ տեղի է ունեցել պաշտոններէջան մահմեդականացում:

Օմայան դինաստիայի ժամանակ մշտական ղորք չի եղել. եղել են զինվորական գաղութներ որոշ գլխավոր կայաններում: Մինչդեռ հետագայում Արաբները ունեցել են մշտական վարձկան զորք, որը բաղկացած է եղել՝ արաբներից, պարսիկներից և թուրքական Ֆերգանի ժողովուրդներից:

Համաձայն ֆրանսիական գիտնական Լոռանի եզրակացութեան՝

«Հայաստանը եղել է Հռոմի և Բյուզանդիայի ու Իրանի և ապա արաբների աշխարհակալական մրցակցութեան զոհը: Նա ստանում էր հարվածներ թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի կողմից: Օգտվում էր այդ մրցակցութեանից և օգտագործում նրանց հակամարտութիւնը ու խուսափում վերջնական անկումից: Սակայն, հայերը չկարողացան այդ հակամարտութիւնը օգտագործել և իրենց ինքնուրույնութիւնը վերածել անկախութեան և պետական միութեան»:

*
*
*

Արաբական տիրապետութեան շրջանի մասին Սեբեոսը տալիս է հետևյալ պատկերավոր վկայութիւնը, որտեղ նա արաբներին նմանեցնում է չորրորդ գագանին՝

Սեբեոս, գլ. ԼԲ, էջ 182 — «Բայց երանելին Դանիէլ կանխառ գուշակէ մարգարէութիւնն զայսպիսի նեղութեանս, որ եկն հհասի վերայ երկրի, որ չորս գազանաւ նշանակէ զչորս թագաւորութիւնսն, որ յառնելոցն էին ի վերայ երկրի. Եւ նախ առաջին զԱրևմտից թագաւորութիւն զմարդացեալ գազանն, որ է Յունաց...: Եվ ահա գազանն երկրորդ նման

արջոյ, և եկաց ի կողմն մի՝ յարեւելից կողմանէ՝ Սասանակա-
նին ասէ զթագաւորութիւն...: Իսկ գազանն երրորդ, իբրև զինձ
և զորք թէք թռչնոց ի վերայ նորա և զորք դուխ գազանին՝
զհիւսիսային ասէ զթագաւորութիւն՝ Գոգ և Մագոգ...

Իսկ գազանն չորրորդ, ահեղ և զարմանալի, և ժանիք նո-
րա երկաթիք, և մագիլք նորա պղնձիք, ուտէր և մանրէր և
զմնացածոսն առ ոտն կոտորէր: Այս չորս յարուցեալ ի հարա-
ւոյ կողմանէ Իսմայէլեան թագաւորութիւնն, որպէս հրեշտա-
կապետն մեկնեաց եթէ՝ «գազանն չորրորդ թագաւորութեանն
կայցէ որ առավել իցէ քան զամենայն թագաւորութիւնս, և
կերիցէ զամենայն երկիր»...

Արաբական առաջին արշավանքների մասին պատմիչների
վկայութիւնները հակասական են և իրար հետ չեն համաձայնում:

Արշավանքները տեղի են ունեցել երկու ուղղությամբ՝ Միջա-
գետքից և ապա Ատրպատականից:

Արաբական առաջին արշավանքի մասին, որ տեղի է ունեցել
Միջագետքից 640 թվի հոկտեմբերի 6-ին, ուրբաթ օրը, Սեբեոսը
տալիս է հետևյալ վկայութիւնը՝

Սեբեոս, գլ. 1. էջ 175 — «Եւ ել զաւր ապականիչ յԱսոր-
եստան կողմանէ ընդ ճանապարհս ձորոյ յաշխարհն Տարօ-
նոյ, առին զնա և զԲզնունիս և զԱղիոփիտ: Եվ ճանապարհ կա-
լեալ և Բերկրոյ ձորն ընդ Որդսպոյ և ընդ Գոգովիտ՝ թափեցան
յԱյրարատ...: Հարին ասպատակաւ զամենայն երկիրն, և
ժողովեալ զաւար և զգերութիւն բազում յոյժ...: Յաւուրն հին-
գերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին... արկին մուխ շուրջա-
նակի, մերժեցին ծխովն և նետաձգութեամբն զպահապանս
պարսպին, և կանգնեալ սանդուխս՝ ելնի ի պարիսպն և անկեալ
ի ներքս...: զաւրք թշնամացն սատակեցին սրով զբազմու-
թիւն քաղաքին՝ ելին և բնակեցան ի նմին բանակատեղն.
որ աւր ի էր տրէ ամսոյն՝ յաւուր ուրբաթի...»:

Այդ նույն արշավանքի մասին Հովհան Մամիկոնյանը տալիս
է հետևյալ վկայութիւնը՝

«Յովհաննու Մամիկոնեանի սլատմութիւն Տարօնոյ», Վե-
նետիկ, 1832, էջ 57—58—«Եւ յետ ութ ամի եկն Արդաահիմ,
քեռորդի Մահմետի բազում աղխիւ, ութևասոսն հազար առնե-
ծիոյ ընդ իւր բերեալ, խնդրէր հարկս ի Հայոց... անցանէ ի
Հարք և ի Բասեան, ի Վիրք և ի Զաւախս և ի Վանանդ. և
առեալ հարկս, դառնայ ի Տաճկաստան»:

Նման վկայություն բերված է նաև

«Պատմություն սրբոյն Ներսիսի և գիւտ նշխարաց» պատմական երկի մեջ. տես՝ Սուփերք Հայկականք, է, Վենետիկ, էջ 43—44: Դվին քաղաքի գրավման մասին, որ տեղի է ունեցել հետագա արշավանքների ժամանակ, արաբական պատմիչները տալիս են հետևյալ վկայությունը՝ Belâdhori, 200, Zâkût, II, 549—

Հ ա ն ձ ն մ ա ն գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը .

«Յանուն Աստուծոյ Ողորմածի. այս մի գրություն է Հաբիր իբն Մասլամայի Դվինի բնակչությանը՝ քրիստոնյա, մոգ և հրեա, ներկա և բացակա: Ծս ապահովում եմ ձեր կյանքը, գույքը, ձեր եկեղեցիները, աղոթարանները և ձեր քաղաքի պարիսպները: Դուք ապահով եք: Մեր պարտականությունն է մեր խոսքը պահել, քանի որ դուք հավատարիմ կմնաք և կվճարեք գլխահարկ ու հողահարկ: Աստված վկա է. նրա վկայությունը բավական է: Կնքված իբն Մասլամայի կողմից»:

Արաբների երկրորդ արշավանքը տեղի էր ունեցել Ասորպատականի կողմից 642/643 թվերին, և երրորդ մեծ Արշավանքը 650 թվի օգոստոսի 8-ին: Այդ արշավանքներից հետո, երր նոքա վերադառնում էին ավարով և գերիներով, Թեոդորոս Ռշտունի հայ ղորավարը հարձակվել է վերադարձող արաբների վրա, կոտորել է նրանց և ետ է վերցրել ավարը և գերիներին: Այնուհետև Թեոդորոս Ռշտունին համաձայնության է եկել արաբների հետ, իբրև նրանց կողմնակից, և արաբները պարտավորություն են վերցրել օգնության գալ հայերին բյուզանդացիների հարձակման գեպքում: Այդ համաձայնության մասին Սեբեոսը տալիս է հետևյալ վկայությունը՝

Սեբեոս, ԼԾ, էջ 224 — «Արդ՝ խաւէր ընդ նոսա իշխանն իսմայէլի և ասէր. «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ, որչափ ամաց և դուք կամիջիք. և ոչ առնում ի ձեռք սակ գերեամ մի. ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ և դուք կամիջիք, և հեծեալ կալէք յաշխարհեա ԺԾ հազար: Եւ հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անգարեմ, և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլուր և հրամայեմ, պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպա՝ ի բազմաց մինչև ցմի հեծյալ: Թըշնամի մի՝ մտցէ ի Հայս, և եթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ ար-

ձակեմ ձեզ դուրս յաւղնականութիւն որչափ և դուք կամիջիք: Եվ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմա:

654 Թվին Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդինը մտել էր Հայաստան և գրավել էր Կարինը, Տայքը, Սպերը և մի շարք այլ շրջաններ, որոնց նախարարների մի մասը հնազանդել էին: Թեոդորոս Ռշտունին, վրացիք, Աղվանքը և Սյունիքը կողմնակից էին արաբներին: 655 թվին, Կոստանդին կայսեր վերադառնալուց հետո Թեոդորոս Ռշտունին, ստանալով արաբներից օգնութիւն, վերագրավում է երկիրը և բյուզանդացիներին հալածում ու առնում է Տրսպիղոնը, որից հետո Մուսվիհան տալիս է նրան երկրի իշխանութիւնը:

Սեբեոս, լԵ, էջ 233 — «Իշխանութիւն ետ նմա դՀայս և զՎիրս, զԱղուանս և զՍիւնիս, մինչև ցԿապկոհ և ցՊարհակն Ճորայ»:

Ինչպես վկայում են հայ պատմիչները, արաբները Հայաստանում իրենց հաստատվելու առաջին շրջանում դեպի հայերը ունեցել են բարյացակամ վերաբերմունք:

Ղևոնդ, գլ. Դ, 14 [Ս. ՊՔ. 1887] — «Իսկ յերկրորդում ամի իշխանութեանն [662 թ.] Մուսվիհ կոչէ զԳրիգոր և զՍմբատ, որ էին պատանդք ի դրանն արքունի. և տայր Գրիգորի զպաթիւ իշխանութեանսն Հայոց [662—685]. և առաքէ զնոսա բաղում մեծարանօք յաշխարհս Հայոց»:

Ասողիկ, գլ. Դ, էջ 122 — «Եւ Մաւիա զԳրիգոր՝ իշխան հաստատեաց Հայոց և Վրաց»:

Ղևոնդ, գլ. Դ, էջ 15 — «Իսկ Գրիգոր իշխան Հայոց յաւուրս իւրոյ իշխանութեան խաղաղացոյց զաշխարհս Հայոց յամենայն հինից և յարձակմանց»:

Գրիգորի իշխանութեան օրով Հայաստանում ստեղծված խաղաղութիւնը խանգարվեց խազարների արշավանքի պատճառով: Ինչպես վկայում է

Ղևոնդը, գլ. Դ, էջ 16 — «Տիրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հյուսիսային ազգն, որ ասին հազարք, և սպանին ի պատերազմին զիշխանն Գրիգոր և զբազումս ի նախարարացն և զիշխանսն Վրաց և Աղուանից..... առեալ զաւար և զգերութիւն՝ զնացին յաշխարհն իւրեանց»:

Գրիգորի մահվանից հետո Բյուզանդիայի Յուստինիանոս II կայսրը [685—695] իր Թագավորութեան սկզբում ուղեցել է նվաճել հայերին: Ինչպես վկայում է Թեոփանեսը, հայերը տվել են հետևյալ պատասխանը՝

«Այս քանի անգամ է, որ հնազանդեցանք ձեզ, և չգտանք օգնություն ձեզանից մեր նեղության մեջ. այլ, գլխավորապես, զրկանք ու լլկանք, եթե այժմ ևս մտնենք ձեր իշխանության ներքո, դարձյալ մատնվելու ենք սրի ու գերության օտար ազգերի կողմից: Եվ երբ ձեռք քաշեք մեզանից, ինչպես արել եք և ուրիշ անգամներ, ո՞րտեղից մենք օգնություն ստանանք: Ուստի աղաչում ենք ձեզ, թույլ տվեք, որ մնանք մեր այս վիճակում»:

Հայերի հիշված դիմումին Բյուզանդիայի կողմից ձեռնարկված են եղել պատժիչ գործողություններ, որի մասին Ղևոնդը տալիս է հետևյալ վկայությունը՝

Ղևոնդ, գլ. Ե, էջ 17 — «Եւ յերկրորդում ամի թագաւորութեանն Յուստիանոսի կայսեր [686 թ.] և յիշխանութեանն Աշոտի պատրիկ առաքէ զօր բազում ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որք եկեալ աւերեցին զաշխարհս աւարառութեամբ և բազում գեղեցկահարմար շինուածս հրձիգ արարին յաւեր դարձուցանելով, և ինքեանք դառնային յաշխարհն իւրեանց»:

Ասողիկ, էջ 100 — «Հորով և գերութեամբ քանդեցին գաւառս ԻԵ և ԸՌ երդ գերեալ վաճառեցին»:

Համաձայն Ղևոնդի վկայության, հենց նույն ժամանակը, երբ բյուզանդացիք ավերում էին հայկական շրջանները՝ գլ. Դ, էջ 15 — «Ի յերկրորդում ամի իշխանութեան նորա [Աբդլ-Մեհթի, 686 թ.] եղև խառնակումն սաստիկ ի մէջ Տաճկաց և պատերազմ»:

Միաժամանակ Ղևոնդը վկայում է, որ տեղի է ունեցել հայերի ապստամբություն՝

Ղևոնդ, գլ. Դ, 15 — «Եւ ի ժամանակի պատերազմին, որ ի մէջ Տաճկաց՝ դադարեցին ի հարկատուութենէ նոցա Հայք, Վիրք, Աղուանք... Եւ եղեն աւուրք ապստամբութեան նոցա ամբ Գ»:

Արաբական պատմիչները՝ Բելազորին, Յակուբին և Իբն ալ-Աթիրը Բյուզանդացիների հաջողությունները վերագրում են հայերի ապստամբությանը:

692/93 թվերին բյուզանդացիները Փոքր Ասիայում Սեբաստոպոլսի մոտ պարտություն են կրում արաբներից և Հայաստանը նորից ամբողջությամբ ընկնում է արաբների ձեռքը: Սմբատ Բագրատունին և հայ նախարարները ընդունում են արաբների իշխանությունը և կոչում բյուզանդացիների դեմ: Սակայն արաբները վստահություն չունեին հայ նախարարությունների հանդեպ: Նրանք վա-

րում են նոր քաղաքականութիւն՝ աշխատում են նախարարներին ճնշել, խստացնում են իրենց վերաբերմունքը և ավերածութիւններ են կատարում Հայաստանում: Կաթողիկոսին, Սմբատ Բագրատունուն և նախարարներից շատերին գերում և տանում են Դամասկոս: Ինչպես վկայում է Հովհաննես Կաթողիկոսը՝ «մարտ ընդ ամրոցս, աւերումն»:

Սմբատ Բագրատունին Դամասկոսից փախչում է. նախարարները ապստամբում են արաբների դեմ. տեղի են ունենում կռիվներ արաբների հետ բյուզանդական զորքի օգնութեամբ և 705 թվին՝ հայերի և բյուզանդացիների պարտութիւնից հետո, Վլիթ խալիֆի [705—715] կարգադրութեամբ Հայաստան է գալիս Հեշմ արաբական զորավարը նախարարական տոհմերի բնաջնջման ծրագրով. արաբները հարձակվում են նրանց ընտանիքների վրա՝ կողոպտում, կոտորում և դերի են տանում:

Ղևոնդ, գլ. Ժ, էջ 35—«Յայնմ ժամանակի Թափուր եղեալ աշխարհս Հայոց ի տոհմէ նախարարաց՝ մատնէին որպէս զոշխարս ի մէջ գայլոց: Եվ թշնամեացն ամենօրինակ շարեաց յարձակեալ ի վերայ՝ յանհուն աղէտս վտանգի պահէին զբնակիչս աշխարհիս Հայոց»:

Այս պատժիչ գործողութիւններից հետո Վլիթն ուղարկում է Հայաստան Աբդլ-Աֆիզին մեղմացրած ծրագրով, և ինչպես վկայում է Ղևոնդը,

գլ. Ժ, էջ 35 — «Գրէր հրովարտակ առ նախարարս Հայոց, և հաւանեցուցանէր զնոսա դառնալ յիրեանցական աշխարհս. և տայր նոցա գիր երգմամբ շափ ըստ սովորութեանն իւրեանց»:

Փախած հայերը վերադառնում և վերաշինում են Դվինը: Համաձայն Ղևոնդի վկայութեան, գլ. Ժ, էջ 36 — «Շինէր վերստին զքաղաքն Դուին հզօրագոյն և ընդարձակագոյն մեծութեամբ, քան զառաջիկն»:

Այնուհետև Օմար խալիֆը [717—720 թ.] ունեցել է բարյացակամ և մեղմ վերաբերմունք դեպի հայերը և, ինչպես վկայում է Ղևոնդը,

գլ. ԺԳ, էջ 42—«Զաս ասեն ազնուականագոյն քան զամենայն արս ազգատոհմին իւրոյ: Սա արար դարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմետ յաշխարհէս Հայոց..... և խաղաղացոյց զաշխարհս, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ»:

Օմարի ժամանակ տեղի է ունեցել՝

1. Հաջիջի կարգադրության վերացումը, որով նորադարձ մահ-մեղականները պետք է վճարեն գլխահարկ.

2. Հողերի նոր գնումների և անշարժ գույք ձեռք բերելու արգելում.

3. Խարաջի պակասեցում մահմեդականների անշարժ գույքից.

4. Ապօրինի տուրքերի վերադարձ:

Օմարի քաղաքականության հետևանքը եղել է խալիֆատի ֆինանսական դրության քայքայումը:

Օմարից հետո, Հեշմ խալիֆի ժամանակ [724—743] խալիֆատի ֆինանսական քաղաքականությունը փոխվում է, ինչպես վկայում է Ղևոնդը՝

գլ. Ժէ, էջ 100—«Եւ սա յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ [725 թ.] խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ՝ առաքէր զոմն զոքավար, որում անուն էր Հերթ՝ աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս Հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկատրութեան ազգի ազգի շարեօք, որպէս թէ դժուարելով ընդ բարեմտութիւնն Օմարայ, եթէ անիրաւութեամբ ծախեաց զմթերս գանձուցն, զորս համբարեալ էր իշխանացն, որ յառաջ քան զնա: Եւ բազում վտանգ հասուցանէր աշխարհիս, մինչ զի ամենեցուն հառաչել ի վերայ անհանգիստ նեղութեանցն, յորմէ ոչ գոյր ապրել ումեք յանհնարին վտանգիցն: Եւ յայնմ հետէ առաւել ծանրացաւ ձեռն նորա ի վերայ աշխարհիս Հայոց»:

Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 368—«ՅԱմուն [725 թ.] մահ անասնոց եղև, և ի ձմերան աշխարհագիրն Հերթի, որ էարկ զմարդ և զանասուն և զսահմանս երկրի ընդ հարկաւ անթիւ ծառայութեան»:

Ասողիկը ևս վկայում է, որ 725 թվի աշխարհագրից հետո՝ Բ. գլ. Դ, էջ 128—«Սա [Հեշմը] ծանրացոյց զսակ հարկի աշխարհիս Հայոց»:

Հարկերի ավելացումը որոշ չափով տեղի էր ունեցել դեռևս 662 թվին: Համաձայն Ասողիկի վկայության՝ Բ, գլ. Դ, էջ 122—«Գրեն հրովարտակ ի Հայս՝ հարկել նոցա. և յանձն առին իշխանքն, նախարարօքն և կաթողիկոսն ներսէն Շ դահեկան յամենայն ամի հատուցանել»:

Մինչդեռ, ինչպես վկայում է Սամուել Անեցին, արաբների տիրապետության սկզբնական շրջանում հարկերը եղել են համեմատաբար շատ փոքր.

Սամուել Անեցի, էջ 82—«մուրհակ Հայոց աշխարհին...
յամենայն տանէ առեալ Դ դրամ, և Գ մոթ խորբալ, և ձիա-
տօպրակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնարար մի. իսկ ի քա-
հանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ
զհարկն»:

Ինչպես վկայում են հայ պատմիչները, 725 թվի աշխարհագրից
հետո երկրում ստեղծվել էր ծանր դրություն, որի հետևանքով 747—
750 թվերին բռնկվեց ապստամբական շարժում, Գրիգոր Մամիկոն-
յանի առաջնորդությամբ:

Աշոտ Բագրատունին եղել է դեմ և ասել է՝

Ղևոնդ, գլ. ԻԶ, 122—«ո՛վ եղբարք, ոչ տեսանեմ խոհա-
կան մտաց զգործ անզգայութեանդ, այլ անուղղայ խորհուրդ
և բանս տարապարտս. քանզի ահա նուազունք են զօրքս մեր
ի մէջ բռնութեանն իսմայէլի, և ոչ կարեմք զդէմ անել զօրաց
նոցա, և ոչ զերկիր մեր հանել ի բերանոյ վիշապացն: Եւ
միայն աշխատութիւն և վտանգ հասուցանեմք ի մտածմունս
մեր. այլ եթէ կամեսցիք ընդունել զխրատ իմ՝ ոչ արասցուք
զբանգ, զայգ, և հարկեցցուք նոցա որպէս ցարդ ևս, և կալցուք
զստացուածս մեր, զայգիս, զանտառս և զանդաստանս մեր»:
Աշոտ Բագրատունու հիշված խորհրդի պատասխանը եղել է
հետևյալը՝

Ղևոնդ, ԻԶ, 122—«եթէ ոչ միաբանեսցիս ի խորհուրդս
մեր՝ ոչ մնասցէ առ քեզ և ոչ մի ոք ի զօրաց քոց. չկարեմք
ժուժկալիլ տագնապիս յորում կայ երկիրս Հայոց»:

Այնուհետև ապստամբ նախարարները կնքում են «դաշինք ուխ-
տի»։ սակայն այդ դաշինքը մի տարի էլ չտևեց: Աշոտ Բագրատու-
նին և նախարարների մի մասը բաժանվում են ապստամբներից և
դալիս են Բագրևանդ [ի գիւղն Հազը] ու կամենում են միաբանել
«ընդ որդիսն իսմայէլի»:

Գրիգոր Մամիկոնյանը հետամուտ է լինում նրանց՝ «պաշարէր
վկայս հանգստեան նորա, գիտացեալ զերկմտութիւն զօրաց նորա,
դի ոչ եկին և թիկունս օգնականութեան»:

Ապստամբները Աշոտ Բագրատունուն կտրացնում են: Գրիգորը
կարիւնում շուտով վախճանվում է. իսկ նրա փոխարեն «կացուցին
իշխան զՄուշեղ սակաւ ինչ ժամանակս» [750 թ.]:

750 թվին խալիֆատում տեղի են ունեցել մեծ փոփոխություն-
ներ: Սիրիայի Օմայան դինաստիան ընկնում է և իշխանությունը
անցնում է Իրաքի արաբների Աբասյան դինաստիային: Փոխվում է

նաև խալիֆատի քաղաքական գիծը: Աբասյանները [750—1258 թ.] ծանրացնում են հարկերը, որի հետևանքով VIII դարի երկրորդ կեսում տեղի են ունենում պարբերաբար կրկնվող ապստամբություններ:

Աբասյան Աբուլբարս Աբդլա խալիֆը [750—754 թ.] Հայաստան է ուղարկում իր եղբորը Աբու Զաֆար Աբդլալին [Ալ-Մանսուր, 754—775], որը, ինչպես վկայում են հայ պատմիչները, դրել էր երկիրը ծանր ու դժգոհ պայմանների մեջ: Ինչպես պատմում է

Ղևոնդը, գլ. ԻԸ, էջ 127—«Բազում վշտօք և նեղութեամբ վտանգէր զամենեւսին և հասուցանէր ի չքաւորութիւն տնանկութեան, մինչև պահանջել հարկս ի մեռելոցն: Եւ զամենայն բազմութիւն որբոց և այրեաց շարալլուկ տառապեցուցանէր. վտանգէր զբահանայս և զպաշտօնեայս աստուածային խորանին՝ ի յայտ ածել զանուանս վախճանելոցն և զընտանիս նոցուն: Խոշտանգէր և զբնակիչս աշխարհիս բռնագոյն և դառն հարկապահանջութեամբ, առնուլ ըստ գլխոյ բազում զուգէս արծաթոց, և դնել կնիք և կապարեայ յամենեցուն պարանոցս»:

Մխիթար Այրիվանեցի Ը—«Աբդլայ զերեք տարուայ մեռածին հարկն ի կենդանւոյն խնդրէր բռնութեամբ. և հատաւ յամենայն աշխարհէ ոսկի և արծաթ»:

Ասողիկ, գլ. Դ, էջ 133—«Այլ յիշխանութեանն Աբդլայի միւսոյ և ի հրամանատարութեան Իգլտի յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան երկրիս Հայոց. զի ոչ ըստ երդ պահանջումն, այլ ըստ գլուխս արանցն. մինչև նախարարքն և մեծամեծքն ի չքաւորութիւն աղքատութեան անկան»:

Ղևոնդ, գլ. ԻԸ, էջ 128 —«Հատաւ սակ արծաթոյն, որ գայր ամի ամի յարքունուստ զօրացն Հայոց: Եվ զհամար հեծելոցն պահանջէին յիշխանացն. և հարկ լինէր ի տանց իւրեանց հանդերձել զգունդս զօրացն և զընթացսն զրավաստակ աշխատութեանցն ողջ պահել»:

Ղևոնդ, գլ. ԼԳ, էջ 135—«Մանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութիւն...: Վախճանեաց զգիւտ արծաթոյի յերկէս, և ամենայն ոք տալով զպաճարանս ընչից իւրեանց՝ ոչ գտանէին զգինս փրկանաց անձին իւրեանց. և զար կտտանօք, գելարանօք և կախաղանօք. և դառն տանջանօք կեղէին զկեանս մարդկան: Յորմէ փախստեայ եղեալ բազումք յայրս և ի փապարս երկրի ղօղեալ Թագչէին. և ոմանք ձիւնահեղձ և զետաւլէժ լինէին վասն անտանելի աղետիցն»:

Միջայել Ասորի—«Ձեզն և զէշ դրամի միոյ վաճառէին և զտղայն հինգ դրամի տային պահանջողացն»:

Նախարարական տոհմերը տալիս էին ընծա՝ ձի, ջորի պատվական հանդերձներ, ոսկի, արծաթ—«զի կարասցեն ընու զբերան վիշապին, որ յարձակեալ էր ապականել զերկիրս»:

Հարկ չվճարողներին շարշարում էին, տանջում և նույնիսկ կախում: Ստեղծված ծանր դրության պատճառով ժողովուրդը և նախարարներին ոմանք գաղթում էին և գնում Բյուզանդիա: 752 թվին հետո Կոստանդին V կայսեր զորքերի հետ գաղթել էին Կարնո շրջանի հայերից շատերը:

«էին ոմանք ի նախարարացն Հայոց, որք մերժեալ լբին զժառանգութիւս իւրեանց և փախստեայ անկան յաշխարհն Յունաց, ապաւինեալն առ կայսրն Կոստանդին»:

Հայաստանի ավագանու, Սահակ Բագրատունու և Տրդատ կաթողիկոսի [741—764] գանգատները մնում էին անհետևանք, Երկրի դրությունը հետզհետե ավելի վատանում էր:

Ըստ Ղևոնդի վկայության՝ զլ. ԼԳ, էջ 137—«Եւ ևս առ այսօրիք արհամարհութիւնք հայրապետաց, այսպանութիւնք եպիսկոպոսաց, դան և խոշտանգանք քահանայից, իշխանաց և նախարարաց քարշանք և քայքայութիւնք... Ռամիկ բազմութիւն մարդկան խոշտանգէին ազգի ազգի տանջանօք... Փոկահարութեամբ լլկէին վասն հարկապահանջութեան»:

Արաբական խալիֆատի կողմից ձեռնարկված հայաթանքների հետևանքը եղել է 774 թվին բռնկված հայերի ապստամբությունը Արտավազդ Մամիկոնյանի ձեռնբերեցությամբ, որին մասնակից են եղել նաև ռամիկները:

Ղևոնդ, էջ 137—138—«Իբրև տեսին նախարարք Հայոց զվտանգն տարակուսանացն հասեալ ի վերայ ինքեանց՝ եղին զոգի ի ձեռին իւրեանց և ձեռնամուխ եղեն յիրս, զոր ոչ կարէին վճարել, վասնզի նուազունք էին: Այլ սակայն լաւ համարեալ զմահ քաջութեամբ քան զկեանս վտանգաւոր՝ ձեռնամուխ եղեն յիրս ապստամբութեան»:

Այնուհետև Արտավազդը գնում է Դվին և սպառազինում զորքերը, բարեկամ ցույց տալով իրեն իսմայելական զորքերին: Սպանում է Կումայրիում [Շիրակում] «զհրամանատար հարկին» և ձեռքից առնում հավաքած հարկերը: Գնում է իր ընտանիքով Վրաստանի կողմերը և այնտեղից ստիպված է լինում փախչել Եգերացոց երկիրը: Արաբները կարգադրում են ավելի ևս խիստ միջոցների դիմել և բռնությամբ հավաքել հարկերը:

Արտավազդից հետո ապստամբության գլուխ է անցնում Մուշեղ Մամիկոնյանը, որին միանում են մի քանի ուրիշ նախարարներ։ Ապստամբները Բագրևանդում սպանում են հարկահավաքներին՝

Ղևոնդ, գլ. ԼԴ, էջ 139 — «Լոնցուցանէր զպահանջումն հարկին յերկրէս»..... «Ժողովէին առ նա վշտատեսք և վտանգեալք հոգով»։

Ապստամբների դեմ արաբները ուղարկել էին պատժիչ զորք, սակայն Մուշեղը Բագավանում նրանց ևս հաղթում և հալածում է մինչև Առուձ, որտեղ սպանվում է նրանց զորավարը։

Այս հաղթությունից հետո բռնկում է ընդհանուր ապստամբություն։ Ապստամբությանը դեմ է եղել Սահակ Բագրատունու որդին՝ Աշոտը, որը ասել է՝

Ղևոնդ, գլ. ԼԴ, էջ 142—143 — «Մանկունք էք և կրտսերագոյնք հասակաւ. և գիտեմ եթէ ոչ կարէք զդէմ ունել զօրութեան բազմագլուխ վիշապին, ղի հզօր է զօրութիւն նորա և անթիւ բազմութիւն ընդ ձեռամբ նորա, և անչափ պատրաստութիւն զինուց ի գանձս նորա և ամենայն թագաւորութիւնք որք հակառակ կացին իշխանութեան նորա՝ փշրեցան որպէս զանօթ բրտի. զի թէ Հռովմայեցւոց թագաւորութիւնն ոչ կարաց համբառնալ զձեռս և վեր, այլ սարսեալ դողաց յերեսաց նորա»..... «Կամ հնազանդեցէք, կամ փախէք»։

Աշոտի խորհուրդը ապստամբները համարեցին «խրատ նենգութեան» և Վասպուրականի ապստամբները որոշեցին հարձակվել Արճեշի վրա, որը արաբական կենտրոնատեղերից մեկն էր։ Սակայն խալիֆատի կարգադրությամբ Հայաստան ուղարկված և դարան մտած արաբական զորքերը Ամր զորավարի առաջնորդությամբ գրոհեցին ապստամբների վրա և պարտության մատնեցին [775 թ.]։

Ղևոնդ, գլ. ԼԴ, էջ 147 — «Կոտորեցին զմեծ մասն հետեակ զօրում, որ յաշխարհարնակ մարդկանէն էին. քանզի էին մերկք և առանց զինուց և անհմուտք պատերազմի»։

Կարինը պաշարող ապստամբները ստանալով Արճեշի մոտ տեղի ունեցած ապստամբների պարտության լուրը, ստիպված են լինում վերադառնալ քաղաքի պաշարումը, որը արդեն անձնատուր էր լինելու սովի պատճառով և, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, գլ. ԼԴ, էջ 148 — «Թէպէտ կարող էին մեկնել ի կողմն Յոնաց»..... սակայն լաւ համարեցան զմահ անձանց, քան զկորուստ աշխարհիս»...

Նոքա՝ թվով 5000 հոգի գալիս են Բագրևանդ, անցնում են Արածանի գետը և ասում էին՝ Ղևոնդ, ԼԴ, էջ 149 — «Քաջութեամբ մեռ-

ցուբ ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազգիս՝ և մի տեսցեն աշք մեր կոխան ոտից լեալ պղծալից արանց»:

Տեղի է ունենում խալիֆատի զորքերի հետ անհավասար կռիվ, որտեղ հայերը ծանր պարտություն են կրում: Զոհվում են նախարարները և ռամիկներից 3000 հոգի:

Այնուհետև տեղի են ունենում հարձակումներ երկրի զանազան կողմերում: Խաչերի ոչնչացում, եկեղեցիների կողոպտում: Հարձակում ամրոցների վրա:

«Տային գիր երգման և իջեցուցանէին»:

775 թվին խալիֆատում Աբու Զաֆար Աբդլա ալ Մանսուրից հետո գահ է բարձրանում Մահադի՝ [Մահդի՝ 775—785 թ.] խալիֆը, որը, ինչպես վկայում է

Ղևոնդը՝ Լէ, էջ 154—155 «էր ազնուական... և լաւագոյն բարութ: Երաց զամենայն տունս գանձուց... և բաշխեաց պարգևս զօրաց իւրոց... և եղև առատութիւն երկրի, և գիւտ արծաթոյ ընդարձակեցաւ. և բնակչաց երկրի անդորրութիւն եղև ի հարկապահանջ բռնութենէն. գի թէպէտև զանուր լծոյ հարկին ծանրացոյց, սակայն վասն գիւտի արծաթոյն հանգեաւ երկիրս... լերինք արծաթոյ յայտնեցան յաշխարհիս Հայոց առ ի հանել ի նոցունց խանութս արծաթոյ զտոյ ի պէտս մարդկան»:

778 թվին Բյուզանդական զորքերը՝ Տաճատ, Վարազտիրոց, Գրիգորիոս և Արտավազդ հայ զորավարների առաջնորդութեամբ գալիս են Հայաստան և Գերմանիկեի մոտ [Կոմագենեում] տեղի է ունենում արաբների դեմ մեծ ճակատամարտ, որտեղ արաբները ծանր պարտություն են կրում:

Տաճատը, որ հաղթական կռիվներ էր վարել բուլղարների դեմ, կայսրությունից ստանում է «պատիւ իշխանութեան ի վերայ Հայաստանի»:

Մահադից հետո նրան հաջորդում է նրա որդին Մուսե խալիֆը [785—786 թ.]: Հայաստան է գալիս խազմը, իբրև արաբական զորքերի հրամանատար, որի մասին Ղևոնդը ասում է [զլ. Խ, 162]՝ «Արդարև ըստ անուան իւրոյ խազմ արար և դժոխածև: Խազմի ժամանակը հալածանքները Հայաստանում և Վրաստանում սաստկանում են: Դվինում նրան հանդիպում են նախարարներից մի քանիսը, որոնցից Մեհրուժան Արծրունին ընդունում է մահմեդական կրոնը, իսկ մյուսները բանտարկվում և գլխատվում են:

786 թվին խալիֆատի գահը բարձրանում է Մուսեի եղբայրը՝ Ահարոնը, Հարուն-ալ Ռաշիդը [786—809], որին հայ պատմիչները բնութագրում են իբրև ազաճ և արժաթասեր:

Ատրպատականը, Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը ստանում է նրա եղբայրը՝ Ուբեդլան, որը ինչպես վկայում է Կադանկատվացին՝ ռենդուֆին անշափ հասույց աշխարհի և վասն այնր բազում գաւառի Հայոց փախեալ ի Հոռոմս:

786 թվին տեղի է ունենում մահմեդական ցեղերի գաղթը Հայաստան: Միաժամանակ ծանրանում է տեղական բնակչության դրուժյունը:

Ղևոնդ, գլ. ԽԲ, էջ 168 — «Ոչ ոք էր տէր ընչից իւրոց, այլ առ հասարակ վարէին յաւարի»:

Շնորհիվ ստեղծված ծանր դրուժյան շատերն ինքնակամ թողնում էին իրենց ունեցվածքը և փախչում: Այսպես՝ 791 թվին տեղի է ունեցել 12000 հայերի գաղթը Շապուհ և Համամ Ամատունիների առաջնորդությամբ:

Ինչպես Ղևոնդը վկայում է՝ գլ. ԽԲ, էջ 169—«Իսկ կէսք ժողովրդեան, որք մնացին, առ սաստիկ կարօտութեան անձնատուրք եղեն ի ծառայութիւն ստրկի, փայտակոտորք և ջրաբերք»:

Հարուն ալ Ռաշիդի ժամանակը տեղի է ունեցել Հագարացիների արշավանքը Հայաստան. այդ արշավանքի մասին Հովհաննես կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ վկայությունը՝

«Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ III—«Եւ վասնզի սպառնալուռ Հագարացիքն տիրեցին կալան զՀայաստանեայս և մեծամեծք աշխարհիս նուաղեցան, և մնացեալք ղօղեալ դադարեալ կային ընդ լծով ծառայութեան նոցա. սակա այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պակասեաց ի պատմութենէ աստի զրոյցք իշխանաց մերոց»....

Նախարարական Հայաստանը կործանվում էր, ռազմական ուժի, գաղթի ու կոտորածների միջոցով ստանում էր սոսկալի հարվածներ, եկեղեցիներ կորցնում էր իր հարստությունները և ազդեցությունը, բնակչությունը խիստ պակասում էր և երկրում բնակություն էր հաստատում մահմեդական գաղթականությունը: Նախարարական Հայաստանի կործանման ու ալլասերման ահեղ այդ պրոցեսը, որ մեծ չափերով առաջ էր տարվում 775 թվի ապստամբությունից հետո, հետզհետե կանգ է առնում սկսած IX դարի սկզբներից:

Նախարարական Հայաստանի քաղաքական այդ նոր իրադրությունն պատճառները եղել են՝

1. Գահակալական կռիվները խալիֆատում:

2. Մահմեդական ամիրաների ապստամբությունները Հայաստանում:

3. Պարսկական խմբավորումների ապստամբությունները խալիֆատի դեմ: Ինչպես վկայում է

Վարդան վարդապետը [էջ 77]՝

«Յայնմ ժամանակի աղմկեալ Իսմայէլի ընդ միմեանս, հանգչէր երկիրս Հայոց, և սկսան զօրանալ իշխանքն մեր յւրաքանչիւր տեղիս»:

Կովոդ կողմերը դիմում էին և օգնություն խնդրում հայկական նախարարություններից, որոնց քաղաքական դրությունը այդ ներքին խռովությունների պատճառով հետզհետե նորից զորեղանում է:

Դեռևս 792—793 թվերին Հարուն ալ-Ռաշիդի խալիֆայության օրով տեղի էր ունեցել Բայլաքանում [Փայտակարանում] և Պարթավում պարսիկ աղանդավորների ապստամբությունը Աբու-Մուսլիմի [Ատա ալ Մոկկանա] առաջնորդությամբ: Ապստամբները պարտության էին մատնել Հայաստանի երեք կառավարիչներին, մինչև որ խալիֆատի զորքերին հաջողվել էր խեղդել ապստամբությունը:

809—813 թվեր, Հարուն ալ-Ռաշիդի մահվանից հետո, տեղի էին ունեցել զահակալական կռիվներ նրա որդիների մեջ: Այդ ներքին երկպառակություններից օգտվելով, 809 թվին ապստամբել էր Թիֆլիսի ամիրա Իսմայիլը [809—819]:

Այնուհետև խալիֆատի դեմ ապստամբել էին Մանազկերտի ամիրաները՝ Ջահապը և նրա հաջորդները՝ Աբդել-Մելիքը [813—820] և Սեադան [820—830]: Համաձայն Հովհաննես կաթողիկոսի վկայության՝ նրանք զրավել էին Հայաստանի մեծագույն մասը, և նպատակ էին դրել ամբողջ երկիրը՝ Վանա լճից մինչև Արաքս գետը անկախ դարձնել: Նրանք Հայաստանի իշխանությունը իրանցն էին համարում և կռիվներ են ունեցել արաբական կառավարիչների հետ:

813 թվին ապստամբել էին Դվինում հայերի օգնությամբ կայսիկները:

Նույն ժամանակները տեղի է ունեցել Եդեսիայի և Մարաշի ամիրա Նասրի [812—825] ապստամբությունը:

816 թվին արաբական իշխանության դեմ ապստամբել էր Հայաստանի կառավարիչ Հատիմը:

Իսկ 817 թվին տեղի ունեցավ պարսից աղանդավոր խուրամիտ-ների ահեղ շարժումը Բաբելի առաջնորդությամբ, որը ունեցել է ազատագրական և սոցիալական բնույթ։ Ապստամբները նպատակ են ունեցել վերականգնել նախկին պարսկական տիրապետությունը և պահանջում էին գույքի և ունեցվածքի հավասար բաշխում։

Ապստամբները գրավել էին Ատրպատականը, Փայտակարանը. Աղվանքը և Արևելյան Հայաստանը, իսլիֆատի զորքերը շարունակ պարտություն էին կրում։ Միայն 833—834 թվերին, Համադանի մոտ Բաբելի կրած պարտությունից հետո, իսլիֆայությանը հաջողվում է 835 թվին խեղդել ապստամբական այդ մեծ շարժումը. իսկ 836 թվին Ափշինը գրավում է Բաբելի մայրաքաղաք Պարթավը և ավերում։

Այս ներքին խռովությունների և քաղաքական դրության փոփոխման հետևանքով հայ ազնվականությունը հետզհետե նորից սկսում է վերականգնել իր ուժերը։ Հատկապես ուժեղանում են Բագրատունիները, որոնք 774 և 775 թվին ապստամբություններից հետո ապավինել էին Հայաստանի արևմտյան լեռնային շրջանները և օգնություն էին ստանում Բյուզանդիայից։

Մայր երկրում տեղի ունեցող երկպառակություններից ու կոիվ-ներից օգտվում էին Բագրատունիները, բռնելով իսլիֆատի կողմը, և հետզհետե ընդարձակում էին իրենց երկրի սահմանները։

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

Բագրատունյաց թագավորության առաջնակարգ նշանակու-թյունը Հայոց պատմության մեջ, որ առանձնապես շեշտված է պատմական երկերում — սխալ է։

Բագրատունյաց թագավորության բնույթը եղել է՝

1. Թագավորական տիրոգոս, և ոչ իրական թագավորական իշխանություն.

2. իշխանությունը և իրավունքները եղել են նույնը, ինչպես և նախընթաց շրջանում.

3. պարտականությունները եղել են՝ հարկերի հավաքումը և զորքերի առաջնորդությունը.

4. ֆեոդալական անիշխանությունը մնում էր.

5. Արժույթները և մյուս ականավոր նախարարությունները ևս ձգտում էին ձեռք բերել թագավորական տիրոգոս.

6. իսլիֆայության և Բյուզանդական կայսրության քաղաքա-

կանությունը եղել է նպաստավոր ֆեոդալական անջատողականության և ոչ միացման:

7. որքան իշխաններ, նույնքան թագավորներ: Բագրատունիների ժամանակաշրջանում 7 անջատ իշխաններ հետզհետե ստացել են թագավորի տիտղոս:

Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական կազմակերպությունը ֆրանսիական ականավոր գիտնական Լոռանը բնութագրում է հետևյալ կերպով՝

«Նախարարները եղել են ինքնիշխան, ինչպես և առաջ-հեղինակությունը եղել է անձնական և ոչ իրական: Նոքա չէին կարող տարածել իրենց իշխանությունը, Բյուզանդիայի և խալիֆատի դիմագրություն պատճառով: Աշոտին 862 թվին տրվում է «իշխանաց իշխան»-ի տիտղոս. բայց տիտղոսը միայն բավական չէր. Աշոտը ինքը պետք է իր հեղինակությունը հաստատեր և նախարարներին ենթարկեր իր իշխանությանը, որը խիստ դժվար էր: Հայաստանը կարող էր միանալ, բայց չմիացավ: Աշոտի զորքը քիչ էր խալիֆատի պաշտոնյաներից և տեղական ամիրաներից պաշտպանվելու համար»:

* *

Դեռևս 775 թվի ապստամբությունից հետո Վասակ Բագրատունին փախել էր Բյուզանդիայի հարևան շրջանը՝ Կղարջք և այնտեղ հիմք էր դրել Արտանուշի Բագրատունյաց ճյուղին: Նրա որդին Ատրնեբսհը և թոռը՝ Աշոտը գրավում են Արտահանը և մերձակա տեղերը և ընդարձակում են իրենց տիրապետության սահմանները Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ: Հետզհետե Աշոտը զորեղանում է և ինչպես վկայում է Վարդան վարդապետը՝

«Տայր իշխանն իսմայէլի Աշոտի, որդւոյ Ատրնեբսհի, որդւոյ Վստսիկայ՝ գերկիրն Վրսոց, որոյ երդեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան. և կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիրապաղատութեան» [810—833, ըստ Լոռանի]:

Նույն ժամանակաշրջանում ղզալի չափով զորեղանում է, 775 թվի ապստամբության ժամանակ զոհված, Բագրատունի Սմբատ սպարապետի որդին՝ Աշոտ Մսակերը [806—825/6], որը գրավել և հաստատել էր իր իշխանությունը Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում՝ Տաջրում, Արշարունիքում, Շիրակում և Աշոցքում:

806 թվին նա Հառուն ալ-Ռաշիդից կարգվել էր Հայաստանի իշխան և այնուհետև հնարավորություն ստացավ ընդարձակելու իր երկիրը:

Աշոտ Մսակերը եղել է իր ժամանակվա հայ իշխաններից ամենից զորեղը, քաջը և ժողովրդականը: Նա հավաքում և բերում է իր շրջանը ցիր ու ցան եղած հայերին՝

Վարդան Վարդապետը վկայում է.—«Բողոք կալեալ ազգին Գնունեաց թափել նոցա յԻսմայէլացւոցն, որոյ երթեալ հազար արամբք յԱղիովիտ գաւառ, և առ ինքն դումարեալ զամենայն ազգն աղխին իւրեանց տանի բնակեցուցանէ ի Տայս»:

Աշոտ Մսակերի որդին Բագրատը, իբրև Տարոնի իշխան, 830 թվին ստացել էր «իշխանաց իշխանի» կոչում և նրա իշխանություն տակ էին գտնվում՝ Տարոնը, Խոյթը, Սասունը:

Բագրատի եղբայրը՝ Սմբատ Աբլաբասը երեսուն տարի [826—855] եղել է մեծ սպարապետ: 850 թվին Բագրատունիների իշխանության տակ են եղել Մոկքը, Տարոնը, Սպերը, Արաքս և Կուր գետերի վերին հոսանքի շրջանները, Սյունիքը, Աղվանքի մի մասը:

Հայկական նախարարությունները նորից զորեղանալով և օգտը վելով խալիֆատում տեղի ունեցող ներքին խռովություններից, հարևան մահմեդական ամիրայություններին հետևելով, իրենք ևս ձգտում էին հարկատու դրուժյունից ազատվել:

Մամուն խալիֆայի մահվանից հետո ապստամբել էին խալիֆայության զորքերը: Մամունի հաջորդ Մուտասիմ խալիֆը [833—842 թ.] կազմակերպում է վարձկան թուրք զորքեր, որոնց ապրուստի, հանդերձելու ու պահելու համար պահանջվում էին հսկայական ծախքեր: Պաշտոնները ծախում էին փողով: Ծախքերը ծածկելու համար ժողովրդին կողոպտում էին: Խալիֆ ալ-Վաթիկի [842—847] ժամանակ Հայաստանը նորից գտնվում էր խառնակ դրության մեջ: 847 թվին խալիֆայության գահն է բարձրանում Մութավաքիլը [Ջափրը՝ 847—862], որը միջոցներ է ձեռնարկում խալիֆայության խախտված դրուժյունը ամրապնդել և սանձահարել ուժեղացող նախարարություններին: 849 թվին Մութավաքիլը Հայաստան է ուղարկում Աբուսեթ ոստիկանին մեծ զորքով: Բագրատը և Աշոտ Արծրունին ուղարկում են պահանջվող հարկերը և դիմում են նրան, որ նա Հայաստան չմտնի և հեռանա:

850 թվին Արզնի ամիրա՝ Մուսեն, իբրև հարկահավաք, մտնում է Տարոն: Բագրատը և Աշոտը միացյալ ուժերով դիմադրում ու դուրս են քշում նրան: Մութավաքիլը կատաղած Հայաստան է ու-

դարկում Արուսեթի որդուն՝ Յուսուֆին, որը հրավիրում է իր մոտ Բազրատին, խոստանալով երկրի իշխանությունը նրան հանձնելու Բազրատը գնում է, և Յուսուֆը նրան շղթաված ուղարկում է Սամարա, Մուֆավաքիլի աթոռանիստը:

Այնուհետև, ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին, գլ. է՝

«Յովսէփ [Յուսուֆ] զօրավարն Տաճկաց մնայր անցանել ձմեռանն, զի ելցէ ի վերայ աշխարհիս Հայոց սրով և գերութեամբ և մեծամեծ հարուածովք և մեծամեծս աշխարհիս խաղացուցանէ ի գերութիւն և կացուցէ ի վերայ աշխարհիս գործավարս, որ ըստ իւրեանց հրամանի զկարգս աշխարհիս յօրինեսցեն, և իւրեանք հանդերձ ընտանեօք իւրեանց նստցին յամուրս Հայոց»:

Այս իրադարձությունների հետևանքով բռնկում է ուժեղ ազատագրական շարժում: Ապստամբում է Սասունի ժողովուրդը Հովնան խոթեցու առաջնորդությամբ՝

Թովմա Արծրունի, գլ. է, էջ 119—120—«Յայնժամ բնակիչք լերինն իբրև տեսին, թէ վարեցաւ իշխանն ի գերութիւն ինքեանք պատրաստեալ են զնոյն փարշմանն կրել, զոր դաշտայինքն կրեցին՝ հասին միաբան բազմութիւնն մեկնակազէքն խոթայ... և եկեալ ի վերայ քաղաքին պաշարեն զնա, և զգօրսն մատնեն ի սատակումն սրոյ, և զպատանդսն Վասպուրականի հանեն յարգելանէն, և գերեացն ընդարձակեն, զկապուտ նոցա բաժանեն յինքեանս»:

852 թվին Հայաստան է ուղարկվում Բուղան 200.000 զորքով վրեժ առնելու, ազատագործը ոչնչացնելու և նախարարներին շղթայակապ տանելու Սամարա:

Բուղան սասունցիներին անողոք կերպով պատժում է, գրավում է Տարոնը, Վասպուրականը, Արաքսի և Կուր գետի դաշտային մասերը, Աղվանքը, Վրաստանը: Նախարարական տոհմերից շատերը ապավինում են ամուր տեղեր: Ամենուրեք ավերածություններ է կատարում, ազատներին կոտորում: Բուղային օգնում են նաև երկրում բնակություն հաստատած մահմեդականները: 855/56 թվին Բուղան վերադառնում է Սամարա և իր հետ տանում բանտարկված նախարարներին ու գերի բռնած ազնվականներին:

Մուֆավաքիլի ժամանակ սաստկանում են նաև կրոնական հալածանքներ: Ցակուրի վկայությամբ Զափրը [Մուֆավաքիլը] գահ բարձրանալուց հետո հրաման է տվել՝ որ

«Ոչ մի քրիստոնյա կամ հրեա չպետք է պետական պաշ-

տոն վարեն: Նոր եկեղեցիները և տաճարները պետք է քանդվեն և նրանք իրավունք չպիտի ունենան վերաշինելու:»

Արգելվում են վեճերը ղուրանի մասին. հալածվում են ազատամիտ աստվածաբանները, շիաները և հերետիկոսները:

Սամարայում 991 ազնվականներ ստիպված ընդունում են մահմեդական կրոնը:

858 թվին տեղի է ունեցել Դվինի մեծ երկրաշարժը, որի մասին Հովհաննես կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ վկայությունը [էջ 133]՝

«Յամա Զաքարիայի կաթողիկոսի յետ է ամի գերութեան Հայոց...: Ահագին իմն շարժմանց եղելոց ի Դուին քաղաքի բազում սասանութիւնս և փլուզմունս տանց և պարսոյաց և ապարանից լինէր, և առհասարակ քանդումն և զղրղումն առնոր քաղաքն, այլ և մահ յոլովից մարդկան ի վերայ հասանէր և այնպէս ահագին իմն լինէր վտանգ տագնապին, մինչև ոչ ոք մնալ ընդ յարկաւ, այլ ի հրապարակս և ի փողոցս ելեալ հաշեալ հառաչէին: Իսկ ցրտաշունչ սառնամանիք ձմեռայնրոյն առաւել բերէր զլքացումն հեծութեան, զի յոլովք մսեալք և ծալրատեալք լինէին»:

Մութավալիքի մահվանից հետո [862 թ.] խալիֆատում նորից առաջ են գալիս գահակալական կռիվներ ու ներքին խռովություններ և ստեղծվում են նպաստավոր պայմաններ հայ նախարարության դիրքերի վերականգնման համար: 862 թվից հետո Սամարայից վերադառնում են կենդանի մնացած նախարարները և վերահաստատվում են իրենց տոհմական կալվածքներում:

862 թվին Աշոտ Բագրատունին [Սմբատ Բագրատունու որդին], որ Բուղայի արշավանքների ժամանակը հավատարիմ էր մնացել խալիֆայությանը, ստանում է «իշխանաց իշխան»-ի կոչում:

Ինչպես վկայում է Թովմա Արծրունին

«Հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից, որ եղև իսկ» (էջ 206):

Աշոտ Բագրատունին աշխատում է թեզենքի ուժով և թեզի-վանագիտական խաղաղ միջոցներով իր գերիշխանությանը ենթարկել նախարարական և մյուս երկրները՝ Հայաստանում, Վրաստանում, Աղվանքում և այլուր:

Ըստ Վարդանի վկայության՝ «ընդարձակեալ մեծին Աշոտի ի Վիրս և յԱղուանս զԿապասայինս հնազանդեալ»:

Իր հեղինակությունը բարձրացնելու համար նա աշխատում է

բարեկամութիւն հաստատել զորեղ նախարարութիւնների հետ խնամիութեան կապերի միջոցով: Իսկ Աշոտի եղբայրը՝ Աբասը ստանում է սպարապետի աստիճան:

Բուղայի արշավանքներից հետո զորեղանում են մահմեդական ամիրայութիւնները: 863 թվին տեղի է ունենում կայսիկների արշավանքը՝ Սևաղայի որդի Ջահապի առաջնորդութեամբ: Այդ արշավանքի մասին Ասողիկը տալիս է հետեւյալ վկայութիւնը՝ Բ., ք, էջ 110՝

«Շահապ որդի Սևաղայի ամրոխասաստ ղօրու դայ յերկիրս Հայոց՝ աւերել գերել զերկիրս կամեալով: Եւ եկեալ յԱրշարունիս գաւառ՝ իջանէ յեղերս Երասխայ ըստ հարաւոյ կուտէ ի տեղին, որ այժմ ասի Քառասունք: Իսկ մանուկն Աբաս սպարապետն Հայոց, ելեալ ի Կաղզուան աւանէ խի արամբք ամենայն Հայոց ղօրուն, քաջօք և մրցողօք՝ դայ հասանէ ի վերայ նոցա. ղբոլոր բանկան ցիր և ցան վայրացն ընկեցեալ՝ սրախողխող և գետավէժ դամենեսեան առնելով: ...Իսկ Շահապայ իջ արամբք մազապուր պրծեալ՝ անցեալ գնայր ամօթալից»:

Այս պարտութիւնից հետո կայսիկները կորցնում են իրենց երկրների որոշ մասերը: Այնուհետեւ Աշոտ իշխանաց իշխանի տիրապետութեան տակ են հղել հետեւյալ մարզերը և երկրամասերը՝ Բագարան, Շիրակ, Արշարունիք, Աշոցք, Արեւելյան Տայք, Վանանդ, Սուրմալի, Արագածոտն — մինչև Երեւանի կողմերը և Կուրտիկ Մամիկոնյանի մահվանից հետո, նաև Բաղրևանդը:

Դվինում եղել է արաբական կառավարիչ:

867 թվին Բյուզանդիայում հանդես եկավ հայկական դինաստիան, հանձինս Բարսեղ Ա-ի, որը տեեց մոտ երկու դար:

Բարսեղ Ա-ն [867—886] համաձայն բյուզանդագետ Գելցների բնութագրման, «պատկանում էր այն հանճարեղ, բայց խիստ ուժեղ բնավորութիւններին, ինչպես էին Սուլլան, Թեոգորիիւր, նապոլեոն Ա-ը»:

Համաձայն Լոռանի բնութագրման՝

«Բարսեղի ժամանակը հայերի համար բախտավոր շրջան էր. արաբական ոստիկանները ուղարկվում էին հայերի ընտրութեամբ. նոքա կարող էին ազատ շնչել, իրենց իրավունքները և ուժը ավելացնել. կատարել ճանապարհների շինութիւն, շէնքերի կառուցում. նպաստավոր էր երկրագործութեան և առևտրի զարգացման համար»:

880 թվից հետո, երբ մահամեղական ամիրանները միացել էին ընդդեմ զորեղահայ նախարարների, Աշոտ Բագրատունին արշավում է Մանազկերտ և գրավում է Բերկրին, Խլաթը և Արճեշը:

Նախարարական Հայաստանի այս հաջողությունները պետք է վերագրել խալիֆատի թուլացմանը և Բյուզանդական կայսրության հաղթական արշավանքներին Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում՝ 871—882 թվերին:

Կործանիչ հարվածներ էր հասցնում խալիֆայությանը Բարսեղ Ա-ը, որը քայլ առ քայլ առաջ էր գալիս և ավերում էր խալիֆայության լեռնային ամրությունները: Բարսեղի հաջողությունները կըլինեին կատարեալ, եթե նախարարական Հայաստանը հարձակվեր արարների աջ թևի վրա:

Նախարարական Հայաստանի դիրքը դեպի կովոդ կողմերը ստանում էր մեծ կարևորություն: Սակայն նախարարական Հայաստանը չեզոք դիրք էր բռնել, որի շնորհիվ ստեղծվել էին նպաստավոր պայմաններ երկրի խաղաղ զարգացման համար:

887/888 թ. նախարարները վճռում են Աշոտին թագավոր դարձնել: Դիմում են Ահմետ խալիֆին, որը ուղարկում է իշխանաց իշխան Աշոտին թագ և թագավորական զգեստներ: Աշոտ Ա-ի պետական կազմակերպչական գործունեության մասին Հովհաննես կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ վկայությունը [էջ 139]՝

«Եւ այնուհետեւ բազում և երեւելի կարգս յարդարէր աշխարհի տէրութեան իւրոյ, յօրինուածս տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց և հարթհաւասար ըստ իւրաքանչիւրոցն կատարէր կարգս լեռնականաց և ջերմահովիտ բարեխառն դաշտականաց, և զամենայն տափարակ տեղիս ագարակս և գոմս դնէր. և զմարմանդս յայգիս և ի բուրաստանս զարդարէր».....

890/91 թվին Աշոտ Ա-ին հաջորդում է Սմբատ Ա-ն: Գահակալության առթիվ տեղի են ունենում ներքին խռովություններ: Աշոտի եղբայրը՝ Աբաս սպարապետը ուզեցել է ինքը ժառանգել գահը, ինչպես վկայում է Հովհաննես կաթողիկոսը՝ «յինքն ղթագաւորութիւնն հնարէր նուաճել», սակայն այդ նրան չի հաջողվում. նա հաշտվում է Սմբատի հետ և մնում է սպարապետ:

Ինչպես վկայում է Ասողիկը, էջ 161 — Սմբատ Ա-ի և նրա հոր Աշոտ Ա-ի ժամանակ

«էր շինութիւն և խաղաղութիւն յաշխարհիս Հայոց ըստ մարգարէութեանն՝ հանգչել իւրաքանչիւր ուրուք ընդ որթով

իւրով և ընդ թզենեաւ. և այսպէս ագարակաց աւանացեալ և աւանաց քաղաքացեալ բազմամարդութեամբ և ընչեղութեամբ, մինչև հովուաց և անդէորդաց մետաքսեայս զգենուլ պատմութեան»:

Ընդհանրապես այս շրջանում մեծ թափ ու ծավալ է ստացել շինարարությունը նախարարական բոլոր երկրներում:

Արծրունիների երկրի շինարարության մասին Թովմա Արծրունին տալիս է հետևյալ վկայությունները՝

Թովմա Արծրունի, էջ 252—«Շինեաց Գագիկ[887—936] պարսպաւոր ամրափակութեամբ զբլուրն յՈստանին Ռշտունեաց զաւերեալն ի բազում ամաց»:

Թովմա Արծրունի, III, 29—«Շինեաց [Վան Տոսպում] ի վերայ ամրական քարանձաւին յելս և ի մուտս կոյս տունս խրախիցս ոսկեզօծս պատշկամբեալ, յաւելլով ի յառաջագոյն ի հօրէ նորա Դիրանկէն շինեալ»:

Թովմա Արծրունի, Թ. IV, է —վկայություն Ախթամարի շինարարության մասին—«ապաստան լինել աշխարհի ի հինից թշնամեաց».

«Հրաման տուեալ բազում արուեստաւորաց և անթիւ մարդկան զհատեալ վէմս ծանունս հոսել ընկենուլ յատակս ծովուն անհնարին խորութեանն...: Քարահատակն ամբարտակ կանգունս հինգ...: Եւ պարիսպն է հրաշակերտ, ահեղակերպ, բարձրաբերձ, լայնանիստ բրգամբք և բարձրացեալ աշտարակօք զարդարեալ, անկիւնաւոր խորանանման տախտակաձև յինքեան ունելով գահոյք զբօսանաց, յորում հանդերձ որդւովք և ազատակոյտ զօրօք միշտ ուրախանայր արքա: Ի շրթունս խորայատակ հիմանց ծովուն դնէ դրունս ահաւորատես, հաստահեղոյս, բեռնապինդս. որով և զմասն ինչ ծովուն ի կղզին կոյս հատանելով՝ հրաշալիս իմն ներգործեաց, բազում նաւաց յօրինեալ խաղաղ և անքոյթ նաւահանգիստ: Ժողովեալ ի գունն արքայի իշխանաց և տէրանց, ազատաց և ռամկաց, եպիսկոպոսաց և կրօնաւորաց, զի ամենեքեան օն անգր փութապէս շինուածս և ձեռակերտս հաստատեսցեն, հրաման տայցէ, զի լինիցի տեղի ապաստանի ամենայն հինից ի թշնամեաց եկելոց...: Զկնի հնգից ամաց յորմէ հետէ սկսան շինել՝ պայծառացեալ բարձրացաւ շինութիւն բաղաբին առաւել քան զառաւել»:

Մեծ քանակութեամբ շինված են եկեղեցիներ՝ Անիում, Կար-

սում. 40-ի չափ եկեղեցիներ ու վանքեր շինված են այդ ժամանակաշրջանում Սյունիքում:

Հայաստանի շինարարության զարգացման այս շրջանում, Սմբատ Ա-ի թագավորության երրորդ տարում տեղի է ունեցել 893 թվին Դվինի մեծ ու ավերիչ երկրաշարժը, որի մասին Հովհաննես Կաթողիկոսը [էջ 162] տալիս է հետևյալ վկայությունը՝

«Զայսու ժամանակաւ ահագին իմն յեզակարծումն ժամուսաստիկ շարժմանց եղելոց ի գիշերի ի Դուին քաղաքի՝ բազում սասանումն և սարսափումն և դղրւումն և կործանումն զբնակչօք քաղաքին զեղեալ, հիմն ի վեր տապալէր: Վասն զի առ հասարակ ի վայր փլուղեալ զպատուար պարսպացն և զապարանս գլխաւորացն և զտունս ոամկաց՝ իբրև զերիզուտ վայրս առապարաց յական թօթափել տեսանէր... Իսկ զբաղմութիւնսն դիականցն ոչ բաւեալ տալ գերեզմանաց՝ զբազումըս ի վիհս և ի խորափիտս և ի դարափլակս ընկեցեալ ծածկէին»:

Նույն երկրաշարժի մասին Թովմա Արծրունին տալիս է հետևյալ վկայությունը՝ «Պարսպաւոր պատնիշօք պատուարեալ և տուրեառիկ վաճառականութեամբ և ազգի ազգի պըղծութեամբ յափրացեալ յղփացեալ՝ զնա ի հիմանց տապալեալ... Ասի լինել թիւ մարդկանն ապականելոց ի շարժմանէ՝ ոգի առաւել քան ՀՌ: Այս շարժումն սաստկագոյն քան որ եղև յամս Զաքարիայի Հայոց Կաթողիկոսի, յետ է ամի գերութեանն Հայոց» (էջ 230—237):

Բազրատունյաց Սմբատ Ա-ն, իր թագավորության ընթացքում նպատակ է ունեցել և ձգտել է ազատվել հարկատվությունից, իրական դարձնել իր թագավորական իշխանությունը, հնազանդեցնելով իրան նախարարներին: Նա իր իշխանությանն է ենթարկում այն երկրները, որոնք գտնվում էին, ինչպես վկայում է Հովհաննես Կաթողիկոսը, էջ 161՝

«Եւրամտից հիսիսոյ մինչև ցկարնոյ քաղաք, և անդր ևս քան զԿղարջս քերեալ մինչև առ ափն ծովուն մեծի, և մինչև ցսահմանս Եդերացւոց և մինչև ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգաբացիս, և զՄանարս մինչև ցղուուն Ալսանաց... և անտի ի հարաւակողմն կոյս զԿուր գետով մինչև ի քաղաքն Տփիսիս. և զՈւտի գաւառ մինչև ի քաղաքն Հունարակերտ և մինչև ի Տուս և ի Շամքոր»:

Նւ այսպէս ընդարձակեալ զսահման տէրութեան իւրոյ,

որ ընդ լծով արքունի սակից և բեկարաց և մաքսից կացուցեալ՝ զզէն քաջութեան մարտի իւրոյ նշան յաղթութեան կանդնէր»:

Սմբատի թագավորութեան օրով Աղբրեջանում հանդիս եկաւ Սաճյան գործող ամիրայութիւնը [879—930], որը Սաճյան Ափշինի 898 թվի հաղթական արշավանքից հետո հարկատու դարձրեց գրաված հայկական շրջանները Սաճյան ամիրայութեանը: Իսկ Բագրատունյաց Հայաստանի ենթարկումը խալիֆայութեանը դառնում էր անվանական:

Հետագայում Սմբատը աշխատել է ազատվել այդ հարկատուութիւնից, սակայն նրան ամիրայետը և Ափշինի հաջորդը՝ Յուսուֆ ամիրան պարտագրել են վճարել պահանջվող հարկը: Ինչպես վկայում է Հովհաննես կաթողիկոսը, էջ 204—205՝ «Իսկ Սմբատ վասն զի բռնազրոսութեամբ զզէմ չ'կարէր ունել», վճռում է տալ մի տարվա հարկը:

«Եւ ապա ընդ բոլոր աշխարհս տէրութեան իւրոյ հինգերորդէլ հրամայէ դամենայն երամակս ձիոց և զանդեայս արջառոց և զհօտս ոշխարաց և տալ ի զրադատ տուգանս սակին...: Եվ զայս ապա արարեալ զվճար՝ առնոյր այնմ ամի սակ: Իսկ այսոքիկ ապա յաշս նախարարացն արքայի յաւէտ իմն ծանր համարեալ թուէր»:

Այնուհետև դժգոհ նախարարները գծովում են Սմբատի հետ և Յուսուֆը գրավելով իր կողմը Գագիկ Արծրունուն, որը 908 թվին Յուսուֆից ստացել էր արքայական թագ և արքունական պատիվներ, ավերածութեան է մատնում Բագրատունյաց Հայաստանը, իսկ Սմբատ թագավորին Երնջակի ամրոցի պաշարման ժամանակ ենթարկում է տանջանքների և խաչում [914 թվին]:

Այս ծանր ու ավերիչ իրադարձութիւններից հետո Բագրատունյաց Հայաստանում ստեղծվել էր լիակատար անիշխանութիւն: Ինչպես ասում է Չամչյանը՝ էջ 762 «Զայս ամենայն տեսեալ ուսմիկ ժողովրդոց և ծառայից և գեղջկաց՝ նոքա ևս զբեթէ առհասարակ ապստամբեցան ի տեարց իւրեանց. և յարուցեալ ի վերայ նոցա՝ հարին զբազումս ի նոցանէ և ինքեանք տիրեցին փոխանակ նոցա»:

Այս ժողովրդական ապստամբութեան մասին Հովհաննես կաթողիկոսը տալիս է հետևյալ վկայութիւնը՝ էջ 258—261.

«Վասնզի նուազունքն քան զմեծամեծսն ձեռներէց լինել ջանային, և ծառայքն ըստ Սողոմոնի հնարէին, զի զտեարս

տրեխաւորեալ՝ ի գետնի գնացուցեն և ինքեանք ելցեն յերկ-
վարս ահիպարանոցս և առաթուր հարողս՝ խրոխտացեալք և
սոնքացեալք մեծաւ ապստամբութեամբ: Իսկ թագաւորք մեր
և պետք և իշխանք, զորս ի բնէ նախարարութիւնքն էին՝ ջա-
նային վարատել և խել յիւրաքանչիւրոցն բնակութեանց, և
ըստ ախորժից իմն ձեռական և նոր ստեղծանել պայազատս
և սպասաւարս...:

«Եւ այսպէս ի յիշատակութենէ թշնամեաց և յանարգիւն
անպտղութեանց՝ ապա և սովն ևս ի վերայ սաստկացեալ զօ-
րանայր ուժգնապէս: Վասն զի հուրն կայծակնացայտ որ տե-
ղեացն ի մեզ, և սուրն անողորմ պատերազմացն որ միշտ ի
մեզ բղխէր զհոտ մահուն՝ մինչև յօթն ամ ձգեալ ընդերկարե-
ցաւ. և վասն այսորիկ մնացեալքս պանդխտեցաք ի վրանս
Կեդարու. և թափրացաք և ունայնացաք ի ստացուածոց և ի
բոլոր պարենի ռոճկաց և ի չգոյէ կերակրոց»:

Այդ սոսկալի սովի, աղետալի ու խռովահուլզ շրջանում Բագ-
րատունյաց թագավորութեան գահն է բարձրանում Սմբատի որդին՝
Աշոտ Երկաթը [913/14—928/29]: Բռնկում են պարտիզանական
կռիւմներ ընդդէմ Յուսուֆի զորախմբերի:

Բագրեանդում, Շիրակում, Գուգարքում, Տփխիսում, Աղստևում,
Արշարունիքում անողոք ջարդ են տալիս արաբական զորքերին:

«Ըզլխաւոր երէցս նոցա ձերբակալ արարեալ՝ հրամայէր
տիկ ձեացուցանել և կախել զպարսպաց ամրոցացն առ ի տե-
սիլ և յահաբեկութիւն բազմաց»:

Կռիւմներ են տեղի ունենում նաև Արծրունյաց և Սյունյաց շըր-
ջանում ընդդէմ Յուսուֆի զորքերի:

Աշոտը գնում է Բյուզանդիա Կոստանդին VII կայսեր [912—
959] մոտ. թագ է ստանում կայսրից և վերադառնում է բյուզանդա-
կան զորքերով [921 թվին]: Այնուհետև Յուսուֆը աշխատում է հը-
րահրել երկպառակությունը և խռովությունները նախարարական
Հայաստանում: Նա թագավոր է կարգում Սմբատ Ա-ի եղբորորդի
Աշոտ սպարապետին [Դվինում]: Տեղի են ունենում ներքին խռովու-
թյուններ. սակայն Աշոտ սպարապետը հաշտվում է Աշոտ Երկաթի
հետ: Աշոտ Երկաթը բարեկամութիւն է հաստատում նաև խալիֆա-
յութեան հետ և ստանում է շահնշահի կոչում՝ «Ըստ որում վերնագոյն
էր նա քան զայլ արքայս Հայոց, քան զԳագիկ, քան զմիւս Աշոտ, քան
զթագաւորս Վրաց և Ափխազաց, Աղուանից և Եգերացոց»:

Յուսուֆը, որ ապստամբութեան պատճառով 919 թվին խալիֆա-

յության կողմից ձերբակալված և բանտարկված է եղել, ազատվելու՞մ բանտից նորից տիրում է Ատրպատականին և զորքեր է ուղարկում Հայաստան, սակայն նրա ուղարկած զորքերը պարտվում են և Աշոտ Երկաթի թագավորության վերջին տարիներում Հայաստանը խաղաղվում է:

Բագրատունյաց առաջին թագավորների ջանքերը Հայաստանը միացնելու իրանց իշխանության տակ, ոչ միայն հաջողություն չեն ունենում, այլ պատճառ են դառնում աղետների, երկպառակության և թշնամությունների:

Աշոտ Երկաթի հաջորդները հրաժարվեցին նախորդների այդ քաղաքականությունից, բավականացան տոհմական իրենց երկրներով և աշխատեցին տարածել երկրի իշխանությունների վրա իրենց բարոյական հեղինակությունը:

Խալիֆայության քայքայումը, որ սկսվել էր IX դարում, հետըհետեւ ավելի ևս մեծ չափեր է ստանում, Խալիֆայության զանազան շրջաններում ստեղծվում են անկախ ամիրայություններ:

935 թվին տեղի էր ունեցել Ասորիքի և Եգիպտոսի վերջնական անջատումը խալիֆայությունից: Արաբական Հայաստանի ոստիկանները և Պարսից, Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Դվինի, Մանաղկերտի ու Խլաթի կուսակալները գառել էին ինքնագլուխ վարիչներ:

Մյուս կողմից զգալի չափով զորեղացել էր Բյուզանդիան, և Հովհաննես Կուրկուաս բյուզանդական հայ զորավարը հաղթական կռիվներ էր մղում խալիֆայության երկրամասերում: 934 թվից սկսած՝ Շիմշատը, Մալաթիան և Արևմտյան Հայաստանը վերջնականապես մտել էին Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության տակ:

Հայաստանի նախարարական գլխավոր տոհմերը ևս դառել էին ինքնագլուխ՝

1. Արծրունյաց թագավորությունը, որի ինքնիշխան տերն էր Գագիկ թագավորը [904—908—937], և որը թագ էր ստացել Յուսուֆից 908 թվին: Նրա գերիշխանության տակն էին գտնվում Վասպուրականի մյուս իշխանությունները: Կենտրոնը եղել է Ոստանը: Գագիկին հաջորդել է Աշոտ Դերենիկը [937—953], որի մահվանից հետո՝ նրա որդիները իրարից բաժանվել և կազմել էին երեք նոր թագավորություն՝ Վասպուրականի, Անձևացյաց և Ռշտունիքի:

2. Աղվանից թագավորությունը.

3. Սյունյաց թագավորությունը.

4 և 5. Ավելի ուշ նաև Կարսի և Կյուրիկյան թագավորությունները:

Բազրատունյաց Հայաստանում Աշոտ Երկաթին հաջորդեց նրա եղբայրը՝ Աբասը [928/29—953]: Ինչպես վկայում է Ասողիկը [էջ 171]՝ Աբասը եղել է—«նաղաղութեան և շինութեան պատճառ»։ «յաղթող շուրջանակի»։ Կարսը, որի ռազմական դիրքը խիստ հարմար էր պաշտպանության տեսակետից, իբրև կենտրոն, Աբասը ավելի ևս ամրացնում է, կառուցում է մի գեղեցիկ եկեղեցի և ուրիշ շինություններ:

Միևնույն ժամանակ Աբասը սիրով ու խոնարհությամբ էր վերաբերվում դեպի նրսը վերակացուն, որ նստում էր Դվինում:

Ինչպես վկայում է Ասողիկը [էջ 196]— «Եբարձ նա յաշխարհէն յիւրմէ զաւազակութիւն և զմարդասպանութիւն»:

Աբասին հաջորդեց նրա որդին՝ Աշոտ Գ-ն, կամ, ինչպես նրան կոչում էին՝ Աշոտ Ողորմածը [953—977]:

Ասողիկ III, Ը, էջ 180— «Եւ զկնի Աբասայ թաղաւորեաց Աշոտ որդի նորա, որ և շահնշահ կոչիւր ամս Ին»։ «Այս Աշոտ խաղաղասէր բարուք կալեալ զաշխարհս Հայոց խոնարհութեամբ և ողորմածութեամբ»:

Նա թագավոր է օծվել Անիում 961 թվին և կենտրոնը Կարսից տեղափոխել է Անի. իսկ նրա փոխարեն Կարսում գահ է բարձրանում նրա եղբայրը՝ Մուշեղը [962 թ.]:

Աշոտ Ողորմածը եղել է ժողովրդին մոտիկ: Նա հավաքում էր իր շուրջը հիվանդներին և կարոտյալներին, խնամում էր և նրանց հետ միասին ճաշում: Եղել է առատաձեռն՝ «Մինչ և ի մահուն ոչ լինել դրամ մի ի զանձատուն նորա»։ Իր թագավորության առաջին տարիներում նա կռիվներ է ունեցել թշնամիների հետ և ահաբեկել է նրանց:

Աշոտ Գ-ի ժամանակ՝ 964—969 թվերին տեղի են ունեցել կռիվներ Բյուզանդական կայսրության և խալիֆատի միջև: Այդ ընդհարումների մասին Ասողիկը տալիս է հետևյալ վկայությունները՝

Ասողիկ, III, Ը, էջ 183— «Սա [Նիկեիփոռ կայսրը] քաջապէս յաղթեաց Իսմայելական զօրուն, յուրմ քաղաքս հանեալ ի նոցանէ՝ զՄսիս ի ՆժԳ, զՏարոն ի ՆժԳ թուականին»:

Ասողիկ, III, Ը, էջ 183— «Վարդ եղբորորդի Նիկիւփոռայ զօրու ծանու գայ յԱպահունիս, պաշարէ զՄանազկերտ քաղաք. և առեալ զնա ի հիմանց բրեալ խրամատեաց զպարիսպ նորա [968]: Եվ ապա ի ՆժԸ թուականին առնու զԱնտիոք մեծ քաղաք Ասորաց» [969]:

Հետզհետե Բյուզանդական կայսրությանը հնազանդում են և հարկ են վճարում՝

ա. ազգն Տաճկաց ըստ հարաւոյ, ր. Սարմատացւոց ըստ հյուսիսոյ. գ. Վրաց ըստ արեւելից:

967—969 թվերին, Տարոնի իշխան Աշոտ պատրիկի մահվանից հետո բյուզանդացիները գրավել էին Տարոնը. իսկ 973 թվին գրավել էին նաև Մծբինը:

974 թվին ինքը Հովհաննես Զմշկիկ կայսրը [969—976] նվաճել է Ամիգը և Ֆարկինը և հարկատու է դարձրել ամիրաներին. հարկատու է դարձրել նաև Ասորիքը մինչև Նրուսաղեմ:

Հիշված քաղաքական իրադարձությունների ժամանակաշրջանում հայերը մնում էին շեղոք և չէին մասնակցում կռիվներին: Երկրի խաղաղ պայմաններում Հայաստանը շինվում էր և տնտեսապես բարգավաճում:

Աշոտ Ողորմածի մահվանից հետո հաջորդում է նրա որդին՝ Սմբատ Բ-ը [977—989], Սմբատ Բ-ի օրով խաղաղությունը և երկրի շինարար գործունեությունը շարունակվում է:

Ասողիկ, դլ. ԺԱ, էջ 187— «Պարսպափակ առնէ զպարիսպն Անույ, յԱխուրյան գետոյ մինչև ցձորն Ծաղկոցաց, կրով և վիմով մածուցեալ, մահարձանօք և աշտարակօք բրդանց, բարձրաբերձ պարսպեալ բացագոյն քան զհին պարիսպն յընդարձակութիւն քաղաքին, և մայրագերան դրամբը՝ երկաթազամ հաստահեգոյս բեռնապինդ ամրացուցեալ»:

Սմբատ Բ-ի կրտսեր եղբայրը՝ Գուրգենը, հավատարիմ լինելով նրան՝ ժառանգում է նրա հրամանով 982 թվին Տաշիրը, Տավուշը, Կայանը և մերձակա շրջանները, ու հիմք է դնում Կորիկյան թագավորության: Այսպիսով առաջանում են Բագրատունյաց երեք թագավորություն՝ Անիի, Կարսի և Կորիկյան թագավորությունները:

988 թվին Տայքում իշխանության գլուխ է անցնում վրաց Դավիթ Կյուրոպաղատը, որը Բյուզանդիայի Բարսեղ Բ կայսեր ժամանակ դառնում է թագավոր [988—1001 թ.]: Ինչպես վկայում է Ասողիկը, էջ 275՝

«Եղև նա պատճառ խաղաղութեան և շինութեան ամենայն արեւելեաց, մանաւանդ Հայոց և Վրաց, զի զգոռ պատերազմաց յամենայն կողմանց դադարեցոյց նա, յաղթող եղեալ ամենայն շուրջանակի ազգաց և ամենայն թագաւորք կամաւ հնադանդեցան նմա»:

Բյուզանդական Բարսեղ Բ կայսեր ժամանակ հայերը մեծ դեր են խաղացել Բյուզանդիայի՝ բուլղարների դեմ մղած երկարատև կռիվներում: Ինչպես վկայում է

Աստղիկը, էջ 201— Վասիլ [987 թ.] «Կամեցաւ յազգէն Հայոց, որ ընդ իւրով թագաւորութեամբն՝ անցուցանել ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացն, զի շինեսցեն զերկիրն: Որ և տարեալ բնակեցոյց ղյուլովս յաշխարհն այն»:

Ինչպես պատմիչների վկայութիւններից երևում է, Բարսեղ Բ-ի կոիվների ժամանակ «հետեւագունդ»-ի զինվորները եղել են հայերը:

987—989 թվերին Բյուզանդիայում տեղի են ունենում քաղաքացիական կոիվներ, որի ժամանակ նորից հանդես են գալիս մահմեդական ամիրաները: Ատրպատականի Աբլահաճ ամիրան գալիս է Դվին և պահանջում է անցնել տարիների հարկերը՝ «զոր ընդդէմ յուղարկեալ զհարկսն թագաւորն Սմբատ մեծամեծ ընչիւր դարձոյց»:

Սմբատ Բ-ի մահվանից հետո Անիի Բագրատունյաց դահը ժառանգում է նրա եղբայրը՝ Գագիկ Բագրատունին [989—1020] — «ինոյն աւուր թագաւոր, շահնշահ»:

Ըստ Աստղիկի վկայութեան, էջ 256— Գագիկը եղել է «սրամիտ, վարժ ի պատերազմի և առատաձեռն ի բաշխելն»:

«ԶԲաժ հարկաց յոլովից տեղեաց ազատեաց»:

«տիրեաց յոլով բերդից և գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, Խաչենոյ և Փռնեսոսոյ՝ առավել քան զեղբայր իւր»:

«ոչ ոք էր որ զարհուրեցուցանէր զՀայաստանեայսս»:

Գագիկ թագավորի օրով զգալի կերպով ուժեղացել էր նրա եղբոր Գուրգենի որդի Դավիթը՝ «ունի զկողմանս Տաշրաց և Վրաց դաշտի», որի կենտրոնը եղել է մեծ քաղաքանիստ «Շամշուտե» դղյակը: Նա նվաճում է Դմանիսը:

«Հնազանդեցուցանէ զամիրայն Տփիսեաց քաղաքաւան իւրով»:

Այնուհետև նա կռւում և հաղթում է Գանձակի Փատուն ամիրային: 1000 թվին Բարսեղ Բ-ը Տայքի կողմերը գալու ժամանակ նրա մոտ են գալիս Աբխազաց և Վրաց թագավորները, գալիս են նաև Կարսի թագավոր Բագրատունի Աբասը և Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը իր եղբոր Գուրգենի հետ՝ նրա օժանդակութիւնը ձեռք բերելու նպատակով, և ինչպես վկայում է Աստղիկը, էջ 277— «պատուեաց զնոսա արքունատուր պատուով և... դարձոյց զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս»:

Բարսեղ Բ-ն Վաղարշակերտի մոտ սպասում է Գագիկին, բայց նա, ինչպես ասում է Աստղիկը, էջ 278—

«Իբրև փոքրութիւն համարեալ զգնալն իւր սու նա, իսկ քուերորդին Գագկայն Ապուսահլ շարախօս եղև ի նմանէ առ Վասիլ: Վասն որոյ Գագիկ հրաման տուեալ որդւոյ իւրոյ Յով-

հաննիսի և յաւառի էառ զգաւառն Ապուսահլի զԿոգոյովիտն և Ծաղկոյտն»:

Գազիկին անհնաւանդ է գտնվել նաև իր Լղբորորդի Դավիթը, որի դեմ նա կռւում է և հետո հաշտվում են:

1020 թվին մեռնում է Անիի Գազիկ թագավորը, և նրա որդիներ՝ Աշոտի ու Հովհաննես-Սմբատի մեջ տեղի են ունենում ներքին արյունահեղ երկպառակություններ, որ համընկնում էին Բյուզանդական կայսրութեան կողմից տարվող քաղաքական նպատակներին¹:

Բարսեղ Բ կայսրը Արեւելքում շարունակում էր իր աշխարհակալ զործունեությունը՝ նա գնում է «ի քաղաքն Ուխտեաց».— Տալոց բերդերն ու ամրոցները զրավում է. պաշտոնյաներ է նշանակում. Տալոց աղատներին տանում է իր հետ և ընկեցնում Բյուզանդական կայսրութեան այլ վայրերում:

Բարսեղ երկրորդի ժամանակ Բյուզանդական կայսրությունը խիստ ուժեղացել էր և իր ուշադրությունը կենտրոնացրել իր արեւելյան սահմանների վրա: Կայսրութեան քաղաքականությունը իր արեւմտյան և արեւելյան սահմանակից շրջաններում եղել է.

1. Պետութեան կենտրոնացումը և սահմանակից մանր թագավորությունների նվաճումը.

2. Կռիվ խոշոր կալվածատիրութեան դեմ.

3. Կրոնական և ազգային միաձուլում՝ բռնի գաղթեցման և մայրենի երկրից կտրելու միջոցով:

Այդ քաղաքականությունը Բյուզանդիան համառութեամբ վարել է՝ ինչպես բուլղարների և սլավոնների վերաբերմամբ, որոնց հետ մոտ 40 տարի [981—1018 թ.] կռիվներ է ունեցել, մինչև որ հաջողվել է նրանց ընկճել:

Նույն քաղաքականությունը Բյուզանդիան կիրառել է նաև նախարարական Հայաստանի վերաբերմամբ:

¹ Այդ և հետագա պատմական իրադարձությունների նկարագրությունը տրված է ակադ. Մանանդյանի «Քննական պատմութեան» Գ հատորի առաջին գլխում:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արաս Բագրատունի, Կարսի թաղավոր 610
 Արաս Բագրատունի, Հայոց թաղավոր 608
 Արաս Բագրատունի, սպարապետ 601, 602
 Արասյաններ 544, 549—551, 553, 561, 581, 582, 589
 Արզար, Եղեսիայի թաղավոր 32
 Արզար Թ, Օսրոյեն-Եղեսիայի թաղավոր 56, 57
 Արզար Ժ, Օսրոյեն-Եղեսիայի թաղավոր 64
 Արզար ԺԱ, Օսրոյեն-Եղեսիայի թաղավոր 86
 Արդավ Լպիսկոպոս 258, 261, 287
 Արդել-Մելիք, Մանազկերտի ամիրա 595
 Արդլ-Աղիզ, արար ոստիկան 587
 Աբդլ-Մելիք խալիֆ 586
 Արդլա, խալիֆ 550, 551, տե՛ս նաև Արուլարաս ալ-Սաֆֆազ
 Արդուհիմ, արար զորավար 509, 583
 Արդու-Համիդ իբն Ջաֆար 515
 Արել քահանա 451
 Արեղյան Մ. 54, 79, 80, 122, 255, 273, 495, 496, 504
 Արլարիոս, պրետորիանների պրեֆեկտ 164, 177
 Արլան, Ատրպատականի ամիրա 610
 Արրահամ Խոստովանող 386
 Արրահամ կաթողիկոս 580
 Արրահամյան Ա. 492
 Արու-Բաքր, խալիֆ 516—518, 524, 525, 528, 529, 533
 Արուլարաս Արդալա, խալիֆ 590
 Արուլարաս ալ-Սաֆֆազ, խալիֆ 549
 Սբու-Մուլիմ, պաբսիկ աղանդավոր 595, տե՛ս նաև Ատա ալ-Մոկաննա
 Արու Ջաֆար Արդալա ալ-Մանուր, խալիֆ 549—553, 590, 593
 Արուսեթ, արար ոստիկան 564, 598, 599
 Աբաթանգեղոս 77, 79, 80, 88, 92, 93, 106, 108, 109, 118, 121—124, 127,
 129—131, 135, 138, 139, 214, 302—304, 306—308, 310, 323, 339, 353—
 357, 385
 Ազաթիոս, մատենագիր 73
 Ադոնց Ն. 69, 94, 99, 158, 179, 234, 247, 253, 267, 269, 270, 295, 301,
 303, 304, 311, 322—332, 334, 335, 342—345, 349, 351, 371, 381—383,
 385—387, 448, 459, 461—463, 488, 490, 491, 492, 506

Աղե, հոռմեական պաշտոնյա 223, 224, տե՛ս նաև Արինթևոս
Աթանաղիենա, ներսես Ա կաթողիկոսի հայր 359
Այա Սովափի, կայսիկ ամիրա 564
Այրիանոս, հոռմեական պաշտոնյա Բրիտանիայում 56, 57
Ալի, արար ոստիկան 563
Ալիշան Ղ. 97, 300, 314, 329, 336, 354, 519, 521, 525, 554
Այ-Վաթիկ, խալիֆ 563, 598
Այ-Վակիդ 515, 516, 520
Ակակիոս, Ամիդի Լպիսկոպոս 259, 267, 269, 452, 459, 461, 462, 488, 490
Ակակիոս, Մելիտենի եպիսկոպոս 279, 281, 475, 476
Ակակիոս, ներքին Հայքի եպիսկոպոս 482
Ակինյան Ն. 24
Ահմետ, խալիֆ 602
Սղան (Տեր Աղան), Վահան Մամիկոնյանի քեռի 367, 379
Աղբիանոս եպիսկոպոս 146, 352, 357
Աղբիանոսներ 217
Աղեքսանդր Մակեդոնացի 63, 72, 79
Աղեքսանդր Սեբրոս, կայսր 78—80, 82—85
Աճառյան Հ. 259, 262
Ամատունիներ 555
Ամմիանոս Մարկելլիանոս, յատենագիր 157, 170—172, 175—179, 182, 185,
187, 191, 195, 197, 198, 203—205, 207—209, 211, 213, 216—219, 221,
222, 226, 229, 237, 424, 427, 430, 444
Ամր, արար զորավար (VIII դ.) 556, 557, 592
Ամր, արար զորավար (VII դ.) 516—518, 524, 525, 528
Ամր, խալիֆ 529, 533
Անակ Պարթև 107, 108, 112, 127, տես նաև Գրիգոր Լուսավորիչ
Սնանիա Շիրակացի 413, 415, 492, 496
Անանիա, Սյունյաց եպիսկոպոս 276, 467
Անանուն Ռավենացի 399
Անատոլիոս, հոռմեական զորավար 279
Անդովկ, հայ ազնվական Գիոկլետիանոսի բանակում 112, 113
Անդովկ, Սյունյաց նահապետ 167
Աննիբալիանոս, Կոստանդիանոս Մեծի աղղակից 149, 150
Սենինսկի Ա. 97, 99, 103, 104, 108, 118, 124, 215
Անոնիմոս Վալեզիանոս, յատենագիր 150
Անտիոքոս, բյուզանդական բանակի հրաժանատար 475
Անտիոքոս փիլիսոփա 63
Անտոնինոս Կարակալա, կայսր 62—64, 76
Անտոնինոս Պիոս, կայսր 39, 42, 43, 44, 46, 49, 52
Անտոնինոս, Սևերոս Կայսեր որդի 61
Անտոնիոս, հոռմեական սպա 170
Անտոնիոս 26, 36
Անքիալոս, հենիոքների թագավոր 28
Աշխադար, Հայոց թագավոր 23—26, 421
Աշոտ Ա Բագրատունի, Հայոց թագավոր 570, 597, 600—602

Աշոտ Բ Երկաթ Բագրատունի, Հայոց թագավոր 606—608
 Աշոտ Գ Ողորմած, Հայոց թագավոր 606, 609
 Աշոտ Դ, որդի Գագիկ Ա-ի, 611
 Աշոտ Արծրունի (IX դ.) 564, 656, 593
 Աշոտ Բագրատունի, որդի Սահակ Բագրատունու 592
 Աշոտ Բագրատունի, որդի Վասակ Բագրատունու 597
 Աշոտ Բագրատունի (Կույր) 589
 Աշոտ Բագրատունի 556
 Աշոտ Մսակեր, Հայոց իշխան 561—563, 597, 598
 Աշոտ Շապուհյան, սպարապետ 606
 Աշոտ Պատրիկ (VII դ.) 586
 Աշոտ-Դերենիկ Արծրունի, Վասպուրականի թագավոր 607
 Սշուշա, Գուգարքի բղջիխ 367
 Սյսյիոս Մաքսիմոս, հռոմեական զորավար 33
 Սպուսահլ Արծրունի 610, 611
 Սոավան, հաղարապետ 235, 256, 450, 504, 505
 Սոնակ Ամատունի 573
 Սսլան Գ. 54, 55, 62, 93, 97, 99, 103
 Սսոզիկ 250, 530, 588, 590, 601, 602, 608—610
 Սսպակուրաս, Իբերիայի կառավարիչ 188
 Սստուրյան 2 35, 41—43, 54, 92, 105, 134, 243
 Սվիդիոս Կասսիոս, հռոմեական զորավար 45, 69
 Սվրեկիանոս, կայսր 101—105
 Սվրեկիոս Վիկտոր, մատենագիր 150, 423, 424
 Ստա էլ Մոկաննա, պարսիկ աղանդավոր 560
 Ստովմ, ոմն 347
 Ստտիդիոս Կոնստանտինոս, Ասորիքի զորավար 44
 Ստտիկոս, Կ. Պոլսի պատրիարք 279, 281, 475, 477
 Ստրենբեհ Բագրատունի, Վասակ Բագրատունու որդի 597
 Ստրորմիդդ, պարսիկ մարզպան 572
 Ստրվշնասպ, պարսիկ մարզպան 573
 Արդարուրիոս, բյուզանդական զորավար 287
 Արինթնոս, հռոմեական կոմս 207, 209
 Արիստակես, Գրիգոր Լուսավորչի որդի 142, 356
 Արիստիդես, մատենագիր 474
 Արիստոտել 480
 Արկադիոս, կայսր 283, 284, 496
 Արծրունիներ 159, 160, 596, 603
 Արշակ Արշակունի (VI դ.) 482
 Արշակ Ա, Հայոց թագավոր 79, 80
 Արշակ Բ, Հայոց թագավոր 134, 158, 162—172, 176—193, 195, 196, 198—201,
 206, 207, 209, 227, 240, 292, 296, 297, 301, 307, 313, 315, 317, 328, 345,
 348, 430
 Արշակ Գ, Հայոց թագավոր 236, 240—245, 248, 311, 498, 576
 Արշակ Փոքր, Հայոց թագավոր 334
 Արշակունիներ հայ 9, 22, 62, 72—76, 79, 97, 103, 116, 119, 125, 144, 169.

173, 174, 187, 197, 200, 202, 204, 230—233, 240, 242, 247, 255, 275,
284—286, 289—291, 312, 323, 326, 328, 329, 331—333, 338, 342, 343,
345, 346, 349, 352, 376, 381—384, 389, 396, 399, 412, 444, 463, 470, 471,
482, 498, 499, 500, 576

Արշակունիներ պարթև 25, 26, 32, 33, 44, 67—70, 73, 74, 79, 93, 94

Արշավիր Կամսարական 413, 414

Արշավիր ոմն, պարթև 112, 113

Արսվադեն, աղվանների թագավոր 274—277, 466—468

Արտաշես Մամիկոնյան 204, 235

Արտաշես Ա, Հայոց թագավոր 16, 312, 412, 413, 415

Արտաշես Բ, Հայոց թագավոր 23

Արտաշես, Արշակունի վերջին թագավոր 274, 275, 284, 289—293, 472, 473

Արտաշեսյաններ 9, 10

Արտաշիր, Սասանյան դինաստիայի Հիմնադիր և թագավոր 70—74, 78, 80—82,
85, 88, 89, 90—92, 107, 108, 117, 303, 424

Արտաշիր Բ, սասանյան թագավոր 238, 261, 454, 493, 494, 497, 498

Արտավազդ, Հայոց թագավոր 23, 24, 80

Արտավազդ Ե, Հայոց թագավոր 94, 99, 103, 424

Արտավազդ Մամիկոնյան (IV դ.) 204, 330

Արտավազդ Մամիկոնյան (VII դ.) 541

Արտավազդ Մամիկոնյան, Հայ զորավար Բյուզանդիայում (VIII դ.) 593

Արտավազդ Մամիկոնյան, ապստամբության ղեկավար (VIII դ.) 554, 555,
591, 592

Արտավան Գ, պարթևաց թագավոր 67

Արտավան Ե, պարթևաց թագավոր 63—67, 70, 71, 73, 74, 78, 79, 89, 91, 93

Արտավան, Շապուհ Բ-ի Հայ զորավար 195—198, 203—205, 208, 209, 217

Արտավան Արշակունի 482, 576

Արրիան, պատմիչ 19, 23, 39, տե՛ս նաև Փլավիոս Արրիանոս

Արրիանոս Փլավիոս, Կապադովկիայի կուսակալ 41, տե՛ս նաև Նախորդը

Ափթնիոս, Հոնտոր 480

Ափշին, արար զորավար (IX դ.) 586

Ափշին, Սաճյան ամիրա 605

Աթևանյաններ 70, 72, 73

Բարեկ, ապստամբության ղեկավար 543, 562, 596

Բարիլաո, Եղիսիայի եպիսկոպոս 259, 267, 452, 459, 460, 488, տե՛ս նաև
Բարուլոս

Բարիկ Սյունեցի 573

Բազար, արար ոստիկան 551

Բազարատ Փառադյան 534

Բազարատ Բազրատունի, իշխանաց իշխան 563—565, 598, 599

Բազրատ Բազրատունի 149

Բազրատունիներ 312, 333, 334, 558, 560—563, 570, 596—598

Բալլիստա, սյրևտորիանների պրեֆեկտ 96, 98

Բակուր, Ազնիթի բղջիխ 151, 153

Բակուր, Հայոց թագավոր 44, 47, 49

Բակուր, Մեղիայի թագավոր 13

Բակուր Բ, պարթևաց թագավոր 24, 25, 27, 28
 Բակուր, եղբայր Վաղարշ Ա-ի 15
 Բակուր, Վրաց թագավոր 273, 275—277, 463, 467, 468
 Բասմաշյան Կ. 510
 Բատ Սահարունի 233, 235
 Բարդաժան Եղեսացի 52, 55, 59, 61, 63, 128, 421
 Բարդիմեր, հռոմեական տրիբուն 218, 219
 Բարխուդարյան Մ. 315, 318
 Բարսեղ Ա, կայսր 569, 601, 602
 Բարսեղ Բ, կայսր 609—611
 Բարսեղ, Կեսարիայի մետրոպոլիտ 217
 Բարսեմիոս, Հադրայի իշխան 56
 Բարտոլոմեոս Վ. 542
 Բենիամին, աղվան թահանա 274, 276, 466, 467
 Բելազորի, պատմիչ 511, 512, 515, 518—520, 586
 Բորյան Բ. 416
 Բրյուսով Վ. 74, 75, 406
 Բուզա, արար ոստիկան 568, 569, 599, 600, 601

 Գագիկ, Արծրունյաց տոհմից 306
 Գագիկ Արծրունի, Վասպուրականի թագավոր 603, 605—607
 Գագիկ Ա Բագրատունի, Հայոց թագավոր 610, 611
 Գաթրճյան Հ. 25, 55, 99, 129, 133, 179, 180
 Գալերիոս Մաքսիմիանոս, հռոմեական զորավար 109—111, 118, 130, 295. 448
 Գալլիենոս, կայսր 98—100
 Գալլոս, կայսր 88
 Գարագաշյան Ա. 16, 23, 54, 55, 85, 99, 165, 171, 179, 180
 Գարեգին Ռշտունի 149
 Գեյցեր Հ. 134, 283, 352, 569, 601
 Գղակ ներքինի 195—198, 203—205, 208, 209, 217, 291, 400
 Գյուտերբուխ Կ. 239, 243, 246, 291, 400
 Գնել Անձևացի 224, 225
 Գնել, Արշակ Բ-ի եղբորորդի 164, 167, 208, 328, 345
 Գնթունիներ 126
 Գնունիներ 336, 598
 Գորգիանոս Գ, կայսր 85—87
 Գրատիանոս, կայսր 234
 Գրիգոր Լուսավորիչ (թահանայապետ) 127, 128, 130, 131, 137, 142, 215, 311, 337, 338, 352—354, 356, 357
 Գրիգոր Մամիկոնյան, Հայոց իշխան (VII դ.) 585
 Գրիգոր Մամիկոնյան (VIII դ.) 549, 589
 Գրիգորիս Երզնկյանց 314
 Գրիգորիս, հայ զորավար Բյուզանդիայում 555
 Գրումբատես, խրոնիստների թագավոր 170, 171
 Դուտշմիդ 14, 15, 22, 23, 38, 48, 92
 Դուրզեն Արծրունի (IX դ.) 610

Կուրգեն, Կյուրիկյան թագավոր 609, 610

Պալմատիոս, Կոստանդիանոս Մեծի հղբայր 149, 150

Պանան, Մաշտոցի աշակերտ 274, 275

Պանիել Ասորի, եպիսկոպոս 258, 261, 262, 451, 453—455, 457, 492, 494, 495

Պանիել, Նոմահական կոմս 218, 219

Պանիել քորեպիսկոպոս 337

Պավիթ Կյուրապաղատ (Տալքոմ) 609

Պավիթ, Կյուրիկյան թագավոր 610, 611

Պավիթ Հարթացի 262, 454

Պավիթ մեկնիչ 480

Պատ, Հաշահների իշխան 152, 153

Պատարե Բղնունի 151—153

Պարեհ, աքեմենյան թագավոր 72

Պարիկպետ 413, 414

Պեկեբալ, ղակերի թագավոր 25

Պեկոս, կայսր 86

Պենչապուհ, պարսից զորավար 169, 572, 578

Պիդիոս Յուլիանոս, կայսր 55

Պիոկլետիանոս կայսր 103, 105, 107, 109, 111, 114, 117—119, 130, 131, 149, 162, 295, 424

Պիոնիսիոս, Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոս 128

Պիոնիսիոս Թելմաշարցի, մատենագիր 518, 521, 522, 526—528, 533, 546, 550

Պիոնիսիոս Թրակացի, քերական 480

Պիոսկորիդ, բժիշկ 405

Պիսման 458, տե՛ս Վոամ Դ Կրման

Պյուլորիե էգ. 250, 266, 459, 485, 487, 521, 530, 533

Պոմետիանոս կայսր 15, 421

Պրատամատ, Արշակ Բ-ի ներքինի 191

Եզանդուխտ 386

Եզյանց Կ. 524

Եզիտ, արար ոստիկան 551—553

Եղնիկ Կողբացի 240, 449, 474

Եղր, Հայոց կաթողիկոս 514, 518, 521

Ելիաս Մթերինցի, մատենագիր 520

Եղիշե 108, 291—293, 309, 343, 344, 351, 372, 373, 386, 388, 404, 408, 413, 434, 473, 478, 571, 572

Ենովբ, Մաշտոցի աշակերտ 274, 275

Եվազրիոս, մատենագիր 86, 87

Եվնապիոս, մատենագիր 234, 430

Եվսեբիոս Կեսարացի 129, 130, 282, 474

Եվստաթիոս, Սեբաստիայի եպիսկոպոս 164, 165

Եվստաթիոս, Թեսսալոնիկեի մետրոպոլիտ 405

Եվտադիոս, Բասենի եպիսկոպոս 146

Եվտրոպիոս, մատենագիր 37, 118, 421, 424

Երեմիա, ազվանների եպիսկոպոս 274—276, 466, 467

Զաբղաս, Պալմիրայի զորավար 100

Զավեն կաթողիկոս 359

Զարբանալյան Գ. 366

Զարմանգուխտ, Պապ Բազավորի կին 235, 236

Զաքարիա, Հայոց կաթողիկոս 600, 604

Զենոբ Գլակ 78, 118

Զենոբիա, Պալմիրայի թագուհի 99—102

Զիկ, պարսից զորավար 197, 199, 201, 205, 296

Զոնարաս, պատմիչ 82, 83, 86, 88, 424

Զոսիմոս, պատմիչ 86, 103, 234, 424, 430

Զրվանգուխտ, Խոսրով Դ-ի կին 241

Հլիոս Սեվերիանոս, Կապադովկիայի կուսակալ 44

Հլիոս Լամպրիդիոս, մատենագիր 421, 423

Հլիոս Սպարտիանոս, մատենագիր 421

Էմին, Հարուն ալ-Ռաշիդի որդի 561

Էմին Մ. 254, 322, 325, 369, 448

Էնսլին 88

Թեմիստիոս, հույն նարտարապետ և փիլիսոփա 238

Թեմիստիոս, մատենագիր 421, 430

Թեոկրիտես, հռոմեական զորավար 64

Թեոդոս Ա, կայսր 108, 445

Թեոդոս Բ, կայսր 470, 475—477

Թեոդոսիոս Ա, կայսր 283, 284

Թեոդոսիոս Բ, կայսր 279—281, 287, 268

Թեոդոսիոս Մեծ, կայսր 397

Թեոդոսիոս Փոքր, կայսր 272, 283, 492, 496

Թեոդորիկ 569, 601

Թեոդորոս, «հունաց զորավար» 536—539

Թեոդորոս Մոսպուլեստացի, նեստորիոսի ուսուցիչ 269—271, 461—463, 490—492

Թեոդորոս Ռշտունի, Հայոց իշխան 514, 516, 517, 523, 526, 527, 528, 531, 532, 535—541, 584, 585

Թեոդորոս Վահանյան 513, 538, 539

Թեոն հռետոր 480

Թևփան (Թեոփանես), պատմիչ 147, 520, 528, 535

Թեոփանես Միտիլենացի 319

Թեոփիլակտոս, մատենագիր 305, 333

Թովմա Արժրունի 126, 427, 564—568, 599, 600, 603

Թուկիդիդես, հռոմեական զորավար 47

Թումա, բյուզանդական իշխան 537

Իբն-ալ-Աթիր, պատմիչ 511, 512, 516, 520, 586

Իյադ 511

Ինճիճյան Ղ. 143, 325, 340, 342, 344

Իսիզոր Խարաքսացի 69
Իսմայիլ, Քիֆլիսի արաբ ամիրա 595
Իստախրի, արաբ աշխարհագիր 315, 316

Լայլան Ե. 314
Լամպրիզիոս, մատենագիր 84
Լեման-Հաուպտ Կ. 124, 125
Լիո 55, 102, 166, 245, 250, 506
Լիտոս, հռոմեական զորավար 57, 58
Լիկինիոս Լիկինիանոս 109, 118, 131
Լինչ Զ. 311
Լոնգոլեն 30
Լոռան Ժ (Լորան) 536, 569, 582, 597, 601
Լուկիանոս, մատենագիր 421
Լուկիոս Վերոս, կայսր 45, 46, 49, 50, 52
Լուսիոս Կուրետոս, հռոմեական զորավար 31, 33

Խազմ, արաբ զորավար 593
Խալաթյանց Կ. 43, 52, 54, 55, 61, 68, 87, 99, 102, 106, 140, 254, 367, 405,
406, 449, 511, 516

Խալիդ, արաբ ոստիկան 563
Խաչեան Առավադյան, հայ նախարար 513
Խլոդվիխ 569

Խոսրով Ա, Հայոց թագավոր 55, 59, 61—65, 79, 80, 81, 89, 90, 92, 103, 421
Խոսրով Բ, Հայոց թագավոր 80, 103—109, 116, 119
Խոսրով Գ Կոտակ, Հայոց թագավոր 104, 110, 141, 142, 144—146, 148, 149,
151, 153—155, 157, 357, 427, 450, 463, 464, 470
Խոսրով Դ, Հայոց թագավոր 240—245, 249, 250, 255, 256, 271, 284, 498, 499,
503—506

Խոսրով Մեծ, Հայոց թագավոր 55, 77, 78, 80, 108, 423, 424
Խոսրով, պարթևաց թագավոր 24—27, 29, 32—34, 39, 44
Խոսրով Անուշիրվան, սասանյան թագավոր 368, 576—578
Խոսրով Բ, սասանյան թագավոր 509, 510, 580
Խոսրովանդուխտ, Տրդատ Գ-ի քույր 138, 139
Խորվարան, սպայապետ 414
Խրիստենսեն 74, 85, 86, 206, 346, 349, 368, 369, 401, 436
Խուբեցի Հովնան 566, 599

Կամսար Կամսարական 94
Կամսարականներ 93, 94, 168
Կասսիոս, հռոմեական զորավար 47
Կասսիոս Դիոն, մատենագիր 15, 18, 19, 26, 29, 35, 40, 41, 45—48, 57, 64,
65, 71, 72, 93, 420, 421

Կալվառ, սասանյան թագավոր 316, 510, 543, 574, 575
Կառալիուս Սենրոս, կոնսուլ 30, 35, 76
Կարակալլա կայսր 63—66
Կարեն, պարսից զորավար 197, 199, 201, 205, 296

Կարլ Մարտել 358
 Կարոս կայսր 105, 106
 Կարստ 352, 390
 Կիպերտ Հ. 300, 301, 310
 Կլավդիանոս, բանաստեղծ 239
 Կլավդիոս Բ կայսր 100
 Կոգյան Մ. 93, 94
 Կոմմոդոս կայսր 55
 Կյուրոս Մեծ 72
 Կոնակ, Մամիկոնյանների նախնի 93
 Կոնրադ Կելտես, հռոմեական 396
 Կոնրադ Միլլեր 397
 Կոստանդիան կայսր, որդի Հերակլ կայսեր 514, 517
 Կոստանդիանոս Մեծ, կայսր 31, 106, 131, 133—135, 147, 149, 150, 154, 155, 192, 196, 397, 424
 Կոստանդիանոս Բ, Գալլիայի կառավարիչ 150
 Կոստանդինա, Կոստանդիանոս Մեծ կայսեր դուստր 150
 Կոստանդին Վ կայսր 591
 Կոստանդին VII կայսր 606
 Կոստանդիոս կայսր 107, 108, 147, 150, 155, 157, 162, 163, 169, 170
 Կոստան-Կոստանդին կայսր 150, 164, 170, 177, 514, 516—518, 520, 521, 523, 525, 526—535, 537—541, 585
 Կոստանյան Կ. 50, 325, 330
 Կվետոս կայսր 98
 Կյուրյուն 253—256, 258—261, 265—268, 270—273, 265—268, 270—273, 275—280, 282, 359, 431, 434, 447—453, 458—469, 474—476, 486—492, 495, 497—506
 Կրասսոս 26, 36
 Կուլակովսկի Յու. 283
 Կուրտիկ Մամիկոնյան 601

 Հաբիբ իբն Մասլամա Ֆիհրի 515, 516, 519, 520, 522
 Հադրիանոս կայսր 35, 37—39, 42, 43, 396, 421
 Հադկերտ Ա, սասանյան թագավոր 251, 265—267, 272, 283—287, 458, 462, 469—472, 486—499, 501, 502
 Հադկերտ Բ, սասանյան թագավոր 288, 458, 473—479, 486, 501, 502, 571
 Հադկերտ, սասանյան թագավոր (VII դ.) 525
 Համազասպ Մամիկոնյան 358
 Համբարյան Հ. 519, 521, 522, 525, 529, 531, 538
 Համբարդոս, մեկնիչ 480
 Հայր մարգարե 167, 168, 200, 202, 204, 209
 Հաշու քահանա 287
 Հապոգյան Հ. 538
 Հասան, արաբ ոստիկան 551, 553
 Հաքնակ 129
 Հելիոս-Տիրիգատես 137, տես Տրդատ Գ

Հեշմ, զորավար և խալիֆ 548, 587, 588
 Հևրակլ կայսր 509, 512, 514, 516—518, 524, 538, 539
 Հերթ, արար ոստիկան 548, 588
 Հերմես Նուամեծ 480
 Հերոդիանոս, յատենագիր 56, 71, 82, 84, 421, 424
 Հիպպոդիտոս 485
 Հլուքշման Հ. 295, 298, 301, 303, 310, 313, 314, 331, 343, 361
 Հոնգիման է 176
 Հոնորիոս կայսր 283
 Հովհանոս կայսր 175, 182, 184, 185, 197, 209, 230, 444
 Հովհան Եկեղեցացի, Մաշտոցի աշակերտ 295, 452
 Հովհան Էպիսկոպոս (IV դ.) 357
 Հովհան Մայրապոմեցի 436
 Հովհան Մանուկունի 415, 435, 436
 Հովհան Մամիկոնյան 509, 510, 513, 522, 583
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, պատմիչ և կաթողիկոս 313, 356, 410, 493, 498,
 497, 499, 539, 541, 558, 587, 594, 595, 600, 602, 604, 605
 Հովսեփ Պաղնացի, Մաշտոցի աշակերտ 259, 452
 Հովհաննես Կուրկուաս, բյուզանդական զորավար 607
 Հովհաննես Զմշկիկ, կայսր 609
 Հովհաննես-Սմբատ, Հայոց թագավոր 611
 Հովսեպոս Փլավիոս, պատմիչ 13, 122, 420
 Հատիմ, արար ոստիկան 595
 Հարությունյան Ս. 496
 Հարուն ալ-Ռաշիդ 561, 594, 595, 598
 Հորմիզդ Ա, սասանյան թագավոր 103, 104, 110
 Հոֆման Գ. 300, 305, 308
 Հոոփանոս, գեղագիր 259, 452, 462, 500, տես Ռուփինոս
 Հրահատ Կամսարական 366, 414
 Հուլիանոս կայսր 176, 178—183, 187, 427, 428, 444
 Հուլիանոս, Կոստանդիանոս Մեծի եղբորորդի 155, 157
 Հուսիկ, Հայոց կաթողիկոս 157, 163, 217
 Հուստիանոս կայսր 482, 483

 Ղազար Փարպեցի, պատմիչ 239, 240, 242, 246, 250, 251, 253—256, 260, 261,
 267, 270—272, 285, 289, 291, 325, 328—330, 343, 344, 351, 358, 366,
 367, 373, 379, 386, 406, 407, 430, 431, 434, 447, 448—450, 452, 453,
 459, 462—464, 470, 478, 479, 488, 491, 492, 497—500, 503—507,
 571—574
 Ղազարյան Մ. 511, 519, 520, 525, 538
 Ղևոնդ 306, 318, 517, 518, 520, 521, 523, 524, 526—528, 530, 533, 534, 539—
 541, 548, 550—557, 559, 572, 585—594
 Ղևոնդիոս, Կեսարիայի մետրոպոլիտ 131

 Մաղնետիոս, հռոմեական զորավար 157, 162, 163
 Մաղղակ, աղանդավոր 543

Մալխասյան Ս. 129, 272, 499
 Մակրինոս կայսր 65, 66, 77, 89
 Մահադի (Մահդի), խալիֆ 593
 Մահմեդ իրն Սադ 515, 587
 Մամիկ, Մամիկոնյանների նախնի 93
 Մամիկոնյանների 93, 94, 151, 158, 254, 292, 336, 367, 449, 554, 557, 558
 Մամուն, խալիֆ 561, 562, 598
 Մանակ, Բասենի իշխան 152, 153
 Մանաճիհր Ռշտունի 324
 Մանավազյան տոհմ 145—147, 324, 331, 357
 Մանիսար, Կորդուքի իշխան 31
 Մանուել Մամիկոնյան, սպարապետ 204, 235—238, 240, 241, 243, 357, 498
 Մառ Ն. 262, 322, 328, 371, 407, 408, 455, 481
 Մասյամա, արաբ զորավար 546, 584
 Մասուդի, արաբ աշխարհագիր 73
 Մավրիա, զորավար 515, 519
 Մավրիկոս, կայսր 579, 580
 Մար, Մոփքի իշխան 152, 153
 Մարկոս Ավրելիոս կայսր 45, 46, 48, 49, 50
 Մարկիանոս, հռոմեական զորավար 96, 98
 Մարկվարտ 2. 21, 23, 35, 43, 47, 53, 61, 87, 125, 126, 147, 148—150, 153, 160, 164—167, 171, 172, 175, 179, 203—205, 207, 217, 220, 230, 239, 252, 256, 259, 277, 295, 298, 301, 303—307, 313—315, 397, 399, 447, 450, 464, 468, 507, 525
 Մարտիոս Վերոս, հռոմեական զորավար 41, 45, 47, 48
 Մաքսիմիանոս Դայա, կայսր 129, 131, 134
 Մաքսիմիանոս Թրակացի կայսր 84, 85
 Մերարսապես, Ադիաբենի թագավոր 32
 Մելիք-Օհանջանյան Կ. 136
 Մեհունդակ Ռշտունի 149
 Մելի 322
 Մենանդր 400
 Մեսրոպ Մաշտոց 252—263, 265, 266, 268—270, 272—283, 288, 359, 443, 446—455, 458—467, 469, 470, 474—477, 479, 481, 483, 486—497, 500—506
 Մերիբանես (Միրիան), Իբերիայի թագավոր 178
 Մերուժան Աթրունի 21, 172, 175, 187, 195, 237, 445
 Մերուժան (Մեհրուժան) Աթրունի (VIII դ.) 559, 593
 Միհր-Ներսես, պարսից զորավար 287, 288
 Միհրդատ, Իբերիայի թագավոր 15, 18
 Միհրդատ, Հայոց Բակուր թագավորի եղբայր 49
 Միհրդատ Զ, պարթևաց թագավոր 33
 Մինորսկի Վ. 303, 314
 Միքայել Ասորի 512, 516, 518, 520, 552, 578, 590
 Մխիթար Գոշ 387, 389

Միլիար Այրիվանեցի 590

Մոմղեն Թ. 11, 14, 40, 41, 67, 68, 73, 88, 99, 102, 105, 106, 542

Մովսես Խորենացի 9, 16, 18, 20, 22, 23, 39, 50, 53, 55, 58, 60—63, 80, 93, 94, 97, 103, 104, 109, 117—119, 122, 128, 129, 135—139, 156, 165, 166, 207, 211, 227, 272, 249, 250, 253, 254, 260, 261, 271, 272, 275, 276, 279, 280, 283, 288, 300, 304, 310—319, 322, 335, 342, 344, 345, 362, 369, 370, 381—385, 402, 410, 412, 415, 421, 424, 426, 431, 433, 445, 447, 449, 450, 452, 453, 463, 467, 475, 476, 495—499, 501, 503

Մովսես Կաղանկատվացի 363, 407, 517, 518, 520, 548, 588, 594

Մովսես, Վրաստանի եպիսկոպոս 273, 275, 276, 465, 467

Մորզան 102

Մորիկ կայսր 579, տե՛ս նաև Մավրիկիոս կայսր

Մրջունիկ թահնա 179

Մրվան, խալիֆ 549, 550

Մուավիա (Մուավիա), խալիֆ 539, 545, 585

Մուլավաթի, խալիֆ 564, 565, 588, 598—600

Մուլամեդ 509

Մուղևյրա իրն Շորա, արար զորավար 525

Մուշե Տարոնացի, Մաշտոցի աշակերտ 275, 276, 467

Մուշեղ Բազրատունի, Կարսի թագավոր 608

Մուշեղ Մամիկոնյան, սպարապետ 200, 201, 204, 209, 210, 213, 220, 226—228, 230—233, 235, 296, 297, 316, 317, 364, 404

Մուշեղ Մամիկոնյան (VII դ.) 541

Մուշեղ Մամիկոնյան (VIII դ.) 555, 557, 592

Մուշեան Նյուսալավուրտ, պարսից զորավար 413

Մուսե ամիրա, արար Հարկահան 564

Մուսե, Արզնի ամիրա 596

Մուսե, խալիֆ 593, 594

Մուսոնիանոս, պրետորիանների պրևֆեկտ 168

Մուտամիդ, խալիֆ 569

Մուտասիմ, խալիֆ 563, 598

Յակուբի, պատմիչ 516, 520, 525, 544, 560, 565, 566, 586, 599

Յակուբովսկի 542

Չամբղիկոս 42, 43

Շուլիուս Կապիտոլինոս, մատենագիր 44—46, 85, 421

Յուստինիանոս կայսր (VI դ.) 575, 577, 578

Յուստինիանոս կայսր (VII դ.) 585, 586

Յուստինոս կայսր 578

Յունիոս Պալմատուս, հռոմեական զորավար 81

Յուսուֆ, Սաճյան ամիրա 605—607

Յուսուֆ, արար ոստիկան 565, 566, 599

Նապոլեոն Ա. 569, 601

Նասր, Եղեսիայի ամիրա 595

Նեստոր, Նեստորիոս 269, 461, 490

Ներշապուհ, Մամիկոնյան եպիսկոպոս 435
 Ներոն կայսր 10, 12, 26, 39, 395
 Ներսէս, սասանյան թագավոր 110—112, 114, 116, 124, 147, 156, 196, 295
 Ներսէս Կամսարական 413, 414
 Ներսէս, Շահունյաց Մոփքի իշխան 152, 153
 Ներսես Ա, Հայոց կաթողիկոս 163—166, 168, 209, 214, 216, 217, 250, 254, 338, 356, 359, 364, 411, 449
 Նուսեն Բ, Հայոց կաթողիկոս 435
 Ներսես Գ, Հայոց կաթողիկոս 410, 514, 522, 537, 540, 588
 Ներվա 427
 Նէսոր, արար վերակացու 608
 Նիզեր, Ասորիքի կառավարիչ 56
 Նիկեփոս կայսր 608
 Նյուդեմե 70, 87, 195, 239, 287
 Նոննա, մեկնիչ 480
 Նումերիանոս կայսր 105, 421

Շահխաթունյանց Հ. 329

Շապուհ, Հայոց թագավոր, որդի Հազկերտ Ա-ի 284—286, 288, 470—472

Շապուհ Ամատունի 513, 559

Շապուհ, Պարսքի թագավոր 70

Շապուհ, Արտաշիւր Ա-ի որդի 73

Շապուհ Ա, սասանյան թագավոր 85—89, 92—94, 96—98, 100—103, 104, 108, 110, 424

Շապուհ Բ, սասանյան թագավոր 150, 151, 154, 156, 157, 162, 168—172, 175—178, 181—185, 187—193, 195, 197—199, 201, 203, 205, 206, 208, 210, 211, 229, 233—235, 238, 243, 296, 301, 402, 444, 445

Շապուհ Գ, սասանյան թագավոր 238—240, 242, 243, 250, 251, 261, 270, 285, 286, 445 491, 494, 497—499

Շապուհ, Արտաշիւրի հայր 454, 462—464, 470

Շապուհ Բագրատունի, Աշոտ Մսակերի եղբայր 561

Շապուհ Բագրատունի, պատմիչ 558, 559

Շիգար, Արտավազդ թագավորի որդի 24

Շորեք Մ. 302

Շուր Վ. 11

Ոգոմա, արաբ զորավար 529

Ուլիմպիա, Արշակ Բ-ի կին 164, 170, 177, 179, 207

Ուլքեդա, Ատրպատականի և Անդրկովկասի արաբ կառավարիչ 594

Որդունի տոհմ 145—147

Ջամլյան Մ. 50, 125, 265, 457, 485, 500, 503, 510, 518, 531, 532, 540, 605

Ջունակ կաթողիկոս 412

Պապ, Հայոց թագավոր 125, 195—197, 200—202, 207—209, 212, 214—223, 225, 226, 228, 229, 231—233, 235, 236, 240, 315, 353, 354, 358, 364, 401, 430

Պապ, Ներսես Ա կաթողիկոսի հորեզրայր 359
 Պապակ, Պարսքի թագավոր 70
 Պարթամասիր, Հայոց թագավոր 24—31, 421
 Պարթամասպատ, պարթևաց, Օսրոյեն-Նդեսիայի, ապա Հայոց թագավոր 33, 34, 38, 39
 Պետրոս Իբեր 277, 468
 Պետրոս Պատրիկիոս, մատենագիր 115, 424
 Քերոզ, սասանյան թագավոր 50—52, 364, 389, 480, 573
 Պերտինաքս կայսր 35
 Պիպին, գերմաներեն ալրուրենի ստեղծող 252, 447
 Պլինիոս 68, 305, 306, 394, 404, 434
 Պոլեմիոս Սիլվիոս 121
 Պոլեմոն Բ, Պոնտոսի թագավոր 10
 Պոմպեոս 312, 319
 Պորփյուր 480
 Պտոլեմեոս 305, 434
 Պրիսկուս, Փոքր Հայքի կառավարիչ 88
 Պրորոս կայսր 104, 105, 118
 Պրոկոպ, բյուզանդական զորավար 523, 526—528, 535, 540
 Պրոկոպիոս, մատենագիր 78—80, 176, 246, 482, 576
 Պրոկոպիոս, հռոմեական զորավար 180, 181, 183, 196, 288
 Պտինգեր 396

 Ջահապ, կայսիկ ամիրա 595, 601
 Ջաղա, թարգման 273, 275, 276, 465, 467
 Ջավախիշվիլի Ի. 325, 327—329, 365, 384
 Ջափր, արար ոստիկան 552
 Ջափր, խալիֆ 598, 599, տես Մութավաթիլ խալիֆ
 Ջոն, Կորդուքի իշխան 152, 153

 Ռարուլաս եպիսկոպոս 267—269, 460—462, 488—490, տես նաև Բաբիլաս
 եպիսկոպոս
 Ռոուլինսոն Գ. 30, 305
 Ռոստովցև Մ. 13, 53, 126
 Ռշտունիներ 159, 160
 Ռոփի, Սոհեմոս-Տիգրանի կին 51, 52
 Ռուփինոս քահանա 270, 462, 491
 Ռուփոս Յեստոս, մատենագիր 421, 424

 Սաթենիկ, Արտաշես Ա-ի կին 17
 Սալման, արաբ զորավար 515, 516
 Սահակ Բագրատունի (V դ.) 573
 Սահակ Բագրատունի (VIII դ.) 557, 591, 592
 Սահակ Կամսարական 414
 Սահակ Մամիկոնյան 579
 Սահակ Պարթև, Հայոց կաթողիկոս 250—252, 258—261, 266, 274, 275, 278, 279,

250, 282, 289—291, 293, 358, 377, 435, 451—453, 458, 459, 470—473,
479, 481, 487, 492—496

Սահլ, Ազվանցի և Շաքիի իշխան 562

Սաղաժուտ, Անձիտի իշխան 192, 193

Սամվել Անեցի 272, 494, 497, 499, 500, 546, 588, 589

Սամվելյան Խ. 165

Սամոնկ Մամիկոնյան 537

Սանատրուկ, Հայոց թագավոր 18—22, 39, 54, 55, 61, 421

Սանատրուկ, պարթևաց թագավոր 33—35

Սանդուխտ, Սանատրուկ թագավորի դուստր 22, 23

Սանեսան, յազգութների թագավոր 148, 149

Սանտալճյան Հ 54, 55, 85, 99, 102

Սասան, Սասանյան դինաստիայի հիմնադիր 70, 108

Սասանյաններ 66, 70, 72, 74, 272, 420, 472, 473, 499

Սավրոմակես, Իբերիայի կառավարիչ 188

Սաֆֆան Մուաթալ Սուլամի, արաբ զորավար 511

Սեբաստիանոս, հռոմեական զորավար 181

Սեբեոս 20, 21, 80, 93, 103, 106—108, 117, 137, 139, 250, 300, 334, 421,
424, 433, 483, 484, 497, 499, 513, 518—528, 530—541, 545, 579, 582—585

Սելեկյաններ 69, 308

Սեն-Մարտեն 129, 175, 180, 239, 540

Սենեցերիմ, Վասպուրականի թագավոր 610

Սևպտիմիոս Ուղնատոս, Պալմիրայի իշխան 98—100, 102

Սեպտիմիոս Սեբրոս, կայսր 19, 53, 56—58, 61—63, 65, 69

Սեադա, Մանազկերտի ամիրա 595

Սեբրիանոս, զորավար 46

Սերգեեիչ Վ. 378

Սիկորիոս Պոռբոս, հռոմեական պաշտոնյա 114, 118

Սիմոկատես, մատենագիր 304

Սմբատ Աբլարաս, Հայոց սպարապետ 563, 598, 600

Սմբատ, Արտաշես Ա-ի ժամանակ 17, 413, 415

Սմբատ Խոսրով Շում 537, 539—541, 579, 580

Սմբատ Բագրատունի 585—587

Սմբատ Բագրատունի, Հայոց սպարապետ (VIII դ.) 557, 561, 597

Սմբատ Ա Բագրատունի, Հայոց թագավոր 602, 604—606

Սմբատ Բ Բագրատունի, Հայոց թագավոր 609, 610

Սոկրատ, մատենագիր 288, 472

Սոհեմոս, Հայոց թագավոր 42—44, 47, 48, 50, 52, 53, 55, 59, 60, 421

Սոդոմենոս, մատենագիր 130, 164, 180

Սպարտիանոս, մատենագիր 38

Սվետոնուս, մատենագիր 15, 421

Ստատիոս Պրիսկոս, հռոմեական զորավար 40, 41, 45—48

Ստեփանե 369

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 272, 493, 497—500, 517, 520, 521, 524, տե՛ս
նաև Ասողիկ

Ստեփանոս Օրբելյան 126, 346, 427
 Ստիլիկոն, Բեռդոսիոս կայսեր ղեսպան 239
 Ստրաբոն, աշխարհագիր 305, 309, 312, 319, 384, 395, 396, 433, 434
 Սուիդաս, պատմագիր 19, 40, 420, 421
 Սուլլա 569, 601
 Սուրեն, պարսիկ մարզպան 230, 234, 237, 578
 Սուրմակ, Իսերիայի թագավոր 206, 210, 229
 Սուրբյան Ա. 493

Վարալլաթ, Պալմիրայի թագավոր 99, 100
 Վադոմար, ալամանների իշխան 210, 211
 Վալենտինոս կայսր 184, 196
 Վալերիանոս կայսր 96—98, 108, 424
 Վախտանգ Գորգասյան, Վրաց թագավոր 573
 Վահան Ամատունի 149, 151—154, 292
 Վահան Գնունի 557
 Վահան Խոթխոռունի 537
 Վահան Մամիկոնյան (V դ.) 366, 367, 379, 479, 480, 573
 Վահան Մամիկոնյան (IV դ.) 187, 195, 204, 445
 Վահրամ Ա, սասանյան թագավոր 103
 Վահրամ Բ, սասանյան թագավոր 105, 106, 109
 Վահրիճ, Վռամշապուհ թագավորի պատվիրակ 258, 261, 453
 Վաղարշ Ա, Հայոց թագավոր 19, 34, 35, 38—43, 61, 421
 Վաղարշ Ա, պարթևաց թագավոր 12, 15, 62, 68
 Վաղարշ Բ, Հայոց թագավոր 54, 56, 58—60, 61—63, 421
 Վաղարշ Բ, պարթևաց թագավոր 44, 52
 Վաղարշ Գ, պարթևաց թագավոր 44—47, 50, 52, 68
 Վաղարշ Դ, պարթևաց թագավոր 55—57, 61, 63, 79
 Վաղարշ Ե, պարթև թագավոր 63
 Վաղարշ, սասանյան թագավոր 480, 573, 574
 Վաղարշակ, Հայոց թագավոր (Խմա՝ Տրդատ Ա) 18, 410
 Վաղարշակ, Հայոց թագավոր, Արշակ Գ-ի իշխանակից 236
 Վաղինտին, բյուզանդական զորավար 526—528, 531, 536, 537, 538
 Վաղես կայսր 184, 196, 204, 207, 208, 210, 217, 221, 222, 228—230, 233, 234, 243, 427
 Վաղինակ, Սյունիքի իշխան 152, 153
 Վալե Մամիկոնյան 143, 144, 146, 149, 151—154, 204, 235
 Վալե, Աղվանից թագավոր 363, 435
 Վասակ Բագրատունի 553, 597
 Վասակ, Սյունիքի տեր 276, 292, 467, 572
 Վասակ Մամիկոնյան, սպարապետ 163, 174, 175, 185—187, 189—191, 195, 200, 201, 204, 209, 330, 413
 Վասիլ կայսր 610, տե՛ս նաև Բարսեղ Բ կայսր
 Վարադ Կամինական 149
 Վարադ-Բակուր, Վրաց թագավոր 206, 210, 229
 Վարադգատ, Հայոց թագավոր 228, 231—233, 235, 240, 243, 430

Կարազներսեհ սեպուհ (V դ.) 330
 Վարազշապուհ, Սյունիքի իշխան 124
 Վարազտիրոց կյուրապազատ (VII դ.) 531, 532, 537, 538—541
 Վարազտիրոց, հայ զորավար Բյուզանդիայում (VIII դ.) 555, 593
 Վարդ, նիթեփոր կայսեր եղբորորդի 608
 Վարդան, պատմագիր 261, 272, 454, 494, 498, 499, 595, 597, 598, 600
 Վարդան, Մեսրոպ Մաշտոցի հայր 254, 448
 Վարդան Մամիկոնյան (V դ.) 325, 479
 Վարդան Մամիկոնյան (VI դ.) 578
 Վարդգես 40
 Վարդիկ Մոկացի 514
 Վելիսար 577
 Վեհձիհրշապուհ, մարզպան 293
 Վեսպասիանոս կայսր 10, 12, 15
 Վիկտոր, հռոմեական զորավար 229, 234
 Վինֆրիդ, գերմաներեն այբուբենի ստեղծող 252, 447
 Վլիթ խալիֆ 387
 Վնասեպ Սուրհապ, հյուսիսականների թագավոր 59, 60
 Վոամ Դ Կրման, սասանյան թագավոր 238, 251, 265, 266, 270, 272, 283, 285, 286, 457, 462, 469, 470, 486, 491, 493, 497, 498, 501, 502
 Վոամ Ե Գոռ, սասանյան թագավոր 287—291, 293, 472, 473, 477, 486, 487, 502
 Վոամշապուհ, Հայոց թագավոր 249—252, 256, 258—261, 267, 268, 270—272, 283, 284, 289, 451, 452, 454, 460—464, 472, 488—503, 505—507
 Վրթանես եպիսկոպոսապետ 142, 144, 145, 146, 149, 151, 157
 Վրվեռ Խոռխոռունի 292
 Վուկատիուս Գալլիկանուս, պատմիչ 421

 Տաբարի 303, 369, 389, 511, 512, 516, 518, 520, 525
 Տակիտոս, պատմիչ 12, 139, 427
 Տաճատ Անձևացի 555
 Տանսուր 368, 373
 Տաշյան Հ. 54, 92, 106, 134
 Տերինտիոս, հռոմեական զորավար 196, 210, 217, 218, 221—226
 Տեր-Խորձենացի, Մաշտոցի աշակերտ 275, 276, 467
 Տեր-Մկրտչյան Գ. 267—269, 283, 369, 370, 459—461, 488—490, 494
 Տեր-Մովսեսյան Մ. 263, 456
 Տիգրան Բ Մեծ, Հայոց թագավոր 9, 303, 312, 319, 324, 342, 401, 402
 Տիգրան Միշին 40
 Տիգրան Վերջին 50, 51, 53, տես Սոհեմոս
 Տիգրանուհի, քույր Տիգրան թագավորի 342
 Տիմեսիթեսոս, պրետորյանների պրեֆեկտ 86
 Տիտոս կայսր 84, 85
 Տիտոս Բ, կայսր (=Անտոնինոս Օգոստոս) 50
 Տիտոս, Վեսպասիանոս կայսեր կառավարչակից 15
 Տիրան, Հայոց թագավոր 111, 155—162, 167, 292, 330, 381
 Տիրիթ, Արշակ Բ-ի եղբորորդի 154, 167

Տրայանոս կայսր 19, 24—27, 29—38, 43, 69
 Տրայանոս, հռոմեական կոմս 210, 211
 Տրայանոս, հռոմեական զորավար 221, 222, 226
 Տրդատ Ա, Հայոց թագավոր 10, 12—18, 23, 24, 29, 62, 94, 122, 135, 137, 394, 420, 421, 426
 Տրդատ Բ, Հայոց թագավոր 65, 66, 77, 80, 81, 88, 89, 92—94, 97, 112, 424, 426
 Տրդատ Գ Մեծ, Հայոց թագավոր 80, 94, 103, 104, 106—110, 116—131, 133—141, 156, 170, 214, 215, 306, 353, 354, 356, 401, 423, 424, 426, 427, 499
 Տրդատ, Հայոց կաթողիկոս 591
 Տրդատ, հայ նախարար 48
 Տրդատ Արշակունի, ոմն պարթև (III դ.) 63
 Տրեբևլիոս Պոլիոն, մատենագիր 84, 87, 100, 421, 424
 Տրունյաց տոհմ 556
 Տուրնեբիզ 102, 128, 129, 171, 245, 538, 540

Ցիտտա 577

Ուխտանես 117, 118, 424
 Ուռնայր, Աղվանքի թագավոր 170
 Ուրբիկոս, Միջագետքի դուքս 229, 234

Փատլուն, Կանձակի ամիրա 610
 Փառանձեմ, Հայոց թագուհի 167, 179, 195—197, 199—205, 207—209, 216
 Փառեն Աշտիշատեցի, Հայոց կաթողիկոս 157, 357
 Փալստոս Բյուզանդ 19—21, 111, 112, 114, 133, 136, 141, 142, 145—149, 151, 153—158, 160, 163, 165—172, 174, 182, 185, 187—189, 191, 192, 197, 202—207, 209, 211, 213—217, 220—223, 226—228, 230—232, 235—238, 240, 241, 243—245, 254, 257, 264, 295—298, 300—304, 309, 310, 312, 313, 315—317, 323, 324, 328—331, 335, 336, 337—339, 345, 347—349, 352—358, 362, 364, 370, 382, 401, 402, 404, 412, 421, 424, 427, 430, 433, 434, 444, 445, 451, 456, 474, 498
 Փարսման Ա, Իրերիայի թագավոր 18
 Փարսման Բ, Իրերիայի թագավոր 41, 42
 Փիլիպպոս Արարացի, կայսր 86—88
 Փիլոն Ազեքսանդրացի 480
 Փիրմիլիանոս, մատենագիր 55, 59, 60, 63
 Փլավիաններ 12, 395
 Փլավիոս Արրիանոս, պատմիչ 420, 421, տե՛ս նաև Արրիան
 Փլավիոս Հովսեպոս, պատմիչ 14, 18
 Փլավիոս Վուպիսկոս, պատմիչ 101, 102, 104, 421
 Փոկաո կայսր 580
 Փոտիոս, մատենագիր և պատրիարք 42, 421, 490
 Փրոնտո, մատենագիր 47

Օգրա, արաբ զորավար 530
 Օգոստոս կայսր 394

Օլիման, խալիֆ 515—518, 524, 528—530, 533

Օլիմպիադորոս, մեկնիչ 480

Օլիմպիան, առակագիր 480

Օմայաններ 544—549, 553, 581, 583

Օմար խալիֆ 511, 512, 522, 544, 587, 588

Օման, արաբ զորավար 511, 516

Օրմանյան Մ. 207, 251, 506, 507

Ֆեետոս /Իուփոս, մատենագիր 37

Յրոնտոն, մատենագիր 421

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արաստուման 11, 398

Արարնե 310

Աբուլ 398

Ագարանա բերդ 188, 191

Ադամակերտ 565

Ադիարեն 23, 32, 33, 69, 80, 92, 160, 181, 303, 304, 307, 309

Ադրբեջան 605

Ադրիանուպոլիս 234

Աթենք 26, 51, 52

Աթշիրազավան զավառ 318

Ալանաց զուռ 89, 91, 604

Ալրանիա 39

Ալրիստան 126

Ալտան, վայր 318

Ալ-Քիրմիզ 515, տե՛ս Արտաշատ

Ախալքխա 11, 313, 398

Ախալքալաք 11, 312

Ախթամար 603

Ախուրյան զետ 561, 609

Ակն քաղաք 309, 311

Ակրա, վայր 300

Ակրատ զետ 515

Աղբակ զավառ 247, 564

Աղեքսանդրիա բաղաք 128, 394

Աղթամար 517

Աղիովիտ 342, 381, 353, 513, 522, 583, 598

Աղձնիք 114, 115, 151, 152, 173, 174, 182, 185, 192, 213, 247, 287, 295, 310, 584, 579

Աղձք դյուղ 174, 175

Աղստե զետ 313, 314, 399, 606

Աղվանից թագավորություն 607

Աղվանք 41, 122, 170, 210, 247, 273—277, 315—317, 407, 435, 465—479, 517, 519, 520, 522, 529, 534, 562, 571, 580, 585, 586, 594, 596, 598—600, 606

Ազրի-գաղ 398
 «Աղուխ» գավառ 317
 Ամադիա, վայր 308
 Ամիդ քաղաք 28, 147, 171, 172, 176, 259, 267, 269, 452, 459, 461, 488, 495,
 500, 511, 609
 Ամմանն ամրոց 172
 Ամոք գյուղ 356, 357
 Այրարատ, գավառ, նահանգ 59, 60, 90, 92, 148, 174, 175, 241, 242, 246, 258,
 331, 338, 343, 406, 408, 450, 451, 495, 496, 513, 517, 534, 579, 583
 Այրարատյան դաշտ 406
 Անաթոլիոն թեմ 555
 Անգեղ բերդ 172
 Անգեղապատ 114, 173, 174, 175, 185, 213, 230, 243, 295
 Անգլիա 147, 521, 350, 378
 Անգրիովկաս 14, 15, 277, 278, 469, 478, 543, 562
 Անի ամրոց (Իարանաղամ) 21, 155, 173, 174, 311
 Անի (Շիրակում) 603, 608—611
 Անիի թագավորություն 609
 Անհուշ բերդ (Անգմըշն) 190, 191
 Անձիտ 172, 175, 185, 192, 193, 213, 481
 Անձևացիք, Անձևացյաց գավառ 224, 247
 Անձևացյաց թագավորություն 607
 Անտաք 398
 Անտիոք քաղաք 32, 45, 46, 63, 81, 85, 86, 96, 98, 100, 109, 177, 179, 184,
 196, 210, 234, 397, 463, 608
 Աշույք գավառ 561, 597, 601
 Աշտարակ 398
 Աշտիշատ 20, 164, 163, 356, 357
 Ապահունիք գավառ 608
 Ապարան (Արարան) 126, 136, 427
 Աջի-չալ 300, 301, 318, 399
 Առան 316
 Առաջավոր Ասիա 26, 64, 75, 81, 96
 Սուրբին Հայք 121
 Աորերան գավառ 342, 381, 383
 Սոնստ ավան 151, 152
 Առուճ 592
 Ասիա 397
 Ասորեստան 34, 37, 90—92, 122, 181, 206, 306—309, 323, 513, 514, 517, 583
 Ասորիք 26, 27, 32, 34, 44—47, 51, 56, 57, 65, 71, 81, 96, 98, 99, 104, 179,
 258, 260, 268—270, 278, 307, 394, 396, 452, 459—461, 474, 489, 491—
 493, 500, 544, 545, 561, 565, 584, 607, 608
 Ասիիրիա, Հոռմեական նահանգ 32
 Ալարայր 479, 572
 Ասուրպատական 13, 41, 48, 49, 71, 97, 115, 148, 160, 172, 185, 186, 192,
 193, 212, 213, 295, 298, 300, 301, 306, 308, 309, 319, 515, 525, 526, 528,
 529, 531, 535, 536, 543, 583, 584, 594, 596, 607, 610

Արարական խալիֆայություն 483
 Արաբիա 99, 394, 517
 Արազած լեռ 174, 175
 Արազածոտն գավառ 601
 Արախոսիա (Երկիր) 69
 Արածանի գետ 20, 21, 244, 246, 311, 395, 546, 557, 592
 Արամանա 398
 Արամոնք գյուղ 356, 357
 Արանոտ գավառ 317
 Արաբիա, վայր 398
 Արաքս գետ 143, 318, 561, 599
 Արզն քաղաք 511, 564, 598
 Արզնի ամիրայություն 558
 Արձնի գյուղ 557, 561
 Արժափ ռեբգ 528—536
 Արժրունյաց թագավորություն 607
 Արդանա-սու 172
 Արճեշ քաղաք 515, 555—558, 592, 602
 Արմաստիկա (Արմոզիկե) քաղաք 397, 399
 Արմենիա 309
 «Արմենիա» նահանգ 35
 Արշակական քաղաք 165—167
 Արշակունիների թագավորություն (Պարթև) 10
 Արշակունյաց, Արշակունիների թագավորություն (հայ) 9, 10, 180, 182, 184, 186, 191, 192, 196, 208, 209, 213, 226, 227, 230, 232, 233, 242, 247, 248, 251, 293, 295, 298, 308—320, 324, 326, 333, 340, 343, 348, 381, 382, 385, 390, 393, 395, 400, 401, 403, 411, 433, 434, 436, 443, 445, 571
 Արշամաշատ քաղաք 28
 Արշարունիք 168, 195, 199, 201, 561, 597, 601, 606
 Արսևաց փոր դավառ 312
 Արվաստան 171, 184, 303, 306—308, 323
 Արտազերք բերդ 195, 197—199, 201—205, 208, 209
 Արտաղ գավառ 399, 523
 Արտահան (Արդահան) 313, 563, 597
 Արտանուշ 562, 597
 Արտանուշի իշխանություն 563
 Արտաշատ 21, 40, 45—47, 85, 96, 127, 143, 165, 183, 205, 331, 356, 391, 396—400, 409, 515
 Արտիմեք քաղաք 40, 61
 Արցախ 192, 193, 213, 247, 316, 317, 579
 Արուճ 398
 Արևելյան Նոոմեական կայսրություն 443—445
 Աուգսբուրգ քաղաք 396
 Ափխազիա 606
 Աֆրիկա (Ափրիկա) 97, 397, 537
 Ռաբելոն քաղաք 57, 58

Բաբելոնիա 32, 33, 45, 57, 69, 70, 86, 309, 395
 Բազադիճ ավան 311, 356
 Քաղավան ավան 21, 210—213, 398, 592
 Բազարան ավան 415, 561, 601
 Բազրատունյաց թաղավարություն 544, 560, 596, 606
 Բադրեանդ զավառ 211, 223, 224, 555—558, 589, 592, 601, 606
 Բազարդա բերդավան 511
 Բազուձոր 523
 Բալաշովիտ 234, 243, 246, 481
 Բալլիյան ծով 393
 Բալու 21, 27
 Բալու լեռ 494, 495
 Բախիշ, վայր 212
 Բակտրիա 11
 Բադդադ 544, 551, 562, 564
 Բալլաքան 595
 Բաբունայիս 515
 Բասեն 56, 60, 112, 114, 146, 147, 152, 153, 357, 509, 522, 556, 557, 583
 Բաստավան 398
 Բատման-սուռ 21, 176
 Բաանա-Ուսուդ, քաղաք 526—528
 Բարձր Հայք 27, 31, 312
 Բեղարդե ամրոց 175—178, 309
 Բիլ-Նոհադրե, վայր 304
 Բեհիստան 302
 Բերկրի 513, 517, 522, 555, 583, 602
 Բղնունիք 338, 513, 517, 522, 583
 Բեհունյաց ծով 151, 152
 Բիթանիա 184, 196
 Բիթլիս 511
 Բիրթոն բերդ 176
 Բյուզանդական կայսրություն, Բյուզանդիա 10, 107, 108, 247, 252, 284, 287, 288, 306, 374, 379, 400, 445, 469, 472, 474, 476, 480, 481, 483, 508, 545, 546, 549, 554—556, 558, 560, 561, 569, 574, 577—582, 585, 591, 593, 596, 597, 601, 602, 606—611
 Բյուզանդիոն քաղաք 284, տե՛ս նաև Կոստանդնուպոլիս
 Բնաբեղ (Բինեբիլ) գյուղ, բերդ 157, 310
 Բոհտան-սուռ 309
 Բոսֆոր 580
 Բրիտանիա 48, 56, 397
 Բուլադդաշ, վայր 398
 Դալատիա 30
 Գալիա 97, 150, 176
 Գանլիճա (Ղանլիճա) 398
 Կադտադիճ 311, 398, տե՛ս նաև Խաղտոյադիճ
 Կանձակ 148, 231, 232, 295, 299, 301, 316, 610

Գանձակ Ատրպատականի 212, 213, 231, 232, 296—299
 Գառնի 136—139, 143, 427
 Գառնի գավառ 523, 527
 Գարա լեռներ 308
 Գարդման բերդ և ավան 315, 316
 Գարդման գավառ 315
 Գարդմանաձոր 192, 193, 213, 315, 316
 Գետաբեկ 316
 Գերմանիա 84, 321, 375
 Գերմանիկե քաղաք 555, 593
 Գոգովիտ 513, 514, 583, տե՛ս Կոգովիտ
 Գո՛ւանսամ լեռ 311
 Գողթն գավառ 16, 257, 258, 450, 523
 Գուրեք գավառ 311
 Գրիմանիք ավան 916, տես Գարդման
 Գուղարք 192, 193, 213, 247, 308, 313, 567, 579, 604, 606
 Գաղաստանա քաղաք 184
 Դամասկոս 98, 534, 535, 544
 Դանուր դետ 26
 Դասրեստրե 192, 309, տես նաև Դասն գավառ
 Դասն գավառ 247, 303, 308, 309
 Դաստեյրա (Դոստալ) 310, 311
 Դարա քաղաք 511, 515, 578, 579
 Դարաբեկերտ քաղաք 70
 Դարանաղ գավառ 21, 155, 172—174, 246, 311, 312, 338
 Դարլայի կիրճ 11
 Դարոյնք բերդ 149, 331, 539, 540
 Դափնե քաղաք 46
 Դերեղ գետ 314, 399
 Դեհիք գավառ 311
 Դերբենտ 14, 61
 Դերբենտի կիրճ 11, 14
 Դիրջան գավառ 243, 246, 311, 312
 Դիարբեկիր 28
 Դիբենե դետ 172
 Դիդիմա գյուղ 398
 Դիվա Տասվիշ, վայր 299
 Դիլիջան 399
 Դուանիս 610
 Դոնեվանք 398
 Դվին 143, 331, 363, 378, 389, 390, 400, 435, 483, 513, 515—518, 520—523,
 525, 533, 534, 536, 554, 555, 560, 561, 577, 578, 584, 587, 591, 593,
 595, 600, 601, 604, 606—608
 Դուրա-նվրոպոս, վայր 86
 Ծգերացոց աշխարհ 554
 Նելպատոս 62, 100, 105, 607

Եղևսիա քաղաք 23, 32, 33, 45, 61, 65, 97, 98, 128, 177, 180, 259, 267, 452,
 459, 488, 489, 495, 500, 595
 Եկբատանա 399
 Եկեղյաց դավառ 127, 140, 172, 216, 241—243, 246, 311, 312, 338, 356
 Եղեղական 398
 Եմեռիա քաղաք (Հոմա) 42, 100, 101
 Էռանդ, վայր 212
 Էվրոպա 144, 147, 321, 323, 330—333, 338, 345—347, 351, 358, 359, 368, 373,
 375, 376, 380, 387, 388, 390, 397, 403, 409, 415, 542
 Էվրոպոս քաղաք 45
 Երազզավորք 561
 Էրան-Խվառեհ-Շապուհ, քաղաք, 206, տե՛ս Սուղա քաղաք
 Էրասխ դետ 59, 60, 246, 523, 601
 Երզնկա 311
 Երիզա (Երեզ) ավան 127, 311, 356
 Երկրորդ Հայք 151
 Երնշակ ամրոց 605
 Էրվանդաշատ քաղաք 205, 396
 Երուսաղեմ քաղաք 609
 Էրեհոս քաղաք 269, 462, 491
 Էպրատ շէտ 20, 31, 32, 34, 36, 37, 44, 57, 58, 69, 81, 83, 86, 98, 145, 170,
 181, 212, 218, 246, 259, 310, 311, 319, 452, 512
 Երեան 392, 529, 601
 Զազրոս լեռ 300, 302
 Զախթա, վայր 88
 Զավազան, վայր 511
 Զարասոյ լեռ 300—302, 306
 Զարեհավան քաղաք 205, 396
 Զարիշատ 205, 396
 Զարեանդ գավառ 246, 247
 Զրատա ամրոց 172
 Զիմարա, վայր 310
 Զինդու, վայր 300
 Զինյա ամրոց 115, 295, 300—302
 Զիրա 302
 Զիրտա (Զիրտու) ամրոց 115, 302
 Զեղմա, վայր 45
 Էզիլ 172, տե՛ս Նան Անդեղ բերդ
 Էլեդիա, վայր 28, 29, 31, 44
 Էլք քաղաք 309, տե՛ս Նան Ակն քաղաք
 Էկրատանա 69
 Էփրաթին 460
 Էրզրում 21, 28, 44
 Էջմիրադուն դավառ 318
 Թադմոր 98, տե՛ս Պալմիրա
 Թավրիզ 185, 186, 299—301, 313

Քերե քաղաք 62
 Քելեկ, վայր 310
 Բենդոսուպուխ 396
 Քեսսալունիկե 405
 Բիլ ավան 311, 356, 357
 Քիֆլիս 595, տես նաև Տփղիս
 Ռորզոմայ տուն 401
 Քորդան ավան 311, 356
 Քոնդք զավառ 313
 Քրակիա 234, 580
 Քուրքիա 300
 Իրերիա 14—16, 28, 39, 41, 42, 115, 178, 188, 229, 384, 399
 Իզալա լեռներ 310
 Իզիրտու քաղաք 115, 302, տե՛ս նաև Զիրտա
 Իլիչա 28, 44, տես էլեզիա
 Իլլիրիա 56
 Իլլիրիկում 97, 110
 Ինգիլենե 115
 Իսկուրիա, վայր 398
 Իսպահան 70
 Իսսիբր ավան 312, տե՛ս Սպիր ավան
 Իսսոս 56
 Իտալիա 97, 394
 Իրան 67, 72, 74, 582
 Իրաք 544, 549, 561
 Լազիկա (Լազիստան) 197, 208, 210, 577
 ԼԼհաստան 375
 Լենինական 554
 Լյուկիա, երկիր 27
 Խարուր գետ 49, 181, 309, 310
 Խաղդա, վայր 398
 Խաղդար 398
 Խախ գյուղ 216, 356
 Խաղտոյառիճ 311, 398
 Խաչեն 610
 Խառան քաղաք 49, 61, 65, 85, 86, 96, 98, 109, 180
 Խաստուր, վայր 398
 Խարբերդ 21, 311
 Խարբերդի գաշտ 27, 28
 Խարաքս Սպասինու, քաղաք 32
 Խիլիոկոմ, երկիր 161, 183, 185
 Խլաթ 511, 556, 565, 602, 607
 Խենուս 21, 31
 Խոյ 398, 399
 Խոսսպիա, վայր 11, 312, 398
 Խոսրովակերտ 143, 144

հորասան 552
 հորձյան գավառ 243, 246, 312, 313
 հոր-Վիրապ 127
 հրամ գետ 314—316
 հու, վայր Բազրեանդում 223, 224
 հուրուր-սու 303
 հուլի, վայր 566, 598, 599
 հունան 315
 հուժաստան 191, 206
 Մայկա 313
 Մաղկոյոտն գավառ 611
 Մանարք 604
 Մավգեք 114, 115, 175, 176, 182, 295, 309, 310
 Մարսիոր գավառ 314—315
 Մովք լիճ 310
 Մոփաց Բազավորութիւն 35
 Մոփք (Մոփք Մեծ, Շահունյաց) 35, 43, 87, 114, 115, 128, 152, 153, 157, 170, 172, 173, 175, 185, 192, 193, 213, 230, 243, 246, 295, 307, 308, 310, 338, 356, 481
 Մումբ գյուղ 398
 Կալաքենն 309
 Կալլինիկոն քաղաք 400
 Կալլինիկում, վայր 109
 Կաղղվան 195, 555, 601
 Կայան բերդ 313, 314, 609
 Կայնկպոլիս (Նոր քաղաք) 40, 41
 Կանգարք գավառ 247
 Կապազովկիա 12, 30, 35, 39, 41, 43—45, 65, 66, 81, 85, 96, 98, 99, 128, 150, 165, 176, 196, 210, 319, 396
 Կապկո պահակ 585
 Կասպից աշխարհ, երկիր (Կազբից) 192, 193, 213, 317
 Կասպից դուռ 14
 Կասպից ծով 11, 14, 317—319
 Կասպյան անցք 62
 Կաստրա-Մավրորում, վայր 182, 183
 Կարա-սու 21
 Կարավան-սարայ 398
 Կարին 235, 243, 246, 515, 555—557, 589, 591, 592, 604
 Կարս 603, 608, 610
 Կարսի Բազավորութիւն 607, 609
 Կաֆարտուք ամրոց 511
 Կելիշին լեռնանցք 300, 306
 Կելիսիական լեռնանցք 306
 Կեսարիա քաղաք 98, 128, 131, 149, 150, 157, 163, 165, 176, 177, 217, 220, 221
 Կիլիզ 398
 Կիլիկիա 26, 34, 56, 85, 86, 96, 98, 99, 178, 218, 539

Կիրկեսիում, վայր 161
 Կիրովական 399
 Կղարջ 312, 313, 361—363, 597, 604
 Կյուրիկյան (Կորիկյան) թագավորություն 607, 609
 Կոզովիտ 149, 165, 517, 522, 523, 527, 530, 611
 Կոթեր ավան 311
 Կողբ (Կողբուհոր) գավառ 192, 193, 313—315
 Կողթ գավառ 213, 315, 316
 Կողքիս 10, 11, 18, 96
 Կողքիսյան լեռներ 319
 Կոմանա քաղաք 395, 396
 Կոմագենե 33, 42, 319, 555, 593
 Կոմագենի թագավորություն 12
 Կոնդախառ 398
 Կոստանդնուպոլիս 184, 196, 210, 234, 239, 279, 281, 284, 288, 397, 400,
 475—477, 509, 510, 527, 528, 535, 537, 538, 540, 569, 576
 Կովկաս (Կովկաս Հյուսիսային) 11, 13, 14, 41, 319, 604
 Կուտայք 356, 537
 Կուրդիք գավառ 213, 247, 308, 309, 415
 Կուրդլաց թագավորություն 35
 Կորդլաց լեռներ 32
 Կորդուք գավառ 31, 32, 35, 43, 87, 114, 115, 152, 153, 175, 181, 182, 192, 193,
 213, 247, 295, 303, 308—310
 Կորնեք 51, 52, 247, 579
 Կրման քաղաք 70
 Կումայրի 55, 591
 Կուչախի լեռնանցք 398
 Կուր գետ 16, 17, 59, 60, 312—318, 398, 399, 563, 599, 604
 Հադամակերտ 331
 Հադրա, երկիր 56
 Հադրա գյուղ 589
 Հադրատ 314
 Համազան քաղաք 60, 71, 301, 397, 399, 562, 596
 Հայաստան passine
 Հայկական պար 398
 Հանձիթ գավառ 243, 311
 Հաշտյանք (Հաշտենիք) գավառ 152, 153, 234, 243, 246, 342, 381, 383, 481
 Հաոիճ 398
 Հասանդալա 21
 Հատրա քաղաք 34, 71
 Հարք գավառ 398, 583
 Հացեկաց գյուղ 254, 370, 448, 449, 492, 493
 Հեր գավառ 246, 247
 Հերակլես 99
 Հերատ քաղաք 69
 Հիլեյա, վայր 157

Հյուսիսային ծով 393
 Հյուրկանիա 11, 14
 Հնարակերտ (Հունարակերտ) քաղաք 314, 315
 Հնդկաստան 32, 102, 394, 395
 Հոնաց աշխարհ 122
 Հորմիզդ-Արտաշիր, քաղաք 287
 Հորմիզդյան դաշտ 70
 Հոռմ, Հոռմեական կայսրութիւն 10—12, 16, 23—26, 30—34, 36, 38, 39, 41—
 47, 49, 55, 58, 62—65, 71—75, 81, 82, 84, 86, 88, 95, 98, 99, 100—104,
 105, 106, 109, 114—116, 120, 121, 131—135, 145, 147, 157, 162, 163,
 165—170, 176—178, 184, 196, 197, 207, 209, 210, 214, 217, 220, 221,
 226, 250, 253—255, 238, 243, 245, 246, 248, 270, 277, 278, 281, 283,
 284, 295, 307, 387, 393—397, 416, 417, 430, 582
 Հրեաստան 132
 Հունաստան 387
 Հունարակերտ 604
 Զեդառի լեռնանցք 398
 Զիրավի դաշտ 211
 Զյունակերտ 398
 Զեդկերտ 398
 Զոր 193
 Զորադետ 314
 Զորոփոր զավառ 192, 193, 313—315
 Ղարաքաղ 318, 399
 Ղըղ-Ղալա բերդ 315
 Ղուրուշայ գետ 311
 Դենաստան 93
 Դորա գուռ 59, 60
 Ժորա կապան 59, 60
 Ժորա պահակ 89, 91, 585
 Ըորոխ գետ 312
 Մազարա (Մեզիրե), վայր 311
 Մալաթիա 126, 607
 Մակեդոնիա 569, 610
 Մակու 479
 Մահկերտուն, երկիր 192, 247, 302
 Մայաֆարկին 511
 Մալնց, քաղաք 84
 Մանազկերտ 21, 31, 217, 561, 564, 595, 602, 607, 608
 Մանազկերտի ամիրայութիւն 558
 Մանանազ զավառ 246
 Մանավազակերտ գյուղ 146, 357
 Մասիոս լեռնաշղթա 310, 319
 Մասիս լեռ 135, 165, 415
 Մասթաք երկիր 306, 323
 Մարանդ զավառ 318

Մարաշ 595
 Մարաստան, Մարաց աշխարհ 31, 115, 192, 193, 213, 295, 362
 Մարադ ավան 523
 «Մարաց գավառ» 525, 528, տե՛ս նե՛նավենդ
 Մարդաստան 334, 565
 Մարդին քաղաք 310, 511
 Մարդուցայք 526—528, 536, 540
 Մեդիա 11, 13—15, 18, 48, 65, 71, 80, 81, 83, 92, 306, 308, 319, 395, 405
 Մելիտենե 12, 21, 27, 28, 128, 475, 476
 Մեծ Զավ գետ 305, 308, 309
 Մեծ Հայք 110, 111, 121, 154, 337, 443, 482
 Մեծամոր 513, 514
 Մեծամորի դաշտ 143
 Մեղ գետ 21
 Մենտիս 11
 Մենտիդայի ծով 13
 Մեսենե 32, 70
 Մեսոպոտամիա 32, 35, տե՛ս նաև Միլագետք
 Մեսխեթ 308
 Մերձավոր Արևելք 39, 57, 176, 210, 235, 238, 251, 279, 281, 287, 393, 394, 411, 542, 543, 547
 Մզուր (Մժձուր) գավառ 246, 311, 312
 Միզիա, վայր 110
 Միլան 131, 132, 283
 Միլ ի Բալլաքան 318
 Միխանք գավառ 317
 Միլագետք 20, 31—37, 45, 49, 56—58, 61, 65, 66, 71, 81, 82, 85—88, 96, 97, 99, 102—106, 109, 111, 114, 147, 151, 162, 163, 169—171, 175, 178, 179, 184, 196, 287, 308, 310, 319, 509, 512, 513, 522, 536, 550, 552, 569, 578, 583, 607
 Միլերկրական ծով 393
 Միլին Ասիա 395
 Միբին 20, 31—33, 45, 57, 58, 65, 81, 85, 86, 96, 98, 128, 154, 162, 170, 171, 180, 182, 184, 287, 303, 308, 334, 400, 511, 609
 Մժձուր, տես Մզուր
 Մժուրն քաղաք 19—21, 396
 Մշո դաշտ 21, 31, 398
 Մուկք գավառ 114, 160, 181, 182, 247, 295, 598, 599
 Մոպսուկրենե քաղաք 178
 Մոսխիկա 319, տես նաև Մեսխեթ
 Մոսուլ քաղաք 303, 304, 580
 Մսիս, վայր 608
 Մտկուարի գետ 398, տե՛ս Կուր գետ
 Մուզուր լեռներ 311
 Մուշ քաղաք 565, 566
 Մուրսալ, վայր 157

Մուրց գետ 59, 60
 Մցխևթ 15, 580
 Նախճավան (Նախիչևան) 205, 206, 331, 514, 523, 530, 534
 Նեկրա, վայր 126
 Նևհավենգ, վայր 525
 Նեոկեսարիա 196, 396
 Ներքին Հայք 482
 Նիգ գավառ 126
 Նիկոմեդիա քաղաք 105, 150, 166
 Նիկկայոլիս 396
 Նիհորական, Էրկիր 192, 247, 303
 Նինվե 300
 Նահատրա, վայր 304
 Նոր-Արտաշիրական, Երկիր 304, 307
 Նոտարտայ, Երկիր 304
 Նոր-Շիրական (Նոշիրական) 192, 213, 247, 302—308, 323
 Նոր քաղաք 48, 274, 275, 408, 409, 495, 496, տես նաև Վաղարշապատ
 Նպատ լեռ 211, 212,
 Նուարսակ 399
 Շակաշեն 213, 315, 316
 Շահապիվան 167, 292, 293, 340, 349, 350, 377, 379, 390, 403
 Շամբի 529
 Շամշուտե դղյակ 610
 Շամքոր 315, 604
 Շամքոր գետ 316
 Շաքի 562
 Շիզրեն, Երկիր 305
 Շիզրիանական Երկիր 305, 306
 «Շիզրոյ» գավառ 306
 Շիմշատ 607
 Շիրակ 168, 561, 591, 597, 601, 606
 Շիրական Երկիր 304
 Շնավհ գավառ 304
 Շոշ (Սուղա) քաղաք 206
 Շոշաստան 70, 287
 Շուշի 318
 Ողական ամրոց 209
 Ոսխ գյուղ 112, 114
 Ոստան քաղաք 603, 607
 Որդորու գյուղ 146, 357
 Ռրդսպու, վայր 399, 529, 583
 Ռրմբզգպերուտ (Ռրմիզդ-Փերոզ) գավառ 318
 Ջինաստան 394, 395
 Ջորրորդ Հայք 511, 512, 522
 Պալմիրա 98—102
 Պաղեստին 99, 104, 581

Պաննոնիա 150, 155, 157, 162
 Պատրանսական 398
 Պարսիսոթրաս լեռներ 319
 Պարթևական թագավորություն 31, 33, 38, 44, 64, 66—69, 79, 394
 Պարթևստան 16, 26, 45, 69, 71, 75
 Պարնասկա 398, 399
 Պարիսար լեռներ 312, տե՛ս նաև Պարիագրես
 Պարիագրես լեռներ 312, 319
 Պարսից ծով 32
 Պարսկահայք 181
 Պարսկաստան (Աքեմենյան, Սասանյան) 10, 21, 72, 76, 81, 88, 94, 97, 100—
 106, 110, 111, 114, 120, 124, 145, 147, 151, 162—171, 175, 176, 179,
 182, 184, 185, 187, 195—197, 204—210, 213, 214, 221, 229, 230, 234,
 235, 237, 238, 240, 245, 246—248, 251, 252, 277, 278, 280, 281, 283,
 285—289, 291, 293, 295, 299—300, 303, 304, 324, 326, 333, 335, 339,
 346, 347, 349, 368—370, 373, 379, 380, 389, 398, 400, 401, 402, 406,
 420, 424, 430, 436, 444—446, 464, 468—470, 472, 473, 474, 476—483,
 498, 499, 525, 543, 571, 573—575, 577—581
 Պարսք 68, 70, 72, 83, 299, 399
 Պարվառ գավառ 314, 315
 Պարտավ քաղաք 316, 560, 561, 595, 596
 Պափլագոնիա 164
 Պեկերիլ ավան 311, տե՛ս Բագառիճ
 Պերոզ-Վավատ քաղաք 316, տե՛ս Պարտավ
 Պերսեպոլիս 70
 Պոնտոս 10, 97, 164, 156, 196, 222, 246, 395
 Ջավախք 312, 313, 509, 522, 583
 Ջեղիրե բերդ 309, տե՛ս Բեզարդե բերդ
 Ջուղա 450, 523
 Ռաքա քաղաք 14
 Ռաքթա, վայր 511
 Ռել քաղաք 14
 Ռելայնա, վայր 86
 Ռեիմենե գավառ 114, 182, 295
 Ռիոն գետ 398
 Ռշտունիք 603
 Ռշտունիքի թագավորություն 607
 Ռոքպատյան գավառ 317
 Ռուսաստան 321, 332, 366, 375, 378, 387, 391, 415, 449, 542
 Ռևանդուզ 115, 300—302, 305, 306, 308
 Սագրայ բերդ 330
 Սաճյան ամիրայություն 605
 Սամառա քաղաք 565, 569, 599, 600
 Սամոսատ քաղաք 259, 310, 452, 500
 Սասուն 566, 568, 598, 599
 Սատաղ քաղաք 12, 27, 112, 113, 148, 296, 396—398

Աւրաստապոլիս 397, 498, 586
Աւրաստիա 164, 396
Աւրինում քաղաք 34
Աւրեղիա քաղաք 27, 33, 45, 47, 57, 58, 69, 105, 181
Աւսուհ լեռ 311
Աւրշնմե-սու 311
Սիդրիանե երկիր 305
Սիդիկան, վայր 305, 306, 308
Սինա լեռ 494, 495
Սինգարա 32, 158, 160, 175, 182
Սիննա քաղաք 301
Սիրիա 589
Սկյուդիսես 319
Սյունիք 124, 140, 152, 153, 167, 276, 366, 467, 579, 585, 604
Սյունյաց թագավորութիւն 607
Սոլի-Պոմպոյոլիս, քաղաք 98
Սպանդարանպերոժ (Սպանդարոմն-Փերոզ), զավառ 318
Սպեր զավառ և ավան 311, 312, 561, 585, 598
Ստահր քաղաք 70
Սուզա քաղաք 206
Սուլեյմանիա քաղաք 301
Սումերե, վայր 181
Սուրմալի 601
Սև ծով 39, 246, 393, 395, 396
Սեանա լիճ 247, 399
Սեավերակ, վայր 310
Վաղարշակերտ 610
Վաղարշապատ 39, 40, 53, 58—61, 90, 92, 135, 149, 205, 255, 257, 260, 268—
270, 272, 331, 396, 408, 409, 414, 450, 452, 460, 461, 489, 490, 494
Վայոց ձոր 610
Վան 205, 603
Վանա լիճ 31, 561, 595
Վանանդ 509, 522, 583, 601
Վասակերտ (Վաղկերտ) 311
Վասպուրական 318, 530, 555, 564—566, 592, 599, 607, 610
Վասպուրականի թագավորութիւն 607
Վարդանակերտ քաղաք, զավառ 318
Վարսան 318
Վիրտա րերդ 176
Վիրք 14, 509, 522, 571, 583, 586, տես նաև Վրաստան
Վրաստան, Վրաց աշխարհ 14, 16, 17, 149, 206, 207, 210, 273, 275—278, 308,
313, 327, 378, 384, 465, 467—469, 515, 517, 519, 520, 522, 534, 563, 591,
593, 594, 597, 599, 600, 606
Վրաց դաշտ 610
Վրկանա երկիր 580
Տարաբիստան 368

Տալք 94, 247, 330, 534, 537, 561, 579, 585, 597, 598, 601, 609, 610, 611
 Տանայիս 13, 395
 Տաշիր 609, 610
 Տավրոսյան լեռներ 21, 28, 234, 319
 Տավուշ 609
 Տարոն 128, 144, 209, 254, 337, 338, 448, 449, 492, 493, 509, 512, 513, 517,
 522, 530, 561, 563—565, 568, 583, 598, 599, 608, 609
 Տարսոն (Տարսոս) 98, 218, 220, 221
 Տարսվիշ (Տերսուշ) 399
 Տիգրանակերտ 21, 27, 28, 31, 125, 136, 147, 157, 173, 174, 397, 398, 427
 Տիգրիս գետ 31—34, 45, 57, 58, 65, 79, 83, 170, 172, 175, 176, 181, 182, 309,
 310, 319
 Տիգրոն 32, 34, 35, 47, 57, 58, 64, 71, 81, 86, 89, 91, 99, 100, 105, 106, 170,
 179, 181, 239, 286, 400, 472, 478
 Տմորիք 192, 193, 213, 247, 308, 309, 415
 Տոմխա, վայր 311
 Տրապիզոն 396, 585
 Տրուս 352
 Տուս գավառ 604
 Տուր Արգին ամրոց 511 ;
 Տուրուքերան 579
 Տփղիս 314, 315, 399, 604, 606, 610
 Ծովակերտ 398
 Ուխտեաց քաղաք 611
 Ուչնու գյուղ 30, 304, 305
 Ուշքիլիս 398
 Ուռհա քաղաք 220, 221, 511
 Ուտի, Ուտիք 213, 247, 315—317, 579, 604
 Ուրծայ գյուղ 556
 Ուրմիա լիճ 295, 299, 301, 302, 305, 308, 318
 Փայտակարան, աշխարհ, քաղաք 247, 317, 318, 560, 579, 595, 596
 Փառախոտ, վայր 398
 Փառխոս 610
 Փարպի գյուղ 254, 367
 Փարվանա լիճ 312, 313
 Փյունիկիա 104
 Փոգա 398
 Փոթի 398
 Փոքր Ասիա 26, 96, 98, 100, 166, 483, 580, 586, 607
 Փոքր Հայք 12, 30, 35, 87, 88, 102, 121, 128, 164, 246, 319, 396, 443
 Քանդիլ-կուհ (Քանդիլ-գաղ) լեռ 300
 Քառասունք, վայր Արշարունիքում 601
 Քասաղ գետ 40, 59
 Քարդա ամրոց 511
 Քեոփրիքենոյ, վայր 398
 Քուլավեր 563

Օշական 148, 460
 Օսրոյեն-նդեսիա 39, 56—58, 63—65, 86
 Օսրոյեն-նդեսիայի թագավորութիւն 22, 32, 38, 49, 85
 Օրդուբադ 451
 Ֆարկին 124—126, 135, 427, 609
 Ֆրանսիա 321, 323, 375, 386, 387
 Ֆերզանա 582

ՅԵՂԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

Ադիարենցիներ 57
 Ալաններ 11—18, 41, 62, 122, 185, 210, 211
 Աղվաններ 11, 89, 219, 466
 Աղվարներ 148
 Ասորիներ 278, 280, 474
 Արարներ 100, 309, 509, 513, 515, 522, 525, 581, 586, 587, 591—593
 Բարելոնացիներ 309
 Բաղասիճներ 148
 Բասիլներ 59, 60, 122
 Բլուզանդացիներ 288, 577, 586, 587
 Բուլղարներ 593, 609—611
 Գաթեր 148
 Գաղղիացիներ 180
 Գարգարացիներ 276, 277
 Գերմանացիներ 49, 84
 Գոթեր 96, 99, 107, 116, 118
 Գուգարներ 148
 Գալեր 25
 Եգերացիներ 604, 606
 Եգերսվաններ 148
 Եթովպիացիներ 577
 Բաւլասպարներ 148
 Իրերներ 16, 18, 319
 Իմախներ 148
 Իտալացիներ 180
 Լադեր 28, 576
 Լիւիններ 19
 Խաղարներ 545, 561, 585
 Խաղիրներ 59, 60
 Խրոնիտներ 170, 171
 Կալսիկներ 561, 564, 601
 Կասպեր 89
 Հաղրացիներ 57
 Հայեր passine
 Հեճմատակներ 148
 Հենիոքներ 11, 28

Հոներ 148, 185, 476, 577
 Հոռոմայեցիներ 24, 26, 27, 29, 32, 33—35, 37, 49, 50, 60, 74, 79, 81—88, 91,
 97, 100, 105, 109, 115, 150, 169, 170, 175—177, 182, 183, 197, 198, 206,
 210, 221, 234, 239, 280, 395, 396, 414
 Հույներ 473, 476
 Ժաններ 94
 Ժիզպեր (Ճղբեր) 89, 148
 Մազբույթներ 148
 Մակեդոնացիներ 79
 Մարդեր 31
 Մեդացիներ 13, 71, 309
 Նախախեթներ 277, 468
 Շղբեր 148
 Պաղեստինցիներ 51
 Պարթևներ 10, 16, 24, 26, 27, 29, 31, 32, 37, 39, 40, 44, 46, 49, 57, 58, 65,
 69, 71, 74, 75, 79, 80, 84, 179, 309, 333
 Պարսիկներ 79, 86, 96—101, 105, 110, 122, 158, 171, 182—186, 191, 197,
 200, 204, 207, 209, 211, 278, 283, 444, 470, 473, 525
 Սասունի ցեղ 291
 Սալրոմատներ 28
 Սարակինոսներ 100, 101
 Սարմատացիներ 609
 Սիգրեր 305, 306
 Սլավոններ 611
 Սուրար-խուրիներ 277, 468
 Վեսթգոթեր 196, 234, 238
 Վրացիներ 277, 585
 Տիբարանյաններ 319
 Փոխեր 148
 Քուշաններ 90, 51
 Օորոյնցիներ 84
 Ֆրանկներ 180

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրական հանձնաժողովի կողմից	5
Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ռ հատոր, Ա մաս	7
Դյուխ առաջին—Տրդատ Ա-ը և նրա հաջորդները	9
Դյուխ երկրորդ—Տրայանոսի հայկական և պարթևական արշավանքները և ապստամբությունները հռոմայեցիների դեմ	25
Դյուխ երրորդ—Վաղարշ Ա, Սոհեմոս, Բակուր և հռոմեա-պարթևական պատերազմը Մարկուս Ավրելիոսի ժամանակ	37
Դյուխ չորրորդ—Հայաստանը Սեպտիմիոս Սեվերոսի և Անտոնինոս Կարակալայի արշավանքների ժամանակ	54
Դյուխ հինգերորդ—Սասանյան Պարսկաստանը և Հայաստանի համար ստեղծված նոր կացությունը	67
Դյուխ վեցերորդ—Տրդատ Բ-ը և նրա մասնակցությունը հռոմեական-սասանյան կռիվներին	77
Դյուխ յոթերորդ—Հայաստանի քաղաքական դրությունը Տրդատ Բ-ից հետո մինչև Տրդատ Գ-ի գահակալությունը	95
Դյուխ ութերորդ—Տրդատ Գ և քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում	120
Դյուխ իններորդ—Խոսրով Գ. Տիրան և Պարսկա-հռոմեական կռիվների վերսկսումը	141
Դյուխ տասներորդ—Պարսկա-հռոմեական կռիվներն Արշակ Բ-ի ժամանակ և Հայաստանի ծանր պարտությունն ու ավերումը	161
Դյուխ տասնմեկերորդ—Հայաստանի դրությունը Պապի թագավորության ժամանակ և սրա վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը	194
Դյուխ տասներկուերորդ—Վարազդատ, Արշակ Գ, Խոսրով Դ և Հայաստանի բաժանումը	228
Դյուխ տասներեկերորդ—Վոսմաշպուհ և հայ գրերի գյուտը	249
Դյուխ տասնչորսերորդ—Արտաշես և Արշակունիների թագավորության վերջնական անկումը	282
Դյուխ տասնհինգերորդ—Արշակունյաց Հայաստանի սահմանները Տրդատ Գ-ի և նրա հաջորդների ժամանակ մինչև 363 թիվը	294
Դյուխ տասնվեցերորդ—Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը Արշակունյաց Հայաստանում	320
Դյուխ տասնյոթերորդ—«Ազատ»-ները, «Ոստանիկ»-ները և եկեղեցականները	341
Դյուխ տասնութերորդ—«Ռամիկ»-ները և «Շինական»-ները	360
Դյուխ տասնիններորդ—Առևտուրը, քաղաքները, արհեստավորները և ստրուկները	392
Համառոտ տեսություն ազրյուրների և ցանկ զրականության	418
Ժամանակագրական աղյուսակ	440
Մեարոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրույնության համար	443
Հայ գրերի գյուտի տարեթիվ հարցի շուրջը	485
Արաբական արշավանքները Հայաստանում	508
Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ	542
Համառոտ պատմական տեղեկություններ, ընդհանրացումներ և սկզբնաղբյուրներից քաղված կարևոր վկայություններ	571
Ցանկեր	612

ՀԱՎՈՐ ՀԱՄԱՋԱՍՊԻ ՄԱՆԱԼԴՅԱՆ
ЯКОВ АМАЗАСПОВИЧ МАНАНДЯН

ԵՐԿԵՐ

Ք

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր

Փ. Հ. ՄԱՆԱՆՅԱՆ

Նկարիչ

Լ. Ա. ՍԱՀՈՅԱՆ

Գեղարվեստական խմբագիր

Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Սրբագրիչ

Զ. Խ. ՅՐՄԱՆՅԱՆ

Պատվեր 340

Հրատ. 4544

Տպաքանակ 5000

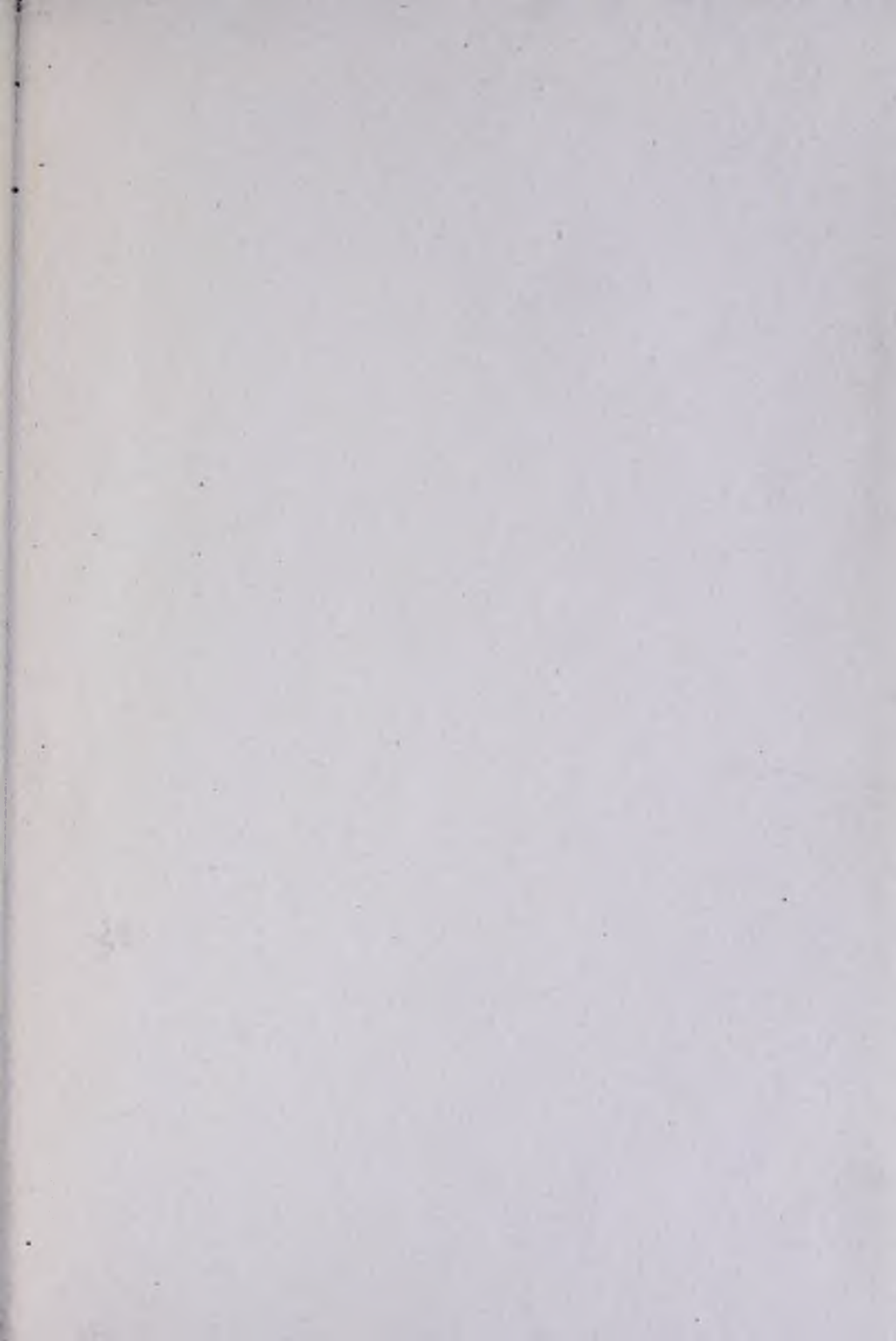
Հանձնված է ջարվածքի 5/5. 1977 թ.: Ստորագրված է տպագրության 5/5. 1978 թ.:
Տպագրական 40,5 մամուլ, հրատ. 35,1 մամուլ: Թուղթ № 1, 60 × 90/16, գինը 3 ռ. 75 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Армянской ССР, Ереван, 375019 Барекамутян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

Типография Издательства АН Арм. ССР, г. Эчмиадзин

A ~~58999~~

A $\frac{\pi}{60849}$

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220060849